ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XLIX

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05) ISSN 0584–9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX

DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
XLIX

BEOGRAD
2012

УДК 949.5+7.033.2+877.3(05) ISSN 0584–9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XLIX

БЕОГРАД
2012

Прихваћено за штампу на седници Одељења историјских наука САНУ,
28. новембра 2012. године.

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института XLIX, 2012
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIX, 2012

UDC: 94:321.18](37)"03"
DOI:10.2298/ZRVI1249007M

MIROSLAVA MIRKOVIĆ
(Faculty of Philosophy, Belgrade)

CO-REGENCY: CONSTANTINE AND LICINIVS AND THE POLITICAL DIVISION OF THE BALKANS

In the agreement which followed the first war between Constantine and Licinius and Constantine's victory on the Campus Ardiensis, Licinius was forced, as generally accepted, to surrender Illyricum where he was undisputed ruler until 316. However he was not neutralized politically and reigned together with Constantine between AD 316 and 324. Some kind of division of the sphere of interest seems to have existed between them. Constantine, whose movements in the Balkans are known from the places of editing laws, visited only the western half, i.e. Illyricum after 316. If we follow the evidence of the places and dates of the promulgation of Constantine's laws, we can consider the line dividing the region controlled by Constantine and that under Licinius' command, running from the North to the South and leaving Constantine the Pannonian provinces, Moesia I, Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea and Dardania, as well as Macedonia, with the legionary camps on the Danube in Pannonia and Moesia I; the provinces on the East of that line, Moesia II, Scythia Minor and Thracia belonged to the region in which Licinius had command. However, there is evidence indicating that the territorial division of the Balkans between Constantine and Licinius after the battle of Cibalae was not strictly observed except on the Danube, in the zone where the military camps were located. In spite of Constantine's presence in Illyricum, Licinius's influence on the high commanders on the Danube never disappeared nor did his presence in the provinces he lost after the Bellum Cibalense. Licinius had the jubilee silver plates made for his *decennalia* in Naissus in Dacia Mediterranea. The siver plates which have been produced in Naissus, in the part of the Balkans which was under Constantine's control, bear the inscription LICINI AVGVSTE SEMPER VINCAS. The co-operation between Constantine and Licinius concerned the defense of the frontiers and the administration in both parts of the Empire, but it was not based on the subordination of one to another as it was in the time of Diocletian who created the system tetrarchy.

Key words: co-regency, Constantine, Licinius, battle of Cibalae, Licinius' *decennalia*, silver plates from Naissus, territorial division between Augusti and Caesares.

The struggle between Constantine and Licinius was fought for supremacy in the military command in Illyricum. Licinius became the undisputed ruler in the vast region which encompassed all of the Danube provinces after Galerius' death in AD 311. From 311 to 316 the huge military forces on the Danube frontier from Vindobona to the Black Sea were under his command. He gained control of Asia Minor and the East by defeating Maximinus Daza in 313. Constantine came to power after his father's death, by being proclaimed Augustus by the army in Britain. He inherited his father's rank, position, army and the task of defending the frontiers in Britain, Gaul and Spain, but he would never be satisfied with being Augustus only in the western half of the Empire. His next step was to defeat other rulers and to be recognized in other parts of the Empire. He moved his troops further from Gaul and invaded Italy first where Maxentius, the son of Maximianus, had seized power. Constantine crushed Maxentius' forces on the Pons Milvii in Rome in 312 and established control over Italy. From the military point of view it was not a great victory. The best army was located on the Danube under the command of Licinius. If Constantine wanted to gain control of the frontier on the Danube with its military strength camped here, it was necessary to neutralize Licinius in Illyricum.

Constantine's relationship with Licinius was initially a friendly one. He met him in Milan in 313 and after making the agreement about the tolerance of the Christians, Licinius' marriage with Constantine's sister was celebrated. Their positions were unequal. Licinius retained his predominance in the balance of power since he had command over the massive military forces on the Danube. This represented the main obstacle to Constantine in his aspiration to be the sole ruler in the Empire.

The first disagreement between Constantine and Licinius was provoked by Constantine's naming of Bassianus for Caesar.[1] In 314 or 316 Constantine invaded Illyricum and in the struggle near Cibalae he defeated Licinius.[2] Licinius

---

[1] The bibliography about these events is huge. The most important general works are still; *O. Seeck*, Geschichte des Untergangs der antiken Welt I^3, 1910, 506 ff.; *E. Stein*, Histoire du Bas Empire, I968 (Geschichte des spätrömischen Reiches I, 1928, 144 ff.); *A. Piganiol*, L'empereurs Constantin, 1932; *J. Vogt*, Konstantin der Grosse und sein Jahrhundert, 1949; *A. H. M. Jones*, The Later Roman Empire I, 1973, 284ff. and II 602; *T. D. Barnes*, The New Empire of Diocletian and Constantine, Harvard Mass., 1982. A very useful review of Licinius' reign was published by *Andreotti* in Ruggiero, Dizionario epigrafico, IV, 1959, s. v. Licinius.

[2] The battle was dated by Fasti Hyd. (Consularia Constantinopolitana) ed. *Mommsen*, Chron. min. I (1892) p.231 in the year 314. This dating of the war between Constantine and Licinius is accepted in the basic literature about the Later Roman Empire (*O. Seeck*, Geschichte des Untergangs, *E. Stein*, Histoire du Bas-Empire and others. According to the numismatic analysis by *P. Bruun*, The Constantine Coinage of Arelate, Helsinki 1953, 15 ff. demonstrated that the minting in 314–316 shows no trace of the break between Constantine and Licinius. This new dating has been accepted by *J. Vogt*, Die Konstantinische Frage, Relazioni di X Congr. Intern. di Scienze storiche VI, Roma 1955,764, n. 2. *Chr. Habicht*, Zur Geschichte des Kaisers Konstantin, Hermes 86, 1958, 361–377 added new arguments in support of this idea by analyzing the data in literary sources. Cf. *A. Chastagnol*, review of Bruun's book in Revue numismatique 4, 1962, 321–333; *M. Mirković*, Decennalia des Licinius und die Schlacht bei Cibalae, Živa Antika 47, 1997, 145–158. Some doubt in this new dating is expressed by *Andreotti*, Licinius in Rugg. Diz. ep.1004 f. Cf. further bibliography: *M. DiMaio, J. Zeuge, J.*

left the battlefield and escaped to the East, taking the treasure and his family from Sirmium with him. In the agreement which followed the second battle and Constantine's new victory on the Campus Ardiensis, Licinius was forced, as generally accepted, to surrender Illyricum and to keep in Europe only Thracia and the provinces on the lower Danube, Moesia Inferior and Scythia Minor under his control. Zosimus and the author of the *Origo Constantini*, speak about reconciliation and the division of the Balkan provinces between the two. As Zosimus II 20 relates, both Constantine and Licinius agreed to cooperate and be allies; Constantine had command over Illyricum and the surrounding peoples, and the East and the peoples around belonged to Licinius: Τῇ δὲ ὑστεραίῳ γενομένης ἀνακωχῆς ἀμφοτέρους ἐδόκει κοινωνίαν ἔχει καὶ ὁμαιχμίαν ἐφ' ᾧ τὸν μὲν Κωνσταντῖνον ἄρχειν Ἰλλυριῶν καὶ τῶν ἐπέκεινα πάντων ἐθνῶν, Λικίννιον δὲ Θρᾴκην ἔχειν καὶ τὴν ἑῴαν καὶ τὰ ταύτης ἐπέκεινα[3] and Excerpta Valesiana = *Origo Constantini Imperatoris*, ed J. Moreau, 18–19: *Licinio postulante et pollicente se imperata facturum denuo, sicut ante, mandatum est Valens privatus fieret quo facto pax ab ambobus firmata est, ut Licinium Orienten Asiam Thraciam Moesiam Minorem Scythiam possideret.*

Both authors agree that Licinius lost Illyricum, what means the major part of the Balkans, with the Pannonian provinces, but kept Asia Minor and Oriens as well as Thracia, Moesia (Inferior) and Scythia Minor in the Balkans under his control. Some kind of division of the sphere of interest seems to have existed and the division appears to have been respected by both Augusti. Constantine, whose movements in the Balkans are known from the places of editing laws, visited only the western half, i.e. Illyricum after 316. In the year before the battle of Cibalae Constantine was in the western part of the empire, in Trier in Jan. 316, in Chalon sur Seone, in Vienna, in Arles and in Verona, as Chastagnol reconstructed his itinerary.[4] After the battle of Cibalae on 8 October 316, he spent most of his time in the Balkans. His presence is attested by the dates of the imperial edicts and the literary source: Dec. 4 and 8, 316 at Serdica, *Origo Constantini imperatoris* 17–18 allows us to date his presence in Philippi in December 316, and in January 317 at Campus Ardiensisis where he fought the battle against Licinius after which he advanced toward Byzantium; in February 317 he returned to Serdica. He was still

Bethune, Proelium Cibalense and Proelium Ardiensis: the First Civil War of Constantine I and Licinius I, The Ancient World 21, 1990, 67 ff; *M. Alföldi*, Die Niederemmeler "Kaiserfibel": zum Datum des ersten Krieges zwischen Konstantin und Licinius, Bonn, Jahrb. 176, 1976, 183–200 and *M. Alföldi and D. Kienast*, Zu Bruuns Datierung des Schlacht an der Milvischen Brücke, Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte11 (1961) 33–41; *Th. Grünewald*, Konstantinus Maximus Augustus, Herrschaftspropaganda in der zeitgenosischen Überlieferung, Historia Einzelschriften 64 (1990) 109 ff.; *Chr. Ehrhard*, Monumental Evidence for the Date of Constantine's First War against Licinius, The Ancient World 23 (1992) 87 ff.; *H. A. Pohlsander*, The Date of the Bellum Cibalense, a Reexamination, The Ancient World 26 (1995) 89–101.

[3] Translated by *F. Paschoud*, Zosime, Histoire nouvelle, Paris, 1971, II, p. 91: Le lendemain, une suspension d'armes étant intervenue, les deux adversaires jugèrent bon de conclure une convention et une alliance stipulant que Constantin exercerait le pouvoir en Illyrie et dans toutes les provinces situées au-delà, que Licinius aurait la Thrace, l'Orient ainsi que les territoires situes au-delà …etc.

[4] Rev. num. 4, 1962, 332.

here from March 1 to April 17 in the same year, as can be concluded on the grounds of *Chr. Min*.1, 232; *Origo* 19 and CTh VIII 12, 2 and IX 10,1. In the years that followed the first war with Licinius, Constantine spent many months between 315 and 321 in Sirmium after Licinius' retreat to the East. Constantine spent the time from June 6 to August 7 317 at Sirmium (CTh XI 30, 7 and Iulian, *Orat*. 1, 5d) and on Dec. 27, 317 he was in Thessalonica (CJ VI 1, 4, emended). In Sirmium his presence is attested often later, in the time before the battle of Hadrianople: he was here in January, February and May 318 and again, in October of the same year; after a short stay in Milan in September and in Aquileia in October, in April 319, in May 320, in April, June and September 321, in April, May and July 322, in December 323 and in January 324. Between 320 and 325/326 he struck gold here; his presence in Serdica and even in Thessalonica has been confirmed in the same period of time.[5]

No constitution with Constantine's subscription is placed in Licinius's part of the Empire.

Imperial pronouncements of all types must have been issued in the joint name of all emperors, but the legal enactment of one emperor might not have been enforced or even promulgated by his colleagues.[6] Licinius's name is missing in the CTh and CJ. It is supposed in the constitution issued in Byzantium in the year 323, CTh I, 27, 1 (?) and 324, Ch. XI 30, 12 and XII 1, 8) i.e. after the break with Constantine.[7]

If we follow the evidence of the places and dates of the promulgation of Constantine's laws, we can consider the line dividing the region controlled by Constantine and that under Licinius' command, running from the North to the South, leaving Constantine the Pannonian provinces, Moesia I, Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea and Dardania, as well as Macedonia, with the legionary camps on the Danube in Pannonia and Moesia I; the provinces on the East of that line, Moesia II, Scythia Minor and Thracia belonged to the region in which Licinius had command. This corresponds to the division as it appears in literary sources. Constantine had to fight against the Sarmatians, and Licinius' task was to defend the provinces on the lower Danube from the Goths.[8]

There is no doubt that some sort of agreement concerning the division of the Balkans was concluded after Constantine's victory. However, this may not necessarily have meant that the territories were divided by fixed frontiers between them. There is evidence indicating that the territorial division of the Balkans be-

---

[5] *O. Seek*, Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr., Stuttgart 1919, 165). *M. Alföldi*, Connstantinische Goldprägung, Untersuchungen zur ihre Bedeutung für Kaiserpolitik und Hofkunst, Mainz 1963.

[6] *Barnes*, New Empire, 195.

[7] *Barnes*, 82, note 149. *Seeck*, Regesten 166, emended Constantinopoli and attributed the law to Constantine.

[8] *Barnes*, The New Empire, 82 and 234, assumes that Licinius fought against the Sarmatians in 318, basing this statement on P. Oxy. 889. Cf. his article Three Imperial Edicts, ZPE 211, 1976, 275–281.

tween Constantine and Licinius after Licinius' defeat at Cibalae was not strictly observed except on the Danube, in the zone where the military camps were located. In spite of Constantine's presence in Illyriicum, Licinius's influence on the high commanders on the Danube never disappeared nor did his presence in the provinces he lost after the Bellum Cibalense. His name appears on the vota inscriptions on the silver plates found in the region controlled by Constantine, in Moesia Inferior and Dacia Mediterranea. Licinius had the jubilee silver plates made for his decennalia in Naissus in Dacia Mediterranea. This could hardly have belonged to his part of the Empire. The plates found in Naissus bear the inscription LICINI AVGVSTE SEMPER VINCAS. Between VINCAS and LICINI, is engraved NAISS in a small circle, and in a wreath SIC X SIC XX.[9] Similar plates have been discovered in Červen Brjag and Svirkovi in northern Bulgaria. The plate from Červen Brjag bears the inscription LICINIVS INVICT AVG OB DIEM X SVORVM — FLAV NICANVS MBN and the graffito PRO GERONIVS.[10] On the plates from Svirkovo the inscription LICINIVS INVICTVS AVGVSTVS OB DIEM DECENNALIUM SVORUM is engraved on the border and SIC X SIC XX in the middle.[11] The silver plates found in Naissus have been produced here. It is not known where the silver plates found in northern Bulgaria were produced. Flavius Nicanus could be the same person who appears on the silver bar produced at Sirmium.[12] He appears in the seal of the bar found near the village of Svirkovo close to the river Maritza in Thrace.[13]

Propaganda inscriptions with wishes for victory are engraved also in the fibulae which were produced so as to be given to the high military commanders as presents.[14]

---

[9] Five or six examples, first publiished by *M. Vasić*, Revue arch. 1902, 26 = CIL III 14595[1] = ILS 8939 = IMS IV, no, 129. For my former explanations of the silver plate production at Naissus cf. *M. Mirković*, Neka pitanja vlade Konstantina i Licinija (A Contribution to the History of Constantine and Licinius Rule), Zbornik Filozofskog fakulteta 12/1 (1974) 139–152; *eadem*, Decennalia des Licinius und die Schlacht bei Cibalae, Živa Antika 47 (1997) 145–158. I tried to solve the problem by accepting the new dating of the war of Cibalae. Even then the decennalia of Licinius must be dated after 317. About Constantine's and Licinius' Dies imperri see W. Seston, La conference de Carnuntum et le „dies imperii" de Licinius, Carnuntina, Ergebnisse der Forschung über die Grenze provinzen des Römischen Reiches, Vorträge beim intern. Kongreß der Altertumsforscher, Carnuntum, 1955, 175–186; *D. Kienast*, Römische Kaisertabelle, Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie, 1990, 48; *J. Lafaurie*, Dies imperii Constantini Augusti, Mélanges André Piganiol II 1966, 705 ff.

[10] *L. Ognenova*, Serebrani sadovi ot decenaliata na imperator Licinij, Sbornik Gavrula Kazarova II, Izvestija Balg. Archael. Instituta 19 (1955) 255 ff.

[11] *D. Aladžov*, Novi nahodki ot decenaliata na imperator Licinij, Archaeologia (Sofia) 3–4, 1960/1961, 47 ff. Cf. T. Ivanov, Targovski vrazki na Sirmium s Trakija vo vreme na decenaliata na imperatopr Licinij, Izvstija na Balg. Archaeol. Institut 23, 1972, 225–237.

[12] For Flavius Nicanus see *T. Ivanov*, Targovski vrazki na Sirmium s Trakija vo vreme na decenalijata na imperator Licinij, Izvestija na Balg. Arh. Institut 33 (1972) 225–237.

[13] *F. Baratte*, Lingots d'or et d'argent en rapport avec l'atelier de Sirmium, Sirmium 8 (1978) 8–105.

[14] The one from Arezzo bears the inscription HERCULI AVGVSTE SEMPER VINCAS, and CONSTANTIE CAES VIVAS — HERCULI CAES VINCAS is inscribed on the fibulae in Turin. The fibula found in Niederemmel in Germany bears the vota inscription for the decennalia Jubilaeum of both Constantine and Licinius, VOTIS X D N CONSTANTINI — VOTIS X D N LICINI On this and

Licinius' *decennalia* have to be dated either in 317 or in 318. He was proclaimed Augustus in Carnuntum in 307, as noted by Chron. Pasch. and Hieronymus or in 308, if we follow the date in Fasti Hydatiani.[15] His first regal year runs from Nov. 11 to Dec. 10 AD 307 or 308. In 311, when he published the Galerius's tolerance edict, he held *trubinicia potestas IV*, and was *imperator III.*[16] That means that his *decennalia* began between Dec. 26 and 31, 318.[17] The celebration of Licinius' decennalia in northern Bulgaria, i.e. in Moesia Inferior and in Thrace is to be expected since that part of the Empire was also controlled by him after 316. The production of silver jubilee plates in Naissus, in the province of Dacia Mediterranea, which was in Constantine's part of the Balkans, requires explanation.

If the territorial division between Constantine and Licinius after the battle of Cibalae was formally established, the production of the silver plates for Licinius' jubilee in Naissus, as a kind of political propaganda, would be difficult to explain. On the other hand Constantine visited Naissus in the year 319, CTh II 15, 1 and II 16,2, that means that it belonged to his part of the Balkans. If the territorial division was strictly observed, of producing the silver plates with the Licinius Vota-inscription would not be possible. However, there is no evidence that the territorial division ever existed formally. What is crucial for the understanding of the relationship between Constantine and Licinius is Zosimus' wording that Licinius and Constantine agreed after the battle of Cibalae to act as allies — κοινονίαν ἔχει καὶ ὁμαιχμίαν. Their cooperation after 316 can be proved. Political division was not based on the territories under somebody's control, but on the army command. The army was located on the Danube. The division of the military command in the Balkans did not prevent Licinius from visiting Naissus since there was no military base. The production of the silver plates for Licinius' Jubilee at Naissus or perhaps at Sirmium might mean that the agreement between Constantine and Licinius did not provide for the strict territorial division of the Balkans, but concerned the division of the military command, military and administrative staff and the army located on the Danube. This cooperation could have

---

similar fibulae see *R. Noll*, Eine goldene "Kaiserfibel" aus Niederemmel aus dem Jahr 316, Bonn. Jahrb. 174, 1974, 221 ff. Cf. *M. Alföldi*, Die Niederemmeler "Kaiserfibel": zum Datum des ersten Krieges zwischen Konstantin und Licinius, Bonn, Jahrb. 176, 1976, 183–200. A fibula with the inscription IOVI AVG VINCAS — IOVI CAES VIVAS was found in a grave dated to the 4th century which was discovered in Taraneš near the village of Selokuki in Macedonia: *M. Mirkovic*, Natpisi na carskim fialama i fibulama i Licinijeva propaganda 316–324, Zbornik Filozofskog fakulteta 16 (Beograd 1989) 30–44.

[15] Eusebius — Hieronym. Chronikon, ed Helm, p. 229; Chron. Pasch, Chron. Minora I 231; Fasti Hydat. ed. Mommsen, Chron. Minora I 231. Cf. Lactantius, De mort. pers. 29, 1/3; Eutrop. X; Anon. Vales. 3,8; Aur. Victor Epit. de Caes. 40,8; Zosim II 10,4; Zonaras XII, 2. Cf. *W. Seston*, La conference de Carnuntum et le "dies imperii" de Licinius, Carnuntina, Römische Forschungen in Niederösterreich III, 1956, 176 ff.

[16] Euseb. HE VIII 17,5 and the Table from Brigetio, e 1937, 232 = FIRA I, 455, no, 93.

[17] *W. Seston*, Carnuntina, 176 ff. and J. Lafranchie, Remarques sur les dates de quelques inscriptions de debut du IVe siècle, CRAI 1956, 163 ff.

concerned the administration (*koinonia*) in the whole empire and a military alliance (*homaihmia*) in the defense of the frontiers.

Direct evidence for the Licinius presence in Naissus is missing because his subscription disappears from the laws preserved in CTh and CJ; their common consulship and the promotion of Constantine's sons and Licinius' son to Caesares, however, point to the idea of common administration. Soon after the battle at Campus Ardensis and Licinius' new defeat an agreement was concluded in Serdica at the beginning of the year 317, stipulating that Constantine's sons Crispus and Constantine, and Licinius's son Licinius, had to be Caesares. Vita Const. adds that Constantine and Licinius were elected consuls.[18] In the year 318 Licinius was consul together with Constantine's son Crispus, and in 319 his son was consul with Constantine.[19]

Theoretically speaking, the defense of the Danube frontier was considered the common task of both Constantine and Licinius. The victory titles observe the principle of collegiality. They were shared independently of their real participation in the event. The titles *Gothicus* for Constantine before the year 324, and *Germanicus* and *Sarmaticus* for Licinius before his final defeat, prove that they shared the success in defending the Empire. However, they could not be present in person in the part defended by their colleague. Licinius seems never to have returned to Pannonia and Moesia Prima after his defeat in the battle of Cibalae. However, he appears as *Sarmaticus* in the inscription from northern Africa, CIL VIII 22119, 22 176 and 22 259 and CIL IX 6061 = CIL X 6966 from Italy and as *Sarmaticus Maximus Germanicus Maximus* in CIL VIII 1357: The war against the Sarmatians in Banat was led by Constantine. During the campaign he was at Campona, at Viminacium (May, 321) at Margum and Bononia.[20] Licinius was also *Sarmaticus*,[21] but his presence in this part of the Danube is not likely.

Common victory titles prove some kind of cooperation in the defense of the frontiers. Both Constantine and Licinius shared the responsibility for the whole Empire both before and after the battle of Cibalae. Constantine's victory in the battle of Cibalae and on the Campus Ardiensis did not secure him primacy in the Empire. On the other hand, Licinius never lost his popularity in the army in the Danube provinces. They concluded peace on equal terms and on the basis of dividing tasks and command.

Constantine and Licinius both celebrated the victory on the lower Danube in 317, in the inscription from Adamklisi on the lower Danube in the year 317:

ILS 8938 (= CIL III 13731), Adamklisi:

Romanae securitati libertatisq. vindicibus dd. nn. Fl. Val. Constantino et V[al. Liciniano Licinio] Piis Felicibus aeternis Augg. quorum virtute et providentia

[18] Excepta Val. 19. Chron. Min I 232.

[19] *Seeck*, Regesten, 166 and 167.

[20] *Barnes*, The New Empire, 73–75.

[21] For the title *Sarmaticus* see P. Oxy. 889. *Barnes*, The New Empire, 234. *Sarmatikoi* for both must concern the imperial victory on March 1 317.

edomiti ubique barbarorum gentium populis ad confirmandam limitis tutelam etiam Tropeensium civitas auspicato a fundamentis feliciter constituta est. Petr. Annianus v.c. et Iul. Iulianus v.[..] praef. praet. numini eorum semper dicatissimi.

Adamklisi is on the territory under the military control of Licinius. There is no evidence that Constantine was in this part of the Balkan Peninsula before AD 324. However he appears as *Gothicua maximus* on the inscriptions from northern Africa, ILS 8942, ILS 696.[22]

It is unlikely that Constantine was present in Adamklisi during the war or Licinius in the part of Illyricum which was controlled by Constantine in the war against the Sarmatians. Licinius was not expected to fight in person and with his army against the Sarmatians who occupied the left Danube bank opposite the big legionary camps in Singidunum and Viminacium, in Moesia Superior. That was Constantine's task. On the other hand, the war against the Goths who pressed on the lower Danube was Licinius's task. The personal appearance of Constantine on the lower Danube in 323 provoked a new war with Licinius. In the *Origo Constantini* Constantine's military operation on the lower Danube was qualified as a violation of the agreement concluded after the first war between them and the reason for the next one, C. *21: Item cum Constantinus Thessalonica <e> esset, Gothi per neglectos limites eruperunt et vastata Thracia et Moesia praedas agere coeperunt.tunc Constantini terrore et impetu repressi captivos illi impetrata pace reddiderunt. Sed hoc Licinius contra fidem factum qaestus est, quod partes suas <ab> alio fuerint vindicatae*.

It could be suggested that theoretically the rules in dividing the tasks between two Augusti and two Caesars which were introduced by Diocletian were respected in the political division between Constantine and Licinius. Formally and territorially, the Empire was not divided as it was not before. Diocletian had performed the division of military and administrative tasks between Augusti and Caesars. His system is described by Lactantius in De mort. pers. 7,2: *tres enim participes regni sui fecit, in quattuor partes orbe diviso.* However, by appointing Maximianus co-regnant Augustus and two Caesares, Diocletian's intention was not to create a system of political power division between two, four or more Augusti and Caesars, but to have partners capable of sharing the burden of the defense of the Empire with him. Aur. Vict. Caes, 39, 30 does not describe the division of territories, but the burden of war: *et quoniam bellorum moles, de qua supra memoravimus, acrius urgebat, quadripartito imperio cuncta, quae trans Alpes Galliae sunt, Constantio commissa, Africa Italiaque Herculio, Illyrici ora adusque Ponti fretum Gallerio. Cetera Valerius retentavit.* As long as Diocletian had the whole Empire under his control, each Augustus and his Caesar had to cooperate in all military operations. Maximian and Diocletian's common duty was to defend not only one specific part of the frontier, but also to help their senior co-emperor everywhere necessary. When appointed Caesars, Constantius and Gallerius ac-

[22] *P. Kneissl*, Die Siegestitulatur der römischen Kaiser, Hypomnemata 25, Göttingen,1969, 240.

cepted the defence of the frontiers as their immediate task, the former in Western Europe, in Britain and in Gaul, the latter in the Danube provinces, but also to help in other wars. The two Augusti cooperated with their Caesars. Diocletian spent the years 293 and 294 on the Danube, and the revolt in Egypt brought him and Galerius to the East in 297–298. Galerius took part in the war against Persia in 296–299 together with Diocletian. He was still there in 303–305, and Diocletian fought on the Danube in 304. At the same time he had the events in Italy and northern Africa under his control (305–306).[23]

The political division between Caesars and Augusti was also in force in the next generation of emperors. When Licinius was elected one of the Augusti in 308, he was not named to rule in a specific region, but to defend the Danubian frontier together with Galerius. After Galerius' death in 311, and his victory over Maximinus Daza in 313, he had power in the Balkans and in Asia Minor.

The same model of power division was applied after Diocletian's retirement and in the relationship between Constantine and Licinius, as well as after Constantine's death. His sons and nephew had to divide the provinces and defend them.[24] The agreement between the brothers Valentinian and Valens clearly shows the same schema in division.[25] At first in Mediana not far from Naissus and thereafter in Sirmium, they met in 364 and divided tasks in the Empire as well as administration staff, palaces, commanders and armies, Amm. Marc. XXVI, 5, 2–6 *…in Orientem vero secuturus Valentem, ordinatus est Victor… cui iunctus est Arintheus. Lupicinus enim pridem a Ioviano, pari modo promotus, magister equitum partes tuebatur eoas. 3. Tunc et Aequitius Illyriciano praeponitur exercitui, nondum magister, sed comes, et Serenianus, olim sacramento digressus, recinctus est, ut Pannonius, sociatusque Valenti, domesticorum praefuit scholae. Quibus ita digestis et militares partiti sunt numeri. 4. et post haec cum ambo fratres Sirmium introissent, diviso palatio, ut potiori placuerit, Valentinianus Mediolanum, Constantinopolim Valens discessit. 5. et Orientem quidem regebat potestate praefecti Salutius, Italiam vero cum Africa et Illyrico Mamertinus, et Gallicas provincias Germanianus 6. agentes igitur in memoratis urbibus principes, sumpsere primitus trabeas consulares*.

The co-operation between Constantine and Licinius concerned the defense of the frontiers and the administration in both parts of the Empire, but it was not based on the subordination of one to another as it was in the time of Diocletian who created the system of coregnancy. Constantine and Licinius were former enemies and after the reconciliation in AD 317 equal in rights. The division of the

---

[23] *Barnes*, New Empire, 197.

[24] Aur. Victor, 41,19: the division after Constantine's death: *Ita ad tres orbis Romani redacta dominatio* (posle smrti Dalmacija), *Constantinum et Constantium ac Constantem filios Constantini. Hi singuli has partes regendas habuerunt: Constantinus iunior cuncta trans Alpes, Constantius a freto Propontidis Asiam atque Orientem, Constans Illyricum Italiamque et Africam, Delmatius Thraciam Macedoniamque et Achaiam, Annibalianus, Delmatii Caesaris consanguineus, Armeniam ationesque circumsocias.* Zosim II 39.

[25] *A.H.M. Jones*, Later Roman Empire, 158.

Balkans between them in 317 AD concerned administration, army and command, but not necessarily the territories. The army in the Balkans and the command remained a crucial factor in the struggle for power, as it was before Diocletian and also after Constantine's death. Both the usurper Magnentius and the legal emperor Constantius in the 50s of the 4th century endeavored to conquer the mutineer Vetranio who had command of the army in Pannonia. The rebel Magnentius invaded Illyricum, like Constantine before him, but was defeated in the battle of Mursa in the year 350;[26] Julian's first step after debackation in Bononia on the Danube in the year 361 was to force the military commanders in Sirmium to surrender. Thereafter he succeeded in gaining control over the vast region from Sirmium to Asia Minor. After his death in the East in 364 the new emperor Jovian, soon after coming to the throne, sent an emissary to Sirmium in order to secure the support of the military commander there.[27]

LIST OF REFERENCES — LISTA REFERENCI

Aladžov D., Novi nahodki ot decenaliata na imperator Licinij, Archaeologia (Sofia) 3–4, 1960/1961, 47–55.

Alföldi M. and Kienast D., Zu Bruuns Datierung des Schlacht an der Milvischen Brücke, Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, XI, 1961, 33–41.

Alföldi M., Connstantinische Goldprägung, Untersuchungen zur ihre Bedeutung für Kaiserpolitik und Hofkunst, Mainz 1963.

Alföldi M., Die Niederemmeler "Kaiserfibel": zum Datum des ersten Krieges zwischen Konstantin und Licinius, Bonn, Jahrb. 176, 1976, 183–200.

Baratte F., Lingots d'or et d'argent en rapport avec l'atelier de Sirmium, Sirmium VIII, Beograd 1978, 8–105.

Barnes T. D., The New Empire of Diocletian and Constantine, Harvard Mass, 1982.

Bruun P., The Constantine coinage of Arelate, Helsinki 1953, 15–37.

Chastagnol A., La decennalia de Licinius, Mélanges Henri Stern, 1983, 97–102.

DiMaio M., J. *Zeuge, J. Bethune*, Proelium Cibalense and Proelium Ardiensis: the First Civil War of Constantine I and Licinius I, The Ancient World 21. 1990, 67–.

Ehrhard Chr., Monumental Evidence for the Date of Constantine's First War against Licinius, Ancient World 23, 1992, 87–.

Grünewald Th., Konstantinus Maximus Augustus, Herrschaftspropaganda in der zeitgenosischen Überlieferung, Historia Einzelschriften 64, 1990.

Habicht Chr., Zur Geschichte des Kaisers Konstantin, Hermes 86, 1958, 361–377.

Ivanov T., Targovski vrazki na Sirmium s Trakija vo vreme na decenalijata na imperator Licinij, Izvestija na Balg. Arh. Institut 33, 1972, 225–237.

Jones A. H. M., The Later Roman Empire 284–602 I, 1973.

Kienast D., Römische Kaisertabelle, Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie, 1990.

Kneissl P., Die Siegestitulatur der römischen Kaiser, Hypomnemata 25, Göttingen,1969.

---

[26] Zosim II XLIII, 1.

[27] About these events see Zosim II 43–49 ; III 35; Aurel. Victor, Epit. 41,46; Eutrp. X 10; Amm. Marc. XXI 9; 11,1–2; XXV. *Stein*, Histoire du Bas-Empire I, 130; *A.H.M. Jones*, The Later Roman Empire I, 80 ff.

Lafaurie J., Dies imperii Constantini Augusti, Mélanges André Piganiol II 1966, 705–711.

Mirkovic M., Natpisi na carskim fialama i fibulama i Licinijeva propaganda 316–324. godine, Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd XVI, 1989, 30–44.

Mirković M., Decennalia des Licinius und die Schlacht bei Cibalae, Živa Antika 47, Zbornik Faule Papazoglu, 1997, 145–158.

Mirković M., Neka pitanja vlade Konstantina i Licinija, Zbornik Filozofskog fakulteta XII/1, 1974, 139–152.

Noll R., Eine goldene "Kaiserfibel" aus Niederemmel aus dem Jahr 316, Bonn. Jahrb. 174, 1974, 221–244.

Ognenova L., Serebrani sadovi ot decenaliata na imperator Licinij, Sbornik Gavrila Kazarova II (Izvestija Balg. Archael. Instituta 19), 1955, 255–263.

Piganiol A., L'empereur Constantin, 1932.

Seeck O., Geschichte des Untergangs der antiken Welt I^3, Berlin 1910.

Seek O., Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr., Stuttgart 1919.

Seston W., La conference de Carnuntum et le „dies imperii" de Licinius, Carnuntina, Ergebnisse der Forschung über die Grenzprovinzen des Römischen Reiches, Vorträge beim intern. Kongreß der Altertumsforscher, Carnuntum, 1955, 175–186.

Stein E., Histoire du Bas Empire, Paris, 1968 (Geschichte des spätrömischen Reiches I, Amsterdam 1928).

Vogt J., Die Konstantinische Frage, Relazioni di X Congr. Intern. di Scienze storiche VI, Roma 1955, 764.

Vogt J., Konstantin der Grosse und sein Jahrhundert, 1949.

Miroslava Mirković
(Filozofski fakultet, Beograd)

SAVLADARI: KONSTANTIN I LICINIJE I PODELA BALKANSKOG POLUOSTRVA

Dioklecijan je bio prvi koji je izvršio podelu vojne komande i upravnih zadataka izmedju Avgusta i Cezara. Sistem pojednostavljeno opisuje Laktancije, De mort. pers. 7,2: "On (Dioklecijan) je uzeo još tri savladara i tako svet podelio na četiri dela". Cilj Dioklecijana nije bio da podeli političku moć izmedju dvojice ili četvorice savladara, već da izabere partnere koji su sposobni da s njim podele teret vlasti, tj. odbranu granica i upravu Carstvom. Nadležnost avgusta i cezara u jednom delu Carstva nije isključivala učešće u odbrani drugih granica.

Princip podele vojne komande i upravnog aparata zadržali su i vladari posle abdikacije Dioklecijana. Sukob izmedju Konstantina i Licinija 316. nije doveo do konačne pobede jednog ili drugog. Rat je u prvoj fazi vodjen za Ilirik. U dogovoru postignutom posle bitke kod Cibala i ponovnog poraza Licinija na Campus Ardienesis izvršena je podela na Balkanu. Licinije se morao povući iz Ilirika. Zadržao je u Evropi Trakiju i provincije na donjem Dunavu, Moesia Inferior i Scythia Mi-

nor i preuzeo zadatak odbrane granice na donjem Dunavu. Teorijski, odbrana Podunavlja se smatrala zajedničkim zadatkom Konstantina i Licinija.

Konstantin i Licinije su ostali savladari od 316. do 324, godine. Granica izmedju oblasti pod kontrolom Konstantina i onih koje je branio Licinije dala bi se približno odrediti na osnovu mesta izdavanja Konstantinovih zakona u godinama od bitke na Kampus Ardiensis do 324. U sferi Konstantinove uprave nalazile su se, osim panonskih provincija i Mosia I i Dacia Ripensis na Dunavu, Dakija Mediteranea sa Naisom i Makedonija u unutrašnjosti. Medjutim, teritorijalna podela nije u prvom planu i savladari je se nisu striktno pridržavali. Time se može objasniti da su za proslavu Licinijevih decenalija 317. ili 318. proizvedene u Naisu srebrne fiale s vota-natpisom. Pobedničke titule stečene u ratu od jednog ili drugog nosila su oba savladara. Princip podele vojnih i upravnih zadataka izmedju Avgusta i Cezara koji je uveo Dioklecijan, poštovan je i u potonjim generacijama. Pobedničke titule Sarmaticus i Gothicus su respektovale kolegijalitet obojice, nezavisno od ličnog učešća u pohodima. Ipak, lično učešće Konstantina u ratu protiv Gota na donjem Dunavu 324. kvalifikuje se u izvorima kao povreda ugovora sklopljenog 317. godine i povod za novi rat.

Formalno i teritorijalno Carstvo nije bilo podeljeno izmedju Konstantina i Licinija, kao što nije bilo ni u vreme Dioklecijana i njegovih savladara. Medjutim, za razliku od sistema koji je funkcionisao u vreme Dioklecijana, vlada Konstantina i Licinija nije bila zasnovana na subordinaciji mladjeg Avgusta starijem, već na njihovoj dogovorenoj saradnji.

Зборник радова Византолошког института XLIX, 2012
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIX, 2012

УДК: 353:94](495.02):94(367)(497)"06/10"
DOI:10.2298/ZRVI1249019C

МИЛОШ ЦВЕТКОВИЋ
(Византолошки институт САНУ, Београд)

УКЉУЧИВАЊЕ СЛОВЕНА И ВЛАХА У СИСТЕМ ВИЗАНТИЈСКЕ ПРОВИНЦИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ НА ЈУГУ БАЛКАНА ДО XI ВЕКА. СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ*

Рад је посвећен утврђивању околности и начина под којима су словенска племена и Власи на југу Балкана били укључивани у систем византијске провинцијске управе. Цариград је досељеним Словенима војним путем наметнуо врховну власт, што је био први корак ка интеграцији у византијску државу и друштво. У случају Влаха употреба војне силе је изостала. Примењиване су посебне методе којима је њихова самоуправна организација уклапана у оквире царства. С тим у вези, у раду се пореде обрасци по којима су текли процеси интеграције код две наведене етничке скупине.

Кључне речи: Словени, Власи, Византија, провинцијска организација, Балкан, архонт, епископија.

The paper is devoted to establishing the circumstances and manner under which the Slav tribes and Vlachs in the southern Balkans were being integrated into the Byzantine system of provincial administration. Constantinople militarily imposed sovereignty on the settled Slavs, which was the first step towards their integration into the Byzantine state and society. When it comes to Vlachs, there was no use of military force. Special methods were applied to fit their autonomous organization into the frames oh the empire. In this regard, the paper compares the patterns of the integration processes of the two mentioned ethnic groups.

Key words: Slavs, Vlachs, Byzantium, provincial organization, Balkans, archon, diocese.

* Студија је настала у оквиру рада на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету*, бр. 177032, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Слом византијске провинцијске организације на Балкану почетком VII столећа, проузрокован словенско-аварском најездом, имао је за последицу велики талас насељавања, који је до најјужнијих делова Полуострва довео разна словенска племена. Иако та племена нису образовала државе, какав је случај био са Бугарима, Хрватима или Србима, уклапање Словена у провинцијски систем царства на југу Балкана представљало је сложен и дуготрајан процес.

С друге стране, део староседелаца је уточиште потражио у тешко приступачним, планинским крајевима, који словенском живљу нису будили интересовање. Из те скупине развио се народ, који византијски писци, почев од X века, називају Власима. Вишевековна изолованост Влаха у планинским масивима на југу Полуострва, уз одсуство органа централне власти, допринела је стварању њихове самоуправне организације, коју је требало на посебан начин уклопити у државни организам ромејског царства.

Предуслови за поновну успоставу органа војне, цивилне и црквене власти Цариграда на Балкану били су створени Василијевим освајањем Самуилове државе, чиме су заокружена вишевековна настојања Византије да под своју контролу врати изгубљене области. Остваривање тог циља заснивало се великим делом на делатности органа централне власти, у виду спровођења војних кампања, које су биле пресудне за успостављање врховне власти над територијама насељеним Словенима. Значајне војне ресурсе који су коришћени у тим операцијама није било могуће у континуитету држати у словенским областима, што је истакло улогу локалних власти — стратега и њима подређених гарнизона — у даљем току интеграције. Када је о Власима реч, велике војне операције су изостале, па се главнина терета у процесу њиховог укључивања у државни систем царства нашла управо у рукама локалних органа.

Укључивање Словена у систем византијске провинцијске организације. Активност царства на плану реокупације изгубљених земаља и интеграције затеченог словенског живља приметна је већ од средине VII столећа. Треба, међутим, имати у виду да је истовремено са сеобом Словена на источним границама царства настала муслиманска држава која ће у наредним вековима бити главна преокупација Цариграда у спољној политици. С тим у вези, проблем Словена на Балкану био је од секундарног значаја за царство, па се његовом решавању могло приступати само у временима када је на снази био мировни уговор или затишје у односима са Арабљанима.

Највидљивији резултати у процесу покоравања Словена постизани су кроз војне кампање, које је централна власт покретала почев од средине VII века. Реч је о четири велика војна похода које су предводили цареви Констанс II 657,[1] Ју-

[1] Theophanis Chronographia I, ed. *C. de Boor*, Lipsiae 1883, 347 (у даљем тексту: Theophanes); The Chronicle of Theophanes Confessor, edd. *C. Mango — R. Scott* (у даљем тексту: Chronicle of Theophanes), Oxford 1997, 484 (reprint 1999); Византијски извори за историју народа Југославије I–III (у даљем тексту: ВИИНЈ), Београд 1955–1966, (репринт 2007) I, 222 (*М. Рајковић*).

стинијан II 688,[2] Константин V 758.[3] и логотет дрома Ставракије у име царице Ирине и малолетног цара Константина VI 783. године.[4] Поробљавање дела Словена и њихова колонизација на просторима Мале Азије неке су од последица поменутих похода.[5] Теофан, међутим, прави разлику између покорених Словена и τοὺς λοιποὺς, који су признали врховну власт цара. Признавање врховне власти представљало је први корак на путу интеграције у византијски државни систем, док је даљи ток овог процеса спровођен под надзором органа провинцијске управе. Укључивање Словена у оквире византијске државе било је праћено и покрштавањем, пошто се радило о нехришћанском, по ромејским мерилима варварском народу.

Први у низу поменутих похода предузео је 657. године цар Констанс II, који је, како пише Теофан, кренуо κατὰ Σκλαυινίας.[6] Унутрашњополитички сукоби у Арабљанском калифату, који су наступили након смрти калифа Омара 656. године, створили су могућност за пребацивање главнине војних снага са истока на Балкан, што је био основни предуслов за покретање Констансове акције.[7] Не може се са сигурношћу рећи којим правцем је поход текао, али се може претпоставити да је основни циљ био покоравање Словена настањених у Тракији и Македонији.[8] Доказ томе могла би бити чињеница да су пред по-

---

[2] Theophanes, 364; Chronicle of Theophanes, 508; ВИИНЈ I, 226 (*М. Рајковић*). Сличне вести доносе Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History, ed. *C. Mango*, Washington 1990, 92 (у даљем тексту: Nikephoros); Georgii Monachi chronicon I–II, ed. *C. de Boor*, Lipsiae 1904, 729.

[3] Theophanes, 430; Chronicle of Theophanes, 594; ВИИНЈ I, 230 (*М. Рајковић*).

[4] Theophanes, 457; Chronicle of Theophanes, 630sq; ВИИНЈ I, 234 (*М. Рајковић*).

[5] Иако Теофан у вези са првим у низу похода не говори о пресељењу, до таквог закључка може се доћи посредним путем, односно на основу вести истог аутора који помиње 5 000 Словена у Малој Азији неколико година касније. Писац помиње Абделрахмана, арабљанског заповедника Емисе у Сирији, који је напао Византију уз помоћ придружених Словена, који су претходно одрекли послушност цару Ромеја. Узевши у обзир да је Констансова војна акција први и до тада једини подухват против Склавиније, може се претпоставити да су они управо тада били колонизовани, Theophanes, 348; Chronicle of Theophanes, 487. То је уједно и први помен Словена у Малој Азији, ВИИНЈ I, 222–3 (*М. Рајковић*).

Јустинијан II је такође поробљене Словене као колонисте преселио у Малу Азију, тачније у опсикијску област, о чему овог пута Теофан јасно сведочи, Theophanes, 365–366; Chronicle of Theophanes, 511; ВИИНЈ I, 227 (*М. Рајковић*). С тим у вези је и печат Апоипата словенских заробљеника у Витинији, *В. Панченко*, Памятник Славян в Вифинии VII века, ИРАИК 8 (1902) 1–48. Г. Шламберже је понудио друкчије датирање печата, које је постало опште прихваћено. Ради се о 694/5. години, *G. Schlumberger*, Sceau des esclaves (mercenaires) slaves de l'éparchie de Bithynie, BZ 12 (1903) 277. Нелојалност Словена досељених у Малу Азију показала се још једном. Наиме, они се помињу у арабљанском нападу на царство из 693/4. године, Theophanes, 367; Chronicle of Theophanes, 513. Питање служења Словена у византијској војсци, обрадио је *Т. Живковић*, О племенском устројству и војној снази подунавских Словена у VI и VII веку, ЗРВИ 35 (1996) 95–116.

Колонизациону политику својих претходника наставио је и Константин V. Године 762, Словене избегле из Бугарске цар је настанио у Малој Азији, Theophanes, 432; Chronicle of Theophanes, 599; ВИИНЈ I, 227 (*М. Рајковић*). Податке о томе оставио је и Nikephoros, 146, 148.

[6] Theophanes, 347; Chronicle of Theophanes, 484; ВИИНЈ I, 222 (*М. Рајковић*).

[7] *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 131 (у даљем тексту: *Острогорски*, Историја).

[8] *Т. Живковић*, Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025), Београд 2002, 208–209 (у даљем тексту: *Живковић*, Јужни Словени), сматра да је резултат Констансове акције био повраћај делова западне Тракије, или крајњег истока Македоније.

четак словенске опсаде Солуна 674. године, Словени са Стримона и они са Ринхиоса, као и Дрогувити и Сагудати, били у пријатељским, вероватно некој врсти вазалних односа према царству. Узевши у обзир да пре и после Констансовог похода, Цариград није предузимао никакву делатност на плану повраћаја суверенитета над Македонијом и словенским живљем у њој, или бар о томе не постоје сведочанстава у изворима, успостављање таквог односа снага могло је бити последица похода из 657. године.

Говорећи о признавању врховне власти Цариграда, треба поћи од случаја словенског кнеза Првуда.[9] Поменути старешина Словена са Стримона и Ринхиоса, чије се име помиње у вези са дешавањима која су претходила словенској опсади Солуна 674–677, слободно је боравио у византијском Солуну, што не би било могуће да се радило о непријатељу царства. Са друге стране, цар је, издајући налог за његово хапшење у вези са завером коју је Првуд наводно припремао, јасно исказао став на основу којег се може закључити да је словенског поглавара сматрао својим подаником.[10] Уговор из којег је такав однос проистицао могао је бити склопљен након Констансовог похода, као једине до тада спроведене активности Цариграда на плану покоравања Словена.

У вези са успостављањем суверенитета царства над Словенима у Македонији, треба узети у обзир још неколико података. Писац Чуда Светог Димитрија Солунског наводи да су Словени пре напада на Солун 674. године наизглед чували мир, што сведочи у прилог тврдњи да је неки уговор између њих и царства постојао.[11] Реч је о племенима која су живела у залеђу и широј околини града. Поред поменутих Стримонаца и Ринхина, помињу се Сагудати и Дрогувити, настањени западно од Солуна у правцу Верије.[12]

Занимљиво је и сведочанство о обавези Дрогувита, који су на захтев царства коју годину касније, морали да снабдеју храном новодосељене Керамисијане. По доласку Кувера и његових саплеменика на тзв. Керамисијско поље, царство је пристало да поред уступања земље, досељеницима обезбеди и храну, при чему је ту обавезу пренело на Дрогувите.[13] Поред давања хране,

[9] Префект Солуна је 674. године јавио цару да поменути кнез спрема заверу против царства, на шта је цар реаговао захтевом за Првудовим хапшењем. Како се словенски кнез у том тренутку затекао у Солуну, представницима власти није било тешко да га заточе и пошаљу у Цариград. Словени су се због тога обратили префекту, тражећи од њега да измоли код цара ослобађање кнеза. Василевс је обећао да ће по завршетку рата са Арабљанима ослободити Првуда, а као знак добре воље заточенику су били скинути окови. Првуд је, међутим, побегао, што је изазвало реакцију цара, који је за њим послао потеру. Убрзо је ухваћеном кнезу било суђено и након судског процеса он је погубљен. Као одговор на то Ринхини, Стримонци а са њима и Сагудати, напали су Солун, Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius II, ed. *P. Lemerle*, Paris 1979 (у даљем тексту: Miracula), 4, 208sq; ВИИНЈ I, 198сл. (*Ф. Баришић*).

[10] Сличног је мишљења и *Живковић*, Јужни Словени, 212сл.

[11] Miracula, 4, 208; ВИИНЈ I, 198 (*Ф. Баришић*).

[12] Miracula, 5, 229, 233; Ioannis Cameniatae de expugnatione Thesalonicae, ed *G. Bohlig*, Berolini 1973, 8 (у даљем тексту: Cameniat).

[13] Miracula, 5, 229. Писац Чуда Светог Димитрија Солунског доноси занимљиву повест о повратку потомака Ромеја, које је нешто више од 60 година раније, авраски хаган одвео преко

односно натуралних давања, која се сусреће код Дрогувита, у нешто познијем периоду извори бележе и податке о обавези пружања војне помоћи царству од стране Словена из околине Солуна и Стримона. Тако је Никита, опуномоћеник солунског стратега Лава, тражио помоћ τῶν συμμάχων Σκλαβήνων, за одбрану града од Арабљана 904. године.[14]

Друга велика војна кампања Цариграда покренута с циљем покоравања Словена, спроведена је 688. године.[15] Цар Јустинијан II је недуго после потврђивања мировног уговора са Арабљанима, пребацивши коњичке одреде из Мале Азије у Тракију, покренуо војску против Бугара и Склавинија.[16] Експанзија Арабљана, која је у једном тренутку угрозила и саму престоницу, као и појава Бугара на Балкану, релативизовали су дотадашње резултате на плану реокупације Балкана, што је био повод за поновно покретање војске. Ослобађање пута до Солуна — основни циљ ове кампање, цар је успешно остварио, о чему, поред Теофановог списа, сведочи и натпис који постоји у солунској Цркви Светог Димитрија, у коме се наводи да је Јустинијан у знак захвалности за постигнуте успехе, поменутој солунској цркви поклонио солану.[17]

Наредни поход предузео је цар Константин V 758.[18] Грађански рат у калифату донео је примирје на истоку и обезбедио Цариграду покретање треће у низу кампања против словенских племена, која се, као и у случају претходно описаног похода, свела на Македонију, τὰς κατὰ Μακεδονίαν Σκλαυινί-

---

Дунава. Они су се, успевши да очувају своје обичаје и веру, под вођством Кувера, којег је хаган раније поставио на место њиховог старешине, доселили на тзв. Керамисијско поље. Иако се у изворима не могу пронаћи подаци који би са великом извесношћу потврдили претпоставку, сматра се да је реч о Битољском пољу. О разним тумачењима, уп. ВИИНЈ I, 213 (*Ф. Баришић*).

14 Cameniat, 38; ВИИНЈ I, 270 (*М. Рајковић*). Пад са коња и тешка повреда која је из тога проистекла онемогућила је солунског стратега Лава да командује одбраном града у доба арабљанске опсаде 904. Његове дужности преузео је царски изасланик Никита, који је затражио војну помоћ од Словена у надлежности солунског и стратега Стримона. На несрећу по браниоце града, помоћ је, бар у очекиваној мери, изостала.

15 Theophanes, 364; Chronicle of Theophanes, 508; ВИИНЈ I, 226 (*М. Рајковић*).

16 *Острогорски*, Историја, 143. Специфичност овог похода огледа се у чињеници да је Јустинијанова акција била усмерена поред Словена и на Бугаре, који су се десетак година раније доселили на Балкан. Делатност Цариграда на пољу реокупације Балкана и покоравања Словена, у наредним вековима, била је у непосредној вези са византијско-бугарским односима. Теофан наводи да је у повратку ка престоници цар доживео тежак пораз од Бугара, што је можда утицало на успешност војевања против Словена, Theophanes, 364. *Живковић*, Јужни Словени, 225, сматра да је овај пораз поништио све резултате Јустинијановог похода, изузев регрутације Словена у малоазијске војне одреде. Иначе, писац хронике, на два места различито говори о устројству Словена са којима је цар дошао у додир. Наиме, у опису припрема за поход, наводи да се цар спрема за акцију против Бугара и τὰς Σκλαυινίας, односно помиње Склавиније у множини, да би у опису самог похода навео како је цар заратио κατὰ Σκλαυινίας и Бугарске. Сам термин Склавинија, који се у старијој литератури везивао за географске одреднице Македонију или делове Бугарске, у ствари је општијег карактера, и односи се на територијално заокружене целине, насељене словенским живљем, са владарем на челу, као зачетке државних организација, *Т. Живковић*, Словени и Ромеји, Београд 2000, 93.

17 *J.-M. Spieser*, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique, TM 5 (1973) 156–159.

18 Theophanes, 430; Chronicle of Theophanes, 594; ВИИНЈ I, 230 (*М. Рајковић*).

ας.[19] Потреба за новим војним операцијама против македонских Словена, била је последица тежње највећег цара међу иконоборцима да заустави бугарску офанзиву ка средишњим и јужним деловима Балкана, и утврди византијске позиције међу тамошњим Словенима.

Четврти, и последњи велики војнички подухват био је спроведен 783. године. Претходило му је склапање мира са Арабљанима две године раније.[20] Оно што га је од претходних похода разликовало, била је чињеница да није био предвођен од стране цара, већ је на челу војске стајао патрикије и логотет дрома Ставракије, док се на престолу, као регент у име малолетног сина Константина VI, налазила царица мајка Ирина. Војна акција, чије је крајње исходиште, након успеха око Солуна и Хеладе, био Пелопонез, по свом домету умногоме је премашила претходне. Са порастом војне моћи, Цариград је линију којом су текле операције, преко Тракије, Македоније, Солуна и Хеладе, продужио до крајњег југа Балкана.[21]

Прецизне податке о обавезама словенских племена на Пелопонезу даје спис Константина Порфирогенита *О уӣрављању царсӣвом*, где се наводи да су Милинзи и Језерити у IX иX веку плаћали годишњи данак — пактон, уз извршавање војних дужности и обаваљање других јавних служби.[22] Неједнак износ данка, од 60, односно 300 номизми, највероватније је проистекао из разлике у бројности, или војној и привредној снази поменутих племена.[23] На

---

[19] Theophanes, 430. Уп. *Осӣрогорски*, Историја, 175.

[20] Theophanes, 457; Chronicle of Theophanes, 630sq; ВИИНЈ I, 234 (*М. Рајковић*). Уп. *Осӣрогорски*, Историја, 188.

[21] Занимљиво је и да Теофан пише како је Ставракије покорио Словене око Солуна и Хеладе, али не каже јасно и за оне на Пелопонезу, где помало уздржано наводи само његов продор. Разлог томе лежи у чињеници да је већи део Словена на Пелопонезу тада ипак остао изван домета царске власти. Ставракијева акција је била предуслов за оснивање истоимене теме, уп. *Г. Осӣрогорски*, Постанак тема Хелада и Пелопонез, ЗРВИ 1 (1952) 64–77; *T. Živković*, The Date of the Creation of the theme of Peloponnesus, Σύμμεικτα 13 (1999) 141–155; *N. Oikonomides*, A note on the Campaign of Staurakios in the Peloponnese (783/4), ZRVI 38 (2000) 61–66. На плану реокупације Пелопонеза, од значаја је и ратовање стратега Пелопонеза Склира са Словенима 804, које није било резултат неке унапред испланиране акције на двору, попут Ставракијеве, или три раније описана похода, јер како се наводи у изворима, тек када је цар Нићифор I чуо за постигнуте успехе, он се окренуо Пелопонезу. Цара су ти успеси подстакли да предузме опширне акције с циљем јачања византијске власти на просторима некадашње римске провинције Ахаје, Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio I, ed. *Gy. Moravcsik*, Washington 1967 (у даљем тексту: DAI), 228–232 (49). Поред досељавања ромејског живља и обнове цркава, оформљена је Патраска митрополија, која је постала стуб црквене организације међу Словенима Пелопонеза, *П. Комаӣина*, Оснивање Атинске и Патраске митрополије, ЗРВИ 46 (2009) 27–52 (у даљем тексту: *Комаӣина*, Оснивање). Не зна се много о природи рата који је Склир водио против Словена, али узевши у обзир раније описане акције, не би се могло очекивати да је стратег на своју руку, без знања и сагласности цара започео делатност на плану реокупације словенске територије, већ се овде пре може говорити о одговору на неку словенску побуну.

[22] DAI, 232–234 (50).

[23] Ibid. Разлику у висини данка на сличан начин објашњавали су *A. Bon*, La Péloponnèse byzantine jusqu'en 1204, Paris 1951, 63; *K. Hopf*, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit I, Leipzig 1870, 127. *Живковић*, Јужни Словени, 132, у свом, како и сам каже слободнијем тумачењу, наводи да се, узевши у обзир изједначавање данка у доба Романа Лакапина, разлози за то не могу тражити у њиховој бројности, снази или економским пре-

овом примеру се очитава флексибилност царске политике у погледу утврђивања обавеза аутономних етничких скупина, која је проистицала из различитих околности под којима су ове групације биле укључиване у оквире ромејске државе.

Најзначајнији резултат војних кампања Цариграда, спроведених у VII и VIII веку, било је наметање врховне власти Словенима, уз известан степен аутономије који су задржали. У наставку процеса њихове интеграције, главну улогу преузели су органи провинцијске управе, односно стратези тема Солуна, Хеладе, Пелопонеза, Стримона и Драгувитије, који су представљали везу имеђу Словена и цара.[24]

Пре оснивања теме, префект или епарх Солуна имао је надлежност над словенским архонтима у широј околини града, о чему сведочи пример са Првудом, кога је управо префект Солуна заточио и спровео у Цариград. У Чудима Светог Димитрија Солунског помињу се τῶν Δρογουβιτῶν ῥῆγες,[25] док Каменијат наводи да су архонти овог племена, као и старешине Сагудата, били под управом града, односно подређени стратегу Солунске теме.[26] Надлежност солунског префекта над простором ширим од оног који је касније био под управом стратега истоимене теме, потврђује и чињеница да је Солун током словенских напада 674–677. одржавао везу са Велегезитима, настањеним на простору Тесалије, која је била део будуће теме Хеладе.[27]

Извори бележе занимљиве догађаје у вези са Акамиром, ὁ τῶν Σκλαυινῶν τῆς Βελζητίας ἄρχων, крајем VIII столећа, који је, подстакнут од становника Хеладе, након прогона синова цара Константина V — Нићифора и Хри-

---

диспозицијама, већ да је нижи данак Милинга био последица тога што је само део њих век раније признао власт цара. Ипак, овакво тумачење не искључује претходно изнете ставове, јер је висина данка и у том случају морала зависити од бројности, снаге и земљишта, односно, да су Милинзи, или само део њих, представљали сасвим извесно бројчано мању, војно и привредно слабију скупину од Језерита.

[24] Но и поред тога, било је случајева када су се представници словенских племена директно обраћали цару, шаљући на двор посланства. Прво у низу посланстава потиче из друге половине VII столећа и у вези је са више пута помињаним дешавањима која су претходила словенској опсади Солуна 674 године, Miracula, 4, 158–150; ВИИНЈ I, 201 (*Ф. Баришић*). Поред тога, Константин Порфирогенит на два места помиње словенске изасланике на Цариградском двору. Посланство Словена из Субделитије и солунске архонтије, које је посетило цара Михаила III, Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Cerimoniis aulae Byzantinae libri duo I, ed. *J. J. Reiske*, Bonn 1829, 634–635 (у даљем тексту: De Cerimoniis); затим и мисија Милинга и Језерита, која се, у вези са смањивањем данка, сусрела са царем Романом Лакапином. Једино у првом од поменутих, посланство чине и представници византијске провинцијске управе, тачније града Солуна, док се у друга два ради о чисто словенским посланствима, DAI, 234 (50).

[25] Miracula, 4, 214; ВИИНЈ I, 204 (*Ф. Баришић*).

[26] Cameniat 38; ВИИНЈ I, 269–270 (*М. Рајковић*).

[27] Током словенске опсаде града, Солуњани су послали изасланство Велегезитима, са намером да од њих купи потребне намирнице. *A. Konstantakopoulou*, L'éparque de Thessalonique: Les origins d'une institution administrative (VIIIe — IX[e]siècles), Communications grecques présentées au Ve Congrès international des études du sud-est européen (Belgarde 1984), Athens 1985, 157–162, сматра да је епарх Солуна нова служба уведена у VII веку ad hoc. *J. Nesbitt — N. Oikonomides*, Catalogue of Byzantine Seals I-II, Washington 1991–1994 (у даљем тексту: *Nesbitt — Oikonomides,* Seals), I, 50, мишљења су да је епарх био замена за некадашњег префекта Илирика.

стофора у поменуту тему 797. године, хтео да подржи једног од њих у борби за престо.[28] Иако се покушај проглашења новог цара завршио неуспехом, а завереници су ослепљени, описани догађај показује неоспорну моћ словенског архонта и активно учешће у унутрашњополитичким збивањима у царству. Велегезити су, иначе, како пише писац Чуда Светог Димитрија Солунског, настањивали област око Тебе и Димитријаде.[29] У вези са овим словенским племеном је и печат царског спатара и архонта Велегезитије, Тихомира, из прве половине VIII века.[30]

О присуству Словена у Хелади сведочи и печат Драгослава, архонта Хеладе.[31] Иако се на потпису не разазнаје његова надлежност, словенско име и титула архонта наводе на мисао да се ради о кнезу Словена настањених на простору те теме.[32] Оваква неодређена дефиниција не представља јединствен случај у византијским изворима, ако се зна да је Порфирогенит оставио сведочанство о словенском посланству које је посетило цара Михаила III, сачињеном од Словена из загонетне Субделитије и оних из солунске архонтије.[33] Помен Словена солунске архонтије наводи на претпоставку да је у структури тематског система управљања постојао архонт, подређен стратегу теме, чија

[28] Theophanes, 473sq; Chronicle of Theophanes, 651–652; ВИИНЈ I, 235 (*М. Рајковић*).

[29] Miracula, 4, 214; ВИИНЈ I, 204 (*Ф. Баришић*). Реч је обалама Волоског залива у Тесалији.

[30] *W. Seibt*, Seigel als Quelle für Slawenarchontenin Griechenland, Studies in Byzantine Sygilografy 6 (1999) 28.

[31] Првобитно објављен од стране *G. Schlumberger*, Melanges d'archeologie byzantine, Paris 1895, 201, затим и *K. M. Konstantopoulou*, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, Athenai 1917, n° 49. Cf. *N. Oikonomidès*, L'archonte slave del'Helade au VIIIe siècle, VV 55/2 (1998) 114–115.

[32] Такву могућност износи *W. Seibt,* G. Zacos — A. Veglery, Byzantine Lead Seals, comptes — rendus, BSl 36 (1975) 211. *Nesbitt — Oikonomides,* Seals II, 23, изражавају извесну резерву према таквом мишљењу, наводећи између осталог као разлог питање односа архонта и стратега у истој теми, који није јасно дефинисан. Ипак, најбољи пример који илуструје однос између управника теме и заповедника етничке скупина која је настањена у истој провинцији јесте случај стратега теме Кивиреота и катепана Мардаита. Проблем двојице функционера и питање старешинства између њих, решен је на највишем нивоу власти. Суштина овог односа, подразумевала је суприматију стратега али уз прилично аутономан положај катепана у хијерархијској структури управљања. Примери словенског архонта и катепана Мардаита иако временски раздвојени приказују начин уклапања етничких скупина и њихових старешина у командни ланац византијске милитаризоване провинцијске управе, DAI, 240–242 (50). *Живковић*, Јужни Словени, 236–237, сматра да је Драгослав титулом архонта почаствован након Ставракијевог похода и да она није представљала ништа више осим пуке почасти, без стварних надлежности над Словенима у Хелади. Cf. *J. Ferluga*, Archon: Ein Beitrag zur Untersuchung der südslawischen Herrschertitel im 9. und 10. Jh. im Lichte der byzantinischen Quellen, edd. *N. Kamp — J. Wollasch*, Tradition als historische Kraft, Berlin 1982, 254–266.

[33] De Cerimoniis, 634–635. Поргфирогенитов исказ у којем се наводи Субделитија, представља једини помен овог топонима у изворима. Историјска наука није успела да да задовољавајући одговор на питање убикације ове области, при чему треба издвојити мишљење појединих историчара да је можда у питању Сагудатија, у околини Солуна. Напослетку, занимљиво, али на основу затегнутих конструкција изведено становиште доноси, *Живковић*, Јужни Словени, 135–136, тврдећи да се, уз ограду да за тако нешто не постоје чврсти докази, ради о области на Пелопонезу, коју су насељавали Језерити.

се надлежност простирала над целокупним словенским живљем у истој провинцији. С тим у вези, могуће је да је Драгослав стајао на челу племенског савеза Словена у Хелади, па је из тог разлога понео титулу архонта те теме. Са друге стране, било је случајева када се једна личност налазила на челу више племена, попут Првуда, који је био старешина Ринхина и Стримонаца.[34]

Надлежност стратега Пелопонеза над Милинзима и Језеритима, јединим по имену познатим словенским племенима у овом делу Балкана, најјасније је исказана Порфирогенитовом вешћу да је овај функционер постављао, односно слао њихове архонте.[35] Овој податак, једино је место у изворима, где се јасно наводи да су архонти били постављани од стране органа византијске управе. Треба, међутим, имати на уму да је реч о периоду IX и X столећа, када су словенске земље биле дубље интегрисане у византијски провинцијски систем. У ранијем периоду кнезови — архонти вероватно су били бирани од стране домаћег становништва или је то звање могло бити наследно.

Јасно сведочанство о јурисдикцији стратега стримонске теме над Словенима у тој провинцији, доноси Каменијат у вези са дешавањима око Солуна 904. Он помиње захтев опуномоћеника солунског стратега Лава — Никите да, у циљу пружања помоћи граду, стратег Стримона пошаље помоћни војни одред састављен од Словена под његовом управом.[36] У *Спису о темама* Константин Порфирогенит каже да је Стримон некада био у саставу теме Македоније, са рангом клисуре, насељене Скитима (Словенима) у доба цара Јустинијана II.[37] Стварање клисуре, потом и теме Стримон, у очигледној је вези са покоравањем истоименог племена. Стримонци су узели активно учешће у борбама око Солуна од 674. до 677. године и ратовању на мору које је уследило, што је вероватно подстакло Јустинијана да, у циљу њиховог покоравања, оформи клисуру у области коју су настањивали.[38] Као тема, Стримон се први пут јавља у Филотејевом Клиторологиону 899, али је до њеног оснивања дошло засигурно нешто раније.[39] С тим у вези, колонизација хришћана из разних делова царства ἐπὶ τὰς Σκλαυινίας од стране цара Нићифора такође се може посматрати као мера у процесу потчињавања Стримонаца, који су заратили са царством неколико година пре тога, тачније 797.[40]

---

[34] Могуће је да је Првуд захваљујући брачним везама, преузео власт над двема архонтијама. Његовом смрћу племенски савез је раскинут, о чему сведочи самостално помињање Стримонаца после Првудове смрти.

[35] DAI, 232 (50).

[36] Cameniat, 38.

[37] Constantino Porfirogenito De Thematibus, ed. *A. Pertusi*, Vatican 1952, 88–89. Уп. *М. Рајковић*, Област Стримона и тема Стримон, ЗРВИ 5 (1958) 1–7.

[38] *Живковић*, Јужни Словени, 254.

[39] *N. Oikonomidès*, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, 139 (у даљем тексту: *Oikonomidès,* Listes).

[40] Theophanes, 486, 496; Chronicle of Theophanes, 681; Вест о сукобима Стримонаца са царством крајем VIII столећа јавља се у једној од кратких византијских хроника, Die Byzantinischen Kleinchroniken I, ed. *P. Shreiner*, Wien 1975, 49. *Живковић*, Јужни Словени, 241, сматра да се поменуте склавиније из Теофановог списа односе управо на област Стримона. Побуна

Оснивање теме Драгувитије, која се први пут помиње у Ескоријалском тактикону,[41] донекле подсећа на случај стварања теме Стримон, јер се у једном акту из 897, дакле, непун век раније, помињу село и клисура Драгувита.[42] Као у случају Стримона, формирању теме вероватно је претходило постојање истоимене ниже војно-управне јединице са рангом клисуре. Неоспорно је да је постанак ове теме био у вези са покоравањем Дрогувита, по чијем је имену и сам округ назван.

У описима четири велика похода не постоји помен ниједног утврђења око којег су се биле вођене борбе. Такође, у земљама које су Словени населили није било градских центара, из којих је царство могло да врши уплив у њихове унутрашње односе и подстакне хеленизацију. Тај задатак преузела је Цариградска црква. Најубедљивије сведочанство које говори о улози хришћанства у процесу интеграције Словена јесте Каменијатово запажање да је светим крштењем скитско племе постало слично хришћанском народу, и да су тиме били окончани немири између њих и Ромеја.[43] С тим у вези, изградња црквене организације у словенским земљама била је један од основних предуслова за њихово чвршће везивање за Цариград. Притом, близина царства и непостојање организованих словенских држава спречили су да се хришћанство искористи за изградњу државне идеологије, какав је био случај са Бугарима и код Срба неколико векова касније. Племе Дроговита, свој назив је поделило и са епископијом, први пут поменутом у вези са црквеним сабором у Цариграду 879. године.[44] Стварање црквене организације код Словена требало је и да их чвршће веже за Цариград у време бугарске експанзије, што је посебно видљиво на примеру Смољана, који су имали епискпију под филипопољским митрополитом Цариградске цркве, иако су били под влашћу Бугара.[45] На овом се месту може пронаћи потврда за становиште по којем је власт црквених органа над Словенима превазилазила формалне али и стварне доме-

Стримонаца је вероватно била део унутрашњих немира у царству, покренутих дешавањима у Хелади исте године, када се, уз помоћ Акамира архонта Велегезита, један од синова цара Константина V прогласио за цара.

41 *Oikonomidès,* Listes, 267, 357.

42 Actes de Lavra I, edd. *P. Lemerle, A. Guilou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou*, Paris 1970, n° 1.

43 Cameniat; ВИИНЈ I, 268–269 (*М. Рајковић*).

44 *J. Darrouzès*, Notitiae episcopatum ecclesiae constantinopolitanae, Paris 1981, (у даљем тексту: Notitiae) 7.299, 9.185, 10.218, 13.228.

45 Notitiae, 7.618, 9.492, 10.582. О успостављању црквене организације међу словенским племенима сведочи и помен епископије Βουκούβων, Notitiae, 7.594, 9.465, 10.552. Нажалост, изузев податка да је реч о суфрагану филипопољског митрополита, о овој епископији и племену Вуковића не зна се ништа.

За епископију Петра, у оквиру солунске митрополије, која се први пут јавља у нотицији 7, у XII веку се везује и назив Сагуданија, Notitiae, 7.303, 10.222, 13.828. Сличност назива епископије и имена Сагудата навела је Т. Живковића на помисао да се ради о црквеном округу који је основан на територији поменутог словенског племена из околине Солуна, *Живковић*, Јужни Словени, 522.

те византијских управних структура. На Пелопонезу је оформљена Патраска митрополија, која је постала стуб црквене организације међу Словенима.[46]

Последњу фазу у процесу интеграције Словена представљало је њихово потпуно уклапање у тематски систем, односно, губитак елемената аутономне организације засноване на етничкој посебности. Прва у низу тема у којој су ишчезли елементи самоуправног организовања Словена јесте Хелада. У овој војно-територијалној јединици, почев од средине IX века, нема података о словенским архонтима, што се донекле може објаснити чињеницом да је територија ове теме била једна од ретких на Балкану у којој су се, након велике словенске најезде, одржала византијска утврђења дубље у унутрашњости, у Лариси или Атини на пример, из којих је било могуће вршити уплив у свакодневни живот Словена. Такође, тематска организација је на овом простору врло рано заживела, што је отворило пут за брзу хеленизацију Словена. О њиховом брзом уклапању у византијско друштво сведочи и поменути случај са Акамиром, архонтом Велегезитије.

Када је реч о Словенима у околини Солуна, након Каменијатове вести о Дрогувитима и Сагудатима која се односи на почетак X века, и Лиутпрандовог податка о устанку Словена у околини града 927,[47] они се као етничка скупина са извесном територијалном самоуправом више не помињу. Разлог томе је делатност царева Јована Цимискија и Василија II, којом је Византија успоставила потпуну контролу у овом делу Балкана.

Након дешавања у вези са опсадом Солуна из 904. нема више помена Стримонаца, али је занимљив помен Михаила Карсера архонта Склавоархонтије у околини Сера, дакле стримонској области, из 1062. године. Грчко име архонта и мали територијални опсег ове јединице упућују ипак на то да се не може говорити о аутономији каква је карактерисала Стримонце неколико векова уназад. Вероватно се радило о територијалној јединици унутар фискалног апарата царства, која је називом одражавала етнички састав живља.[48]

Етимолошке корене топонима Вагенетија поједини филолози и историчари доводили су у везу са словенским племеном Вајунита. С тим у вези, епископи и архонти, уз чија се имена наводи географска одредница Вагенетија, за поједине историографе били су доказ успостављања византијске војно-управне и црквене администрације међу Вајунитима, *M. Vasmer*, Slaven in Griechland, Berlin 1941, 20–21; уп. ВИИНЈ I, 189 (*Ф. Баришић*). Конструкције које су из тога проистицале, пре свега убицирање Вајунита на простору између Арте и Јањине, њихова подређеност стратегу Никопоља, и поред своје примамљивости, остају у домену претпоставке. *Живковић*, Јужни Словени,197, у везу са Вајунитима доводи и назив реке Војуша у данашњој јужној Албанији.

[46] *Комашина*, Оснивање, 50.

[47] Liudprandi Antapodosis, Relatio de Legatione Constantinopolitana, ed. *G. Pertz*, Hannoverae 1839, 307. Устанак је вероватно био у вези са византијско-бугарским сукобом у доба Симеона, *Живковић*, Јужни Словени, 251.

[48] Actes d’Iviron II, du milieu du XIIe siècle à 1204, edd. *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, H. Metreveli*, Paris 1990, nº 35; уп. *Б. Крсмановић*, Податак о словенској архонтији из XI века, ЗРВИ 34 (1995) 69–77.

На Пелопонезу, Милинзи и Језерити су са својим самоуправним организацијама опстали кроз читав средњи век, што је између осталог било последица неприступачности терена који су настањивали, и са друге стране, велике удаљености од престонице.[49]

Укључивање Влаха у систем византијске провинцијске организације За разлику од Словена, Власи[50] су били староседеоци на Балкану.[51] Процес њихове интеграције, или боље речено реинтеграције у оквире византијске државе, карактерисало је одсуство употребе војне силе, што је основна разлика у односу на методе које је царство примењивало у случају словенских племена.

---

[49] На натпису са Пелопонеза, из 4. деценије XIV столећа, помиње се чауш Милинга, Константин Спанос, *D. Feissel — A. Philippidis-Braat*, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra), TM 9 (1985), n°s 68, 70.

[50] Термин Влах, иначе келтског порекла, преко германских и словенских језика доспео је на Балкан, где су га, почев од X столећа, усвојили византијски писци. У германским језицима означавао је припаднике келтског народа, Римљане или једноставно странце. Међу Словенима, овим етнонимом називани су припадници романског говорног подручја, *E. Stănescu*, Byzantinovlachica. I: Les Vlaques à la fin du Xe siècle — début du XIe et la restauration de la domination byzantine dans la péninsule Balkanique, Revue des études sud-est européennes 6 (1968) 433 (у даљем тексту: *Stănescu*, Byzantinovlachica). Детаљније о етимологији појма Влах, cf. *T. Katsougiannes*, Περὶ τῶν Βλάχων τῶν ʽελληνικῶν χωρῶν I, Thessalonike 1964, 16–20.

[51] Уп. *Г. Г. Литаврин*, Влахи византийских источников X–XIIIвв, Юго-восточная Европа в средние века, Кишинев 1972, 91–138. У вези са појавом Влаха на Балкану занимљиво је мишљење по којем су поменути Кувер (в. стр. 22) и његови саплеменици били преци Куцовлаха, *O. Tafrali*, Thessalonique des origins au XIVe siècle, Paris 1919, 128. Иако је овакво тумачење одавно одбачено, ВИИНЈ I, 213 (*Ф. Баришић*), сматрам да би се ипак требало изнова вратити подацима које доноси писац Чуда Светог Димитрија Солунског. У житију посвећеном свецу и заштитнику Солуна, пише како су потомци некадашњих Ромеја, које је аврански хаган 60 година раније одвео у своју земљу, под вођством Кувера населили Керамисијско поље, Miracula, 5, 218. Писац помиње и Куверовог сина Маура, кога историографија повезује са извесним византијским чиновником, истог имена, патрикијем и архонтом Сермисијана и Бугара, *G. Zacos — A. Veglery*, Byzantine Lead Seals I, Basel 1972, n[o] 934. У прилог поистовећивању двеју личности сведочи сличност назива Керамисијског поља и Сермисијана. Ако би се назив Сермисијани могао повезати са римским Сирмијумом, што је учино *Живковић*, Јужни Словени, 221, ова вест добија другачији смисао, и може се довести у везу са Кекавменовим описом Влаха, где се наводи да су они били потомци Дачана и Беса, некада настањених око Дунава и Саве, што дакле одговара области око Сирмијума, и да су се касније раселили по Македонији, Епиру и Хелади, Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века, пр. *Г. Г. Литаврин*, Санкт-Петербург 2003, 274 (у даљем тексту: Кекавмен), 284сл; уп. ВИИНЈ III, 217 (*J. Ферлуга*).

У вези са појавом Влаха на Балкану пре X столећа стоји и једна повест која се сачувала у актима светогорског манастира Кастамонит. Наиме, тамо се наводи како су заокупљеност Цариграда унутрашњим верским сукобима у доба иконоклазма искористили Сагудати и Влахоринхини, те су заратили на царство, освојили Бугарску, Македонију и дошли до Свете Горе. Светогорски монаси су касније успели да их умире и покрсте, Actes de Kastamoniatou, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1978, 97–98. Тешко је поверовати у причу о покрштавању Влаха, ако се узме у обзир да су они већ били хришћани, односно да су за све време одсуства царске власти у унутрашњости Балкана чували своју веру. Оно што се из овог документа са сигурношћу може закључити јесте да су Сагудати и Ринхини, у доба иконоклазма нападали царство и вероватно у то доба били покрштени. ВИИНЈ I, 188, нап. 4 (*Ф. Баришић*), на основу тога сматра да су Сагудати живели и на Халкидици, што ипак остаје у домену претпоставке. Помињање Влаха у вези са овим догађајима вероватно је последица временске дистанце са које је састављач документа посматрао ствари, односно да је реч о акту из познијег периода, када су Власи и Словени живели измешани у овим крајевима.

Институционализација положаја Влаха у царству била је спроведена у два вида, укључивањем у војно-управни систем, и са друге стране, кроз црквену организацију. Кекавмен пише како је његовог деду Никулицу, у четвртој години владавине, цар Василије II преместио са дотадашње функције дуке и доместика екскувита Хеладе, доделивши му звање τὴν ἀρχὴν τῶν Βλάχων Ἑλλάδος. Разлог томе био је, како пише Кекавмен, што цар није могао да постави на позицију стратега Хеладе извесног франачког принца Петра, као странца, већ му је доделио место доместика екскувита, на којем се до тада Никулица налазио.[52] Никулица је заузврат постао архонт, односно заповедник Влаха у истој теми. Старешинство над одредом екскувита Хеладе, указује на то да је реч о искусном официру, који је своју војничку каријеру наставио као заповедник, сасвим извесно, војне јединице Влаха. Милитаризовани систем провинцијске организације, односно додавање цивилних надлежности војним функционерима, који је карактерисао Византију тог доба, намеће мишљење да је архонт Влаха Хеладе могао имати и извесне цивилне компетенције. На то упућује и чињеница да се за Хеладу везује не само присуство војног старешине и њему подређене јединице већ и постојање повеће скупине влашког живља у Тесалији, жена, деце, старих, којима је било потребно управљати. Сведочанства о значајнијем присуству Влаха у Тесалији могу се наћи у опису устанка против фискалних мера цара Константина Дуке средином XI столећа.[53]

Полуномадски начин живота, такозвана *трансхуманшносш*, која је карактерисала влашки живаљ, допринела је да Власи са Пинда, где су се највећим делом склонили након словенске најезде, постепено населе и друге делове Полуострва.[54] Прва на путу влашких сточара нашла се плодна равница Тесалије. У суседству Егејског мора, била је погодно станиште за презимљавање пастира, који су лета проводили на планинама Бугарске, како пише Кекавмен.[55] Поред својих географских особености, пријатне климе у зимским месецима, један од битних разлога за трајно насељавање Влаха могла је бити и чињеница да је Лариса, која се налази у средишту Тесалије, била град са континуираним византијским присуством у претходним вековима, што је омогућило поновне додире Влаха са ромејском државом. Бројност Влаха у Тесалији утицала је да цела област поприми њихов етнички карактер, који се одразио у познијем називу ове земље — Μεγάλη Βλαχία.[56] Назив Влахија се у наредним столећима сусреће и у другим крајевима царства, чији је етнички састав

---

[52] Кекавмен, 298. О доместику екскувита, cf. The Oxford Dictionary of Byzantium I, ed. *A. Kazhdan*, Oxford 1991, 646 (*A. Kazhdan*).

[53] Кекавмен, 268сл.

[54] О историји балканских Влаха, cf. *D. Dvoichenko-Markov*, The Vlachs: the Latin speaking population of Eastern Europe, Byzantion 54/2 (1984) 508–526; *T. J. Winnifirth*, The Vlachs. The History of a Balkan People, London 1987; Армъните в България, пр. *И. Георгиева*, София 1998; *Z. Mirdita*, Vlasi u historiografiji, Zagreb 2004.

[55] О полуномадском начину живота Влаха, cf. *M. Gyóni*, La transhumance des Vlaques balkaniques au Moyen Age, BSl 12 (1951) 29–42.

[56] Nicetae Choniatae historia, ed. *I. A. van Dieten*, Berolini — Novi Eboraci 1975, 638. Уп. *Б. Ферјанчић,* Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974, 271–273.

засигурно био обележен влашком већином, попут Мале и Доње Влахије, у Епиру и Акарнанији.[57] Имајући пред собом случај Тесалије, може се претпоставити да је и у осталим примерима реч о влашким насеобинама, где су постојали извесни облици територијално-управних организација, попут архонтије којом је крајем X столећа у Хелади управљао Никулица.

Специфичан начин живота Влаха и њихова вишевековна изолованост утицали су на избор занимања припадника ове скупине. С тим у вези, издвојиле су се две категорије становништва, различите према пословима којима су се бавили. У питању су ћелатори (сточари и кириџије) и војници. Пишући о Самуиловом устанку, Скилица помиње занимљив догађај који се збио 976. године, на самом почетку побуне комитопула. Он наводи како је најстарији син комеса Николе, Давид, страдао μέσον Καστορίας καὶ Πρέσπας εἰς (εἰς] καὶ C) τὰς λεγομένας Καλὰς δρῦς παρά τινων Βλάχων ὁδιτῶν.[58] Византијски писац је употребио не баш јасан термин ὁδιτῶν, при чему појам ὂδος, који се налази у корену ове речи, одговара румунском термину cale.[59] Реч кале је пак у корену термина ћелатор, који је у српским средњовековним актима означавао категорију Влаха посвећених транспортној и пастирској служби. Српске средњовековне повеље, које представљају један од основних извора за проучавање устројства влашке заједнице, упућују на то да је, и поред разлика у правима и обавезама које се сусрећу на различитим властелинствима, могуће пратити развој две категорије Влаха, навођених у српским актима под различитим називима, најчешће — ћелатори и војници.[60] Устројство влашких заједница у српским земљама представљало је одраз некадашње организације влашких скупина у Византији.

Поред Скиличиног текста, постоји још неколико сведочанстава у грчким средњовековним изворима, који Влахе описују као пастире и караванџије. Песма Теодора Продрома, настала у XII веку, помиње влашки сир, који се могао срести на трпезама у Цариграду.[61] Сточарски начин живота потврђује и вуна коју су Власи производили. У Алексијади, Ана Комнина уз Влахе наводи одреднице: номади и пастири.[62] Најочигледнија потврда сточарског на-

---

[57] *G. C. Soulis*, Βλαχία — Μεγάλη Βλαχία– ἡ ἐν ῾Ελλάδι Βλαχία, Γέρας Αντονίου Κεραμοπούλου, Athinai 1953, 489–497; *G. C. Soulis*, The Thessalian Vlachia, ZRVI 8/1(1963) 271–273.

[58] Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn*, Berlin — NewYork 1973, 329 (у даљем тексту: Scylitzae). За разлику од препознатљивих топонима Преспе и Касторије, на питање о убикацији Лепих Храстова ни до данас није понуђен задовољавајући одговор. Биклишта, Влахоклисура, само су неки од топонима до којих се дошло у трагању за загонетним локалитетом, cf. *Stănescu*, Byzantinovlachica, 411–413. О побуни комитопула, уп. *С. Пириваϊрић*, Самуилова држава, Београд 1998, 57–92.

[59] *Stănescu*, Byzantinovlachica, 413sq.

[60] *С. Мишић*, Законске одредбе о Власима у повељама Немањића, Браничевски гласник 7 (2010), 38. Уп. *М. Благојевић*, Влашки кнезови, примићури и челници у држави Немањића и Котроманића, Споменица Милана Васића, Бања Лука 2005, 43–77.

[61] Poemes prodromiques en grec vulgare, edd. *D. C. Hesselig — H. Pernot*, Amsterdam 1910, 55–56.

[62] Annae Comnenae Alexias, edd. *D. R. Reinsch –A. Kambylis*, Berlin — NewYork 2001, 242 (у даљем тексту: Anna Comnena). cf. *M. Gyóni*, Le nom de «Vlahoi » dans l'Alexiade d'Anne Comnène, BZ 44 (1951) 241–252.

чина живота, може се пронаћи у одељку Кекавменовог Стратегикона, где писац наводи: …«Εἰς τὰ ὄρη Βουλγαρίας». Οὕτως γὰρ ἔχουσι τύπον, ἵνα τὰ τῶν Βλάχων κτήνη καὶ αἱ φαμιλίαι αὐτῶν εἰσὶν ἀπὸ Ἀπριλλίου μηνὸς ἕως Σεπτεμβρίου μηνὸς ἐν ὑψηλοῖς ὄρεσι καὶ ψυχροτάτοις τόποις.[63] Изнети подаци јасно сведоче да је једно од основних обележја влашког живља у Византији била посвећеност сточарству. Трансхумантни начин живота, односно велика покретљивост Влаха утицала је и на бављење транспортном делатношћу, јер је производе, који су били плод узгоја стоке, као и неке друге, требало допремати у разне делове царства, што су Власи преузели на себе.

На другој страни, постоји више примера који сведоче о њиховој војној служби. Одреде Влаха, али без навођења географског порекла, извори у каснијем периоду помињу у оквиру војних операција које су византијски цареви водили на различитим странама. Постоји сведочанство о учешћу Влаха у византијском походу на Сицилију 1027. године.[64] Крајем истог столећа, тачније 1091, Власи се, као номади, помињу у војсци цара Алексија I Комнина, која се борила против Кумана.[65] Као посебан одред, јављају се и у походу цара Манојла I Комнина против Мађара 1167. године.[66] Неоспорно је, дакле, постојање војних контингената, који су се усталили у структури византијске војске од краја X века, сачињених од припадника влашког етноса.

Архонт Влаха Хеладе се помиње, како је већ речено, у четвртој години владавине цара Василија II, односно 980, али се може претпоставити да су Власи и пре тога били присутни у Тесалији. С тим у вези, занимљиво је Рисосово тумачење једне вести коју доноси писац Чуда Светог Димитрија Солунског у трећој књизи.[67] Наиме, у вези са опсадом Солуна 904. године, описује се сцена у којој су избеглице из града, бежећи наишле на једну групу ходочасника из Ларисе. Свети Димитрије и Свети Ахилије, који су по легенди предводили ове две скупине, одлучили су да, због опасности од Арабљана, спас потраже у Ахилијевом граду — Лариси, чије становништво писац назива Ἰταλιῶται. Изузев њиховог старешине, они нису говорили грчки језик, што Рисоса наводи на посве исправан закључак да се радило о потоњим Власима. Ипак, Рисос даље претпоставља да је њихово насељавање Ларисе било последица колонизационих мера царева, односно да је реч о досељеницима из Италије, за шта потврду налази код Јована Кинама, који Влахе описује на исти начин, односно као досељенике.[68] Оваква тврдња ипак не може изаћи из домена претпоставке. Претходни Рисосов закључак, односно влашки етнички

63 Кекавмен, 274.

64 Annales bareness, MGHSSV, ed. *G. H. Pertz*, Hannoverae 1844, 53.

65 Anna Comnena, 242.

66 Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. *A. Meineke*, Bonnae 1836, 239 (у даљем тексту: Cinnamus). Cf. *E. Stănescu*, Les «Blachoi» de Kinnamos et Choniates et la présence militaire byzantine au Nord du Dunabe, sous les Comnènes, Revue des études sud-est européenes 9 (1971) 585–593.

67 *A. Risos*, The Vlachs of Larissa in the 10th Century, BSl 51/2 (1990) 202–207.

68 Cinnamus, 239.

карактер Ларишана, потврђује да су они сасвим извесно и пре 904. засновали своју насеобину у Тесалији. На њихово настањивање могла је утицати и чињеница да су Велегезити, који су живели у тој области, врло рано успоставили блиске односе са царством и признали власт Цариграда, чиме су окружење учинили пријатељским и погодним за заснивање влашке насеобине.

Други вид институционализовања положаја Влаха било је њихово уклапање у црквену организацију Цариградске патријаршије. Епископија Влаха помиње се у изворима на два места као суфраган Охридске архиепископије, с тим што се у другом навођењу помиње као епископија Βρεανόγης ἤτοι Βλάχων.[69] Мађаш Ђони је изнео претпоставку да је седиште ове епископије вероватно било у селима Горњи или Доњи Врановци код Прилепа, док је појас под њеном јурисдикцијом обухватао битољску област.[70] Територијални опсег ове епархије се, међутим, не поклапа са облашћу над којом је надлежност имао архонт Влаха Хеладе. Ово не би требало да изненађује јер се надлежност поменутог архонта тицала влашког становништва у Хелади, које је вероватно много пре самог помена архонта у изворима било укључено у ромејски управни систем, док се у случају епископије радило о Власима који су насељавали делове некадашње Самуилове државе и које је тек требало уклопити у административни апарат царства. Принцип на основу којег је успостављана цивилна и војна власт на Балкану после Василијеве реокупације, искључио је постојање самоуправних територијалних јединица заснованих на етничким особеностима.[71] У том смислу, новостворена Охридска архиепископија требало је да буде организација кроз коју је бугарски и словенски живаљ из Самуилове државе могао бити интегрисан у Византију. Под надлежношћу Охрида оформљена је епископија Влаха, која је имала за циљ реинтеграцију влашког живља. Седиште се налазило на југу Балкана, али је због специфичности начина живота Влаха, и већ помињане трансхуманце, духовна надлежност епископа морала превазилазити понуђене територијалне оквире. Тачније, током летњих селидби и боравка у удаљеним планинама Бугарске, Власи су и даље били под духовном надлежношћу свог епископа, устоличеног вероватно на простору Македоније, где су се сточари враћали током зиме. Потврда таквог становишта може се наћи у садржају друге Василијеве повеље, где се наводи да архиепископ убира каноникон καὶ τῶν ἀνὰ πᾶσαν Βουλγαρίαν Βλάχων.[72]

---

[69] *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, BZ 1 (1892) 257. Сведочанство о епископији садржи и запис са једног грчког рукописа из XI века на којем се помиње Ἰωάννης ἱερεὺς τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Βλάχων, *В. Мошин*, Ракописи на Народниот музеј во Охрид, Народен музеј во Охрид. Зборник на трудови, Охрид 1961, 227. Епископија Влаха ући ће у састав српске црквене организације, уп. *Ђ. Бубало*, Влахо епископ или влахоепископ, ЗРВИ 39 (2001/2002) 199–220.

[70] *M. Gyóni*, L'éveché vlaque del'archeveché bulgare d'Achris aux XIe — XIVe siècles, Études slave et roumaines I (1948) 226–232.

[71] *Љ. Максимовић*, Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године, ЗРВИ 36 (1997) 31–43.

[72] *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen KircheII, BZ 2 (1893) 46.

*

Поредећи обрасце по којима су Словени и Власи били укључивани у систем византијске провинцијске организације на југу Балкана, треба истаћи да се код првих може говорити о интеграцији, док се код других радило о извесном облику реинтеграције. Узевши у обзир да су досељени Словени били ратоборан, нехришћански народ, чијем је досељавању на Полуострво претходило вишедеценијско пљачкање царских провинција, реокупација њихових земаља могла је бити остварена само уз коришћење значајних војних ресурса. С тим у вези, активности централне власти, кроз организовање војних похода, на чијем се челу по правилу налазио цар, биле су од не малог значаја. Реч је о великим војним операцијама којима је царство успостављало контролу над широким пространствима, до тада у рукама словенских племена. Даљи ток процеса интеграције одвијао се под надзором органа локалних власти. Реч је о високим функционерима провинцијске управе, стратезима тема на југу Балкана, раније префекту Солуна, који су одржавали непосредне контакте са поглаварима аутономних словенских скупина.

Са друге стране, Власи нису потчињавани војним путем. У том смислу, изостала је значајнија делатност органа централне власти. Процес интеграције, који је подразумевао уклапање њихове самоуправне организације у провинцијски систем, био је у рукама локалног војно-административног апарата.

Институционализовање положаја словенских и влашких скупина имало је извесних подударности, које су се огледале у постојању функције архонта. У доба приметне милитаризације административног апарата Византије и са друге стране недовољно развијене друштвено-економске структуре и правног система код Словена и Влаха, архонт, као њихов старешина, био је пре свега војни заповедник али уз извесне цивилне надлежности. Архонти су, дакле, управљали етничким скупинама, у територијално заокруженим областима — склавинијама и влахијама. Када се говори о влахијама, превасходно се мисли на географске области са влашким етничким обележјем. Уз извесне ограде, може се отићи и корак даље и рећи да су у питању области у којима су припадници влашког етноса остваривали извесне облике самоуправног организовања.

Немогућност успостављања класичног тематског устројства у словенским и влашким етнархијама, утицала је на изналажење посебних начина којима су биле регулисане обавезе припадника ових етноса према царству. Натурална или новчана давања, уз обављање јавних служби, њихова су основна обележја. У случају Словена извори бележе обавезу давања хране и новчани данак — пактон, који Константин Порфирогенит помиње када говори о Словенима на Пелопонезу. Обавезе Влаха, на другој страни, биле су прилагођене социјално-економским својствима њихове заједнице, и сводиле су се на узгој стоке, дакле пастирску службу и транспортну делатност, која је проистицала из њиховог полуномадског начина живота. Главна обавеза Влаха, али и Словена, огледала се у обављању војне службе, односно давању војних одреда у случајевима када је Цариград то захтевао.

Укључивање Словена и Влаха у оквире црквене организације на Балкану вршено је уз извесне разлике. Покрштавање Словена и оснивање црквених округа у њиховим областима, било је кључно у погледу трајног везивања за Цариград. Са друге стране, Влахе, који су опстали у хришћанској вери за све време одсуства централне власти, није требало покрштавати нити развијати посебне форме црквеног организовања са етничким специфичностима, али се потреба за тим јавља након ратова са Самуилом. Влахе са простора Самуилове државе требало је изнова интегрисати у оквире царства, што је постало задатак цркве, тачније Охридске архиепископије и њој подређене епископије Влаха.

Заједничко за Словене и Влахе на југу Балкана, било је и то што, за разлику од Бугара, Хрвата, Срба, или у нешто познијем периоду Влаха северно од Дунава, нису успели да заснују своје државне творевине, или боље речено, зачеци њихових државних форми нису били довољно јаки да се одупру војно-административном потенцијалу Византијске државе. Но и поред тога, део њих је успео да очува етнички идентитет, а када је о Власима реч, и известан облик самоуправног организовања до савременог доба.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ — LIST OF REFERENCES

Извори — Primary Sources

Actes d'Iviron II, edd. *J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari*, *H. Metreveli*, Paris 1990.

Actes de Kastamoniatou, ed. *N. Oikonomidès*, Paris 1978.

Actes de Lavra I, edd. *P. Lemerle, A. Guilou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou*, Paris 1970.

Annae Comnenae Alexias, edd. *D. R. Reinsch — A. Kambylis*, Berlin — New York 2001.

Annales bareness, MGH SS V, ed. *G. H. Pertz*, Hannoverae 1844.

Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio I, ed. *Gy.Moravcsik*, Washington 1967.

Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Cerimoniis aulae Byzantinae libri duo I, ed. *J. J. Reiske*, Bonn 1829.

Constantino Porfirogenito De Thematibus, ed. *A. Pertusi*, Vatican 1952.

Darrouzès J., Notitiae episcopatum ecclesiae constantinopolitanae, Paris 1981.

Die Byzantinischen Kleinchroniken I, ed. *P. Shreiner*, Wien 1975.

Gelzer H., Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, Byzantinische Zeitschrift 1 (1892) 245–282.

Gelzer H., Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche II, Byzantinische Zeitschrift 2 (1893) 22–72.

Georgii Monachi chronicon I–II, ed. *C. de Boor*, Lipsiae 1904.

Ioannis Cameniatae de expugnatione Thesalonicae, ed *G. Bohlig*, Berolini 1973.

Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. *A.Meineke*, Bonnae 1836.

Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn*, Berlin — NewYork 1973.

Feissel D. — Philippidis-Braat A., Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra), Travaux et Mémoires 9 (1985) 267–395.

Konstantopoulou K. M., Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, Athēnai 1917. [*Konstantopoulou K. M.*, Vyzantiaka molyvdovoula tou en Athēnais Ethnikou Nomismatikou Mouseiou, Athēnai 1917].

Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius II, ed. *P. Lemerle*, Paris 1979.

Liudprandi Antapodosis, Relatio de Legatione Constantinopolitana, ed. *G. Pertz*, Hannoverae 1839.

Nesbitt J. — Oikonomides N., Catalogue of Byzantine Seals I–II, Washington 1991–1994.

Nicetae Choniatae historia, ed. *I. A. van Dieten*, Berolini — Novi Eboraci 1975.

Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History, ed. *C. Mango*, Washington 1990.

Oikonomidès N., Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972.

Poemes prodromiques en grec vulgare, edd. *D. C. Hesselig — H. Pernot*, Amsterdam 1910.

Schlumberger G., Melanges d'archeologie byzantine, Paris 1895.

Schlumberger G., Sceau des esclaves (mercenaires) slaves de l'éparchie de Bithynie, Byzantinische Zeitschrift 12 (1903) 277.

SeibtW., Seigel als Quelle für Slawenarchonten in Griechenland, Studies in Byzantine Sygilografy 6 (1999) 27–36.

Spieser J.-M., Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique, Travaux et Mémoires 5 (1973) 145–180.

The Chronicle of Theophanes Confessor, edd. *C. Mango — R. Scott*, Oxford 1997 (reprint 1999).

Theophanis Chronographia I, ed. *C. de Boor*, Lipsiae 1883.

Zacos G. — Veglery A., Byzantine Lead Seals I, Basel 1972.

Византијски извори за историју народа Југославије I–III, Београд 1955–1966 (репринт 2007). [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I–III, Beograd 1955–1966 (reprint 2007)].

Мошин В., Рукописи на Народниот музеј во Охрид, Народен музеј во Охрид. Зборник на трудови, Охрид 1961. [*Mošin V.*, Rukopisi na Narodniot muzej vo Ohrid, Naroden muzej vo Ohrid. Zbornik na trudovi, Ohrid 1961].

Панченко В., Памятник Славян в Вифинии VII века, ИРАИК 8 (1902) 1–48. [*Pančenko V.*, Pamjatnik Slavjan v Vifinii VII veka, IRAIK 8 (1902) 1–48].

Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века, пр. *Г. Г. Литаврин*, Санкт-Петербург 2003. [Sovety i rasskazy Kekavmena. Sočinenie vizantijskogo polkovodca XI veka, pr. *G. G. Litavrin*, Sankt-Peterburg 2003].

Литература — Secondary Works

Bon A., La Péloponnèse byzantine jusqu'en 1204, Paris 1951.

Dujčev I., Dragvitsa — Dragovitia, Révue des études byzantines 22 (1964) 215–221.

Dvoichenko-Markov D., The Vlachs: the Latin speaking population of Eastern Europe, Byzantion 54/2 (1984) 508–526.

Ferluga, J., Archon: Ein Beitrag zur Untersuchung der südslawischen Herrschertitel im 9. und 10. Jh. im Lichte der byzantinischen Quellen, edd. *N. Kamp — J. Wollasch*, Tradition als historische Kraft, Berlin 1982, 254–266.

Gyoni M., La transhumance des Vlaques balkaniques au Moyen Age, Byzantinoslavica 12 (1951) 29–42.

Gyoni M., Le nom de «Vlahoi» dans l'Alexiade d'Anne Comnène, Byzantinische Zeitschrift 44 (1951) 241–252.

Gyoni M., L' éveché vlaque del'archeveché bulgare d'Achris aux XIe – XIVe siècles, Études slave et roumaines I (1948) 148–159, 224–233.

Hopf K., Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit I, Leipzig 1870.

Katsougiannēs T., Περὶ τῶν Βλάχων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, Θεσσαλονίκη 1964. [*Katsougiannēs T.,* Peri tōn Vlachōn tōn Hellēnikōn chōrōn, Thessalonikē 1964].

Konstantakopoulou A., L'éparque de Thessalonique: Les origins d'une institution administrative (VIIIe — IXe siècles), Communications grecques présentées au Ve Congrès international des études du sud-est européen, Athens 1985, 157–162.

Mirdita Z., Vlasi u historiografiji, Zagreb 2004.

Năsturel P., Les Valaques balcaniques aux Xe — XIIIe siècles, Byzantinischen Forschungen 6 (1979) 89–112.

Năsturel P., Vlacho-Balcanica, Byzantinischen Neugrischen Jahrhundert 22 (1977–1984) 221–248.

Oikonomides N., A note on the Campaign of Staurakios in the Peloponnese (783/4), Zbornik radova Vizantološkog instituta 38 (2000) 61–66.

Oikonomidès N., L'archonte slave del'Helade au VIIIe siècle, Vizantijskij vremenik 55/2 (1998) 111–118.

Risos A., The Vlachs of Larissa in the 10th Century, Byzantinoslavica 51/2 (1990) 202–207.

Vasmer M., Slaven in Griechland, Berlin 1941.

Seibt W., G. Zacos — A. Veglery, Byzantine Lead Seals, comptes — rendus, Byzaninoslavica 36 (1975) 208–213.

Soulis G. C., The Thessalian Vlachia, Zbornik radova Vizantološkog instituta 8/1(1963) 271–273.

Soulis G. C., Βλαχία — Μεγάλη Βλαχία -ἡ ἐν Ἑλλάδι Βλαχία, Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου, Athēnai 1953, 489–497. [*Soulis G. C.,* Vlachia — Megalē Vlachia — hē en Helladi Vlachia, Geras Antōniou Keramopoulou, Athēnai 1953, 489–497].

Stanescu E., Byzantinovlachica. I: Les Vlaques à la fin du Xe siècle — début du XIe etla restauration de la domination byzantine dans la péninsule Balkanique, Revue des études sud-est européennes 6/3 (1968) 407–438.

Stanescu E., Les «Blachoi» de Kinnamos et Choniates et la présence militairebyzantine au Nord du Dunabe, sous les Comnènes, Revue des études sud-est européennes 9/3 (1971) 585–593.

Tafrali, *O.,* Thessalonique des origins au XIVe siècle, Paris 1919.

The Oxford Dictionary of Byzantium I, ed. *A. Kazhdan*, Oxford 1991.

Winnifirth T. J., TheVlachs. The History of a Balkan People, London 1987.

Živković T., The Date of the Creation of the theme of Peloponnesus, Symmeikta 13 (1999) 141–155.

Армъните в България, пр. *И. Георгиева*, София 1998. [Armŭnite v Bŭlgarija, pr. *I. Georgieva*, Sofija 1998].

Баришић Ф. — Ферјанчић Б., Вести Димитрија Хоматијана о „Власти Другувита", Зборник радова Византолошког института 20 (1981) 41–58. [*Barišić F. — Ferjančić B*., Vesti Dimitrija Homatijana o „Vlasti Druguvita", Zbornik radova Vizantološkog instituta 20 (1981) 41–58].

Благојевић М., Влашки кнезови, премићури и челници у држави Немањића и Котроманића, Споменица Милана Васића, Бања Лука 2005, 43–77. [*Blagojević M.*, Vlaški knezovi, premićuri i čelnici u državi Nemanjića i Kotromanića, Spomenica Milana Vasića, Banja Luka 2005, 43–77].

Бубало Ђ., Влахо епископ или влахоепископ, Зборник радова Византолошког института 39 (2001/2002) 199–220. [*Bubalo Đ.*, Vlaho episkop ili vlahoepiskop, Zbornik radova Vizantološkog instituta 39 (2001/2002) 199–220].

Живковић Т., Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025), Београд 2002. [*Živković T.*, Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću (600–1025), Beograd 2002].

*Живковић Т.,*О племенском устројству и војној снази подунавских Словена у VI и VII веку, Зборник радова Византолошког института 35 (1996) 95–116. [*Živković T.*, O plemenskom ustrojstvu i vojnoj snazi podunavskih Slovena u VI i VII veku, Zbornik radova Vizantološkog instituta 35 (1996) 95–116].

Живковић Т., Словени и Ромеји, Београд 2000. [*Živković T.*, Sloveni i Romeji, Beograd 2000].

*Комашина П.,*Оснивање Атинске и Патраске митрополије, Зборник радова Византолошког института 46 (2009) 27–52. [*Komatina P.*,Osnivanje Atinske i Patraske mitropolije, Zbornik radova Vizantološkog instituta 46 (2009) 27–52].

Крсмановић Б., Податак о словенској архонтији из XI века, Зборник радова Византолошког института 34 (1995) 69–77. [*Krsmanović B.*, Podatak o slovenskoj arhontiji iz XI veka, Zbornik radova Vizantološkog instituta 34 (1995) 69–77].

Литаврин Г. Г., Влахи византийских источников X–XIII вв., Юго-восточная Европа в средние века, Кишинев 1972, 91–138. [*Litavrin G. G.*, Vlahi vizantijskih istočnikov X–XIII vv., Jugo-vostočnaja Evropa v srednie veka, Kišinev 1972, 91–138].

Максимовић Љ., Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 31–43. [*Maksimović LJ.*, Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine, Zbornik radova Vizantološkog instituta 36 (1997) 31–43].

Мишић С., Законске одредбе о Власима у повељама Немањића, Браничевски гласник 7 (2010) 36–48. [*Mišić S.*, Zakonske odredbe o Vlasima u poveljama Nemanjića, Braničevski glasnik 7 (2010) 36–48].

Осшрогорски Г., Историја Византије, Београд 1959. [*Ostrogorski G.*, Istorija Vizantije, Beograd 1959].

Осшрогорски Г., Постанак тема Хелада и Пелопонез, Зборник радова Византолошког института 1 (1952) 64–77. [*Ostrogorski G.*, Postanak tema Helada i Peloponez, Zbornik radova Vizantološkog instituta 1 (1952) 64–77].

Пиривапрић С., Самуилова држава, Београд 1998. [*Pirivatrić S.*, Samuilova država, Beograd 1998].

Рајковић М., Област Стримона и тема Стримон, Зборник радова Византолошког института 5 (1958) 1–7. [*Rajković M.*, Oblast Strimona i tema Strimon, Zbornik radova Vizantološkog instituta 5 (1958) 1–7].

Ферјанчић Б., Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974. [*Ferjančić B.*, Tesalija u XIII i XIV veku, Beograd 1974].

Miloš Cvetković
(Institute for Byzantine Studies of Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)

THE SLAVS AND VLACHS IN THE BYZANTINE SYSTEM OF PROVINCIAL ORGANIZATION IN THE SOUTHERN BALKANS UNTIL THE XI CENTURY. SIMILARITIES AND DIFFERENCIES

The collapse of Byzantine provincial organizations in the Balkans in the early seventh century, caused by the Slavic-Avar invasion, resulted in a wave of settlement, bringing various Slavic tribes to the most southern parts of the Peninsula. Although they did not form states, as was the case with the Bulgarians, and the Serbs and Croats, integrating Slavs in the provincial system of the Empire in the southern Balkans was a complex and lengthy process.

A portion of the native population sought refuge in the inhospitable, mountainous regions, which Slavic people, interested in agricultural areas, had avoided. A group developed from this populace, which were named the Vlachs by Byzantine writers in the tenth century. Being isolated for centuries in the mountains south of the Peninsula, without a central government, the Vlachs inevitably created an autonomous organization.

Comparing the patterns by which the Slavs and the Vlachs were involved in a Byzantine system of provincial organizations in the Balkans, it should be noted that with the former it can be defined as integration, while with the latter this was a certain form of reintegration. Taking into account that the Slavs who settled here were belligerent, non-Christian people, whose settlement of the Peninsula was preceded by decades of plundering the imperial provinces, the recapturing of their countries could be done only with the use of significant military resources. In this regard, the activities of the central government in the organization of military conquests, which, by rule, were led by an emperor tsar, were of immense importance. These large military operations of the empire were to establish control over wide areas of territory, which were by then in the hands of the Slavic tribes. Local governmental authorities, who maintained direct relations with the Slavic officers, then took over the process of tribes integration.

When it comes to the Vlachs, who for centuries had been separated from the bodies of the Byzantine administration, such force was not necessary, it was sufficient to find a means that would accomodate their self-organization to the provincial system. There was no need for stronger activities of the central government, and therefore the process of their integration was given to the local military and administrative apparatus.

The institutionalization of the positions of the Slavic and Vlach groups had some similarities, such as the existence and function of archons. In the era of an evident militarization of the Byzantine administrative apparatus and, on the other hand, under-developed socio-economic structure and legal system of the Slavs and the Vlachs, the archon, as their leader, who also became an imperial official, was primarily a military commander but with some civil jurisdictions. Archons, therefore, directed the groups that shared ethnic characteristics, along with certain socio-economic characteristics within encircled territories — sclavinias and vlachias.

The inability to establish a classical structure in Slavic and Vlach ethnarchs resulted in finding specific ways in which these ethnic groups regulated their obligations to the empire, including barter or cash transfers, alongside with the discharge of public services as their primary feature. The main obligation was still reflected in the performance of military duty, or granting military detachments in cases when it was required by Constantinople.

The inclusion of the Slavs and the Vlachs in the framework of the church organization in the Balkans was done somewhat differently. The Christianization of the Slavs and the establishment of ecclesiastical districts in their areas were essential for the process of their permanent attachment to Constantinople. There was no

need for the Christianization of the Vlachs, who remained faithful to Christianity throughout the whole period without the central government, or, for the development of specific forms of church organization with ethnic characteristics, although the need for the latter arose after the wars with Samuel. The segment of the Vlachs that Samuel displaced from Larissa were to integrate into the Empire and this became the task of the church, namely the Archbishopric of Ohrid and its subordinate Dioceses of Vlachs .

Common to the Slavs and the Vlachs in the southern Balkans was that, unlike the Bulgarians, Croats, Serbs, and later also the Vlachs north of the Danube, they failed to form political entities, or rather the beginnings of their proto-state forms were not strong enough to resist the military and administration of Byzantium. However, some of them managed to preserve their ethnic identity, and when it comes to the Vlachs, a certain form of self-organization has endured up to present day.

Зборник радова Византолошког института XLIX, 2012
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIX, 2012

UDC: 340.132.2(495.02:450:497.11)
DOI:10.2298/ZRVI1249043M

VALERIO MASSIMO MINALE
(Università degli Studi di Napoli Federico II)

ABOUT THE RECEPTION OF ISAURIAN *EKLOGE* IN BYZANTINE ITALY: AN EFFORT OF COMPARISON WITH SLAVIAN WORLD AND MAINLY STEFAN DUŠAN'S SERBIAN EMPIRE*

Aim of the contribute is to offer a new key to analyse the matter concerning the influence of Byzantine law sources on the development of the legal system in Southern Italy. In addition to a historical and juridical survey about the reception process of the Isaurian *Ekloge* in the territories controlled by the Byzantines, a comparison is tried considering the diffusion of the compilation also in the Slavian world and especially in the Balkan regions: to study the reasons, which persuaded Stefan Dušan to use the text to compose his *Zakonik*, could be very useful to understand the characters — totally different because of political grounds — of the preservation of the Isaurian *Ekloge* in the manuscripts coming from Southern Italy.

Key words: Byzantine Law, Isaurian Ekloge, Southern Italy, Dushan's Zakonik, Mutual Comparison.

Taken all the precautions necessary to neutralize the risks hidden behind every harsh chronological division,[1] we could probably state that the history of the Byzantine law in the Italian regions under the control of the eastern Roman empire[2]

---

* The contribute appeared in Italian, with only some change, as Sulla recezione dell'Ecloga isaurica nell'Italia bizantina: variazioni sul leitmotiv "alla periferia dell'impero", in Atti dell'Accademia Pontaniana 60 (2011) 55–80 (long version) and in L'héritage byzantin en Italie (VIIIe — XIIe siecle). II. Les cadres juridiques et sociaux, et les institutions publiques, edd. *J. Martin — A. Peters-Custot — V. Prigent*, Rome 2012, 37–49 (short version).

[1] See *B. H. Stolte*, Is Byzantine Law Roman Law?, Acta Byzantina Fennica 2 (2003/2004, but 2005) 111–126 and before *D. Simon*, Die Epochen der byzantinischen Rechtsgeschichte, Ius Commune 15 (1988) 73–106.

[2] The matter was widely deepened by the Italian doctrine. After *R. Perla*, Del diritto romano giustinianeo nelle province meridionali d'Italia prima delle Assise normanne, Archivio Storico per le Province Napoletane 10 (1885) 130–185, mainly 131–132, appeared *F. Brandileone*, Il diritto

— of course, in a changeable manner across the centuries[3] — started with the promulgation of the famous *Pragmatica sanctio*[4], which was issued on the 13th August 554 at the end of the terrible war against the Goths[5].

greco-romano nell'Italia meridionale dall' VIII al XII secolo, Archivio Giuridico 36 (1886) 238–291 (= Napoli 1987) (*C. Calisse*, Il governo dei Bizantini in Italia, Rivista Storica Italiana 1, 1885, 265–335, during the same year; see also Il diritto romano nelle leggi normanne e sveve del regno di Sicilia, Torino 1884), continued by Il diritto bizantino e la storia del diritto italiano, con riguardo speciale ad un contradittore, Rivista di storia del diritto italiano 1 (1928) 337–345 (against, *G. Salvioli*, Storia del diritto italiano, 8th edition totally revised on the 6th, Torino 1921, 74 sq.; see also Manuale di storia del diritto italiano dalle invasioni germaniche ai nostri giorni, Roma 1890) and L'Italia bizantina e la sua importanza nella storia del diritto italiano, Studi in onore di Pietro Bonfante nel quarantesimo anno d'insegnamento, Milano 1930, II 215–233 (both in Scritti di storia giuridica dell'Italia meridionale, ed. *C. G. Mor*, Bari 1970); moreover we remember, besides *V. La Mantia*, Cenni storici su le fonti del diritto greco-romano e le assise e leggi dei re di Sicilia, Palermo 1887, *L. Siciliano-Villanueva*, Sul diritto greco-romano in Sicilia, Rivista di storia e filosofia del diritto 2 (1901) 286–389, with Diritto bizantino, Enciclopedia Giuridica Italiana V, Milano 1912, 39–95 and *G. Ferrari dalle Spade*, La legislazione dell'Impero d'Oriente in Italia, Scritti giuridici, Milano 1956, III 51–77 (original in Atti del Regio Istituto Veneto di Scienze, Lettere e Arti, 96, 1936/37, 171–202; see also Infiltrazioni occidentali nel diritto greco-italico della Monarchia normanna, Rivista di storia del diritto italiano 12, 1939, 5–37 and Diritto bizantino, Enciclopedia Italiana, Roma 1930, 141–148 and Nuovo Digesto Italiano, Torino 1938, 915–920, both in Scritti giuridici, Milano 1954, II 467–492 and 493–505). We cannot forget the strong polemic between Ciccaglione (Le istituzioni pubbliche e sociali dei ducati napoletani, Napoli 1892) and Schupfer (Il diritto dei popoli barbari con speciale riguardo all'Italia, Città di Castello 1907–1909, in four volumes), exactly about the preservation of Byzantine law in Southern Italy: *F. Ciccaglione*, Il carattere del diritto longobardo e la pretesa sua penetrazione nell'Italia bizantina: poche parole ad un ostinato complicatore, Archivio Storico per la Sicilia Orientale 14 (1917) 270–277 and F. Schupfer, Liquidazione definitiva di ubbie che vorrebbero essere storia (Poche pagine ad un semplicista irriducibile), Rivista italiana per le scienze giuridiche 59–60 (1917) 97–122, with Le leggi locali napolitane e siciliane del basso medioevo e le pretese tracce di diritto germanico, Archivio Storico per la Sicilia Orientale 14 (1917) 1–54; see moreover, in addition to L'Italia bizantina negli studi di storia del diritto italiano, Foro Napoletano. Rivista del circolo giuridico 2 (1898) 5–8, Diritto giustinianeo e diritto bizantino nell'Italia meridionale durante il Medio Evo, Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano, Pavia 1934, I 17–32, where also *R. Trifone*, Il diritto giustinianeo nel mezzogiorno d'Italia, 1–15, with Il diritto romano comune e i diritti particolari nell'Italia meridionale, Ius Romanum Medii Aevii IV.2, Milano 1962. Other important contributes, quoting *A. Albertoni*, Per una esposizione del diritto bizantino con riguardo all'Italia, Imola 1927, are *P. S. Leicht*, Varietà di leggi e di consuetudini nelle provincie italiane legate all'Impero bizantino, Rivista di storia del diritto italiano 24 (1951) 127–146 and Il processo italo-bizantino nell'Italia meridionale, Atti del Congresso Internazionale di diritto romano e storia del diritto, ed. *G. Moschetti*, Milano 1953, IV 329–341, *C. G. Mor*, Considerazioni minime sulle istituzioni giuridiche dell'Italia meridionale bizantina e longobarda, Atti del III Congresso Internazionale di studi sull'Alto Medioevo, Spoleto 1959, 139–152 and *A. D'Emilia*, Il diritto bizantino nell'Italia meridionale, Atti del convegno internazionale sul tema L'oriente cristiano nella storia della civiltà (Roma 31 marzo — 3 aprile 1964 e Firenze 4 aprile 1964), Roma 1964, 343–378.

[3] See *F. Bulgarella*, Bisanzio in Sicilia e nell'Italia meridionale: i riflessi politici, Storia d'Italia. III. Il Mezzogiorno dai Bizantini a Federico II, Torino 1983, 127–248 and *V. von Falkehausen*, I bizantini in Italia, I bizantini in Italia, Milano 1982, 3–136, in addition to *T. S. Brown*, Gentlemen and officiers. Imperial administration and aristocratic power in Byzantine Italy. A.D. 554–800, Roma 1984; see moreover *A. Guillou*, Studies on Byzantine Italy, London 1970 and Culture et société en Italie byzantine (VIe–XIe siècles), London 1978.

[4] Corpus Iuris Civilis. III. Novellae, ed. *R. Schoell — W. Kroll*, Berlin 1899, as Appendix Constitutionum Dispensarum, VII, 799–802.

[5] See *V. Bierbrauer*, Zur ostgotischen Geschichte in Italien, Studi medievali 14 (1973) 1–37, but also Teoderico il Grande e i Goti d'Italia, Atti del XII Congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo, Spoleto 1993, in two volumes; see moreover *Z. V. Udal'cova*, Italija i Vizantija v VI veke,

Italy, on emperor Justinian's will and on pope Vigilius' request,[6] was finally subjected to the *Corpus Iuris*, according to an ideological view in which the law played a fundamental role:[7] indeed, despite the legal significance of the constitution is yet not totally clear,[8] we have to admit that it appears as one of the most direct and resounding instrument to blind the western Mediterranean world to the new order rising in Constantinople.[9]

So, if it is true that the military successes of the armies leaded by the generals Balisarius and Narses did not survive for a long time, it is also difficult to challenge that the irradiation[10] sprung by the recovery of the Byzantine culture and hence of the legal system belonging to that world,[11] started right then to run over the Italian peninsula, far away from the capital of the empire and forgetful of the ancient glory, with the aim to bring it back into the stream of the eastern romanity.[12]

Along this historical trajectory, the period of the Isaurian dinasty, marked by episodes of extreme danger for the survival of the imperial structure and even of the Byzantine state, can not pass unnoticed. Like the consequences producted by the attempt to impose the results of the fight against the holy images in the Italian territories,[13] also Leo III's (717–741) and Constantine V's (741–775, associated

---

Moskva 1959, in addition to *S. Weber*, Zwischen Antike und Mittelalter: Italien in der ersten Hälfte des sechsten Jahrhunderts, Leipzig 1990 (Univ. Diss.).

6 See *C. Sotinel*, Autorité pontificale et pouvoir imperial sous le règne de Justinien: le pape Vigile*,* Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité 104 (1992) 439–463.

7 See *R. Dannebring*, Arma et leges: über die justinianische Gesetzgebung im Rahmen ihrer eigener Zeit, Acta Classica 15 (1972) 113–137.

8 See *G. G. Archi*, Pragmatica sanctio pro petitione Vigilii, Festschrift für Franz Wieacker zum 70. Geburstag, ed. *O. Behrends*, Gottingen 1978, 11–36 (= Scritti, Milano 1981, III 1971–2010) and *G. Hartel*, Zur Problematik der pragmatischen Sanktionen, spez. zur Sanctio pragmatica pro petitione Vigilii, Iura 27 (1976) 33–49, but mainly *R. Bonini*, Caduta e riconquista dell'impero romano d'Occidente nelle fonti legislative giustinianee, Felix Ravenna 111–112 (1976) 293–318 and L'ultima legislazione pubblicistica di Giustiniano (543–565), Il mondo del diritto nell'epoca giustinianea. Caratteri e problematiche, ed. *G. G. Archi*, Ravenna 1985, 139–171; see moreover *P. Pescani*, Pragmatica sanctio pro petitione Vigilii, Novissimo Digesto Italiano XIII, Torino 1966, 552–554 and *G. Wesener*, Pragmatica Sanctio, Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie. Supplementband XIV, München 1974, 460–466.

9 See for bibliographical references *G. Tate*, Justinien: l'épopée del'Empire d'Orient (527–565), Paris 2004, but also *O. Mazal*, Justinian I. und seine Zeit. Geschichte und Kultur des byzantinischen Reiches im 6. Jahrhundert, Köln 2001.

10 See *C. Mango*, La culture grecque et l'Occident au VIIIe siècle, I problemi dell'Occidente nel sec. VIII, Spoleto 1973, 683–721, but also *A. Pertusi*, Bisanzio e l'irradiazione della sua civiltà in Occidente nell'Alto Medioevo. Centri e vie d'irradiazione della civiltà nell'Alto Medioevo, Spoleto 1964, 74–133.

11 See in particular *L. Burgmann*, Das byzantinischen Recht und seine Einwirkung auf die Rechtsvorstellung der Nachbarvölker, 277–295, Byzanz und seine Nachbarn, ed. *A. Holweg*, München 1996, 277–295.

12 See *R. Bonini*, Giustiniano e il problema italico, Bisanzio, Roma e l'Italia nell'Alto Medioevo. CISAM XXXIV, Spoleto 1988, I 73–92; see in general Romanità orientale e Italia meridionale dall'antichità al medioevo: paralleli storici e culturali. Atti del II convegno di studi italo-romeno, Bari 2000.

13 See *A. Carile*, L'iconoclasmo tra Bisanzio e l'Italia, Culto delle immagini e crisi iconoclasta. Atti del Convegno di studi, Catania 1986, 13–54, but also *A. Carile*, Roma e Romània dagli Isaurici ai Comneni, Bisanzio, Roma e l'Italia nell'Alto Medioevo, Spoleto 1988, II 531–582.

by the year 720 on the throne with the father) legal policy produced important repercussions:[14] target of the contribute is to analyse the phenomenon of the reception of the *Ekloge*[15] in the regions administred by the Byzantines or more simply included in their influence, trying to arrange the problem and offer some new reflections;[16] moreover, for this reason we will compare our experience with another one, lived by the legal text among the Slavian countries in the Balkans.

It is known that the *Ekloge* was issued, most likely, in march 741.[17] The collection devoted a large part of its eighteen books to private law — mainly to the institute of the marriage,[18] which was a strong instrument of social control — and the rest to criminal law, with the prevision of a long list of punishments;[19] its aim, as it is possible to read in the proem,[20] was the restoration of the old and good *dikaiodosia*, semplifying the previous system.[21]

---

[14] Irreplaceable is the account of Theophanes the Confessor's *Chronographia*: Theophanis Chronographia, ed. *C. de Boor*, Leipzig 1883–1885, I 408–413 and Theophanis Chronographia, ed. *J. Classen*, Bonn 1839, I 621–630; see however *G. Ostrogorsky*, Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrhundert, Byzantinische-Neugriechische Jahrbücher 7 (1930) 1–56; see moreover The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and New Eastern History AD 284–813, edd. *C. Mango — R. Scott*, Oxford 1977 and *I. Rochow*, Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch-historischer Kommentar zu den Jahren 715–813, Berlin 1991.

[15] See Ecloga: das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos V., ed. *L. Burgmann*, Frankfurt am Main 1983. Useful also *C. A. Spulber*, L'Eclogue des Isauriens, Cernautzi 1929, *N. P. Blagoev*, Ekloga, Sofija 1932 and *E. E. Lipšic*, Ekloga: vizantijskij zakonodatelnyj svod 8. veka, Mosca 1965; see finally A Manual of Roman Law. The Ecloga, published by the Emperors Leo III and Constantine V of Isauria, ed. *E. H. Freshfield*, Cambridge 1927 (together with Roman Law in the Later Roman Empire. The Isaurian Period, Eighth Century, the Ecloga, Cambridge 1932).

[16] Francesco Brandileone used to indicate three points to characterize the legal system of Southern Italy under the Byzantine domination: the presence of Justinianic law and the absence of Roman law coming from the *Theodosian Code* as among the barbarian people, the vitality of the juridical schools and the force of the principle of the territoriality of the norms: see L'Italia bizantina e la sua importanza nella storia del diritto italiano, *passim*.

[17] See *D. Ginis*, Das Promulgationsjahr der Isaurischen Ecloga, Byzantinische Zeitschrift 24 (1923) 345–58 and *V. Grumel*, La date de la promulgation de l'"Eclogue" de Léon III, Échos d'Orient 34 (1935) 327–31, but also La date de la promulgation de l'Eklogue des Isauriens: l'année et le joir, Revue des étude byzantines 21 (1963) 272–274; see at least mainly Ecloga, ed. *L. Burgmann*, 10–12.

[18] See *D. Simon*, Zur Ehegesetzgebung der Isaurier, Fontes Minores I, Frankfurt am Main 1976, 16–43.

[19] See *B. Sinogowitz*, Studien zum Strafrecht der Ekloge, Athens, 1956 and *Sp. Troianos*, Bemerkungen zur Strafrecht der Ecloga, Ἀφιέρωμα στὸν Ν. Σβορῶνο, edd. *V. Kremmydas — Ch. Maltezou — N. M. Pahagiotakis*, Rethymno 1986, I 97–112, but also again *Sp. Troianos*, Die Strafen im byzantinischen Recht. Eine Übersicht, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 42 (1992) 55–74.

[20] See Ecloga, ed. *L. Burgmann*, 162, 32–51. About the ideology in the introductory sections of the legal texts see *H. Hunger*, Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, Wien 1964.

[21] See *G. Ostrogorsky*, Über die vermeintliche Reformtätigkeit des Isaurier, Byzantinische Zeitschrift 30 (1929–1930) 394–400 (= Festgabe A. Haisenberg zum 60. Geburtstage gewidmet, ed. *F. Dölger*, Berlin-Leipzig 1929–1930), but also *D. Savramis*, Die Kirchenpolitik Kaiser Leons III., Südostforschungen 20 (1961), 1–22. About the "humanitarian" target of the Isaurian reform — καὶ ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιλανθρωπότερον, we read on the title — see *T. E. Gregory*, The Ekloga of Leo III and the Concept of Philantrophia, Βυζαντινά 7 (1975) 269–287.

In the same period, the Byzantine empire was crossed by the iconoclastic fury.[22] Leo III, the champion of the resistance to the Arabic offensive,[23] who had showed his intentions already in 726 ordering the distruction of Christus' image at the Chalké, when managed to obtain in the *silention* on the 17th January 730 the edict to banish the icons,[24] lost any hesitation in venting the vehemence of the reform; Constantine V, as soon received the heritage of the religious renovation, involved himself without a rest, arriving to preside at the Council of Hiereia (754),[25] where the principles professed by the dinasty were definitly canonized.

Normally, the affairs of the Costantinopolitan church represented in the Italian peninsula a reason of serious trubles, because of the presence of the papacy, which used every favourable occasion to reach a strengthening of its indipendence.[26] Besides the schism "of the Three Chapters" under Justinian I, we must evoke the Eraclius' *Ekthesis* (638)[27] and above all the Constance II's *Typos* (648):[28] Olympius, the exarch sent to crush the revolt, rebelled, while the pope Martinus I, who was to die in exile in Cherson on the Black Sea due to his

---

22 See Der byzantinische Bilderstreit, ed. *H.-J. Geischer*, Gütersloh 1968 and Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham, March 1975, edd. *A. Bryer — J. Herrin*, Birmingham 1977, in addition to Culto delle immagini e crisi iconoclasta. Atti del Convegno di studi, Palermo 1986. See moreover *S. Gero*, Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III, Louvain 1973 and Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V, Louvain 1977; fundamental finally Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680–850): the Sources, edd. *L. Brubaker — J. Haldon*, Aldershot 2001.

23 After a year from his elevation to the throne (25th march 717), he managed to remove the Arabic siege to the capital, pushing away the danger of the pillage (15th august 718); in the year 740 the armies of the son was to have another big victory at Akroinos, near Amorios.

24 See *W. Bernard*, Emperor Cult and the Origins of the Iconoclastic Controversy, Byzantion 43 (1973) 13–29 and mainly *P. Brown*, A Dark Age Crisis: Aspects of the Iconoclastic Controversy, English Historical Review 88 (1973) 1–34, in addition to *G. B. Ladner*, Origin and Significance of the Byzantine Iconoclastic, Mediaeval Studies 2 (1940) 127–149; in the second letter Leo III says to Gregory II to be βασιλεὺς καὶ ἱερεύς (Regesta Pontificorum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII, ed. *P. Jaffé*, Berlin 1851, n. 2182; see at least *L. Bréhier*, Ἱερεὺς καὶ βασιλεύς, Mémorial Louìs Petit, Bucharest 1948, I 41–45).

25 See Die ikonoklastische Synode von Hiereia 754, edd. *T. Krannich — A. von Stockhausen*, Tübingen 2002, but also *M. V. Anastos*, The Argument for Iconoclasm as presented by the Iconoclastic Council of 754, Late Classical and Medieval Studies in Honour of A. M. Friend, Princeton 1954, 177–188 and The Ethical Theory of Images Formulated by the Iconoclastic in 754 and 815, Dumbarton Oaks Papers 8 (1954) 151–160.

26 See *O. Bertolini*, Riflessi politici delle controversie religiose con Bisanzio nelle vicende del secolo VII in Italia. Caratteri del secolo VII in Occidente, Spoleto 1958, 733–784 (= Scritti scelti di storia medievale, Livorno 1968, I 263–308).

27 *Dölger*, Regesten, n. 225. See *E. Dovere*, L'Enotico di Zenone Isaurico. Preteso intervento normativo tra politica religiosa e pacificazione sociale, Studia et Documenta Historiae et Iuris 54 (1988) 170–90. In the meantime the usurper Basiliskos issued, during the year 475, the *Enkyklion*, quite immediatly revoked, against the *Tomus ad Flavianum* and all the decisions of the Council of Chalkedonia; see again *E. Dovere*, L''Εγκύκλιον Βασιλίσκου: un caso di normativa imperiale in Oriente su temi di dogmatica teologica, Studia et Documenta Historiae et Iuris 51 (1985) 153–88.

28 *Dölger*, Regesten, n. 225. See *F. Winkelmann*, Die Quellen zur Erforschung des monoenergetisch-monotelistischen Streits, Klio 69 (1987) 515–569.

adversion to the *basileus*,[29] called a council to assume a firm position about the matter of the monoenergismus-monothelismus.[30]

Also the iconoclastic policy — that one, which belonged to the first fase of the fight, until the second Council of Nicaea promoved by the empress Irene (787)[31] — did not remain without effects, but its results were more lasting and dramatic, because the attempt to impose the distruction of the images and hence to concentrate the general worship on the imperial figure became part of the process of replacement on the Italian soil between the Frankish and the Longobard power.[32]

We are writing about events, which are quite feverish.[33] To weary the Gregory II's (715–731)[34] resistance, Leo III ordered that the receipts of the tax collection on the Italian *themata*,[35] chiefly the Sicilian one,[36] which belonged to the *patrimonium*

---

29 See *A. M. Piazzoni*, Arresto, condanna, esilio e morte di Martino I, Martino I papa (649–653) e il suo tempo. Atti del XXVIII Convegno Storico Internazionale, Spoleto 1992, 187–210.

30 Read it in *Mansi*, X 863–1188; see *E. Caspar*, Die Lateransynode von 649, Zeitschrift für Kirchengeschichte 51 (1932) 75–137. The relationships between the Byzantine empire and the Roman papacy was every time conflicting: if Constantine IV (668–685), grateful for the loyalty of Vitalian I (657–672), had condamned the monoenergismus-monotelismus, Justinian II (685–695), after ten years, wanted to impose by force the principles of the council Quinisextus of 691–692 to Sergius I (687–701).

31 See Il concilio niceno II (787) e il culto delle immagini, Messina 1994.

32 See *O. Bertolini*, Longobardi e Bizantini nell'Italia meridionale. La politica dei principi longobardi fra Occidente e Oriente dai prodromi della "Renovatio" dell'impero in Occidente con Carlomagno alla sua crisi con Carlo "il Grosso", Atti del III Congresso Internazionale di studi sull'Alto Medioevo, Spoleto 1959, 103–124 (= Scritti scelti di storia medievale, Livorno 1968, I 171–192) and *A. Guillou*, Longobardi, Bizantini e Normanni nell'Italia meridionale: continuità o frattura?, Il passaggio dal dominio bizantino allo Stato normanno nell'Italia meridionale. Atti del II convegno internazionale di studio sulla civiltà rupestre medievale nel Mezzogiorno d'Italia, ed. *C. D. Fonseca*, Taranto 1977, 23–61; interesting finally *F. Masai*, La politique des Isauriens et la naissance de l'Europe, Byzantion 33 (1963) 191–221.

33 See *M. V. Anastos*, Leon III's Edict against the Images in the Years 726–27 and the Italo-Byzantine Relations between 726 and 730, Byzantinische Forschungen 3 (1968) 5–41, but also *P. Schreiner*, Problemi dell'iconoclasmo nell'Italia meridionale e nella Sicilia, Le relazioni religiose e chiesastico-giurisdizionali. Atti del III Congresso Internazionale sulle relazioni tra le due sponde adriatiche, Roma 1979, I 113–128 (= note in Archivio storico per la Sicilia Orientale 79, 1983, 505–506), with a particular hypothesis.

34 We have two letters sent by Gregory II to Leo IIII — published in *Mansi* XII 959 sq. and after in *E. Gaspar*, Papst Gregor II. und der Bilderstreit, Zeitschrift für Kirchengeschichte 52 (1933) 72–89; see for example *L. Guérard*, Les lettres de Grégoire à Léon l'Isaurien, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire 10 (1890) 44–60 — and they could be authentic: see *J. Gouillard*, Les Lettres de Grégoire II à Léon III devant la critique du XIVe siècle, ZRVI 8 (1963) / Mélanges Georges Ostrogorsky I 103–110 and Aux origines de l'iconoclasme: la témoignage de Grégoire II?, Travaux et Mémoires 3 (1968) 243–307, where a negative position, with *H. Grotz*, Boabachtungen zu den zwei Briefen Papst Gregors II. an Kaiser Leo III., Archivium Historiae Pontificiae 18 (1980) 9–40, where a positive one. See in general *P. Speck*, Kaiser Leon III., die Geschichtswerke des Nikephoros und des Theophanes und der Liber Pontificalis: eine quellenkritische Untersuchung, Bonn 2002.

35 See *A. Pertusi*, Contributi alla storia dei temi bizantini dell'Italia meridionale, Atti del III Congresso Internazionale di studi sull'Alto Medioevo, Spoleto 1959, 495–517. About Calabria, the most important centre for the production of books, see *E. Eickoff*, Tema e ducato di Calabria (Per la storia dell'organizzazione dell'Italia Meridionale), Archivio Storico per la Calabria e la Lucania 21 (1952) 105–118; see also La Calabria bizantina. Vita religiosa e strutture amministrative. Atti del I e II Incontro di Studi Bizantini, Reggio Calabria 1974 and La Calabria bizantina. Aspetti sociali ed econimici, Atti del III Incontro di Studi Bizantini, Reggio Calabria 1978.

beati Petri, were to be paied directly to the revenue of the Byzantine state, organizing in the meantime a heavy military conscription; moreover, the dioceses of Calabria and Sicily, but also the city of Neaples[37] and Sardinia,[38] besides Illyricus and even the island of Creta, passed under the jurisdiction of the Costantinopolitan patriarchate.[39] In parallel, the emperor sent to the Adriatic Sea an unlucky naval expedition, a *megas stolos* commanded by the *drungarios* Manes, which had a story still rather mysterious.[40] The rebellion started to inflame Italy, while Gregory III (731–741)[41] called another Lateran council, where the iconoclasm was officially condamned (739). During the following years were to fall forever the Exarchate of Ravenna with the Pentapolis through the siege of Astolf I (751) and Stephen II was to decide to sign the alliance with Pepin the Short at Pouthiou (754).

It is difficult to think that during the whole period the Byzantines did not receive in the lands administred by them the *Ekloge*, indipendently of its link, in an ideological sense, with the iconoclastic reform, trying to introduce it at least concerning the aspect of criminal law. In addition, the fact that the text collected in a such copious manner many elements from customs may have been a powerful incentive for its diffusion, into a net of a legal society formed by *notairoi*, *tabularioi* and *kritai*, who, despite they have not forgotten the Justinian law, howewer were partly leaving that world;[42] finally, in compliance with the more or less realistic

36 See *L. Cracco Ruggini*, La Sicilia tra Roma e Bisanzio, Storia della Sicilia, ed. *R. Romeo*, Napoli 1980, III 3–96; see also *S. Borsari*, L'amministrazione del tema di Sicilia, Rivista Storica Italiana 66 (1954) 133–158.

37 In Neaples the archibishop, Sergius, at first remained irresolute, but then chose to support the papacy: Chronicon Episcoparum S. Naepolitanae Ecclesiae, Monumenta ad Neapolitani Ducatus historiam pertinentia, ed. *B. Capasso*, Napoli 1881, I 194.

38 See *A. Era*, Di una novella di Leone Isaurico e di una sua probabile applicazione in Sardegna, Studi bizantini e neoellenici 7 (1953) / Atti dell'VIII Congresso Internazionale di studi bizantini II 323–330.

39 *Dölger*, Regesten, n. 301 and *Duchesne,* Liber Pontificalis, I 403, 20–25. See *M. V. Anastos*, The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 723–733, Studi bizantini e neoellenici 9 (1957) / Silloge bizantina in onore di S. G. Mercati 14–31 and about the dating *V. Grumel*, L'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicilie et de la Calabre au Patriarcat de Constantinople, Recherches de sciences religieuse 40 (1951–1952) 191–200 — not acceptable because refers to the time of Stefan II (752–757) and maybe the years 731–733 — and the communication Cause et date de l'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicilie et de la Calabre au patriarcat oriental, Studi bizantini e neoellenici 7 (1953) / Atti dell'VIII Congresso Internazionale di studi bizantini I 376; see also *P. Lajolo*, L'editto di Bisanzio del 725. Trattamento della Sicilia durante la persecuzione iconoclasta, Archivio Storico per la Sicilia Orientale 19 (1922–23) 154–166. See finally *V. Prigent*, Les empereurs isauriens et la confiscation des patrimoines pontificaux du Sud, Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge 116 (2004) 557–594.

40 *Chronographia* di Teofane Confessore, ed. *C. de Boor*, Leipzig 1883, I 408–413. See *O. Bertolini*, Quale fu il vero obiettivo assegnato in Italia da Leone III "Isaurico" all'armata di Manes, stratego dei Cibyrreoti?, Byzantinische Forschungen 2 (1967) 15–49 and also *J. B. Bury*, The naval policy of the Roman Empire in relation to the Western Provinces from the 7th to the 9th Century, Centenario della nascita di Michele Amari, Palermo 1910, II 21–34.

41 Gregorius III, *Duchesne*, Liber Pontificalis, I 415–425.

42 The matter was studied in particular concerning the debate about the origin of the *Nomos Gheorghikos*: see *P. Pieler*, Byzantinische Rechtsliteratur, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, ed. *H. Hunger*, München 1978, II 440–442.

opinion, which affirms that the *Nomos Gheorghikos* was born exactly in Southern Italy, this fact could prove to be very significant, concerning this problem.[43]

On the contrary, the issue about the concrete penetration of the *Ekloge*, because of the scarseness of confirmations from documentary sources,[44] must be different and therefore the judgement more prudent. The Byzantine codes, which came from Southern Italy and contained collections formed also with the Isaurian legal monument or its derivations, are few, quite late and anyway not always able to demonstrate that the penetration of the imperial legislation proceeded together with the production of legal doctrine works;[45] evidently, they were produced when the Macedonian dinasty embarked upon the reconquest of the peninsula and in general during the following process of byzantinization of the those provinces.[46]

---

43 See *H. Köpstein*, Thessaloniki — Wiege des Nomos Georgikos?, Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324–1430 μ.Χ. (Thessaloniki, 29–31 october 1992), Thessaloniki 1995, 157–162, but also *J. Karayannopulos*, Enstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos, Byzantinische Zeitschrift 51 (1958) 357–373; see moreover *W. Ashburner*, The Farmer's Law, Journal of Hellenic Studies 30 (1910) 85–108 e 32 (1912) 67–95. On the Italian origin of the collection see *F. Dölger*, Ist der Nomos Georgikos ein Gesetz des Kaisers Justinian II.?, Festschrift für L. Wenger, München 1945, II 18–48 (= Paraspora. 30 Aufsatze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches, Ettal 1961, 241–262); see also *H. F. Schmid*, La legge agraria Nomos Georgikòs bizantina e le origini delle decime ecclesiastiche nell'Italia meridionale, Studi Bizantini 7 (1953) 392–393; agree the editors of its best edition too: *I. Medvedev — E. Piotrovskaja — E. E. Lipšic*, Vizantijskij zemeldel'ceskij zakon, Leningrad 1984; against *L. Margetić*, Zamljoradnički zakon, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci 3 (1982) 85–122, in addition to La legge agraria. Accenni ad alcuni problemi della storia del diritto, Rivista di studi bizantini e slavi 5 (1985, but 1989) 103–135. About the hypothesis of the connection with the costumary law of the Slavian people see *G. Vernadsky*, Sur l'origine de la Loi agraire, Byzantion 2 (1925) 169–180. For other pieces of information see *P. Lemerle*, Agrarian history of Byzantium: from the origins to the twelth century: the sources and the problems, Galway 1979 (in addition to Esquisse pour un histoire agrarie a Byzance, Revue historique 219, 1953, 65–84 / 220, 1955, 43–54); see finally *A. Guillou*, Des collectivités rurales à la colectivité urbaine en Italie mériodionale byzantine. VIe–XIe siècles, Bulletin de Correspondance Hellénique 100 (1976) 315–325, but also Transformations des structures socio-économiques dans le monde byzantin du VIIe au VIIIe siècle, ZRVI 19 (1980) 71–78.

44 In addition to *G. Ferrari dalle Spade*, I documenti greci medievali di diritto privato dell'Italia meridionale e le loro attinenze con quelli bizantini d'oriente e coi papiri greco-egizi, Byzantinisches Archiv als Ergënzung der bizantinischen Zeitschrift 4 (1910) 77–140 (= Scritti giuridici, Milano 1953, I 133–301), without forgetting *F. Brandileone*, La "traditio per cartam" (παράδοσις δι' ἐγγράφου) nel diritto bizantino, Studi di diritto romano, di diritto moderno e di storia del diritto pubblicati in onore di Vittorio Scialoja nel venticinquesimo anniversario del suo insegnamento, ed. *F. Brandileone*, Milano 1905, I 1–26 (= Scritti di storia del diritto privato italiano, ed. *G. Ermini*, Bologna 1931, I 13–36), see *V. von Falkenhausen — M. Amelotti*, Notariato e documento nell'Italia meridionale greca (X–XV secolo), Per una storia del notariato meridionale, ed. *M. Amelotti*, Roma 1982, 7–69 and Il documento notarile greco in Italia meridionale, Notariado publico y documento privado de los origines al siglo XIV, Valencia 1989, II 1041–1052; we remember finally *A. Guillou*, Le fonti diplomatiche greche nel periodo bizantino e normanno in Italia, Atti del IV congresso storico calabrese (Cosenza 1966), Napoli 1969, 85–103 (= Studies on Byzantine Italy, London 1970, IV).

45 See *J. Irigoin*, Notes sur la tradition juridique byzantine dans l'Italie Méridionale, Ἀφιέρωμα στὸν Ν. Σβορῶνο, edd. *V. Kremmydas — Ch. Maltezou — N. M. Pahagiotakis*, Rethymno 1986, I 162–165, but especially *G. Cavallo*, La circolazione di testi giuridici in lingua greca nel Mezzogiorno medievale, Scuole, diritto e società nel Mezzogiorno medievale d'Italia, ed. *M. Bellomo*, Catania 1987, II 87–136.

46 See *V. von Falkenhausen*, Untersuchungen über die byzantinischen Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert, Wiesbaden 1967, but also A Provincial Aristocracy: The

Among all the manuscripts,[47] we have to consider Cod. Marc. 172 (july 1175), Cod. Vat. 845 (second half of the XII century) and Cod. Par. gr. 1384 (1166): considering our interest and trying to find the survival of an Isaurian legislative tradition, which never stopped to exist, we have to remember that the first contains the *Epitome Marciana*,[48] which has an apograph also in Cod. Pal. 55, the second, besides the little treatises about the *theoretros* and the *hypobolos*,[49] the *Prochirum legum*[50] and finally the third one both the *Appendix*

Byzantine Provinces in Southern Italy (9th–11th Century), The Byzantine Aristocracy (from IX to XIII), ed. *M. Angold*, Oxford 1984, 211–235, with *N. Svoronos*, Société et organisation intérieure dans l'Empire byzantin au XIe siècle: les principaux problèmes, The Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, edd. *J. M. Hussey — D. Obolensky — S. Runciman*, London — New York — Toronto 1967, 373–389; see moreover *J. Ferluga*, L'Italia bizantina dalla caduta dell'esarcato di Ravenna alla metà del secolo IX, Bisanzio, Roma e l'Italia nell'Alto Medioevo, Spoleto 1988, I 169–193. We remember finally two classical works: *G. Schlumberger*, L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle, Paris 1900–1905, in three volumes and *J. Gay*, L'Italie méridionale et l'Empire byzantin: depuis l'avénement de Basile I jusq'à la prise de Bari par les Normands (867–1071), Paris 1904, 574–575.

47 Concerning the period before the Norman time we remember, on the one hand Cod. Athos Lavra A' 55, foll. 132–141 (palimpsest with parts of a version with annotations of the *Eisagoge cum Prochiro composita*) and Cod. Ambros. F 106 sup. (palimpsest with the famous *Florilegium Ambrosianum*, an antology from the *Basilika* and the Leo the Wise's Novels; see *C. Mercati*, Il palinsesto Ambrosiano dei Basilici, Rendiconti del Reale Istituto Lombardo di scienze e lettere, ser. II, 30, 1897, 821–841, also in Opere minori, Città del Vaticano 1937, I 528–548), on the other hand Cod. Marc. 579 (*Epitome ad Prochiron mutata* and some special Isaurian laws) and Cod. Vindob. Jur. Gr. 18 (palimpsest with material from the *Ecloga*, the *Appendix Eclogae* and the *Ecloga privata aucta*). Finally, Cod. Bodl. Selden sup. 11 contains *excerpta* from the *Ecloga privata aucta*. During the following epoche, besides the diffusion of the *Synopsis Basilicorum Maior* (Vat. Ott. gr. 15, Marc. gr. 177, Vat. Palat. gr. 249, Laur. 4.10 / Escorial R I 15, similar to Par. gr 1367, with the *Nomos Georghikos* and the *Nomos Rhodion Nautikos* too), we remember at least Cod. Vat. gr. 168 (XII century), which has a version of the *Ecloga privata aucta* and the so called *Prochiron Vaticanum*.

48 See *K. E. Zachariae von Lingenthal*, Collectio librorum juris graeco-romani ineditorum, Leipzig 1852, § 5 and *J.-A.-B. Mortreuil*, Histoire du droit byzantin ou du droit romain dans l'Empire d'Orient depuis la mort de Justinien jusq'à la prise de Constantinople en 1453, Paris 1846, III 271–277; other pieces of information in *E. Mioni*, Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices Graeci manuscripti. Thesaurus antiquus, Romae 1985, II 261–265 and *A. M. Zanetti*, Graeca D. Marci biblioteca codicum manu scriptorum per titulos digesta, Venetiis 1740.

49 About the little treatises περὶ θεωρέτρου and περὶ ὑποβόλου see *A De Gaspari*, Teoretro ed ipobolo. Considerazioni sopra due frammenti contenuti nel Cod. Vaticano 845 (fol. 140–141), Studi e documenti di storia del diritto 7 (1886) 249–270, but mainly *F. Brandileone*, Frammenti di legislazione normanna e di giurisprudenza bizantina nell'Italia meridionale, Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei. Classe di scienze morali storiche e filologiche 1886, 281–284 and Nuovi studi sul diritto bizantino nell'Italia meridionale, Studi e documenti di storia del diritto 8 (1887) 65–90 (both also in Scritti di storia del diritto privato italiano editi dai discepoli, ed. *G. Ermini*, Bologna 1931, I 59–87 and 87–116).

50 See the *Prochiron legum* published according to Cod. Vat. Gr. 845, edd. *F. Brandileone — F. Puntoni*, Roma 1895, with *F. Brandileone*, Notizia del Prochiron Legum contenuto nel Codice Vaticano Greco 845, Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei. Classe di scienze morali storiche e filologiche, 1885, 507–513 and Studio sul Prochiron legum, Bullettino dell'Istituto Storico Italiano 16 (1895) 1–36; see also *E. H. Freshfield*, A provincial manual of later roman law, Cambridge 1931. The original title of the collection was Πρόχειρος νόμων διηρημένον ἐν τίτ. μ': it contained the *Ecloga* and the *Appendix Eclogae*, the *Procheiros Nomos* and the *Eisagoge*, the *Epitome legum*, the *Nomos Georgikos* and the *Nomos Rhodion Nautikos*.

Eclogae[51] and a version of the *Ecloga privata aucta*,[52] with the *Ecloga ad Prochiron mutata.*[53]

The *Epitome Marciana* and the *Prochirum legum* were formed precisely by norms coming from the *Ekloge*, but also from the *Procheiros Nomos or Prochiron**[54] and the *Eisagoge*[55] and more from the so called *Epitome legum*[56] together with some constitutions of later emperors. Concerning the *Ecloga privata aucta* — the *Appendix Eclogae* indeed had a characteristic nature quite coming from ecclesiastical law[57] — we know that the text owned to the "Ecloga-Derivate", as they are conveniently definied;[58] this could mean in particular two things, unfortunately in contrast each other: from a side, that the *Ekloge* was to have a moderate diffusion in an enviroment, where customs lived with the Roman law belonging to the Justinianic compilation (a good example are again the wedding unions[59]) the

---

51 Appendix Eclogae, edd. *L. Burgmann — Sp. Troianos*, Fontes Minores III, Frankfurt am Main 1979, 24–125.

52 *Z. v. L.* JGR IV 1–48 and *Zepos* JGR VI 7–47, considering Cod. Par. Gr. 1384; see also *D. Simon — Sp. Troianos*, EPA Sinaitica, in Fontes Minores II, Frankfurt am Main 1977, 45–86. See *E. E. Lipšic*, Vizantijskoe pravo v period meždu Eklogoj i Prochironom, Vizantijskij Vremennik 36 (1974) 42–72 and *N. P. Matsis*, Διορθώσεις εἰς τὴν Ηὐξημένην, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 33 (1964) 154–159, in addition to *F. Goria*, Sulla data e sull'origine dell'Ecloga Privata Aucta, Studi Parmensi 20 (1977) 305–323 and mainly Tradizione romana e innovazioni bizantine nel diritto privato dell'Ecloga privata aucta, Frankfurt am Main 1980.

53 *Z. v. L.* JGR IV, 49–170 and *Zepos* JGR VI 217–318, but see also *J. de Malafosse*, L'Ecloga ad Prochiron mutata, in Archives d'histoire du droit oriental 5 (1950–1951) 197–220.

54 *Z. v. L.* Procheiros Nomos, Heibelderg 1837, 1–258 and *Zepos* JGR II 107–228.

55 *Z. v. L.* Collectio librorum juris Graeco-Romani ineditorum, Leipzig 1852, 53–218 and *Zepos* JGR II 231–368.

56 *Z. v. L.* JGR III 265–431 and *Zepos* JGR IV 265–585. It was a private collection from the time of Romanus Lacapenus (920), where were gathered materials from the several revisions of the Justinianic compilation and from the *Procheiros Nomos*. It was asserted that also the *Epitome ad Prochiron mutata* (Cod. Bodl. 3399 e Cod. Marc. Gr. 579) came from Southern Italy: see Zachariae von Lingenthal's recension to Heimbach's first volume of the *Anekdota* (Leipzig 1938), Jahrbücher der Literatur 86 (1839) 184–236, 200 sq.

57 See Collectio tripartita. Justinian on Religious and Ecclesiastical Affaire. An anonymous collection of Greek summaries of fragments from Corpus Iuris Civilis, edd. *N. van der Wal — B. H. Stolte*, Groningen 1994.

58 See *P. Pieler,* Byzantinische Rechtsliteratur, in Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, ed. *H. Hunger*, München 1978, II 458–459.

59 See again *F. Goria*, Tradizione romana e innovazioni bizantine nel diritto privato dell'Ecloga privata aucta. Diritto matrimoniale, Frankfurt am Main 1980, in addition to *D. Simon*, Zur Ehegesetzgebung der Isaurier, in Fontes Minores I, Frankfurt am Main 1976, 16–43, but also always *D. Simon*, Das Ehegüterrecht der Pira. Ein systematisch Versucht, in Fontes Minores VII, Frankfurt am Main 1986, 193–238, about the late Byzantine jurisprudence; we quote moreover *A. Marongiu*, La forma religiosa del matrimonio nel diritto bizantino, normanno e svevo, Archivio Storico per la Calabria e la Lucania 30 (1961) 1–30 (= Scritti in onore di A. C. Jemolo II, Milano 1963 and Byzantine, Norman, Swabian and later institutions in Southern Italy, London 1972) and *A. Guillou*, Il matrimonio nell'Italia bizantina nei secoli X e XI, Spoleto 1977, 869–886, with *F. Schupfer*, La comunione dei beni fra coniugi nell'Ecloga isaurica, Rivista italiana per le scienze giuridiche 36 (1903) 319–335, but also *F. Brandileone*, Sulla storia e la natura della "donatio propter nuptias", Bologna 1892 and Studi preliminari sullo svolgimento storico dei rapporti patrimoniali fra coniugi in Italia, Archivio Giuridico "Filippo Serafini" 8 (1901) (both in Scritti di storia del diritto privato italiano editi dai discepoli, *ed*. G. Ermini, Bologna 1931, I 117–214 and 229–319).

other, that the echo of the "Macedonian Renaissance" on the Italian territories involved the compilation of legal collections, which preserved not only Basilius I's handbooks, but also Leo III's and Constantine V's legislation.

But we will continue along this way, perhaps advancing a hypothesis, which could conciliate these two possibilities. The presence of the elaborations of the *Ekloge*, included the *Ecloga ad Prochiron mutata*, which in this sense is almost emblematic for its strongly provincial and hybrid character,[60] shows that a deep knowledge of the Isaurian legal text was preserved: when the moment arrived — at the time of the legislative ferment promoted by the Norman monarchy, but also before, concerning the legal books production — to compose the codes which we have just remembered, the *Ekloge* was placed side by side both with the *Prochiron* and the *Eisagoge*; this is not the place to analyze the relationships between the *Ekloge* and the *Prochiron* — the *Eisagoge* indeed answered to the request to outline the spheres of action between emperor and patriarch and was hence very near to canonical law[61] — and we will avoid it,[62] but it is impossible to forget that the refuse of the Isaurian legislation by the emperors of the Macedonian dinasty had only a propagandistic value, because a great number of articles contained into the *Ekloge* were recovered into the *Prochiron* without appreciable modifications.[63]

Nevertheless, if we do not want to make simply a history of the formation of the manuscripts and of the transmission of their exemplaries, thinking about some passages not only as the evolution the evolution of the law actually charged, the reasoning conducted until this point could be persuasive: otherwise, we have to admit that the compilers of the three codes transcribed and unified the different legal textes in them contained only to follow an aim of pure preservation, which is for us an improbable possibility.

If we arrive to conclude that the *Ekloge* had an own existence also aside from the recovery effected by who assembled the codes using the handbooks of the Macedonian period, we will able maybe to make some reflections about the importance of such a reception through a comparison with other legal cultures, which experienced the Isaurian legislation too, taking possession of it: we are re-

---

60 See *J. De Malafosse*, L'ecloga ad Prochiron mutata, Archives d'Histoire du droit Oriental 5 (1950–1951) 197–220, but also *Z. v. L.* JGR IV 49–170 and *Zepos* JGR VI 217–318.

61 See *J. Signes Codoñer — F. J. A. Santos*, La introduccion al derecho (Eisagoge) del patriarca Focio, Madrid 2007, in addition to *J. Scharf*, Photios und die Epanagoge, Byzantinische Zeitschrift 49 (1956) 385–400 and *A. Esser*, Die Lehre der Epanagoge — eine oströmische Reichstheorie, Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie 10 (1963) 61–85.

62 See *P. Pieler*, „Ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων" und makedonische Renaissance, Subseciva Groningana 3 (1989) 61–77; see also *N. J. Pantazopoulos*, Caratteri ed aspetti fondamentali della politica legislative della dinastia macedone, Studi in onore di Edoardo Volterra, Milano 1971, V 151–169.

63 Both the handbooks did not respect the principles of the Macedonian "purification" of the previous law; see *A. Schmink*, Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern, Frankfurt am Main 1986, *passim*, but also *T. van Bochove*, To Date and not to Date. On the date and status of Byzantine law books, Groningen 1996, *passim*, with *E. E. Lipšic*, Vizantijskoe pravo v period meždu Eklogoj i Prochironom (Častnaja Rasprostranennaja Ekloga), Vizantijski Vremennik 36 (1974) 42–72.

ferring to the adventure lived by the *Ekloge* in the Slavian world and principally in the Balkans.[64]

It is known that the *Ekloge* had an extensive diffusion through the *Zakon Sudnyj Ljudem*,[65] a collection in ecclesiastical Slavian language, which produced a new elaboration of the legal text, in particular of the seventeeth book, a mixture of criminal norms and moral precepts in conformity with the use of the penitentials:[66] it — literally "the law for the judgement of the people", meaning in this way the mass of the subjects alien to the structures of the church — constituted the principal legal monument in the history of the ancient Slavian law and a corner stone for the process of influence which the Byzantine sources exerted over those systems.[67] The provenance of the compilation is still enshrouded into the mistery:[68] scholars are divided between an ecclesiastical origin, during the Christianization of the kingdom

[64] See mainly *Ja. N. Ščapov*, Recepcii sbornikov vizantijskogo prava v srednevekovych balkanskich gosudarstvach, Vizantijskij Vremennik 37 (1976) 123–129. About the relationships with the Byzantine empire see *I. Dujčev*, Relations entre les Slaves méridionaux et Byzance aux Xe–XIIe siècle, Cahiers de civilisation médiévale 9 (1966) 533–556 and *A. Dostal*, Les relations entre Byzance et les Slaves (en particulier les Bulgares) au XIe et XIIe siècles du poit de vue culturel, Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, London — Oxford — New York — Toronto 1967, 167–175, but also *J. Ferluga*, Byzantium on the Balkans, Amsterdam 1976 and Gli Slavi del Sud ed altri gruppi etnici di fronte a Bisanzio, Gli Slavi occidentali e meridionali nell'Alto Medioevo, Spoleto 1983, 303–344; we remember finally *F. Dölger*, Die mittelalterliche Kultur auf dem Balkan als byzantinisches Erbe, Revue international des études balkaniques 2 (1935) 108–124 (= Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze, Ettal 1953, 261–280).

[65] See *M. N. Tichomirov — L. V. Milov*, Zakon sudnyj ljudem. Kratkoj redakcii, Moskva 1961 and Zakon sudnyj ljudem. Prostrannoj i svednoj redakcii, Moskva 1961; see also *V. Ganev*, Zakon soudnyi ljud'm: pravno-istoričeski i pravno-analitični proučvanija, Sofija 1959, about the Bulgarian origin of the legal text.

[66] This kind of production had a great diffusion in the Slavian world: to Saint Methodius is assigned a work, called *Zapovede svetych otcej*, which was a penitential, probably similar to that coming from Marseburg, testified in the *Eucologio Sinaitico* and in the *Kormčaja* of Ustiug.

[67] The subject is very extensive. See *A. V. Soloviev*, L'influence du droit byzantin dans les pays ortodoxes, X Congresso Internazionale di scienze storiche. Relazione VI, Firenze 1955, 599–650 (also in Byzance et la formation de l'Etat russe: recueil d'études, London 1979); we quote moreover the classical works of *R. Hube*, O znaczeniu prawa rzymskiego i rzymsko-byzantyńskiego u naródow słowiańskich. W dadaktu excerpta serbskie z praw rzymsko-byzantyńskich, Warszawa 1868 (= Droit romain et greco-byzantin chez les pouples slaves. Avec un appendice contenant un extrait serbe des lois romano-byzantines, Paris–Toulouse 1880) and then *T. Saturnik*, Příspevky k šíření byzantiského práva u Slovanů, Praha 1922; see finally *T. Ionascu — V. Georgescu*, Unité et diversité des formes de la réception du droit romain en Occidente et du droit byzantin en Orient, Revue des Etudes sud-est européennes 2 (1964) 153–186 and La reception du droit romain de Justinien en Occident et celle du droit romano-byzantin en Orient, Studi Accursiani, Milano 1968, III 1209–1237; more recently *H. Wagner*, Influssi della giustizia bizantina sul diritto medievale dei popoli slavi, Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana XI Napoli 1996, 679–687.

[68] See *S. V. Troickij*, Sv. Mefodii kak slavjanskij zakonodatel', Bogoslovskie trudy, Moskva 1961, II 83–141, but recently also *K. Ilievska*, Zakon Sudnyj Ljudem, Skopje 2004, about an origin of the legal text in Macedonia; accepted the possibility of western influences *H. F. Schmid*, La legislazione bizantina e la pratica giudiziaria occidentale nel più antico codice slavo, Atti del Congresso Internazionale di diritto romano e di storia del diritto (Verona 27–28–29 novembre 1948), ed. *G. Moschetti*, Milano 1953, I 395–403.

of Great Moravia[69] and thanks to the work of Saint Methodius,[70] or a secular one, in connection with the birth of the Bulgarian state and the process of its evangelization.[71]

Anyway the *Ekloge* did not appear uniquely into the *Zakon Sudnyj Ljudem*.[72]

An indirect channel of transmission of articles from the collection is represented indeed by the canonical tradition and in particular the various versions of the *Kormčaja Kniga*,[73] the Slavian edition of the Byzantine nomocanon: although in some different manners, each of the diverse families — the Moravian,[74] the Bulgarian,[75] the

---

69 See *J. Vašica*, Kirillo-Mefodievskie iuridičeskje pamjatniki, Voprosy slavianskogo jazykoznanija 7 (1963) 12–33 and *C. Papastathis*, Τὸ νομοθετικόν ἔργον τῆς κυριλλο-μεθοδιανῆς ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ, Thessaloniki 1978; see also again *J. Vašica*, Origine cyrillo-methodienne du plus ancien code slave dit "Zakon sudnyj ljudem", Byzantinoslavica 12 (1951) 154–174 and *V. Prochazka*, Le Zakon' sudnij liudem et la Grande Moravie, Byzantinoslavica 29 (1968), 112–150. See finally *K. Rebro*, La Grande Moravia. Gli inizi del cristianesimo e dell'ordine giuridico, Cristianità ed Europa: miscellanea di studi in onore di Luigi Prosdocimi, ed. *C. Alzati*, Roma 1994, 1.2, 357–368, with *R. Dittrich*, Christianity in Great-Moravia, Groningen 1962 and *V. Vavrinek — B. Zasterova*, Byzantium's Role in the Formation of Great Moravian Culture, Byzantinoslavica 43 (1982) 161–188.

70 See for example *A.-E. Tachiaos*, Cyril and Methodius. The Acculturation of the Slavs, Thessaloniki 1989.

71 See *M. Andreev*, Le droit romaine et l'Eclogue slave (quelques considerations sur les ecarts de l'Eclogue slave du droit romain), Bartolo da Sassoferrato. Studi e documenti per il centenario, Milano 1961, I 109–129 and Sur l'origine du "Zakon Sudnyi Ljiudem" (loi pour juger les gens), Revue des études sud-est européennes 1 (1963) 331–344; see also *H. Oroschakoff*, Ein Denkmal des bulgarischen Rechtes (Zakon Sudnyj Ljudem), Stuttgart 1915 (= Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft 33, 1916, 141–282).

72 The collection arrived as far as Russia. See *A. M. Kleimola*, Law and Social Change in Medieval Russia: The Zakon sudnyi lyudem as a Case Study, Oxford Slavonic Papers 9 (1976) 17–27.

73 See *P. I. Žužek*, Kormčaja kniga. Studies on the Chief Code of Russian Canon Law, Roma 1964: the reconstruction of the process of diffusion into the Russian lands of the *Kormčaja Kniga* is fundamental to obtain a quite precise description about the route of the Byzantine nomocanon in the Slavian world, because all the redactions arrived precisely in Russia; see *Ja. N. Ščapov*, Vizantiiskoei iužnoslavianskoe pravovoe nasledie na Rusi v XI–XIII vv., Moskva 1978.

74 La *Ustjugskaja Kormčaja* (from Ustjug, the old city in the north, where it spread) is very important because contains the Slavian translation done by Saint Methodius of the John Scholasticus' *Synagoge L titulorum* with the name of *zakonupravilo* (see *F. Grivec*, Cyrillo-Methodiana — O Metodovem Nomokanonu, Slovo. Journal of Old Church Slavonic Institute 6–7–8, 1957, 35–45); even if the absence of rules coming from the *Ekloge*, which was to use always for the marriage only in the Photius' nomocanon, it appears together with the *Zakon Sudnyj Ljudem*. See for the edition of the text *V. N. Beneševič*, Sinagoga v 50 titulov i drugie juridičeskie sborniki Joanna Scholastika. K drevnejšej istorii istočnikov prava greko-vostočnoj cerkvi, Sankt Peterburg 1914 (Leipzig 1972) (but also Ioannis Scholastici synagoge L titulorum ceteraque ejusdem opera iuridica I, München 1937); see moreover *H. F. Schmid*, Die Nomokanonübersetzung des Methodius. Die Sprache der kirchenslavischen Übersetzung der Synagoge des Johannes Scholasticus, Leipzig 1922 and Neuere Beiträge zur Frage nach der ältesten kirchenslavischen Nomokanonübersetzung, Zeitschrift für slawische Philologie 1 (1925) 198–210, in addition to *P. I. Žužek*, The Determining Structure of the Slavonic Syntagma of Fifth Titles, Orientalia Christiana Periodica 33 (1967) 139–160, concerning *S. V. Troickij*, Apostol slavjanstva sv. Mefodij kak kanonist, in Žurnal Moskovskoj Patriarchii 3 (1958) 38–51.

75 The *Efremovskaja Kormčaja* (from Efrem, a name found in some notes in the primary manuscript) was composed under Jaroslav the Wise; it is a private translation of the *Nomocanon of the XIV Titles*, without the originary commentary, but with several *scholia* in Slavian language; the text came from the Bulgarian empire and probably preceded the Photius' nomocan of the year 883. See

Serbian[76] and finally the Russian one[77] — kept articles from the *Ekloge*, concerning both the marriage and criminal law; in the Russian principalities[78] the Isaurian legislation will appear, tranlsated in many ways, in the *Merilo Pravednoe*,[79] a code of canonical law, and even in the *Knigi Zakonnye*,[80] which contained a Slavian version of the *Nomos Gheorghikos*.

Moreover, we know that an important point of access to the reception of a valid part of the rules of the *Ekloge* was represented by the *Zakonik*,[81] the Serbian medieval code which the *car* Stefan Dušan issued in two times in Skopje (1349) and in Serres (1354), with the addition of few dozens of sentences. Divided in three sections — the genuine *Zakonik*, a core of articles quite original, the so called *Lex Iustiniani*,[82] drawn again from the *Nomos Gheorghikos*, and especially a revision of the Matthew Blastares' *Syntagma Alphabeticum*,[83] composed by other ma-

however *V. N. Beneševič,* Kanoničeskij sbornik XIV titulov so vtoroj četverti VI veka do 883 g., Sankt Peterburg 1905.

76 The *Rjazanskaja Kormčaja* came from an exemplary sent to the metropolitan Kirill in 1262 by Svjatoslav, a Bulgarian despot with a Russian parentage, being part of the famous compilation of Saint Sava compilation and written during the time of the Serbian autocephaly; the collection included sinodal and counciliar canons, the works of the Fathers of the Church with the commentary of Alexius Aristenus and John Zonaras, the *Procheiros Nomos*, the John Scholasticus' *Collectio LXXXVII capitulorum*, some imperial constitutions and several patriarchal decisions. See *M. Petrović*, O Zakonopravilu ili Nomokanonu Svetoga Save, Beograd 1990, besides *D. Bogdanović*, Krmčija svetog Save, Sava Nemanjić — Sveti Sava. Istorija i predanje. Medjunarodni naučni skup. Decembar 1976, Beograd 1979, 91–99; see also *S. V. Troickij*, Kako treba izdati Svetosavsku Krmčiju. Nomokanona sa tumačenjima — How should be edited the Kormchaja of St. Sava. Nomokanon with Commentary, Beograd 1950.

77 The *Novgorodskaja Kormčaja or Sofijskaja* — we have many versions, formed by heterogeneus material coming mainly from the *Efremovskaja*, but also the *Rjazanskaja* and the *Ustjužkaja* — was decided by the metropolitan Kirill in the Synod of Vladimir in 1274 and traditionally is considered to have a national character. We will not consider the special versions of the heretic Vassian Patrikeev and the so called "reconciled" one.

78 See *D. H. Kaiser*, The Growth of the Law in Medieval Russia, Princeton 1980.

79 See *M. N. Tichomirov*, Merilo pravednoe po rukopisi XIV veka, Moskva 1961.

80 See *I. Medvedev — E. Piotrovskaja — E. Lipšic*, Vizantijskij zemeldel'ceskij zakon, Leningrad 1984, 233–256, but before *A. S. Pavlov*, "Knigi Zakonnye", soderžaščie v sebe v drevnerusskom perevode vizantiiskie zakony zemledel'českie, ugolovnye, bračnye i sudebnye, Sankt Peterburg 1885.

81 See for a good bibliogarphy *G. Radojčić-Kostić*, Bibliografija o zakonodavstvu cara Stefana Dušana, Beograd 2006; see also Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana, ed. *N. Radojčić*, Beograd 1951 and recently Zakonik cara Stefana Dušana. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 3. oktobra 2000, povodom 650 godina od proglašenja, ed. *S. Ćirković*, Beograd 2005; we want to remember also *A. V. Soloviev*, Zakonodavstvo Stefana Dušana, cara Srba i Grka, Skopje 1928 and Zakonik cara Stefana Dušana: 1349 i 1354 godine, Beograd 1929; finally, the curious reader will consult two our works, in Italian language: Lo «zakonik» di Stefan Dušan e i suoi legami con la legislazione bizantina, Index 37 (2009) 219–228 and Il Syntagma Alphabeticum di Matteo Blastares nella codificazione dello car Stefan Dušan: alcune riflessioni di ordine cronologico, Atti dell'Accademia Pontaniana 58 (2009) 53–66.

82 See *M. Vesnić*, „Justinijanovi zakoni" i staro srpsko pravo, Branič 3 (1889) 137–148; see at least *E. E. Lipšic*, K istorii "Zemledel'českogo Zakona" v Vizantii i v srednovekovych balkanskich gosudarstvach, Vizantijskij Vremennik 29 (1969) 53–68, but also *I. P. Medvedev*, Predvaritel'nye zametki o rukopisnoj tradicii zemledel'českogo zakona, Vizantiiskij Vremennik 41 (1980) 194–209.

83 It is possible to read the text in Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων VI, edd. *G. A. Rhalles — M. Potlès*, Ἀθῆναι 1859 and in Patrologia Graeca, ed. *J. P. Migne*, Paris 1865, 144 col.

terial taken from the Isaurian text — had a very strong impact on the legal system of the new Balkanic state.[84]

Stefan Dušan probably knew the text of the *Syntagma Alphabeticum* during a travel with his wife done through the monasteries of Mount Athos between the years 1347 and 1348 to escape from a pestilence, when he consolidated the relationships with the institution of Hilandar: the handbook, connected with the judiciary reform promoted first by Andronicus II (1296) and then by Andronicus III (1329),[85] had become significant mainly in the region of Thessaloniki, the centre for the irradiation of the Byzantine culture among the Slavian people.[86] The king, together with other initiatives taken to adopt the system of the Byzantine burocracy,[87] started to think about a legislative intervention, which would be decisive, choosing a text simple and easy to apply.

959–1400 and 145 col. 9–912; see also *S. Novaković*, Matije Vlastara Sintagmat, azbučni zbornik vizantijskih crkvenih i državnih zakona i pravila, Beograd 1907 and *N. Ilynski*, Sintagma Matfeja Vlastara, Moskva 1892. Useful finally *P. B. Paschos*, Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης καὶ τὸ ὑμνογραφικὸν ἔργον του, Thessaloniki 1978, in addition to *Sp. Troianos*, Περὶ τὰς νομικάς πηγὰς τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 44 (1979–1980) 305–329.

84 We quote a famous work: *S. V. Troickij*, Crkveno-politička ideologija Svetosavske Krmčije i Vlastareve Sintagme, Glas Srpske akademije nauka CCXII / Odeljenje društvenih nauka — nova serija 2, Beograd 1953, 155–206. We remember also *A. V. Soloviev*, Apercu historique du dèveloppement du droit dans les Balkans (jusqu'au XVe siècle), Revue internazionale des études balkaniques 1–2 (1936) 437–447, with Le droit byzantin dans la codification d'Etienne Douchan, Revue Historique du droit français et étranger 7 (1928) 387–412. About the matter of the penetration of Byzantine law into the Balkan states see at least *Sp. Troianos — S. Šarkić*, Ο κώδικας του Στεφάνου Δυσάν και το βυζαντινό δίκαιο, Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ′ αιώνα, ed. *E. Papadapulu*, Ἀθῆναι 1996, 248–257, but also *Ja. N. Ščapov*, Recepcii sbornikov vizantijskogo prava v srednevekovych balkanskich gosudarstvach, Vizantijskij Vremennik 37 (1976) 123–129.

85 To stem the decline into the judiciary administration, Andronicus II composed a college of twelve judges, laical and ecclesiastical, as supreme bench of appeal, even if its activity was soon interrupted because of some facts of corruption (Nov. XXXVIII, *Zepos* JGR I 558–568); Andronicus III then formed a new college, made by only four judges, two lay and two religious, with the assignment of a general supervision, but another time was necessary to create local upper magistrates, placed into the various provinces, even if in the hands of the Serbs, like Serres (Nov. XLI, XLII and XLIII, *Zepos* JGR I 580–583). The introduction of personalities coming from the church was strong and the *ius gladii* was given to the metropolitans as καθολικοὶ κριταί: they used the Matthew Blastares' handbook, which had tried to unify secular and canonical law. Besides *L. Petit*, La reforme judiciaire d'Andronique Paléologue, Échos d'Orient 9 (1906) 134–138, see *P. Lemerle*, Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III, Mémorial Louìs Petit, Bucarest 1948, 292–316 and Recherces sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues, I. Le tribunal impérial, Mélanges Henri Grégoire, Paris 1949, I 369–384 and II. Le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal, Mélanges Paul Peeters, Paris 1949/1950, 320–333; see finally also E. Schilbach, Die Hypotypos der καθολικοὶ κριταὶ τῶν Ῥωμαίων vom Juni 1398, Byzantinische Zeitschrift 61 (1968) 44–70.

86 We can not forget that Constantine-Cyrill and Methodius were son of Leo, who was a Greek dignitary in that city. See at least *O. Tafrali*, Thessalonique au XIVe siècle, Paris 1913.

87 He loved to introduce in the Serbian court imperial dignities and other Byzantine titles, besides to sign often his decrees in Greek (see Grčke povelje srpskih vladara, edd. *Solovjev A. V. — Mošin V. A*, Beograd 1936); see for example *M. Dinić*, Srpska vladarska titula za vreme carstva, ZRVI 5 (1958) 9–19 and Sevastokratori i kesari u Srpskom carstvu, Zbornik Filozofskog Fakulteta u Beogradu 11 (1970) 255–269, but also *Lj. Maksimović*, Grci i Romanija u srpskoi vladarskoj tituli, ZRVI 12 (1970) 61–78. The same wife, Jelena, assumed the epithets of *augusta* and *despina*. About the administrative organization, new territorial circumpscriptions, called *kefalija*, were established

Now we can try a comparison, in conformity with a diacronic view, between the Italian experience and the Slavian one in general and the Serbian one in particular, making some considerations and maybe proposing an original vision about the difficult matter.

In the affair of the composition of the *Zakon Sudnyj Ljudem* and in general during the process of diffusion of the *Ekloge* through the several Slavian compilations the Byzantine law had two targets, strongly bound each other: to cement the conversion to the Christianity of populations which were been pagan for a long time[88] and in the meanwhile to offer to the sovereign, who had baptized his people, an extraordinary instrument to legitimate the power, with the imposition of a single written law.

In Southern Italy on the other hand the reception of the *Ekloge*, covering a natural route, was simply part of the great stream of the Justinianic legislation; despite the growing importance of customs and the possibility of constant contacts with the barbarian legal systems,[89] the law continued to be considered as the expression of an imperial will, preserving in this way the link which tied the Italian territories to Constantinople.

The matter of the language is fundamental and full of a simbolic value. The Slavian world knew the *Ekloge* through a series of translations, which changed irreparably the character of the originary source, adapting it to realities often very different;[90] on the contrary in Southern Italy, indipendently of the parlance of the local population,[91] the writing remained always Greek until the end, at least concerning the transmission of the manuscripts, so in this sense the law was everytime the imperial one and not something else.[92] It was like a kind of continuity, quite impossible to break.

The study of the adoption of the *Ekloge* in Southern Italy, during the control of the Byzantines or more simply their influence, depending on the period, must consider several factors, not last the problem about the relationships between the

---

instead of the old *župe*, while the control of the hard lands on the border was given to reliable commanders, the *krajiške vojvode*.

88 See, for example, La conversione al cristianesimo nell'Europa dell'Alto Medioevo, Spoleto 1967, but mainly *R. Fletcher*, The Conversion of Europe: from paganism to Christianity. 371–1386 d.C., London 1997.

89 See *F. Calasso*, Il problema istituzionale dell'ordinamento barbarico in Italia, Il passaggio dall'antichità al medioevo, Spoleto 1962, 57–90, but also *G. Vismara*, Il diritto in Italia nell'alto medioevo, La cultura in Italia fra tardo antico e alto medioevo. Atti del convegno, Roma 1981, I 165–179.

90 See *L. Burgmann*, Mittelalterliche Übersetzungen byzantinischer Rechtstexte, Antike Rechtsgeschichte. Einheit und Vielfalt, ed. *G. Thür*, Wien 2005, 43–66.

91 See *V. von Falkenhausen*, Zur Sprache der mittelalterlichen griechischen Urkunden aus Süditalien und Sizilien, La cultura in Italia fra Tardo Antico e Alto Medioevo. Atti del convegno tenuto presso il C.N.R., Roma 1981, 611–618.

92 See, for example, *F. Goria*, Legislatore e legislazione nell'impero romano d'oriente da Eraclio al 1204, Modelli di legislatore e scienza della legislazione. II. Modelli storici e comparativi, Napoli 1988, 43–66.

centre of the empire and its ramifications.[93] The significance which in the Byzantine ideology had Rome and Italy, with the respective impacts, affected the way of the law reception coming from Constantinople.[94]

Completely different the experience, which was lived by the Slavian cultures, the Balkanic one like the Bulgarian and then Serbian, before that of the state of Great Moravia, finally into the Russian principates, where the Byzantine political ideology survived for a long time;[95] each of all these realities took the Byzantine law as an element not involved in its constitutive culture and originating from far: it was something belonging to an upper sphere, a kind of heritage to make foreign people not only enter to partecipate of the Orthodox world,[96] but especially to confirm in the eyes of the contemporaneous some positions of command, which were obtained using the force and the violence through a mechanism of power devolution descending directly from the imperial majesty.[97]

---

93 See *G. Dagron*, Rome et l'Italie vues de Byzance (IVe–VIIe siècles), Bisanzio, Roma e l'Italia nell'Alto Medioevo, Spoleto 1988, I 45–64, where also *A. Carile*, Roma e Romània dagli Isaurici ai Comneni, II 531–582, with *G. P. Bognetti*, I rapporti etico-politici fra Oriente e Occidente dal secolo V al secolo VIII, Relazioni del X Congresso internazionale di Scienze Storiche, Firenze 1955, III 3–65 (= L'età longobarda, Milano 1968, IV 115–135); see finally *F. Dölger*, Rom in der Gedankwelt der Byzantiner, Zeitschrift für Kirchengeschichte 56 (1937) 1–42 (= Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze, Ettal 1953, 70–115).

94 See for example *L.-R. Ménager*, Notes sur les codifications byzantines et l'Occident, Varia. Études de droit romain, Paris 1958, III 239–303. Despite positions like that of Zachariae von Lingenthal, who considered Byzantine law in Southern Italy even at the origin of the Bononia "juridical revival" (see Il diritto romano nella Bassa Italia e la scuola giuridica di Bologna, Rendiconti del Regio Istituto Lombardo di scienze e lettere, 18, 1885, 894–899 = *C. Ferrini*, Opere, Milano 1929, I 485–489 = Kleine Schriften zur Römischen und Byzantinischen Rechtsgeschichte, Leipzig 1880–1894 and Leipzig 1973, II 241–246), the bound with the capital of the empire remained always very strong. Interesting *A. Guillou*, L'École dans l'Italie byzantine, La scuola nell'Occidente latino dell'Alto Medioevo, Spoleto 1972, 291–311.

95 See *F. Dvornik*, Byzantine Political ideas in Kievan Russia, Dumbarton Oaks Papers 9/10 (1956) 73–121.

96 See *D. Obolensky*, Byzantine Commonwealth. Eastern Europe. 500–1453, New York — Washington, 1971.

97 See *G. Ostrogorsky*, The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order, The Slavonic and East Europe Review 35 (1956/1957) 1–14; for the Byzantine conception of the power we refer to *G. Dagron*, Empereur et prêtre: étude sur le "césaropapisme" byzantin, Paris 1996; see moreover *S. Runciman*, The Byzantine Theocracy, Cambridge 1977. About the matter of the Byzantine autocracy see *H.-G. Beck*, Res Publica Romana. Vom Staatsdenken der Byzantiner, München 1970, *H. Ahrweiller*, L'idéologie politique de l'Empire byzantin, Paris 1975, *D. M. Nicol*, Byzantine Political Thougth, The Cambridge history of medieval political thought, ed. *J. H. Burns*, London 1988, 51–79, *A. Pertusi*, Il pensiero politico bizantino, ed. *A. Carile*, Bologna 1990, *P. Piccinini*, L'ideologia politica bizantina, Rivista di Bizantinistica 1 (1991) 163–80, *M. Th. Fögen*, Das politische Denken der Byzantiner, Pipers Handbuch der politischen Ideen, edd. *I. Fetscher — H. Munkler*, München 1993, 41–85, *J. Irmscher*, Il pensiero politico a Bisanzio, Lo spazio letterario nella Grecia antica, edd. *G. Gambiano — L. Canfora — D. Lanza*, Roma 1995, II 529–61; see moreover *P. J. Alexander*, Religious and political history and thought in the Byzantine Empire: collected studies, London 1978 and *F. Dvornik*, Early Christian and Byzantine political philosophy: origins and background, Washington 1966; see finally *A. Michel*, Die Kaisermacht in der Ostkirche (843–1204), Ostkirchliche Studien 2 (1953) 1–35 and 89–109 / 4 (1955) 227–31 (= Darmstadt 1959), besides *F. Dölger*, Kaiser, Kaisertum. II. Byzantinische Kaisertum, Lexikon für Theologie und Kirche V,

Clearly, the persistence of Byzantine law and in a more circumscribed manner the diffusion of the *Ekloge* in the Italian peninsula included into the territory of the eastern Roman empire are elements, which we have to analyse considering also the ideological placement of the region, if close or far away from their pulsating hearth,[98] Constantinople, the *polis basilissa.*[99]

The consideration of the problem in the Slavian world runs along other paths, because these lands, each one in a peculiar way, had an indipendent history, where the penetration of the *Ekloge* was been an external factor, even if powerful and full of significance. In particular, considering Stefan Dušan's Serbia the choose to use the Isaurian legal text, shortened and translated, disclosed rather than a route of natural influence the decision to import a system with a deep character of political symbology: it was the new written law given to rule the just created empire "of the Greeks and the Serbs".[100]

Freiburg in Bresgau 1996, 3. Aufl., 1245–1246 and mainly Die "Familie der König" im Mittelalter, Historische Jahrbuch 60 (1940) 397–420 (= Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze, Ettal 1953, 34–70).

98 See *A. Guillou*, Italie méridionale byzantine ou byzantins en Italie méridionale?, Byzantion 44 (1974) 152–190 (droit: 175–176), but also *M. McCormick*, The Imperial Edge: Italo-Byzantine Identity. Movement and Integration. A.D. 650–950, Studies on the Internal Dispora of the Byzantine Empire, edd. *H. Ahrweiler — A. E. Laiou*, Washington 1998, 17–52; useful finally *H. Ahrweiler*, Byzance. Le pays et les territoires, London 1973.

99 See *H. Hunger*, Ὁ ὀφθαλμὸς τῆς οἰκουμένης. Das Auge der Welt, Neuen Forschungen und Restaurierungen in byzantinischen Kaiserpalast von Istanbul. Akten der Internationalen Fachtagung vom 6.–8. November 1991 in Istanbul, Wien 1999, 21–28. Concerning the imperial structure the concepts of "centre" and "periphery" composed an inseparable binomial: in this sense the connection between the two terms represents a precious "key of reading" to understand the whole Byzantine history; see Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur, ed. *L. M. Hoffmann*, Wiesbaden 2005, but especially *E. Pitz*, Die griechisch-römische Ökumene und die drei Kulturen des Mittelalters: Geschichte des mediterranen Weltteils zwischen Atlantik und Indischem Ozean. 270–812, Berlin 2001; see also *M. Gallina*, Centre et Péripherie: identité et différences (XIe–XIIIe siècles) and *G. Cavallo*, Ἐν βαρβάροις χωρίοις. Riflessioni su cultura del centro e cultura delle periferie a Bisanzio, both in Byzantina-Metabyzantina. La périphérie dans le temps et l'espace. Actes de la 6e Séance pléniére du XXe Congrès international des Études byzantines, Paris 2003, 57–76 and 77–106; we remember finally Bisanzio fuori di Bisanzio, ed. *G. Cavallo*, Palermo 1991.

100 On the Eastern of 1346, in the front of the most important orthodox authorities of the Balkans and in particular the patriarch of Serbia Joanikije and of Bulgaria Simeon, he assumed the title of "emperor and autocrat of Serbs and Greeks" (*Stefan v Christa Boga verni car Srbliem i Grkom / Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστός βασιλεύς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας*).

LIST OF REFERENCES –ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Primary sources — Извори

Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680–850): the Sources, edd. *L. Brubaker — J. Haldon*, Aldershot 2001.

Collectio librorum juris graeco-romani ineditorum, ed. *K. E. Zachariae von Lingenthal*, Leipzig 1852.

Collectio tripartita. Justinian on Religious and Ecclesiastical Affaire. An anonymous collection of Greek summaries of fragments from the Corpus Iuris Civilis, edd. *N. van der Wal — B. H. Stolte*, Groningen 1994.

Corpus Iuris Civilis. III. Novellae, ed. *R. Schoell und W. Kroll mit W. Kunkel*, Berlin 1954 (6th ed.).

Chronicon Episcoparum S. Naepolitanae Ecclesiae, Monumenta ad Neapolitani Ducatus historiam pertinentia, ed. *B. Capasso*, Napoli 1881.

Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos V., ed. *L. Burgmann*, Frankfurt am Main 1983.

L'Eclogue des Isauriens, ed. *C. A. Spulber*, Cernautzi 1929.

Ekloga, ed. *N. P. Blagoev*, Sofija 1932.

Ekloga. Vizantijskij zakonodatlenyj svod 8. veka, ed. *E. E.* Lipšic, Mosca 1965.

Appendix Eclogae, edd. *L. Burgmann — Sp. Troianos*, Fontes Minores III, Frankfurt am Main 1979, 24–125.

A provincial manual of later Roman law. The Calabrian Procheiron on servitudes and bye-laws incidental to the tenure of real property, ed. *E. H. Freshfield*, Cambridge 1931.

L'Ecloga ad Prochiron mutata, ed. *J. de Malafosse*, Archives d'histoire du droit oriental 5 (1950–1951) 197–220.

EPA Sinaitica, edd. *D. Simon — Sp. Troianos*, Fontes Minores II, Frankfurt am Main 1977, 45–86.

The Farmer's Law, ed. *W. Ashburner*, Journal of Hellenic Studies 30 (1910) 85–108 and 32 (1912) 67–95.

Jus Graeco-Romanum, ed. *K. E. Zachariae von Lingenthal*, Leipzig 1856–1865, 4 vols.

Jus Graecoromanum, edd. *J. Zepos — P. Zepos*, Athina 1931 (Aalen 1962), 8 vols.

Kanonicčeskij sbornik XIV titulov so vtoroj četverti VI veka do 883 g., ed. *V. N. Beneševič*, Sankt Peterburg 1905.

Liber Pontificalis, ed. *L. Duchesne*, Paris 1886.

Merilo pravednoe po rukopisi XIV veka, ed. *M. N. Tichomirov*, Moskva 1961.

Il palinsesto Ambrosiano dei Basilici, ed. *C. Mercati*, Rendiconti del Reale Istituto Lombardo di scienze e lettere 30 (1897) 821–841 (= Opere minori, Città del Vaticano 1937, I 528–548).

Patrologia Graeca, ed. *J. P. Migne*, Paris 1865, 144 and 145.

Procheiros Nomos, ed. *K. E. Zachariae von Lingenthal*, Heibelderg 1837, 1–258.

Prochiorn legum, pubblicato secondo il Codice Vaticano greco, edd. *F. Brandileone — F. Puntoni*, Roma 1895.

Regesta Pontificorum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII, ed. *P. Jaffé*, Berlin 1851.

Regesten der Kaiserurkunden des Öströmischen Reiches I.2, ed. *F. Dölger,* München–Berlin 1924.

Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, ed. *G. D. Mansi*, Florentiae 1764.

Sinagoga v 50 titulov i drugie juridičeskie sborniki Joanna Scholastika. K drevnejšej istorii istočnikov prava greko-vostočnoj cerkvi, ed. *V. N. Beneševič*, Sankt Peterburg 1914 (Leipzig 1972).

Ioannis Scholastici synagoge L titulorum ceteraque ejusdem opera iuridica I, ed. *V. N. Beneševič*, München 1937.

Sintagma Matfeja Vlastara, ed. *N. Ilynski*, Moskva 1892.

Matije Vlastara Sintagmat, azbučni zbornik vizantijskih crkvenih i državnih zakona i pravila, ed. *S. Novaković*, Beograd 1907.

Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων VI, edd. *G. A. Rhalles — M. Potlès*, Ἀθῆναι 1859. [Syntagma tōn theiōn kai hierōn kanonōn, edd. *G. A. Rhalles — M. Potlès*, Athēnai 1859].

Theophanis Chronographia, ed. *J. Classen*, Bonn 1839.

Theophanis Chronographia, ed. *C. de Boor*, Leipzig 1883–1885.

The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and New Eastern History AD 284–813, edd. *C. Mango — R. Scott*, Oxford 1977.

Vizantijskij zemeldel'ceskij zakon, edd. *I. Medvedev — E. Piotrovskaja — E. E. Lipšic*, Leningrad 1984.

O Zakonopravilu ili Nomokanonu Svetoga Save, ed. *M. Petrović*, Beograd 1990.

Zakon Sudnyj Ljudem, ed. *K. Ilievska*, Skopje 2004.

Zakon sudnyj ljudem. Kratkoj redakcii, edd. *M. N. Tichomirov — L. V. Milov*, Moskva 1961.

Zakon sudnyj ljudem. Prostrannoj i svednoj redakcii, edd. *M. N. Tichomirov — L. V. Milov*, Moskva 1961.

Secondary works — Литература

Culto delle immagini e crisi iconoclasta. Atti del Convegno di studi di Catania del 16–17 maggio 1984, Palermo 1986.

La Calabria bizantina. Vita religiosa e strutture amministrative. Atti del I e II Incontro di Studi Bizantini, Reggio Calabria 1974.

La Calabria bizantina. Aspetti sociali ed economici, Atti del III Incontro di Studi Bizantini, Reggio Calabria 1978.

La conversione al cristianesimo nell'Europa dell'Alto Medioevo. CISAM XIV, Spoleto 1967.

Romanità orientale e Italia meridionale dall'antichità al medioevo: paralleli storici e culturali. Atti del II convegno di studi italo-romeno (Bari 19–22 ottobre 1998), Bari 2000.

Teoderico il Grande e i Goti d'Italia. CISAM XII, Spoleto 1993, 2 vols.

Ahrweiler H., Byzance. Le pays et les territoires, London 1973.

Ahrweiller H., L'idéologie politique de l'Empire byzantin, Paris 1975.

Albertoni A., Per una esposizione del diritto bizantino con riguardo all'Italia, Imola 1927.

Alexander P. J., Religious and political history and thought in the Byzantine Empire: collected studies, London 1978.

Amelotti M., Il documento notarile greco in Italia meridionale, Notariado publico y documento privado de los origines al siglo XIV, Valencia 1989, II 1041–1052.

Anastos M. V., The Argument for Iconoclasm as presented by the Iconoclastic Council of 754, Late Classical and Medieval Studies in Honour of A. M. Friend, Princeton 1954, 177–188.

Anastos M. V., The Ethical Theory of Images Formulated by the Iconoclastic in 754 and 815, Dumbarton Oaks Papers 8 (1954) 151–160.

Anastos M. V., The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 723–733, Studi bizantini e neoellenici 9 (1957) / Silloge bizantina in onore di S. G. Mercati 14–31.

Anastos M. V., Leon III's Edict against the Images in the Years 726–27 and the Italo-Byzantine Relations between 726 and 730, Byzantinische Forschungen 3 (1968) 5–41.

Andreev M., Le droit romaine et l'Eclogue slave (quelques considerations sur les ecarts de l'Eclogue slave du droit romain), Bartolo da Sassoferrato. Studi e documenti per il centenario, Milano 1961, I 109–129.

Andreev M., Sur l'origine du "Zakon Sudnyi Ljiudem" (loi pour juger les gens), Revue des études sud-est européennes 1 (1963) 331–344.

Archi G. G., Pragmatica sanctio pro petitione Vigilii, Festschrift für Franz Wieacker zum 70. Geburstag, ed. *O. Behrends*, Gottingen 1978, 11–36 (= Scritti, Milano 1981, III 1971–2010).

Beck H.-G., Res Publica Romana. Vom Staatsdenken der Byzantiner, München 1970.

Bernard W., Emperor Cult and the Origins of the Iconoclastic Controversy, Byzantion 43 (1973) 13–29.

Bertolini O., Riflessi politici delle controversie religiose con Bisanzio nelle vicende del secolo VII in Italia, Caratteri del secolo VII in Occidente. CISAM V, Spoleto 1958, 733–784 (= Scritti scelti di storia medievale, Livorno 1968, I 263–308).

Bertolini O., Longobardi e Bizantini nell'Italia meridionale. La politica dei principi longobardi fra Occidente e Oriente dai prodromi della "Renovatio" dell'impero in Occidente con Carlomagno alla sua crisi con Carlo "il Grosso", Atti del III Congresso Internazionale di studi sull'Alto Medioevo (Benevento–Montevergine–Salerno–Amalfi 14–18 ottobre 1956), Spoleto 1959, 103–124 (= Scritti scelti di storia medievale, Livorno 1968, I 171–192).

Bertolini O., Quale fu il vero obiettivo assegnato in Italia da Leone III "Isaurico" all'armata di Manes, stratego dei Cibyrreoti?, Byzantinische Forschungen 2 (1967) 15–49.

Bierbrauer V., Zur ostgotischen Geschichte in Italien, Studi medievali 14 (1973) 1–37.

Bogdanović D., Krmčija svetog Save, Sava Nemanijć — Sveti Sava. Istorija i predavanje. Medjunarodni naučni skup. Decembar 1976, Beograd 1979, 91–99.

Bognetti G. P., I rapporti etico-politici fra O'riente e Occidente dal secolo V al secolo VIII, Relazioni del X Congresso internazionale di Scienze Storiche in Roma del 1955, Firenze 1955, III 3–65 (= L'età longobarda, Milano 1968, IV 115–135).

Bonini R., Caduta e riconquista dell'impero romano d'Occidente nelle fonti legislative giustinianee, Felix Ravenna 111–112 (1976) 293–318.

Bonini R., L'ultima legislazione pubblicistica di Giustiniano (543–565), Il mondo del diritto nell'epoca giustinianea. Caratteri e problematiche, ed. *G. G. Archi*, Ravenna 1985, 139–171.

Bonini R., Giustiniano e il problema italico, Bisanzio, Roma e l'Italia nell'Alto Medioevo. CISAM XXXIV, Spoleto 1988, I 73–92.

Bonini R., Romanità orientale e Italia meridionale dall'antichità al medioevo: paralleli storici e culturali. Atti del II convegno di studi italo-romeno (Bari 19–22 ottobre 1998), Bari 2000.

Borsari S., L'amministrazione del tema di Sicilia, Rivista Storica Italiana 66 (1954) 133–158.

Brandileone F., Notizia del Prochiron Legum contenuto nel Codice Vaticano Greco 845, Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei. Classe di scienze morali storiche e filologiche, Roma 1885, 507–513.

Brandileone F., Il diritto greco-romano nell'Italia meridionale dall'VIII al XII secolo, Archivio Giuridico 36 (1886) 238–291 (= Napoli 1987).

Brandileone F., Frammenti di legislazione normanna e di giurisprudenza bizantina nell'Italia meridionale, Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei. Classe di scienze morali storiche e filologiche, Roma 1886, 281–284 (= Scritti di storia del diritto privato italiano editi dai discepoli, ed. *G. Ermini*, Bologna 1931, I 59–87).

Brandileone F., Nuovi studi sul diritto bizantino nell'Italia meridionale, Studi e documenti di storia del diritto 8 (1887) 65–90 (= Scritti di storia del diritto privato italiano editi dai discepoli, ed. *G. Ermini*, Bologna 1931, I 87–116).

Brandileone F., Sulla storia e la natura della "donatio propter nuptias", Bologna 1892 (= Scritti di storia del diritto privato italiano editi dai discepoli, *ed*. G. Ermini, Bologna 1931, I 117–214).

Brandileone F., Studio sul Prochiron legum, Bullettino dell'Istituto Storico Italiano 16 (1895) 1–36.

Brandileone F., Studi preliminari sullo svolgimento storico dei rapporti patrimoniali fra coniugi in Italia, Archivio Giuridico "Filippo Serafini" 8 (1901) (= Scritti di storia del diritto privato italiano editi dai discepoli, *ed*. G. Ermini, Bologna 1931, I 229–319).

Brandileone F., La "traditio per cartam" (παράδοσις δι' ἐγγράφου) nel diritto bizantino, Studi di diritto romano, di diritto moderno e di storia del diritto pubblicati in onore di Vittorio Scialoja

nel venticinquesimo anniversario del suo insegnamento, ed. *F. Brandileone*, Milano 1905, I 1–26 (= Scritti di storia del diritto privato italiano, ed. *G. Ermini*, Bologna 1931, I 13–36).

Brandileone F., Il diritto bizantino e la storia del diritto italiano, con riguardo speciale ad un contraddittore, Rivista di storia del diritto italiano 1 (1928) 337–345 (= Scritti di storia giuridica dell'Italia meridionale, ed. *C. G. Mor*, Bari 1970).

Brandileone F., L'Italia bizantina e la sua importanza nella storia del diritto italiano, Studi in onore di Pietro Bonfante nel XL anno d'insegnamento, Milano 1930, II 215–233 (= Scritti di storia giuridica dell'Italia meridionale, ed. *C. G. Mor*, Bari 1970).

Bréhier L., Ἱερεὺς καὶ βασιλεύς, Mémorial Louìs Petit. Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines, Bucharest 1948, I 41–45.

Brown P., A Dark Age Crisis: Aspects of the Iconoclastic Controversy, English Historical Review 88 (1973) 1–34.

Brown T. S., Gentlemen and officiers. Imperial administration and aristocratic power in Byzantine Italy. A.D. 554–800, Roma 1984.

Bryer A. — Herrin J. (edd.), Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham, March 1975, Birmingham 1977.

Bulgarella F., Bisanzio in Sicilia e nell'Italia meridionale: i riflessi politici, Storia d'Italia. III. Il Mezzogiorno dai Bizantini a Federico II, Torino 1983, 127–248.

Burgmann L., Das byzantinischen Recht und seine Einwirkung auf die Rechtsvorstellung der Nachbarvölker, 277–295, Byzanz und seine Nachbarn, ed. *A. Holweg*, München 1996, 277–295.

Burgmann L., Mittelalterliche Übersetzungen byzantinischer Rechtstexte, Antike Rechtsgeschichte. Einheit und Vielfalt, ed. *G. Thür*, Wien 2005, 43–66.

Bury J. B., The naval policy of the Roman Empire in relation to the Western Provinces from the 7th to the 9th Century, Centenario della nascita di Michele Amari, Palermo 1910, II 21–23.

Calisse C., Il diritto romano nelle leggi normanne e sveve del regno di Sicilia, Torino 1884.

Calisse C., Il governo dei Bizantini in Italia, Rivista Storica Italiana 1 (1885) 265–335.

Carile A., L'iconoclasmo tra Bisanzio e l'Italia, Culto delle immagini e crisi iconoclasta. Atti del Convegno di studi, Catania 16–17 maggio 1984, Catania 1986, 13–54.

Carile A., Roma e Romània dagli Isaurici ai Comneni, Bisanzio, Roma e l'Italia nell'Alto Medioevo. CISAM XXXIV, Spoleto 1988, II 531–582.

Calasso F., Il problema istituzionale dell'ordinamento barbarico in Italia, Il passaggio dall'antichità al medioevo. CISAM IX, Spoleto 1962, 57–90.

Caspar E., Die Lateransynode von 649, Zeitschrift für Kirchengeschichte 51 (1932) 75–137.

Gaspar E., Papst Gregor II. und der Bilderstreit, Zeitschrift für Kirchengeschichte 52 (1933) 72–89.

Cavallo G., La circolazione di testi giuridici in lingua greca nel Mezzogiorno medievale, Scuole, diritto e società nel Mezzogiorno medievale d'Italia, ed. *M. Bellomo*, Catania 1987, II 87–136.

Cavallo G. (ed.), Bisanzio fuori di Bisanzio, Palermo 1991.

Cavallo G., Ἐν βαρβάροις χωρίοις. Riflessioni su cultura del centro e cultura delle periferie a Bisanzio, Byzantina-Metabyzantina. La périphérie dans le temps et l'espace. Actes de la 6e Séance pléniére du XXe Congrès international des Études byzantines (Paris 2001), Paris 2003, 77–106.

Ciccaglione F., Le istituzioni pubbliche e sociali dei ducati napoletani, Napoli 1892.

Ciccaglione F., Il carattere del diritto longobardo e la pretesa sua penetrazione nell'Italia bizantina: poche parole ad un ostinato complicatore, Archivio Storico per la Sicilia Orientale 14 (1917) 270–277.

Ćirković S. (ed.), Zakonik cara Stafana Dušana. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 3. oktobra 2000, povodom 650 godina od proglašenja, Beograd 2005.

Cracco Ruggini L., La Sicilia tra Roma e Bisanzio, Storia della Sicilia, ed. *R. Romeo*, Napoli 1980, III 3–96.

Dagron G., Rome et l'Italie vues de Byzance (IVe-VIIe siècles), Bisanzio, Roma e l'Italia nell'Alto Medioevo. CISAM XXXIV, Spoleto 1988, I 45–64.

Dagron G., Empereur et prêtre: étude sur le "césaropapisme" byzantin, Paris 1996.

Dannebring R., Arma et Leges. Über die justinianische Gesetzgebung im Rahmen ihrer eigener Zeit, Acta Classica 15 (1972) 113–137.

D'Emilia A., Il diritto bizantino nell'Italia meridionale, Atti del convegno internazionale sul tema L'oriente cristiano nella storia della civiltà. Roma 31 marzo — 3 aprile 1964 e Firenze 4 aprile 1964, Roma 1964, 343–378.

Dinić M., Srpska vladarska titula za vreme carstva, Zbornik radova Vizantološkog Instituta 5 (1958) 9–19.

Dinić M., Sevastokratori i kesari u Srpskom carstvu, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu 11 (1970) 255–269.

Dittrich R., Christianity in Great-Moravia, Groningen 1962.

Dölger F., Die mittelalterliche Kultur auf dem Balkan als byzantinisches Erbe, Revue international des études balkaniques 2 (1935) 108–124 (= Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze, Ettal 1953, 261–280).

Dölger F., Rom in der Gedankwelt der Byzantiner, Zeitschrift für Kirchengeschichte 56 (1937) 1–42 (= Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze, Ettal 1953, 70–115).

Dölger F., Die "Familie der König" im Mittelalter, Historische Jahrbuch 60 (1940) 397–420 (= Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze, Ettal 1953, 34–70).

Dölger F., Ist der Nomos Georgikos ein Gesetz des Kaisers Justinian II.?, Festschrift für L. Wenger, München 1945, II 18–48 (= Paraspora. 30 Aufsatze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches, Ettal 1961, 241–262).

Dölger F., Kaiser, Kaisertum. II. Byzantinische Kaisertum, Lexikon für Theologie und Kirche V, Freiburg in Bresgau 1996 (3. Aufl.), 1245–1246.

Dostal A., Les relations entre Byzance et les Slaves (en particulier les Bulgares) au XIe et XIIe siècles du poit de vue culturel, Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies (Oxford 5–10 September 1966), London — Oxford — New York — Toronto 1967, 167–175.

Dovere E., L''Εγκύκλιον Βασιλίσκου: un caso di normativa imperiale in Oriente su temi di dogmatica teologica, Studia et Documenta Historiae et Iuris 51 (1985) 153–88.

Dovere E., L'Enotico di Zenone Isaurico. Preteso intervento normativo tra politica religiosa e pacificazione sociale, Studia et Documenta Historiae et Iuris 54 (1988) 170–90.

Dujčev I., Relations entre les Slaves méridionaux et Byzance aux Xe–XIIe siècle, Cahiers de civilisation médiévale 9 (1966) 533–556.

Dvornik F., Byzantine political ideas in Kievan Russia, Dumbarton Oaks Papers 9/10 (1956) 73–121.

Dvornik F., Early Christian and Byzantine political philosophy: origins and background, Washington 1966.

Eickoff E., Tema e ducato di Calabria (Per la storia dell'organizzazione dell'Italia Meridionale), Archivio Storico per la Calabria e la Lucania 21 (1952) 105–118.

Era A., Di una novella di Leone Isaurico e di una sua probabile applicazione in Sardegna, Studi bizantini e neoellenici 7 (1953) / Atti dell'VIII Congresso Internazionale di studi bizantini (Palermo 3–10 aprile 1951) I 323–330.

Esser A., Die Lehre der Epanagoge — eine oströmische Reichstheorie, Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie 10 (1963) 61–85.

J. Ferluga, Byzantium on the Balkans, Amsterdam 1976.

J. Ferluga, Gli Slavi del Sud ed altri gruppi etnici di fronte a Bisanzio, Gli Slavi occidentali e meridionali nell'Alto Medioevo. CISAM XXX, Spoleto 1983, 303–344.

Ferluga J., L'Italia bizantina dalla caduta dell'esarcato di Ravenna alla metà del secolo IX, Bisanzio, Roma e l'Italia nell'Alto Medioevo. CISAM XXXIV, Spoleto 1988, I 169–193.

Ferrari dalle Spade G., I documenti greci medievali di diritto privato dell'Italia meridionale e le loro attinenze con quelli bizantini d'oriente e coi papiri greco-egizi, Byzantinisches Archiv als Ergënzung der bizantinischen Zeitschrift 4 (1910) 77–140 (= Scritti giuridici, Milano 1953, I 133–301).

Ferrari dalle Spade G., La legislazione dell'Impero d'Oriente in Italia, Atti del Regio Istituto Veneto di Scienze, Lettere e Arti 96 (1936/37) 171–202 (= Scritti giuridici, Milano 1956, III 51–77).

Ferrari dalle Spade G., Infiltrazioni occidentali nel diritto greco-italico della Monarchia normanna, Rivista di storia del diritto italiano 12 (1939) 5–37.

Ferrari dalle Spade G., Diritto bizantino, Enciclopedia Italiana, Roma 1930, 141–148 (= Scritti giuridici, Milano 1954, II 467–492).

Ferrari dalle Spade G., Nuovo Digesto Italiano, Torino 1938, 915–920 (= Scritti giuridici, Milano 1954, II 493–505).

Fletcher R., The Conversion of Europe: from paganism to Christianity. 371–1386 d.C., London 1997.

Fögen M. Th., Das politische Denken der Byzantiner, Pipers Handbuch der politischen Ideen, edd. *I. Fetscher — H. Munkler*, München 1993, 41–85.

Gallina M., Centre et Péripherie: identité et différences (XIe–XIIIe siècles), Byzantina-Metabyzantina. La périphérie dans le temps et l'espace. Actes de la 6e Séance pléniére du XXe Congrès international des études byzantines (Paris 2001), Paris 2003, 57–76.

Ganev V., Zakon soudnyi ljud'm: pravno-istoričeski i pravno-analitični proučvanija, Sofija 1959.

Gay J., L'Italie méridionale et l'Empire byzantin: depuis l'avénement de Basile I jusq'à la prise de Bari par les Normands (867–1071), Paris 1904, 574–575.

Geischer H.-J. (ed.), Der byzantinische Bilderstreit, Gütersloh 1968.

Gero S., Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III, Louvain 1973.

Gero S., Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V, Louvain 1977.

Ginis D., Das Promulgationsjahr der Isaurischen Ecloga, Byzantinische Zeitschrift 24 (1923) 345–358.

Goria F., Sulla data e sull'origine dell'Ecloga Privata Aucta, Studi Parmensi 20 (1977) 305–323.

Goria F., Tradizione romana e innovazioni bizantine nel diritto privato dell'Ecloga privata aucta, Frankfurt am Main 1980.

Goria F., Legislatore e legislazione nell'impero romano d'oriente da Eraclio al 1204, Modelli di legislatore e scienza della legislazione. II. Modelli storici e comparativi, Napoli 1988, 43–66.

Gouillard J., Les lettres de Grégoire II à Léon III devant la critique du XIVe siècle, Zbornik radova Vizantološkog Instituta 8 (1963) / Mélanges Georges Ostrogorsky I 103–110.

Gouillard J., Aux origines de l'iconoclasme: la témoignage de Grégoire II?, Travaux et Mémoires 3 (1968) 243–307.

Gregory T. E., The Ekloga of Leo III and the Concept of Philantrophia, Byzantina 7 (1975) 269–287.

Grivec F., Cyrillo-Methodiana — O Metodovem Nomokanonu, Slovo. Journal of Old Church Slavonic Institute 6–7–8 (1957) 35–45.

Grotz H., Boabachtungen zu den zwei Briefen Papst Gregors II. an Kaiser Leo III., Archivium Historiae Pontificiae 18 (1980) 9–40.

Grumel V., La date de la promulgation de l'"Eclogue" de Léon III, Échos d'Orient 34 (1935) 327–331.

Grumel V., L'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicilie et de la Calabre au Patriarcat de Constantinople, Recherches de sciences religieuse 40 (1951–1952) 191–200.

Grumel V., Cause et date de l'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicilie et de la Calabre au patriarcat oriental, Studi bizantini e neoellenici 7 (1953) / Atti dell'VIII Congresso Internazionale di studi bizantini. Palermo 3–10 aprile 1951 I 376.

Grumel V., La date de la promulgation de l'Eklogue des Isauriens: l'année et le joir, Revue des étude byzantines 21 (1963) 272–274.

Guérard L., Les lettres de Grégoire à Léon l'Isaurien, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire 10 (1890) 44–60.

Guillou A., Le fonti diplomatiche greche nel periodo bizantino e normanno in Italia, Atti del IV congresso storico calabrese. Cosenza 1966, Napoli 1969, 85–103 (= Studies on Byzantine Italy, London 1970, IV).

Guillou A., Longobardi, Bizantini e Normanni nell'Italia meridionale: continuità o frattura?, Il passaggio dal dominio bizantino allo Stato normanno nell'Italia meridionale. Atti del II convegno internazionale di studio sulla civiltà rupestre medievale nel Mezzogiorno d'Italia. Taranto–Mottola 1973, ed. *C. D. Fonseca*, Taranto 1977, 23–61.

Guillou A., Studies on Byzantine Italy, London 1970.

Guillou A., L'École dans l'Italie byzantine, La scuola nell'Occidente latino dell'Alto Medioevo. CISAM XIX, Spoleto 1972, 291–311.

Guillou A., Italie méridionale byzantine ou byzantins en Italie méridionale?, Byzantion 44 (1974) 152–190.

Guillou A., Des collectivités rurales à la colectivité urbaine en Italie mériodionale byzantine. VIe–XIe siècles, Bulletin de Correspondance Hellénique 100 (1976) 315–325.

Guillou A., Il matrimonio nell'Italia bizantina nei secoli X e XI. CISAM XXIV, Spoleto 1977, 869–886.

Guillou A., Culture et société en Italie byzantine (VIe–XIe siècles), London 1978.

Guillou A., Transformations des structures socio-économiques dans le monde byzantin du VIIe au VIIIe siècle, Zbornik radova Vizantološkog Instituta 19 (1980) 71–78.

Hartel G., Zur Problematik der pragmatischen Sanktionen, spez. zur Sanctio pragmatica pro petitione Vigilii, Iura 27 (1976) 33–49.

Hoffmann L. M., Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur, Wiesbaden 2005.

Hube R., O znaczeniu prawa rzymskiego i rzymsko-byzantyńskiego u naródow słowiańskich. W dadaktu excerpta serbskie z praw rzymsko-byzantyńskich, Warszawa 1868 (= Droit romain et greco-byzantin chez les pouples slaves. Avec un appendice contenant un extrait serbe des lois romano-byzantines, Paris-Toulouse 1880).

Hunger H., Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, Wien 1964.

Hunger H., Ὁ ὀφθαλμὸς τῆς οἰκουμένης. Das Auge der Welt, Neuen Forschungen und Restaurierungen in byzantinischen Kaiserpalast von Istanbul. Akten der Internationalen Fachtagung vom 6.–8. November 1991 in Istanbul, Wien 1999, 21–28.

Ionascu T. — Georgescu V., Unité et diversité des formes de la réception du droit romain en Occidente et du droit byzantin en Orient, Revue des études sud-est européennes 2 (1964) 153–186.

Ionascu T. — Georgescu V., La reception du droit romain de Justinien en Occident et celle du droit romano-byzantin en Orient, Studi Accursiani, Milano 1968, III 1209–1237.

Irigoin J., Notes sur la tradition juridique byzantine dans l'Italie Méridionale, Aphierōma ston N. Svorōno, edd. *V. Kremmydas — Ch. Maltezou — N. M. Pahagiotakis*, Rethymno 1986, I 162–165.

Irmscher J., Il pensiero politico a Bisanzio, Lo spazio letterario nella Grecia antica, edd. *G. Gambiano — L. Canfora — D. Lanza*, Roma 1995, II 529–61.

Kaiser D. H., The Growth of the Law in Medieval Russia, Princeton 1980.

Karayannopulos J., Enstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos, Byzantinische Zeitschrift 51 (1958) 357–373.

Kleimola A. M., Law and Social Change in Medieval Russia: The Zakon sudnyi lyudem as a Case Study, Oxford Slavonic Papers 9 (1976) 17–27.

Köpstein H., Thessaloniki — Wiege des Nomos Georgikos?, Diethnēs Symposio Vyzantinē Makedonia 324–1430 m.H. (Thessalonikē, 29–31 october 1992), Thessalonikē 1995, 157–162.

Krannich T. — von Stockhausen A. (edd.), Die ikonoklastische Synode von Hiereia 754, Tübingen 2002.

Ladner G. B., Origin and Significance of the Byzantine Iconoclastic, Mediaeval Studies 2 (1940) 127–149.

Lajolo P., L'editto di Bisanzio del 725. Trattamento della Sicilia durante la persecuzione iconoclasta, Archivio Storico per la Sicilia Orientale 19 (1922–23) 154–166.

La Mantia V., Cenni storici su le fonti del diritto greco-romano e le assise e leggi dei re di Sicilia, Palermo 1887.

Leicht P. S., Varietà di leggi e di consuetudini nelle provincie italiane legate all'Impero bizantino, Rivista di storia del diritto italiano 24 (1951) 127–146.

Leicht P. S., Il processo italo-bizantino nell'Italia meridionale, Atti del Congresso Internazionale di diritto romano e storia del diritto. Verona 27–28–29 IX 1948, ed. *G. Moschetti*, Milano 1953, IV 329–341.

Lemerle P., Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III, Mémorial Louìs Petit. Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantin, Bucarest 1948, 292–316.

Lemerle P., Recherces sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues. I. Le tribunal impérial, Mélanges Henri Grégoire, Paris 1949, I 369–384.

Lemerle P., Recherces sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues. II. Le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal, Mélanges Paul Peeters, Paris 1949/1950, 320–333.

Lemerle P., Esquisse pour un histoire agrarie a Byzance, Revue historique 219 (1953) 65–84 and 220 (1955) 43–54.

Lemerle P., Agrarian history of Byzantium: from the origins to the twelth century: the sources and the problems, Galway 1979.

Lipšic E. E., K istorii "Zemledel'českogo Zakona" v Vizantii i v srednovekovych balkanskich gosudarstvach, Vizantijskij Vremennik 29 (1969) 53–68.

Lipšic E. E., Vizantijskoe pravo v period meždu Eklogoj i Prochironom (Častnaja Rasprostranennaja Ekloga), Vizantijski Vremennik 36 (1974) 42–72.

Maksimović Lj., Grci i Romanija u srpskoi vladarskoj tituli, Zbornik radova Visantološkog Instituta 12 (1970) 61–78.

Mango C., La culture grecque et l'Occident au VIIIe siècle, I problemi dell'Occidente nel sec. VIII. CISAM XX, Spoleto 1973, 683–721.

Margetić L., Zamljoradnički zakon, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci 3 (1982) 85–122.

Margetić L., La legge agraria. Accenni ad alcuni problemi della storia del diritto, Rivista di studi bizantini e slavi 5 (1985, but 1989) 103–135.

Marongiu A., La forma religiosa del matrimonio nel diritto bizantino, normanno e svevo, Archivio Storico per la Calabria e la Lucania 30 (1961) 1–30 (= Scritti in onore di A. C. Jemolo II, Milano 1963 and Byzantine, Norman, Swabian and later institutions in Southern Italy, London 1972).

Masai F., La politique des Isauriens et la naissance de l'Europe, Byzantion 33 (1963) 191–221.

Matsis N. P., Διορθώσεις εἰς τὴν Ηὐξημένην, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 33 (1964) 154–159. [Diorthōseis eis tēn Ēuxēmenēn, Epetēris Hetaireias Vyzantinōn Spoudōn (1964) 154–159].

Mazal O., Justinian I. und seine Zeit. Geschichte und Kultur des byzantinischen Reiches im 6. Jahrhundert, Köln 2001.

McCormick M., The Imperial Edge: Italo-Byzantine Identity. Movement and Integration. A.D. 650–950, Studies on the Internal Dispora of the Byzantine Empire, edd. *H. Ahrweiler — A. E. Laiou*, Washington 1998, 17–52.

Medvedev I. P., Predvaritel'nye zametki o rukopisnoj tradicii zemledel'českogo zakona, Vizantiiskij Vremennik 41 (1980) 194–209.

Ménager L.-R., Notes sur les codifications byzantines et l'Occident, Varia. Études de droit romain, Paris 1958, III 239–303.

Michel A., Die Kaisermacht in der Ostkirche (843–1204), Ostkirchliche Studien 2 (1953) 1–35 and 89–109 and 4 (1955) 227–31 (= Darmstadt 1959).

Minale V. M., Lo «zakonik» di Stefan Dušan e i suoi legami con la legislazione bizantina, Index 37 (2009) 219–228.

Minale V. M., Il Syntagma Alphabeticum di Matteo Blastares nella codificazione dello car Stefan Dušan: alcune riflessioni di ordine cronologico, Atti dell'Accademia Pontaniana 58 (2009) 53–66.

Mioni E., Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices Graeci manuscripti. Thesaurus antiquus, Roma 1985, vols. 2.

Mor C. G., Considerazioni minime sulle istituzioni giuridiche dell'Italia meridionale bizantina e longobarda, Atti del III Congresso Internazionale di studi sull'Alto Medioevo (Benevento–Montevergine–Salerno–Amalfi, 14–18 ottobre 1956), Spoleto 1959, 139–152.

Mortreuil J.-A.-B., Histoire du droit byzantin ou du droit romain dans l'Empire d'Orient depuis la mort de Justinien jusq'à la prise de Constantinople en 1453, Paris 1843–1846.

Nicol D. M., Byzantine Political Thougth, The Cambridge history of medieval political thought, ed. *J. H. Burns*, London 1988, 51–79.

Obolensky D., Byzantine Commonwealth. Eastern Europe. 500–1453, New York — Washington, 1971.

Oroschakoff H., Ein Denkmal des bulgarischen Rechtes (Zakon Sudnyj Ljudem), Stuttgart 1915 (= Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft 33, 1916, 141–282).

Ostrogorsky G., Über die vermeintliche Reformtätigkeit des Isaurier, Byzantinische Zeitschrift 30 (1929–1930) 394–400 (= Festgabe A. Haisenberg zum 60. Geburtstage gewidmet, ed. *F. Dölger*, Berlin-Leipzig 1929–1930).

Ostrogorsky G., Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrhundert, Byzantinische-Neugriechische Jahrbücher 7 (1930) 1–56.

Ostrogorsky G., The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order, The Slavonic and East Europe Review 35 (1956/1957) 1–14.

Pantazopoulos N. J., Caratteri ed aspetti fondamentali della politica legislative della dinastia macedone, Studi in onore di Edoardo Volterra, Milano 1971, V 151–169.

Papastathis C., Τὸ νομοθετικόν ἔργον τῆς κυριλλο-μεθοδιανῆς ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ, Thessaloniki 1978. [*Papastathēs C.*, To nomothetikon ergon tēs kyrillo-methodianēs hierapostolēs en Megalē Moravia, Thessallonikē 1978].

Paschos P. B., Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης καὶ τὸ ὑμνογραφικὸν ἔργον του, Thessaloniki 1978. [*Paschos P. B.*, Ho Matthaios Vlastarēs kai to hymnographikon ergon tou, Thessalonikē 1978].

Pavlov A. S., "Knigi Zakonnye", soderžaščie v sebe v drevnerusskom perevode vizantiiskie zakony zemledel'českie, ugolovnye, bračnye i sudebnye, Sankt Peterburg 1885.

Perla R., Del diritto romano giustinianeo nelle province meridionali d'Italia prima delle Assise normanne, Archivio Storico per le Province Napoletane 10 (1885) 130–185.

Pertusi A., Contributi alla storia dei temi bizantini dell'Italia meridionale, Atti del III Congresso Internazionale di studi sull'Alto Medioevo (Benevento–Montevergine–Salerno–Amalfi 14–18 ottobre 1956), Spoleto 1959, 495–517.

Pertusi A., Bisanzio e l'irradiazione della sua civiltà in Occidente nell'Alto Medioevo, Centri e vie d'irradiazione della civiltà nell'Alto Medioevo. CISAM XI, Spoleto 1964, 74–133.

Pertusi A., Roma e Bisanzio dagli Isaurici ai Comneni, Bisanzio, Roma e l'Italia nell'Alto Medioevo. CISAM XXXIV, Spoleto 1988, II 531–582.

A. Pertusi, Il pensiero politico bizantino, ed. *A. Carile*, Bologna 1990.

Pescani P., Pragmatica sanctio pro petitione Vigilii, Novissimo Digesto Italiano XIII, Torino 1966, 552–554.

Petit L., La reforme judiciaire d'Andronique Paléologue, Échos d'Orient 9 (1906) 134–138.

Piazzoni A. M., Arresto, condanna, esilio e morte di Martino I, Martino I papa (649–653) e il suo tempo. Atti del XXVIII Convegno Storico Internazionale (Todi 13–16 ottobre 1991), Spoleto 1992, 187–210.

Piccinini P., L'ideologia politica bizantina, Rivista di Bizantinistica 1 (1991) 163–180.

Pieler P., Byzantinische Rechtsliteratur, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, ed. *H. Hunger*, München 1978, II 341–480.

Pieler P., «Ἀνακάθρσις τῶν παλαιῶν νόμων» und makedonische Renaissance, Subseciva Groningana 3 (1989) 61–77.

Pitz E., Die griechisch-römische Ökumene und die drei Kulturen des Mittelalters: Geschichte des mediterranen Weltteils zwischen Atlantik und Indischem Ozean. 270–812, Berlin 2001.

Prigent V., Les empereurs isauriens et la confiscation des patrimoines pontificaux du Sud, Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge 116 (2004) 557–594.

Prochazka V., Le Zakon' sudnij liudem et la Grande Moravie, Byzantinoslavica 29 (1968) 112–150.

Radojčić N. (ed.), Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana, Beograd 1951.

Radojčić-Kostić G. (ed.), Bibliografija o zakonodavstvu cara Stefana Dušana, Beograd 2006.

Rebro K., La Grande Moravia. Gli inizi del cristianesimo e dell'ordine giuridico, Cristianità ed Europa: miscellanea di studi in onore di Luigi Prosdocimi, ed. *C. Alzati*, Roma 1994, I.2 357–368.

Rochow I., Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch-historischer Kommentar zu den Jahren 715–813, Berlin 1991.

Runciman S., The Byzantine Theocracy, Cambridge 1977.

Salvioli G., Manuale di storia del diritto italiano dalle invasioni germaniche ai nostri giorni, Roma 1890.

Salvioli G., Storia del diritto italiano (8th edition totally revised on the 6th), Torino 1921.

Saturnik T., Příspevky k šíření byzantiského práva u Slovanů, Praha 1922.

Savramis D., Die Kirchenpolitik Kaiser Leons III., Südostforschungen 20 (1961) 1–22.

Ščapov Ja. N., Recepcii sbornikov vizantijskogo prava v srednevekovych balkanskich gosudarstvach, Vizantijskij Vremennik 37 (1976) 123–129.

Ščapov Ja. N., Vizantiiskoei iužnoslavianskoe pravovoe nasledie na Rusi v XI–XIII vv., Moskva 1978.

Scharf J., Photios und die Epanagoge, Byzantinische Zeitschrift 49 (1956) 385–400.

Schilbach E., Die Hypotypos der καθολικοὶ κριταὶ τῶν Ῥωμαίων vom Juni 1398, Byzantinische Zeitschrift 61 (1968) 44–70.

Schlumberger G., L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle, Paris 1900–1905, 3 vols.

Schmid H. F., Die Nomokanonübersetzung des Methodius. Die Sprache der kirchenslavischen Übersetzung der Synagoge des Johannes Scholasticus, Leipzig 1922.

Schmid. H. F., Neuere Beiträge zur Frage nach der ältesten kirchenslavischen Nomokanonübersetzung, Zeitschrift für slawische Philologie 1 (1925) 198–210.

Schmid H. F., La legge agraria Nomos Georgikòs bizantina e le origini delle decime ecclesiastiche nell'Italia meridionale, Studi Bizantini 7 (1953) 392–393.

Schmid H. F., La legislazione bizantina e la pratica giudiziaria occidentale nel più antico codice slavo, Atti del Congresso Internazionale di diritto romano e di storia del diritto (Verona, 27–28–29 novembre 1948), ed. *G. Moschetti*, Milano 1953, I 395–403.

Schmink A., Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern, Frankfurt am Main 1986.

Schreiner P., Problemi dell'iconoclasmo nell'Italia meridionale e nella Sicilia, Le relazioni religiose e chiesastico-giurisdizionali. Atti del III Congresso Internazionale sulle relazioni tra le due sponde adriatiche (Bari 29–31 ottobre 1976), Roma 1979, I 113–128 (= note in Archivio storico per la Sicilia Orientale 79, 1983, 505–506).

Schupfer F., L'Italia bizantina negli studi di storia del diritto italiano, Foro Napoletano. Rivista del circolo giuridico 2 (1898) 5–8.

Schupfer F., La comunione dei beni fra coniugi nell'Ecloga isaurica, Rivista italiana per le scienze giuridiche 36 (1903) 319–335.

Schupfer F., Il diritto dei popoli barbari con speciale riguardo all'Italia, Città di Castello 1907–1909 .

Schupfer F., Liquidazione definitiva di ubbie che vorrebbero essere storia (Poche pagine ad un semplicista irriducibile), Rivista italiana per le scienze giuridiche 59–60 (1917) 97–122.

Schupfer F., Le leggi locali napolitane e siciliane del basso medioevo e le pretese tracce di diritto germanico, Archivio Storico per la Sicilia Orientale 14 (1917) 1–54.

Schupfer F., Diritto giustinianeo e diritto bizantino nell'Italia meridionale durante il Medio Evo, Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano (Bologna e Roma 17–27 aprile 1933), Pavia 1934, I 17–32.

Siciliano-Villanueva L., Sul diritto greco-romano in Sicilia, Rivista di storia e filosofia del diritto 2 (1901) 286–389.

Siciliano-Villanueva L., Diritto bizantino, Enciclopedia Giuridica Italiana V, Milano 1912, 39–95.

Signes Codoñer J. — Santos F. J. A., La introduccion al derecho (Eisagoge) del patriarca Focio, Madrid 2007.

Simon D., Zur Ehegesetzgebung der Isaurier, Fontes Minores I, Frankfurt am Main 1976, 16–43.

Simon D., Das Ehegüterrecht der Pira. Ein systematisch Versucht, Fontes Minores VII, Frankfurt am Main 1986, 193–238.

Simon D., Die Epochen der byzantinischen Rechtsgeschichte, Ius Commune 15 (1988) 73–106.

Sinogowitz B., Studien zum Strafrecht der Ekloge, Athens, 1956.

Soloviev A. V., Le droit byzantin dans la codification d'Etienne Douchan, Revue Historique du droit français et étranger 7 (1928) 387–412.

Soloviev A. V., Zakonodavstvo Stefana Dušana, cara Srba i Grka, Skopje 1928.

Soloviev A. V., Zakonik cara Stefana Dušana: 1349 i 1354 godine, Beograd 1929.

Soloviev A. V., Apercu historique du dèveloppement du droit dans les Balkans (jusqu'au XVe siècle), Revue internazionale des etudes balkaniques 1–2 (1936) 437–447.

Solovjev A. V. — Mošin V. A., Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936.

Soloviev A. V., L'influence du droit byzantin dans les pays ortodoxes, X Congresso Internazionale di Scienze storiche. Relazione VI, Firenze 1955, 599–650 (= Byzance et la formation de l'Etat russe: recueil d'études, London 1979).

Sotinel C., Autorité pontificale et pouvoir imperial sous le règne de Justinien: le pape Vigile, Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité 104 (1992) 439–463.

Speck P., Kaiser Leon III., die Geschichtswerke des Nikephoros und des Theophanes und der Liber Pontificalis: eine quellenkritische Untersuchung, Bonn 2002.

Stolte B. H., Is Byzantine Law Roman Law?, Acta Byzantina Fennica 2 (2003/2004, but 2005) 111–126.

Svoronos N., Société et organisation intérieure dans l'Empire byzantin au XIe siècle: les principaux problèmes, The Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, edd. *J. M. Hussey — D. Obolensky — S. Runciman*, London — New York — Toronto 1967, 373–389.

Tachiaos A.-E., Cyril and Methodius. The Acculturation of the Slavs, Thessaloniki 1989.

Tafrali O., Thessalonique au XIVe siècle, Paris 1913.

Tate G., Justinien: l'épopée del'Empire d'Orient (527–565), Paris 2004.

Trifone R., Il diritto giustinianeo nel mezzogiorno d'Italia, Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano (Bologna e Roma 17–27 aprile 1933), Pavia 1934, I 1–15.

Trifone R., Il diritto romano comune e i diritti particolari nell'Italia meridionale, Ius Romanum Medii Aevii IV.2, Milano 1962.

Troianos Sp., Περὶ τὰς νομικάς πηγὰς τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 44 (1979–1980) 305–329. [*Troianos Sp.*, Peri tas nomikas pēgas tou Matthaiou Vlastarē, Epetēris Hetairias Vyzantinōn Spoudōn 44 (1979–1980) 305–329].

Troianos Sp., Die Strafen im byzantinischen Recht. Eine Übersicht, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 42 (1992) 55–74.

Troianos Sp. — Šarkić S., Ο κώδικας του Στεφάνου Δυσάν και το βυζαντινό δίκαιο, Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ′ αιώνα, ed. *E. Papadapulu*, Ἀθῆναι 1996, 248–257. [*Troianos Sp. — Šarkić S.*, Ho kōdikas tou Stephanou Dusan kai to vyzantino dikaio, Vyzantio kai Servia kata ton ID aiōna, ed. *E. Papadapulu*, Athenai 1996, 248–257].

Troickij S. V., Kako treba izdati Svetosavsku Krmčiju. Nomokanon sa tumačenjima — How should be edited the Kormchaja of St. Sava. Nomokanon with Commentary, Beograd 1950.

Troickij S. V., Crkveno-politička ideologija Svetosavske Krmčije i Vlastareve Sintagme, Glas Srpske akademije nauka CCXII / Odeljenje društvenich nauka — nova serija 2, Beograd 1953, 155–206.

Troickij S. V., Apostol slavjanstva sv. Mefodij kak kanonist, Žurnal Moskovskoj Patriarchii 3 (1958) 38–51.

Troickij S. V., Sv. Mefodii kak slavjanskij zakonodatel', Bogoslovskie trudy, Moskva 1961, II 83–141.

Udal'cova Z. V., Italija i Vizantija v VI veke, Moskva 1959.

van Bochove T., To Date and not to Date. On the date and status of Byzantine law books, Groningen 1996.

Vašica J., Origine cyrillo-methodienne du plus ancien code slave dit "Zakon sudnyj ljudem", Byzantinoslavica 12 (1951) 154–174.

Vašica J., Kirillo-Mefodievskie iuridičeskje pamjatniki, Voprosy slavianskogo jazykoznanija 7 (1963) 12–33.

Vavrinek V. — Zasterova B., Byzantium's Role in the Formation of Great Moravian Culture, Byzantinoslavica 43 (1982) 161–188.

Vernadsky G., Sur l'origine de la Loi agraire, Byzantion 2 (1925) 169–180.

Vesnić M., «Justinijanovi zakoni» i staro srpsko pravo, Branič 3 (1889) 137–148.

Vismara G., Il diritto in Italia nell'alto medioevo, La cultura in Italia fra tardo antico e alto medioevo. Atti del convegno di Roma dei giorni 12–16 novembre 1979, Roma 1981, I 165–179.

von Falkenhausen V., Untersuchungen über die byzantinischen Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert, Wiesbaden 1967.

von Falkenhausen V., Zur Sprache der mittelalterlichen griechischen Urkunden aus Süditalien und Sizilien, La cultura in Italia fra Tardo Antico e Alto Medioevo. Atti del convegno tenuto a Roma presso il C.N.R. (12–16 novembre 1979), Roma 1981, 611–618.

von Falkenhausen V., I bizantini in Italia, I bizantini in Italia, Milano 1982, 3–136.

von Falkenhausen V. — Amelotti M., Notariato e documento nell'Italia meridionale greca (X–XV secolo), Per una storia del notariato meridionale, ed. *M. Amelotti*, Roma 1982, 7–69.

von Falkenhausen V., A Provincial Aristocracy: The Byzantine Provinces in Southern Italy (9th — 11th Century), The Byzantine Aristocracy (from IX to XIII), ed. *M. Angold*, Oxford 1984, 211–235.

Wagner H., Influssi della giustizia bizantina sul diritto medievale dei popoli slavi, Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana XI, Napoli 1996, 679–687.

Weber S., Zwischen Antike und Mittelalter: Italien in der ersten Hälfte des sechsten Jahrhunderts, Leipzig 1990 (Univ. Diss.).

Wesener G., Pragmatica Sanctio, Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie. Supplementband XIV, München 1974, 460–466.

Winkelmann F., Die Quellen zur Erforschung des monoenergetisch-monotelistischen Streits, Klio 69 (1987) 515–569.

Zachariae von Lingenthal K. E., Il diritto romano nella Bassa Italia e la scuola giuridica di Bologna, Rendiconti del Regio Istituto Lombardo di scienze e lettere, ser. II, 18, 1885, 894–899 (= *C. Ferrini*, Opere, Milano 1929, I 485–489 and Kleine Schriften zur Römischen und Byzantinischen Rechtsgeschichte, Leipzig 1880–1894 with Leipzig 1973, II 241–246).

Zachariae von Lingenthal K. E., rez. G. E. Heimbach, *Anekdota,* Leipzig 1938, 2 vols., Jahrbücher der Literatur 86 (1839) 184–236.

Zanetti A. M., Graeca D. Marci biblioteca codicum manu scriptorum per titulos digesta, Venetiis 1740.

Žužek P. I., Kormčaja kniga. Studies on the Chief Code of Russian Canon Law, Roma 1964.

Žužek P. I., The Determining Structure of the Slavonic Syntagma of Fifth Titles, Orientalia Christiana Periodica 33 (1967) 139–160.

Валерио Масимо Минале
(Универзитет у Напуљу Федерико II)

О РЕЦЕПЦИЈИ ИСАВРИЈАНСКЕ ЕКЛОГЕ У ВИЗАНТИЈСКОЈ ИТАЛИЈИ: ПОКУШАЈ ПОРЕЂЕЊА СА СЛОВЕНСКИМ СВЕТОМ И ПОСЕБНО СА СРПСКИМ ЦАРСТВОМ СТЕФАНА ДУШАНА

Историја рецепције византијског права у областима Апенинског полуострва, потчињеним власти Источног римског царства, почиње, вероватно„прагматичком санкцијом“ (*pragmatica sanctio*), издатом 554. године, по завршетку исцрпљујућих сукоба са Готима: наиме, тада је Јустинијанова кодификација (*Corpus Iuris Civilis*) ступила на снагу и у Италији, која је коначно била ослобођена од варварске доминације, и тако се поново успоставила веза са оним што је тада било центар света — Константинопољем. У складу са оваквим идеолошким развојем треба тумачити и период владавине исаврijске династије, када је царство било снажно уздрмано иконокластичким споровима. *Еклога*, законски текст проглашен у марту 741, раширила се у току процеса који је следио политичким догађајима, везаним за борбу против папства, када су Лав III и Константин V наметнули нову политику скупљања пореза, потчињавајући италске теме непосредној царској надлежности; тешко је замислити да у таквим околностима није накнадно постојао макар само покушај увођења законодавства, које би убрзо било установљено. Рукописи који се сматрају традицијом, која потиче од *Еклоге,* су првенствено Cod. Marc. 172 (јул 1175), Cod. Vat. 845 (друге половине 12. века), и Cod. Par. gr. 1384 (1166): први садржи *Epitome Marciana*, други *Prochironlegum*, а трећи *Appendix Eclo-*

gae и једну верзију *Eclogaprivataaucta*, поред *Eclogaad Prochironmutata*. Пошто треба придавати значај чувању и преузимању исавријских законских споменика у македонској епохи, било би занимљиво извршити поређење са ширењем Еклоге у словенском свету, а нарочито после неколико векова у Србији Стефана Душана. Супротно од оног што се десило у Италији, где се наметање Еклоге уклопило у један, готово природни процес, у оним областима где су законске одредбе преведене на словенски језик и сачуване у члановима закона, коришћеним у зборницима црквеног права, као што је *Закон судниј људем*, разлози су били друге природе; велики српски владар је одлучио да прибегне посебно византијском законодавству, због оног што је оно представљало са идеолошке тачке гледишта: реч је о писаном закону који проистиче из власти римског цара и који треба да се односи на све поданике, прошле, садашње и будуће.

Зборник радова Византолошког института XLIX, 2012
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIX, 2012

УДК: 94(497.16)"09":929
DOI:10.2298/ZRVI1249075N

БОЈАН НОВАКОВИЋ
(Завичајни музеј Никшић)

ДУКЉА У СПИСУ *DE ADMINISTRANDO IMPERIO*

У спису De administrando imperio, византијског цара и писца Константина VII Порфирогенита, налазе се расуте вијести о словенској кнежевини Дукљи. Њој је посвећено и посебно, 35. поглавље овог списа, које је састављено на основу извора по којем су написана поглавља о Далмацији и Србији, док податак о њеним границама потиче из 30. поглавља, чији је аутор непознат. Циљ ове анализе је да се вијести о Дукљи из списа De administrando imperio нaново сагледају, и на основу нових сазнања по могућности прецизирају.

Кључне ријечи: Константин VII Порфирогенит, De administrando imperio, Дукља, Диоклецијан, megala kastra oikoumena, рани средњи вијек.

In his work De administrando imperio, the Byzantine emperor and writer Constantine VII Porphyrogennetos gives scattered accounts of the Slavic Principality of Dioclea. The chapter 35 of this work is completely devoted to the subject of Dioclea, and was written on the basis of the same sources under which the chapters dealing with Dalmatia and Serbia were also constructed. The account given by an anonymous author referring to the Dioclea's borders can be traced back in the chapter 30. The purpose of this analysis is to re-read the Dioclea's news found in the De administrando imperio, and, if possible, get it specified on the basis of those new findings.

Key words: Constantine VII Porphyrogenitus, De administrando imperio, Dioclea, Diocletian, megala kastra oikoumena, Early Middle Ages.

Расположиви подаци о раносредњовјековној кнежевини Дукљи омогућавају нам да стекнемо само најопштији увид у њене почетке. Почев од њеног назива и пута којим се наметнуо, преко поријекла становништва, политичког положаја у првим вјековима након сеоба, па све до њених граница, ређају се проблеми о којима истраживачи имају опречне ставове. Мада је Константин VII Порфирогенит у спису De administrando imperio (у даљем тексту DAI) изнио доста драгоцјених података о прошлости појединих јужнословен-

ских земаља, у поглављу 35. (О Дукљанима и земљи у којој сада станују) осим уводног дијела, који је за сва поглавља сличан, помиње само локалитет античке Доклеје, по којој је ова кнежевина добила назив, и списак градова на његовом крају. Све у свему, његов опис Дукље је кратак и недоречен, па оставља пуно простора за домишљања.

Први помен Дукље у DAI налази се у његовом 29. поглављу: „Ἀλλὰ καὶ τὸ κάστρον Διόκλεια, τὸ νῦν παρὰ τῶν Διοκλητιανῶν κατεχόμενον, ὁ αὐτὸς βασιλεὺς Διοκλητιανὸς ᾠκοδόμησεν, ὅθεν καὶ τὴν ἐπωνυμίαν 'Διοκλητιανοί' καλεῖσθαι οἱ τῆς χώρας ἐκείνης ἐναπειλήφασιν."[1] Истина је да Доклеу није подигао Диоклецијан, мада му је поријекло још у антици довођено у везу с тим градом,[2] можда зато што му је дјечачко име гласило Diocles.[3] За антички град и словенску државу у грчким документима се углавном користио облик Διόκλεια, из којег је извођен назив њених становника (Διοκλεΐς,[4] Διοκλέων[5]). Ријеч је о грецизираној форми изворног облика Δοκλέα,[6] којем одговара стари етник Docleatae,[7] Δοκλεᾶται,[8] који означава илирско племе на чијој је територији настао овај град. Ипак, за Порфирогенита су становници словенске Дукље Διοκλητιανοί, што би изворно био назив становника града који је подигао цар Диоклецијан, и који је назван његовим именом, не Доклеа или Диоклиа, већ Diocletianopolis, као град који је основао у Тракији, мада знамо да је Доклеа прилично старија. У документима на српском језику за кнежевину се увијек користио облик Диоклитија, иако домаћа адаптација назива античког града не стоји у вези са царевим именом.[9] Његово повремено наметање називу града свакако долази отуда што је из неког разлога Доклеа сматрана Диоклецијановим градом, што чини разумљивом упоредну појаву облика Διόκλεια и Διοκλητιανοί код Порфирогенита. Дакле, иако поједини извори указују да се Диоклецијан могао родити у Доклеи,[10] у том смислу се ништа поуздано не може утврдити.

---

[1] „Шта више, и град Диоклију, који сада држе Диоклицијани, исти цар Диоклецијан подиже, због чега су становници те земље названи Диоклицијанима." Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, I, ed. *Gy. Moravcsik*, trans. *R. J. H. Jenkins*, Washington 1967, c. 29.11–14 (у даљем тексту: DAI I). Превод према: Византиски извори за историју народа Југославије II, приредио *Б. Ферјанчић*, Београд 1959, 10 (у даљем тексту: ВИИНЈ II).

[2] Sextus Aurelius Victor, Epitome de Caesaribus, ed. *Fr. Pichlmayr*, Leipzig 1966, 39. 1.

[3] Lactantius, De Mortibus Persecutorum, ed. *J. L. Creed*, Oxford 1984, 9, 19, 29, 37, 52.

[4] Nicephori Bryennii Historiavum libri quattuor, ed. *P. Gautier*, Bruxelles 1975 (CFHB9), 211.4–5, 213.18–19, 215.2. Recueil des historiens des croisades. Historiens grecs II, ed. *E. Miller*, Paris 1881 p. 744, 400.

[5] Patrologiae cursus completus, Series Graeca, t. 133, ed. *J. P. Migne*, Paris 1864, 1342.

[6] Claudii Ptolemaei, Geographia, ed. *C. F. A. Nobbe*, Lipsiae 1843, II, 16, 12.

[7] C. Plinii Secundi Naturalis Historia I, Berolini 1866, III, 143.

[8] Appiani Alexandrini, Historia romana, ed. *I. Bekkero*, Lipsiae 1852, 433, 18.

[9] *B. Novaković*, Doclea — Genta — Praevalis, Philologia 5 (2007) 123–124.

[10] "Diocletianus Dalmata, Anulini senatoris libertinus, matre pariter atque oppido nomine Dioclea, quorum vocabulis, donec imperium sumeret, Diocles appellatus, ubi orbis Romani potentiam cepit, Graium nomen in Romanum morem convertit, imperavit annis viginti quinque." Sextus Aurelius Victor, Epitome de Caesaribus, 39. 1. Одлучан заговорник тезе о Салони као родном мјесту цара Диоклецијана, мада без чврстих доказа, био је *Фране Булић*, Car Dijoklecijan, Vjesnik Hrvat-

Податке о границама кнежевине Дукље налазимо у 30. поглављу овог списа: „ἡ δὲ Διόκλεια πλησιάζει πρὸς τὰ καστέλλια τοῦ Δυρραχίου, ἤγουν πρὸς τὸν Ἐλισσὸν καὶ πρὸς τὸ Ἑλκύνιον καὶ τὴν Ἀντίβαριν, καὶ ἔρχεται μέχρι τῶν Δεκατέρων, πρὸς τὰ ὀρεινὰ δὲ πλησιάζει τῇ Σερβλίᾳ."[11] Мада су и овако дати репери драгоцјени, они не дозвољавају утврђивање прецизне граничне линије према сусједима. Најспорнија је према Травунији, и двојако је тумачена. Најчешће се узима да је ишла вододјелницом сливова Зете и Пиве,[12] док бољи познаваоци историјско-географских прилика указују на њен логичнији правац, па на појединим историјским картама горњи ток ријеке Зете, тј. Никшићко поље, приказују у саставу Травуније.

Овај проблем би било лако ријешити да је Порфирогенит у списку градова Дукље, или Травуније, навео град који је лежао у Никшићком пољу, за који се сматра да је морао носити назив Оногошт, пошто наводно потиче од касноантичког облика Anagastum. Међутим, такво полазиште није исправно јер се ту не ради о словенској адаптацији касноантичког назива, већ о романизованој форми изворно словенског облика који потиче од личног имена Оногость.[13] Будући да тај назив указује на Оногостов посјед, или управно подручје, и да су словенске жупе у почетку добијале имена по својим природним особинама, логично је претпоставити да је тај антропонимски назив касније наметнут овој жупи и њеном граду. То значи да би се назив града који му је претходио могао крити иза једног од неидентификованих травунијских или дукљанских градова из Порфирогенитовог списа, чиме би се попунила тешко разумљива празнина настала ненавођењем града у жупи која је захватала пространо и водом богато Никшићко поље са околином. Назив неубицираног травунијског града τὸ Ζετλήβη (Зетливи) даје нам за право да вјерујемо да се односи на старији назив никшићког краја и града. Он представља сложеницу од назива Зета и облика *ливо*, *лева* и сл., у вези са глаголом *лити*, који су имали функцију апелатива, и односили се на водотоке и сливна подручја, па би означавао дио слива ријеке

skog arheološkog društva 14 (1919) 102 –130. Најубједљивије аргументе за Доклеу као Диоклецијаново родно мјесто изнио је *Антун Мајер*, Duklja i Dioklecijan, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 56–59 (1954–1957) 97–98, а вриједна су и запажања *Енвера Имамовића*, Прилог рјешавању проблема родног мјеста римског цара Диоклецијана, Историјски записи 3–4 (1975) 499–507. *Митрополит Василије Петровић*, Историја о Црној Гори, Цетиње–Титоград 1985, у свом опису Црне Горе из средине XVIII вијека наводи да се ријеке Зета и Морача састају „испод Вртограда, гдје се родио Диоклитијан и гдје је саградио велики град, назвавши га по свом имену Диоклитија, тада је овој земљи умјесто Зета дато име Диоклитијанска земља," а предања сличног садржаја и данас живе у околини Дукље.

11 „Дукља лежи према кастелима Драча, тј. до Љеша, Улциња и Бара и иде до Котора, а планинским странама се граничи са Србијом." DAI I, c. 30.95–98; ВИИНЈ II, 34.

12 О томе видјети у ВИИНЈ II, нап. 107.

13 Облик *Anagastum* налазимо у Статуту града Дубровника из 1272. године и представља најстарији помен Оногошта, па се његово касноантичко поријекло може само претпоставити. У документима на латинском језику јавља се у више варијанти (*Anagast, Nagosta, Nagasto* итд), а замјена вокала *о* са *а*, коју запажамо у тим облицима, спада у типичне облике романизације словенских назива (уп.: *Papava* < Попово, *Abravizzo* < Обровац, *Dabrat* < Доброта итд), у овом случају са латинским завршетком *–um* као у *Novegradum*, *Zachlumium*, *Belogradum*, в. *Б. Новаковић*, Anagastum или Оногоште? Ономатолошки прилози 19–20 (2009) 15–23.

Зете.[14] Паралелу му налазимо у називу некадашње жупе Дриналево у сливу Дрине, такође уз вододјелницу јадранског и црноморског слива.[15] С обзиром на то да је Никшићко поље једини дио слива Зете који је могао припадати Травунији, можемо закључити да је њена граница са Дукљом водила брдским ободом поља, који оштро раздваја ниску долину доњег тока ријеке Зете од око 600 m вишег Никшићког поља.[16] Са обале је полазила код Котора, и водила планинским тереном источно од Леденица, Драгаљског и Граховског поља на Будош и Планиницу, јужне граничнике жупе Оногошта.

Овој жупи гравитира и данашња Никшићка жупа, раније звана Грачаница, у горњем току истоимене ријеке, источно од Никшића. На том потезу је граница Травуније и Дукље водила Прекорницом, и пресијецајући планинску долину Мораче негдје у равни вододјелнице, од које иначе слив Мораче одступа, водила ка Жијеву. И према Љетопису Попа Дукљанина, граница Подгорја и Зете сијече долину Мораче, остављајући њен горњи ток (жупу Морачу) Подгорју.[17]

Граница Дукље према мору је спорна практично на цијелој дужини. Податак из списа DAI о кастелима Драча и Котору, у чијем се залеђу пружа ова кнежевина драгоцјен је, али о приближној линији разграничења се не може говорити на основу знатно каснијих извора, какав је Љетопис Попа Дукљанина, што је честа пракса. Поставља се питање да ли су кастели Драча били изолована острва у словенском окружењу, или јединствена приморска територија под управом Царства. У вези с тим, натпис са једног недавно публикованог византијског печата из X/XI вијека говори да је припадао византијском управнику Дукљанских острва, што се, сматрам, односи на копно између Јадранског мора на једној и ријеке Дрима и Скадарског језера на другој страни.[18] Будући да су кастели Драча у односу на дубље копно имали природно издвојена градска подручја, могли су у појединим периодима чинити територијалну цјелину под управом Царства. Ипак, помен Љеша међу кастелима у чијем се залеђу налази кнежевина Дукља упућује на закључак да су и „острво" код Скадра у вријеме писања DAI држали дукљански Словени. Сам по-

[14] *Б. Новаковић*, Порфирогенитов τὸ Ζετλήβη, Историјски записи 1–4 (2008) 163–170.

[15] Ријеч је о жупама у близини важних превоја на вододјелници, а њихови називи указују на оријентацију терена према Зети и Дрини.

[16] Ријека Зета настаје у Никшићком пољу, гдје послије 28 km тока понире у мјесту Сливље (600 m). Након пет километара подземног тока поново се јавља на изворишту Глава Зете (71 m), да би се послије 54 km вијугавог тока улила у Морачу. Како разлика у надморској висини између њеног понора и новог извора износи више од пола километра, локално становништво је сматрало да „Ријека", како је раније називана у Никшићком пољу, поново извире у Зетиној десној притоци Обоштици (56 m), а да је Зета ријека за себе, и тим именом је називана тек од изворишта Глава Зете.

[17] Летопис Попа Дукљанина, Посебна издања САН 68, изд. *Ф. Шишић*, Београд–Загреб 1928, 327.

[18] За печат видјети: Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. V, edd. *J. Nesbitt, E. McGeer, N. Oikonomides*, Washington 2005, 154–155; за појам „Дукљанска острва" видјети: *Б. Новаковић*, „Острва Диоклеје", Ономатолошки прилози 21 (2011) 15–18.

ложај цијелог копненог моста између мора и језера указује на то да је у зависности од односа снага над њим могло долазити до честих промјена власти, па су и византијске позиције повремено могле бити сведене на приморске утврде, а потом изнова обнављане.

Непознаница је и шта је тачно обухватао византијски Котор, да ли само град са најближим окружењем или пространију приморску територију. Налази предмета Комани-Кроја културе на локалитету Мијеле код Вирпазара упућују на могућност да је Царство у једном периоду контролисало приморски појас. Ријеч је о популацији која је насељавана на стратешким локацијама као предстража према Словенима. Превој Мијеле представља такву локацију јер омогућава контролу важног путног правца из унутрашњости ка дијелу приморја који се налази између Бара и Котора. То се, наравно, односи на период прије бугарских продора у залеђе Драча, након којих ова култура ишчезава. Све нас то увјерава да кастели Драча и Котор нијесу увијек били само изоловани пунктови Царства, које се трудило да под својом контролом задржи територију дуж важне поморске саобраћајнице уз источну обалу Јадранског мора.

Најтеже је одредити правац пружања границе у региону Скадра. Порфирогенит наводи: „Дукља лежи према кастелима Драча, тј. до Љеша, Улциња и Бара и иде до Котора, а планинским странама се граничи са Србијом“.[19] За Србију каже да се на сјеверу граничи са Хрватском, а на југу са Бугарском. Другим ријечима, ако се Дукља пружала до кастела Драча, а планинским странама се граничила са Србијом, која није допирала до византијских посједа, у вријеме настанка DAI морамо рачунати и на границу Дукље са Бугарском, која је византијске посједе код Драча прибила уз море и држала Србију у полуокружењу. Највећа природна баријера у региону Скадра је ријека Дрим, па неће бити случајно што аутор 30. поглавља DAI приказ граница Дукље започиње од Љеша, који се налазио код ушћа ове ријеке у Јадранско море. Устаљивање појма „Дукљанска острва“ за дио приморја указује да се територија Дукље током дужег периода у том дијелу пружала до Дрима, па нема сумње да је тако било и у залеђу. Према тренутном стању истражености, ток Дрима представља и крајњу границу пружања Комани-Кроја културе у правцу Дукље, што није без значаја за ово питање.

Најконкретнији податак у 35. поглављу (О Дукљанима и земљи у којој сада станују) јесте попис дукљанских градова: „τὸ Γράδεται, τὸ Νουγράδε, τὸ Λοντοδόκλα“,[20] што им је једини помен у историјским изворима.[21] Њихови називи у већини случајева не указују на старију територијалну организацију, или насеље, па су им локације до данас остале непознате.

---

[19] DAI I, c. 30.95–98; ВИИНЈ II, 34.

[20] DAI I, c. 35.12–13; ВИИНЈ II, 64.

[21] Градови јужнословенских кнежевина се у DAI карактеришу као κάστρα οἰκούμενα, тј. „насељени градови“. Једно ново тумачење овој формулацији проналази смисао у црквеној терминологији, гдје би означавала градове који припадају хришћанском свијету, тј. Екумени, *T. Živković*, Constantine Porphyrogenitus' kastra oikoumena in the Southern Slavs principalities, Istorijski časopis 57 (2008) 9–28.

У облику Γράδεται Петар Скок види графичку грешку, па узима да друго *а* стоји умјесто ζ, а да је ε дато за полуглас, па би му исправан облик гласио Γράδετζι, тј. *градци*, што је словенски локатив од *градьць*.[22] Такав облик у топонимији често означава мјеста са остацима античких или рановизантијских тврђава, па назив овог дукљанског града јасно указује да се налазио на мјесту старије напуштене утврде. То свакако није био неки од познатих старих градова који су своје називе задржали дуго кроз средњи вијек, већ локалитет из словенског језгра ове кнежевине којем је заборављен стари назив. Иако на територији коју је захватала раносредњовјековна Дукља постоји велики број топонима Градац, ни за један од њих се са разлогом не може тврдити да представља град из списа DAI.[23] Пошто се налази на челу пописа дукљанских градова, било би логично да је ту ријеч о најзначајнијем центру ове кнежевине, пошто је аутор списа DAI главне црквене и управне центре Хрватске, Травуније, Захумља, Пагарије и Србије[24] такође поставио на чело њихових листи.[25] У случају Дукље то би била Градина у Мартинићима, која је археолошки одређена као вјероватно црквено и управно сједиште Дукље.[26] Иначе, средњовјековни назив овог града није познат. До сада је међу дукљанским градовима у први план истицана Лонтодокла, прије свега због препознавања Дукље у њеном називу, јер се сматрало да је име старог центра могао носити само водећи град кнежевине. Због тога је и убицирана на Градини. Међутим, Лонтодокла је на зачељу списка дукљанских „насељених градова“, а видјећемо да је Дукља грешком интегрисана у овај назив.

Други на списку дукљанских градова је Νουγράδε (Новиград). Назив му је дуго био споран јер у најстаријим издањима списа DAI стоји да су у Дукљи „μεγάλα κάστρα οἰκούμενα, τὸ Γράδεται, τὸ νῦν Γράδε, τὸ Λοντοδόκλα (Gradetæ, quæ nunc Grade, Lontodocla)“.[27] Та издања су урађена према Ватиканском рукопису из 1509. године, који је препис Париског рукописа, најстаријег познатог преписа који датира из позног XI вијека. У Бандуријевом издању из 1711.

22 *P. Skok*, Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena, Starohrvatska prosvjeta, n. s. 1 (1927) 69, 175, 184, 186; *A. Loma*, Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogennetos, ZRVI 38 (1999–2000) 126.

23 ВИИНЈ II, нап. 231.

24 На централно управно мјесто Дестиника указује податак из DAI у вези са преузимањем власти у Србији: „После две године избегне из Бугарске и стигне и Клонимир, отац Часлава, са војском уђе у Достинику, један од српских градова, са циљем да преотме власт.“ ВИИНЈ II, 53.

25 Сматра се да је град на Градини са раскошно уређеном базиликом саграђен у вријеме византијског цара Василија I (867–886), а на континуитет насељености тог дијела долине ријеке Зете указују остаци рановизантијске цркве у њеном подножју.

26 *J. Ковачевић* у: Историја Црне Горе, I, 308; *П. Мијовић, М. Ковачевић*, Градови и утврђења у Црној Гори, Београд–Улцињ 1975, 61–62; *П. Мийович*, Проблемы исследования славянских городов в Черногории, Rapports du III-e Congres International d'Archeologie Slave, t. 2 (1980) 269–275; *Б. Борозан*, Мартинићка Градина, Civita Dioclitiana, Средњовјековна историја Црне Горе, Зборник радова са Округлог стола Историјског института Црне Горе 3 (1999) 79–109; *В. Кораћ*, Мартинићи, остаци раносредњовековног града, Београд 2001, 180, 184.

27 Constantini Imperatoris Porphyrogeniti, De administrando imperio, ed. *I. Meursius*, Lugduni Batavorum 1611, 112; Constantini Porphyrogennetae imperatoris Opera: in quibus Tactica nunc primùm prodeunt, ed. *I. Meursius*, Lugduni Batavorum 1617, 112.

године, које садржи исправке грчког текста према Париском рукопису, νῦν Γράδε је исправљено у Νουγράδε (Nugrade),[28] што је касније углавном прихваћено,[29] и тако се усталио податак о три дукљанска града. Скоково мишљење да облик Νουγράδε означава Новиград заснива се на претпоставци да грчко υ стоји умјесто v, које је тако преписано са латинског предлошка.[30] Овакав назив обично добијају градови настали у близини локација старијих градова, али у документима и топонимији такав до сада није установљен.[31] Једини траг тако именованог града пронашао сам код Бајзе у Кастратима, и односи се на назив брда Маја Неаполит, који потиче од грчког Νεάπολις (нови град). Ријеч је о неистраженом локалитету. Настанак грчког назива на територији словенске кнежевине, на претходно латинском говорном подручју, може се објаснити византијским утицајима, а његов опстанак присуством старосједјелачког становништва, мада нас лакоћа превода ставља у недоумицу око његовог поријекла.

За разлику од назива старих далматинских градова, о којима је постојала дуга писана традиција, градови јужнословенских кнежевина су у DAI углавном ушли са називима који су у то доба коришћени. Облик Λοντοδόκλα очигледно представља спој два назива.[32] Његов први дио односи се на Луг, тачније на назалну форму овог назива, док је други најближи изворној верзији назива локалитета Дукље. Пошто списак градова очигледно потиче из латинског извора, рјешење треба тражити у облику *Longo*, који се у DAI јавља са графичком грешком (т за г), какву налазимо и у попису далматинских острва.[33] Локација Луга је свакако у вези са Лужанима и Лушком жупом, која се наводи као прва међу зетским жупама у Љетопису Попа Дукљанина. О убикацији ове жупе постоје различита мишљења, али се узима да су главна сједишта Лужана била у данашњим Бјелопавлићима и у Лужанима у Љешкопољу.[34] Што се тиче Доклеје,

---

[28] Imperium Orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae in quatuor partes distributae, ed. *A. Banduri*, Parisiis 1711, t. I, 104; t. II, 112.

[29] Constantinus Porphyrogenitus De thematibus et De administrando imperio, I–II, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1840, 162; Patrologiae cursus completus, Series Graeca, t. 113, ed. *J. P. Migne*, Paris 1864, 304.

[30] *Skok*, Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena, 193.

[31] ВИИНЈ II, нап. 232.

[32] Преглед важнијих закључака, као и своја запажања о овом сложеном проблему изнио сам у раду Лонтодокла и питање континуитета Дукље, Историјски записи 1–4 (2006) 251–262. Етимологија коју сам ту предложио полази од облика какав се јавља у извору, без његовог дијељења, па сам указао на двије могућности: 1. да је тако записан назални облик Сонтотекла (< *Santa Tecla*) који има исти број гласова као Лонтодокла, гдје је промјена *τ* > *δ* у другом члану могла настати као последица прогресивне дисимилације, а како је податак из латинског предлошка, читање иницијалног *s* са *l* било би разумљиво; 2. да је ријеч о словенској адаптацији грчког назива града, па би *Λοντο*, уз законити прелаз ие. *ă* у словенско *o* могао бити придјев у вези са грчким λανθάνω „скривен", што би одговарало називу рефугијума, тј. дислоцираној Доклеи.

[33] Налази се у спојеном називу Καταυτρεβενώ за Καταν и Γρεβενώ (DAI I, c. 29.291; ВИИНЈ II, 25).

[34] *П. Шобајић*, Бјелопавлићи и Пјешивци, Српски етнографски зборник, књ. 27 — Насеље и порекло становништва, књ. 15, Београд 1923, 202–203; *J. Ердељановић*, Стара Црна Гора, Београд 1978, 104–106; *Б. Ђурђев*, Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена, Научно друштво НР БиХ, Радови II, Оделење историјско-филолошких наука, књ. I, Сарајево 1954, 175–176; *J. Ковачевић* у: Историја Црне Горе, I, Титоград 1967, 320. О потомцима старих Лужа-

Травунија
Зетливи
Србија
Морача
Зета
Градац
Дукља
Лук
Котор
Дукља
Будва
Новиград
Скадарско језеро
Бар
Дрим
Улцињ
Бојана
Јадранско море
Љеш
Бугарска
Византија
Драч
Дукља средином X вијека
Градови (према спису De administrando imperio)
Предложене локације градова
Остаци града

у вријеме писања списа DAI то је био пуст град (ἐρημόκαστρον).[35] Нестручно изведена рана археолошка истраживања и одношење грађевинског материјала са локалитета учинили су да евентуални трагови раносредњовјековних градњи буду трајно изгубљени. Изузетак су остаци крстообразне цркве на темељима базилике Б,[36] уколико је исправно датирана, и можда чињеница да је форум претрпио доста преграђивања.[37]

Поставља се питање из којег су разлога називи Луг и Дукља овдје спојени? Набрајајући „ненасељена“ далматинска острва Порфирогенит наводи још три таква примјера: Καταυτρεβενώ, Σκηρδάκισσα и Ἐστιουνήζ.[38] Петар Скок их раздваја на: Καταν/Γρεβενώ (Καταν за Cotunum, данашње Кун, тј. Пашман и Γρεβενώ за Гребени);[39] Σκηρδά/Κισσα (Σκηρδά за Шкерда и Κισσα за Kissa тј. Паг)[40] и Ἐστρουν/Ἠήζ (Ἐστρουν за Estrum, тј. Сеструњ и Ἠήζ за Иж).[41] Овдје можемо запазити једну правилност: спојени називи се искључиво односе на острва која стоје у непосредној близини. Сматрам да су такви спојеви настали преписивањем података са карте, а трагови овакве праксе могу се запазити на више мјеста у спису DAI, о чему сам припремио посебан рад.[42] Исти је случај и са Лушком жупом и Дукљом, која се вјероватно налазила на њеној територији. Јован Ковачевић указује да је главна агломерација Лушке жупе могла бити код данашњег села Лужани (од *луг*), свега око 3 km праве линије од Дукље. У близини тог села су остаци неистраженог утврђења Црвена стијена.[43] Постоји предање да су у Лужанима били двори бана Лужанина, док се оближњој Цркви Св. Макавеја приписује велика старина.[44] Како се Луг налазио одмах до Дукље, и то у правцу запада, постојали су сви услови да приликом преписивања податка са карте та два назива буду схваћени као један, и да дође до оваквог споја. Дукља се у списку словенских градова очигледно нашла грешком, што је уједно и објашњење зашто у њему Лонтодокла није на првом мјесту.

Што се тиче придјева μεγάλα (κάστρα οἰκούμενα), којим се карактеришу једино дукљански градови, Живковић сматра да није логично да се ова мала кнежевина издваја по својим великим градовима, и закључује да цијела

на видјети: *Ј. Ердељановић*, Постанак племена Пипера, Српски етнографски зборник, књ. 17, Београд 1911, 419–429.

35 DAI I, c. 35.9–11; ВИИНЈ II, 63.

36 *P. Sticotti*, Die römische Stadt Doclea in Montenegro, Wien 1913, 141–148.

37 Ibid., 110.

38 DAI I, c. 29.291–292; ВИИНЈ II, 25–26.

39 *Skok*, Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena, 163.

40 *Skok*, Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena, 163; *isti*, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Zagreb 1950, 69.

41 *Skok*, Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena, 164; *isti*, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, 100.

42 *Б. Новаковић*, Карта као извор за поглавља 29–36. списа De administraudo imperio, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 1 (2013) (у штампи).

43 Историја Црне Горе, I, 320.

44 Ријеч је о јединој цркви св. Макавеја на територији Црне Горе.

фраза најприје може означавати „старе екуменске градове“.[45] Какво год да је значење придјева μεγάλα испред назива дукљанских градова, било би логично да се морао односити бар на неке од преосталих градова јужнословенских кнежевина. Отуд се можемо запитати да ли су ови градови на тај начин издвојени још у примарном извору, да ли је тај извор могао садржати такав податак, или га је по својој логици убацио аутор списа DAI. С обзиром да нас је описујући јужнословенске кнежевине навикао на наметање свог виђења ствари, није искључено да је то само још једна интервенција аутора DAI. Знајући значење словенској ријечи *град*, која се препознаје у називима дукљанских градова, али не и у називима градова сусједних српских кнежевина, аутор је могао закључити да су једино они тако названи зато што су велики.[46]

Порфирогенитов опис Дукље је штур, и не садржи вриједне податке из њене словенске историје. Списак њених градова и податак о границама послужили су аутору као окосница за креирање засебног поглавља о овој кнежевини. Уводне реченице су заједничке за описе свих јужнословенских кнежевина, и представљају хронолошки преглед збивања од времена сеоба, након чега долази податак о напуштеној Доклеји, и попис „насељених градова“. Ненавођење етничког поријекла становништва Дукље упућује на коришћење података који су ушли и у 32. поглавље (О Србима и земљи у којој сада станују), јер се тамо међу земљама које су населили Срби не наводи Дукља.[47] Из онога што се нашло у спису DAI не да се закључити да је у том извору било ријечи ни о превласти Србије над њом, за разлику од Травуније, Захумља и Паганије, што се може објаснити отвореношћу њене територије према области Драча, у којој су се смјењивале византијска и бугарска власт. Све у свему, Дукља је у овом спису представљена као мала словенска кнежевина у чији је опис, изузев општих мјеста, ушла само њена географија.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ — LIST OF REFERENCES

Извори — Primary Sources

Appiani Alexandrini, Historia romana, ed. *I. Bekkero*, Lipsiae 1852.

Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. V, edd. *J. Nesbitt, E. McGeer, N. Oikonomides*, Washington 2005.

Claudii Ptolemaei, Geographia, ed. *C. F. A. Nobbe*, Lipsiae 1843.

[45] *T. Živković*, Constantine Porphyrogenitus' kastra oikoumena in the Southern Slavs principalities, 15.

[46] *Б. Новаковић*, Лонтодокла и питање континуитета Дукље, 261.

[47] DAI I, c. 32.21–23; ВИИНЈ II, 49. На такво стање би могло указивати и ново датирање печата дукљанског архонта Петра од стране Н. Икономидиса, који одбацује старије Шламбержеово (X–XI вијек) и датира га између VII и раног VIII вијека. Према њему, печат доказује да је регион Дукље преживио велика превирања у VII вијеку и остао под влашћу Византије, или у најмању руку под њеним утицајем, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. V, 154–155. Међутим, податак о територији коју Ираклије наводно додјељује Србима био би неочекивано прецизан, можда и немогућ за тако рани период па он по свему судећи представља пројекцију стања из прве половине X вијека.

Constantini Imperatoris Porphyrogeniti, De administrando imperio, ed. *I. Meursius*, Lugduni Batavorum 1611.

Constantini Porphyrogennetae imperatoris Opera: in quibus Tactica nunc primùm prodeunt, ed. *I. Meursius*, Lugduni Batavorum 1617.

Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, I, edd. *Gy. Moravcsik*, *R. J. H. Jenkins*, Washington 1967.

Constantinus Porphyrogenitus De thematibus et De administrando imperio, I–II, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1840.

C. Plinii Secundi Naturalis Historia I, Berolini 1866.

Imperium Orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae in quatuor partes distributae, I–II, ed. *A. Banduri*, Parisiis 1711.

Lactantius, De Mortibus Persecutorum, ed. *J. L. Creed*, Oxford 1984.

Nicephori Bryennii Historiavum libri quattuor, ed. *P. Gautier*, Bruxelles 1975 (CFHB9).

Patrologia Graeca, t. 113, 133, ed. *J. P. Migne*, Paris 1864.

Recueil des historiens des croisades. Historiens grecs II, ed. *E. Miller*, Paris 1881.

Sextus Aurelius Victor, Epitome de Caesaribus, ed. *Fr. Pichlmayr*, Leipzig 1966.

Византиски извори за историју народа Југославије II, пр. *Б. Ферјанчић*, Београд 1959. [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II, pr. *B. Ferjančić*, Beograd 1959].

Летопис Попа Дукљанина, Посебна издања САН 68, изд. *Ф. Шишић*, Београд — Загреб 1928. [Letopis Popa Dukljanina, Posebna izdanja SAN 68, izd. *F. Šišić*, Beograd — Zagreb 1928].

Литература — Secondary Works

Bulić, F., Car Dijoklecijan, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva 14 (1919) 99–171.

Loma A., Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogennetos, Zbornik radova Vizantološkog instituta 38 (1999–2000) 87–161.

Mayer A., Duklja i Dioklecijan, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 54–59 (1957) 95–99.

Novaković B., Doclea — Genta — Praevalis, Philologia 5 (2007) 121–128.

Skok P., Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena, Starohrvatska prosvjeta, n. s. 1 (1927) 60–76; 161–196.

Skok P., Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Zagreb 1950.

Sticotti P., Die römische Stadt Doclea in Montenegro, Wien 1913.

Živković T., Constantine Porphyrogenitus' kastra oikoumena in the Southern Slavs principalities, Istorijski časopis 57 (2008) 9–28.

Борозан Б., Мартинићка Градина, Civita Dioclitiana, Средњовјековна историја Црне Горе, Зборник радова са Округлог стола Историјског института Црне Горе 3 (1999) 79–109. [*Borozan B.*, Martinićka Gradina, Civita Dioclitiana, Srednjovjekovna istorija Crne Gore, Zbornik radova sa Okruglog stola Istorijskog instituta Crne Gore 3 (1999) 79–109].

Ђурђев Б., Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена, Научно друштво НР БиХ, Радови II, Оделење историјско-филолошких наука, књ. I, Сарајево 1954. [*Đurđev B.*, Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena, Naučno društvo NR BiH, Radovi II, Odelenje istorijsko-filoloških nauka, knj. I, Sarajevo 1954].

Ердељановић Ј., Стара Црна Гора, Београд 1978. [*Erdeljanović J.*, Stara Crna Gora, Beograd 1978].

Ердељановић Ј., Постанак племена Пипера, Српски етнографски зборник, књ. 17 (1911) 241–528. [*Erdeljanović J.*, Postanak plemena Pipera, Srpski etnografski zbornik, knj. 17 (1911) 241–528].

Имамовић Е., Прилог рјешавању проблема родног мјеста римског цара Диоклецијана, Историјски записи 3–4 (1975) 499–507. [*Imamović E.*, Prilog rješavanju problema rodnog mjesta rimskog cara Dioklecijana, Istorijski zapisi 3–4 (1975) 499–507].

Историја Црне Горе, књ. I, Титоград 1967. [Istorija Crne Gore, knj. I, Titograd 1967].

Корać В., Мартинићи, остаци ранosредњовековног града, Београд 2001. [*Korać V.*, Martinići, ostaci ranosrednjovekovnog grada, Beograd 2001].

Мијовић П. — Ковачевић М., Градови и утврђења у Црној Гори, Београд–Улцињ 1975. [*Mijović P. — Kovačević M.*, Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori, Beograd–Ulcinj 1975].

Мийович П., Проблемы исследования славянских городов в Черногории, Rapports du III-e Congres International d'Archeologie Slave, t. 2 (1980) 269–274. [*Mijovič P.*, Problemy issledovanija slavjanskih gorodov v Černogorii, Rapports du III-e Congres International d'Archeologie Slave, t. 2 (1980) 269–274].

Новаковић Б., Лонтодокла и питање континуитета Дукље, Историјски записи 1–4 (2006) 251–262. [*Novaković B.*, Lontodokla i pitanje kontinuiteta Duklje, Istorijski zapisi 1–4 (2006) 251–262].

Новаковић Б., Карта као извор за поглавља 29–36. списа De administraudo imperio, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 1 (2013) (у штампи)

Новаковић Б., Порфирогенитов τὸ Ζετλήβη, Историјски записи 1–4 (2008) 163–170. [*Novaković B.*, Porfirogenitov τὸ Ζετλήβη, Istorijski zapisi 1–4 (2008) 163–170].

Новаковић Б., Anagastum или Оногоште? Ономатолошки прилози 19–20 (2009) 15–23. [*Novaković B.*, Anagastum ili Onogošte? Onomatološki prilozi 19–20 (2009) 15–23].

Новаковић Б., „Острва Диоклеје", Ономатолошки прилози 21 (2011) 15–18. [*Novaković B.*, „Ostrva Diokleje", Onomatološki prilozi 21 (2011) 15–18].

Пеūровић В., Историја о Црној Гори, Цетиње–Титоград 1985. [*Petrović V.*, Istorija o Crnoj Gori, Cetinje–Titograd 1985].

Шобајић П., Бјелопавлићи и Пјешивци, Српски етнографски зборник, књ. 27 — Насеље и порекло становништва, књ. 15, Београд 1923. [*Šobajić P.*, Bjelopavlići i Pješivci, Srpski etnografski zbornik, knj. 27 — Naselje i poreklo stanovništva, knj. 15, Beograd 1923].

Bojan Novaković
(County Museum Nikšić)

DIOCLEA IN *DE ADMINISTRANDO IMPERIO*

In this text the author analyzes the data on the Slavic Principality of Dioclea found in De administrando imperio, the work by the Byzantine emperor and writer Constantine VII Porphyrogennetos. In the beginning, he adresses the narrative given in chapter 29 (Of Dalmatia and of the adjacent nations in it) concerning the emperor Diocletian building ancient Dioclea, after which the inhabitants of this principality were named Διοκλητιανοί. This is then followed by an attempt to specify the data from chapter 30 (The story of the province of Dalmatia) about Dioclea's borders being given arbitrarily in relation to the Byzantine cities and the neighbouring Slavic principalities. The most concrete datum in chapter 35 (Of the Diocletians and of the country they now dwell in) refers to the list of Dioclean towns which have not been located even today. The author reveals new data in terms of the names of those towns, which in certain cases point to where they could now be possibly located. De administrando imperio does not contain valuable data on the Slavic past of the Dioclea Principality, but only general views of Dioclea accentuating its geographical characteristics.

Зборник радова Византолошког института XLIX, 2012
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIX, 2012

УДК: 271.2–523.6(495.631:497):94(495.02)"09/10"
DOI:10.2298/ZRVI1249087K

БОЈАНА КРСМАНОВИЋ
(Византолошки институт САНУ, Београд)

ЗНАЧАЈ АТОНА И ОХРИДСКЕ АРХИЕПИСКОПИЈЕ У ПОЛИТИЦИ ВАСИЛИЈА II НА БАЛКАНУ*

У раду се констатује да су монашки центар на Атону и Охридска архиепископија имали велики значај у политици Василија II. За време његове владе оснивају се први манастири странаца на Атону, који се у познијим грчким изворима означавају као монашке заједнице διφόρων γλωσσῶν (Ивирон и Амалфи). Трећи манастир који је имао такву карактеристику био је српски Хиландар. Пошто је Хиландар основан после бугарског и руског манастира, поставило се питање зашто се у изворима с краја 12. века као манастири διφόρων γλωσσῶν не наводе и Зограф и Св. Пантелејмон. Одговор се тражи у околностима које су пратиле оснивање словенских манастира на Атону. У раду се, такође, разматра значај који су Атон и Охридска архиепископија имали у процесу дубљег укључивања Словена у византијски духовни и политичко-идеолошки систем.

Кључне речи: Василије II, Атон, Охридска архиепископија, Ивирци, Руси, Бугари

The essay ascertains that the monastic center located on Mount Athos and the Ohrid Archbishopric played a very important role in the policies pursued by Basil II. It was during his rule that the first foreign monasteries, which later Greek sources refer to as monastic communities διφόρων γλωσσῶν (Iveron and Amalfi), were established. The third monastery displaying this characteristic was the Serbian monastery Hilandar. Since Hilandar had been established after the Bulgarian and Russian monasteries, the question arose why sources dating from the late 12th century do not mention Zographou and St. Panteleimon's monastery among the διφόρων γλωσσῶν monasteries. The answeris to be found in the circumstances surrounding the establishment of Slavic monasteries on Mount Athos. The essay also assesses the impor-

* Рад је настао на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (евиденциони бр. 177032) који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

tance of Mount Athos and the Ohrid Archbishopric for the process of deeper integration of Slavs into the Byzantine religious and political-ideological system.

Key words: Basil II, Mount Athos, Ohrid Archbishopric, Iberians, Russians, Bulgarians

Крај владавине Василија II (976–1025) — за чијег је доба Византијско царство досегло највећи територијални обим — обележио је уједно и крај једне епохе, чији би се почеци могли пратити од раних деценија 10. столећа. Њену кулминацију али и последњу етапу представљале су владавине Нићифора II Фоке (963–969), Јована I Цимискија (969–976) и Василија II, владарâ који су с правом стекли епитет војничких царева. Василије II био је достојни настављач своје двојице претходника у бар у два сегмента управљања државом: у изградњи новог систем провинцијске управе[1] и у освајачкој (војној) политици, с тим што у његово доба у фокусу није био Исток Царства већ Балкан.[2] У одређеном смислу континуитет у политици те тројице владара могао би се пратити и у домену организације црквене власти у подручју Балкана.

Византијски писци који су се бавили историјом Ромеја у доба Василија II нагласак су ставили на упадљивије одлике његове владавине, описујући, мање или више детаљно, војне сукобе из тог периода. У принципу, њихову пажњу заокупила су два процеса, које је тај владар окончао у своју, и рекло би се, у државну корист: у питању је, пре свега, вишедеценијски рат са Бугарима Самуиловог царства (976–1018/1019), који представља и најпрепознатљивији учинак Василијеве спољне политике;[3] с друге стране, у изворима је велика пажња посвећена његовом обрачуну са крупним малоазијским племством, чије су амбиције артикулисане кроз побуне Варде Склира (976–979 и 989)[4] и, посебно, Варде Фоке (987–989).[5] У позадини наведена два процеса и повезан са њима одвијао се још један, којим је Василије војно освајање заменио и(или) оснажио духовном интеграцијом странаца у Византијско царство. Имам у виду његову политику према оснивању негрчких манастира на Атону, као и конституисање аутокефалне архиепископије у Охриду. Том политиком

---

[1] *B. Krsmanović*, The Byzantine Province in Change (On the Threshold Between the 10th and 11th Century), Belgrade — Athens 2008.

[2] Ту оријентацију Василија II од свих византијских писаца најјасније је изразио Јован Скилица: *Цар Нићифор припојио је [царству] многе градове Сирије и Феникије, а Јован, његов наследник, утврдио је оно што је било заузето и власт је проширио до Дамаска. Њихов наследник Василије, у почетку заузет грађанским ратовима, а потом заокупљен и подухватима против Самуила, није имао прилику да добро и као што је требало обезбеди прилике на Истоку. Тамо се појавио онда када је то тренутак захтевао, довео ствари у ред, а потом се вратио назад, јер му је покоравање Бугара био сталан посао и брига*, Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn*, CFHB V, Series Berolinensis, Berlin — New York 1973, 378 (= Scyl.).

[3] Свеобухватнији преглед Василијеве спољне и унутрашње политике дала је *Catherine Holmes*, Basil II and the Governance of Empire (976–1025), Oxford 2005 (= *Holmes*, Basil II).

[4] За датовање друге побуне Варде Склира, која се одвијала у контексту побуне Варде Фоке (пролеће 987–април 989) в. *J-C. Cheynet*, Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1990, no. 16, 33–34 (= *Cheynet*, Pouvoir).

[5] *Cheynet*, Pouvoir no. 15, 31–33.

Византија је у његово доба, у другачијем политичко-историјском контексту, различитом степену и трајању привезала уз себе Грузине, Латине из Амалфија, као и два словенска народа — Бугаре и Русе.

ПОЧЕТАК ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ АТОНА: ГРУЗИНИ И ЛАТИНИ — ОСНИВАЊЕ МАНАСТИРА διφόρων γλωσσῶν НА БАЛКАНУ

Грчки монашки центар образован на атонском полуострву током 9. века био је до владе Василија II профилисан у свим сегментима изузев у једном: у питању је међународни карактер Свете Горе, који је та монашка насеобина стекла у Василијево доба и може се рећи, највише његовим залагањем. С обзиром на развој Атона као монашког средишта треба рећи да се Василије у односу на њега надовезује на политику своје двојице претходника. Сваки од тројице царева — Нићифор II Фока, Јован I Цимискије и, на крају, сам Василије — дао је значајан допринос развоју Атона као манастирског центра. У питању није било само додељивање донација и привилегија најпре монасима а касније и манастирима, уобичајено за све византијске цареве почев од Василија I Македонца,[6] већ давање одређених права која су суштински мењала живот на Атону и водила јачању те монашке насеобине, која је већ од Фокиног доба као монашки центар стекла престижну позицију не само на Балкану већ и у читавом Царству.

Нићифор Фока, пријатељ Атанасија, оснивача и првог игумана Велике лавре, био је један од ктитора тог манастира. По његовом ступању на престо (август 963) Лавра је добила статус царског манастира, што ју је издвојило од свих других општежића на Атону. Промена правног статуса Атанасијевог манастира представљала је прекретницу у развоју атонског монашког центра, будући да је Велика лавра прерасла у најмоћнији светогорски манастир и по броју монаха и по свом богатству, те је, као таква, постала узор којем су тежили и други манастири. Такође, укључивање Нићифора Фоке, најпре као славног војсковође а затим и као византијског цара, у живот Атона представљало је најважнији корак у развоју и интернационализацији тог монашког центра. Преврат из децембра 969, када је Јован Цимискије дошао на престо убивши свог претходника, није омео развој Атанасијевог и Фокиног манастира, нити, у целини гледано, развој атонске заједнице.[7] Стицајем околности, нови цар је на самом почетку своје владе био позван да се умеша у живот те монашке насеобине. Његов допринос представља издавање првог документа

[6] Први сигилион у корист атонских монаха издао је оснивач Македонске династије, Василије I, 883. године, Actes du Prôtaton, Archives de l'Athos VII, ed. *D. Papachryssanthou*, Paris 1975, no. 1.

[7] Убиство Нићифора Фоке, које је са саучесницима организовао и у дело спровео његов рођак и саборац, Јован Цимискије, није суштински мењало политику Царства готово ни у једном сегменту. Промене на прелазу из 969/970. биле су персоналног карактера утолико што је Цимискије удаљавао присталице Фока од положаја, али и та мера се односила на званичнике који нису били спремни да искажу лојалност новом цару.

којим је у правном погледу регулисан живот и монаха и манастира на Атону. У питању је први типик Атона (тзв. *Цимискијев ӣиӣик* или *Трагос*), састављан у периоду 970–972, и озваничен царевим печатом и потписом 972. године.[8] Трећи значајан корак учинио је, како је речено, Василије II, за чије је време институционална интернационализација Атона добила чврсте темеље.

Долазак страних монаха на Атон, који се може пратити од најраније историје тог центра, представљао је уобичајену појаву у византијским монашким срединама. У Атанасијевом житију, сачуваном у две верзије које потичу из различитих деценија 11. столећа, помиње се да су његови ученици били из „Рима, Италије, Калабрије, Амалфија, Ивирије, Јерменије".[9] У овом набрајању области приметно је да преовлађују западни крајеви, што би посредно могло упутити на закључак да су Латини у Атанасијево доба у великом броју били присутни на Атону. Иако се о пуној интернационализацији Атона може говорити од Василија II — за чије се доба везују почеци грузинског манастира Ивирона, као и латинског манастира Амалфија, који су основали житељи истоименог јужноиталског града, а такође и „Русовог манастира", који, како се претпоставља, потврђује организованије присуство монаха словенског порекла на Атону —, нема сумње да је процес интернационализације Атона узео маха већ под Нићифором Фоком. Грузини јесу основали манастир у време Василија II, али се организован долазак и боравак ивирских монаха на Атону прати, ипак, од епохе Нићифора Фоке. Исти је случај и са монасима који су потицали из јужноиталског града Амалфија, као и из других западних крајева. У том смислу треба подсетити на вести о Сицилијанчевом манастиру, чији је игуман посведочен 985, али који је највероватније основан пре Василијеве епохе.[10]

Начелно говорећи, у негрчким манастирима се преко састава манастирског братства и положаја игумана инсистирало на очувању посебног етничког идентитета неког народа унутар грчке монашке средине. Будући да су се на Атону, у неком периоду и у различитом али подужем трајању, као негрчки издвојили манастири Ивирон и Амалфи, Ксилургу а затим Св. Пантелејмон, Зограф и Хиландар, треба рећи да је постојање такавих монашких заједница имало и одређену политичку конотацију: није се радило само о негрчкој етничкој опредељености монаха и њихове манастирске заједнице већ и о потре-

[8] Детаљније *Д. Паӣахрисанӣу*, Атонско монаштво. Почеци и организација, Београд 2003, 189–194 (= *Паӣахрисанӣу*, Атонско монаштво).

[9] Vitae duae antiquae sancti Athanasii Athonitae, *Corpus christianorum*, Series Graeca 9, ed. *J. Noret*, Turnhout 1982, Sancti Athanasii Athonitae Vita Prima, auctore Athanasio Monacho (= Vita A), 158_{6-7}, p. 74. *Паӣахрисанӣу*, Атонско монаштво 162 н. 211, је скренула пажњу да се у Атанасијевом житију не говори о његовим словенским ученицима, истичући да су у набрајању порекла Атанасијевих следбеника и ученика забележени, ипак, сви крајеви из којих су долазили Атонци крајем 10. и почетком 11. века.

[10] *A. Pertusi*, Monasteri e monaci italiani all' Athos nell' alto Medioevo, Le millénaire du Mont Athos 963–1963, I, Chevetogne 1963, 242–243 (= *Pertusi*, Monasteri e monaci italiani); *Б. Ферјанчић*, Света Гора Атонска и Латини, Казивања о Светој Гори I, Београд 1995, 73 (= *Ферјанчић*, Света Гора).

би за очувањем њиховог посебног етничког идентитета унутар једног — у духовном, територијалном и политичко-идеолошком смислу — грчког монашког центра, без обзира на то да ли су монаси негрчких манастира потицали из народа који се (привремено) налазио унутар византијских државних граница или не.

У вези са институционалном интернационализацијом Свете Горе, која се може боље пратити од Василијевог доба и која као таква постоји у данашње време, суштинско питање које треба поставити јесте да ли су Византинци Василијеве и пост-Василијеве епохе препознавали манастире странаца на Атону као неромејске творевине. Иако нема података да су Василијеви савременици оснивање Ивирона и Амалфија, најстаријих манастира странаца на Атону, разумели — у данашњем смислу речи — као почетак институционалне интернационализације тог монашког средишта, извори с краја 12. столећа показују, ипак, да су та два манастира схватана као посебне, по пореклу неромејске творевине унутар грчког Атона. Трећи манастир који је у византијско доба од почетка имао такву карактеристику био је српски Хиландар (од тренутка када је опустели грчки манастир Хиландар уступљен Србима). У два званична документа — акту прота Герасима и атонског сабора, издатом пре јуна 1198, као и у хрисовуљи Алексија III Анђела из јуна 1198, у различитој језичкој формулацији наводи се да Хиландар треба да буде српски — дакле, у етничком погледу негрчки а у политичком неромејски — и то по угледу на већ постојеће манастире διφόρων γλωσσῶν, Ивирон и Амалфи.[11] Из наведеног је проистекло и питање зашто се као манастири διφόρων γλωσσῶν крајем 12. века не наводе ни руски ни бугарски манастир када се зна да су они најкасније 1169. посведочени као посебне, негрчке, етничке монашке скупине на Атону. Одговор би се могао потражити у околностима које су претходиле и непосредно довеле до оснивања негрчких манастира на Атону, њиховој даљој историји, као и у развоју односа између Царства и народа који су основали посебне заједнице унутар тог византијског монашког центра.

Први манастир на Атону израженог етничког идентитета био је грузински манастир Ивирон. Интензивирање византијско-грузинских политичких, војних и економских веза, као и прво организовано укључивање ивирских монаха у грчке монашке средине може се уочљивије пратити од времена Нићифора II Фоке.[12] Познато је да су чланови породице Фока имали пријатељске

---

[11] Actes de Chilandar I: des origines à 1319, Archives de l'Athos XX, edd. *M. Živojinović*, *V. Kravari*, *Ch. Giros*, Paris 1998, no. 3, l.10–11; no. 4, l. 17, l. 30–31 (=Chil. I).

[12] Манастир Ивирон на Атону није био једини грузински манастир на византијском тлу. Грузини су и пре краја 10. века били укључивани у грчку хришћанску заједницу, тако да су имали монашке насеобине у самом Цариграду, а њихови монаси су били присутни у монашким малоазијским средиштима — на Латросу и Олимпу, где су били укључивани у братства грчких монаха, *R. Janin*, Les monastères nationaux et provinciaux à Byzance, Échos d'Orient 32 (1933) 436–437. Зна се да су пред оснивање сопственог манастира на Атону, поседовали манастир у Цариграду и Трапезунту, Actes d'Iviron I: des origins au milieu du XIe siècle, Archives de l'Athos XIV, edd. *J. Lefort*, *N. Oikonomidès*, *D. Papachryssanthou* avec collaboration *H. Métrévéli*, Paris 1985, 15 (= Iviron I).

односе са Давидом, владарем кнежевине Тао, са којом се Царство граничило током друге половине 10. столећа. О тим везама византијски писци нас готово узгред обавештавају, док *Житије Јована и Евтимија*, оснивача манастира Ивирона на Атону, које је средином 11. века саставио грузински монах Георгије Светогорац, предочава детаљну предисторију настањивања Ивираца на Светој Гори.[13] Њихово укључивање у хришћанску заједницу, које датира из много ранијег периода, добило је израженији политички епилог у доба Нићифора Фоке, када су се — на обострано задовољство — тешње повезале политичке елите Византијског царства и ивирске кнежевине Тао. Ивирски принц Давид примио је од цара достојанство куропалата и неке земље на управу, чиме је, бар са византијске стране, био успостављен формални суверенитет Царства над Давидовом државом. Сматра се да је Давид награђен због војне помоћи коју је дао Византији приликом освајања најважнијег киликијског града Тарса, 964. године.[14] Војна подршка Грузина није била од значаја за Царство само у периоду војног напрезања Византије током интензивних кампања на истоку које је предводио Нићифор Фока. Вести које се односе на Василијеву владу указују да је она представљала константу у византијско-грузинским односима: у време узурпације Варде Склира (976–979) млади Василије II није имао довољно војске под својом командом, па се његов доместик схола Истока, Варда Фока, обратио Давиду, за кога га је везивало пријатељство још од времена када је обављао дужност дуке у Халдији, дакле од доба Нићифора II Фоке.[15] На који су се начин Грузини умешали у сукоб између цара и побуњеног племства детаљније је описано у *Житију Јована и Евтимија*, у којем је војна подршка у грађанском рату са Вардом Склиром имлицитно представљена као корак који је непосредно претходио оснивању посебног грузинског манастира на Атону.

У *Житију* се, тако, најпре приповеда о замонашењу Јована, припадника угледне аристократске грузинске породице, човека врло блиског принцу Давиду, који је одлучио да се настани у Византији, на гори Олимпу у Битинији.[16] До тога је дошло у доба Нићифора Фоке, пошто се наводи да је Јованов син Евтимије узет за таоца у оно време када су везе са Давидом учвршћиване доделом византијске титуле куропалата и поседа на византијској територији.[17] Изгледа да Евтимије није дуго боравио у престоници, будући да га је убрзо одатле његов отац Јован повео са собом на Олимп. Знамо, такође, да је Јован у то доба имао и неколико својих ученика — вероватно монаха из ивирске средине.[18] У потрази за изолованијом формом монашког живота, Јован,

---

13 *B. Martin-Hisard*, La Vie de Jean et Euthyme et le statut du monastère des Ibères sur l' Athos, REB 49 (1991) 67–142 (= Vie de Jean et Euthyme).

14 Vie de Jean et Euthyme 87 n. 18.

15 Scyl. 326.

16 Vie de Jean et Euthyme § 6, p. 86–87.

17 Vie de Jean et Euthyme § 7, p. 87.

18 Vie de Jean et Euthyme § 7, p. 87–88. У једном другом житију Евтимија (в. Vie de Jean et Euthyme § 7, p. 87 n. 21) говори се да је по царевој заповести Евтимије изабрао да прати свог оца, што значи да се посвети духовној а не световној каријери.

са сином Евтимијем и неколицином следбеника, одлази на Атон код Атанасија Великог.[19] Њихов долазак датује се уобичајено у 965, мада је једино извесно да је до настањивања Ивираца на Атону дошло после оснивања Велике лавре (963) а пре убиства цара Нићифора 969.[20] У сваком случају, повезивање Ивираца са Светом Гором припада епоси Нићифора Фоке, када су ивирско-византијске везе постале интензивније у војном, политичком и, на крају, у духовном погледу.

На јачање ивирске заједнице на Атону посебно је утицао Торникије — сродник Јована Ивирца, припадник грузинске аристократије, који је пре замонашења имао војничку каријеру. Његово замонашење *Житије* ставља у ону епоху када је Јован још боравио на Олимпу. Торникије, чије је монашко име такође било Јован, упутио се најпре на Олимп у потрази за својим сродником, али се тамо обавестио да се Грузини већ налазе на Светој Гори. Следећи их, Јован-Торникије се и сâм, око 970, дакле на самом почетку владе Јована Цимискија, обрео на Атону, у Лаври Атанасија Великог.[21]

Током Цимискијеве владавине долази до првог издвајања Ивираца у посебну монашку заједницу на Атону. Изгледа да је повећан број грузинских монаха довео до њиховог делимичног измештања из Велике лавре: уз Атанасијево допуштење они су саградили цркву Јована Крститеља и настанили се у посебним келијама. У питању је било привремено додељивање Лавриних поседа Ивирцима на употребу. Правни статус ивирске заједнице одредио је Атанасије у свом типику.[22] Упада у очи да је тим актом број ивирских монаха био ограничен на 8, из чега би се могло закључити да у то доба Велика лавра није желела стварање издвојене и по броју моћније ивирске монашке заједнице. Да је постојала реална опасност од тога потврдиће развој манастира Ивирона током 11. столећа: у периоду своје ране историје тај је манастир био под континуираним старањем ивирске аристократије, припадника угледнијих и економски моћнијих кругова, који су доприносили брзом развоју грузинске монашке насеобине на грчком тлу.[23] Уосталом, моћ Грузина показана је и у време док су се они још налазили под окриљем Лавре, када су економски и духовно подупирали развој тог богатог грчког манастира.[24]

---

19 Vie de Jean et Euthyme § 7, p. 88.

20 Vie de Jean et Euthyme § 8, p. 88 et n. 24.

21 Iviron I, 21.

22 Ивирцима је било забрањено да отуђују своје келије, *Ph. Meyer*, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894, 118_{24-30}. Према П. Лемерлу, Атанасијев типик се уобичајено датује у 973–975, Actes de Lavra I: Des origines à 1204, Archives de l’Athos V, edd. *P. Lemerle*, *A. Guillou*, *N. Svoronos*, avec la collaboration de *D. Papachryssanthou*, Paris 1970, 17 (= Lavra I); Iviron I, 21.

23 *C. Pavlikianov*, The medieval aristocracy on Mount Athos, Sofia 2001, 51–71 (= *Pavlikianov*, Aristocracy on Mount Athos).

24 Детаљније *Пайахрисанту*, Атонско монаштво 161–165. Тесне везе између Грузина и грчких монаха из Велике лавре, као и услуге које су Атанасијевом манастиру чинили Ивирци, представљале су, извесно, важан корак који је водио стварању посебног ивирског манастира.

Побуна Варде Склира (976–979), која је избила на самом почетку владе Василија II, дала је нове могућности ивирским монасима на Атону. Како је представљено у *Житију*, цариградска влада — коју су представљали малолетни цареви Василије и Константин, њихова мајка Теофана и паракимомен Василије Лакапин –, суочена са Склировом узурпацијом и отцепљењем источних делова Царства, присетила се куропалата Давида. Помоћ од ивирског владара затражила је преко Јована Ивирца и Јована Торникија, који су се у то доба налазили у Лаври Атанасија Великог. Цар је послао изасланика са писмима упућеним Атанасију, Торникију и Јовану у којима је тражено да се монах Јован Торникије са Атона упути у Цариград. Он се на крају, после убеђивања, обрео на византијском двору, где је примио царска писма за куропалата Давида. У њима је тражена војна помоћ али и то да Торникије буде именован за заповедника ивирске војске, а куропалату су у виду награде дате ромејске земље на истоку. Према *Житију*, Давид је послао 2000 коњаника на челу са Торникијем,[25] а та је војска била стављена на располагање доместику схола Истока, Варди Фоки. Имајући у виду повезаност Фока са грузинском елитом, пре ће бити да је преговоре са Давидом иницирао управо Варда Фока, у оно време када је смишљао стратегију борбе против Склира.[26] Једну деценију касније, као узурпатор, Варда Фока је поново посегао за тим везама. Традиционално пријатељство Фока са куропалатом Давидом потврђује закључак да је ивирски владар 978. чинио услугу пре свега доместику схола Варди Фоки а тек онда византијском цару.

Значајно је да је победа над Вардом Склиром из 979. (коју *Житије* приписује Торникију) увећала богатство Јована Торникија. Он је добио угледне грчке заробљенике, а додељена му је и њихова земља. Део богатства је употребио као награду војсци, а део је задржао за себе. Куропалат Давид га је такође наградио, а, како се претпоставља, управо је након победе над Склиром дошло до њиховог сусрета у ивирској кнежевини, приликом којег је размотрена намера, по свему судећи раније зачета, да Ивирци искористе ромејску захвалност тако што ће затражити од цара дозволу да оснују сопствени, од Велике лавре независни, манастир на Атону.[27] О том плану *Житије* не говори, али је оснивање независног манастира уследило одмах по повратку Торникија у Велику лавру. Потпуно осамостаљење и образовање посебног и независног грузинског манастира поново је доведено у везу са порастом броја монаха: према *Житију*, Торникије је потребу за осамостаљењем исказао речима: „Не можемо више да останемо овде (sc. у Великој лаври); ми смо из угледних родова и Ивирци код нас долазе“.[28] Ако се има у виду да је десетак година раније на сличан начин образложио потребу за издвајањем грузинских монаха у посебне келије (изван Лавре али под њеним

---

[25] Vie de Jean et Euthyme §§ 9–11, pp. 89–91.

[26] На то упућују подаци Јована Скилице, Scyl. 326.

[27] Vie de Jean et Euthyme § 11, p. 91.

[28] Vie de Jean et Euthyme § 12, p. 91.

окриљем),[29] следи закључак да је Јован Торникије имао одлучујућу улогу у оснивању самосталног грузинског манастира.

Из једне изгубљене хрисовуље цара Василија, чији је садржај поменут у познијем акту судије Лава (који је спорног датума — или је из 1059. или из 1074.) знамо да је до оснивања Ивирона дошло готово одмах по гушењу побуне Варде Склира — дакле, исте, 979. или 980. године. Василије II подржао је Торникијеву идеју, а у правном погледу чин оснивања свео се на замену поседа: Торникије је цару уступио два манастира — у Цариграду и Трапезунту, а заузврат је од њега примио један мали манастир у Солуну, манастир Колово у Јерису и Климентов манастир на Атону посвећен Јовану Продрому.[30]

Да је идеја о оснивању посебног манастира била унапред осмишљена говори и податак да је Торникије, враћајући се из Иверије, уз новац и разне драгоцености са собом довео и већи број монаха.[31] Реч је била о два основна предуслова која су омогућавала да настане и заживи једно општежиће — економска подршка и подршка у броју монашког братства. Уосталом, крајем 10. века та два елемента издвојила су и Атанасијеву Лавру од свих других атонских манастира.

Оснивање и даљи развој Ивирона обезбедила је политичка и економска елита кнежевине Тао. Тај циљ су угледни грузински монаси досегли постепено, најпре кроз саживот са Грцима унутар Велике лавре, преко делимичног издвајања под њеним окриљем, да би на крају издејствовали потпуну самосталност унутар свог манастира. Припадници грузинске аристократије заузимали су важне положаје у Ивирону током 11. века, што је омогућило да тај манастир од оснивања па током читавог наредног века континуирано добија подршку из матичне земље.

Интензивирање иверско-византијских економских, војних, политичких и културних веза, које постаје уочљивије од епохе Нићифора Фоке није добило само изразитији духовни него и политички епилог под Василијем II: после смрти куропалата Давида (око 1000), Византија је спровела анексију поседа његове кнежевине, од које је образован посебан округ под називом Иверија. Та промена византијске политике представљала је последицу традиционалних пријатељских и савезничких веза између куропалата Давида и породице Фока, које су до изражаја дошле у побуни Варде Фоке (987–989). Царева победа над узурпатором најавила је укидање политичке самосталности кнежевине Тао, пошто се Василије II прогласио за наследника куропалата Давида,

---

[29] Према *Житију*, Торникије је потребу за издвајањем иверских монаха објаснио тако што је предвиђао повећање броја монаха у будућности: „Не можемо више да останемо у манастиру, јер ће нам се други придружити и нећемо моћи да их пошаљемо назад", Vie de Jean et Euthyme § 8, p. 89.

[30] Actes d'Iviron II: Du milieu du XIe siècle à 1204, Archives de l'Athos XVI, edd. J. *Lefort*, *N. Oikonomidès*, *D. Papachryssanthou*, avec la collaboration de *V. Kravari* et *H. Métrévéli*, Paris 1990, no. 32, l.13–17 (= Iviron II). Хрисовуља је поменута и у *Житију*, Vie de Jean et Euthyme §12, p. 92[245].

[31] Vie de Jean et Euthyme § 13, p. 92; § 14, p. 93.

па је по његовој смрти, један део територије ивирске кнежевине једноставно укључен у границе Царства.[32] Међутим, укидање политичке самосталности домовине ивирских монаха није поништило етнички и неромејски идентитет манастира Ивирона. Схватање о Ивирону као једном од манастира διφόρων γλωσσῶν, посведочено у изворима с краја 12. столећа, одржаће се све до 14. века, када су тај манастир преузели грчки монаси. Иако је успомена на оснивање Ивирона и његово порекло очувана до данашњег дана у самом називу манастира, треба подсетити на то да грчка светогорска монашка популација није с одобравањем гледала на грузински Ивирон. Отпор Грка према издвајању грузинских монаха у посебан манастир никако није био савладан његовим оснивањем, те је унутар Ивирона кроз његову историју постојала поларизација између грчког и грузинског братства, која се огледала и у вршењу засебних богослужења. Посебно заоштравање односа између две популације дошло је до изражаја током периода латинске владавине над Светом Гором. Акт синода Охридске архиепископије сведочи о сукобу грузинских и грчких монаха манастира Ивирона, проистеклом из чињенице да су Ивирци највероватније 1206. прихватили унију са римском црквом.[33] Тај поступак је унео раздор у мешовито, грчко-грузинско, братство Ивирона. Синод је осудио поступак грузинских монаха, забранивши Грцима да се друже са Ивирцима, „упрљаним италијанским обичајима и веровањима“. Забрана се односила и на њихове „једномишљенике“, али у акту није наведено о којим је монасима реч.[34] Чињеница да је од самосталног приступања Ивираца унији 1206. (у време када је кардинал Бенедикт, изасланик Инођентија III, по други пут боравио у Солуну)[35] до осуде тог поступка на Охридском синоду (од средине 1216. до децембра 1224)[36] протекао период од најмање десетак година показује дубину раздора двоетничког монашког братства Ивирона. Међутим, забуну у интерпретацију и датовање поменутих догађаја не уноси само чињеница да је осуда грузинских монаха уследила десетак година након што су Грузини мимо светогорске заједнице признали папин примат, него и то што је на синоду у Охриду поступак Грузина разматран независно од чињенице да је целокупна светогорска монашка заједница стављена под заштиту папе 1214. године, из чега се претпоставља да су и други монаси атонских манастира, попут Ивираца, ипак (додуше, за кратко време) признали примат папе и унију са римском црквом.[37]

У приближно исто време када је основан манастир Ивирон, монаси из јужноиталијанског града Амалфија организовали су, такође, посебан мана-

[32] *Holmes*, Basil II, 311, 480.

[33] Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora, ed. *G. Prinzing*, Berlin 2002, no. 54 (= Ponemata Diaphora).

[34] Поменути сукоб унутар ивиронског братства анализирала је *М. Живојиновић*, Света Гора у доба Латинског царства, ЗРВИ 17 (1976) 78–80 .

[35] За датовање в. *Живојиновић*, Света Гора 79; Ponemata Diaphora 134* (*G. Prinzing*).

[36] *G. Prinzing*, Ponemata Diaphora 134*, датује документ у период од средине 1216. (када је Димитрије Хоматин постао охридски архиепископ) а пре децембра 1224, када је епирски деспот, Теодор Дука, освојио Солун. (*G. Prinzing*).

[37] Детаљније *Живојиновић*, Света Гора 84–85.

стир на Атону.[38] Реч је о само једном од италијанских манастира, о којем има довољно података у изворима. Раније је поменуто да је на Атону постојао и Сицилијанчев манастир, који је постојао и почетком 12. века; поред њега, био је познат и Калабријски манастир, основан пре 1080.[39] Ипак, од њих је најпознатији био Амалфи, основан у периоду између 985–990. Као што се показало и у другим, сличним случајевима, оснивање Амалфија представљало је само један сегмент у изградњи и продубљивању вишеслојних — политичких, трговинских, културних — веза Византије са Латинима. Житељи града Амалфија, који је до почетка 9. века био под стварном а затим теоријском влашћу Царства,[40] основали су и своју колонију у Цариграду, са црквама и манастирима. У доба Василија II те везе су ојачане и оснивањем посебног манастира на Атону, установљеном према бенедиктинском реду. Сам чин оснивања манстира Амалфија потврђује да је од епохе Нићифора Фоке — као доместика схола Истока а затим као цара — монашко средиште на Атону имало убрзан развој, те да је већ у Василијево доба постигло значајну популарност у ондашњем хришћнском свету. Значајно је, такође, рећи да је унутар Атона постојала извесна солидарност међу монасима негрчког порекла, па су, тако, Ивирци међу првима указали гостопримство Лаву Беневентском и његовим ученицима. Та блискост између Грузина и Латина на Атону била је заснована на чињеници да су и једни и други имали свест о сопственој различитости од грчке монашке заједнице, што су ивирски оци Лаву Беневентском исказали речима: „Ми смо странци, и ти си такође странац“.[41] Имајући у виду да су му нешто касније помогли и да сагради манастир за себе и своје све бројније ученике,[42] јасно је да су Грузини, као прва јача институционално организована етничка групација на Атону, имали једну од најистакнутијих улога у популаризацији идеје о византијском Атону као монашком центру отвореном према негрчким народима. Манастир Амалфи је задржао самосталност све до краја 13. столећа. Та је монашка заједница од краја 11. века била у опадању, тако да су 1287. Великој лаври додељени поседи манастира Амалфија, који је у то време већ био у рушевинама и опустео.

ИНТЕГРАЦИЈА РУСА И БУГАРА: АТОН И ОХРИД У ВАСИЛИЈЕВОЈ ЦРКВЕНОЈ ПОЛИТИЦИ

Из Василијевог доба потиче податак о „Русовом манастиру“ на Атону (μονὴ τοῦ Ῥῶς). У једном документу из фебруара 1016. године налази се грч-

[38] *M. Berza*, Un’ autonomia periferica bizantina: Amalfi (secolo VI–X), Atti del V congresso internazionale di studi bizantini 1936, Roma 1939, I, 25–31; *Pertusi*, Monasteri e monaci italiani 217–237; *M. Balard*, Amalfi et byzance (X^{e}–XIIe siècles), TM 6 (1976) 85–95, посебно стр. 91–92 (= *Balard*, Amalfi et Byzance); *Ферјанчић*, Света Гора 66–71.

[39] Детаљније, *Ферјанчић*, Света Гора.

[40] *Balard*, Amalfi et Byzance 85–86.

[41] Vie de Jean et Euthyme § 27, p.109.

[42] Детаљније *Ферјанчић*, Света Гора 67.

ки потпис Герасима, игумана μονὴς τοῦ Ῥῶς.[43] Његово постојање уобичајено је интерпретирано као почетак настањивања руских монаха на Атону, те је узимано и као доказ о оснивању нове етничке монашке заједнице на Атону.[44] Међутим, долазак Руса на Атон, време и околности под којима су се они укључили у живот тог грчког монашког центра нису документовани у изворима, посебно не на онај начин како је то било у случају Грузина. Ни византијски ни домаћи (руски) извори о томе не говоре, што значи да нема вести које би указале на који је начин цар Василије II пропратио оснивање манастира τοῦ Ῥῶς на Атону. С друге стране, није познат ни оснивач Русовог манастира, пошто нема сазнања да је постојало некакво житије посвећено личности чије је деловање довело до организовања тог манастира. Назив манастира једино би могао упутити на закључак да је његов оснивач био пореклом Рус, с тим што време његовог оснивања остаје непознаница. Нема ни вести о евентуалном саживоту руских и грчких монаха на Атону у оквиру Русовог манастира или пак других светогорских манастира. Већ ово набрајање обавештења која недостају показује да је долазак монаха руског порекла на Атон имао посебну предисторију и циљ. Ипак, вести којима располажемо о руско-византијским односима посредно омогућавају да се уочи историјски контекст под којим је евентуално најраније могло доћи до организованијег и бројнијег прилива руских монаха на Атон, што ће у једном периоду довести и до оснивања посебне руске монашке насеобине. Те вести показују да се тај догађај мора довести у везу са христијанизацијом Кијевске Русије и њеним коначним окретањем Византијском царству, што се може пратити од епохе Василија II. Почетак званичне христијанизације Кијевске Русије био је тесно повезан и са успостављањем блиске родбинске везе између две владарске куће, руске и византијске.

Констатација да политичкој интеграцији неког народа и његове територије у византијску политичко-идеолошку сферу по правилу претходи успостављање духовног утицаја, добро се може пратити на примеру развоја византијско-руских односа. Процес интеграције подразумевао је покрштавање које је, уобичајено, спровођено у етапама — како у хронолошком смислу тако и у смислу постепеног, и неретко спорог продирања хришћанства у различите друштвене слојеве неке државе. Да је христијанизација била једно од моћнијих средстава царске дипломатије којем је Византија традиционално прибегавала потврдило се на примеру Руса. Покрштавању тог северног народа, удаљеног од граница Царства, Византија је приступала у неколико наврата, по-

[43] Lavra I, no. 19, l. 37–38.За интерпретације о пореклу и значењу речи Ῥῶς в. Actes de Saint-Pantéléèmôn, Archives de l'Athos XII, edd. *P. Lemerle*, *G. Dagron*, *S. Ćirković*, Paris 1982, 1–2 (= Pantéléèmôn).

[44] Pantéléèmôn 4; *K. Pavlikianov*, Σλάβοι μοναχοί στο Άγιον Όρος από τον 10ο ως τον 17ο αιώνα, Thessalonike 2002, 119 (= *Pavlikianov*, Σλάβοι μοναχοί); *Н. Икономидес*, Международният характер на Света гора през средновековието, Родина 4 (1996) 25 (=*Икономидес*, Международният характер); *B. Krsmanović*, Mount Athos and Political Thought in the Slavic World, Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Volume I: Plenary Papers, Sofia 2011, 151–153.

чев од времена које је непосредно следило првом руском нападу на Цариград 860.[45] Од шездесетих година 9. века Византија је корак по корак — у процесу који је трајао више од једног столећа — спроводила духовни продор у подручје Кијевске Русије, иако је нова религија тешко прихватана у њеним владајућим друштвеним слојевима. И пре и после великог византијског успеха, када је у Цариграду хришћанство примила кнегиња Олга (957),[46] постојао је снажан отпор кијевских владара у прихватању хришћанства. Међутим, хришћанска заједница у Кијеву је, како се чини, опстајала и на то су свакако утицали непрекидни контакти између Руса и Византинаца — економски, војни (без обзира на то да ли је било у питању оружано непријатељство или сарадња две државе) и, разуме се, културни. Последња етапа у коначном и званичном преобраћењу Руса у хришћанску веру и њиховом окретању Византијском царству учињена је под кијевским кнезом Владимиром (око 980–1015). О каквом се подухвату радило и колико је он дубоко мењао руско друштво говори и чињеница да је Владимир у првим годинама своје владе био поборник многобоштва, чиме се његова верска политика једноставно надовезивала на политику његовог оца, кнеза Свјатослава (945–972), великог непријатеља Царства. Управо су под Свјатославом Руси дошли у најнепосреднији додир са Византијом на Балкану. Њихово угрожавање балканских граница Царства омогућио је Нићифор Фока,[47] па је његов наследник на престолу, Јован Цимискије, због руске опасности и угрожености престонице морао на почетку своје владе привремено да повуче главнину војске са источног ратишта. Тај византијско-руски рат за Бугарску окончан је поразом Свјатослава и склапањем уговора 971, којим је поново утврђено пријатељство између два народа, а — како стоји у *Летопису* –, означено је и да ће се Руси по потреби борити са непријатељима Византије.[48] После Цимискијеве победе питање званичног преобраћења поданика Кијевске Русије није покретано: у Кијевској Русији је погибија Свјатослава (972) изазвала грађански рат између његових синова, а Византија се под Цимискијем вратила интензивним војним кампањама у подручју Сирије и Месопотамије. Размимоилажење и међусобно удаљавање два народа би се, свакако, протегло и на доба Василија II да није било побуне Варде Фоке, која је скренула византијске погледа и са Балкана и са источних граница и која је навела византијског цара да се за помоћ обрати Кијевској Русији.

Узурпација Варде Фоке (987–989), која је довела до одметања богатих и војно јаких источних провинција, није имала последице само по ивирско-ви-

---

[45] За проблем покрштавања Руса и извора који о томе говоре в. *V. Vodoff*, Naissance de la chrétienté russe, Paris 1988, 63–107 (= *Vodoff*, Naissance).

[46] *D. Obolensky*, The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe, 500 –1453, London 1971, 248 sq.

[47] Приоритет Нићифора II биле су операције на истоку Царства, због чега је, дошавши у сукоб са бугарским посланицима који су тражили поштовање одредби мировног уговора из 927, затражио од Свјатослава и Руса да за рачун Царства нападну Бугаре. Међутим, убрзо се показало да су интереси Свјатослава усмерени на Византију, а не на поражене Бугаре.

[48] Повесть временных лет, I, изд. *Д. С. Лихачев*, прев. *Д. С. Лихачев*, *Б. А. Романов*, Москва–Ленинград 1950, 52 (=Повесть I).

зантијске односе, већ и на везе Царства са Кијевском Русијом. Побуна дотадашњег Василијевог доместика схола Истока из 987. објединила је моћне источне родове, попут Малеина и Мелисина, па чак и оне који су припадали клану Склира, оставивши владара без војске. У тим околностима Василије се обратио кијевском кнезу Владимиру и захваљујући његовој помоћи одбранио је престо, будући да је руска војска победила побуњенике у две битке, почетком 989. и у априлу исте године, када је и сам узурпатор Варда Фока погинуо код Абидоса.[49]

Извори не дају складан хронолошки след догађаја везаних за долазак руске војске (која је, према проценама бројала од 4000 до 6000 војника), пораз побуњеника, крштење кнеза Владимира (чиме је званично означен почетак потпуног и систематског покрштавања његових поданика), његове женидбе царевом сестром Аном и освајањем Херсона на Криму. Тако се од Јована Скилице сазнаје да је војна помоћ 988. пристигла цару зато што је он са Русима био везан савезом и зато што је „њихов архонт" Владимир био његов зет.[50] Из наведеног би се могло закључити да је брак између Владимира и цареве сестре Ане склопљен пре него што се руска војска обрела у Византији. Како порфирородна принцеза није могла ступити у брак са паганином, произашло би, такође, да је Владимир примио хришћанство најкасније 988, у сваком случају пре доласка руске војске и њеног првог сукоба са побуњеницима (почетак 989. године). Међутим, след догађаја је, по свој прилици, био другачији — војна помоћ дата је уз обећање да ће доћи и до покрштавања и до брака са византијском принцезом. У *Руском летопису* се детаљно говори о преображењу Владимира и његових поданика у хришћанство. Као догађаје који су томе непосредно претходили наводе се руско освајање Херсона[51] и склапање брака са Аном. Иако погибијом Варде Фоке побуна аристократије није била коначно угушена (настављена је, наиме, под заповедништвом старог Василијевог противника, Варде Склира[52]), опасност од губљења власти је избегнута, и Василије је, по свему судећи, покушао да избегне удају своје сестре за Владимира. На дато обећање одлучно га је подсетио руски кнез освојивши Херсон 988, одакле је, према *Летопису*, послао поруку царевима Василију и Константину да ће исто учинити и са Цариградом уколико му не дају сестру за жену, што су ови и прихватили под условом да руски владар прими хришћанство. Иако је Владимир био на то спреман (пошто се раније већ био упознао са грчком вером),[53] цареви су инсистирали да крштење претходи браку, али је Владимир условио да му прво пошаљу сестру, те да га онда крсте. Тако је Ана на крају и невољно послата на Крим у пратњи византијских званичника и свештеника. Према *Летопису*, Владимира је крстио епископ Херсона, у Цр-

[49] *Cheynet*, Pouvoir 31–32, 330–333.

[50] Scyl. 336.

[51] *Vodoff*, Naissance 80, руско освајање Херсона датује у период између априла и јула 989. године.

[52] *Cheynet*, Pouvoir 33–34.

[53] Повесть I, 74–75.

кви Св. Василија, после чега је Херсон враћен Византији а Владимир, Ана и византијски свештеници упутили су се у Кијев.[54] Званични прелазак Руса у хришћанство означило је уништавање паганских богова (посебно је драматично испричана прича о потапању Перунове статуе у реку) и масовно покрштатавање Руса, „богатих и сиромашних“ у Дњепру. Отпочело се са градњом цркава на свим местима где су се раније налазили идоли, а на месту некадашњег идола Перуна и других богова подигнута је Црква Св. Василија. Покрштавање је систематски спровођено у свим градовима и селима, а деца богатијих су послата у школе, „док су њихове мајке плакале за њима, као за мртвима, пошто се још нису утврдиле у вери“.[55]

Прича о покрштавању Руса, која стоји у непосредној вези са укључивањем Руса у византијски грађански рат — до чега је дошло на позив самог цара а могуће, и на основу одредбе о обавезној војној помоћи из уговора склопљеног 971. године — показује да је Владимир своју подршку, која је сачувала престо Василију, скупо наплатио, добивши руку византијске у пурпуру рођене принцезе, што је у то време био преседан.[56] Тим браком, као и прихватањем хришћанске вере, Русија је добила нови, знатно виши, положај у заједници хришћанских држава на челу са Византијским царством. За Византију је пак добитак био мањи али значајан утолико што је 989. званично (мада у том тренутку формално) у своју интересну сферу укључила тај од њених граница удаљен народ са севера. Међутим, организација руске цркве, чему су обе стране одмах по покрштавању и женидби руског кнеза приступиле обезбедила је у времену које долази трајан утицај цариградске цркве у Русији.

Какву је улогу у наведеним догађајима имао Атон? Податак о игуману манастира τοῦ Ῥῶς, чији се грчки потпис налази на документу датованом у фебруар 1016, дакле у време које је непосредно следило смрти кнеза Владимира (1015), требало би да укаже на то да су руски монаси (или бар један од њих) имали везе са тим грчким монашким центром већ почетком 11. века. О везама са Светом Гором говори и *Руски летопис*, из кога сазнајемо да се монах Антоније Велики, који ће се касније прославити као један од оснивача Печерске лавре у Кијеву, у својој млађој доби упутио на Свету Гору где је обилазио манастире и да је, затим, отишао у један од њих и замолио његовог игумана да га замонаши; овај је то учинио и послао га натраг у Русију са благословом Свете Горе.[57] Ова епизода помиње се на још неколико места у *Летопису*, утолико што се подсећа да су Антонијев кијевски манастир и његово братство имали благослов Свете Горе, као и да је њен игуман (тј. игуман Све-

---

[54] Повесть I, 75–77. О контроверзним подацима везаним за крштење кијевског владара, као за датум освајања Херсона, женидбе и слања руских трупа у Византију в. *Vodoff*, Naissance 74–81; *S. Franklin, J. Shepard*, The Emergence of Rus, 750–1200, London 1996, 162–163 (= *Franklin, Shepard*, Emergence). *Vodoff*, Naissance 73, је скренуо пажњу да је упадљиво да византијски извори не говоре о времену и месту крштења кијевског кнеза Владимира.

[55] Повесть I, 80–81.

[56] Уп. *Franklin, Shepard*, Emergence 162–163.

[57] Повесть I, 105.

те Горе) постригао Антонија.[58] *Летопис* датује оснивање Печерског манастира у време пред крај владе кнеза Јарослава Мудрог (1019–1054) и почетка владе његовог сина Изјаслава, дакле у време око средине 11. века. Боравак Антонија на Светој Гори и његово замонашење падају, према томе, у нешто ранији период, али у сваком случају реч би била о епоси Јарослава Мудрог. Оно што упада у очи јесте да се у *Летопису* не помињу ни „Русов манастир", нити руски монаси (штавише, постоји претпоставка да је Антоније постриг добио у грузинском манастиру Ивирону,[59] који је, како је већ речено, очито имао значајну улогу у популаризацији Атона као међународног монашког центра). Право је питање, према томе, да ли је у време Антонијевог боравка на Атону уопште постојала бројнија руска монашка заједница или пак руски манастир. Било би, наиме, логично да је Антоније у њему примио постриг или макар да је руски манастир, тј. Русов манастир на неки начин поменут у јединој епизоди у *Летопису* у којој се говори о Светој Гори.

Ако се вратимо на уобичајено мишљење да податак о игуману манастира τοῦ Ῥῶς упућује на претпоставку да је најкасније до фебруара 1016. године на Атону образован посебан руски манастир, остаје питање како објаснити чињеницу да о „руском манастиру" светогорска акта не дају никакве податке у наредне 153 године. Наиме, тек у документу о уједињењу манастира Ксилургу и Св. Пантелејмона из 1169.[60] појављује се етничка одредница „руски манастир", тј. манастир τῶν Ῥουσῶν[61] или τῶν Ῥῶς,[62] приписана манастиру Ксилургу. Након те 1169. „руским манастиром" доследно ће бити означаван Св. Пантелејмон (манастир τῶν Ῥουσῶν, τῶν Ῥωσῶν или τῶν Ῥῶς). Да је Ксилургу имао везе са монасима руског порекла и у ранијем периоду потврђује инвентар тог манастира састављен 1142, скоро тридесет година пре уједињења Ксилургу и Св. Пантелејмона, у којем се, између осталог, наводи да су у поседу манастира Ксилургу били многи „руски" предмети, као и „49 руских књига".[63] Из тих података произашао је и закључак да би „Русов манастир" из 1016. могао, у ствари, бити манастир Ксилургу, пошто је његова повезаност са Русима потврђена и 1142. и 1169, када је експлицитно и први пут Ксилургу и означен као „руски манастир".[64] Међутим, у најстарија три податка о манастиру Ксилургу — из 1030, када је његово постојање први пут посведочено, а затим из 1048. и 1070.[65] — нема никаквих индиција које би указале да је та монашка заједница била на неки начин повезана са монасима ру-

58 Повесть I, 105, 106, 107.

59 В. коментар Д. С. Лихачева у Повесть временных лет, II: Приложения. Статьи и комментарии *Д. С. Лихачева*, Москва–Ленинград 1950, 384.

60 У питању је акт прота Јована, Pantéléèmôn no. 8, l. 10 Pantéléèmôn no. 8, Verso de A, l. 71–72, 76; Verso de B, l. 80–81, 85

61 Pantéléèmôn no. 8, l. 10, 17; Verso de A, l. 71, 76.

62 Pantéléèmôn no. 8, Verso de B, l. 80–81, 85.

63 Pantéléèmôn no. 7, l. 25.

64 Pantéléèmôn 4–5.

65 Pantéléèmôn no. 1 (1030); no. 4 (1048); no. 6 (1070).

ског порекла. Такође, назив манастира Ксилургу, који је потицао од занимања (а можда и надимка) његовог оснивача — *дрводеља*, па је, према томе, то био *Дрводељин манастир* — не упућује на закључак да је тај манастир основала нека угледнија личност (какав је рецимо био случај са Ивироном, Амалфијем и знатно позније са Хиландаром), а још мање говори о њеном етничком пореклу.[66] Треба нотирати и да се за Ксилургу, а касније за Св. Пантелејмон, употребљава облик за множину, те се наведени манастири означавају као манастири τῶν Ῥουσῶν, τῶν Ῥωσῶν или τῶν Ῥῶς, док је у акту из 1016. Герасим означен као игуман манастира τοῦ Ῥῶς (у једнини). Што се тиче појединачних података о руским монасима на Атону из 11. века, за сада је познат само један: у акту из 1081. монаха Киријака неко друго лице потписало је као монаха τοῦ Ῥῶς, односно, τοῦ Ῥοῦς.[67] Киријак по свој прилици није био вичан грчком, али је тај потпис потврдио преживљавање манастира τοῦ Ῥῶς током 11. столећа. Дотични монах није наведен као игуман, па би се према томе могло закључити само да је припадао братству Русовог манастира, тј. Герасимовог манастира из 1016. Податак о монаху τοῦ Ῥῶς / τοῦ Ῥοῦς упућивао би на закључак да је Русов манастир, основан пре фебруара 1016, опстао до 1081, када је последњи пут посведочен у изворима.

Да ли наведене вести о Русовом манастиру из 11. века (1016, 1081) дозвољавају да се он поистовети са манастиром Ксилургу? Тај манастир су монаси руског порекла могли временом једноставно преузети у 12. столећу. Сличне околности пратиле су развој Зографа, првобитно грчког манастира, који су бугарски монаси највероватније преузели такође у 12. веку. Нема сумње да су руски монаси у континуираном и дужем периоду боравили у Ксилургу, али питање је да ли њихово тешње везивање за Атон иде даље од почетака 12. века. О константнијем руском присуству на Светој Гори сведочи инвентар манастира Ксилургу из 1142, али та чињеница не подразумева нужно идентификацију тог манастира са Русовим манастиром. Како први податак о Русовом манастиру потиче већ из 1016, може се само претпоставити да су у време Василија II и руског кнеза Владимира (ум. 1015) руски монаси, у неком броју, пристигли на Атон. Њихов долазак могао је имати везе са процесом христијанизације, као и са организацијом руске цркве. Ослањајући се на грчко свештенство и грчку цркву, Руси су од доба кнеза Владимира у постављању темеља руске цркве, од почетка потчињене цариградској патријаршији, били упућени превасходно на Цариград, као и на Херсон (стари византијски мисионарски центар), а само делимично на далеки Атон. Њихово евентуално присуство на Светој Гори у Василијево доба представљало би још једну потврду да је Атон у првим деценијама 11. столећа увелико схватан као једно од

[66]Досадашња истраживања показују да ни у касније време руска аристократија није била упућена ни на Ксилургу, као, уосталом, ни на Св. Пантелејмон, на који ће се, после уједињења из 1169, преселити назив или ознака „руски манастир“, *Pavlikianov*, Aristocracy on Mount Athos 105–112.

[67] Actes de Xéropotamou, Archives de l’Athos III, ed. *J. Bompaire*, Paris 1964, no. 6, l.68, 69. Cf. Pantéléèmôn 5.

јачих и знаменитијих монашких средишта. Пре доласка руских монаха унутар њега су већ били организовани манастири странаца, од којих се по чувењу посебно издвајао Ивирон, чији су монаси преводили грчке црквене књиге на грузински. Исту активност предузимали су латински монаси Амалфија. Атон, у којем се неговала црквена литерарна и преводилачка традиција могао је, као такав, имати велики практични значај за руску цркву, у којој је после званичног прихватања хришћанства 989, организовано богослужење на старословенском, односно староруском језику. У доба кнеза Владимира, нова црква је оскудевала и у домаћим свештеницима и у, за народ, разумљивој црквеној литератури.[68] Податак из *Летописа* о школовању/описмењавању деце из бољих кућа потврђује ту потребу као и чињеницу да је организацији руске цркве приступљено „одозго". У спровођењу тог посла који је обављан у договору са византијским црквеним круговима, Владимир је могао послати неколицину руских монаха на Атон са задатком да и у том монашком средишту раде на сакупљању и превођењу црквених књига, а у циљу мисионарске делатности која им предстоји у Русији. Могло би се, према томе, претпоставити да је најраније присуство руских монаха на Атону, посведочено у документу из 1016, служило управо том циљу. Иако о братству Русовог манастира нема података, могло би се ипак претпоставити да је оно било мешовитог етничког састава. Ако је Владимир уз помоћ византијског свештенства организовао школовање руских монаха и њихово ближе упознавање са грчком црквеном литературом, онда је разумљиво да су руски монаси на Атону — припремани за мисионаре у сопственој, младој хришћанској земљи — у то време итекако били упућени на грчке монахе. Прича из *Летописа* по којој је Антоније са благословом Свете Горе послат натраг у Русију, пошто се предвидело да ће се око њега окупити бројни црнорисци, показује ипак да је током прве половине 11. века постојала потреба не толико за организовањем и опстанком неке посебне руске монашке заједнице на Атону колико за њиховим активнијим деловањем у матичној земљи, у којој им је мисија, између осталог, била и да шире идеје светогорског монаштва. Уосталом, подсетимо се да писац *Летописа*, говорећи о Антонију Великом, инсистира на Светој Гори као монашком центру у иностранству, у „грчкој земљи", а не на месту и значају који је евентуална руска заједница имала унутар те целине. У сваком случају, непомињање Русовог манастира у време када је Свету Гору први пут посетио Антоније оставља могућност да је та прва и по броју вероватно невелика скупина руских монаха, није у 11. веку постојала као организована и посебна, од других издвојена, руска монашка заједница унутар Атона. Највероватније је да Русов манастир из Василијевог доба није схватан као неромејска творевина унутар Атона, какав је случај био са братствима која су водила порекло из старих хришћанских средина, попут грузинске или латинске. Такође, Герасимов манастир не мора нужно бити идентификован са манастиром Ксилургу, коме је

[68] *Vodoff*, Naissance 104, напомиње да се грчки језик могао, бар у прво време, користити у Русији као литургијски језик, али да је покушај дубље хеленизације пропао брже него што је то био случај у Бугарској.

та етничка карактеристика изричито приписана 1169, али који ју је стекао раније, у сваком случају пре 1142. Оснивање у етничком смислу посебног руског манастира на Атону може се померити са почетка 11. века у познији период, у време када су монашки и манастирски центри унутар Русије били у довољној мери развијени да би омогућили неометани и константни опстанак бројније руске монашке заједнице на грчком Атону. У том смислу треба имати у виду да је у време када је Антоније посетио Свету Гору, у Кијевској Русији под патронатом Јарослава Мудрог дошло до процвата црквене литерарне делатности. Такав историјски контекст могао је погодовати темељнијем везивању руских монаха за Атон, за духовни центар са којим су се они упознали још у доба кнеза Владимира, у првим деценијама 11. столећа.

У сваком случају, стварању руског манастира на Атону као институције трајнијег карактера, са посебним етничким и неромејским идентитетом, морала је претходитити дубља христијанизација, која је са собом повлачила и образовање масовније монашке заједнице у самој Кијевској Русији, јачу цркву са бројнијим епископијама и манастирима. Док се у случају Ивирона очитује тежња ивирске елите за заузимањем посебног места у — од Фокиног времена — престижном византијском монашком и манастирском средишту на Атону (јер, како је наводно рекао Торникије, „ми смо из угледних родова и Ивирци код нас долазе", због чега је морало доћи до издвајања Грузина у посебан етнички манастир),[69] код Руса, као младог хришћанског народа, Атон је могао имати пре свега практичан значај као место за образовање монаха а у циљу успешније изградње руске цркве и брже христијанизације. Временом су се те везе усталиле, те се на Атону образовао домаћи — руски — манастир, очуван као такав до савременог доба. Да ли је он непрекидно постојао већ од 1016, или се та, по оснивачу руска, заједница угасила а затим поново, у много јачем интензитету, обновила у манастиру Ксилургу, одакле се 1169. преселила у Св. Пантелејмон, не може се са сигурношћу рећи. Историјске околности указују да је етничко-политички идентитет народа који су били укључени у византијску хришћанску, а у различитом степену, и у њену идеолошко-политичку заједницу, до изражаја посебно дошао тек током 12. столећа, што се може видети на примерима и Руса и Бугара и Срба.

У вези са стварањем негрчких манастира на Атону треба подсетити и на то да се руски манастир Св. Пантелејмон, једнако као ни бугарски Зограф (изричито посведочен као такав тек 1286, али се сматра да је преузет од Бугара у периоду после 1049, а пре 1169, када је њиме управљао словенски игуман Симеон[70]) не наводе у акту прота Герасима и атонског сабора, издатом пре јуна 1198, као ни у хрисовуљи Алексија III Анђела из јуна 1198. као манастири *διφόρων γλωσσῶν*, већ само манастири Ивирон и Амалфи.[71] Зашто је у том слу-

---

[69] Vie de Jean et Euthyme § 12, p. 91.

[70] *И. Божилов*, Основаването на светата атонска бльгарска обител Зограф. Легенди и факти, Светогорска обител Зограф I, София 1995, 16–18 (=*Божилов*, Основаването); *Pavlikianov*, Σλάβοι μοναχοί 33.

[71] В. нап. 11 у овом тексту.

чају изостао руски Св. Пантелејмон може се протумачити на више начина. Наједноставније објашњење свело би се на констатацију да су Ивирон и Амалфи најстарије монашке насеобине странаца на Атону, основане још крајем 10. столећа. Међутим, могуће је да уопште није била реч о времену настанка негрчких монашких насеобина већ се питање сводило на то да ли су са византијске стране манастири негрчких монаха препознавани као посебне, од грчког идентитета одвојене творевине. У том смислу од значаја је пре свега морала бити чињеница да је реч о народима за чију је христијанизацију била заслужна управо Византија. Када су Руси у питању, није била реч о политичкој конотацији, јер би у том случају руски манастир био узиман као пример за манастире διφόρων γλωσσῶν, будући да су Св. Пантелејмоном руководили монаси пореклом из државе политички независне од Византије. Оно што би могло бити од већег значаја за разумевање византијске перцепције руске монашке заједнице унутар Атона јесте чињеница да је руска црква била потчињена цариградској патријаршији. Да ли је та околност, непромењена до краја Царства, утицала на званични став византијских власти, световних и духовних, да у Св. Пантелејмону крајем 12. века ипак не виде у правом смислу речи творевину једног народа διφόρων γλωσσῶν, без обзира на то што у је грчким документима уз име тог манастира стајала етничка одредница τῶν Ῥουσῶν / Ῥωσῶν / Ῥῶς?

Речени проблем се још занимљивије исказује на примеру Бугара. У духовној и политичкој интеграцији тог балканског народа у Византијско царство, Атон дуго није имао значајнију улогу.[72] Иако су Бугари настањивали залеђе Свете Горе, подаци о бугарским монасима у том монашком центру потичу тек из прве половине 11. века.[73] Може се претпоставити да је организованији и бројнији долазак бугарских монаха на Атон уследио тек по Василијевом покоравању државе Самуила и његових наследника (1018/1019), током свеобухватнијег спровођења процеса интеграције Бугара у Византијско царство. Иако на речено указују подаци о малом манастиру Жељан (посведоченом у 11. веку), чије име сведочи о његовом бугарском пореклу,[74] чини се, ипак, да је губитак политичке самосталности у бугарском случају водио најпре њиховом утапању

---

72 Уп. *K. Pavlikianov*, The Mount Athos Archival and Library Evidence. The Bulgarian Monastic Presence on the Holy Mountain during the Middle Ages Viewed through Athonite Documentary and the Literary Sources, Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Volume I: Plenary Papers, Sofia 2011, 187 (= *Pavlikianov*, Mount Athos); *Krsmanović*, Mount Athos 154–156.

73 Најраније присуство бугарских монаха на Атону *Pavlikianov*, Mount Athos 168, везује за 982. и монаха Павла Стогореција, за кога сматра да је био бугарског порекла; међутим, та претпоставка није извесна.

74 Pantéléèmôn no. 2, l. 24–25; l. 41–42. *Pavlikianov*, Σλάβοι μοναχοί 23–31, претпоставља да је оснивач манастирића Жељан био бугарског порекла, док *Икономидес*, Международният характер 25, оставља то питање отворено. Грчко Ζελιάνος може се поистоветити са бугарским личним именом *Желя́н* које је по Й. Заимов, *Български именник*, Софи 1994, 105, посведочено од 13. века. Ако се пође од претпоставке да је у питању пасивни партицип од **želěti*, *želěnъ*, што је по мишљењу А. Ломе највероватније (Заимов га тумачи друкчије), име би имало фонетске одлике бугарског језика (*я* за прасл. *ě*). Желети. С обзиром на то да су у односу на Бугаре Руси раније посведочени на Атону, вреди рећи да име Жељан није карактеристично за руски језик, те да су Руси врло рано прешли на употребу хришћанских имена.

у грчку монашку средину на Атону, а тек касније издвајању у посебну етничку монашку заједницу. Очито је да је временом, у, додуше, непознатим околностима, морало доћи до њиховог масовнијег и компактнијег везивања за некадашњи грчки манастир Зограф (познат још из 10. века), што је довело до тога да Бугари преузму и управу над тим манастиром свакако пре 1169, када је забележен први словенски потпис игумана Зографа, Симеона.[75] Иако се етничка одредница „бугарски манастир" среће први пут тек 1286,[76] нема сумње да је тај карактер Зограф добио најкасније око средине 12. века, у сваком случају пре, како је речено, 1169. године.[77] У том смислу, стварање бугарског манастира на Атону не треба доводити у везу са обновом независне бугарске државе под Асеновцима (после устанка 1185/6);[78] ипак, с друге стране, треба подвући и да масовније везивање Бугара за Зограф није, чини се, имало очитију политичку конотацију ни пре ни после обнове Бугарског царства, па чак ни у доба бугарске војно-политичке доминације на Балкану, на шта упућују подаци о бугарској владавини над Светом Гором у доба Јована II Асена.[79] У том смислу, Атон је, иако најзначајније монашко средиште на Балкану, ипак имао споредну улогу у развоју бугарско-византијских односа Василијеве и пост-Василијеве епохе. За некадашње поодавно христијанизоване поданике Симеоновог, Петровог и Самуиловог Царства, који су, уз политичку, изборили и црквену самосталност, од већег је значаја било очување сопствене цркве и њене организације. То значи да је по покоравању Самуиловог царства, имајући свакако у виду неделотворност Цимискијеве црквене политике према Бугарима, Василије настојао да очува бугарску цркву унутар византијске политичко-црквене организације. Покоривши бугарски народ и њихову државу 1018/1019, он је придао велику важност организацији цркве на некадашњем бугарском државном подручју, заокружујући тим процесом своју црквену политику на Балкану. Имајући у виду бугарско-византијске односе и дуготрајни конкурентски однос две државе нема сумње да је образовање аутокефалне Охридске архиепископије представљало најзначајнији корак у интеграцији Бугара и Словена са Балкана у границе Византијског царства.[80] Тај процес није имао само духовни и културни карактер, већ и политички.

Василије је амбициозно поставио темеље Охридској цркви, остављајући у њеном саставу све епископије које су јој под Самуилом припадале, и дару-

---

75 Pantéléèmôn no. 8, l. 59. Уп. *Божилов*, Основаването 16, 18; *Pavlikianov*, Σλάβοι μοναχοί 33.

76 Actes de Zographou, Actes de l'Athos IV, edd. *W. Regel*, *E. Kurtz*, *V. Korablev*, Византийский временник 13 (1907), A. Actes grecs, no. X, l. 6–7, 12.

77 *Божилов*, Основаването 16–18; *Pavlikianov*, Σλάβοι μοναχοί 33.

78 Супротно томе, Икономидис заступа тезу да Зограф није могао бити схватан као бугарски пре политичког осамостаљења Бугара од Византије и обнове Бугарског царства под Асеновцима, на простору између Дунава и планине Балкан, *Икономидес*, Международният характер 26.

79 Детаљније *Krsmanović*, Mount Athos 159–161.

80 *Б. Крсмановић*, О односу управне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије, Византијски свет на Балкану I, ур. *Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић*, Београд 2012, 27–38.

јући јој нове, које су у ранијим епохама припадале старим византијским митрополитским центрима у Солуну, Лариси, Наупакту и Драчу; такође, у персоналном погледу настојао је да очува постојеће стање, па је Јован, патријарх Самуиловог царства, постао први архиепископ аутономне архиепископије. Изграђена на темељима бугарске цркве, Охридска архиепископија је, тако, у прво време омогућавала очување бугарског етничког, а донекле и политичког идентитета унутар граница Ромејског царства.[81] Међутим, све динамичнији процес хеленизације — у културолошком погледу, а у идеолошком — романизације пост-Василијеве епохе, окончан је у ромејску корист, па се етничка посебност Охридске цркве свела на назив „Бугарска црква", што се средином 12. столећа објашњавало не њеним бугарским пореклом већ бугарским освајањем; теорије о небугарским коренима Охридске цркве нашле су одраза и у титулатури њених поглавара, који ће око средине 12. века на првом месту наводити Јустинијану Прву а тек онда Бугарску, о чему сведочи потпис архиепископа Јована (Адријана) Комнина, датован у 1157: архиепископ Јустинијане Прве и целе Бугарске.[82] У исто време док се на византијској страни потискивала традиција о бугарском пореклу Охридске архиепископије тако што се она доводила у везу са епископским средиштем из Јустинијановог доба, на Атону је јачала бугарска монашка популација. У том контексту, преузимање управе над Зографом пре 1169, које недвосмислено сведочи о организованом и бројчано значајнијем присуству Бугара на Светој Гори, са византијске стране могло је, ипак, бити посматрано само као израз духовне интеграције једног етникона унутар Ромејског царства. Политичку конотацију Зографу као посебној, по етничком принципу организованој монашкој заједници на Атону, могао је дати тек развој бугарско-византијских односа након рестаурирања Бугарског царства. Обнављање бугарске државе на простору Првог бугарског царства заобишло је Охридску архиепископију, која је првобитно, под Василијем, представљала темељ за организовану и свеобухватну интеграцију Бугара, Словена, Влаха и других Самуилових поданика у Византијско царство. Та чињеница, уз већ поодмакли процес романизације, преобразила је коначно Охридску цркву у, политички посматрано, ромејску творевину, без обзира на то што је она током свог постојања несумњиво представљала институцију грчко-словенског карактера.

*

Разматрајући проблем укључивања странаца у византијску политичку и духовну сферу може се закључити да је тај процес у доба Василија II био те-

---

[81] За Охридску архиепископију и проблем досадашњег пручавања те институције в. новији рад *G. Prinzing*, Die autokephale byzantinische Kirchenprovinz Bulgarien / Ohrid. Wie unabhängig waren ihre Erzbischöfe?, Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Volume I: Plenary Papers, Sofia 2011, 389–413.

[82] *G. Prinzing*, Entstehung und Rezeption der Justiniana Prima Theorie im Mittelalter, Byzantinobulgarica V (1978) 268–287.

сно повезан са византијском монашком и црквеном организацијом, о чему сведоче досадашња сазнања о развоју Атона као међународног монашког средишта, као и она која се односе на конституисање Охридске архиепископије и циљеве која је нова црква требало да испуни на Балкану. У интернационализацији Атона, која се хронолошки подударила са највећом војном експанзијом Византије, велики и значајан корак учињен је у доба Нићифора Фоке, који је подстицао Грузине да се на свеобухватнији и организованији начин укључују у живот Византијског царства. Оснивањем манастира Ивирона у време Василија II почео је период, у правом смислу речи, институционалне интернационализације Атона. Подухват грузинских монаха постао је узор за припаднике народа других држава, који су настојали да на византијском тлу изборе посебно место. Међутим, за разлику од Грузина и Латина из Амалфија, чије монашке заједнице од самог оснивања нису посматране као ромејске творевине унутар грчког Атона, словенске монашке заједнице избориће се за посебан статус тек током 12. столећа. Изузетак представља српски Хиландар, чије је оснивање крајем 12. века спроведено по узору на већ постојеће манастире διφόρων γλωσσῶν на Атону — Ивирон и Амалфи. Тако стварање руске монашке заједнице треба померити у крај 11. и прву половину 12. века, иако су најранији руски контакти са Атонцима успостављени, највероватније, у Василијево доба, за које се везује и почетак христијанизације Кијевске Русије. Непосредније и бројније укључивање Бугара у духовни живот Царства и византијску црквену организацију није било могуће док је постојала независна бугарска држава и самостална црква. Покоравањем Самуилове државе, Василије II је добио прилику да отпочне процес дубље духовне и културне интеграције Бугара, Словена и Влаха у Византијско царство. Његова настојања одразила су се и у све бројнијем присуству бугарских монаха на Атону после 1018/1019, што је довело до тога да Бугари преузму управу у грчком манастиру Зограф пре 1169. године. Међутим, у развоју бугарско-византијских односа након 1018/1019. кључно место имала је Охридска архиепископија. Са обнављањем бугарске политичке, а убрзо и црквене самосталности (крај 12. века), обновили су се и конкурентски односи између Бугара и поданика грчких држава (Епира и Никеје), образованих на византијском тлу после 1204. године. У тим околностима Охридска црква, изгубивши већ у првој половини 12. века идеолошку везу са некадашњом бугарском државом на чијем је простору настала, представљала је ромејску институцију у правом смислу речи, без обзира на своје грчко-словенско обележје које је од оснивања имала. По обнови политичке и црквене самосталности, Бугари су настојали да очувају сопствени идентитет унутар Атона, најважнијег монашког средишта позновизантијске епохе, не придајући, ипак, манастиру Зографу ону политичко-идеолошку тежину која је пратила однос Срба према Хиландару.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ — LIST OF REFERENCES

Извори — Primary Sources

Actes de Chilandar I: des origines à 1319, Archives de l'Athos XX, edd. *M. Živojinović*, *V. Kravari*, *Ch. Giros*, Paris 1998.

Actes d'Iviron I: des origins au milieu du XIe siècle, Archives de l'Athos XIV, edd. *J. Lefort*, *N. Oikonomidès*, *D. Papachryssanthou* avec collaboration *H. Métrévéli*, Paris 1985.

Actes d'Iviron II: du milieu du XIe siècle à 1204, Archives de l'Athos XVI, edd. *J. Lefort*, *N. Oikonomidès*, *D. Papachryssanthou*, avec la collaboration de *V. Kravari* et *H. Métrévéli*, Paris 1990.

Actes de Lavra I: Des origines à 1204, Archives de l'Athos V, edd. *P. Lemerle*, *A. Guillou*, *N. Svoronos*, avec la collaboration de *D. Papachryssanthou*, Paris 1970.

Actes du Prôtaton, Archives de l'Athos VII, ed. *D. Papachryssanthou*, Paris 1975.

Actes de Saint-Pantéléèmôn, Archives de l'Athos XII, edd. *P. Lemerle*, *G. Dagron*, *S. Ćirković*, Paris 1982.

Actes de Zographou, Actes de l'Athos IV, edd. *W. Regel*, *E. Kurtz*, *V. Korablev*, Vizantijskij vremennik 13 (1907).

Actes de Xéropotamou, Archives de l'Athos III, ed. *J. Bompaire*, Paris 1964.

Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora, ed. *G. Prinzing*, Berlin 2002.

Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae V, Series Berolinensis, Berlin — New York 1973.

Martin-Hisard, *B.*, La Vie de Jean et Euthyme et le statut du monastère des Ibères sur l' Athos, Revue des études byzantines 49 (1991) 67–142.

Meyer, *Ph.*, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894.

Vitae duae antiquae sancti Athanasii Athonitae, Corpus christianorum, Series Graeca 9, ed. *J. Noret*, Turnhout 1982, Sancti Athanasii Athonitae Vita Prima, auctore Athanasio Monacho.

Повесть временных лет, I, изд. *Д. С. Лихачев*, прев. *Д. С. Лихачев*, *Б. А. Романов*. Повесть временных лет, II: Приложения. Статьи и комментарии *Д. С. Лихачева*, Москва–Ленинград 1950. [Povest' vremennyh let, I, izd. *D. S. Lihačev*, prev. *D. S. Lihačev*, *B. A. Romanov*. Povest' vremennyh let, II: Priloženija. Stat'i i kommentarii *D. S. Lihačeva*, Moskva–Leningrad 1950].

Литература — Secondary Works

Balard, M., Amalfi et byzance (X^{e}–XIIe siècles), Travaux et mémoire 6 (1976) 85–956.

Berza M., Un' autonomia periferica bizantina: Amalfi (secolo VI–X), Atti del V congresso internazionale di studi bizantini 1936, I, Roma 1939, 25–31.

Cheynet J-C., Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1990.

Franklin S., *Shepard J.*, The Emergence of Rus, 750–1200, London 1996

Holmes C., Basil II and the Governance of Empire (976–1025), Oxford 2005.

Janin R., Les monastères nationaux et provinciaux à Byzance, Échos d'Orient 32 (1933) 429–438.

Krsmanović B., Mount Athos and Political Thought in the Slavic World, Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Volume I: Plenary Papers, Sofia 2011, 145–166.

Krsmanović B., The Byzantine Province in Change (On the Threshold Between the 10th and 11th Century), Belgrade–Athens 2008.

Obolensky D., The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe, 500–1453, London 1971.

Pavlikianov K., Σλάβοι μοναχοί στο Άγιον Όρος από τον 10^{ο} ως τον 17^{ο} αιώνα, Thessalonikē 2002. [*Pavlikianov K.*, Slavoi monachoi sto Hagion Oros apo ton 10° ōs ton 17 aiōna, Thessalonikē 2002].

Pavlikianov K., The Mount Athos Archival and Library Evidence. The Bulgarian Monastic Presence on the Holy Mountain during the Middle Ages Viewed through Athonite Documentary and the Literary Sources, Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Volume I: Plenary Papers, Sofia 2011, 167–187.

Pavlikianov C.,The medieval aristocracy on Mount Athos, Sofia 2001.

Pertusi A., Monasteri e monaci italiani all' Athos nell' alto Medioevo, Le millénaire du Mont Athos 963–1963, I, Chevetogne 1963, 217–251.

Prinzing G., Entstehung und Rezeption der Justiniana Prima theorie im Mittelalter, Byzantinobulgarica V (1978) 268–287.

Prinzing G., Die autokephale byzantinische Kirchenprovinz Bulgarien / Ohrid. Wie unabhängig waren ihre Erzbischöfe?, Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Volume I: Plenary Papers, Sofia 2011, 389–413.

Vodoff V., Naissance de la chrétienté russe, Paris 1988.

Божилов И., Основаването на светата атонска българска обител Зограф. Легенди и факти, Светогорска обител Зограф I, София1995, 13–21. [*Božilov I.*, Osnovavaneto na svetata atonska bŭlgarska obitel Zograf. Legendi i fakti, Svetogorska obitel Zograf I, Sofija 1995, 13–21].

Живојиновић М., Света Гора у доба Латинског царства, Зборник радова Византолошког института 17 (1976) 77–92. [*Živojinović M.*, Sveta gora u doba Latinskog carstva, Zbornik radova Vizantološkog instituta 17 (1976) 77–92].

Икономидес Н., Международният характер на Света гора през средновековието, Родина 4 (1996) 23–28. [*Ikonomides N.*, Meždunarodnijat harakter na Sveta gora prez srednovekovieto, Rodina 4 (1996) 23–28].

Крсмановић Б., О односу управне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије, Византијски свет на Балкану I, ур. *Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић*, Београд 2012, 17–39. [*Krsmanović B*., O odnosu upravne i crkvene organizacije na području Ohridske arhiepiskopije, Vizantijski svet na Balkanu I, ur. *B. Krsmanović*, *Lj. Maksimović*, *R. Radić*, Beograd 2012, 17–39].

Пайахрисанйу Д., Атонско монаштво. Почеци и организација, Београд 2003. [*Papahrisantu D.*, Atonsko monaštvo. Počeci i organizacija, Beograd 2003].

Ферјанчић Б., Света Гора Атонска и Латини, Казивања о Светој Гори I, Београд 1995, 66–80. [*Ferjančić B.*, Sveta Gora Atonska i Latini, Kazivanja o Svetoj Gori I, Beograd 1995, 66–80].

Bojana Krsmanović
(Institute for Byzantine Studies of Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)

THE IMPORTANCE OF MOUNT ATHOS AND THE OHRID ARCHBISHOPRIC FOR THE POLICY OF BASIL II IN THE BALKANS

In the time of Basil II, the process of integrating foreigners into the Byzantine political and religious sphere was closely tied to the Byzantine monastic and ecclesiastical organization. This is evidenced by what is now known about the development of Athos as an international monastic hub, as well as by the findings referring

to the establishment of the Ohrid Archbishopric and the goals which the new church strove to achieve in the Balkans. Regarding the internationalization of Mount Athos — which chronologically coincided with Byzantium's greatest military expansion — a big and significant step was taken during the rule of Nikephoros Phokas, who encouraged Iberians to take part in the life of the Byzantine Empire more thoroughly and in a more organized fashion. The establishment of the Iberian monastery in the time of Basil II marks the beginning of the period of institutional internationalization of Mount Athos in the true sense of the word. The task undertaken by Iberian monks became an example to members of other nations from other states, which strove to achieve special status on Byzantine soil. However, contrary to the case of Iberians and the Latins of Amalfi, whose monastic communities were from the outset not considered to be Romeic establishments in the framework of Greek Athos, Slavic monastic communities will achieve special status as late as the 12th century. The exception is the Serbian monastery Hilandar, established at the end of the 12th century and based on the model provided by the two existing monasteries of the διφόρων γλωσσῶν type on Mount Athos — Iveron and Amalfi. Thus, the creation of a separate Russian monastic community should be dated inthe late 11th century or the first half of the 12th century, notwithstanding the fact that the earliest contacts of the Russians with the Athos monks most probably occurred in Basil's time, simultaneously with the beginning of the Christianization of Kievan Rus. More direct and numerous involvement of Bulgarians in the religious life of the Empire and their integration into the Byzantine ecclesiastical organization had been impossible as long as the Bulgarians had their independent state and church. By conquering Samuel's state, Basil II found himself in the position to initiate the process of deeper integration of Bulgarians, Slavs and Vlachs into the Byzantine Empire. His efforts were reflected in the increasingly numerous presence of Bulgarian monks on Mount Athos after 1018/1019, which led to the Bulgarian takeover of the Greek monastery Zographou prior to 1169. However, the Ohrid Archbishopric played a key role in the development of Bulgarian-Byzantine relations after 1018/1019. The renewal of Bulgarian political — and soon also ecclesiastical — independence (late 12th century) reawakened the competitive relationship between the Bulgarians and the subjects of other states (Epirus and Nicaea) educated on Byzantine soil after 1204. In these circumstances, the Ohrid Archbishopric — having lost its ideological link with the Bulgarian state, on whose territory it had been created, as early as the first half of the 12th century — became a Byzantine institution in the truest sense of the word, notwithstanding the Greek-Slavic trait it had carried ever since its establishment. Having regained their political and ecclesiastical independence, the Bulgarians strove to preserve their own identity in the framework of Athos, the most important monastic center of the late Byzantine period; however, the political and ideological significance they assigned to the monastery Zographou was not on a par to that which characterized the Serbian attitude to Hilandar.

Зборник радова Византолошког института XLIX, 2012
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIX, 2012

UDC: 321.18(495.02)"10":929
DOI:10.2298/ZRVI1249113L

FREDERICK LAURITZEN
(Fondazione per le Scienze Religiose, Bologna)

AUTOCRATE NEGLI ENCOMI IMPERIALI DI MICHELE PSELLO (1018–1081)

Nei panegirici imperiali di Michele Psello (1018–1081?) si nota che i termini αὐτοκράτωρ e βασιλεύς non sono equivalenti e che il primo appare molto raramente. Si può dedurre che αὐτοκράτωρ non è un termine generico ma specifico e che indica l'imperatore che ha delegato il proprio potere esecutivo ad un ministro. Il termine βασιλεύς, invece, indica semplicemente l'imperatore. Il termine αὐτοκράτωρ si usò negli encomi soprattutto durante il periodo in cui operava il μεσάζων Costantino Licudi (1042–1050). Da qui si può dedurre che il termine αὐτοκράτωρ in realtà designa non solo la delega del potere esecutivo al μεσάζων ma anche una certa corrente culturale presente a corte di cui faceva parte anche Psello. Inoltre, il termine αὐτοκράτωρ fu utilizzato come aggettivo con una connotazione morale. Questo implica the gli encomi erano indirizzati all'imperatore ma accoglievano la cultura del suo ministro.

Parole chiave: Encomio, Psello, mesazon, Licudi.

In the imperial encomia of Michael Psellos (1018–1081?) the terms αὐτοκράτωρ and βασιλεύς are not equivalent and the former appears quite rarely. One may deduce that αὐτοκράτωρ is not a generic term but has a specific meaning which indicates that the emperor has delegated his executive power to a minister. The term βασιλεύς, instead, simply indicates an emperor. The term αὐτοκράτωρ was used mainly when the μεσάζων was Constantine Leichoudes (1042–1050). Therefore the term αὐτοκράτωρ actually indicates not only the delegation of executive power to a μεσάζων but also that a certain cultural current was present at court to which belonged Psellos. Moreover, the term αὐτοκράτωρ is employed as an adjective with moral connotations. Such an understanding of the meaning of αὐτοκράτωρ implies that the encomia were written for the person of the emperor but also included the culture of his μεσάζων.

Key words: Encomium, Psellos, mesazon, Leichoudes.

L'imperatore, quando ascoltava un panegirico in suo onore, ne definiva i termini ed i limiti. Negli encomi scritti da Michele Psello (1018–1081)[1] si vede che l'utilizzo del termine αὐτοκράτωρ non è casuale, ma riflette la situazione politica del momento e come questa era percepita dall'impertatore ed interpretata a corte. L'αὐτοκράτωρ è l'imperatore che ha delegato il proprio potere ad un primo ministro (μεσάζων / παραδυναστεύων).[2] Infatti αὐτοκράτωρ è molto più specifico e raro di βασιλεύς, utilizzato in tutti i panegirici.[3] La critica ha lasciato da un lato lo studio degli encomi di Psello, utilizzati principlamente come fonte per complementare gli storici piuttosto che come opere a sé stanti.[4] Anche i trattati che si occupano della storia delle teoria politica bizantina tralasciano gli encomi di Psello.[5] Ci sono alcuni studi stilistici, ma nessuno sul contenuto e gli scopi degli encomi stessi.[6] Poichè gli encomi non parlano alle generazioni future, ma all'uditorio presente, le loro caratteristiche sono importanti per interpretare un dato periodo e comprendere come intendere l'azione letteraria di un autore come Psello.

Il termine αὐτοκράτωρ viene utilizzato solo negli encomi imperiali 2, 5, 7, 14, 19, 20 che sono datati così:

---

[1] L'edizione degli encomi utilizzata qui è *G. Dennis*, Michaelis Pselli Orationes panegyricae, Stuttgart, Leipzig 1994.

[2] Gli encomi di Psello sono datati nel seguente modo 1043 (2), 1045–1050 (6), 1048–1050 (5), 1047–1051 (3), 1050–1054 (7), 1052–1054 (1), 1052–1054 (4), 1055–1056 (11), 1055–1057 (15), 1058–1067 (9), 1058–1067 (10), 1064 (14), 1068 (12), 1068 (18), 1069–1071 (19), 1069–1071 (20), 1069–1071 (21), 1071–1072 (8), 1072–1077 (13).

[3] I tre encomi non considerati in questa analisi sono il 11, 15, 16 Il motivo è che l'11 è rivolto all'imperatrice mentre il 15 e 16 non sono basilikoi logoi ma piuttosto opere retoriche. Il panegirico 17 in realtà è per l'elevazione di Giovanni Mauropode a metropolita di Euchaita. Tolte queste eccezioni non rappresentative, si vede che il termine βασιλεύς è onnipresente. Βασιλεύς: 1.1, 1.3, 1.55, 1.231, 1.297, 1.369, 1.381, 5.151, 1.3, 1.55, 1.381, 2.1, 2.63, 2.105, 2.145, 2.233, 2.266, 2.303, 2.309, 2.323, 2.331, 2.462, 2.485, 2.588, 2.646, 2.706 2.711, 2.750, 2.775, 2.792, 2.798, 2.808, 2.820, 2.826, 3.1, 3.2, 3.23, 3.39, 3.81, 4.2, 4.3, 4.10, 4.43, 4.252, 4.260, 4.278, 4.340, 4.392, 4.403, 4.453, 4.530, 4.574, 5.1, 5.3, 5.96, 5.121, 5.149, 6.1, 6.2, 6.13, 6.232, 6.261, 6.286, 6.336, 7.1, 7.2, 7.57, 7.64, 8.1, 8.2, 8.17, 8.23, 8.52, 8.60, 8.77, 9.2, 9.44, 10.2, 10.8, 10.52, 12.24, 13.23, 14.1, 14.3, 14.67, 17.420, 18.1, 18.18, 18.24, 18.42, 18.68, 19.25, 20.1, 20.3, 21.1, 21.5, 20.12, 20.34, 20.39, 20.46. Βασιλεῖς: 1.266, 2.377, 2.583, 2.677, 3.31, 6.298, 5.151.13.33, 17.425, 17.532, 17.541, 17.568, 20.46, 21.32.

[4] *C. Chamberlain*, The Theory and Practice of the Imperial Panegyric in Michael Psellos: the Tension between History and Rhetoric, Byzantion 56 (1986) 16–27.

[5] *F. Dvornik*, Early Christian and Byzantine Political Philosophy II, Washington 1966, 611–723 non discute del periodo mediobizantino. *G. Dagron*, Empereur et prêtre. Étude sur le «césaropapisme» byzantin, Paris 1996 discute del patriarcato di Michele Cerulario (248–255) ma non indica il ruolo imperiale descritto dagli encomi. *A. Každan, A. W. Epstein,* Byzantine Change in Byzantine Culture in the eleventh and twelfth centuries, Berkley, 1985, 110–113 discute della militarizzazione della figura imperiale dalla fine del decimo secolo fino alla fine dell'undicesimo. Questo non tiene conto precisamente degli encomi discussi qui nei quali l'autocrate sembra trascendere dalla funzione amministrativa del βασιλεύς.

[6] *L. Previale*, Teoria e prassi del panegirico bizantino, Emerita 17 (1949) 72–105, e 18 (1950) 340–66, *G. T. Dennis*, Imperial Panegyric: Rhetoric and Reality, ed. *H. Maguire*, Byzantine Court Culture from 829 to 1204, Washington 1997, *F. Lauritzen*, Sul nesso tra stile e contenuti negli encomi di Psello (per una datazione dell' Oratio Panegyrica 3 Dennis), Medioevo Greco 7 (2007) 1–10.

data	αὐτοκράτωρ
1043	2.2, 2.77, 2.345, 2.448, 2.499, 2.795
1048–1050	5.101, 5.147
1050–1054	7.67
1064	14.14
1069–1071	19.32
1069–1071	20.4, 20.17

La maggior parte dei casi del termine (69.23%) risalgono al regno di Costantino IX Monomaco (1042–1055). Tuttavia tale utilizzo è limitato (61.53%) all'inizio del regno e alla fase filosofica e non si riscontra negli ultimi due encomi del suo regno (1, 4). Se si divide la produzione degli encomi di Psello per Costantino IX Monomaco in tre fasi,[7] diventa importante il fatto che non sia utilizzato nella terza fase degli encomi di Costantino Monomaco (1052–1054: 1, 4). In altre parole il termine αὐτοκράτωρ è utilizzato principalmente durante le prime due fasi: prima della morte dell'imperatrice Zoe e prima che Costantino Licudi fosse rimosso dalla carica di μεσάζων nel 1050.[8] Di questo periodo (1042–1050) Psello afferma che Constantino Monomaco aveva delegato il potere imperiale a Costantino Licudi.[9] Poichè è noto che dopo il 1050 Licudi fu rimpiazzato da un altro μεσάζων[10] ed il termine non è più utilizzato negli encomi si può dedurre che il termine non era gradito o appropriato alla politica di Monomaco con un altro παραδυναστεύων e cioè il termine αὐτοκράτωρ corrisponde al periodo culturale e politico quando era in carica Licudi.

Dunque il termine non è equivalente di βασιλεύς, ma sembra avere un significato più specifico e ristretto nel quale si intravede una qualità morale. Nell'encomio 2 dove vi sono le attestazioni più numerose del termine (46.15%), si evince che è positivo ed indica una qualità morale di autocontrollo. Psello dice

---

7 Ibid.

8 Rimozione di Licudi dal potere nell'anno 1050 παρωσάμενος τὸν Λειχούδην (Skylitzes Synopsis Const 9.30.10 Thurn) in *I. Thurn*, Ioannes Skylitzes, Synopsis historion, Berlin 1973, ἅπαξ γοῦν αὐτῷ μηνίσας ὁ αὐτοκράτωρ τῶν βασιλείων αὐτὸν μετατίθησι πράξεων (PSELLOS, Chronographia VI 181.1–3, ed. *Impellizzeri*) in *S. Impellizzeri*, Gli Imperatori di Bisanzio, Milano 1984.

9 Τῶν Ῥωμαϊκῶν σκήπτρων οὗτος ἐπειλημμένος ὁ αὐτοκράτωρ, ὡς ἐκ μακροῦ τοῦ πελάγους εἰς τοὺς βασιλείους λιμένας κατάρας, ἀναπνευστέα τε αὐτῷ ἐδόκει, καὶ ἐφ' ἑτέρῳ προσώπῳ τὴν τοῦ κράτους ποιεῖται διοίκησιν· γενναῖος ἦν οὗτος ὁ ἀνὴρ καὶ τὰ πρῶτα τῆς λογιότητος, τήν τε γλῶτταν εἶχε πρὸς πᾶσαν λόγων ἰσχὺν ἐμπαράσκευόν τε καὶ ἕτοιμον, καὶ τὰς πολιτικὰς πράξεις ἠκρίβωτο· (PSELLOS, Chronographia 178.1–8, ed. *Impellizzeri*).

10 Ἔχομαι γοῦν τῆς ἀληθοῦς ἱστορίας καὶ πόρρω τοῦ κύκλου τῶν ἐκείνου ταῦτα ποιοῦμαι καλῶν, ὥσπερ δὴ καὶ ἅπερ ἐπεπράχει μειρακιωδῶς περί τι μειράκιον ἀφελέστατον καὶ ἀνοητότατον, πέρυσιν οὔπω καλαμίδος ἡμμένον καὶ μέλανος, ἐκ τῶν βαράθρων καὶ τῶν τριόδων εἰς τὸν Ῥωμαϊκὸν ἀναβεβηκὸς ἄξονα· ὁ δὲ οὕτω τοῦ καθάρματος ἑαλώκει, ὡς μικροῦ δεῖν ἐπ' αὐτῷ τὴν βασίλειον ἡγεμονίαν ποιήσεσθαι· γλυκύτατον γοῦν παιδίον αὐτὸ κατωνόμαζε καὶ τὰ πρῶτα τῆς γερουσίας ἐτίθετο· τὸ δὲ ἄρα ἦν πρὸς πᾶσαν πρᾶξιν πεπηρωμένον παντάπασιν· ὁ δὲ ὅ τι δ' ἂν ἐκεῖνο φθέγξαιτο ἢ ποιήσειε, θείαν καὶ φωνὴν ἡγεῖτο καὶ πρᾶξιν· ἡ δὲ πρόφασις τῆς ἀθρόας πρὸς ἐκεῖνο ἀγαπήσεώς τε καὶ μεταθέσεως τοιαύτη τις ἐγεγόνει, ἀναβήσομαι δὲ βραχύ τι τῷ λόγῳ ἐπὶ τὰ πρότερον τῆς ἐκείνου ἀρχῆς. (PSELLOS, Chronographia 6.177, ed. *Impellizzeri*).

che dei due figli di Romano II, il primo ottenne il governo autocratico dei Romani. Questo è in contrasto con la libertà personale del fratello Costantino VIII:

> Τῶν τοῦ Ῥωμανοῦ παίδων ἅτερος ἐν βαρεῖ καὶ βιαίῳ καιρῷ, καὶ φύσεσι γενναίαις πρὸς ἅπερ ὁρμήσειε, τὴν αὐτοκράτορα Ῥωμαίων ἀρχὴν εἰληφώς, καὶ φύσιν μὲν ἔχων ὀξεῖαν, φρόνημα δ' οἷον ἀντιστῆναι δυνάμενον πρὸς χειμῶνα καὶ κλύδωνα, μὴ διδούσης τῆς ἡλικίας, οἰκονόμοις τισὶν ἐχρῆτο καὶ ἐπιτρόποις πρὸς τὴν τῶν ὅλων κυβέρνησιν. οὐ μὴν ὥσπερ ἕτερος ἐν εὐτυχίας μέρει τὸ τυχεῖν ἀρίστων τῆς πολιτείας ἐφόρων κρίνων καὶ λογιζόμενος, ψυχαγωγίαις ἐδίδου ἑαυτὸν καὶ ἀνέσεσι καὶ οἷς καταδουλοῦται τῆς ψυχῆς τὸ βασίλειον, ὥς πού φασι τὸν νεώτερον Διονύσιον τῷ συγγενεῖ Δίωνι καταπιστεύσαντα τὴν ἀρχὴν τὸ πρότερον. (Psellos, Oratio Panegyrica 2.75–86)

> *Dei figli di Romano, uno era serio, forte e nobile in ciò che intraprendeva e assunse il potere imperiale dei Romani, ed avendo uno spirito acuto e un pensiero capace di opporsi alla bufera e alla tempesta. Nonostante l'età, utilizzava alcuni delegati e curatori per l'amministrazione generale. Osservava, giudicava e decideva di ottenere le cose migliori della vita nella buona sorte non come l'altro figlio di Romano, che si dedicava ai passatempi, ai rilassamenti e a quello che asservisce la parte imperiale dell'anima, come raccontano altrove che il giovane Dionigi prima affidò il potere al fratello Dione.*

Questo autocontrollo è descritto nella Cronografia.[11] Anche Michele IV viene descritto in questo modo nello stesso encomio[12] e poichè Psello si dilungò nel libro IV della Cronografia sulla questione dell'autocontrollo durante la malattia dell'imperatore,[13] si può intravedere che il senso è positivo e riguarda la capacità di essere autonomo. Nell'encomio 5 del 1048–1050 e nell'encomio 7 del 1051–1054 si parla della resistenza alle difficoltà:

> Ἃ δέ σοι παρὰ τὰς τῶν καιρῶν δυσκολίας σοφῶς ᾠκονόμητο, σιγῇ παραδράμωμεν; καὶ τοῦτο δώσεις, ὦ μέγιστε αὐτοκράτορ, αὐτὸς καὶ φιλοσοφήσεις τὴν σιωπήν. (Psellos, Oratio Panegyrica 5.99–101)

> *Tacciamo cosa hai saggiamente amministrato, nonostante le difficoltà del tempo? Almeno questo lo concederai, grandissmo imperatore, tu stesso sarai filosofo nel silenzio.*

Accertato che il significato non è equivalente a βασιλεύς, si può distinguere tra tre utilizzi specifici del termine αὐτοκράτωρ. Il primo è usato direttamente per l'imperatore in qualità morale, il secondo è come aggettivo ed infine si parla di qualcun'altro che era stato imperatore in quanto regnante. Nel primo caso si nota,

---

[11] Ἤστην δὲ ἄμφω ἤδη μὲν παρεληλακότε τὴν ἥβην, διαφόρω δὲ τὸ ἦθος· ὁ μὲν γὰρ Βασίλειος, ὁ καὶ τὴν ἡλικίαν πρεσβύτερος, ἐγρηγορὼς ἀεὶ καὶ σύννους ἐδείκνυτο καὶ πεφροντικώς, ὁ δέ γε Κωνσταντῖνος ἀνειμένος τοῖς πᾶσιν ὦπτο, ῥαθύμως τε τῆς ζωῆς ἔχων καὶ περὶ τὸν ἁβρὸν βίον ἐσπουδακώς. (Psellos, Chronographia 1.2.1–6, ed. *Impellizzeri*).

[12] La sezione che riguarda Michele IV è Psellos, Oratio Panegyrica 2.266–362, la malattia è discussa a 323–337.

[13] La questione dell'autocontrollo è discussa spcialmente in Psellos, Chronographia 4.50–51, ed. *Impellizzeri*.

oltre al semplice utilizzo del vocativo, anche una formula da utilizzare quando ci si rivolgeva direttamente all'imperatore:

ὦ μέγιστε αὐτοκράτορ (2.2, 2.448, 5.101, 7.67, 14.14)

Il vocativo del termine appare esclusivamente in questa formula che è molto rara[14] e nei panegirici pselliani è l'unica utilizzata e si trova solo durante i regni di Costantino IX Monomaco (1043–1055) e di Costantino X Doukas (1059–1067). Bisogna notare inoltre che l'unico encomio che inizia con tale appellativo è il primo che ci è pervenuto, l'encomio 2 del 1043. Il fatto che dopo il 1055 venga utilizzato solo nell'encomio 14 del 1064 è anche molto importante e potrebbe essere un richiamo culturale alla morte di Costantino Licudi l'anno precedente. Nel contesto il vocativo prepara una sezione dedita alla morale dell'imperatore e perciò vede il termine come collegato con l'autocontrollo. Nel 5 e nel 7 si discute di questioni di virtù. Nell'encomio 2 invece è chiaro che richiami una funzione molto importante visto che il vocativo introduce le due metà del discorso.[15] Dunque si vedono due interpretazioni del termine: una di natura etimologica collegata con l'autocontrollo morale e una seconda legata ad un significato imperiale. Ciò significa che Psello ha voluto attribuire e combinare due espressioni che indicano grandezza e autocontrollo, due qualità positive legate all'idea del potere imperiale.

Il secondo utilizzo del termine αὐτοκράτωρ in questo caso come aggetivo è presente solo in accusativo singolare (unica eccezione un dativo).[16] In solo quattro casi utilizza l'accusativo per riferirsi all'imperatore cui è dedicato l'encomio (2.499, 5.147, 19.32, 20.4). In due di questi Psello utilizza il pronome possessivo 'mio' (2.499, 5.148) rivolgendosi direttamente all'imperatore, il che indica il termine come familiare. In un solo caso si utilizza come aggettivo che si riferisce all'impero stesso forse per identificare il potere imperiale con l'impero stesso (2.77). Indicativo è che tutti questi utilizzi siano presenti soprattuto durante il regno di Costantino Monomaco. I due casi successivi collegano il termine autocrate con stratega e despota rispettivamente (19.32 e 20.4).

Nel terzo tipo di utilizzo l'imperatore è una persona che ha già regnato e questo è un riferimento tipico di panoramica storica data nel secondo encomio.[17] È presente solo nell'encomio 2. In questi casi il termine autocratore ha connotazioni negative dovute al fatto che si riferisce a persone alle quali non è dedicato l'encomio (2.345, 2.795). Psello crea un contrasto molto chiaro con

---

[14] In epoca bizantina prima di Psello si trova solo in *Basilius Minimus*, Commentaria In Greg. Naz. XXXVIII 1.1.4 Schmidt in *Th.* S. *Schmidt*, Basilii Minimi in Gregorii Nazianzeni orationem XXXVIII commentarii Turnhout 2001 secondo la ricerca TLG in data 16 luglio 2011.

[15] Ῥευστὸς μὲν ὁ παρὼν χρόνος, ὦ μέγιστε αὐτοκράτορ, καὶ μηδεμίαν ἔχων ἕδραν ἢ παγιότητα (Psellos, Oratio Panegyrica 2.1–2) e Ἀλλὰ ταῦτα μέν, ὦ μέγιστε αὐτοκράτορ, πάρεργα τυγχάνει πονήματα (Psellos, Oratio Panegyrica 2.448–449).

[16] Αὐτοκράτορα Psellos, Orationes Panegyricae 2.77, 2.345, 2.499, 2.795, 5.147, 19.32, 20.4 αὐτοκράτορι Psellos, Oratio Panegyrica 20.17.

[17] ζῆλος ἐντεῦθεν τῇ νόσῳ σβεννύμενος ἀνάπτει τὸν αὐτοκράτορα (Psellos, Oratio Panegyrica 2.344–345).

questi autocrati in quanto quando vuole indicare chiaramente qualcosa di positivo aggiunge l'aggettivo personale, 'mio' per eliminare ogni ambiguità.

Questi tre utilizzi sono differenziati cronologicamente in questo modo

utilizzo	Encomio	data
primo	2.2, 2.448	1043
	5.101	1048–1050
	7.67	1050–1054
	14.14	1064
secondo	2.499	1043
	5.147	1048–1050
	19.32, 20.4	1069–1071
terzo	2.345, 2.795	1043

Da questo schema si evince che l'unica orazione che utilizza tutte le possibilità è l'encomio 2 del 1043. Si capisce inoltre che l'encomio 5 del 1048–1050 rappresenta l'ultimo dove si vedono più utilizzi dello stesso termine ed infine che periodo più importante per il termine corrisponde con il 1043–1050 che coincide con il periodo quando era μεσάζων Costantino Licudi che sembra aver dato la sua impronta culturale e che successivamente Psello abbia dovuto semplificare l'accezzione di tale termine.| Questa suddivisione dimostra come il termine sia ambiguo ed indichi sia l'imperatore sia una qualità morale.

La specificità dell'utilizzo di αὐτοκράτωρ si può verificare confrontandola con altri termini. Nei panegirici di Psello δεσπότης è utilizzato solo quattro volte[18] ed esclusivamente in encomi dove appare anche αὐτοκράτωρ. Nei due encomi 20 e 21 il δεσπότης è associato all'imperatore. In entrambi i casi l'autore si rivolge a lui con il pronome 'tu'. Nell'encomio 2 invece, il δεσπότης si riferisce a qualcun altro.[19] Da qui si può dedurre che il termine può aver cambiato leggermente connotazione in quanto δεσπότης indica il capo di una specifica gerarchia, mentre autocrate indica la qualità indipendente del sovrano. Questo dimostra che il monarca era rappresentato negli encomi non come superiore di una gerarchia o come maestro dei suoi sudditi, ma piuttosto come isolato.

Il confronto con βασιλεύς, presente in tutti gli encomi, apre problematiche nuove. Per questo è più semplice iniziare con l'espressione μέγιστε βασιλεῦ che è unica e si trova solo nel encomio 3 che rientra nel periodo durante il quale si usa anche μέγιστε αὐτοκράτορ ed in effetti le due espressioni rappresentano tutti i casi nel quale si usa μέγιστε. L'altra espressione composita con βασιλεύς al vocativo utilizzata è: θειότατε βασιλεῦ che compare nel periodo di Costantino Monomaco ed è anch'essa molto insolita e appare spesso in Psello[20] e più spesso

[18] Psellos, Orationes Panegyricae, 2.361, 2.658, 20.17, 21.4.

[19] Psellos, Oratio Panegyrica 2.361, 2.658.

[20] Psellos, Chronographia 7Mich 11.10, ed. *Impellizzeri*; Psellos, Orationes Panegyricae 1.56, 5.3, 5.121, 6.2, 6.261, 8.2, 9.2, 10.3, 13.23, 14.3, 18.24, 20.39; Psellos Epistula ad Cerularium 219 Crisculo, Psellos De Omnifaria Doctrina 12.4, 127.14, 201.2, ed. *Westerink* in *L. G. Westerink*, De omnifaria doctrina, Nijmegen 1948.

che in tutti gli autori a lui anteriori insieme.[21] Se si fa un'analisi cronologica per questa espressione si vedrebbe:

data	θειότατε βασιλεῦ
1045–1050	6.2, 6.261
1048–1050	5.3, 5.121
1052–1054	1.56
1058–1067	9.2,
1058–1067	10.3,
1064	14.3,
1068	18.24,
1069–1071	20.39
1071–1072	8.2,
1072–1077	13.23

In realtà tutte le volte che appare θειότατε al vocativo nei panegirici di Psello è sempre accompagnato da βασιλεῦ, tranne un caso dove si vede il termine rarissimo di σκηπτοκράτορ.[22] Pare dunque che βασιλεύς abbia una connotazione concreta che viene resa più spirituale appunto con l'utilizzo dell'aggettivo superlativo, divinissimo.

In questo modo si può schemattizzare un'evoluzione del modo in cui vengono percepite le due espressioni accostandole cronologicamente. Gli encomi nei quali appare sia l'espressione αὐτοκράτορ che θειότατε βασιλεῦ sono: 5, 14, 20. Questi tre testi rappresentano tre periodi differenti (5: 1045–1050, 14: 1064, 20: 1069–1071) e confermano la distinzione βασιλεύς/αὐτοκράτωρ. L'encomio 5 vede l'imperatore come figura morale quando si chiama αὐτοκράτωρ mentre figura combattiva quando si chiama βασιλεύς. Nel encomio 14 è chiaro che il termine αὐτοκράτωρ ha una connotazione morale, mentre βασιλεύς ha una connotazione fisica. Nel encomio 20 invece l'imperatore viene chiamato più volte βασιλεύς anche se per questioni morali viene associato al termine αὐτοκράτωρ 2 volte in modo accidentale. Da queste considerazioni si può capire come il termine αὐτοκράτωρ designi l'imperatore in quanto qualità morale, mentre βασιλεύς ha

---

21 *Pseudo Scymnus* Ad Nicomedem Regem 2 Müller in *K. Müller*, Geographi Graeci minores I, Paris 1855 (repr. 1965). Eutecnius, Paraphrasis Oppiani 8.14, ed. *Tüselmann* in *O. Tüselmann*, Die Paraphrase des Euteknios zu Oppians Kynegetika, Berlin 1900, Themistius, Protrepticus 128b3, edd. Downey — Schenkel in G. *Downey* and *H. Schenkel*, Themistii orationes quae supersunt, vol. 1, Leipzig 1965, 181–194, Romanus Melodus, Cantica Dubia 69. strop 20.1, edd. Maas, Trypanis in *Maas* and *C. A. Trypanis*, Sancti Romani Melodi cantica: cantica dubia, Berlin 1970, 1–185. *Theophilus*, De rebus bellicis, 11.26.31 in *K.O. Zuretti*, Codices Hispanienses [Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum 11.1, Brussels 1932, *Theognostus Grammaticus*, Canones Prol. 25, ed. *Cramer* in *J. A. Cramer*, Anecdota Graeca e codd. manuscriptis bibliothecarum Oxoniensium Oxford 1835 (repr. Amsterdam 1963), Scholia in Basilica I–XI, 60.39.3.4.43, edd. Holwerda, Scheltema in *D. Holwerda* and *H. J.* Scheltema, Basilicorum libri LX, Series B, vols. 1–9, Groningen 1953–1985.

22 Psellos, Oratio Panegyrica 8.54. Il termine σκηπτροκράτωρ appare solo in *Theodosius Diaconus* De Creta Capta, 941, 1022, 274, 543 Criscuolo in *U. Criscuolo*, Theodosii Diaconi De Creta Capta, Leipzig 1979, Psellos Poema 17.438, ed. *Westerink*, Psellos, Oratio Panegyrica 8.53 ed è raro successivamente. Da notare per curiosità che il termine appare nei mosaici della Cappella Palatina a Palermo con la seguente iscrizione: ἐγὼ Ῥογέριος δὲ ῥὴξ σκηπτοκράτωρ.

una connotazione fisica e combattiva. Dunque βασιλεύς ricopre più significati e sia un termine più utilizzabile ed utilizzato da Psello nei suoi encomi. Questo è anche dimostrato dall'encomio di Leone Diacono per Basilio II nel quale si usa βασιλεύς cinque volte, ma mai il termine αὐτοκράτωρ.[23] La distinzione tra θειότατε βασιλεῦ e αὐτοκράτωρ potrebbe indicare la distinzione tra il terreno e celeste, dove dunque βασιλεύς è il termine neutro mentre αὐτοκράτωρ designa la moralità derivante da Dio.

Per verificare la particolarità dell'accezione del termine si possono utilizzare due fonti al di fuori degli encomi: i crisobolli e le monete essendo questi prodotti con l'assenso dell' imperatore. Le opere storiche o letterarie sono al di fuori dell' udito o controllo del sovrano e permettono alterazioni del linguaggio che riflettono interpretazioni meno ufficali e più personali della realtà. Dölger ha indicato che il crisobollo più antico con il termine βασιλεὺς Ῥωμαίων è datato al 971/2, mentre quello più antico con il termine βασιλεὺς αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων è del 1044.[24] Dopo il 1074 l'espressione utilizzata è βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ. Dölger schematizza l'utilizzo dell'espressione è databile in questo modo

971–1044	βασιλεὺς Ῥωμαίων
1044–1074/8	βασιλεὺς αὐτοκράτωρ
1074/8–1453	βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ

Da qui si deduce che il termine αὐτοκράτωρ torna alla moda durante il regno di Costantino Monomaco. Una conferma viene dai due riferimenti nel decreto sinodale del 1030 di Alessio Studita all'imperare Costantino VIII e Romano III Argiro è chiaro che questi erano denominati ufficialmente βασιλεύς.[25] Si può agiungere che il termine non viene quasi mai utilizzato nelle monete nel periodo

---

[23] Il termine αὐτοκράτωρ appare solo nel titolo. Il termine βασιλεύς: γενναιότατε βασιλεῦ (*Leo Diaconus*, Laudatio 426.3, 429.33, ed. Sykutris in *I. Sykutres*, Λέοντος τοῦ Διακόνου ἀνέκδοτον ἐγκώμιον εἰς Βασίλειον τὸν Β′, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 10 (1933) 426–430, κράτιστε βασιλεῦ (Leo Diaconus, Laudatio 426.29, 429.25 *Sykutris*), κραταιότατε βασιλεῦ (Leo Diaconus Laudatio 427.21 *Sykutris*).

[24] *F. Dölger*, Das byzantinische Mitkaisertum in den Urkunden, Byzantinische Zeitschrift 36 (1936) 136–7, n. 2.

[25] Δεῖται δὲ πρὸς ἐκδίκησιν οὐ μόνον τῆς ἡμῶν μετριότητος ἀλλὰ καὶ τῆς βασιλικῆς καὶ θείας μεγαλειότητος πρῶτον μέν, ἡνίκα Κωνσταντῖνος, ὁ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει εὐσεβέστατος ἡμῶν βασιλεὺς / καὶ τῆς πορφύρας νέος βλαστός, τῶν Ῥωμαϊκῶν σκήπτρων ἀντείχετο, ὃς οὐδὲν ἧττον τοῦ συνωνύμου καὶ πρώτου βασιλέως Χριστιανῶν τῆς εὐσεβείας ὑπερκαιόμενος περὶ τῶν τῆς αἱρέσεως ἀρχηγῶν, ὡς εἶχε μαθὼν τὴν ἐνταῦθα τούτων εἰσαγωγήν, ἔργον ἔθετο σπουδαιότατον ἔπειτα δὲ καὶ Ῥωμανὸς, ὁ φιλοχριστότατος, ὁ ἐπὶ θυγατρὶ τούτου γαμβρὸς, τῇ θεοφρουρήτῳ φαμὲν καὶ φερωνύμῳ τῶν ὄντων Ζωῇ, ὁ καὶ τῆς ἐκείνου βασιλέως ἅμα καὶ εὐσεβείας διάδοχος, καὶ ταύτης εἴπερ τις ἄλλος τῶν πώποτε βασιλέων διάπυρος ἐραστὴς καὶ φύλαξ ἀναφανεὶς ὡς ἐν ἀμώμῳ τῆς ἀληθείας ὁδῷ πορευόμενος καὶ τῇ τῶν τρόπων καθαρότητι καὶ λαμπρότητι, ἔτι δὲ καὶ τῷ φιλοπόνῳ τῆς ἀσυγκρίτου φιλοσοφίας τῆς τε περὶ τὰ κοινὰ μεγίστης καὶ ἀνενδότου προνοίας καὶ προσέτι τῇ περιουσίᾳ τῶν λόγων τε καὶ τῆς γνώσεως ἡλίου δίκην περιαυγάζων ἅπαν περιφανῶς τὸ ὑπήκοον καὶ τὰς τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας φιλοτίμως θάλπων καὶ ἀναζωπυρῶν καὶ διὰ πάντων ὡς ἐφικτὸν τὴν τοῦ βασιλεύσαντος αὐτὸν ἄνωθεν εὐθύτητα καὶ φιλανθρωπίαν μιμούμενος διὰ βασιλικῶν κελεύσεων ἐν τῇ βασιλίδι τούτους παρίστα τῶν πόλεων καὶ πρὸς τὸ συνοδικὸν παρέπεμπε δικαστήριον (Alexius Studita, Synod 1030 11.5–27, ed. *G. Ficker*, Erlasse des Patriarchen von Konstantinopel Alexios Studites, Kiel 1911).

dal 1025 al 1081 nelle quali si usa βασιλεύς[26] oppure δεσπότης.[27] Ci sono solo due monete che portano il termine αὐτοκράτωρ e sono datate al 1056/7, anno in cui regno Michele VI Stratiotico.[28]

Questo fatto rende più importante la delimitazione cronologica del termine. Come si è detto il termine αὐτοκράτωρ viene utilizzato dal 1043 al 1050 circa il periodo nel quale l'amministrazione imperiale era in mano a Costantino Licudi, definito da Attaliata come μεσάζων.[29] Costui è il primo ad essere designato in questo modo anche se non lo è da altri storici che lo definiscono con il termine più tipico di παραδυναστεύων. Il suo ruolo di amministratore è spiegato in modo chiaro da Psello:

> Τούτῳ δὴ τῷ καλλίστῳ ἀνδρὶ τὴν ἀρχὴν πιστεύσας ὁ αὐτοκράτωρ, αὐτός τε ἠρέμα πως ἀπέπνει, ἄρτι τοῦ πελάγους ὑπεκδὺς καὶ ἀποπτύων τὴν ἅλμην τῶν συμφορῶν, τά τε πράγματα ἐν καλῷ ἔκειτο, ἣ μετετίθετο, καὶ ὁ ἀνὴρ περίοπτος ἠρέμα γιγνόμενος εἰς τὴν πρώτην ἀνήχθη τῆς ἀρχῆς περιωπήν· εἶτά τι γίγνεται; ζηλοῖ τοῦτον ὁ αὐτοκράτωρ, καὶ ὡς ἐπ' ἐκείνῳ τῆς βασιλείας μετατεθείσης οὐκ εἶχεν ὑπενεγκεῖν τὴν πληγήν· ἐβούλετο γοῦν καὶ τῶν πραγμάτων αὐτοκράτωρ γενέσθαι, οὐχ ἵνα κρείττονα ἐκεῖνα ποιήσειεν, ἀλλ' ἵνα αὐτῷ τὰ βουλεύματα ἐπιτελῆ γένοιτο· ἐῴκει γὰρ παραδιοικεῖν, τὴν ἀρχὴν ἀνειργόμενος παρὰ τοῦ κρατίστου ἀνδρὸς, ὁπηνίκα τὴν βασιλικὴν ἐξιχνιάζοι πορείαν (Psellos, Chronographia 6.179, ed. *Impellizzeri*)

> *L'imperatore affidò a quest'uomo eccellente il potere e un po' si riposava, come se si fosse appena riparato dal mare ed, avendo messo da parte la mareggiata di eventi, le cose stessero bene o migliorassero. Licudi pian piano divenne celebre e fu insignito della carica di primo ministro. Poi cosa accadde? L'imperatore inizia ad esserne invidioso e, trasferitosi il potere a costui, non poteva sopportarne la ferita. Allora decise di diventare anche imperatore nei fatti, non per migliorare la situazione, ma in modo che le decisioni fossero completamente sue. Infatti, sembrava regnare in parallelo, limitato nel potere da un uomo più forte, ogni qual volta tracciasse un progetto imperiale.*

In questo passo l'accostamento di αὐτοκράτωρ πραγμάτων è significativo e potrebbe essere letto come ironico. In ogni caso dopo la sostituzione di Costantino Licudi con Giovanni il Logoteta, Costantino IX Monomaco si fa chiamare βασιλεύς e mai αὐτοκράτωρ. Psello ci descrive questo logoteta come inefficace e

---

[26] La numerazione del catologo delle monete proviene da: *D. Sear*, Byzantine coins and their values, London 1987². Βασιλεύς monete: 1824, 1827, 1828, 1828a, 1829, 1831, 1832, 1843, 1844, 1845, 1847, 1848, 1849, 1850, 1858, 1868, 1869, 1873, 1874, 1878, 1879, 1880, 1886.

[27] Δεσπότης monete: Sear 1821, 1826, 1835, 1839, 1842, 1846, 1851, 1852, 1854, 1863, 1864, 1865, 1875, 1876, 1877, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1887, 1891.

[28] Monete: αὐτοκράτωρ 1840 e 1841.

[29] Προεχειρίσθη δὲ πατριάρχης Κωνσταντῖνος πρόεδρος καὶ πρωτοβεστιάριος ὁ Λειχούδης, ἀνὴρ μέγιστον διαλάμψας τοῖς βασιλικοῖς καὶ πολιτικοῖς πράγμασιν ἀπό τε τῆς τοῦ Μονομάχου καὶ μέχρι τῆς τούτου ἀναρρήσεως, καὶ μεσάζων ἐν τοῖς βασιλείοις τὴν τῶν ὅλων διοίκησιν. καὶ γέγονε δωρηματικὸς τοσοῦτον καὶ προνοητικὸς τῶν τε ἱεροκηρύκων καὶ τῶν μιγάδων, ὡς καὶ πάντας τῆς τούτου ἀφθονίας σχεδὸν ἀπόνασθαι καὶ θαυμάζειν τέλεον (*Attaleiates* Historia 66.12–19 Bekker, ed. *I. Bekker*, Michaelis Attaliotae historia, Bonn 1853).

senza cultura[30] ed esattamente nel periodo nel quale Giovanni fu logoteta non utilizza più il termine αὐτοκράτωρ. La conferma di questo utilizzo sono le due monete di Michele VI Stratiotico che sono le uniche del periodo 1025–1081 che portano il termine αὐτοκράτωρ invece di βασιλεύς o δεσπότης. Quest'imperatore riportò a corte Costantino Licudi che era stato messo da parte nel 1050. Psello tenta di limitare il ruolo effettivo di Licudi nel 1056, ma questo probabilmente è un'interpretazione successiva agli eventi:

> Ἐπεὶ δὲ καὶ ἡ τοιαύτη ἀρχὴ οὐ μετὰ πολὺ καταλέλυτο, καὶ βασιλεὺς ἕτερος ἐπὶ τὴν τῶν ὅλων ἡγεμονίαν εἰσήχθη, ὁ δὲ οὐδὲ πάλιν τῶν οἰάκων ἐπιλαμβάνεται, ἀλλ' ἦν τοὺς ἐπειλημμένους διδάσκων ὅπως ἂν ἄριστα κυβερνήσειαν· οἱ δὲ, οἷς μὲν αὐτοῦ τὰς συνθήκας ἐδέχοντο, τόν τε διάπλουν καὶ τὸν περίπλουν τεχνικώτατα ἐπεποίηντο, οἷα δ' οὐκ ἐδέξαντο, οὕτω διημαρτήκασιν ὡς μὴ ἔχειν ὅπως αὖθις ἑαυτῶν γένοιντο, καὶ τῶν πραγμάτων ἀκριβέστερον ἀντιλάβοιντο. (Licudi 406.16–23 Sathas)
>
> *Quando anche questo regno dopo un po' terminò, un altro imperatore fu proclamato per governo dell'impero. Tuttavia Licudi non afferrava a sua volta il timone, ma insegnava quelli che controllovano in quale modo potessero governare meglio. E quelli che accettarono le sue indicazioni per alcune cose, e la navigazione e la circumnavigazione la eseguirono alquanto tecnicamente. Ma quelli che non accettarono questo, si sono sbagliati a tal punto che non era possibile cousidevare che fosse loro responsabilita quando parteciparono auche modo abbastanza preciso agli affari.*

Dunque il termine αὐτοκράτωρ richiama direttamente un imperatore al cui fianco si trovi un μεσάζων dell'ambiente culturale di Costantino Licudi. Questo spiegherebbe perchè il termine non viene utilizzato da Psello tra 1051 e 1056 e perchè venga ripreso durante il regno di Michele VI Stratiotico. Bisogna anche dire che i regni di di Costantino IX e Michele VI rappresentarono un periodo di influenza della fazione aristocratica piuttosto che militare. Questo spiegherebbe il termine perchè riemerge sotto Costantino X Doukas nel 1064 subito dopo la morte di Licudi e con la scelta di Giovanni Xifilino come patriarca. Costui era stato nominato νομοφύλαξ nel 1047 grazie alla protezione di Costantino Licudi e dunque rappresenta il ritorno del potere al gruppo a cui faceva capo Licudi stesso. Inoltre questo è il periodo nel quale si vede la presenza di Psello a corte come la si vede quando fu scelto Romano IV come imperatore nel 1067. Durante questo regno sono scritti i due encomi 19 e 20 che contengono entrambi αὐτοκράτωρ.

Αὐτοκράτωρ negli encomi di Psello designa l'imperatore, ruolo abitualmente ricoperto da βασιλεύς, ma è utilizzato esclusivamente quando si voleva

---

[30] Ἔχομαι γοῦν τῆς ἀληθοῦς ἱστορίας καὶ πόρρω τοῦ κύκλου τῶν ἐκείνου ταῦτα ποιοῦμαι καλῶν, ὥσπερ δὴ καὶ ἅπερ ἐπεπράχει μειρακιωδῶς περί τι μειράκιον ἀφελέστατον καὶ ἀνοητότατον, πέρυσιν οὔπω καλαμίδος ἡμμένον καὶ μέλανος, ἐκ τῶν βαράθρων καὶ τῶν τριόδων εἰς τὸν Ῥωμαϊκὸν ἀναβεβηκὸς ἄξονα· ὁ δὲ οὕτω τοῦ καθάρματος ἑαλώκει, ὡς μικροῦ δεῖν ἐπ' αὐτῷ τὴν βασίλειον ἡγεμονίαν ποιήσεσθαι· γλυκύτατον γοῦν παιδίον αὐτὸ κατωνόμαζε καὶ τὰ πρῶτα τῆς γερουσίας ἐτίθετο· τὸ δὲ ἄρα ἦν πρὸς πᾶσαν πρᾶξιν πεπηρωμένον παντάπασιν· ὁ δὲ ὅ τι δ' ἂν ἐκεῖνο φθέγξαιτο ἢ ποιήσειε, θείαν καὶ φωνὴν ἡγεῖτο καὶ πρᾶξιν· ἡ δὲ πρόφασις τῆς ἀθρόας πρὸς ἐκεῖνο ἀγαπήσεώς τε καὶ μεταθέσεως τοιαύτη τις ἐγεγόνει, ἀναβήσομαι δὲ βραχύ τι τῷ λόγῳ ἐπὶ τὰ πρότερον τῆς ἐκείνου ἀρχῆς (Psellos, Chronographia 6.177, ed. *Impellizzeri*).

attribuire al regno un certo colore morale, culturale e politico. In effetti, è prevalentemente usato nei panegirici datati all'epoca quando Costantino Licude controllava gli affari di stato (1043–1050). Ma non aveva solo una connotazione politica, ma anche un senso morale di autocontrollo. Questa particolarità è confermata anche dai crisobolli dell'epoca 1044–1074 che utilizzano il termine come un aggettivo qualificante per il termine βασιλεύς. Dunque il significato culturale indica un giudizio politico espresso dal termine che si può riscontrare analizzando la cronologia del suo impiego. Il termine autocrate è utilizzato in concomitanza con la presenza a corte di personalità collegate direttamente al μεσάζων Costantino Licudi. Questo accade anche l'anno successivo all morte di Licudi quando si doveva nominare il successore al trono patriarcale e si vede anche con la ricomparsa di questo appellativo durante il regno di Romano IV Diogene quando era presente a corte Michele Psello. L'autocontrollo designato da questo appellativo era dovuto al fatto che il controllo del governo era stato delegato a qualcun altro, appunto il μεσάζων.

Tale lettura degli encomi ci permette di individuare un doppio auditorio per ogni encomio. In effetti se αὐτοκράτωρ rappresenta un termine utilizzato durante la fase culturale di Licudi allore il panegirico è sì rivolto a Costantino IX Monomaco, ma al contempo presenta sfumature culturali del μεσάζων stesso. In altre parole è presente sia la cultura dell'autore, ma anche quelle dell'imperatore e del suo mecenate di corte. Tale molteplicità di registri unificati in un'opera unitaria è un'ulteriore dimostrazione dell'abilità fuori dal comune di Michele Psello di stregare le varie personalità presenti nel suo uditorio.

LIST OF REFERENCES — ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Primary sources — Извори

Anecdota Graeca e codd. manuscriptis bibliothecarum Oxoniensium ed. *J. A. Cramer*, Oxford 1835 (repr. Amsterdam 1963).

Basilicorum libri LX, Series B, vols. 1–9, ed. *D. Holwerda* and *H. J. Scheltema*, Groningen 1953–1985.

Basilii Minimi in Gregorii Nazianzeni orationem XXXVIII commentarii ed. *Th.* S. *Schmidt*,Turnhout 2001.

Codices Hispanienses [Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum 11.1, ed. *K.O. Zuretti*, Brussels 1932].

De omnifaria doctrina, ed. *L. G. Westerink*, Nijmegen 1948.

Die Paraphrase des Euteknios zu Oppians Kynegetika, ed. *O. Tüselmann*, Berlin 1900.

Erlasse des Patriarchen von Konstantinopel Alexios Studites, ed. *G. Ficker*, Kiel 1911.

Geographi Graeci minores I, ed. *K. Müller*, Paris 1855 (repr. 1965).

Gli Imperatori di Bisanzio, ed. *S. Impellizzeri*, Milano 1984.

Ioannes Skylitzes, Synopsis historion, ed. *I. Thurn*, Berlin 1973.

Michaelis Attaliotae historia, ed. *I. Bekker*, Bonn 1853.

Michaelis Pselli Orationes panegyricae, ed. *G. Dennis*, Stuttgart, Leipzig 1994.

Sancti Romani Melodi cantica: cantica dubia, edd. *P. Maas* and *C. A. Trypanis*, Berlin 1970.

Themistii orationes quae supersunt, vol. 1, edd. *G. Downey* and *H. Schenkel*, Leipzig 1965.

Theodosii Diaconi De Creta Capta, ed. *U. Criscuolo*, Leipzig 1979.

Λέοντος τοῦ Διακόνου ἀνέκδοτον ἐγκώμιον εἰς Βασίλειον τὸν Β′, ed. *I. Sykutres*, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 10 (1933) 426–430. [Leontos tou Diakonou anekdoton egkōmion eis ton Vasileion ton B, ed. I. Sykutres, Epetēris Hetaireias Vyzantinōn Spoudōn 10 (1933) 426–430].

Secondary works — Литература

C. Chamberlain, The Theory and Practice of the Imperial Panegyric in Michael Psellos: the Tension between History and Rhetoric, Byzantion 56 (1986) 16–27.

G. Dagron, Empereur et prêtre. Étude sur le «césaropapisme» byzantin, Paris 1996.

G. T. Dennis, Imperial Panegyric: Rhetoric and Reality, ed. *H. Maguire*, Byzantine Court Culture from 829 to 1204, Washington 1997, 131–40.

F. Dölger, Das byzantinische Mitkaisertum in den Urkunden, Byzantinische Zeitschrift 36 (1936) 123–145.

F. Dvornik, Early Christian and Byzantine Political Philosophy, II Washington 1966, 611–723.

A. Každan, A. W. Epstein, Byzantine Change in Byzantine Culture in the eleventh and twelfth centuries, Berkley, 1985.

F. Lauritzen, Sul nesso tra stile e contenuti negli encomi di Psello (per una datazione dell' Oratio Panegyrica 3 Dennis), Medioevo Greco 7 (2007) 1–10.

L. Previale, Teoria e prassi del panegirico bizantino, Emerita 17 (1949) 72–105, e 18 (1950) 340–66.

D. Sear, Byzantine coins and their values, London 1987².

Фредерик Лаурицен

АВТОКРАТОР У ПАНЕГИРИЦИМА МИХАИЛА ПСЕЛА

У царским говорима Михаила Псела (1018–1081?) термин αὐτοκράτωρ није тако чест као термин βασιλεύς. То нас наводи на помисао да ова два термина немају само различито значење, него и да се њихова функција и начин употребе такође разликују. Наиме, термин αὐτοκράτωρ користио се искључиво онда када је цар преносио овлашћења на свог важног министра познатог под називима μεσάζων или παραδυναστεύων. Термин је употребљен само у панегирицима 2, 5, 7, 14, 19, 20, који су датирани на следећи начин: 2 (1043), 5, 7 (1048–1050), 7 (1050–1054), 14 (1064), 19, 20 (1069–1071). Наведени датуми нису случајни, јер сви припадају владавинама Константина X, Константина IX и Романа IV. Међутим, термин се најчешће користио у временском раздобљу 1043–1050, када је μεσάζων/παραδυναστεύων био Константин Лихуд. Ако бисмо ове податке упоредили са хрисовуљама, уочили бисмо да постоји једна занимљива паралела. Као што је то већ Ф. Делгер уочио, за раздо-

бље 1044–1074 био је карактеристичан термин αὐτοκράτωρ βασιλεύς, а не αὐτοκράτωρ καὶ βασιλεύς. То показује да је термин αὐτοκράτωρ у царским говорима коришћен као придев који је означавао самоконтролу, а не као засебна титула. Другим речима, општи и уобичајени термин за цара у Пселово време био је βασιλεύς, док је термин αὐτοκράτωρ у похвалним говорима у себи садржао одређене политичке и културне асоцијације, које је у овом периоду заступала и фракција којој је припадао Константин Лихуд.

Зборник радова Византолошког института XLIX, 2012
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIX, 2012

УДК: 321.18(495.02):929"10":808.5
DOI:10.2298/ZRVI1249127S

ЈАСМИНА ШАРАНАЦ СТАМЕНКОВИЋ
(Стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, Београд)

КОНСТАНТИН X ДУКА У ЦАРСКОМ ГОВОРУ МИХАИЛА ПСЕЛА*

На основу тумачења изворних података у говору посвећеном Константину X Дуки, који је Михаило Псел написао након цареве победе над Узима, разматрају се улога, значај и употреба царских говора у пропагирању византијске владарске дворске идеологије у 11. веку. Такође, разматра се и начин представљања цара у царском говору.

Кључне речи: царски говори, Михаило Псел, 11. век, Константин X Дука, мотиви говора.

According to the interpretation of the original data the speech dedicated to Constantine X Doukas, written by Michael Psellus after the Emperor's victory over the Uze, deals with the role, importance and use of imperial speeches in promoting the Byzantine court ruling ideology in the 11th century. Also, it deals with the way of presenting the emperor in the imperial speech.

Key words: imperial speeches, Michael Psellus, 11th century, Constantine X Doukas, speech motifs.

Царски говор (*βασιλικὸς λόγος*) или енкомион (*ἐγκώμιον*) добио је у византијској књижевности и култури значајно место још у рановизантијској епоси. Иако је он формом био везан за античко наслеђе, својом садржином се ослањао на хришћанску универзалистичку идеологију Византијског царства.[1]

* Чланак садржи део резултата насталих на пројекту бр. 177032 — *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* — који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[1] Детаљније о енкомиону у византијској књижевности cf. *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 120–132 (даље: *Hunger*, Literatur I); *E. Jeffreys*, Rhetoric, The Oxford Handbook of Byzantine Studies, edd. *E. Jeffreys — J. Haldon — R. Cormack*, Oxford 2008, 831–833. Римски цар био је изабраник Божији и испуњавао је Божију вољу као

Изузетан значај и ванвременску вредност овог књижевног жанра показао је палестински епископ Евсевије из Цезареје састављајући енкомион за Константина Великог (324–337), првог хришћанског владара и оснивача Византијског царства.[2] Похвални говори неговани су у Царству све до краја рановизантијског доба, када нестају са византијске књижевне сцене. Њихова обнова назирала се у средњовизантијској епоси већ са похвалним словом Лава Ђакона цару Василију II Македонцу (976–1025).[3] Међутим, царски говори су тек средином 11. века, са појавом једног од најугледнијих учењака Царства, Михаила Псела,[4] повратили своју вредност и превазишли традицију царских логоса рановизантијске епохе.[5]

Ученим грчким језиком и стилом, композицијом и структуром својих дела, Михаило Псел је оставио и свој лични печат на византијску историографију и књижевност. У време владавине цара Константина IX Мономаха (1042– 1055)[6] овај византијски књижевник постао је незаобилазна фигура на цариградском двору. У својим делима он је често приказивао присан однос са владајућим царем и радо истицао личне заслуге у византијској политици 11. века.

владар Римског царства које Бог штити. Треба се подсетити да је византијски владар себе сматрао ромејским (римским) царем, а да је царство којим је владао по милости Ромејско царство. Ово позивање на римско наслеђе, као и чврста вера да су царску власт примали директно из Божијих руку, створила је идеју о апсолутној моћи византијских царева у свету, која је доминирала у свести свих Византинаца, детаљније о томе в. *Г. Острогорски*, Автократор и самодржац, СД IV: Византија и Словени, Београд 1970, 281–364. *Исти*, Византијски цар и светски хијерархијски поредак, СД V: О веровањима и схватањима Византинаца, Београд 1970, 263–277.

2 О значају који је Евсевије Цезарејски имао у византијској историји в. *Н. Радошевић*, Константин Велики у византијским царским говорима, ЗРВИ 33 (1994) 7 (даље: *Радошевић*, Константин Велики); *иста*, Подела власти у грчким царским говорима IV века, ЗРВИ 34 (1995) 7–8 и н. 3.

3 *Hunger*, Literatur I, 122. Детаљније о Лаву Ђакону као зачетнику обнове византијских енкомиона, в. *В. Станковић*, Комнини у Цариграду. Еволуција једне владарске породице, Београд 2006, 223–226 (даље: *Станковић*, Комнини).

4 О Михаилу Пселу и његовом стваралачком раду cf. *Hunger*, Literatur I, 372–382; *L. Benakis*, Michael Psellos' Kritik an Aristoteles, BZ 56 (1963) 213–227; *G. Weiss*, Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos, Munich 1973; *Я. Н. Любарский*, Михаил Пселл. Личность и творчество. К истории византийского предгуманизма, Москва 1978; *P.Gautier*, Collections inconnues ou peu connues de text pseliens, RSBS 1 (1981) 39–69; *G. Kennedy*, Greek Rhetoric under Christian Emperors, Princeton, New Jersey 1983, 296–306; *P.Gautier*, Quelques lettres de Psellos inédites ou déjà éditées, REB 44 (1986) 111–197; *C. Chamberlain*, The Theory and Practice of Imperial Panegyric in Michael Psellus, Byzantion 56 (1986) 16–27; *S. Papaioannou*, Michael Psellos' Rhetorical Gender, Byzantine and Modern Greek Studies 24 (2000) 133–146; *J. Walker*, Michael Psellos on rhetoric: A Translation and Commentary on Psellos' Synopsis of Hermogenes, Rhetoric Society Quarterly 31 (2001) 5–40; *S. Papaioannou*, Η μίμηση στη ρητορηκή θεωρία του Μιχαήλ Ψελλού, Byzantium Matures: Choices, Sensitivities and Modes of Expression — Eleventh to Fifteenth Centuries (ed. *C. Angelidi*), Athens 2004, 87–98; Reading Michael Psellos (edd. *C. Barber — D. Jenkins*), Leiden–Boston 2006; *M. Jeffreys*, Psellos and 'his emperors': fact, fiction and genre, History as Literature in Byzantium (ed. *R. Macrides*), Birmingham 2007 (2010) 73–91.

5 *Радошевић*, Константин Велики, 13; уп. *Станковић*, Комнини, 227.

6 О процвату културе у Византијском царству за време цара Константина IX Мономаха в. *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 310–312 (даље: *Острогорски*, Историја); cf. *M. Angold*, The Byzantine Empire 1025–1204 (A political history), London — New York 1984, 76–91.

Царски похвални говори, без обзира на то када су и у коју сврху настали, исказују тренутни политички правац државе, саопштавајући оно што су захтевале и диктирале ондашње потребе византијског државног врха. Они су представљали најјаче оружје царске политичке пропаганде, јер су својом суштином и наменом били предвиђени за јавне наступе: читани су пред царем приликом одређених дворских прослава.[7] Иако се њима идеализовала стварност и промовисао култ владара, енкомиони су ипак били засновани на конкретним а не измишљеним догађајима.

Византијски ретори су, са мање или више успеха, истините догађаје улепшавали и надограђивали, док су, врло често, значај неких, по василевса негативних околности умањивали, свесно превиђали или прећуткивали.[8] Избор теме био је у царском говору препуштен ретору, али га је, по потреби, цар усмеравао. Тако је у Царству постојао, од јавности нескривен, присан однос између патрона (наручиоца говора) и ретора (клијента и аутора говора).[9] При писању царских говора, панегиричари су се, углавном, водили двема основним идејама — или су хвалили угледан род цара (*γένος*), или су истицали његове врлине (*ἀρετή*) којима је стекао право на византијски престо.[10] Ако је василевс имао племенито порекло, на њему се увек инсистирало, док се преко скромног породичног рода ћутке прелазило и акценат је био стављан на извршена дела и личне способности владајућег цара.

*

Царски говор, о којем је у овом раду реч, посвећен је цару Константину X Дуки (1059–1067), блиском Пселовом пријатељу.[11] Главни циљ говора био је да прослави и увелича победу Ромеја над варварима у времену када Царство више није водило јаку офанзивну политику и када су тријумфи Нићифора II Фоке (963–969), Јована I Цимискија (969–976) и Василија II Македонца (976–1025) полако постајали историја.[12] Извојевана победа Константина X Дуке над Узима представљала је Пселу оправдан повод за писање похвалне

---

[7] *Н. Радошевић*, Похвална слова цару Андронику II Палеологу, ЗРВИ 21 (1982) 80 (даље: *Радошевић*, Похвална слова).

[8] Византијски писци 11. и 12. века повукли су јасну границу између историчара и ретора, при чему су историчари имали обавезу и задатак да тачно и детаљно износе догађаје, в. *Радошевић*, Похвална слова, 80.

[9] Детаљније о томе в. *Сшанковић*, Комнини, 235–254 (поглавље: Ретори и цареви) и 254–265 (поглавље: Ретори и остали патрони).

[10] *Н. Радошевић,* Смењивање на престолу у грчким *царским говорима* IV века, ЗРВИ 38 (1999/2000) 24; уп. *Б. Крсмановић — Н. Радошевић*, Легендарне генеалогије византијских царева и њихових породица, ЗРВИ 41 (2004) 71 (даље: *Крсмановић — Радошевић*, Легендарне генеалогије).

[11] Цар Константин IX Мономах је свом секретару Михаилу Пселу обезбедио смештај у кући Константина Дуке, те је тада започело и њихово пријатељство, које је кулминирало доласком на власт династије Дука, cf. Michele Psello, Imperatori di Bisanzio (Cronografia) II, ed. *S. Impellizzeri*, Vicenza 1984, 298. 1–300. 33 (даље: Psello, Cronografia).

[12] О стању у Византијској држави у 11. веку детаљније в. *Осшрогорски*, Историја, 301–330 (поглавље: Владавина цивилног племства (1025–1081)).

беседе. На тај начин је дворска пропаганда наставила са неговањем давно формиране идеологије и култа о јединственом и јаком, непобедивом и универзалном хришћанском Византијском царству које је створио са̑м Бог.

Не може се са сигурношћу рећи колико је похвалних говора Михаило Псел посветио цару Константину X Дуки,[13] али је једино говор *„Δημηγορία εἰς τὸν βασιλέα τὸν Δούκαν“*[14] насловио на овог владара. Ово похвално слово Псел је саставио средином 1065. године, након што је опасност од Уза за Византијско царство прошла,[15] и средине 1067. године, пре смрти цара Константина X Дуке.[16] Џ. Денис оставља могућност да је Михаило Псел још два говора, у којима се хвале личне способности ромејског владара, посветио овом цару.[17] У прилог овој тврдњи свакако иде и чињеница да са̑м аутор у енкомиону о којем је реч, обраћајући се цару Константину X Дуки, помиње да му је и раније упућивао похвале: „И раније смо ти према сопственој моћи плели похвале, о, највећи царе, од врлина твоје моралне лепоте, од твог племенитог духа, од твоје бистре памети, твоје веома плодне душе“ (*Πρότερον μὲν οὖν, ἀπὸ τῶν τοῦ καλοῦ πλεονεκτημάτων ἐπλέκομέν σοι τὰς εὐφημίας εἰς δύναμιν, ἀπὸ τοῦ γενναίου φρονήματος, ἀπὸ τῆς ἀκριβεστάτης συνέσεως, ἀπὸ γονιμωτάτης ψυχῆς*...).[18] Имајући наведено у виду, може се прихватити Денисова претпоставка да је нека од претходних Пселових беседа, која описује моралне врлине и природне способности ромејског владара, била посвећена управо цару Константину Дуки. Ипак, треба предочити да Псел по том питању уноси забуну јер на самом почетку говора, за који поуздано знамо да је посвећен Константину Дуки, истичући значај и величину његове победе над Узима, пише да је „и пре те велике победе и успеха, о, најбожанственији царе, свако правило похвалних говора тебе било недостојно“ и да „нико није ни покушао да твојој моћи принесе одговарајућу похвалу“ (*καὶ πρὸ τοῦ μεγάλου τούτου τροπαίου καὶ κατορθώματος, θειότατε βασιλεῦ, ἅπας ἐγκωμίων νόμος*

---

[13] *D. Polemis*, The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography, London 1968, 33 and n. 39 (даље: *Polemis,* Doukai), сматра да се царски говор, који се налази између говора посвећеном цару Константину IX Мономаху и говора који је адресиран на цара Константина X Дуку, такође, односи на овог последњег; cf. Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita I, edd. *E. Kurtz — K. Drexl*, Milano 1936, 33–37 (даље: Psellus, Scripta minora). Међутим, Денис је дошао до закључка да је овај говор Псел посветио свом ученику Михаилу VII Дуки (1071–1078), cf. Michaelis Pselli Orationes panagyricae, ed. *G. T. Dennis*, Stutgardiae et Lipsiae 1994 (Bibliotheca Teubneriana) 106 (даље: Psellus, Orationes panagyricae).

[14] Psellus, Orationes panagyricae, 131. 1; cf. Psellus, Scripta minora, 38. 1.

[15] Према Острогорском, Узи су напустили јужноруску равницу и напали Византијско царство у јесен 1064. године, в. *Острогорски*, Историја, 324. О датирању напада Уза на Византију детаљније в. Византијски извори за историју народа Југославије III, прир. *Г. Острогорски — Ф. Баришић*, Београд 1966 (2007) 225 н. 13 (*Б. Радојчић*).

[16] Цар Константин X Дука умро је 22/23. маја 1067. год, cf. *Polemis,* Doukai, 32. Ibid., 33 and n. 39 сматра да је Михаило Псел написао енкомионе цару Константину X Дуки вероватно 1066/7. год.

[17] Psellus, Orationes panagyricae, 111–114, 114–117.

[18] Ibid., 131. 14–17. За превод царског говора велику захвалност дугујем др Сандри Шћепановић, асистенту на Одељењу класичних наука Филозофског факултета у Београду, као и колеги Милану Вукашиновићу на корисним сугестијама.

ἡττᾶτό σοι, καὶ τῶν πάντων οὐδεὶς τὴν προσήκουσαν εὐφημίαν ἐπενεγκεῖν ἐπεχείρει τῷ κράτει σου...).[19]

Међу главне одлике Пселовог енкомиона Константину Дуки на првом месту треба сврстати ауторово истицање присности са царем коме је говор посветио, што се најбоље види из Пселовог директног обраћања Дуки. При том, аутор је нагласио вредност и лепоту испољених особина, као и подвиге цара Константина X. Затим, говор је прожет византијском владарском идеологијом, пошто се цару придају натприродне божанске способности, а његова дела представљају као чуда. И најзад, у говору аутор не помиње Дукино порекло, што је било уобичајено за похвале цару, већ истиче само племенитост његовог рода.

Композициона схема царског логоса посвећеног Константину X садржи следеће елементе:

- уводни део, који Михаило Псел почиње обраћањем владару Дуки и где се најављује тема похвалне беседе; у овом делу запажа се мотив божанског порекла цареве власти, као и пишчево настојање да себе прикаже као недовољно образованог и недостојног у изрицању похвале овом цару;
- главни део почиње похвалом моралних и владарских врлина самог цара, да би, затим, писац прешао на метафорично описивање тријумфа хришћанске византијске војске над варварима; у наставку следи поређење Константина Дуке са Мојсијем и Александром Великим, при чему Псел цареве успехе ставља у исту или чак вишу раван у односу на победе ове двојице;
- у завршном делу аутор саветује Дукине наследнике како да владају Царством после оца, указујући на дипломатију као примарно средство вођења византијске државне политике у односу на оружану силу; обраћајући им се као „племенитим потомцима оца“, Псел помиње и њихову мајку, истичући њену узвишеност.

Очито је да се композиција царског говора Михаила Псела ослања на схеме енкомиона које су писали византијски ретори пре њега.[20] На тај начин Псел је показао да је не само добар заступник царске воље и државне идеологије, већ и добар познавалац раније написаних дела.

* * *

На самом почетку похвалног слова Константину X Михаило Псел је исказао свој став како према владару коме је посветио говор, изражавајући на-

---

[19] Ibid., 131. 2–5.

[20] Схема царских говора одређена је још на граници III и IV в. н. е. у трактату Менандра ретора, cf. *Hunger*, Literatur I, 88. О композиционој схеми енкомиона детаљније в. *Радошевић*, Похвална слова, 64.

клоност према његовим идејама и поступцима, тако и према самом делу које саставља, означавајући га као недостојно да опише величанствене подвиге цара. Уобичајена одлика царских говора била је да њихови аутори истичу сопствену скромност, приказујући се као недовољно образовани и без довољне говорничке надарености да искажу заслуге и дела цара коме посвећују беседу.[21] Поштујући правила која намеће тај књижевни жанр, и Михаило Псел је окарактерисао себе као недораслог овом задатку: „Ако оно што се десило спада у ред натприродних чуда, а сваки похвални говор проистиче из природне способности, како онда природном моћи можемо похвалити оно што је натприродно? Које речи пронаћи да бисмо изразили натприродна чуда? Када дела надилазе речи, до њих реч не допире, ни ако о њима говори вешт беседник, па ни неко чије способности надилазе нашу говорничку вештину.“ (*εἰ γὰρ τὸ γεγονὸς τῶν ὑπὲρ φύσιν θαυμάτων ἐστίν, ἅπας δὲ λόγος ἐγκωμιαστικὸς ἐκ τῆς κατὰ φύσιν δυνάμεως πρόεισι, πῶς ἂν τοῖς κατὰ φύσιν τὰ ὑπὲρ φύσιν ἐπαινεσώμευας τίνας δὲ λόγους εὑρήσομεν τῶν ὑπερφυῶν θαυμασίων; ὧν γὰρ ὑπὲρ λόγον ἡ πρᾶξις, τούτου οὐκ ἐφικνεῖται λόγος, οὔτε τεχνικὸς οὔτ' εἴ τις ἐστὶ δυνάμεως τῶν ἐν ἡμῖν κρείττονος.*).[22]

Тежња за сопственим истицањем у написаном говору потврдила је стваралачку свест Михаила Псела. Сходно свом образовању и интелигенцији, он је могао наслутити да ће историја спомињати и процењивати његово име и заслуге, те је налазио и начина и простора да у делу које прославља василевса још једном подвуче и прослави онога ко сва та дела и врлине спасава од заборава својим талентом и генијалношћу, која је само њему својствена. „То је оно на шта сам се одважио, али похвалу нисам до краја разрадио, већ само одмерено назначио. Ако ти је то прихватљиво, нека је књиге пренесу, а ако није, нека је ветрови разнесу. У сваком случају, ти ћеш бити обзнањен као победник — било зато што је твој подвиг стваран, или зато што га је подстакла богољубивост.“ (*Τοῦτο μὲν δὴ τὸ ἐμὸν τόλμημα, οὐκ ἀρκούντως ἐξεργασθέν, ἀλλὰ μετρίως εἰσενεχθέν, ἵνα σου τῷ συντόμῳ λάθω τὴν ἀκοήν. καὶ εἰ μὲν εὐπαράδεκτόν σοι, βίβλοι φερέτωσαν, εἰ δ' οὖν, αὖραι διασκιδνάτωσαν· ἀμφοτέρωθεν γὰρ στεφανίτης αὐτὸς ἀναγορευθήσῃ, ἢ τῇ ἀληθείᾳ τοῦ ἐγχειρήματος ἢ τῷ φιλοθέῳ τοῦ σκέμματος.*).[23] Псел је, представљајући себе као довољно смелог да василевсу говори и оно што овај не би желео да чује, приказао блискост са Константином Дуком, као и високи положај који је заузимао на византијском двору. О великом утицају на Константина X и византијску државну политику сâм аутор говори у својој „Хронографији“, истичући да је имао пресудну улогу у Дукином доласку на власт,[24] да је заузео почасно место међу онима који су били у владаревом окружењу док је био

[21] Обавезна тема увода грчких царских говора била је да је сâм говор безвредан, а да је његов састављач неспособан, в. *Радошевић*, Похвална слова, 69–70.

[22] Psellus, Orationes panagyricae, 131. 7–13.

[23] Psellus, Orationes panagyricae, 133. 61–66.

[24] Psello, Cronografia, 302–304.

на царском престолу, као и да је седео са царем за истим столом и уживао све привилегије.[25]

Тематско и емоционално средиште Пселове беседе Константину X представља царева личност. Приказујући Дуку као архетип византијског хришћанског владара, у чију душу је уткано беспрекорно и несумњиво познавање божанске и људске природе, Псел, у хваљењу свог пријатеља није заобишао четири главне врлине, које је установио још Менандар.[26] У питању су незаобилазни елементи царских говора: умереност или целомудрије (*σωφροσύνη*), правичност (*δικαιοσύνη*), храброст (*ἀνδρεία*) и разборитост (*φρόνησις*). „Исијаваш умереношћу“ (*διαλάμπεις τῇ σωφροσύνῃ...*), вели Псел, и „мушки се бориш против недаћа“ (*ἀνδρίζῃ κατὰ τῶν παθῶν...*); „не само што знаш мерило праведности, већ си јој ти сам мерило“ (*τὴν τῆς δικαιοσύνης οὐ μόνον στάθμην ἐπίστασαι ἀλλὰ καὶ ταύτῃ στάθμη καθίστασαι...*). „Дивили смо се твојој благости здруженој са оштрином, постојаности твога ума са умешношћу у свему“ (*ἐθαυμάζομέν σου τὸ πρᾶον μετὰ τῆς ὀξύτητος, τὸ βεβηκὸς τοῦ φρονήματος μετὰ τῆς εἰς ἅπαντα δεξιότητος...*),[27] каже аутор.

Константин X описан је као изузетно скроман и дубоко и искрено побожан владар, који се у управљању Царством водио искључиво узвишеним хришћанским идејама, осуђујући све људске слабости: „Ја желим нешто више да ти кажем, али се плашим твоје богољубивости, да ме не казниш због мојих речи као да су дрскост. Али мало пажљивије размотри моје речи и немој одмах да противречиш и немој да мешаш мој покушај са слаткоречивошћу“ (*Ἐγὼ δὲ βούλομαί τι καὶ πλέον ἐρεῖν, ἀλλά σου δέδοικα τὸ φιλόθεον, μή με καὶ δίκην εἰσπράξῃς τῶν λόγων ὥσπερ τολμήματος. ἀλλὰ μικρόν τί μοι φιλοσόφησον, καὶ μὴ εὐθὺς ἀπαντήσῃς καί μοι συγχέῃς τῇ εὐγλωττίᾳ τὴν ἐπιχείρησιν*).[28]

Писац је дочарао слику Константина Дуке прожетог хришћанским учењем, којем је дубоко био привржен и са којим се сживео. По том учењу Дука је мерио све своје поступке: са једне стране, храбро је ратовао против неверника који су нападали Царство, док је, са друге, као побожан и човекољубиви владар, проливао сузе због коришћења оружја и саосећао са својим непријатељима. „О, твојих непресушних суза и дубоких и потиснутих јецаја“ (*ὢ τῶν σῶν ἀειρύτων δακρύων καὶ τῶν βυθίων καὶ ἀφανῶν στεναγμῶν...*),[29] каже Псел у беседи. О Дукином васпитању у духу хришћанства и познавању Св. писма, Михаило Псел сведочи и у својој „Историји царева“,[30] описујући Кон-

[25] Ibid., 294.

[26] Четири главне врлине биле су издвојене још у приручницима првих векова нове ере и око њих су ромејски панегиричари градили ликове својих владара, в. *Hunger*, Literatur I, 120; *Радошевић*, Похвална слова, 77–79; *исѿа*, Никејски цареви у савременој им реторици, ЗРВИ 26 (1987) 77 (даље: *Радошевић*, Никејски цареви).

[27] Psellus, Orationes panagyricae, 131. 19–23.

[28] Ibid., 132. 46–48.

[29] Ibid., 132. 43–44.

[30] Psello, Cronografia, 314; cf. Miguel Ataliates Historia, ed. *I. P. Martín*, Madrid 2002, 57 (даље: Atal.).

стантина као човекољубивог цара, који се уздржава од телесног мучења и грубих речи, задовољава претњама, оплакује противнике и кажњава их присилним замонашењем и прогонством.[31]

Како је царски говор имао за циљ да прослави војни успех Константина Дуке, Михаило Псел га је представио као владара који познаје ратне вештине и стратегију и који „наређује војсковођама, стоји на борбеној линији, напада логор непријатеља, варварина разбија и далеко прогони стрелама од речи" (*καὶ στρατηγοῖς ἐπιτάττεις καὶ ἐπὶ φάλαγγος ἵστασαι καὶ χάρακα βάλλεις καὶ κατασείεις τὸ βάρβαρον καὶ πόρρωθεν ἀπελαύνεις τοῖς ἀπὸ λόγου τοξεύμασι.)*.[32] Преувеличавајући, аутор је извојевану победу Константина X над Узима описао као успех који спада у ред натприродних чуда (*τῶν ὑπὲρ φύσιν θαυμάτων*),[33] иако је „оружани сукоб" био маргиналан. Заправо, Псел у „Хронографији" каже да је цар, сазнавши да су Узи (односно западни Мизи и Трибали[34]) напали Византију, стао на чело невелике војске и кренуо против непријатеља, иако га је Псел саветовао да не напушта двор.[35] Како је Дука у међувремену сазнао за пропаст Уза, чију је војску захватила епидемија куге (што се може тумачити као „натприродно чудо" и „Божије дело", али никако као победа Византинаца извојевана тешком оружаном борбом), вратио се у престоницу да прослави тај „царски тријумф".[36] Такође, у свом историографском делу Псел даје два виђења војне политике свог пријатеља, истичући најпре да је он био изузетно посвећен проблемима војне организације,[37] те да је у томе надмашио остале цареве. На другом месту наводи, ипак, да Константин није трошио много новца на војску, да није марио да „што је наша (тј. ви-

---

[31] Psello, Cronografia, 310, 312. Atal., 57, такође, каже да се Константин Дука према противницима своје владе односио великодушно и да није дозволио да ико буде кажњен капиталном мером, већ искључиво протеривањем из земље и конфискацијом добара.

[32] Psellus, Orationes panagyricae, 132. 27–30.

[33] Ibid., 131. 7–8, 11.

[34] Псел овде очигледно употребљава име Трибали за Узе, док под Мизима подразумева Печенеге, детаљније в. ВИИНЈ III, 225 н. 13 (*Б. Радојчић*).

[35] Psello, Cronografia, 312–314. Прешавши Дунав, Узи су се сукобили са византијском војском на чијем челу су били епарси подунавских градова, магистри Василије Апокап и Нићифор Вотанијат. Узи су савладали византијску војску, а њене војсковође заробили, те су почели са пљачкањем византијских тема — Бугарске, Тракије, Македоније, и у свом походу стигли су све до Солуна и Хеладе, cf. Ioannis Zonarae epitome historiarum IV, ed. *L. Dindorfius*, Lipsiae 1871, 199. 20–200. 6 (даље: Zon. IV); Ἡ Συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτξη (Ioannes Skylitzes Continuatus), ed. *E. Tsolakis*, Thessaloniki 1968, 113. 1–114. 13 (даље: Skyl. Cont.); Psello, Cronografia, 312. 1–314. 17; Atal., 63. 1–14. Уп. *Острогорски*, Историја, 324. Atal., 63–64, саопштава да је напад Уза био толики да је византијска држава планирала емиграцију свог становништва са европске стране. Константин Дука је послао своје изасланике са даровима да преговарају са вођама Уза, али то није донело очекивани резултат. Због тога је цар стао на чело војске од 150 људи и кренуо на непријатеља (Михаило Аталијат се овде прикључује забринутом ставу Византинаца сматрајући да је било потребно да цар окупи војске Истока). Аталијат и Скиличин Настављач говоре о истом броју Уза који је напао Византију — од 600 000, док Јован Зонара наводи реалнију цифру од 60 000, в. ВИИНЈ III, 231 н. 10 (*Б. Радојчић*).

[36] Atal., 64–65.

[37] Psello, Cronografia, 294.

зантијска) војска слабија, снага непријатеља је већа“ и да је овакав став Констатина X према војсци „нанео ударац држави и довео је до пропасти“.[38]

Иако владу цара Конастантина Дуке није карактерисала запаженија војна политика (напротив, у „Хронографији“ Псел истиче његово бављење цивилним пословима) Псел у овом говору употребљава мотив *цара војника*, који ће се даље развијати у реторству епохе Комнина.[39] Афирмацијом василевса као цара ратника заокруживала се идеална слика византијског цара, првобраниоца хришћанске вере.

Михаило Псел је скренуо пажњу на Божију помоћ у царској победи над варварима и више пута је својом реторском вештином проткао беседу основном идејом владајуће идеологије о божанском пореклу царске власти: „Које бисмо се онда речи могли усудити да ти принесемо после неизрециве и тајне божанске промисли која је на теби“ (*τίνας ἂν λόγους μετὰ τὴν αρρητον καὶ ἀπόρρητον ἐπὶ σὲ τοῦ θεοῦ πρόνοιαν προσενεγκεῖν σοι τολμήσαιμεν;*).[40] Константин X је представљен као Божији изабраник и са небеса предодређен за владавину, дакле, посредник између небеског и земаљског царства, који је био у служби Божанског провиђења. Псел је и у „Хронографији“, пишући о абдикцији Исака I Комнина (1057–1059) у корист Константина Дуке, на два места истакао да је Дука на византијски престо дошао законитим путем, тј. Божијим избором.[41] Аутор је тиме направио разлику између Константина X и његовог претходника, који је на царски трон дошао након побуне. Бог је био тај који је улио снагу, веру и мудрост Константину Дуки да победи своје противнике, овенча Византију победом и прослави је, те се Псел пита: „Ко би могао да изрекне та моћна божанска дела? Ко може да прослави та величанствена чуда и успехе те моћне руке“ (*ἀλλὰ τίς ἐξείποι τὰς τοῦ θεοῦ δυναστείας; τίς ἱκανὸς ἐξυμνῆσαι τὰ μεγαλεῖα τοῦ μεγάλου βραχίονος θαύματά τε καὶ κατορθώματα;*);[42] затим: „твоје дело очигледно потиче од божанске силе, који аргумент ће то порећи? Међутим, Бог се у ту сврху послужио тобом као Мојсијем и тобом поразио ове нове Амалићане, и не само испружањем руку (Exodus 17, 11–12), већ и војном тактиком и јединицама које су се обрушиле са обе стране, и спреда и с леђа. Оно што је теби био Бог, то си ти постао војницима и они су били упућени на тебе, а ти очигледно на Бога, који је са обе стране поразио варварина — одозго сам, а одавде твојим рукама и војницима“ (*θείας μὲν τὸ ἔργον προδήλως δυνάμεως, καὶ τίς ἀντερεῖ λόγος; ἀλλὰ σοὶ ὡς*

---

38 Ibid., 308. Константин X је остао забележен и код Михаила Аталијата као владар који није придавао значај војним пословима у држави и као један од главних криваца за стање у којем се Царство нашло у другој половини 11. века, cf. Atal., 57–58.

39 Детаљније о мотиву цара ратника, в. *Станковић*, Комнини, 209–218.

40 Psellus, Orationes panagyricae, 131. 5–7.

41 Psello, Cronografia, 288; 300. О доласку на власт Константина Дуке и околностима које су претходиле овом чину, в. *Б. Крсмановић*, Успон војног племства у Византији XI века, Београд 2001, 265–275 (поглавље: Абдикација Исака I у корист Константина Дуке 1059). Atal., 54, саопштава да је након проглашења за цара Дука и сâм нагласио, обраћајући се члановима синклита, да га је небески цар поставио за цара овог (тј. земаљског) света и да му је уручио почасти.

42 Psellus, Orationes panagyricae, 132. 32–35.

Μωϋσῇ πρὸς τοῦτο ἐχρήσατο ὁ θεός, καὶ σοὶ καταπολεμεῖ τὸν νέον τοῦτον Ἀμαληκίτην λαόν, οὐ χειρῶν ἐκτάσει μόνον, ἀλλὰ καὶ στρατηγικοῖς ἐνθυμήμασι καὶ γενναίοις στρατεύμασιν ἀμφοτέρωθεν / βάλλουσι, καὶ κατὰ νώτων καὶ κατὰ στέρνων. ὃ γὰρ σοὶ γέγονεν ὁ θεός, τοῦτο σὺ καθίστασο τοῖς στρατεύμασι· κἀκεῖνα μὲν πρὸς σὲ τὴν ἀναφορὰν εἶχε, σὺ δὲ καθαρῶς πρὸς θεόν· ὃς ἀμφοτέρωθεν τὸ βάρβαρον καταπεπολέμηκε, παρὰ μὲν ἑαυτοῦ ἄνωθεν, ἐνταῦθα δὲ παρὰ τῶν σῶν χειρῶν καὶ στρατευμάτων.).[43]

Михаило Псел користи још један уобичајен елемент царских говора, који се односи на поређење владара са библијским и античким јунацима. Он победу цара Конастантина Дуке над Узима пореди са Мојсијевим тријумфом над Амалићанима[44] и победама Александра Великог:[45] „Како год било, извојевао си победу, царе, и толики трофеј си поставио на земљу који је као ниједан до сада раван свим легендарним победама Александра Македонског или је од њих неупоредиво већи, а ако се упореди са Мојсијевим тријумфима, од њих је по много чему био већи. Онај човек, који је био народни вођа и проглашен Богом пред Фараоном, многе народе је оставио непоробљене ономе који га је наследио на челу, а ти својој деци ниси оставио ниједног варварина непораженог“ (*ὅπως δ’ ἂν ἕξοι τοῦτο, νενίκηκας, ὦ βασιλεῦ, νίκην καὶ τηλικοῦτον ἕστησας ἐπὶ γῆς τρόπαιον, ὃ τοῖς μὲν τοῦ Μακεδόνος Ἀλεξάνδρου θρυλλουμένοις κατορθώμασιν ἀπαραμίλλως πᾶσιν ἀντίρροπον, ἢ τούτων μὲν ἀσυγκρίτως κρεῖττον, τοῖς δὲ Μωσαϊκοῖς παραβαλλόμενον καὶ οὐκ ὀλίγῳ μέρει νικῶν, ἀλλ’ ὁ μὲν δημαγωγὸς ἐκεῖνος ἀνὴρ καὶ θεὸς προσαγορευθεὶς Φαραὼ πολλὰ τῶν ἐθνῶν ἀφῆκεν ἀδούλωτα τῷ μετ’ αὐτὸν στρτηγήσαντι, σὺ δὲ τοῖς παισὶν οὐδ’ ὁντιναοῦν βάρβαρον ἀφῆκας ἀήττητον.*).[46] Михаило Псел и у историографском делу пореди Дуку са Мојсијем,[47] али и са античким херојем Ахилом, потомком Еака и Пелеја.[48]

Често коришћен мотив у беседама рановизантијске епохе био је мотив *владара философа*, који је Псел, и сам образован на античким традицијама, вешто укључио у хришћанску идеологију: „Изузетно смо се дивили хармонији и складу у сваком виду твог царевања, како заједно и у исто време доносиш законе законодавцима, постављаш војсковође, философираш са филозо-

[43] Ibid., 132. 50–133. 60.

[44] У науци је поређење византијских царева са Мојсијем посредно доведено у везу са Константином Великим, јер је још Евсевије Цезарејски повезивао Мојсијев прелазак преко Црвеног мора и његово доношење десет Божијих заповести са Константиновим преласком у Цариград, његовом пресудном улогом у ударању темеља хришћанству, канонизовањем хришћанске вере и њеним помирењем са влашћу и државом, в. *Радошевић*, Константин Велики, 16 и н. 34. Осим Мојсија, византијским писцима су за величање својих патрона често мерило били Давид, Ноје и Зоровавељ, в. *исша*, Никејски цареви, 81.

[45] О коришћењу античких поређења у византијској књижевности, cf. *H. Hunger*, On the imitations (μίμησις) of the antiquty in Byzantine Literature, DOP 23/24 (1969–1970) 15–38 (даље: *Hunger*, Μίμησις).

[46] Psellus, Orationes panagyricae, 133. 66–75.

[47] Psello, Cronografia, 314.

[48] Ibid., 282–284; 296; cf. *Hunger*, Μίμησις, 27.

фима, заједно са реторима практикујеш вештину убеђивања“ (*ὑπερηγάμεθά σου τὸ πρὸς ἕκαστον τῶν τῆς βασιλείας πραγμάτων εὐάρμοστόν τε καὶ σύμφωνον, ὡς ὁμοῦ καὶ κατὰ ταὐτὸν νομοθετεῖς νομοθέταις καὶ ἐπανορθοῖς στρατηγοὺς καὶ συμφιλοσοφεῖς φιλοσόφοις καὶ συμπνέεις ῥήτορσι τὴν περὶ λόγους πειθώ*...).[49] Учени Псел је, тако, врло спретно приписао Константину Дуки велико образовање, по којем се издвајао и уздизао од осталих грађана. На исти начин Псел описује Константина X у „Хронографији“, саопштавајући да је цар ушао у суштину филозофије и реторике.[50] Захваљујући том образовању, које добијају само привилеговани, Дука је, уз Божији благослов, могао да доноси одлуке и да влада државом у складу са царским законима.

По угледу на похвална слова рановизантијске епохе, царски говори 11. века садрже и многе паганске мотиве, који су постали неодвојиви део похвала хришћанским царевима.[51] Један од очигледнијих паганских мотива био је поређење византијског цара, од чије воље је зависило све у Царству, са Сунцем — извором живота на планети.[52] Иако се Михаило Псел у царском говору Конастантину X ни на једном месту није експлицитно послужио тим поређењем, он је, ипак, описујући напад Уза на византијску територију, варваре упоредио са облацима који наилазе са запада и који покушавају да прекрију Царство, тј. цара (односно Сунце) који њиме управља:[53] „О, небеских стрела по варварима! О, невидљивих ли хитаца! О, анђеоских сила у ваздуху! О, божанских напада на неверничке чете! Где је сада то небројено мноштво — облаци који замало нису прекрили читав запад? Где су сада реке варварских војски које су се разлиле по нашим границама, а затим се слиле у једно и утекле под земљу и јарко се обојиле властитом крвљу“ (*ὢ τῶν ἐξ οὐρανοῦ κατὰ τῶν βαρβάρων βελῶν, ὢ τῶν ἀφανῶν τοξευμάτων, ὢ τῶν ἀγγελικῶν ἐν ἀέρι δυνάμεων, ὢ τῶν θείων στρατευμάτων κατὰ τῶν ἀθέων ταγμάτων. ποῦ νῦν αἱ μηδὲ ἀριθμούμεναι μυριάδες, τὰ συγκαλύψαντα νέφη μικροῦ δεῖν τὴν ἑσπέραν ξύμπασαν; ποῦ τὰ χυθέντα κατὰ τῶν ἡμετέρων ὁρίων βαρβαρικὰ ῥεύματα καὶ στρατεύματα, εἶτ᾽ ἀθρόον συγχυθέντα καὶ κατὰ γῆς ῥεύσαντα καὶ τοῖς οἰκείοις συγκαλυφθέντα περιφανῶς αἵμασιν;)*.[54]

Чињеница да Псел пореди Узе са митским аветима — змајевима (*δράκουσιν*) и са крволочним животињама — лавовима (*λέουσιν*),[55] који су се устремили на мирољубивог византијског цара и његову државу, послужила је аутору похвалног слова да ненаметљиво, кроз опис противника, припише Дуки изузетне моћи и вештине уз помоћ којих је цар, Божији штићеник, од неприродних авети одбранио и себе и Царство.

---

49 Psellus, Orationes panagyricae, 131. 23–132. 27.

50 Psello, Cronografia, 294.

51 *Радошевић*, Константин Велики, 8 и н. 5.

52 Исто; *Радошевић*, Никејски цареви, 81.

53 Cf. *Hunger*, Μίμησις, 23.

54 Psellus, Orationes panagyricae, 132. 35–42.

55 О стереотипним поређењима са животињама cf. *Hunger*, Μίμησις, 23; *Радошевић*, Никејски цареви, 81.

Славећи Конастантина Дуку, Псел је у говор унео кратку похвалу владаревој супрузи, августи Евдокији Макремволитиси (1067–1071), описујући је као „изузетну мајку којој ништа није равно" (*τῆς ὑπερφυοῦς μητρὸς καὶ ἧ μηδὲν τῶν ἁπάντων ἀνθάμιλλον...*).[56] Такође, он и у „Хронографији" Евдокију описује као жену аристократског порекла, племенитог духа и префињене лепоте.[57] Мотив величања царице биће развијан у реторству комнинске епохе и достићи ће своју кулминацију са Аном Даласином и Ирином Дукеном, које су, као покровитељке, биле окружене најученијим личностима Царства тог доба.[58] Тако су са Михаилом Пселом моћне византијске царице 11. века постале самостални и оригинални предмет похвалних говора.[59]

Иако је на све начине — како у царском говору тако и у „Хронографији" — Псел настојао да истакне све позитивне одлике Константина Дуке, из одређеног разлога изостала је за енкомионе уобичајена похвала царевог порекла. Тако он не доводи Дукино порекло у везу нити са Константином Великим, утемељивачем Византијског царства, нити са неком другом славном личношћу раније епохе.[60] Михаило Псел ни у свом историографском делу није нашао за сходно да улепша род Константина X неком легендарном генеалогијом, повезујући Константина Дуку једино са породицом Дука из 10. века, истичући да царев род потиче „од оних славних Дука, мислим на Андроника и Константина".[61] Ово сродство довео је у питање Јован Зонара, византијски хроничар прве половине 12. века, саопштавајући да је род Дука „давно у потпуности пропао, када је Константин покушао побуну".[62] Како „ниједан мушки члан породице није остао", по Царству је кружила прича да су преци Константина X „потекли од женске линије" и да се због тога он „није сматрао чистим, већ мешаним" и „држало се да нема право сродство са Дукама".[63]

---

56 Psellus, Orationes panagyricae, 133. 77–78. Царица Евдокија Макремволитиса била је сестричина цариградског патријарха Михаила Керуларија и друга жена цара Константина X Дуке. О њој детаљније в. *Осшрогорски*, Историја, 325–326; cf. *Polemis,* Doukai, 34 and n. 48.

57 Psello, Cronografia, 298. Михаило Псел је Евдокији Макремволитиси посветио један похвални говор, cf. Psellus, Orationes panagyricae, 123–126.

58 Ана Даласина је била жена куропалата Јована Комнина, рођеног брата цара Исака I Комнина, и мајка цара Алексија I Комнина (1081–1118). Након абдикације Исака Комнина у корист Константина Дуке, Ана Даласина, тзв. „мајка Комнина", постала је најљући противник породице Дука, детаљније в. *Сшанковић*, Комнини, 17–36; 102–114. Ирина Дукена је била жена цара Алексија Комнина и унука цезара Јована Дуке, рођеног брата цара Константина Дуке, в. исто, 114–123.

59 Исто, 229.

60 О историјским личностима које су византијски писци користили за грађење генеалогија царева в. *Крсмановић — Радошевић*, Легендарне генеалогије, 71–98. Цезар Нићифор Вријеније, муж Ане Комнине, у својој „Историји" доноси измишљену генеалогију Дука, коју везује за Константина Великог. Први Дука био је један од оних који су са Константином напустили стари Рим и преселили се у нови, „по крви" му је био близак и од њега је добио достојанство „дуке Константинопоља", cf. Nicéphore Bryennios, Histoire, éd. *P. Gautier*, Bruxelles 1975 (CFHB) 67–69. Уп. *Крсмановић — Радошевић*, Легендарне генеалогије, 89 и н. 58.

61 Psello, Cronografia, 282. Уп. *Крсмановић — Радошевић*, Легендарне генеалогије, 90.

62 Zon. IV, 198.

63 Loc. cit.

Имајући наведено у виду, не може се са сигурношћи рећи да ли је Пселово прелажење преко порекла Константина X било због тога што је сматрао да је род Дука сâм по себи довољно племенит и да је улепшавање порекла ове породице неком легендарном причом непотребно и неумесно, или због чињенице да је и њему била позната прича да цар не води порекло од „чистих Дука", већ „мешаних" — тј. по женској линији. Много је вероватније да је Михаило Псел, као истакнути присталица Константина X, избегавао помињање шкакљиве теме. Он у „Хронографији" о роду цара Константина сведочи да је „све до прадедова био славан и богат, онакав каквим га опевају у историјама: и дан данас сви причају о оном славном Андронику и о Константину и о Пантирију, од којих су им једни сродни по мушкој а други по женској линији".[64]

У свом говору Псел је децу Константина Дуке означио као „племенито семе", рекавши да су она „пород најплеменитијег оца" (*Ἀλλ', ὦ γενναῖα τοῦ γενναιοτάτου πατρὸς σπέρματα καὶ γεννήματα...*), чиме је нагласио беспрекоран и неупоредив углед једног византијског цара.[65] У том смислу јасно је да „племенитост" и „угледно порекло" деца Константинова наслеђују од оца, иако Михаило Псел „племенитост" Константина Дуке изводи од Дука 10. века. Са друге стране, овај цар је и примером својих врлина пружио неприкосновен модел својим наследницима, који су се васпитањем, изванредним дворским образовањем, а пре свега Божијим благословом, припремали за византијски трон, те Псел саветује и подстиче Дукину децу да уче из владавине њиховог оца о управљању Царством.

На крају похвалног слова Псел је изказао свој став по питању решавања сукоба са страним народима — Византија треба да купује мир, а не да води рат — којим се руководио и цар Константин Дука. О замени војне политике дипломатијом, Псел говори и у „Хронографији", наводећи да је цар оружану борбу са страним народима замењивао слањем поклона и других дарова.[66] У царском говору, заговарајући политику дипломатије, Псел се обраћа деци Константина X: „Желим вам да не будете суморни због очевих победа, зато што нећете ратовати ни против једног варварина и поразити га ви лично, будући да су сви поражени и прогнани. Нека бисте се ведрог духа попели на подигнуте штитове и докрајчили обезглављене лавове и змајеве те међусобно измирили делове света, спајајући једноплемене мировним уговорима. Ако се појаве варвари, нека бисте их далеко отерали и определили се да Ромејска држава побеђује помоћу частољубивих дарова и човекољубивих поступака, сле-

---

64 Psello, Cronografia, 296. Пантирије је за разлику од Андроника и Константина непозната личност у историји. *Polemis,* Doukai, 9 and n. 2, мисли да је погрешно сматрати Пантирија чланом породице Дука и да Михаило Псел у „Хронографији" цара Константина, Дуку доводи у везу са Пантиријем по „женској линији".

65 Psellus, Orationes panagyricae, 133. 76–77. Константин X и Евдокија Макремволитиса имали су седморо деце: четири сина (Михаила, сина непознатог имена, Андроника, Константина) и три ћерке (Ану, Теодору и Зоју), cf. *Polemis,* Doukai 34. *N. Oikonomidès*, Le serment de l' impèratrice Eudocie (1067). Un épisode de l' histoire dynastique de Byzance, REB 21 (1963) 101, сматра да су Константин Дука и Евдокија имали још једну ћерку, која се звала Ирина.

66 Psello, Cronografia, 308.

деђи пример предака.“ (*μὴ ἐπισκυθρωπάσοιτε τοῖς τοῦ πατρὸς κατορθώμασιν, ὡς πρὸς μηδένα τῶν πάντων βαρβάρων αὐτοὶ πολεμήσοντες καὶ νικήσοντες τῶν ὅλων ἡττημένων καὶ ἀπωσμένων. ἀλλ' ἱλαρᾷ τῇ ψυχῇ ἐπὶ τῶν ἀναιρεθεισῶν ἀσπίδων ἐμβαίητε καὶ τοὺς ἀπεσφαγμένους καταπολεμοῦντες λέοντας τε καὶ δράκοντας καὶ τὰ τῆς οἰκουμένης τμήματα ἀλλήλοις καταλλάττοιτε, σπονδαῖς εἰρηνικαῖς συνάπτοντες τὸ ὁμόφυλον. καὶ εἴ τι μὲν βάρβαρον, πόρρωθεν ἀποκρούοιτε, τὴν δὲ πολιτείαν Ῥωμαίων νικᾶν ἔλοισθε φιλοτίμοις δωρήμασι καὶ φιλανθρωπεύμασι κατὰ τὰ πατρικὰ παραδείγματα.*).[67]

Ако се упореде „Хронографија“ и царски говор, може се закључити да Михаило Псел, поштујући правила која намећу ови књижевни жанрови, у основи доноси исту слику о Константину Дуки и његовој владавини.[68] Прво, Псел је, истичући византијску царску идеологију, представио Константина X као изабраника Божијег. Друго, како је писац овом василевсу придао натприродне божанске способности, његова дела су представљена као чуда. Треће, како је владарева личност била изграђена на хришћанском учењу, сходно томе, Псел је описао Дуку као праведног, храброг, умереног, разборитог, скромног, побожног и човекољубивог цара.

Изванредним стваралачким радом бриљантног писца и учењака 11. века, Михаила Псела, који је био истакнути и утицајни присталица породице Дука, ова династија је стекла престижан углед у Византијском царству. У будућности ће се и други родови позивати на сродство и традицију тзв. „царских Дука“ и тиме ће обезбедити свој положај у византијској друштвеној хијерархији.

LIST OF REFERENCES — ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Primary Sources — Извори

Ioannis Zonarae epitome historiarum IV, ed. *L. Dindorfius*, Lipsiae 1871.

Michele Psello, Imperatori di Bisanzio (Cronografia) II, ed. *S. Impellizzeri*, Vicenza 1984.

Michaelis Pselli Orationes panagyricae, ed. *G. T. Dennis*, Stutgardiae et Lipsiae 1994 (Bibliotheca eubneriana).

Michaelis Pselli Scripta minora magnam partem adhuc inedita I, edd. *E. Kurtz — K. Drexl*, Milano 1936.

Miguel Ataliates Historia, ed. *I. P. Martín*, Madrid 2002.

Nicéphore Bryennios, Histoire, éd. *P. Gautier*, Bruxelles 1975.

[67] Psellus, Orationes panagyricae, 133. 79–134. 89.

[68] За Псела није било уобичајено да се на исти начин изражава о једној личности у својим делима. Тако, на пример, у „Хронографији“ велича Георгија Манијакиса, славног византијског војсковођу прве половине 11. века, а у говору посвећеном Константину Мономаху, који је Псел написао у част победе над узурпатором Манијакисом, даје потпуно другачију слику, в. *Б. Крсмановић — А. Лома*, Георгије Манијакис, име Γουδέλιος и Пселова „скитска аутономија“, ЗРВИ 36 (1997) 235.

Ἡ Συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη (Ioannes Skylitzes Continuatus), ed. *E. Tsolakis*, Thessaloniki 1968. [He Synecheia tēs chronographias tou Ioannou Skylitzē (Ioannes Skylitzes Continuatus), ed. *E. Tsolakis*, Thessaloniki 1968].

Византијски извори за историју народа Југославије III, прир. *Г. Острогорски — Ф. Баришић*, Београд 1966 (2007). [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije III, prir. *G. Ostrogorski — F. Barišić*, Beograd 1966 (2007)].

Secondary Works — Литература

Angold M., The Byzantine Empire 1025–1204 (A political history), London — New York 1984, 76–91.

Benakis L., Michael Psellos' Kritik an Aristoteles, Byzantinische Zeitschrift 56 (1963) 213–227.

Chamberlain C., The Theory and Practice of Imperial Panegyric in Michael Psellus, Byzantion 56 (1986) 16–27.

Gautier P., Collections inconnues ou peu connues de text pseliens, Rivista di studi bizantini e slavi 1 (1981) 39–69.

Gautier P., Quelques lettres de Psellos inédites ou déjà éditées, Revue des études byzantines 44 (1986) 111–197.

Hunger H., Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 120–132.

Hunger H., On the imitations (Μίμησις) of the antiquty in Byzantine Literature, Dumbarton Oaks Papers 23/24 (1969–1970) 15–38.

Jeffreys E., Rhetoric, The Oxford Handbook of Byzantine Studies (edd. *E. Jeffreys — J. Haldon — R. Cormack*), Oxford 2008, 827–837.

Jeffreys M., Psellos and 'his emperors': fact, fiction and genre, History as Literature in Byzantium (ed. *R. Macrides*), Birmingham 2007 (2010) 73–91.

Kennedy G., Greek Rhetoric under Christian Emperors, Princeton, New Jersey 1983.

Oikonomidès N., Le serment de l'impèratrice Eudocie (1067). Un épisode de l'histoire dynastique de Byzance, Revue des études byzantines 21 (1963) 101–128.

Papaioannou S., Michael Psellos' Rhetorical Gender, Byzantine and Modern Greek Studies 24 (2000) 133–146.

Papaioannou S., Η μίμηση στη ρητορηκή θεωρία του Μιχαήλ Ψελλού, Byzantium Matures: Choices, Sensitivities and Modes of Expression — Eleventh to Fifteenth Centuries (ed. *C. Angelidi*), Athens 2004, 87–98. [*Papaioannou S.*, He mimēsis stē rhetorikē theōria tou Michael Psellou, Byzantium Matures: Choices, Sensitivities and Modes of Expression — Eleventh to Fifteenth Centuries (ed. *C. Angelidi*), Athens 2004, 87–98].

Polemis D., The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography, London 1968.

Reading Michael Psellos (edd. *C. Barber — D. Jenkins*), Leiden–Boston 2006.

Walker J., Michael Psellos on rhetoric: A Translation and Commentary on Psellos' Synopsis of Hermogenes, Rhetoric Society Quarterly 31 (2001) 5–40.

Weiss G., Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos, Munich 1973.

Крсмановић Б., Успон војног племства у Византији XI века, Београд 2001. [*Krsmanović B.*, Uspon vojnog plemstva u Vizantiji XI veka, Beograd 2001].

Крсмановић Б. — Лома А., Георгије Манијакис, име Γουδέλιος и Пселова „скитска аутономија“, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 233–263. [*Krsmanović B. — Loma A.*, Georgije Manijakis, ime Γουδέλιος i Pselova „skitska autonomija“, Zbornik radova Vizantološkog instituta 36 (1997) 233–263].

Крсмановић Б. — Радошевић Н., Легендарне генаологије византијских царева и њихових породица, Зборник радова Византолошког института 41 (2004) 71–98. [*Krsmanović B. — Radošević N.*, Legendarne genaologije vizantijskih careva i njihovih porodica, Zbornik radova Vizantološkog instituta 41 (2004) 71–98].

Любарский Я. Н., Михаил Пселл. Личность и творчество. К истории византийского предгуманизма, Москва 1978. [*Ljubarskij Ja. N.*, Mihail Psell. Ličnost’ i tvorčestvo. K istorii vizantijskogo predgumanizma, Moskva 1978].

Ос̄ирогорски Г., Аутократор и самодржац, Сабрана дела IV: Византија и Словени, Београд 1970, 281–364. [*Ostrogorski G.*, Avtokrator i samodržac, Sabrana dela IV: Vizantija i Sloveni, Beograd 1970, 281–364].

Ос̄ирогорски Г., Византијски цар и светски хијерархијски поредак, Сабрана дела V: О веровањима и схватањима Византинаца, Београд 1970, 263–277. [*Ostrogorski G.*, Vizantijski car i svetski hijerarhijski poredak, Sabrana dela V: O verovanjima i shvatanjima Vizantinaca, Beograd 1970, 263–277].

Ос̄ирогорски Г., Историја Византије, Београд 1959. [*Ostrogorski G.*, Istorija Vizantije, Beograd 1959].

Радошевић Н., Константин Велики у византијским царским говорима, Зборник радова Византолошког института 33 (1994) 7–20. [*Radošević N.*, Konstantin Veliki u vizantijskim carskim govorima, Zbornik radova Vizantološkog instituta 33 (1994) 7–20].

Радошевић Н., Никејски цареви у савременој им реторици, Зборник радова Византолошког института 26 (1987) 69–86. [*Radošević N.*, Nikejski carevi u savremenoj im retorici, Zbornik radova Vizantološkog instituta 26 (1987) 69–86].

Радошевић Н., Подела власти у грчким царским говорима IV века, Зборник радова Византолошког института 34 (1995) 7–20. [*Radošević N.*, Podela vlasti u grčkim carskim govorima IV veka, Zbornik radova Vizantološkog instituta 34 (1995) 7–20].

Радошевић Н., Похвална слова цару Андронику II Палеологу, Зборник радова Византолошког института 21 (1982) 61–84. [*Radošević N.*, Pohvalna slova caru Androniku II Paleologu, Zbornik radova Vizantološkog instituta 21 (1982) 61–84].

Радошевић Н., Смењивање на престолу у грчким *царским говорима* IV века, Зборник радова Византолошког института 38 (1999/2000) 17–26. [*Radošević N.*, Smenjivanje na prestolu u grčkim carskim govorima IV veka, Zbornik radova Vizantološkog instituta 38 (1999/2000) 17–26].

С̄ианковић В., Комнини у Цариграду (1057–1185). Еволуција једне владарске породице, Београд 2006. [*Stanković V.*, Komnini u Carigradu (1057–1185). Evolucija jedne vladarske porodice, Beograd 2006].

Jasmina Šaranac Stamenković
(Stipendist of the Ministry of Education, Science and Technological Development
of the Republic of Serbia, Belgrade)

CONSTANTINE X DOUKAS IN AN ENKOMION BY MICHAEL PSELLOS

Imperial speeches had an important role in Byzantine culture throughout the early Byzantine era, during which they disappeared from the literary scene. Their restoration could be traced in the mid-Byzantine era with the enkomion written by Leo the Deacon, dedicated to the emperor Basil II the Macedonian. But it was not

until the 11th century and Michael Psellus that the imperial speeches recovered their value and overcame the tradition of enkomions of the early Byzantine era.

As a representative of the intellectual elite of the Byzantine court, Psellus continued, through the royal speech for his close friend Constantine X Doukas (1059–1067), the propagation of a long-established ruling ideology of the unique and universal Christian empire created by God Himself. The reason for writing this laudatory speech *„Δημηγορία εἰς τὸν βασιλέα τὸν Δούκαν“* was the victory of Constantine X over the Uze, which Psellus presented as a miracle of God, attributing divine supernatural abilities to the emperor. This enkomion, which is the only speech addressed to Constantine Doukas, was compiled by Michael Psellus between the middle of 1065, after the danger of the Uze for Byzantium had passed, and the middle of 1067, before the emperor's death. Relying on the compositional scheme of the early Byzantine enkomions, Psellus used the following motifs in the imperial speech of Constantine X: the motif of the writer's lack of education and talent to express a well-deserved praise to the emperor, the motif of the divine origin of the imperial power, Emperor — philosopher, Emperor — soldier, and the motif of the pious Emperor educated in the spirit of Christianity, as well as pagan motifs.

Although the Byzantine writers were guided by two ideas during the preparation of imperial speeches — they either praised the distinguished lineage of the Emperor, or they emphasized his virtues which entitled him to the Byzantine throne, Michael Psellus did not mention Doukas' origin in the enkomion to Constantine X, but only highlighted the nobility of his race, while stressing the value and beauty of the expressed traits (justice, courage, temperance, prudence, modesty, piety, benevolence), as well as the emperor's achievements. This way, with a great effort and outstanding creative work of Michael Psellus, who was a prominent and influential supporter of the Doukas family, the Doukas name had become a symbol of prestige and a measure of "reputation" and "nobility" in Byzantium since the reign of Constantine Doukas. In the years to follow other families relied on kinship and tradition of the so called "Imperial Doukas" thus providing their legitimacy to the Byzantine throne.

Зборник радова Византолошког института XLIX, 2012
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIX, 2012

UDC: 94:355](495.02)"11":929
DOI:10.2298/ZRVI1249145V

ANTONIOS VRATIMOS
(Yeditepe University, Istanbul)

IN THE *CHRONOGRAPHIA*, IS MICHAEL PSELLOS' CONCERN FOR THE ARMY ENTIRELY DISINTERESTED?

The present article analyzes Psellos' commentary on the disarray of the Byzantine army in the *Chronographia*. The topic is examined in relation to the political circumstances of the time, and the author's own particular situation. It is possible to conclude that much of his commentary on the military in the *Chronographia* is disingenuous and is influenced by his own position and interests.

Key words: Michael Psellos, *Chronographia*, Military, Concern for the Army, Anthony Kaldellis.

Michael Psellos' *Chronographia*, one of the finest works of Byzantine literature, still attracts the interest of modern scholars who try to decode the elusive meanings and motivations that may lay hidden beneath the surface of the text.[1] Political unrest and endless court intrigues would induce an opinion and a commentary conducive to his own survival. Truth, in this respect, may have been subjugated and commentary may have been formed by his own interests.

It is true that government control changed hands many times after Basil II's death (1025). Thus, Psellos had to write his book in a way that would not allow judgements to be made about his political beliefs. Above all, he had to convince his audience of the sincerity of his patriotism. His claim to be φιλορώμαιος and φιλόπατρις, admirer of the Romans and lover of his country [§6. 154.3, §6.190.7],[2] has led Anthony Kaldellis to conclude that "the *Chronographia* is

---

[1] Citations of the *Chronographia* are from the edition of *S. Impellizzeri*, Michele Psello Imperatori Di Bisanzio (Cronografia), vols. 1–2, intro. *D. Del Corno*, comm. *U. Criscuolo*, trans. *S. Ronchey*, Milan 1984 (= Psellos).

[2] On the Byzantines' conviction about their descent from Romans, see *R. Macrides — P. Magdalino*, The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism, ed. *P. Magdalino*, The Perception of the Past in Twelfth-Century Europe, London — Rio Grande 1992, 120.

heavily biased in favor of the military".[3] The present paper proposes a re-evaluation of Kaldellis' thesis suggesting instead that Psellos is motivated solely by political interests. I am going to divide the article into two sections. In the first, I shall examine the author's four references to the military, while in the second I shall discuss the treatment of military governors and generals in the text as well as their relationship with Psellos himself.

The *first reference* is found in the section of Romanos III Argyros' rule (1028–1034). Psellos admonishes him for spending much money on building a magnificent church to the Virgin, and not replenishing the imperial treasury or investing in the army:

> εἴ τι καὶ περὶ τοὺς ἐκτὸς κόσμους παρανομεῖν χρή, τῶν τε βασιλείων ἐπιμελεῖσθαι καὶ κατακοσμεῖν τὴν ἀκρόπολιν καὶ τὰ διερρωγότα συνάπτειν, πλήρεις τε τοὺς βασιλείους ποιεῖν θησαυροὺς καὶ στρατιωτικὰ ταῦτα ἡγεῖσθαι τὰ χρήματα, ὁ δὲ τούτου μὲν ἠμέλει, ὅπως δὲ ὁ ναὸς αὐτῷ καλλίων παρὰ τοὺς ἄλλους δεικνύοιτο, τἄλλα κατελυμαίνετο. [§3.15.26–31]

It is known that in the summer of 1030 the Byzantines suffered a heavy defeat in Syria.[4] However, neither of the contemporary Byzantine authors associates this terrible event with crisis in the army. In the *Synopsis of histories*, John Skylitzes infers that the defeat was attributable to lack of water sources and to dysentery.[5] On the other hand, the *Chronographia* attributes failure to the emperor's inadequacy with regard to military affairs [§3.2.9–13]. But if the army was not degraded at that time to justify the statement of Psellos,[6] what purpose does it serve for him to attack Romanos' handling of imperial funds? To answer this question we must look at the political environment prevailing in the palace.

---

[3] *A. Kaldellis*, The Argument of Psellos' *Chronographia*, Leiden–Boston–Köln 1999, 182.

[4] The Armenian historian Matthew of Edessa testifies that 20,000 Byzantines were killed in that battle. (*A. E. Dostourian*, Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa, Lanham — New York — London 1993, 51.) Though the number might be inflated, it gives us, however, a rough idea of the high losses the army of Romanos III sustained against the Arabs.

[5] Skylitzes, Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. *I. Thurn*, CFHB V, Berlin — New York 1973, 381.20–21 (= Skylitzes).

[6] It should be noted here that modern scholars chronologically place the beginning of the army's collapse not earlier than the reign of Constantine Monomachos (1042–1055). See the two papers presented at the eleventh International Symposium "The Empire in Crisis (?) Byzantium in the 11th Century (1025–1081)", ed. *V. N. Vlyssidou*, Athens 2003, by *S. Vryonis*, The Eleventh Century: was there a Crisis in the Empire? The Decline of Quality and Quantity in the Byzantine Armed forces, 17–43; and by *D. Tsougarakis*, Η αυτοκρατορία σε κρίση και η οπτική των σύγχρονων: μία ανάγνωση των μαρτυριών, 275–290. To the above we could add the books of *W. Treadgold*, Byzantium and Its Army, 284–1081, Stanford U.P. 1995, 39–40; and of *M. Grēgoriou — Ioannidou*, παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού, Thessalonikē 2007, 121–123, who states that the thematic armies ceased to exist in around the middle of the eleventh century. Main advocates of the theory that there was no military crisis in that period are: *J. Haldon*, Approaches to an Alternative Military History of the Period ca. 1025–1071, 45–74 (this article has also been published by the eleventh International Symposium in Athens); and *J.-C. Cheynet*, La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène, ZRVI 29/30 (1991) 61–74.

In book three, Psellos shows his antipathy to Romanos' pretentious theologians and to John the Orphanotrophos, "a eunuch of bad and contemptible fortune" [§3.18.3–4]. The first are censured for superficial understanding of the Hellenic philosophical texts [§3.3], while the second for being hostile to those devoted to the study of the *paideia* of ancient Greeks [§4.14.12–15]. What they all have in common is their presence to the close circle of Romanos. The theologians, however, did not pose an immediate threat to Michael Psellos who, as has been said,[7] was exceptionally tolerant of views different from his own. The same cannot be asserted for the Orphanotrophos, a monk not conforming to monastic dictates [§4.14.9–12]. According to Kaldellis, monks are treated in the *Chronographia* negatively, for "they consumed the resources of the State and gave trusting rulers false hopes".[8] But can this be the main reason behind Psellos' aversion to the Orphanotrophos? In all likelihood, he had personally faced the Orphanotrophos' hostility, because he too studied Hellenic *paideia*. Moreover, it may not be coincidence that his introduction to the palace court occurred when John the Orphanotrophos fell from favour. The latter emerged under Romanos III Argyros,[9] but he became very powerful when Michael IV Paphlagon (1034–1041) took the throne.[10] The influential monk was, therefore, a major obstacle in the path to Psellos' political success.[11]

Those considerations lead us to conclude that the *Chronographia* is not really interested in Romanos' financial or military policies. Rather, it stresses the incompetence of his consultants to detect the causes of future threats, and proposes to advertise Psellos' skills as a philosophical court advisor (this is a feature throughout his book).

The *second reference* is taken from the section describing the joint rule of Zoe with Theodora (1042). The empresses, who had become very popular with both the military and civilian population [§6.1.3–6],[12] are blamed for their lar-

7 *J. N. Ljubarskij*, Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού, Athens 2004, 184, tr. *A. Tzelesi*, following the Russian ed. Mihail Psell. Ličnost' i tvorčestvo, Moscow 1978.

8 *Kaldellis*, Argument, 88.

9 Skylitzes, 390.70–71.

10 Whereas Romanos III is strongly censured in the *Chronographia*, Michael IV is highly praised. One may infer that the author's judgement on them relies entirely on the outcome of their military operations. The former suffered a crushing defeat in Syria, while the latter won a resounding victory in the Balkans. Such an inference is rejected by the statement of Psellos that precedes his description of the war against Bulgarians: "Νικᾷ (i.e. Michael IV) γοῦν πρὸ τῶν βαρβάρων τοὺς οἰκειοτάτους, καὶ τρόπαιον καὶ κατὰ συγγενείας καὶ κατὰ φιλίας καὶ καθ' ἑαυτοῦ ἵστησιν·" [§4.43.5–7]. This statement, whose position in the text cannot be accidental, explicitly refers to the emperor's relatives who failed to prevent him from accomplishing his plan [§4.42.7]. For Psellos, the fact that Michael IV did not listen to his brothers, and mostly John the Orphanotrophos himself, but he acted on his own decision was a determining factor in the final success of his campaign.

11 Psellos, §5.27.7, mentions that his own career advanced to the imperial *asekretai* (secretaries) when Michael V Kalaphates (1041–1042) was elevated to the throne.

12 It emerges from the account of Skylitzes, 422.12–15, that the two sisters restored order and justice in the state. Also, it must be noted that they conferred the rank of magister on the experienced

gesse to individuals, and the diversion of funds from the army to the court of the palace:

> Τὰ μέντοι γε τῶν στρατιωτῶν ἆθλα καὶ οἱ τῆς στρατηγίας πόροι ἐφ' ἑτέρους οὐδὲν δέον μετεκινοῦντο καὶ μετετίθεντο (πλῆθος οὗτοι κολάκων καὶ ἡ τηνικαῦτα τῶν βασιλίδων δορυφορία), ὥσπερ ἐπὶ τούτοις τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου τοὺς βασιλείους θησαυροὺς χρημάτων ἐμπεπληκότος. [§6.8]

At first sight, this reference might seem as though Psellos is expressing his genuine concern for the army. However, a closer inspection reveals some inconsistencies and ambiguities in the text which lead us to infer that his statement is evidently based on selfish motives and political calculations. These are as follow:

a) Earlier in book six, we learn that men loyal to the two sisters administered the civil and military affairs carefully [§6.2.6–11]; but later, as said above, they are criticized for the diversion of the salaries of soldiers to court officials and bodyguards. Could things have completely changed within fifty days of their joint rule?[13]

b) Commenting on the state affairs, Psellos claims that their situation demanded urgent attention advocating that someone with administrative experience should assume the reins of power to fend off enemy invasions [§6.10.2–8]; but further down in the text, he declares that the spirit and strength of the empire were still alive [§6.48.3–4].[14]

c) It raises questions that the two sisters are not included in Psellos' critical appraisal of rulers responsible for the ruin of the state [§§7.52–57], although he considers that their era marked "the beginning of trouble" for Byzantium [§6.9.5].

Those remarks strengthen the possibility that the chief target of Psellos' criticism is not Zoe and Theodora themselves, but the courtiers — "flatterers", in his own word — who greatly benefited from them [§6.7.4–6]. These courtiers were appointed to direct important departments of state. Psellos, on the other hand, did not enjoy the two sisters' favour and support,[15] even though he was able to predict the outcomes of future policies (he implies that he was among the few intellectuals having the ability of prophecy (μαντεία) [§6.7.9–13]).[16] In the light of this consideration we must also see his writings on the reasons leading to the state's disasters [§6.9]. His writings reflect those individuals who were offered government offices and received donations simply because they were skilled in soothsaying [§6.5.9–12].

---

and most successful general of his time, George Maniakes, and they sent him back to Sicily in order to stabilize the situation there [ibid., 422.23–26].

13 They reigned together from 21 April to 11 June. (Die Byzantinischen kleinchroniken, ed. *P. Schreiner*, CFHB XII/1, Vienna 1975, 142).

14 It is the section devoted to the rule of Constantine IX who benefited Psellos. (See more in *Ljubarskij*, Προσωπικότητα, 46–51).

15 There exists no evidence that Psellos had been promoted to a higher rank over the joint rule of Zoe with Theodora.

16 There are two more cases in the *Chronographia* where Psellos advertises his prophetic charisma: a) the political vicissitudes in Byzantium soon before Constantine IX's death [§6a. 10.3–7]; and b) the appointment of Leichoudes to the patriarchal seat [§7.66.24–27].

Psellos' commentary thus on the financial neglect of the army relies on grounds of self-interest, and would appear to designate the courtiers who had more influence at times when he had less. What should not escape our notice is that the military element had become a very sensitive matter in the period when the first part of the *Chronographia* was composed.[17] This was because the frontier communities suffered greatly from foreign invasions, and as such they had been long discontented with each emperor's policies.[18] Through the criticism of inadequate military spending, our author is trying to attach much importance to his account, inviting also rulers to exploit his prophetic powers for their own advantage.

The *third reference* is excerpted from book seven where Psellos tells us that imperial supremacy rests upon three factors: the citizens, the senate, and the military. However, the rulers of his times ignored the last factor in favour of the other two:

> Ἐν τρισὶ δὲ τούτοις τῆς φυλακῆς αὐτοῖς ἱσταμένης, δημοτικῷ πλήθει, καὶ συγκλητικῇ τάξει, καὶ συντάγματι στρατιωτικῷ, τῆς μὲν τρίτης ἧττον φροντίζουσι, τοῖς δ' ἄλλοις εὐθὺς τὰς ἐκ τοῦ κράτους προσνέμουσι χάριτας. [§7.1.9–13]

This is Psellos' introduction to the short rule of Michael VI Stratiotikos (1056–1057) who showed marked kindness to the members of the senate and various civil functionaries, but he took no personal interest in the army [§7.2]. Psellos' statement seems to contain a strong patriotic component, but it must be treated with caution nevertheless. That was an era when he had fallen into disgrace due to the enormous influence the monk Leo Paraspondylos exerted in the palace.[19] In the *Chronographia*, the first signs of the author's antipathy to Leo become evident in the reign of Theodora. The empress is criticized for not appointing as chief minister a man distinguished in speech and eloquence (presumably, the author refers to himself),[20] but for selecting the incompetent Leo instead [§6a.6.7–10].[21]

---

17 It embraces the period from Basil II to the end of Isaac I Komnenos, and is believed to have been written between 1061 and 1063. *J. Sykutris*, Zum Geschichtswerk des Psellos, BZ 30 (1929/ 30) 63 ff.; and *J. Hussey*, Michael Psellus, The Byzantine Historian, Speculum 10 (1935) 83.

18 The situation, which had changed since the reign of Monomachos, is vividly described by Psellos, §6.104.24–28: "…δι' ὀργῆς τε τὸν αὐτοκράτορα ἔχοντας (i.e. οἱ ἐν τῇ Πόλει)…καὶ τὴν προεδρίαν αὐτοῦ δισχεραίνοντας καὶ βουλομένους στρατιώτην ἰδεῖν αὐτοκράτορα, σφῶν τε προκινδυνεύοντα καὶ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν βαρβάρων ἀνείργοντα." Attaleiates, furthermore, notifies in the section referring to the reign of Constantine X Doukas (it was the period when the first part of the *Chronographia* of Psellos was written): " Ἠγείρετο γὰρ πολὺς γογγυσμὸς …τῶν καταδρομὰς ὑφισταμένων βαρβαρικὰς διὰ τὸ μὴ κατὰ λόγον τὸν στρατιωτικὸν κατάλογον γίνεσθαι." [Miguel Ataliates Historia, intro.-ed.-trans.-comm. *I. P. Martín*, Madrid 2002, 58.22–59.1 (= Attaleiates)].

19 Paraspondylos (or Strabospondylos) emerged under Michael IV Paphlagon [Skylitzes, 479.15–17], but he disappears from the political stage over the rule of Constantine IX. Then, Theodora (1055–1056) assigned him to direct the state's public affairs [Psellos, §6a.7.1–2], a position which he also retained in the reign of Michael VI [Skylitzes, 486.3–4].

20 This conjecture has been formulated by *Ljubarskij*, Προσωπικότητα, 141.

21 Neither Skylitzes nor his near contemporary Attaleiates embrace Psellos' view on Leo Paraspondylos. Skylitzes, 479.15–16, portrays Leo as a person of great experience in affairs, while Attaleiates, 39.6–9, as a reputable man who executed the functions of his office in the most able way.

Psellos could not further his career as a courtier so long as Leo directed public affairs. This is strongly felt in the events relating to the military revolt of 1057 against the central government. The people involved in Michael VI's ascension to the throne (Leo and Theodora's consultants, we may presume)[22] are censured in the *Chronographia* for taking no measures to stop the riotous army. Michael VI called a council to decide what should be done. For this reason, he assembled a good many of the previously out of favour spiritual notables — our author situates himself among them [§7.9]. The latter was given a great opportunity to undermine Leo when he was authorized to reach a diplomatic agreement with the rebel leader, Isaac Komnenos [§7.15.1–5].[23] According to the text, one of the conditions for Komnenos to offer surrender was the removal of Leo Paraspondylos from his ministerial office [§7.32.26–27]. In the narrative sequence, this information follows Psellos' specific explanations to the rebel: "As to the terrible things you say that you have suffered, others are guilty of them, but not the present emperor" [§7.30.19–20]. Apparently, Psellos is inferring that the culpability is Leo's.[24] Though Attaleiates says nothing of this mission, Skylitzes adds to his account a considerable detail: Psellos with his colleagues secretly approached Katakalon Kekaumenos — one of the main conspirators — and they tried to convince him to reject the emperor's terms of agreement.[25]

All those elements converge to the conclusion that the downfall of Leo was an act of treason aiming at helping Psellos to rise to power again.[26] The latter utilizes a relationship with the military in order to open a new era in his own career, after the death of Constantine IX, via the removal of his political contestant, Leo Paraspondylos.

The *final reference* is encountered in the rule of Constantine X Doukas (1059–1067) who is blamed for diverting intended military expenditure to the giving of expensive gifts, as a means of settling international differences.[27]

---

[22] Psellos, §6a.20, testifies that those people suggested Theodora to deliver the sceptre to Michael VI Stratiotikos who could not avoid being an instrument in their hands. (Also, Attaleiates, 39.12–17; Skylitzes, 480.31–40).

[23] See, Skylitzes, 496.81–86. It is important to mention here that initially Psellos, §§7.15–17, had rejected Michael VI Stratiotikos' request for fear he would be accused of treason by other courtiers. His account leaves one with the impression that Psellos was not safe at all in the current political climate.

[24] We may note here that both *Kaldellis*, Argument, 155–160, and *R. Anastasi*, Studi sulla "Chronographia" di Michele Psello, Catania 1969, 128–129, limit Psellos' hostility to Leo to the contradictory philosophical principles of the two men. *Criscuolo,* in his comments to the "Cronografia", vol. 2, 421–423, asserts that Psellos' criticism does not, in fact, apply to Leo, who was an inferior personality, but to the patriarch Keroularios. The reference of Psellos to the three kinds of soul [§6a.8] can also be seen as an attempt to deflect the readers' attention from his own political ambition, and to turn it towards a deeper idealistic contemplation that reflects Leo's overall behaviour. In other words, the author wishes to make clear that zealous religiosity cannot correlate with politicization.

[25] Skylitzes, 497.11–13.

[26] *J.–C. Cheynet*, Pouvoir et contestations à byzance (963–1210), Paris 1996, 344, n. 36; and *E. De Vries — Van Der Velden*, Les amitiés dangereuses: Psellos et Léon Paraspondylos, BSl 60 (1999) 315–350, esp. 347–348.

[27] In particular, Attaleiates, 62.25–26, remarks that the emperor was trying to restrain the invasions of Pechenegs with peace treaties.

τὸ γοῦν βουλόμενον αὐτῷ ἦν μὴ πολέμοις τὰ περὶ τῶν ἐθνῶν διατίθεσθαι, ἀλλὰ δώρων ἀποστολαῖς καί τισιν ἑτέραις φιλοφροσύναις, δυοῖν ἕνεκα, ἵνα μήτε [τὰ] πλείω καταναλίσκοι τοῖς στρατιώταις, καὶ αὐτὸς διαγωγὴν ἔχοι ἀθόρυβον. [§.7a.17.5–9]

The emperor, through his policy, wished to increase the revenues of the state, and thus enjoy a carefree life style. This had as a result that the military organization was undermined, while the enemy enhanced his own strength.[28] The failure of this was due to the intransigence of the emperor with regard to the advice of his counsellors, of whom Psellos was highly placed [§7a.1.9]. In the text, Psellos shows a total disregard for flatterers or counsellors whom he considers as the cause of the empire's decline [§7a.18.4–12].[29]

It is enlightening to bring here a detail from Attaleiates' account: when Constantine X rose to the throne, he restored in their positions several people who had been dismissed by his predecessor, Isaac Komnenos. In this respect, we cannot exclude the possibility that a new political rivalry between Psellos and courtiers from the circle of Michael VI Stratiotikos arose again. Yet, this is nothing but a mere conjecture, because there is no further information with regard to court factions at that time. Attaleiates, moreover, points out that the nature of Constantine X's character changed with his enthronement, because it was greatly affected by his counsellors whose self-interest dominated their behaviour.[30] He therefore became the sole advisor of himself, though Psellos tried many times, as he claims, to amend his dogmatism [§7a. 18.12–14].

Although Psellos was highly rewarded for helping Constantine Doukas to take the crown,[31] he failed, however, to become one of the emperor's close confidants.[32] Thus, his concern for the subsequent effect on the military of the government fiscal policies is laid squarely on Constantine X's other advisors. In addition, we must take into consideration that Psellos pronounced sections of the *Chronographia* in the presence of Constantine X's son, Michael VII.[33] Therefore, his critique of Constantine X's administration could be seen as an attempt to convince Michael Doukas of the value of his work as an objective account, thereby emphasizing his own skills as a court advisor.

---

[28] Attaleiates, 60.3–11, says that Constantine weakened the military establishments of the state by withholding the payments of the soldiery, and dismissing the high-ranking officers. See also *Cheynet*, La politique, 69.

[29] This may explain why Psellos praises Basil II for ignoring the counsellors' advice.

[30] Attaleiates, 54.17–21, 59.1–5. *Ljubarskij*, Προσωπικότητα, 176–177, says that this is an indirect reference to Psellos and his colleagues. His argument is based upon the statement of the Continuator of Skylitzes who fully implicates Psellos in the decline of the empire (see, Η συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτση, ed. *E. Th. Tsolakes*, Thessalonicē 1968). Given that this statement is located in the section relating to the rule of Michael VII Doukas, we cannot directly criticize Psellos for Constantine X's handlings of state affairs.

[31] *K. Varzos*, Η Γενεαλογία των Κομνηνών, vol. 1, Thessalonicē 1984, 44–46.

[32] See, Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία, ed.-intro.-trans.-comm. *V. Karalis*, vol. 2, Athens 1996, 373, n. 57. He maintains that there was a distance in the author's relationship with the emperor.

[33] Ibid., 475.

* * *

To strengthen his argument that the *Chronographia* is favourable to the military, A. Kaldellis refers to the way Psellos treats three emperors (Basil II, Isaac I, Michael IV) and several officers of the army (Bardas Phokas, Bardas Skleros, George Maniakes, Leo Tornikios).[34] In the next pages, I am going to discuss these cases following a chronological order:

Basil II: His reign, as Kaldellis says, forges a pattern of rulership in the *Chronographia*. This is because Basil devoted most of his life on campaigns, and because he established a tyrannical authority based on fear rather than on benevolence.[35] Following Kaldellis in his argumentation, we are surprised to discover that Psellos lauds Basil for more or less the same reasons he attacks Romanos IV Diogenes (1068–1071) in book seven. Diogenes too spent much of his time on battlefields,[36] and aspired to be the undisputed emperor of Byzantium. Certain similarities between those two rulers' personality traits have been spotted and are listed in the table below:

Basil II (Book 1)	**Romanos IV (Book 7b)**
1. [§3.1–4] ἐβούλετο μὲν μηδένα κοινωνὸν ἔχειν τῶν φροντισμάτων, μηδὲ περὶ τῶν κοινῶν διοικήσεων σύμβουλον.	[§11.7–8] Ὁ δὲ ἐβούλετο μὲν αὐταρχεῖν καὶ τὸ κράτος τῶν πραγμάτων ἔχειν μονώτατος
2. [§29.8–11] Αὐτὸς γοῦν ἦρχε καὶ τῶν βουλευμάτων, αὐτὸς δὲ ‹δι›ετίθη καὶ τὰ στρατόπεδα· τὸ δὲ πολιτικὸν οὐ πρὸς τοὺς γεγραμμένους νόμους…ἐκυβέρνα	[§19.1–3] Ὥσπερ δὲ εἰώθει ποιεῖν ἐν πᾶσι πράγμασι πολιτικοῖς τε καὶ στρατιωτικοῖς, μὴ γνώμας παρά του λαμβάνειν τῶν πράξεων
3. [§29.7–8] ἀπροσδεὴς ὥσπερ τῶν σοφωτέρων ἐτύγχανεν ὤν. [§29.11–13] ὅθεν οὐδὲ προσεῖχε λογίοις ἀνδράσιν…καὶ παντάπασι καταπεφρονήκει	[§14.2–5] καὶ τῶν ἐν τέλει καταπεφρονήκει, καὶ τῶν συμβούλων ἀφέμενος…ἑαυτῷ πρὸς πᾶν ὁτιοῦν ἐχρῆτο καὶ συμβούλῳ καὶ παραινέτῃ.
4. [§22.10–11] Ὑπεροπτικῶς δὲ εἶχεν οὐ τῶν ἄλλων μόνον, ἀλλ' ἤδη καὶ τοῦ ἀδελφοῦ [§29.4–5] τά τε ἄλλα κατὰ πολλὴν ὑπεροψίαν τῶν ὑπηκόων ἔδρα	[§10.5–6] τὰ πλείω δὲ εἰρωνικός τε καὶ ἀλαζών [§14.1] Αὕτη πρόφασις αὐτῷ πρώτη τῆς ἀλαζονείας ἐγένετο·

These parallels are indicative of how the author's account is affected by his political interests. He exonerates the arrogant Basil for not listening to the philosophers' advice, but criticizes Diogenes for similar behaviour. Where is then the difference between those two cases? In the first, Psellos himself was not in the intel-

[34] *Kaldellis*, Argument, 178–185, discusses this subject in Chapter 25, Philosophy and the Throne (esp. 182–184).

[35] Ibid., 43–44, 51–52.

[36] For example, Attaleiates, 77.18, reports that Diogenes conducted his maiden campaign against the Seljuks in Anatolia only two months after his enthronement.

lectual environment of the imperial court, and thus may not be concerned if Basil ignored the wise people of Byzantium at that time.[37] In the second, he was in the imperial court indeed, but not in the innermost circle of Diogenes' advisors and consultants [§§7b.12.5–7, 17.7–8]. We may presume that this was very annoying for such a powerful courtier who had turned out to be the most trusted confidant of Diogenes' predecessor, Constantine X Doukas. On these grounds, one can see how the author's own situation influenced his adverse commentary on Diogenes in the *Chronographia*.[38]

Also, we must bear in mind that Psellos judges Basil II, whom he never met, by the outcome of his policies. During his reign the Byzantine state had reached its zenith. The treasury coffers were overflowing and the boundaries of the state stretched from the Euphrates River to southern Italy and from the Danube to Crete and Cyprus. It was, therefore, difficult for Psellos to express an opinion against the public's and criticize the emperor who continued to be very popular among the succeeding generations.[39]

Bardas Phokas, Bardas Skleros: The introduction of these two generals in the *Chronographia*, Kaldellis asserts, gives the impression that they would have been as successful emperors as Basil himself was. Kaldellis' view relies on the way their physical details and martial skills are described in book one. A question that raises here is: if Basil is genuinely presented as the best ruler that the empire had ever had, then why should the *Chronographia* encourage his identification with Bardas Phokas and Bardas Skleros? The description of the outward appearance and valour of the two generals must not be related to the above consideration, because Psellos' notion of humanism puts emphasis on the superiority of inner virtues over external ones.[40] Especially in the case of Skleros, it is even harder to believe that he would have made an ideal ruler in Psellos' eyes. The mentioning of Skleros' advanced age in two successive sections of the book is noteworthy [§§1.26.11, 27.7].

Michael IV: Though he was not an emperor of military background, the *Chronographia* treats him in a favourable light, Kaldellis maintains, because he took personal interest in the army [§4.19.20–21]. To reinforce his argument, the scholar proceeds to a comparison of Michael IV with Basil II saying that: a) both lacked Hellenic culture; and b) both indulged in pleasures before they realized the weight of the duties of a sovereign ruler.[41] Yet, it is questionable how the two elements are linked with Psellos' alleged preference for military emperors.

---

[37] Cf. *Kaldellis*, Argument, 179–180.

[38] The growing arrogance of Romanos Diogenes acts as the core of the text, and reflects the author's strong animosity towards this ruler. *Ljubarskij*, Προσωπικότητα, 319–320; idem, The Byzantine Irony — The Case of Michael Psellos, edd. *A. Avramea*, *A. Laiou*, *E. Chrysos*, Byzantine State and Society, in Memory of N. Oikonomides, Athens 2003, 357–358.

[39] It is also *Karalis* who states that Psellos idealizes Basil II mainly because he never met him (idem, Χρονογραφία, 475).

[40] On the physical descriptions of Psellos' heroes, *Ljubarskij*, Προσωπικότητα, 329–346, esp. 330.

[41] *Kaldellis*, Argument, 57, 94.

There is, in my opinion, another angle through which to understand the author's liking for Michael IV. This is the clear sense of justice the latter had when he took control of government. Psellos points out that it was a tradition for new emperors to give titles and honours to citizens, senators, and military officers. Yet, Michael IV neither replaced the senate, nor did he promote his close friends to the highest positions, if they lacked experience [§4.10.10–17].[42] In the *Chronographia*, we learn that Theodora also ignored this tradition, and governed by a clear sense of justice during her reign in 1055–1056 [§6a.3.1–4]. The author's commentary on the refusal of these two rulers (of both of whom he speaks in tones of praise) to follow the practices of their predecessors cannot be accidental. The answer to why this subject was of great importance for Psellos may be found in the section relating to Constantine IX who is blamed for exactly the opposite reasons: he reduced the *cursus honorum* [§6.29.15–21]; he promoted a great number of people to higher positions indiscriminately;[43] and he allowed citizens of humble origin to become members of the senate.[44] Such unfair policies were clearly an anathema to Psellos.[45] They undermined the stability of the state and often resulted in revolutionary uprisings.[46]

George Maniakes, Leo Tornikios: One after another, the two officers of the army rose in revolt against the central government. Kaldellis remarks that Maniakes gained the admiration of Psellos, because he possessed the skills to redeem the declining fate of the empire. Since Psellos enjoyed privileges and a rising political career in the reign of Constantine IX, it is unlikely therefore he wished a change of power to Maniakes. The latter, as all new incumbents, would apparently replace advisors and ministers with others loyal to himself. A further element that needs special attention is the author's statement of the death of the rebel general: for some it was injustice, and for others it was not [§6.86.1–2].[47] Safe conclusions cannot be extracted, but what purpose does this statement serve in the text? Given the general discontent with the emperor's unpopular measures, only some court officials would be relieved at the news of Maniakes' death. And our author undoubtedly was one of them. For those reasons one should therefore

---

42 Short references to Michael IV's great qualities are also found in Skylitzes, 415.53–54; Attaleiates, 8.9; and Kekaumenos, Στρατηγικόν, intro.-trans.-comm. *D. Tsougarakis*, 3rd ed., Athens 1996, 261.

43 Michael Psellos particularly mentions Pardos [§6.80.6–10] and Romanos Boilas [ibid., §6.140.13]. As to Boilas, cf. Ioannis Zonarae epitomae historiarum libri XIII–XVIII, ed. *Th. Büttner — Wobst*, CSHB, Bonn 1897, 645.14 (= Zonaras). Of similar interest are the cases of Romanos Skleros [Skylitzes, 427.61–63] and Nikephoros [Skylitzes, 464.13–19; Attaleiates, 25.16–17]. They both rose to high ranks simply because of their intimacy with the emperor.

44 Presumably, Psellos refers to the *logothetes* John [§6.177.5–6; Zonaras, 649.12–17].

45 The concern of Psellos for the proper functioning of the hierarchy system as a whole is also evident in the emphasis he places on Maniakes' gradual promotions to general [§6.76.1–7].

46 The above consideration could also challenge Kaldellis' assumption on why Theodora and Michael IV Paphlagon in the *Chronographia* are not rebuked for their pious devotion so much as other rulers, like Romanos III and Constantine IX. Cf., idem, Argument, 79, 94.

47 The reason for which Maniakes rose in revolt was his violent contests with Romanos Skleros on account of the limits of their estates [Skylitzes, 427–57–59].

separate any admiration of Psellos for Maniakes from any desire to see him assume power.

The *Chronographia* does not contain any favourable comments on Leo Tornikios himself, but gives a vivid description of the impact of his revolt on the citizens of Byzantium. They were dissatisfied with Constantine IX, hence they preferred to see on the throne a warlike emperor able to defend the state from external threats [§6.104.26–28]. Kaldellis assumes that Psellos too had the same wish. This assumption however does not, in fact, correspond to Psellos' recorded pleasure at the failed revolt of Leo [§6.120.1–2]. In all probability, the expression of his feelings in the text reflects the survival of his own position.

Isaac I Komnenos: Kaldellis takes the view that Psellos treats Isaac I as the man who, after Basil II, was able to make the empire survive and flourish through a forceful military leadership. But the answer why such a view is not plausible is given, in fact, by the scholar himself:

> Though an official ambassador, Psellos personally had no objection to the fall of Michael (namely, Stratiotikos) *per se*. However, he was worried that his open association with the Emperor's regime would bring him into disfavor with the new military rulers, and he feared that his own enemies would seize the opportunity to destroy him.[48]

In other words, Kaldellis accepts that Psellos' account of Isaac contains political rather than patriotic components. It was under his reign (1057–1059) that Psellos was recognized as a philosopher and wise counsellor [§§7.39, 42]. This can easily explain our author's initial approval of the policy of Isaac for the state protection. The narrative becomes critical of him at the moment that he imposed strict measures on people, clerics, senators, and military officers. Psellos disagrees with the way Isaac handled the situation.[49] He declares that his criticism does not actually apply to the initiatives taken, but to the timing of their implementation [§7.58.17–19]. However, there is an important detail to consider: the sudden change in the emperor's behaviour. He became abrasive and ignored the advice of wise counsellors [§7.62.13–14], of whom Psellos was now one. On this account, the author stresses that Isaac proved inferior to his task, implying that he was not a good choice for emperor [§7.51.20–21].[50]

To sum up: the present paper challenges Anthony Kaldellis' opinion on the favourable treatment of the military in the *Chronographia*. His argument, however, does not answer a crucial question: if "the true subject matter of the *Chronographia* is not the decline of the State, but the revival of philosophy", and

---

48 *Kaldellis*, Argument, 168. More details about the relationship between the two men are found in Chapter 24, Psellos and Isaac Komnenos, 167–178.

49 Attaleiates 47.27–48.2, tells us that Isaac's measures increased the revenues of the state without causing discontent among the citizens.

50 The administrative failure of Isaac Komnenos is also attested in the next section of the *Chronographia*, where it is written that one of the main concerns of the new emperor was to introduce a fair system of government [§7a.2.4].

if the book "culminates in an extravagant vindication of Psellos' political skills",[51] then how can we presume that the author is really concerned for the army? And it is beyond doubts that the fate of the army is inextricably linked to the fate and decline of the state. Kaldellis himself maintains that the author belonged to those courtiers who exploited their rhetorical skills for their own advantage, and acknowledged that "many of his activities at court were self-serving".[52] It is, therefore, reasonable to accept that Psellos' statements about the army were adjusted to serve the needs of the moment. In this respect, his judgement of military emperors and some court officials is made more by the influence it has on his own reputation than any true objectivity. Through his effort to convince the audience of his patriotic and altruistic motives, Psellos seems to show a genuine interest in the army. But in fact he attacks the rulers who did not fully trust his own political ability, and admonishes the courtiers who tried to undermine his career in the imperial court.

LIST OF REFERENCES — ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Primary Sources — Извори

Die Byzantinischen kleinchroniken, ed. *P. Schreiner*, CFHB XII/1, Vienna 1975.

Dostourian A. E., Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa, Lanham — New York — London 1993.

Ioannis Scylitzae Syopsis historiarum, ed. *I. Thurn*, CFHB V, Berlin, New York 1973.

Ioannis Zonarae epitomae historiarum libri XIII–XVIII, ed. *Th. Büttner — Wobst*, CSHB, Bonn 1897.

Michele Psello Imperatori Di Bisanzio (Cronografia), ed. *S. Impellizzeri*, intro. *D. Del Corno*, comm. *U. Criscuolo*, trans. *S. Ronchey*, vols. 1–2, Milan 1984.

Miguel Ataliates Historia, intro.-ed.-trans.-comm. *I. P. Martín*, Madrid 2002.

Tsolakes E. Th. (ed.), Η συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτση, Thessalonikē 1968. [*Tsolakes E. Th.* (ed.), Hē synecheia tēs Chronographias tou Iōannou Skylitsē, Thessalonikē 1968].

Κεκαυμένος, Στρατηγικόν, intro.-trans.-comm. *D. Tsougarakis*, Athens 1996. [Kekaumenos, Stratēgikon, intro.-trans.-comm. *D. Tsougarakēs*, Athens 1996].

Secondary Works — Литература

Anastasi R., Studi sulla "Chronographia" di Michele Psello, Catania 1969.

Cheynet J.-C., La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène, Zbornik radova Vizantološkog instituta 29/ 30 (1991) 61–74.

Cheynet J.-C., Pouvoir et contestations à byzance (963–1210), Paris 1996.

De Vries — Van Der Velden E., Les amitiés dangereuses: Psellos et Léon Paraspondylos, Byzantinoslavica 60 (1999) 315–350.

Gregoriou-Ioannidou M., Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού, Thessalonikē 2007. [*Grēgoriou-Ioannidou M.*, Parakmē kai ptōsē tou thematikou thesmou, Thessalonikē 2007].

[51] *Kaldellis*, Argument, 59, 33.

[52] Ibid., 148.

Haldon F. J., Approaches to an Alternative Military History of the Period ca. 1025–1071, *ed. V. N. Vlyssidou*, The Empire in Crisis (?) Byzantium in the 11th Century (1025–1081), International Symposium 11, Athens 2003, 45–74.

Hussey J., Michael Psellus, The Byzantine Historian, Speculum 10 (1935) 81–90.

Kaldellis A., The Argument of Psellos' Chronographia, Leiden–Boston–Köln 1999.

Karalis V., (ed.-intro.-trans.-comm.), Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία, vol. 2, Athens 1996. [*Karalis V.*, (ed.-intro.-trans.-comm.), Michael Psellos, Chronographia, vol. 2, Athens 1996].

Ljubarskij J. N., Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού, tr. *A. Tzelesi*, Athens 2004. [*Ljubarskij J. N.*, Hē prosōpikotēta kai to ergo tou Michael Psellou, Athens 2004].

Ljubarskij J., The Byzantine Irony — The Case of Michael Psellos, edd. *A. Avramea*, *A. Laiou*, *E. Chrysos*, Byzantine State and Society, in Memory of N. Oikonomides, Athens 2003, 349–360.

Macrides R. — Magdalino P., The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism, ed. *P. Magdalino*, The Perception of the Past in Twelfth-Century Europe, London — Rio Grande 1992, 117–154.

Sykutris J., Zum Geschichtswerk des Psellos, Byzantinische Zeitschrift 30 (1929/ 30) 61–67.

Treadgold W., Byzantium and Its Army, 284–1081, Stanford U.P. 1995.

Tsougarakis, D., Η αυτοκρατορία σε κρίση και η οπτική των σύγχρονων: μία ανάγνωση των μαρτυριών, ed. *V. N. Vlyssidou*, The Empire in Crisis (?) Byzantium in the 11th Century (1025–1081), International Symposium 11, Athens 2003, 275–290. [*Tsougarakis, D.*, Hē autokratoria se krisē kai hē optikē tōn sygchronōn, ed. *V. N. Vlyssidou*, The Empire in Crisis (?) Byzantium in the 11th Century (1025–1081), International Symposium 11, Athens 2003, 275–290].

Varzos K., Η Γενεαλογία των Κομνηνών, vol. 1, Thessalonicē 1984. [*Varzos K.*, Hē genealogia tōn Komnēnōn, vol. 1, Thessalonicē 1984].

Vryonis S., The Eleventh Century: was there a Crisis in the Empire? The Decline of Quality and Quantity in the Byzantine Armed forces, ed. *V. N .Vlyssidou*, The Empire in Crisis (?) Byzantium in the 11th Century (1025–1081), International Symposium 11, Athens 2003, 17–43.

Андониос Врашимос

ДА ЛИ ПСЕЛОВА ЗАИНТЕРЕСОВАНСТ ЗА ВОЈСКУ У *ХРОНОГРАФИЈИ* УОПШТЕ НИЈЕ МОТИВИСАНА ЛИЧНИМ РАЗЛОЗИМА?

У средишту пажње овог рада јесте однос Михаила Псела према војсци, како је приказан у његовој *Хронографији*. Желећи да убеди читаоце у своја патриотска осећања, писац себе назива *филоромејем* (φιλορωμαῖος) и *родољубом* (φιλόπατρις). У монографији „The Argument of Psellos' *Chronographia*" Ентони Калделис је Пселове наводе оценио као апсолутно истините, тврдећи да се Псел изузетно много интересовао за дешавања у војсци. Циљ овог рада јесте да испита колико су Пселове патриотске изјаве искрене, те да

оцени ваљаност Калделисових аргумената. У првом делу рада анализира се сваки помен војске у књигама о Роману III Аргиру, Зоји и Теодори, Михаилу VI Стратиотику и Константину X Дуки. У другом делу се преиспитују Калделисови аргументи, који се заснивају на начину како су у *Хронографији* представљена три цара (Василије II, Михаило IV Пафлагонац и Исак I Комнин) и четири војсковође (Варда Фока, Варда Склир, Георгије Манијакис и Лав Торникије). Аутор је дошао до закључка да је сваки помен војске у Пселовом делу нераскидиво повезан са пишчевим личним мотивом да се прикаже као најстручнији и најприкладнији дворски саветник. Показало се да су његови погледи увек у складу са његовим политичким ставовима, будући да осуђује оне цареве на које је имао врло мали утицај, док, напротив, подржава оне чије је пуно поштовање и поверење уживао.

Зборник радова Византолошког института XLIX, 2012
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIX, 2012

УДК: 94(497.11:949.716)"10":929
DOI:10.2298/ZRVI1249159K

ПРЕДРАГ КОМАТИНА
(Византолошки институт САНУ, Београд)

СРБИЈА И ДУКЉА У ДЕЛУ ЈОВАНА СКИЛИЦЕ*

Полазећи од чињенице да Јован Скилица у својој *Кра̄ткој ис̄торији* доследно разликује *Србију* и *Трибалију*, изнет је закључак да *Србија* и *Трибалија* у делу Јована Скилице представљају два јасно дефинисана засебна термина, при чему се под *Трибалијом* подразумева Дукља, а под *Србијом* — Србија (тзв. Рашка и Босна). Из тога следи други закључак — да је Стефан Војислав своје устанке против царске власти 1034–1036. и 1039–1040. г. подигао не у Дукљи, него у Србији. На то се надовезује став о постојању непосредне царске власти у Србији у периоду после 1018. г., што би био аргумент у прилог тези о томе да се *т̄ема Србија* налазила управо на простору Србије.

Кључне речи: тема Србија, Дукља, Трибалија, Стефан Војислав, Константин Диоген, Теофил Еротик, Јован Скилица.

Recalling the fact that John Scylitzes in his *Short History* strictly distinguishes *Serbia* from *Tribalia*, the conclusion is made that *Serbia* and *Tribalia* in the work of John Scylitzes represent two clearly defined separate terms, with *Tribalia* meaning Dioclea and *Serbia* meaning Serbia (so-called Rascia and Bosnia). From that conclusion another one is derived — that Stephen Vojislav led his uprising against imperial authority in 1034–1036 and 1039–1040 not in Dioclea but in Serbia. That conclusion is followed by the assumption of existence of a direct imperial rule in Serbia in the years following 1018, which would be an argument in proving the thesis that the *theme of Serbia* was located exactly in the area of Serbia.

Key words: the theme of Serbia, Dioclea, Tribalia, Stephen Vojislav, Constantine Diogenes, Theophilus Eroticus, John Scylitzes.

Устанак који је 1039/1040. г. против византијске царске власти подигао Стефан Војислав представља један од најзначајнијих догађаја ране српске

* Чланак садржи део резултата насталих на пројекту бр. 177032 — *Традиција, иновација и иден̄тӣте̄т у визан̄тијском све̄ту* — који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

историје. У њему је извојевана самоуправа која ће наредних век и по бити дограђивана, да би у време првих Немањића прерасла у пуну државну независност. Обично се узима да је овај устанак избио у Дукљи, да је захватио приморске српске земље и да су оне све време остале његово средиште, па следствено томе и средиште нове српске државе, која се стога и назива *Дукљанском*.[1] За разлику од многих других догађаја ране српске историје, овај је релативно добро покривен историјским изворима, будући да о њему говоре Јован Скилица и Кекавмен.[2] Међутим, из њиховог излагања не намеће се непосредан закључак да је Стефан Војислав устанак подигао управо у Дукљи.

На овакву помисао навела ме је најпре чињеница да Јован Скилица, основни извор за тај период, говорећи о српским пословима, најчешће прави разлику између *Срба* и *Трибала*, *Србије* и *Трибалије*. Ова појава објашњава се књижевним амбицијама самог Скилице, који, попут других византијских историописаца свог и познијег времена, тежи за архаизирањем и класицизирањем имена варварских народа, па стога Србе често назива по имену античког народа Трибала.[3] Тачно је да Скилица народ којим влада Стефан Војислав и његов син Михаило, назива час Србима, час Трибалима, али мислим да иза тога стоји неки други разлог, а не проста жеља за архаизирањем актуел-

---

[1] *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1959, 309 (даље: *Острогорски*, Историја); Историја српског народа I, Београд 1981, 182–186 (*С. Ћирковић*; у даљем тексту: ИСН I).

[2] Податке у вези са поменутим устанком, као и неким другим догађајима с краја X и из прве половине XI века пружа и тзв. *Летопис попа Дукљанина* (старије стандардно издање: Летопис попа Дукљанина, изд. *Ф. Шишић*, Београд 1928 (даље: Летопис); најновије издање: Gesta regum Sclavorum I–II, прир. *Д. Кунчер*, *Т. Живковић*, Београд 2009 (даље: *Живковић*, Gesta regum Sclavorum)). Већ више од века тај контроверзни спис привлачи пажњу истраживача, који су износили различите оцене о његовој изворној вредности и пореклу. Најприхватљивије је деловало мишљење да се ради о аутентичном историјском извору, насталом у Дукљи пред крај XII века, уп. *Живковић*, Gesta regum Sclavorum II, 25–27, и нап. 3, за преглед богате литературе у којој је заступан тај став. Последњих година такво мишљење је подвргнуто критици. *Живковић*, Gesta regum Sclavorum II, 339–378, у коментару уз издање списа које је приредио заједно са Д. Кунчер, износи смелу тезу како је спис састављен у два наврата, најпре у Сплиту између 1295. и 1298, и затим у Бару између 1299. и 1301. г., и да га је саставио извесни Рудгер, цистерцитски монах пореклом из Чешке, који је, тобоже, између 1299. и 1301. био и барски архиепископ, и то по налогу тадашњег хрватско-далматинског бана Павла Шубића (1273–1312). Отприлике у исто време, међутим, *S. Bujan*, La Chronique du prêtre de Dioclée. Un faux document historique, Revue des études byzantines 66 (2008) 5–38 (поновљено у скраћеној верзији и преводу на хрватски: *S. Bujan*, Orbinijevo izdanje „Ljetopisa popa Dukljanina“: povijesni falsifikat, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 43 (2011) 65–80), изнела је мишљење да је тај спис заправо фалсификат који је сачинио Мавро Орбини, у оквиру своје књиге *Краљевство Словена*, објављене на италијанском у Пезару 1601. г., а коначан облик му дао Иван Лучић, припремајући тобожње прво издање списа на латинском 1666. г. Ауторка, која је и сама у почетку заступала гледиште да се ради о спису из XII века, чему је посветила и своју докторску дисертацију, *S. Bujan*, La Chronique du prêtre de Dioclée, Paris 2000 (докторска дисертација у рукопису), ово ново мишљење засновала је на прилично убедљивој аргументацији, којој би се сада, када су размишљања научника усмерена у том правцу, у прилог могли придодати и нови аргументи. Остављајући полемику о природи, пореклу и изворној вредности *Летописа попа Дукљанина* по страни, у овом раду ћу се бавити искључиво подацима византијских извора о Србији и Дукљи у првој половини XI века, јер и сам наслов рада на то упућује.

[3] Византијски извори за историју народа Југославије III, прир. *Г. Острогорски*, *Ф. Баришић*, Београд 1966, 159, н. 255 (*Ј. Ферлуга*; у даљем тексту: ВИИНЈ III).

них појава. Уосталом, ова тежња код Скилице је далеко мање изражена и готово једва приметна, у односу на Ану Комнину и потоње писце.

Први пут се Србија и Трибалија помињу одвојено у делу Јована Скилице када пише о приликама у Драчу у време завршних борби између цара Василија II и бугарских одметника цара Самуила и његових наследника, у току прве и друге деценије XI века, истичући да су у таквим околностима прилике у Драчу биле мирне *док је Трибалијом и оближњим пределима Србије начелствовао Владимир, по кћери зет Самуилов*…[4] Већ из овог одломка је јасно да, пошто су предели Србије *оближњи* Трибалији, они не могу бити идентични са њом.[5] На другом месту се каже како је Стефан Војислав, побегавши из Цариграда, *заузео илирске горе и Трибале и Србе и суседне и Ромејима потчињене народе нападао и пљачкао*.[6] Коначно, Скилица описује како је цар Константин Мономах коначно склопио мир са *Михаилом, Стефановим сином, који је после оца постао архиг Трибала и Срба*.[7]

Стефан Војислав први пут улази у Скиличин видокруг у време док је цар Михаило IV Пафлагонац (1034–1041) боловао у Солуну, 1039/40. г. Тада је он запленио десет кентенарија злата послатих цару, пошто се брод који је ово злато преносио насукао на *илирске обале*. Том приликом Јован Скилица упознаје читаоца са личношћу Стефана Војислава. Стефан Војислав, кога на том месту назива *архонтом Срба*, побегао је мало времена пре тога из Цариграда и *заузео земљу Срба*, истеравши одатле Теофила Еротика.[8] Византијска реакција на то била је организовање прве експедиције царске војске против Стефана Војислава, коју је предводио Георгије Провата, 1040. г., која је била неуспешна. На другом месту, када описује припремање друге царске експедиције против Војислава, у јесен 1042. г., Скилица даје још једно подсећање на то ко је тај човек и каква су његова дела, па каже опет да је он побегао из Византа *и запосео илирске горе и Трибале и Србе и суседне и Ромејима потчињене народе нападао и пљачкао*,[9] па је цар Константин Мономах решио да пошаље другу казнену експедицију под драчким *архонтом* Михаилом, која се такође неславно завршила. На овом месту се први пут јављају Трибали у

[4] …ἕως μὲν γὰρ Τριβαλίας καὶ τῶν ἀγχοτάτω Σερβίας μερῶν ἦρχε Βλαδιμηρός, ὁ ἐπὶ θυγατρὶ τοῦ Σαμουὴλ κηδεστὴς…, Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *I. Thurn*, Berlin — New York 1973 (Corpus Fontium Historiae Byzantine 5), 353.64–66 (даље: Scyl.).

[5] Супротно је мишљење изнето у ВИИНЈ III, 117, н. 132 (*Ј. Ферлуга*), да су *Трибалија и Србија синоними*.

[6] Scyl., 424.63–65.

[7] …Μιχαηλᾶς ὁ τοῦ Σταφάνου υἱός, καὶ Τριβαλλῶν καὶ Σέρβων μετὰ τὸν πατέρα καταστὰς ἀρχηγὸς…, Scyl., 475.13–14.

[8] …ἐν Θεσσαλονίκῃ δὲ, ὡς εἴπομεν, τῷ βασιλεῖ διατρίβοντι χρυσίον ὁ Ἰωάννης ἔπεμψε κεντηνάρια δέκα, ὑπο στροβίλων πνευμάτων ἀναρπασθὲν τὸ πλοῖον τοῖς Ἰλλυρικοῖς προσερράγη αἰγιαλοῖς καὶ συνετρίβη. τὸ δὲ χρυσίον ἀφείλετο Στέφανος ὁ καὶ Βοϊσθλάβος, ὁ τῶν Σέρβων ἄρχων, πρὸ μικροῦ τῆς πόλεως ἀποδρὰς καὶ τὸν τόπον τῶν Σέρβων κατεσχηκώς, Θεόφιλον ἐκεῖθεν τὸν Ἐροτικὸν ἀπελάσας…, Scyl., 408.70–76.

[9] …Στεφάνου γὰρ τοῦ καὶ Βοϊσθλάβου, ὥσπερ ἔμπροσθεν ἐρρήθη, ἀποδράντος ἐκ Βυζαντίου καὶ τὰ Ἰλλυρικὰ κατασχόντος ὄρη, καὶ Τριβαλλοὺς καὶ Σέρβους καὶ τὰ πρόσοικα γένη καὶ Ῥωμαίοις ὑπήκοα κατατρέχοντος καὶ ληϊζομένου…, Scyl., 424.62–65.

вези са деловањем Стефана Војислава. Како је овде сасвим јасно да Скилица понавља већ речено, јер и сам тако каже на почетку цитираног одломка (ὥσπερ ἔμπροσθεν ἐρρήθη — *као шио је найред речено*), само што овај пут исказ мало проширује, могло би се претпоставити да неки од података које на овом месту даје, а којих нема у првом опису, такође припадају времену на које се односи први опис, тј. времену пре експедиције Георгија Провате, 1040. г. Мислим на податак о томе како је Војислав запосео *илирске горе* и развио акцију према Трибалима, Србима и *суседним и Ромејима йошчињеним народима*. Смисао ове реченице обично је схватан тако као да је Војислав најпре запосео *илирске горе*, а затим је нападао и пљачкао Трибале и Србе и *суседне и Ромејима йошчињене народе*.[10] Међутим, у првом опису Скилица је већ навео како је Војислав по бекству из Цариграда најпре заузео *земљу Срба* (τὸν τόπον τῶν Σέρβων) и одатле отерао царског чиновника Теофила Еротика. Овај царски чиновник сигурно није резидирао у *илирским горама*, него у *земљи Срба*. Други Скиличин опис почетка Војислављеве делатности може да се схвати и тако као да је Војислав најпре успоставио власт над *илирским горама*, Трибалима и Србима, а затим нападао и пљачкао *суседне Ромејима йошчињене народе*. Комбиновањем података из првог и другог описа, догађаји би се дали реконструисати овако: Стефан Војислав је побегао из Цариграда, дошао у *земљу Срба*, запосео је и из ње истерао царског намесника Теофила Еротика, загосподарио *илирским горама*, Трибалима, и *илирским обалама*, где је запленио царско злато.[11] Пошто није хтео да га врати када је цар то од њега писмом затражио, уследила је казнена експедиција под вођством Георгија Провате, 1040. г., која се неславно завршила.[12] Након тога је Стефан Војислав проширио подручје своје власти и нападао и пљачкао *суседне и Ромејима йошчињене народе*, због чега је нови цар Константин IX Мономах (1042–1055) послао на Војислава другу казнену експедицију, предвођену драчким *архоншом* Михаилом, у јесен 1042. г., такође безуспешну.[13]

Јасно је да је за правилно разумевање наведеног следа догађаја, а тиме и целокупне слике српске историје тог доба, неопходно утврдити значење неколицине појмова које Скилица користи: *земља Срба*, *Трибали* и *суседни и Ромејима йошчињени народи*.

Када су у питању *Трибали* и *Трибалија*, сам Скилица може бити од велике користи за разумевање значења овог појма у његовом тексту. Скилица, наиме, описује како је цар Константин Мономах, пошто више није могао да допусти да Стефан Војислав *найада и йљачка суседне и Ромејима йошчињене народе*, организовао другу казнену експедицију против Војислава, у јесен 1042. г., и вођство над њом поверио драчком *архонишу* Михаилу, *йашрикују, сину логошеша Анасшасија*. Цар је овоме *йисмено заиоведио да йрикуйи себи*

[10] Уп. превод у ВИИНЈ III, 159 (*Ј. Ферлуга*).

[11] Scyl., 408.70–75; 424.62–64.

[12] Scyl., 409.80–86.

[13] Scyl., 424.58–425.97.

йодређену драчку војску, као и војске оближњих и њему йодложних шема, и да заједно са ийосшрашезима оде ***у Трибале*** (εἰς Τριβαλλούς) *и зараши йро-шив Сшефана….*[14] *…Пошшо је йрикуйио, као шшо му је било наређено, силу, како се йрича, од око шездесеш хиљада, уђе* ***у Трибале*** (εἰς Τριβαλλούς), *йролазећи йушевима сшрмим и кршним и врлешним и шесним, шако да нису могла да иду два коњаника уйоредо,* ***од Срба*** *намерно йушшени да уђу, док се овај* (Михаило), *није бринуо о йовраику нии да обезбеди досшојну сшражу у шеснацима. Овај, ушавши, йусшошио је и йалио йоља, а* ***Срби*** *су йак заузели шеснаце и сшрмине на йушу и чекали на йоврашак.*[15]

Овде се примећује, дакле, облик εἰς Τριβαλλούς,[16] именица *Трибали* у акузативу множине, уз предлог εἰς (*у*), и уз глаголе кретања (ἀπέρχωμαι, εἴσειμι), што би у буквалном преводу гласило *у Трибале*. То наводи на помисао да је овде облик *Трибали* употребљен у функцији не етнонима, него топонима. Употреба етнонима у функцији топонима на сличан начин, иначе, била је позната у грчким текстовима.[17] Сматрам стога, да ова места треба схватити тако као да је царска војска кренула, а затим и ушла у *земљу Трибала*,[18] те да стога овај појам има своје јасне географске одреднице, тј. да *Трибали*, у смислу *земља Трибала*, представљају једну одређену географску целину.

Где се та географска целина налазила? Одговор на то питање није тежак, када се зна повест Михаиловог похода. Неоспорно је, наиме, да је позорница тог похода и великог сукоба српских и царских снага била у Дукљи. О

---

14 Scyl., 424.66–71.

15 Scyl., 424.74–82.

16 У новом издању Скилице (CFHB 5), на другом од ова два места стоји облик једнине, εἰς Τριβαλλόν, како се заиста и налази у већем броју рукописа, Scyl., 424.75, варијанте D, AEVMN, C, који нису старији од XIV века. Међутим, рукопис означен са B, Ambrosianus C 279, садржи управо облик εἰς Τριβαλλούς, Scyl., 424.75, var. B. Рукопис означен са U, добропознати Vindob. hist. graec. 74, такође из XIV века, али преписан са оригинала који садржи допуне Михаила Деволског из 1118. г., има, међутим, облик εἰς Τριβαλλοῖς. Како предлог εἰς не може да стоји испред именице у дативу, него само испред именице у акузативу, сматрам да је и у оригиналном тексту Михаила Деволског стајао облик εἰς Τριβαλλούς. Како је вредност и значај Михаилових допуна одавно утврђена, уп. ВИИНЈ III, 53, а и стога што је рукопис у који је он унео своје допуне временски веома близак Скиличином аутографу, сматрам да се овом облику треба поклонити поверење. У старом, бонском издању Скилице, које је приредио Имануел Бекер, само је тај облик присутан, на оба поменута места у тексту, cf. Georgii Cedreni Historiarum Compendium II, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1839 (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae), 543.20, 544.2–3 (даље: Scyl.-Cedr.).

17 Коришћење етнонима у служби топонима, које је карактеристика древног словенског и германског, као уосталом и модерног немачког језика (Bayern, Sachsen, Böhmen, Mähren, Schwaben, Franken, Ungarn, etc.), познато је такође и у грчком и латинском, уп. *К. Јиречек*, Историја Срба II, Београд 1952, 1; *А. Соловјев*, Појам државе у средњовековној Србији, Годишњица Николе Чупића 42 (1933) 65. Дакле, могуће је да се и овде облици *Трибали* и *Срби* користе у значењу *земља Трибала* и *земља Срба*.

18 Тако је једно од ова два места и схваћено у ВИИНЈ III, 160 (*Ј. Ферлуга*), док је оно прво, εἰς Τριβαλλοὺς ἀπελθεῖν, преведено као *да…крене на Трибале*. Сматрам да би и то место требало преводити са *да…оде у Трибале*, тј. *у земљу Трибала*, и тамо зарати са Стефаном Војиславом. У латинском преводу уз бонско издање оба места су преведена дословно — in Triballos proficiscatur, in Triballos duxit, Scyl.-Cedr., 543, 544.

томе непосредно сведочи један други византијски писац друге половине XI века — Кекавмен, када упозорава потенцијалне војсковође на опасности које их вребају у непријатељској земљи коју не познају: *Тако учини Травуњанин Србин катепану драчком Михаилу, логотетовом сину,* ***у Дукљи*** (εἰς Διοκλείαν) *и уништи његову војску, која је бројала преко четрдесет хиљада*. Драчки катепан је упао *у Дукљу* (εἰς Διοκλείαν ἐκούρσευσεν), где га је потом снашло све оно што је описано и код самог Скилице.[19] Пада у очи подударност у описима тог догађаја код Јована Скилице и код Кекавмена, само што је Скилица мало детаљнији. Суштина свега је то што тамо где Скилица помиње *Трибале* (εἰς Τριβαλλούς), Кекавмен помиње *Дукљу* (εἰς Διοκλείαν).

Све то наводи на закључак да је Скиличина *земља Трибала* иста она коју Какавмен назива *Дукља*. У прилог том тврђењу може се додати и Скиличин податак о Јовану Владимиру као неком ко је владао *Трибалијом и оближњим пределима Србије*.[20] Ту је *Трибалија* наведена као главна област којом управља Владимир, а *оближњи предели Србије* као да заузимају споредно место. Као што је познато, Владимирова делатност превасходно је везана за Дукљу,[21] па би и на том месту Скиличина *Трибалија* била заправо Дукља.

Дакле, на основу свега изнетог може се закључити да је у делу Јована Скилице *Трибалија* исто што и *Дукља*.[22] Из тога произилази питање зашто

---

[19] …Ὁποῖον ἐποίησεν ὁ Τριβούνιος ὁ Σέρβος τῷ κατεπάνῳ Δυρραχίου Μιχαὴλ τῷ τοῦ λογοθέτου υἱῷ εἰς Διοκλείαν καὶ ἀπώλεσε τὸν λαὸν αὐτοῦ ἐπέκεινα τεσσαράκοντα χιλιαδῶν ὄντα. Εἰσελθῶν γὰρ ὁ δηλωθεὶς κατεπάνῳ εἰς Διοκλείαν ἐκουρσεύσεν…, Кекавмен, Советы и рассказы. Поучение византийского полководца XI века (Кекавмен), изд. *Г. Г. Литаврин*, Санкт-Петербург 2003, 184.10–14 (даље: Кекавмен).

[20] Scyl., 353.64–66.

[21] Веза Јована Владимира и Дукље не зависи само од података његовог *житија* сачуваног у спорном *Летопису попа Дукљанина*, Летопис, § 36, 331–342. Постоји јака локална традиција о Јовану Владимиру као светитељу сачувана управо у приморским пределима Бара и Улциња, која се већ пре средине XIV века проширила и на Албанију, о чему уп. *С. Новаковић*, Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима. Легенда о Владимиру и Косари, Београд 1893, 218–237; *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952, 119 (даље: *Јиречек*, Историја I). Из те традиције је, по свој прилици, и извесни Козма, Грк са Кипра у служби охридског архиепископа Германа (1688–1691), црпео податке приликом састављања једног сасвим легендарног и у односу на оно сачувано у *Летопису попа Дукљанина* прилично различитог житија Св. Јована Владимира на грчком језику, које је објавио Јован Папа из Елбасана, у Венецији 1690. г., *Новаковић*, Први основи, 218–220, 274–278; *Живковић*, Gesta regum Sclavorum II, 263. За тзв. *Житије* Св. Јована Владимира, сачувано као 36. поглавље *Летописа попа Дукљанина*, углавном се сматра да је настало у XI веку, уп. *Новаковић*, Први основи, 182–217; *Н. Ингам*, Мучеништво Св. Јована Владимира Дукљанина, Летопис Матице српске 4446/6 (1990) 876–896; *S. Marjanović-Dušanić*, Patterns of Martyrial Sanctity in the Royal Ideology of Medieval Serbia. Continuity nad Change, Balcanica 37 (2006) 70–75; *Иста*, Свети краљ. Култ Стефана Дечанског, Београд 2007, 93–96; *Живковић*, Gesta regum Sclavorum II, 262–271. Чињеница је да таквом спису нема трага у средњовековним српским изворима, било словенским, било латинским. Међутим, име Владимира налази се у попису бугарских владара у *Синодику цара Борила* из 1211. г., и то после Самуила и Гаврила Радомира, а пре Јована Владислава и његове жене Марије, Борилов синодик. Издание и превод, прир. *И. Божилов*, *А. Тотоманова*, *И. Билярски*, София 2010, 150.1–5, што сведочи да је у то време постојала успомена на српског кнеза с почетка XI века.

[22] Такав закључак изнела је и *E. Malamut*, Concepts et réalités : recherches sur les termes désignant les Serbes et les pays serbes dans les sources byzantines X^{e}–XIIe siècles, Εὐψιχία, Mélan-

Скилица користи баш тај термин? Први пут, колико се зна, појам *Трибал* као ознака за неки Царству суседни народ у средњем веку употребљен је у *Житију Св. Германа Козинитског*, свеца који је, према Теофилакту Охридском, живео у Бугарској у време Михаила Бориса, у другој половини IX века.[23] У том тексту помињу се извесни Неофит и Никола, као цареви посланици *Трибалу* (πρὸς τὸν Τριβαλὸν).[24] И. Дујчев је био први који је искористио овај податак и изнео мишљење да су поменути Неофит и Никола били посланици цара Василија I (867–886), послати да покрсте Србију, о чему пише Константин Порфирогенит.[25] Он, дакле, сматра да је овде поменути *Трибал* (у једнини) био тадашњи владар Срба. Са друге стране, Е. Малами изнела је претпоставку да је текст *Житија* редигован крајем XII века и да је том приликом у њега унет појам *Трибал* за владара Србије, појам који се, како она сматра, није користио у IX и X веку, заправо, није се користио пре Јована Скилице у византијским изворима као ознака за Србију.[26]

Овде бих, међутим, указао на један други податак, одавно познат, али који никада није сагледан у контексту проблема који се овде истражује. Наиме, у петом поглављу друге књиге *Чуда Св. Димитрија Солунског*, у рукопису *Parisinus graecus 1517*, који потиче из XII века,[27] и који једини садржи сва поглавља обе збирке поменутог хагиографског списа,[28] тако да је и једини у коме се налази поменуто поглавље II, 5, постоји податак који описује како су Авари и Словени почетком VII века опустошили *скоро читав Илирик, односно његове провинције, тј. обе Паноније, такође обе Дакије, Дарданију, Мезију,* ***Тривалис****, Родопу* (λέγω δὴ Παννονίας δύο, Δακίας ὡσαύτως δύο, Δαρδανίας, Μυσίας, **Τριβάλεως**, Ῥοδώπης) *и све провинције, па још и Тракију и подручје уз византски дуги зид*...[29] Пада у очи употреба облика Τριβάλεως, што је генитив од именице Τρίβαλις. Јасно је сасвим да се под овим називом

ges offerts à Hélène Ahrweiler II, Byzantina Sorbonensia 16, Paris 1998, 442 (даље: *Malamut*, Concepts et réalités), али га није поткрепила довољном аргументацијом.

[23] Theophylacti Bulgariae archiepiscopi Historia martyrii XV martyrum, Patrologia Graeca 126, 201 C; *I. Dujčev*, Une ambassade byzantine auprès les Serbes au IXe siècle, Zbornik radova Vizantološkog instituta 7 (1961) 58–59 (даље: *Dujčev*, Ambassade).

[24] ...Οἱ δὲ ἦσαν δύο τινὲς ἐν τέλει, ὧν τῷ μὲν Νεόφυτος, θατέρῳ δὲ Νικόλαος ὄνομα, ἐκ τῆς Κωνσταντίνου παρὰ τοῦ τηνικαῦτα τῶν Ῥωμαίων κρατοῦντος πρεσβεῖς πρὸς τὸν Τριβαλὸν ἀποσταλέντες..., Vita S. Germani hegumeni, edd. *G. Henschenius*, *D. Papebroch*, Acta Sanctorum Mai III, Antwerpiae 1680, 11* C (даље: AASS).

[25] Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur Liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur, ed. *I. Ševčenko*, Berolini 2011 (CFHB 42), 54.15–24; *Dujčev*, Ambassade, 54–55, 59–60.

[26] *Malamut*, Concepts et réalités, 444.

[27] *Ф. Баришић*, Чуда Димитрија Солунског као историски извори, Београд 1953, 30 (даље: *Баришић*, Чуда); *P. Lemerle*, Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius I — Le texte, Paris 1979, 15–19 (даље: *Lemerle*, Miracles I).

[28] Друга књига *Чуда Св. Димитрија Солунског* састављена је крајем VII века, *Баришић*, Чуда, 144; *P. Lemerle*, La composition et la chronologie des deux premiers livres des Miracula S. Demetrii, Byzantinische Zeitschrift 46 (1953) 360.

[29] Miracula S. Demetrii Martyris, II, 5, ed. *C. Byeus*, AASS Octobris IV, Bruxellis 1780, 179 (= Miracula Sancti Demetrii, II, 5, PG 116, 1361 B); *Баришић*, Чуда, 126.

крије позноримска провинција *Praevalis*, грчки Πρέβαλις.[30] Облик Τρίβαλις уместо облика Πρέβαλις употребљен је овде свакако као последица грешке преписивача овог текста у XII веку, али поставља се питање да ли је то била само омашка или је иза тога ипак стајала одређена идеја. Осим сличности изговора, *Превалис* и *Тривалис* не повезује ништа. Међутим, за ученог Грка латински назив *Praevalis* нема никакво значење, осим што звучи слично као име из класичних грчких текстова познатог народа *Трибала* (Τριβαλλοί). Када се погледа како су се звале остале позноримске провинције централног Илирика, које се такође помињу, напоредо са Превалисом, у наведеном одломку, види се да њихова имена сва асоцирају на античке народе, познате из класичних грчких текстова, а чији називи почињу поново да се употребљавају код учених византијских писаца XI и XII века у маниру архаизирања назива актуелних географских и етничких појмова: *Панонци (Пеонци)*, *Дачани*, *Дарданци*, *Мизи*… Да ли се непознатом преписивачу из XII века, због сличности изговора учинило да је провинција *Превалис* добила име по античким *Трибалима*, као што је нпр. *Мизија* по *Мизима* и тсл., па је стога закључио да је облик *Тривалис* правилнији и њиме заменио првобитно *Превалис*, остаје само просто нагађање. Чињеница је, међутим, да се позноримска провинција *Praevalis* налазила на простору који ће у раном средњем веку обухватати између осталог, али и углавном, управо територију познату као *Дукља*. Чињеница је и то да у приближно исто време, крајем XI и почетком XII века, исти назив за исти простор (у облику *Трибали*, *Трибалија*) користи и Јован Скилица. Да ли је и код Скилице тај назив замена за антички *Превалис*? Скилица је, свакако, могао знати где се налазила стара провинција *Превалис*,[31] и да је тај простор

---

[30] Већ је боландиста К. Бје, који је давне 1780. г. приредио editio princeps поменутих *Чуда Свеѿог Димиѿрија*, у коментару уз своје издање указао да је облик Τριβάλεως у рукопису *Parisinus graecus 1517* написан *грешком, насѿалом очигледно због немара ѿреѿисивача*, и да тај облик *ѿреба да буде замењен обликом Πραιβάλεως или ѿре обликом Πρεβάλεως*, пошто је *Превалис из других извора ѿознаѿа као једна од ѿровинција Илирика, а не Тривалис (Trebalis)*, AASS Oct. IV, 185. Међутим, *Th. Tafel*, De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica, Berolini 1839, XCVI–XCVII, n. 75, узима ову примедбу здраво за готово и без увида у рукопис и упозорења на рукописни облик доноси исправљени изворни текст (…Μυσίαν, **Πρέβαλιν**, Ῥοδώπην…). Њему су следили *A. Tougard*, De l'histoire profane dans les Actes grecs des bollandistes, Paris 1874, 186, n. 110 и *H. Grégoire*, L'origine et le nom des Croates et des Serbes, Byzantion 17 (1944–1945) 108. Ипак, *Баришић*, Чуда, 126, нап. 148 и ВИИНЈ I, Београд 1955, 211–212, нап. 55 (*Ф. Баришић*), ослања се на првобитно боландистичко издање и читање текста. Међутим, највећу забуну чини то што је П. Лемерл у свом новом, критичком издању *Чуда*, Τριβάλεως из рукописа једноставно заменио са Πρεβάλεως, без икаквог објашњења и напомене и без указивања на облик који доноси сам рукопис, *Lemerle*, Miracles I, 228.1. Свакако, приређујући критичко издање, Лемерлов је циљ био пре свега да реконструише текст извора који је најближи тексту аутографа. Нема сумње да је у аутографу свакако стајао облик Πρεβάλεως, како је указао већ и К. Бје. Међутим, оно што је од интереса за ову тему није текст аутографа, већ управо оно што одступа од њега у препису из XII века.

За провинцију *Превалис* у позној антици cf. Hierocles Synecdemus et notitiae graecae episcopatuum, ed. *A. Burkhardt*, Lipsiae 1893, 656.3, облик ἐπαρχία Πρεβάλεως; …Πρέκαλις ἡ χώρα…, код Прокопија, De Bello Gothico I, 15.25, Procopii Caesariensis opera omnia II. De Bellis libri V–VIII, ed. *J. Haury*, Lipsiae 1963, p. 82.13.

[31] Константин VII Порфирогенит (913–959), век и по пре Скилице, у *Сѿису о ѿемама* не наводи ову провинцију у поглављу о теми Драч, где наводи суседне јој провинције Нови Епир,

обухватао и подручје којим је почетком XI века управљао Јован Владимир, као и поприште великог сукоба у коме је војска драчког стратега Михаила 1042. г. доживела катастрофу од Стефана Војислава. Нејасна свест о античком *Превалису* у духовној клими времена свесног архаизирања савремених географских појмова, при чему се *Трибали*, као и поменути *Мизи*, *Пеонци* и сл. јављају као обавезан и омиљени чинилац,[32] могла је довести до интересантне појаве повезивања *Трибала* и *Превалиса* код Јована Скилице и код непознатог преписивача *Чуда Св. Димитрија Солунског*. Има стога основа претпоставити да је до модификације првобитног Πρέβαλις и јављања облика Τρίβαλις у париском рукопису *Чуда Св. Димитрија Солунског* дошло у процесу преписивања у XI или XII веку, и под утицајем истих околности које су навеле Скилицу да исти појам запише у облику Τριβαλλία или Τριβαλλοί. Називајући тај простор *Трибалијом* и *земљом Трибала*, Скилица заиста намерно архаизира тај део свог текста али, рекао бих после свега напред изложеног, подлогу за тај архаизам не налази у античким Трибалима, који су живели у далеким подунавским крајевима, већ у позноантичкој провинцији *Превалис*, на чијем се већем делу налазила у његово време територија српске земље Дукље.

Шта је онда *Србија* у схватању Јована Скилице? Разликујући и раздвајајући у својим исказима *Србију* од *Трибалије*, под којом, како је показано, подразумева *Дукљу*, Јован Скилица чини само оно што чине и готово сви остали грчки, латински и словенски извори до XIII века. Сви они јасно разликују *Србију* и *Дукљу*, при чему је *Србија* увек оно континентално залеђе Дукље и суседних јој приморских области. Њен положај описао је цар Константин VII Порфирогенит (913–959), средином X века: са њом се у пределу гора (планина) граниче и Дукља и Травунија и Захумље, а код Цетине и Ливна и Хрватска, док сама Србија *јесте испред свих ових земаља, са севера се дотиче Хрватске, а са југа Бугарске*.[33]

Дарданију, Дакију, Панонију, Costantino Porfirogenito De thematibus, ed. *A. Pertusi*, Roma 1952, 9.1–20.

32 Први је називе *Трибали* и *Мизи* као ознаку за савремене народе употребио у својој *Хронографији* Михаило Псел, у другој половини XI века, као називе за скитске Узе и Печенеге, Michele Psello, Imperatori di Bisanzio (Cronografia) II, edd. *S. Impellizzeri*, *U. Criscuolo*, *S. Ronchey*, Vicenza 1984, VII, 23.1–2.

33 …Καὶ ἡ μὲν εἰρημένη Χρωβατία, ἀλλὰ καὶ αἱ λοιπαὶ Σκλαβηνίαι διάκεινται οὕτως· ἡ δὲ Διόκλεια πλησιάζει πρὸς τὰ καστέλλια τοῦ Δυρραχίου, ἤγουν πρὸς τὸν Ἐλισσὸν καὶ πρὸς τὸν Ἑλκύνιον καὶ τὴν Ἀντίβαριν, καὶ ἔρχεται μέχρι τῶν Δεκατέρων, πρὸς τὰ ὀρεινὰ πλησιάζει τῇ Σερβλίᾳ. ᾿από δὲ τοῦ κάστρου τῶν Δεκατέρων ἄρχεται ἡ ἀρχοντία Τερβουνίας, καὶ παρεκτείνεται μέχρι τοῦ Ῥαουσίου, πρὸς τὰ ὀρεινὰ αὐτὴς πλησιάζει τῇ Σερβλίᾳ. Ἀπὸ δὲ τοῦ Ῥαουσίου ἄρχεται ἡ ἀρχοντία τῶν Ζαχλούμων, καὶ παρεκτείνεται μέχρι τοῦ Ὀροντίου ποταμοῦ, καὶ πρὸς μὲν τὴν παραθαλασσίαν πλησιάζει τοῖς Παγανοῖς, πρὸς δὲ τὰ ὀρεινὰ εἰς ἄρκτον μὲν πλησιάζει τοῖς Χρωβατοῖς, εἰς κεφαλὴν δὲ τῇ Σερβλίᾳ… ᾿από δὲ τῆς Ζεντήνας τοῦ ποταμοῦ ἄρχεται ἡ χώρα Χρωβατίας…πλησιάζει δὲ πρὸς τὴν Τζέντινα καὶ τὴν Χλέβενα τῇ χώρᾳ Σερβλίας…., Constantine Porphyrogenitus De administrando Imperio I, edd. *Gy. Moravcsik*, *R. J. H. Jenkins*, Washington 1967[2] (CFHB 1), 30.94–104, 113, 116–117 (даље: DAI I); …Ἡ γὰρ χώρα Σερβλίας εἰς κεφαλὴν μέν ἐστιν πασῶν τῶν λοιπῶν χωρῶν, πρὸς ἄρκτον δὲ πλησιάζει τῇ Χρωβατίᾳ, πρὸς μεσημβρίαν δὲ τῇ Βουλγαρίᾳ…, DAI I, 30.117–119.

Јасну разлику између *срӣске земље* и приморских области, где спада и Дукља, праве и српски извори XII и XIII века. Тако Стефан Немањић у *Жиӣију Св. Симеона* пише како је, у време светитељевог рођења, био велики метеж *у овој сӣрани срӣске земље, и Диоклиӣије и Далмације и Травуније*.[34] Његов брат Вукан *владичесӣвовао је*, према познатом запису на тзв. Вукановом јеванђељу монаха Симеона из око 1202. г., *својом срӣском земљом и зеӣском сӣраном и ӣоморским градовима и нишевским ӣределима*.[35] Првобитна краљевска титула самог Стефана Немањића најбоље одражава ову подвојеност: *краљ све срӣске земље и Диоклије и Далмације и Травуније и хумске земље*.[36] Те подвојености били су свесни још увек и византијски кругови на почетку XIII века, па тако охридски архиепископ Димитрије Хоматин у једном писму ословљава Стефана Немањића као *великог жуӣана све Србије и Дукље*.[37]

Формулација *велики жуӣан све Србије и Дукље* веома подсећа на формулацију *ексусијасӣ Дукље и Србије*, која се јавља на недавно објављеном печату Константина Бодина, унука Стефана Војислава. На том печату, за који је издавач, Жан-Клод Шене, утврдио да потиче са почетка владавине Константина Бодина и цара Алексија Комнина, док су њихови међусобни односи били добри, у периоду између 1081. и 1085. г., стоји да он припада *Консӣанӣину, ӣроӣосевасӣу и ексусијасӣу Дукље и Србије*.[38] Управо ово је најбоље све-

---

34 ...**ѥже быв҄шоу великꙋ метежоу вь странѣ сеи срьпьскыѥ зем҄лѥ и Диѡклитиѥ и Дал҄мациѥ и Трабꙋниѥ**..., Стефан Првовенчани, Сабрана дела, прир. *Љ. Јухас-Георгиевска*, *Т. Јовановић*, Београд 1999, 18.

35 ...**владычьствꙋющю ѥмоу своѥю срьбьскоѡвь землею и зетскоѡвь страноѡвь и поморьскыми градь... и нышевьскими прѣд(ѣ)лы велеродьномꙋ, велеславьномꙋ велиѥмꙋ жꙋпанꙋ Вльꙁꙋ**..., Стари српски записи и натписи I, изд. *Љ. Сӣојановић*, Београд 1902, бр. 7.

36 ... **велии крал(ь), намѣстьнъıи г(осподи)нь вьсе срьб(ь)ске земл(ь)е и Диѡкл(ти)иѥ и Дальматиѥ и Травоуниѥ и хльмьске землѥ**..., у повељи Богородичином манастиру на острву Мљету, Стефан Првовенчани, 124. У повељи за манастир Жичу: ...**по божие милости вѣньчани прьви краль вьсе срьпьскиѥ земле, Диѡклитиѥ и Травоуние и Дальмацие и Захльмие**..., Стефан Првовенчани, 110. Уп. и *М. Динић*, О називима средњовековне српске државе, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 29.

37 Τῷ πανευγενεστάτῳ μεγάλῳ ζουπάνῳ πάσης Σερβίας καὶ Διοκλείας, ἐν Κυρίῳ ἀγαπητῷ ἡμῖν τέκνῳ, κυρῷ Στεφάνῳ τῷ Νεεμάνῃ..., Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora, ed. *G. Prinzing*, Berlin–New York 2002 (CFHB 38), 10.2–3.

Нема потребе овде наводити све папске повеље, биле оне аутентичне или фалсификоване, упућиване Дубровачкој или Барској цркви током XI и XII века, које јасно разликују епископије градова који леже у зетском/дукљанском приморју и епископије суседних земаља Травуније, Захумља, Србије и Босне, cf. Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I, edd. *L. Thalloczy*, *C. Jireček*, *Em. Sufflay*, Vindobonae 1913, nn. 60, 63, 65, 68, 77, 81, 82, 83, 84, 87, 91, 94, 103–104.

38 Натпис на печату гласи: [Κ(ύρι)ε βοήθ]ει Κωνσ[ταντ]ίνῳ [(πρωτο)]σεβαστῷ καὶ ἐξουσιαστ(ῇ) Διοκλείας (καὶ) Σερβ[ίας], *J. C. Cheynet*, La place de la Serbie dans la diplomatie byzantine à la fin du XIe siècle, ZRVI 45 (2008) 89–97 (даље: *Cheynet*, Place de la Serbie). Звање ἐξουσιαστής налази се у дипломатском приручнику *Сӣиса о церемонијама* (46–48. поглавље) на високом трећем месту на листи звања којима се царски двор обраћа владарима суседних и зависних народа (46. поглавље), иза својих изведених форми ἐξουσιοκράτωρ и ἐξουσιάρχης, а испред звања изведених од наслова ἄρχων и осталих, De cerimoniis aulae byzantinae I, ed. *J. J. Reiske*, Bonnae 1829 (CSHB), 679.1–19 (даље: De cerim. I). О томе cf. *P. Komatina*, Traduction des titres de souverains et de chefs étrangers dans le monde byzantin au Xe siècle — la forme et l’essence, édd. *S.*

дочанство да се чак и када је јасно да Дукља и Србија улазе у састав исте државе, њихова формална подвојеност и даље одржава. Исту подвојеност, треба подсетити, одражава и титула коју Скилица приписује Бодиновом оцу, а Војислављевом сину, Михаилу, око 1052. г. — *архиг Трибала и Срба*.[39]

У време блиско оном када и сам Скилица пише, почетком XII века, византијски високи функционер Манојло Страворoман саставио је похвално слово цару Алексију Комнину, у коме велича његову политику и њене резултате. У овом тексту, на који је скренуо пажњу Р. Радић, Страворoман износи како је цар успео да потчини подручја *која су држали Срби, и скитски народ, а и Далмати који су се ослободили ропства*.[40] Р. Радић је уочио разликовање, у овом кратком одломку, два етнонима, *Срби* и *Далмати*, и утврдио да се први етноним, *Срби*, односи на Србију којом у то време влада велики жупан Вукан, и која се обично назива *рашком државом*, док се под *Далматима* подразумева Дукља краља Константина Бодина.[41] И ту је, дакле, присутна подвојеност српских земаља Србије и Дукље, али се такође налази и још једна потврда о доследној употреби назива *Србија* искључиво за „загорске" српске земље. Што се тиче приморске Дукље, њени становници ни овом приликом нису названи својим правим именом, већ опет једним архаичним термином. Страворoман је, за разлику од свог савременика Скилице, који користи назив *Трибали*, употребио назив *Далмати*, који ће нешто касније постати нарочито омиљен Ани Комнини, као ознака како за Дукљу, тако исто и за Србију.[42]

Треба скренути пажњу на још једну појаву. Показано је како Скилица, када описује поход драчког *архонта* Михаила против Стефана Војислава, у јесен 1042. г., појам *Трибали* користи у значењу *Дукља* и то искључиво као географски појам. Када је то истакнуто, постаје јасно и то да он и у том одломку, у којем поред *Трибала* помиње и *Србе*, такође прави прецизну разлику

Marjanović-Dušanić, *B. Flusin*, Remanier, métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, Belgrade 2011, 131–136. О титули *протосеваст и ексусијаст Дукље и Србије* на печату Константина Бодина, уп. *П. Коматина*, Византијска титула Константина Бодина, ЗРВИ 48 (2011) 61–72.

[39] …καὶ Τριβαλλῶν καὶ Σέρβων…ἀρχηγὸς…, Scyl., 475.13–14; ВИИНЈ III, 162 (*Ј. Ферлуга*).

[40] …ἤδη δὲ καὶ ὅσα Σέρβοι κατεῖχον, καὶ Σκυθικὸν ἔθνος καὶ δουλικὸν Δαλμάτας τοὺς ἐχοντας ἀφελόμενον…, *P. Gautier*, Le dossier d'un haut fonctionnaire d'Alexis Ier Comnène, Manuel Straboromanos, REB 23 (1965) 190.27–191.1; *Р. Радић*, Манојло Страворoман. Прилог историји византијско-јужнословенских односа крајем XI и у првим годинама XII века, ЗРВИ 27–28 (1989) 96.

[41] *Радић*, Манојло Страворoман, 97–100.

[42] ВИИНЈ III, 376–379, 383–390, 393–394.

Треба, можда, скренути пажњу и на текст Скиличиног Настављача, који такође, када говори о делима Војислављевих потомака у периоду после 1071. г., користи два различита термина, али овај пут поред *Срба* ту су — *Хрвати*, Ioannes Scylitzes Continuatus, ed. *Eu. Tsolakēs*, Thessalonikē 1968, 162.18–19; 163.5–6; 164.23. Није сасвим јасно шта се овде крије иза назива *Хрвати* и зашто се тај назив користи, па би се и о том питању могло још продискутовати. Такође, загонетно је помало и писање Нићифора Вријенија, у првој половини XII века, који као актере истих догађаја које описује Скиличин Настављач налази не *Србе* и *Хрвате*, него *Дукљане* и *Хрвате*, док *Србе* уопште не спомиње, Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor, ed. *P. Gautier*, Bruxelles 1975 (CFHB 9), 211.4–5 (…Χωροβάτοι καὶ Διοκλεῖς…); 213.18–19 (…Χωροβάτοι καὶ Διοκλεῖς…); 215.2 (…κατὰ Διοκλέων καὶ Χωροβάτων…).

између ових појмова. Наиме, Скилица користи појам *Трибали* када говори о географским одредницама Михаиловог похода, док насупрот томе, појам *Срби* користи искључиво када говори о *људима* са којима је његова војска имала да се сукоби, а потом се и сукобила.[43] Из тога излази да Скилица јасно саопштава да су се *у земљи Трибала* царске војске бориле са *Србима*. *Срби* су овде поданици Стефана Војислава, чију војску он предводи, а који, у крајњој линији, и живе у *земљи Трибала* тј. *Дукљи*.

После свега изложеног, мислим да више не би требало сумњати да и Скилица под *Србијом* и *земљом Срба* подразумева управо Србију какву описује Константин Порфирогенит у X веку. То, међутим, намеће интересантне закључке. Ако је Скилица доследан у употреби тих термина, а показано је да јесте, онда би управо то била *Србија*, чијим је пределима до 1016. г., поред Дукље, управљао Јован Владимир.[44] Што је још интересантније, то би била и *Србија* која је 1036. г. поново потчињена Царству, након што се после смрти цара Романа Аргира (1034. г.) била од царске власти одметнула,[45] а најзад, и она *земља Срба* у коју се из Цариграда вратио Стефан Војислав, *архонт̄ Срба*, и из ње истерао царског чиновника Теофила Еротика, пре него што је дошао у сукоб са Царством у приморју, 1040. г.[46] Дакле, из тога би произашао закључак да је Стефан Војислав свој устанак против царске власти започео не у Дукљи и приморју, већ у континенталној Србији, познијој Рашкој.

Какав је, међутим, био политички положај *Србије* о којој пише Скилица, и у којим околностима је Стефан Војислав преузео управу у њој и ступио у сукоб са царском влашћу 1040. г.?

Последњи пут податке о Србији као посебној политичкој целини даје цар Константин VII Порфирогенит, средином X века.[47] Тада у Србији влада *архонт̄* Часлав. После тога података о Србији у савременим изворима нема. Такво стање најбоље је исказао Константин Јиречек, речима да је историја Србије у другој половини X века обавијена тамом.[48] Ипак, у новије време из те таме као да су почели да се пробијају први зраци светлости, захваљујући, пре свега, подацима извесних извора документарног карактера. За један печат, који је припадао *Јовану, ӣрошосӣашару и кашеӣану Раса*, утврђено је да потиче из кратког периода владавине цара Јована I Цимискија (969–976),[49]

---

[43] Михаило, наиме, има да *оде у Трибале* и зарати са Стефаном Војиславом, Scyl., 424.68–71; он *улази у Трибале* путевима стрмим и неприступачним, ibid., 424.75–77; међутим, *Срби* су ти који су му дозволили да уђе у земљу и намамили га у замку, ibid., 424.77–79; *Срби* су ти који су заузели и чували теснаце и стрмине на путу, ibid., 424.80–82.

[44] Scyl., 353.64–66.

[45] …Τῷ δὲ ͵ϛφμδ’ ἔτει, ἰδικτιῶνος τετάρτης…. καὶ ἡ Σερβία Ῥωμαίων ἀφηνιάσασα μετὰ θάνατον Ῥωμανοῦ τοῦ βασιλέως αὖθις ἐσπείσατο…, Scyl., 399.15–16.

[46] Scyl., 408.73–76.

[47] DAI I, 32.126–145; De cerim. I, 691.8.

[48] *Јиречек*, Историја I, 116.

[49] Натпис на печату гласи: Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάν(νῃ) [(πρωτο)]σπαθ(αρίῳ) (καὶ) κ[α]τεπά[ν]ω Ῥάσου, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Muse-

који је 971. г. савладао Бугарско царство и вратио границу Ромејског царства на Дунав. Проналазак тог печата посведочио је присуство царске власти на подручју Раса, потоњег главног места у Србији, у време владавине цара Јована Цимискија, након покоравања Бугарске 971. г.[50] У вези са Србијом с краја X века постоји још један, од раније познати податак, веома кратак и успутан, али сасвим савремен и зато врло значајан. У једној од повеља Лавре Св. Атанасија на Атону, издатој септембра 993. г., о купопродаји острва Гимнопелагисион (острвце Пелагиси покрај Лимна),[51] налази се узгредан податак да су на том острвцету боравили, као сарацински заробљеници, и *срйски йосланици који су йошли цару*, (…ὥστε καὶ ἀποκρισιαρίους πρὸς τὸν βασιλέα ἀνερχομένους σέρβους κρατηθῆναι…).[52] Како је утврдио Г. Острогорски, овај догађај, забележен у повељи из 993. г., збио се нешто раније, 990–991. г.[53] Г. Острогорски, међутим, сматра да су ови српски посланици дошли из Дукље, којом је, по његовом мишљењу, још и тада владао кнез Јован Владимир,[54] док је Ђ. Сп. Радојичић изнео гледиште да су они дошли из Србије, *Срйског загорја*, како га он назива, јер се посланици изричито именују као *Срби*.[55] Док Острогорски своје гледиште заснива на схватању да византијски писци не праве разлику између становника приморских и загорских српских области, те да

---

um of Art I, edd. *J. Nesbitt*, *N. Oikonomidès*, Washington 1991, no. 33, p. 100–101 (даље: Seals I); *Љ. Максимовић*, Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. г., ЗРВИ 36 (1997) 35 (даље: *Максимовић*, Организација); *С. Пириваѿрић*, Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина VII Порфирогенита, ЗРВИ 36 (1997) 175–176 (даље: *Пириваѿрић*, Византијска тема Морава); *B. Krsmanović*, The Byzantine Province in Change (On the Threshold between the 10th and the 11th Century), Belgrade–Athens 2008, 135 (даље: *Krsmanović*, Province in Change). Власник овог печата, с обзиром на своју високу функцију *каѿеѿана* могао је бити надређен власнику другог печата из истог времена, из свог суседства, *Адралесѿу, царском ѿроѿосѿаѿару и сѿраѿигу Мораве, Диогену*, (натпис гласи: Κ(ύρι)ε β(οή)θει τῷ σῷ [δ]ούλ(ῳ) Ἀδραλέ[σ]τ(ῳ) β(ασιλικῷ) (πρωτο)σπαθ[α]ρ(ίῳ) (καὶ) στρατη[γ]ῷ Μοράβα [τ(ῷ)] Διογέ[ν]ῃ), Seals I, no. 36a, p. 195, како су претпоставили издавачи, ibid., 196. Уп. и *Максимовић*, нав. место; *Пириваѿрић*, нав. место; *Krsmanović*, op. cit., 135–136. Ни једна ни друга функција није забележена у *Ескоријалском ѿакѿикону*, насталом у време цара Јована I Цимискија (971–976), али је разлог тог изостанка објаснио *Максимовић*, нав. дело, 35–36.

50 Проналазак овог печата који сведочи о присуству царске власти на подручју Раса у време византијског освајања Бугарске, довео је до преиспитивања односа истраживача према једном податку Попа Дукљанина, који наводи како су после смрти бугарског цара Петра (969. г.), након што је *грчки цар* заузео и потчинио целу Бугарску и вратио се потом у своју палату, његове војсковође дошле са војском и заузеле целу *ѿровинцију Рашку*, Летопис, 324. Овом податку се од тада поклањало више поверења, *Максимовић*, нав. дело, 35–36. Не улазећи у питање порекла наведене вести *Леѿоѿиса ѿоѿа Дукљанина*, треба истаћи да су подаци које пружа печат сами по себи довољно речити и да им потврда у подацима *Леѿоѿиса ѿоѿа Дукљанина* није неопходна.

51 *Г. Осѿрогорски*, Српско посланство цару Василију II, Византија и Словени, Београд 1970, 147–158.

52 Actes de Lavra I, edd. *P. Lemerle*, *A. Guillou*, *N. Svoronos*, Paris 1970, n. 10, p. 124; *Осѿрогорски*, нав. дело, 148.

53 *Осѿрогорски*, нав. дело, 155.

54 Исто, 153; *Исѿи*, Историја, 292–293.

55 *Dj. Sp. Radojičić*, Srpsko Zagorje, das spätere Raszien, Südost-Forschungen 16/2 (1957) 276–284.

стога и Дукља може бити Србија, дотле Радојичић своје гледиште заснива управо на тези о доследном разликовању и раздвајању *Србије* и српских приморских области у византијским изворима. Међутим, чињеница је да се посланици именују само као *Срби*, што оставља могућност да су потицали и из Србије и из Дукље, пошто и Скилица, када говори о Дукљи, коју назива *Трибалијом* и *земљом Трибала* и јасно је разликује од Србије, њене становнике ипак назива *Србима*. Следећи податак о Србији у изворима је већ поменути Скиличин податак да је Јован Владимир *начелствовао Трибалијом и оближњим пределима Србије*.[56] Будући да Скилица пише како су за то време прилике у Драчу биле мирне,[57] тај податак се односи свакако на време од када је Драч, у јеку борби цара Василија II (976–1025) са Самуилом, поново дошао у византијске руке, 1005. г.,[58] па до смрти самог Владимира, 1016. г.

Јован Владимир, који је, према Скилици, *управљао Трибалијом и оближњим пределима Србије*, мученички је пострадао од руке бугарског цара Јована Владислава 22. маја 1016. г., у Преспи.[59] Две године касније, 1018. г., погинуо је и сам Јован Владислав, а цар Василије II окончао је четрдесетдвогодишње *одметништво* (ἀποστασία) Бугара, завредио епитет *Бугароубице* и вратио Царству простране територије на Балканском полуострву, све до Саве, Дунава и Јадрана. Шта се збило са Србијом и Дукљом у тој новој политичкој ситуацији на Балкану не изгледа ништа много извесније него у оном *тамном добу* друге половине X века, јер нису сасвим јасне представе о томе како је рестаурација царске власти утицала на прилике у њима.

Обично се узима да су српске земље задржале дотадашњи положај и облик управе, под својим домаћим, од цара зависним, династима.[60] Међутим, из сфрагистичког материјала извесно је постојање *теме (стратегиде) Србије*, јер су пронађени печати *стратега Србије* — Константина Диогена и Нико-

[56] Scyl., 353.64–66. Наведени податак сведочи и о томе да је у то време дукљански кнез имао и власт над Србијом. Иако се занемари податак нејасног порекла у *Летопису попа Дукљанина*, да је после смрти *грчког цара* који је покорио Бугарску (Јована Цимискија 976. г.) у *Рашкој* избио устанак против Грка, подстакнут од стране дукљанског владара, након чега је цела *Рашка* дошла под његову врховну власт, Летопис, 325–326, делује сасвим разумно претпоставка да је услед устанка Комитопула у Бугарској 976. г. и њиме проузрокованог општег расула византијске власти у централним пределима Балкана, дукљански кнез могао искористити новонастале прилике и проширити своју власт над Србијом у свом залеђу.

[57] Scyl., 354.67.

[58] ВИИНЈ III, 94–95, нап. 64; *Острогорски*, Историја, 294; *J. Ферлуга*, Драч и Драчка област пред крај X и почетком XI века, ЗРВИ 8/2 (1964) 120, 122.

[59] Scyl., 359.25–26. 22. мај као датум Владимирове погибије наводи се у његовом *Житију* сачуваном у тзв. *Летопису попа Дукљанина*, Летопис, 339. На планини Румији, у околини Пречисте Крајинске, где је према том спису Владимир био сахрањен, до данас се чува крст на коме се, опет према поменутом *Житију*, бугарски цар Јован Владислав у Преспи заклео Владимиру да му неће наудити. Очувана је и традиција да се тај крст износи на врх планине Румије сваке године о празнику Тројице, *Јиречек*, Историја I, 119, што је обично друга половина маја или почетак јуна.

[60] *Острогорски*, Историја, 297–298, нап. 1; ИСН I, 175 (*Љ. Максимовић*). То гледиште темељи се на подацима *Летописа попа Дукљанина* о постојању жупана Рашке, бана Босне и кнеза Захумља око 1040–42. г., Летопис, 346–347.

ле.[61] Њено постојање се више не доводи у питање, али још увек није јасно где се она налазила.[62] О томе ће бити више речи у даљем излагању.

С друге стране, из Скиличиног текста могуће је извести закључке о политичком положају Србије непосредно пре устанка Стефана Војислава. Према Скилици, Стефан Војислав је из *земље Срба* истерао Теофила Еротика,[63] који не може бити друго до царски званичник. Питање је да ли се може прецизније одредити природа његовог положаја и функције у Србији. Полазећи од горе аргументоване претпоставке да код Скилице *Србија* из 1034–1036, и *земља Срба* из 1039/1040. г., као и *Србија* из времена Јована Владимира, представљају једно исто — континенталну, *загорску* Србију, какву познаје Порфирогенит, може се наслутити решење. Кључни догађај је одметништво Србије 1034–1036. г., које је окончано обнављањем царске власти. После тог обнављања царске власти, у Скиличином тексту се наилази на Теофила Еротика као царског чиновника у Србији кога је збацио Стефан Војислав нешто пре 1040. г. Пошто између та два догађаја нема забележених других, може се претпоставити да је стање уведено 1036. остало непромењено до доласка Стефана Војислава. Шта, међутим, представља *одметање Србије од Ромеја* из 1034. г., и поновно потчињавање 1036. г? Скиличин текст гласи: *Лета 6544* (1035/36)*, индикта четвртог... и Србија, која се од Ромеја беше одметнула после смрти цара Романа* (1034)*, изнова се умири*.[64] Сам текст не говори много. Употреба глагола ἀφηνιάζω, *збацити јарам*, *отказати послушност*, *одметнути се*, није од велике помоћи. Међутим, чињеница да се Србија *изно-*

[61] Постоје два печата на којима стоји да су припадали *стратегу Србије*. Први је припадао *Константину, патрикију и стратегу Србије, Диогену*: [Κύριε βοή]θει τῷ [σ]ῷ δούλῳ Κωνστ(αν)τίνῳ [π(ατ)ρι(κίῳ) (καὶ) σ]τρατι[γ(ῷ)] Σερβή α[ς] τῷ Διογ[έ]νη, Seals I, 102, no. 34.1, чија је легенда, без илустрације, првобитно објављена у *V. Laurent*, Le thème byzantine de Serbie au XIe siècle, REB 15 (1957) 190 (даље: *Laurent*, Thème), али са читањем: Κύριε βοήθει τῷ [σ]ῷ δούλῳ Κωνστ(α)[ν]τίν(ῳ) [σ]τρατη[γῷ] Σερβή α[ς] τῷ Διογ[έ]νῃ. Други је припадао *Николи, протоспатару и стратегу Србије*: Κύριε, βοήθει Νι(κο)λάῳ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατ(η)γ(ῷ) Σερβίας, *G. Zacos*, Byzantine Lead Seals II, Bern 1984, no. 628. Постоји и трећи печат на коме се спомиње Србија. Он је припадао *Константину, антипату, патрикију и дуки Солуна, Бугарске и Србије*: Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Κων(σταντίνῳ) ἀνθ(υ)π(άτῳ), π(ατ)ρικ(ίῳ) (καὶ) δουκ(ὶ) Θεσ(σ)αλον(ίκης), Βουλγαρ(ία)ς (καὶ) Σερβ(ί)ας, *I. Swiencickyj*, Byzantinische bleisiegel in den Sammlungen von Lwow, Сборник въ паметъ на проф. Петъръ Никовъ, София 1940, 439–440, no. 11 (даље: *Swiencickyj*, Bleisiegel); *Laurent*, Thème, 189. Иако на њему није забележено презиме његовог носиоца, комбиновањем података са печата и онога што пише Скилица о Константину Диогену, Scyl., 365.17–366.30, 373.94–95, 376.86–88, није спорна идентификација носиоца тог печата са Константином Диогеном, истим оним коме је, као стратегу Србије, припадао и први овде наведени печат, *Максимовић*, Организација, 39–41; *J.-C. Cheynet*, Grandeur et décadence des Diogénai, ed. V. *Vlysidou*, Η Αυτοκρατορία σε κρίση (;) Το Βυζάντιο τον 11[o] αιώνα (1025–1081), Athēna 2003, 124 (даље: *Cheynet*, Diogénai).

[62] Предлаже се простор Београда и Браничева, област Срема, или пак област Рашке, *Максимовић*, Организација, 39–42; *Пириватрић*, Византијска тема Морава, 177. Област Дукље је такође предлагана као могуће решење, *Laurent*, Thème, 194–195, али је ово одлучно одбацио *Максимовић*, Организација, 39, нап. 41; ИСН I, 174 (*Љ. Максимовић*).

[63] Scyl., 408.73–76.

[64] ...Τῷ δὲ ‚ϛφμδ’ ἔτει, ἰνδικτιῶνος τετάρτης..., καὶ ἡ Σερβία Ῥωμαίων ἀφηνιάσασα μετὰ θάνατον Ῥωμανοῦ τοῦ βασιλέως αὖθις ἐσπείσατο..., Scyl., 299.7, 15–16.

ва (αὖθις) *умирила*, као да упућује на закључак да је 1036. г. само васпостављено, тј. обновљено стање које је постојало до 1034. г. То би значило да је и дотада на челу управе у Србији био царски званичник, попут Теофила Еротика после 1036. г. Није ли такав царски званичник могао заузимати управо загонетну функцију *стратега Србије*, познату са печата?

Као што је изложено, из досада објављеног сфрагистичког материјала позната су имена људи уз које се везује положај *стратега Србије*. То су Константин Диоген и извесни Никола. Њима би се можда могао прибројати и извесни Љутовид.[65] У вези са личношћу и делатношћу Константина Диогена код Скилице се може пронаћи и први наговештај присуства царске управе у Србији у оквиру византијске реокупације Балкана услед слома *Самуилове државе*. На почетку повести о начину на који је поменути Диоген освојио Срем 1019. г., Скилица пише да је он пре свог напада на Срем био *архонт тамошњих предела*.[66] Љ. Максимовић је увидео могућност да се ту мисли управо на *Србију*.[67] У прилог том гледишту има више разлога. Најпре, ти *предели* су свакако у суседству Срема.[68] Поред тога, алтернативна локација би могла да обухвата једино подручје Београда и Поморавља, које, међутим, према обавештењима самог Скилице, спада у *Бугарску*, а не у *Србију*.[69] Када се обрати пажња на начин на који је Диоген постао господар Срема, види се да је то био један углавном самосталан подухват освајања неког подручја. Након што је, поразивши локалног господара Сермона, освојио ту област, он је *постављен да начелствује новоосвојеном земљом* (…ἄρχειν ἐτάχθη τῆς νεοκτήτου χώρας).[70] Диоген је могао загосподарити Србијом на сличан начин на који је нешто касније загосподарио Сремом, једном самосталном акцијом, у завр-

---

65 Уп. нап. 95–97.

66 … Κωνσταντῖνος ὁ Διογένης, τῶν ἐκεῖσε μερῶν ἄρχων…, Scyl., 365.16–17.

67 *Максимовић*, Организација, 39, 41. Међутим, *С. Пириватрић*, Самуилова држава. Обим и карактер, Београд 1997, 132 (даље: *Пириватрић*, Самуилова држава), сматра да се то место односи на градове Мораву и Београд, такође и *T. Wasilewski*, Le thème byzantine de Sirmium–Serbie au XIe et XIIe siècle, ZRVI 8/2 (1964) 475 (даље: *Wasilewski*, Sirmium–Serbie).

68 Чак и да северна граница Србије у то време није излазила на реку Саву, како се у науци сматра, уп. *Максимовић*, нав. дело, 40–41, н. 50; ВИИНЈ III, 217, нап. 79 (*J. Ферлуга*), опет то не значи да се није граничила са облашћу Срема, за коју се зна да је у потоњим вековима обухватала и простор на десној обали Саве, данашњу Мачву, уп. *М. Динић*, Средњовековни Срем, Српске земље у средњем веку, 270–284; *Исти*, Из прошлости Срема, Српске земље у средњем веку, 285–291.

69 Наиме, Петар Дељан, пре него што ће 1040. г. подићи свој велики устанак против царске власти, *лутао је по Бугарској и дошао до Мораве и Београда, тврђава Паноније које леже са ове стране Дунава и суседне су краљу Турске, и прогласио се за сина Романа, сина Самуиловог*, Scyl., 409.90–94; *Пириватрић*, Византијска тема Морава, 174; ВИИНЈ III, 142–143, нап. 206 (*J. Ферлуга*). О значењу појма *Бугарска* у изворима XI и XII века, уп. *П. Коматина*, Појам *Бугарска* у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије, прир. *Б. Крсмановић*, *Љ. Максимовић*, *Р. Радић*, Византијски свет на Балкану I, Београд 2012, 41–56. О организацији византијске власти на Балкану непосредно након победе цара Василија II над Самуилом и његовим наследницима 1014–1018/19. г., cf. *Krsmanović*, Province in change, 191–194; *Иста*, О односу управне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије, Византијски свет на Балкану I, 20–23.

70 Scyl., 365.17–366.30.

шној фази уклањања последњих остатака срушеног Бугарског царства, када је требало, након пада њеног центра, избрисати и последње остатке локалних упоришта отпора. То су имали да учине војсковође цара Василија II. Константин Диоген, који се пре подухвата у Срему последњи пут среће као заповедник велике војске која је однела одлучујућу победу над Јованом Владиславом крајем 1017. г.,[71] могао је преузети на себе задатак заузимања северозападних предела и тамошњих утврђених градова, међу којима је истакнуто место свакако припадало и Расу, као епископском граду.[72] На тај начин би била успостављена његова власт над Србијом.[73] Након тога је своју акцију наставио и окончао заузећем Срема и такође епископског Сирмија.[74]

Након што је 1019. г. освојио Срем и био *постављен да начелствује новоосвојеном земљом*, на основу Скиличиних вести може се закључити да је Диогеново даље деловање током треће деценије XI века (између 1019. и 1029. г.) претежно везано за Срем. Када су 1026. г. Печенези *учинили најезду против Бугарске и мноштво народа и стратега и тагматарха побили*, цар Константин VIII (1025–1028) *учинио је Диогена, архонта Сирмија, и дуком Бугарске*.[75] Убрзо након ступања на престо новог цара Романа III Аргира (1028–1034), негде почетком 1029. г. премештен је *из Сирмија у Солун да буде дука*, да би убрзо потом био оптужен за покушај узурпације власти и послат за стратега Тракисијаца у Малој Азији.[76] Међутим, Срем се не спомиње ни на једном од његових сачуваних печата. Насупрот томе, на једном печату Константин Диоген се назива *стратегом Србије*, а на једном *дуком Солуна, Бугарске и Србије*.[77] Чињеница да се у Скиличином тексту делатност Константина Диогена након победе над Бугарима 1018/1019. везује углавном за Сирмијум, а на неким од печата за *Србију*, послужила је истраживачима као основа за схватање да је војни

---

[71] Битка се одиграла непосредно пре него што се цар Василије 9. јануара 1018. г. привремено вратио у Цариград, Scyl., 356.38–53. О каријери Константина Диогена до 1018, уп. *А. С. Мохов*, К Cursus honorum Константина Диогена, Античная древность и средние века 27 (1995) 32–33 (*Мохов*, Cursus honorum).

[72] Епископија у Расу наводи се као суфраган Охридске архиепископије у другој хрисовуљи цара Василија из 1020. г., *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche II, BZ 2 (1893) 45.12–13, као једна од епископија за које се каже да су и *у време цара Петра и Самуила* припадале Бугарској, исто, 44.13–19. О повезаности и међусобној условљености војноуправне и црквене организације у време ликвидације Самуилове државе од стране цара Василија II, уп. *Крсмановић*, О односу управне и црквене организације, 22–23.

[73] После смрти Јована Владимира, 1016. г., а свакако захваћене и последицама бугарских пораза, прилике у Србији тешко да су могле бити стабилне.

[74] Такав след догађаја је вероватан, премда га ништа не потврђује, осим чињенице да је током 1018. г. Диоген морао проћи са војском преко одређених предела како би дошао из Македоније у Срем. Успут се и *Србија* нашла под његовом *управом*. Чињеница је да Скилица у овој етапи борбе са остацима Самуиловог „режима" прати искључиво итинерар и дела самог цара, док не разматра истовремено деловање његових војсковођа, Scyl., 357.54–365.11; *Пириватрић*, Самуилова држава, 128–132.

[75] Scyl., 373.92–95.

[76] Scyl., 376.86–92. О Диогеновој каријери после 1018. г., уп. *Мохов*, Cursus honorum, 33–35; *Cheynet*, Diogénai, 123–124.

[77] Уп. горе, нап. 62.

округ са печата познатог *стратега Србије* заправо обухватао подручје Срема и имао центар у Сирмију.[78] Том схватању доприносило је и мишљење о непостојању непосредне византијске власти на подручју Србије након 1018. г.,[79] због чега је тај простор био искључен као могуће подручје надлежности *стратега Србије*. Највише у прилог тој тези сведочио би управо печат Константина Диогена на коме се он назива *антипатом, патрикијем и дуком Солуна, Бугарске и Србије*,[80] и који се везује за време када је услед печенешке инвазије 1026. г. он, као *архонт Сирмија*, постављен и за *дуку Бугарске*.[81] Сматра се да је тада Диоген могао да акумулира у својим рукама војну власт у највећем делу Балкана, укључујући и Солунски дукат.[82] У том случају би могао да се назове *дуком Солуна, Бугарске и Србије*, уколико би се под *Србијом* подразумевала област којом је управљао као *архонт Сирмија*.

Међутим, треба се подсетити да Скилица наводи да је Константин Диоген, пре него што је освојио Срем 1019. г., био *архонт тамошњих предела*.[83] Уколико се под *тамошњим пределима*, који су у суседству Срема и из којих је Диоген пошао у његово освајање, препозна Србија, онда би се из Скиличине формулације *архонт тамошњих предела* могао препознати управо положај *стратега Србије*. У том случају би Константин Диоген заузимао положај *стратега Србије* 1018/1019. г., пре него што је освојио Срем.[84] У прилог таквој хронологији сведочило би и то што се на печату на коме се јавља са функцијом *стратега Србије*, Константин Диоген јавља са достојанством *патрикија*, што доста прецизно тај печат ставља ближе почетку његове каријере.[85]

Постоји још један печат који би, по мом мишљењу, требало узети у разматрање када је реч о Константину Диогену и његовом службовању. То је печат *Константина, антипата, патрикија и дуке Бугарске*, који је објавио још Г. Шламберже.[86] Без обзира на то што на печату није забележено презиме, Шламберже га је приписао управо Константину Диогену. Такво схватање није општеприхваћено у науци,[87] али је чињеница да је садржај натписа на ње-

---

78 *Wasilewski*, Sirmium–Serbie, 472–482; *V. v. Falkenhausen*, Eine byzantinische Beamtenurkunde aus Dubrovnik, BZ 63 (1970) 16–18 (даље: *Falkenhausen*, Beamtenurkunde). За осврт на ранија мишљења уп. *Krsmanović*, Province in change, 198–199, n. 110.

79 Уп. нап. 61.

80 *Swiencickyj*, Bleisiegel, 439–440, no. 11; *Laurent*, Thème, 189.

81 Scyl., 373.92–95.

82 *Cheynet*, Diogénai, 124; *Krsmanović*, Province in Change, 199, n. 116.

83 Scyl., 365.16–17.

84 *Мохов*, Cursus honorum, 33, 35; *Максимовић*, Организација, 41.

85 *Laurent*, Thème, 190; Seals I, 102, no. 34.1. У току рата са Самуиловим наследницима 1016/1017. г. Константин Диоген био је *дука/катепан Солуна*, али је тада имао достојанство *протоспатара*, које је ниже од достојанства *патрикија*, *N. Oikonomidès*, Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, 292–299 (даље: *Oikonomidès*, Listes); *Мохов*, Cursus honorum, 32–33, 35; *Cheynet*, Diogénai, 123, 125; *Krsmanović*, Province in Change, 199, n. 115.

86 *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire Byzantine, Paris 1884, 240 (даље: *Schlumberger*, Sigillographie).

87 *Мохов*, Cursus honorum, 34.

му врло близак натпису на печату *Константина, антипата, патрикија и дуке Солуна, Бугарске и Србије*, који се приписује Константину Диогену, иако ни на њему није забележено то презиме. Такође, чињеница је и да се на аверсу печата налази представа Св. Великомученика Димитрија, толико честа на печатима припадника породице Диоген.[88] Печат је могао настати само у време када је Константин Диоген заузимао положај *дуке Бугарске*. Према Скиличиним вестима које су горе изнете, Диоген је, као *архонт Сирмија*, постављен за *дуку Бугарске* 1026. г., у јеку најезде Печенега у подунавским деловима Царства.[89] Поставља се питање зашто се на том печату помиње само Диогенова власт над Бугарском, када је јасно да је он и даље остао управитељ Сирмија, одакле је 1029. г. премештен на положај *дуке Солуна*? Зашто на том печату нема помена Сирмија, односно *Србије*, уколико је Диогенова управа у Сирмију била у ствари власт *стратега Србије*? Једно објашњење би могло да буде то да је војни заповедник Сирмија у систему византијске власти на Балкану успостављеном после 1018. г. био потчињен *дуки Бугарске*, па Диоген, поставши *дука Бугарске*, заправо није прешао на друго командно место, већ се само успео један степеник више у хијерархији којој је и до тада, као војни заповедник Сирмија, припадао.[90] У сваком случају, натпис на наведеном печату сведочи да као *дука Бугарске* и *архонт Сирмија* 1026. г. Константин Диоген није имао и управу над *Србијом*. Такође, нема непосредних, али ни посредних, података да је тада могао имати и власт над војном облашћу Солуна. Тиме се доводи у питање било датирање, било тумачење другог његовог печата, оног на коме се назива *антипатом, патрикијем и дуком Солуна, Бугарске и Србије*. Када је 1029. г. из Сирмија премештен у Солун *да буде дука*, Константин Диоген је заувек напустио Сирмијум. На једном печату из тог времена он се назива *протопроедром, антипатом, патрикијем и катепаном Солуна*,[91] што сведочи да тада, као *катепан Солуна*, није имао власт ни над Бугарском ни над *Србијом*. Ако је судити по забележеним достојанствима, печат на коме се назива *антипатом, патрикијем и дуком Солуна, Бугарске и Србије* хронолошки је ближи оном на коме се назива *антипатом, патрикијем и дуком Бугарске*, тј. стању из 1026. г. Уобичајено датирање тог печата, дакле, биће да је исправно. То би онда значило да је уобичајено тумачење његовог натписа погрешно. Друга могућност за тумачење натписа на поменутом печату јесте та да он представља једноставно набрајање најзначајнијих функција које је Константин Диоген у својој дотадашњој каријери заузимао, хро-

[88] *Cheynet*, Diogénai, 123–125, 130–132, 136–137; *Krsmanović*, Province in Change, 199, n. 116.

[89] Scyl., 373.92–95.

[90] О питању византијске управе у Срему и ранга тамошњег заповедника, cf. *Krsmanović*, Province in change, 198–200.

[91] Κ(ύρι)ε β(οή)[θ(ει)] τῷ σῷ δούλ(ῳ) (πρωτω)(προ)έδρ(ῳ) ἀνθυπ(άτῳ) Κων(σταντίνῳ) π(ατ)ρι(κίῳ)[(καὶ) κ]ατεπά[νω Θ]εσσα[λο]ν(ίκης) ὁ Διογέν(ης), *Schlumberger*, Sigillographie, 104; *Cheynet*, Diogénai, 125. Без обзира на то што је на том печату поремећен редослед титула и имена, и што се достојанство *протопроедра* чешће јавља тек од средине XI века, приписивање печата Константину Диогену није спорно, јер је на њему јасно забележено и његово презиме.

нолошки и према значају: био је *дука Солуна* 1016/1017, *дука Бугарске* 1026, и *стратег Србије* 1018/1019.[92]

Након што је 1019. г. Константин Диоген освојио Срем и прешао на положај војног заповедника Сирмија, његов дотадашњи положај *стратега Србије* припао је неким другим византијским достојанственицима.[93] Један од њих био је извесни Никола, познат као *протоспатар и стратег Србије* са једног другог печата.[94] Трећа личност за коју се везује положај *стратега Србије*, Љутовид, задаје више проблема. Сачуван је, у два преписа, један латински сигилион који је извесни *Љутовид, протоспатар epi to chrusotriclino* (ἐπὶ τοῦ Χρυσοτρικλίνου)*, ипат и стратег Србије и Захумља*, даровао бенедиктинском манастиру на Локруму код Дубровника, *месеца јула, седмог индикта*.[95] За ту исправу одавно се сматрало да је фалсификат настао у првој половини XIII века, али је њена аутентичност и изворна вредност у новије време у приличној мери рехабилитована.[96] Уколико се заиста може говорити о аутентичном документу, или макар о документу који почива на аутентичним подацима, његова датација *седмим индиктом* упућивала би на две могућности када је Љутовид могао да заузима положај *стратега Србије* у разматраном хронолошком оквиру — 1024. или 1039. г.[97]

---

92 *Cheynet*, Diogénai, 124, доноси и ту претпоставку, али се сам опредељује за другу, горе изнету, да натпис на печату сведочи о акумулацији војне власти у рукама Константина Диогена 1026. г.

Ипак, тумачење које овде износим представља само још једну претпоставку, али не и коначно решење проблема везаних за наведени печат. Једну околност треба увек имати на уму — ако се поштују правила навођења функција, последња наведена је положај који неко држи у тренутку када користи такав печат. Према томе би Диоген положај *дуке* и достојанства *антипата и патрикија* везивао за функцију у Србији, *Krsmanović*, Province in Change, 199, n. 116. Међутим, на печату *Константина, антипата, патрикија и дуке Бугарске*, ти наслови се очигледно везују за Бугарску. Без неког новог сфрагистичког материјала проблем тумачења печата *Константина, антипата, патрикија и дуке Солуна, Бугарске и Србије* остаће без коначног разрешења.

93 Уколико се, дакле, *тема (стратегида) Србија* налазила на простору Србије, где се у време Јована I Цимискија (969–976) налазио *катепанат Раса*, очигледно је да је дошло до деградације ранга византијског заповедника у Србији. Томе је свакако допринело више деценија дисконтинуитета византијске власти на том подручју крајем X и почетком XI века, али и нове околности у којима је Василије II изграђивао своју власт на Балкану после 1018. г. и место које је у тим околностима наменио Србији.

94 *Максимовић*, Организација, 41. За Николин печат, уп. горе, нап. 62.

95 Sigillum Litouiti (Lotauitti) protospatharii (protospatarii) epi to (tho) chrusotriclino (chrussotriclino), ypati et stratigo Seruie et Zachlumie est datum (datum est) tibi Petro abbati et reliquis (tuis) fratribus in mense iulio indiccione septima…, Летопис, 189–190.

96 За мишљења да се ради о познијем фалсификату, уп. Летопис, 204–209; ИСН I, 173 (*Максимовић*); ВИИНЈ III, 157, нап. 250 (*Ј. Ферлуга*). Аутентичност повеље покушала је да рехабилитује *Falkenhausen*, Beamtenurkunde, 10–23. Њен став нарочито добија на снази од кад је достојанство *протоспатара* ἐπὶ τοῦ Χρυσοτρικλίνου, које је сматрано непостојећим у византијском систему достојанстава, потврђено у *Ескоријалском тактикону*, *Oikonomidès*, Listes, 273.17. Уп. и *Laurent*, Thème, 194; *Wasilewski*, Sirmium–Serbie, 467–470; *Максимовић*, Организација, 39, нап. 41.

97 Уколико Љутовидова даровница потиче из 1024. г., то би значило да су царске власти врло брзо препустиле управу у теми Србији домаћим великашима, Seals I, 101. Међутим, ми-

У сваком случају, из изнетог се може закључити да је између Диогеновог освајања 1018. и српске побуне 1034. г. постојао континуитет византијске власти у Србији. О самој српској побуни из 1034, осим Скилице, нема других вести. Из његове кратке забелешке не сазнаје се ни ко је ову побуну предводио. Обично се узима да је и њен вођа био Стефан Војислав, па се зато и назива *први Војислављевим усшанком*,[98] мада Скиличин текст на то нигде изричито не упућује. Ипак, остаје питање када, на који начин, и због чега је Стефан Војислав доспео у Цариград, јер Скилица пише да је он *заузео земљу Срба* 1039/1040. г., *пошто је побегао из Цариграда*.[99] Једино решење које се назире јесте то да је ипак он био умешан у побуну из 1034–36. г., па да је по њеној пропасти заробљен и послат у престоницу. У том би случају и његова почетна делатност била везана за Србију, а не за Дукљу, јер је и побуна из 1034–36. била у *Србији*.

Тек што је преузео власт у Србији, истеравши из ње Теофила Еротика 1039/1040. г., и *илирским горама*, Војислав је већ потчинио *Трибале*, тј. Дукљу и заузео јужни део јадранског приобаља (*илирске обале*), где је запленио царско злато.[100] Свакако да у то време, пре другог казненог похода, оног под Михаилом Драчким из јесени 1042. г., долази до његове експанзије и у осталим правцима, према Травунији и Захумљу.[101] У време на које се односи дру-

---

слим да је вероватније да Љутовидова даровница потиче из 1039. г., јер би у том случају његово успињање на положај *сшрашега Србије* могло да се објасни тиме да је услед устанка Стефана Војислава и протеривања Теофила Еротика из Србије царска власт покушала да очува своје позиције у њој повезивањем са оданим домаћим господарима, при чему би Љутовид, као господар Захумља, био најкориснији. Љутовид се, иначе, спомиње и у *Лешопису йопа Дукљанина*, као кнез Захумља и противник *Доброслава*, тј. Стефана Војислава у његовој борби против византијске власти, Летопис, 347–348, 352–353. Та чињеница, међутим, не говори у прилог аутентичности и изворној вредности поменутог списа, већ сведочи о томе да су тзв. „Локрумски фалсификати", међу којима је и Љутовидова даровница, послужили састављачу *Лешописа йопа Дукљанина*, био то Мавро Орбини или не, као један од извора за састављање тог списа, а не обрнуто, да је *Лешопис* коришћен као извор информација приликом састављања „Локрумских фалсификата", као што је сматрао Ф. Шишић, Летопис, 241.

98 ИСН I, 182 (*С. Ћирковић*); *Осшрогорски*, Историја, 309.

99 …τῆς πόλεως ἀποδρᾶς καὶ τὸν τόπον τῶν Σέρβων κατεσχικώς…, Scyl., 408.74–75.

100 Положај Дукље после 1018. г. остаје, ипак, нејасан ако се прихвати да ју је Стефан Војислав заузео тек 1040. г. Има индиција да су у црквеном погледу тада епископије града Дукље и осталих приморских градова припадале Драчкој митрополији, уп. *Ј. Калић*, Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. г., Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, прир. *В. Ђурић*, Београд 1979, 30–31, што би допуштало претпоставку да је и у политичком смислу територија Дукље могла бити потчињена византијском заповеднику Драча, с којим уосталом Стефан Војислав и води борбе у Дукљи. *Wasilewski*, Sirmium–Serbie, 467–472, сматра да је у то време у Дукљи постојала *двојна уйрава*, византијска и домаћа, попут царских поседа у Италији.

101 Кекавмен на једном месту назива Војислава и *Травуњанином Србином* (…ὁ Τριβούνιος ὁ Σέρβος…, Кекавмен, 184.10–11), али није јасно да ли то указује на то да је Војислављево порекло имало везе са Травунијом или на његову акцију и ширење власти над Травунијом. Исто тако није јасно ни зашто га на једном другом месту назива *Војиславом Дукљанином*, исто., 186.29–30 sq — да ли због тога што је пореклом био везан за Дукљу или због тога што је у њој развио политичку и војну делатност. Што се Војислављевог порекла тиче, из Кекавменових навода је сигурно само једно — да је био Србин.

ги Кекавменов податак о Војиславу, где га назива *Војислав Дукљанин*, он је већ не само *топарх у градовима Далмације, Зети и Стону* него и сусед, и то нимало наиван, дубровачком стратегу.[102] Али, то припада времену после његове победе из 1042. г.,[103] када је он неоспорни господар Дукље, која тада већ чини и најважнији део његове нове државе, као што ће то бити и у време његовог сина и унука, Михаила и Константина Бодина. Ако је то нека индиција, вреди напоменути да се касније увек Дукља, одн. *Трибалија*, јавља *прва* у владарској титули, испред Србије.[104] Стога то што Кекавмен, који је нешто млађи савременик догађаја, назива на овом месту Војислава *Дукљанином* више је, по мом мишљењу, још једна потврда доследног разликовања територијалних целина у његовој држави (пример је и назив *Травуњанин Србин*), него што је сведочанство у корист тврдње о томе да је Војислав био из Дукље и да је у њој подигао свој устанак. Уосталом, тамо где пише о самим борбама *у Дукљи* током устанка, Кекавмен Војислава не назива *Дукљанином*, него *Травуњанином Србином*, који се бори *у Дукљи*. Коначно, ваља истаћи и то да све до сада изложено говори у прилог томе да су Дукља и Србија већ од устанка Стефана Војислава 1039/1040–1042. г. представљале јединствену државну целину.[105]

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ — LIST OF REFERENCES

Извори — Primary Sources

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I, edd. *L. Thalloczy*, *C. Jireček*, *Em. Sufflay*, Vindobonae 1913.

Actes de Lavra I, edd. *P. Lemerle*, *A. Guillou*, *N. Svoronos*, Paris 1970.

Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art I, edd. *J. Nesbitt*, *N. Oikonomidès*, Washington 1991.

Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur Liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur, ed. *I. Ševčenko*, Berolini 2011 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 42).

Constantine Porphyrogenitus De administrando Imperio I, edd. *Gy. Moravcsik*, *R. J. H. Jenkins*, Washington 1967[2] (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1).

Costantino Porfirogenito De thematibus, ed. *A. Pertusi*, Roma 1952.

---

102 …Ἦν δὲ εἰς τὰ κάστρα Δαλματίας εἰς τὴν Ζένταν καὶ εἰς τὴν Στάμνον τοπάρχης Βοϊσθλάβος ὁ Διοκλητιανός…, Кекавмен, 186.29–30 sq.

103 ВИИНЈ III, 211–213, нап. 55 (*Ј. Ферлуга*).

104 Тако је код Скилице када говори о томе да је Михаило наследио оца, и постао Τριβαλλῶν καὶ Σέρβων…ἀρχηγός, Scyl., 475.13–14. Исто је и на Бодиновом печату, према којем је он ἐξουσιαστὴς Διοκλείας καὶ Σερβίας, *Cheynet*, Place de la Serbie, 90.

105 Према преовлађујућем мишљењу у историографији, које почива на подацима спорног *Летописа попа Дукљанина*, Србија, тј. „Рашка" остала је под византијском влашћу све до осамдесетих година XI века. Тада ју је, користећи се слабошћу Византије услед норманских инвазија које су започеле 1081. г., освојио краљ Бодин и на власт у њој поставио *два жупана са свог двора, Вукана и Марка*, као своје вазале. То би се догодило пре смрти норманског вође Роберта Гвискарда 1085. г., Летопис, 360–361; ИСН I, 194 (*С. Ћирковић*). Међутим, новооткривени печат Константина Бодина, који потиче са самог почетка његове владавине (1081. г.), јасно сведочи да Бодин већ тада има власт и над Србијом.

De cerimoniis aulae byzantinae I, ed. *J. J. Reiske*, Bonnae 1829 (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae).

Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora, ed. *G. Prinzing*, Berlin — New York 2002 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 38).

Gautier P., Le dossier d'un haut fonctionnaire d'Alexis Ier Comnène, Manuel Straboromanos, Revue des études byzantines 23 (1965) 168–204.

Gelzer H., Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche II, Byzantinische Zeitschrift 2 (1893) 22–72.

Georgii Cedreni Historiarum Compendium I–II, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1839 (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae).

Gesta regum Sclavorum I–II, прир. *Д. Кунчер*, *Т. Живковић*, Београд 2009. [Gesta regum Sclavorum I–II, prir. *D. Kunčer*, *T. Živković*, Beograd 2009].

Hierocles Synecdemus et notitiae graecae episcopatuum, ed. *A. Burkhardt*, Lipsiae 1893.

Ioannes Scylitzes Continuatus, ed. *Eu. Tsolakēs*, Thessalonikē 1968.

Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *I. Thurn*, Berlin — New York 1973 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5).

Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius, éd. *P. Lemerle*, I — Le texte, Paris 1979.

Michele Psello, Imperatori di Bisanzio (Cronografia) I–II, edd. *S. Impellizzeri*, *U. Criscuolo*, *S. Ronchey*, Vicenza 1984.

Miracula S. Demetrii Martyris, ed. *C. Byeus*, Acta Sanctorum Octobris IV, Bruxellis 1780, 104–197 = Miracula Sancti Demetrii, Patrologia Graeca 116, 1203–1398.

Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor, ed. *P. Gautier*, Bruxelles 1975 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 9).

Oikonomidès N., Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972.

Procopii Caesariensis opera omnia II. De Bellis libri V–VIII, ed. *J. Haury*, Lipsiae 1963.

Schlumberger G., Sigillographie de l'Empire Byzantin, Paris 1884.

Theophylacti Bulgariae archiepiscopi Historia martyrii XV martyrum, Patrologia Graeca 126, 151–222.

Vita S. Germani hegumeni, edd. *G. Henschenius*, *D. Papebroch*, Acta Sanctorum Mai III, Antwerpiae 1680, 7*–12*.

Zacos G., Byzantine Lead Seals II, Bern 1984.

Баришић Ф., Чуда Димитрија Солунског као историски извори, Београд 1953. [*Barišić F.*, Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori, Beograd 1953].

Борилов синодик. Издание и превод, прир. *И. Божилов*, *А. Тотоманова*, *И. Билярски*, София 2010. [Borilov sinodik. Izdanie i prevod, prir. *I. Božilov*, *A. Totomanova*, *I. Biljarski*, Sofija 2010].

Византијски извори за историју народа Југославије I, прир. *Ф. Баришић*, *М. Рајковић*, *Б. Крекић*, *Л. Томић*, Београд 1955. [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I, prir. *F. Barišić*, *M. Rajković*, *B. Krekić*, *L. Tomić*, Beograd 1955].

Византијски извори за историју народа Југославије III, прир. *Г. Острогорски*, *Ф. Баришић*, Београд 1966. [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije III, prir. *G. Ostrogorski*, *F. Barišić*, Beograd 1966].

Кекавмен, Советы и рассказы. Поучение византийского полководца XI века, изд. *Г. Г. Литаврин*, Санкт-Петербург 2003. [Kekavmen, Sovety i rasskazy. Poučenie vizantijskogo polkovodca XI veka, izd. *G. G. Litavrin*, Sankt-Peterburg 2003].

Летопис попа Дукљанина, изд. *Ф. Шишић*, Београд 1928. [Letopis popa Dukljanina, izd. *F. Šišić*, Beograd 1928].

Стари српски записи и натписи I, изд. *Љ. Стојановић*, Београд 1902. [Stari srpski zapisi i natpisi I, izd. *Lj. Stojanović*, Beograd 1902].

Стефан Првовенчани, Сабрана дела, прир. *Љ. Јухас-Георгиевска*, *Т. Јовановић*, Београд 1999. [Stefan Prvovenčani, Sabrana dela, prir. *Lj. Juhas-Georgievska*, *T. Jovanović*, Beograd 1999].

Литература — Secondary Works

Bujan S., La Chronique du prêtre de Dioclée, Paris 2000 (докторска дисертација у рукопису).

Bujan S., La Chronique du prêtre de Dioclée. Un faux document historique, Revue des études byzantines 66 (2008) 5–38.

Bujan S., Orbinijevo izdanje „Ljetopisa popa Dukljanina": povijesni falsifikat, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 43 (2011) 65–80.

Cheynet J.-C., Grandeur et décadence des Diogénai, ed. *V. Vlysidou*, Η Αυτοκρατορία σε κρίση (;) Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025–1081), Athēna 2003, 119–137. [*Cheynet J.-C.*, Grandeur et décadence des Diogénai, ed. *V. Vlysidou*, Hē Autokratoria se krisē (;) To Byzantio ton 11o aiōna (1025–1081), Athēna 2003, 119–137].

Cheynet J. C., La place de la Serbie dans la diplomatie byzantine à la fin du XIe siècle, Zbornik radova Vizantološkog instituta 45 (2008) 89–97.

Dujčev I., Une ambassade byzantine auprès les Serbes au IXe siècle, Zbornik radova Vizantološkog instituta 7 (1961) 53–60.

Falkenhausen V. v., Eine byzantinische Beamtenurkunde aus Dubrovnik, Byzantinische Zeitschrift 63 (1970) 10–23.

Grégoire H., L'origine et le nom des Croates et des Serbes, Byzantion 17 (1944–1945) 88–118.

Komatina P., Traduction des titres de souverains et de chefs étrangers dans le monde byzantin au Xe siècle — la forme et l'essence, édd. *S. Marjanović-Dušanić*, *B. Flusin*, Remanier, métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, Belgrade 2011, 131–148.

Krsmanović B., The Byzantine Province in Change (On the Threshold between the 10th and the 11th Century), Belgrade — Athens 2008.

Kühn H.-J., Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata, Wien 1991.

Laurent V., Le thème byzantine de Serbie au XIe siècle, Revue des études byzantines 15 (1957) 185–195.

Lemerle P., La composition et la chronologie des deux premiers livres des Miracula S. Demetrii, Byzantinische Zeitschrift 46 (1953) 347–361.

Malamut E., Concepts et réalités: recherches sur les termes désignant les Serbes et les pays serbes dans les sources byzantines Xe–XIIe siècles, Ευψιχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler II, Byzantina Sorbonensia 16, Paris 1998, 439–457.

Marjanović-Dušanić S., *Flusin B.* (édd.), Remanier, métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, Belgrade 2011.

Marjanović-Dušanić S., Patterns of Martyrial Sanctity in the Royal Ideology of Medieval Serbia. Continuity nad Change, Balcanica 37 (2006) 69–79.

Radojičić Dj. Sp., Srpsko Zagorje, das spätere Raszien, Südost-Forschungen 16/2 (1957) 259–284.

Swiencickyj I., Byzantinische bleisiegel in den Sammlungen von Lwow, Сборник въ паметъ на проф. Петъръ Никовъ, София 1940, 434–441.

Tafel Th., De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica, Berolini 1839.

Tougard A., De l'histoire profane dans les Actes grecs des bollandistes, Paris 1874.

Wasilewski T., Le thème byzantine de Sirmium–Serbie au XIe et XIIe siècle, Zbornik radova Vizantološkog instituta 8/2 (1964) 465–482.

Динић М., Из прошлости Срема, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 285–291. [*Dinić M.*, Iz prošlosti Srema, Srpske zemlje u srednjem veku, Beograd 1978, 285–291].

Динић М., О називима средњовековне српске државе, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 33–43. [*Dinić M.*, O nazivima srednjovekovne srpske države, Srpske zemlje u srednjem veku, Beograd 1978, 33–43].

Динић М., Средњовековни Срем, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 270–284. [*Dinić M.*, Srednjovekovni Srem, Srpske zemlje u srednjem veku, Beograd 1978, 270–284].

Ђурић В. (прир.), Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979. [*Đurić V.* (prir.), Sava Nemanjić — Sveti Sava. Istorija i predanje, Beograd 1979].

Ингам Н., Мучеништво Св. Јована Владимира Дукљанина, Летопис Матице српске 4446/6 (1990) 876–896. [*Ingam N.*, Mučeništvo Sv. Jovana Vladimira Dukljanina, Letopis Matice srpske 4446/6 (1990) 876–896].

Јиречек К., Историја Срба I–II, Београд 1952. [*Jireček K.*, Istorija Srba I–II, Beograd 1952.]

Калић Ј., Назив *Рашка* у старијој српској историји (IX–XII век), Зборник Филозофског факултета у Београду 14/1 (1979) 79–91 (= *Ј. Калић*, Европа и Срби. Средњи век, Београд 2006, 95–110). [*Kalić J.*, Naziv Raška u starijoj srpskoj istoriji (IX–XII vek), Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu 14/1 (1979) 79–91 (= J. Kalić, Evropa i Srbi. Srednji vek, Beograd 2006, 95–110)].

Калић Ј., Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. г., Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, прир. *В. Ђурић*, Београд 1979, 27–52 (= *Ј. Калић*, Европа и Срби. Средњи век, Београд 2006, 113–152). [*Kalić J.*, Crkvene prilike u srpskim zemljama do stvaranja arhiepiskopije 1219. g., Sava Nemanjić — Sveti Sava. Istorija i predanje, prir. *V. Đurić*, Beograd 1979, 27–52 (= *J. Kalić*, Evropa i Srbi. Srednji vek, Beograd 2006, 113–152)].

Коматина П., Византијска титула Константина Бодина, Зборник радова Византолошког института 48 (2011) 61–76. [*Komatina P.*, Vizantijska titula Konstantina Bodina, Zbornik radova Vizantološkog instituta 48 (2011) 61–76].

Коматина П., Појам *Бугарске* у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије, прир. *Б. Крсмановић*, *Љ. Максимовић*, *Р. Радић*, Византијски свет на Балкану I, Београд 2012, 41–56. [*Komatina P.*, Pojam *Bugarske* u XI i XII veku i teritorija Ohridske arhiepiskopije, prir. *B. Krsmanović*, *LJ. Maksimović*, *R. Radić*, Vizantijski svet na Balkanu I, Beograd 2012, 41–56].

Крсмановић Б., О односу управне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије, прир. *Б. Крсмановић*, *Љ. Максимовић*, *Р. Радић*, Византијски свет на Балкану I, Београд 2012, 17–39. [*Krsmanović B.*, O odnosu upravne i crkvene organizacije na području Ohridske arhiepiskopije, prir. *B. Krsmanović*, *LJ. Maksimović*, *R. Radić*, Vizantijski svet na Balkanu I, Beograd 2012, 17–39].

Крсмановић Б., *Максимовић Љ.*, *Радић Р.* (прир.), Византијски свет на Балкану I–II, Београд 2012. [*Krsmanović B.*, *Maksimović LJ.*, *Radić R.* (prir.), Vizantijski svet na Balkanu I–II, Beograd 2012].

Максимовић Љ., Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. г., Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 31–43. [*Maksimović LJ.*, Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. g., Zbornik radova Vizantološkog instituta 36 (1997) 31–43].

Максимовић Љ., Тријумф Византије почетком XI века, Историја српског народа I, прир. *С. Ћирковић*, Београд 1981, 170–179. [*Maksimović LJ.*, Trijumf Vizantije početkom XI veka, Istorija srpskog naroda I, prir. *S. Ćirković*, Beograd 1981, 170–179].

Марјановић-Душанић С., Свети краљ. Култ Стефана Дечанског, Београд 2007. [*Marjanović-Dušanić S.*, Sveti kralj. Kult Stefana Dečanskog, Beograd 2007].

Мохов А. С., К Cursus honorum Константина Диогена, Античная древность и средние века 27 (1995) 32–37. [*Mohov A. S.*, K Cursus honorum Konstantina Diogena, Antičnaja drevnost' i srednie veka 27 (1995) 32–37].

Новаковић С., Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима. Легенда о Владимиру и Косари, Београд 1893. [*Novaković S.*, Prvi osnovi slovenske književnosti među balkanskim Slovenima. Legenda o Vladimiru i Kosari, Beograd 1893].

Осшрогорски Г., Историја Византије, Београд 1959. [*Ostrogorski G.*, Istorija Vizantije, Beograd 1959].

Осшрогорски Г., Српско посланство цару Василију II, Византија и Словени, Београд 1970, 147–158. [*Ostrogorski G.*, Srpsko poslanstvo caru Vasiliju II, Vizantija i Sloveni, Beograd 1970, 147–158].

Пириваirић С., Византијска тема Морава и „Моравије" Константина VII Порфирогенита, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 173–201. [*Pirivatrić S.*, Vizantijska tema Morava i „Moravije" Konstantina VII Porfirogenita, Zbornik radova Vizantološkog instituta 36 (1997) 173–201].

Пириваirић С., Самуилова држава. Обим и карактер, Београд 1997. [*Pirivatrić S.*, Samuilova država. Obim i karakter, Beograd 1997].

Радић Р., Манојло Стравороман. Прилог историји византијско-јужнословенских односа крајем XI и у првим годинама XII века, Зборник радова Византолошког института 27–28 (1989) 93–101. [*Radić R.*, Manojlo Stravoroman. Prilog istoriji vizantijsko-južnoslovenskih odnosa krajem XI i u prvim godinama XII veka, Zbornik radova Vizantološkog instituta 27–28 (1989) 93–101].

Соловјев А., Појам државе у средњовековној Србији, Годишњица Николе Чупића 42 (1933) 64–92. [*Solovjev A.*, Pojam države u srednjovekovnoj Srbiji, Godišnjica Nikole Čupića 42 (1933) 64–92].

Сшанковић В., Манојло Комнин, византијски цар (1143–1180), Београд 2008. [*Stanković V.*, Manojlo Komnin, vizantijski car (1143–1180), Beograd 2008].

Ћирковић С. (прир.), Историја српског народа I, Београд 1981. [*Ćirković S.* (prir.), Istorija srpskog naroda I, Beograd 1981].

Ћирковић С., Осамостаљивање и успон Дукљанске државе, Историја српског народа I, прир. *С. Ћирковић*, Београд 1981, 180–196. [*Ćirković S.*, Osamostaljivanje i uspon Dukljanske države, Istorija srpskog naroda I, prir. *S. Ćirković*, Beograd 1981, 180–196].

Ферлуга Ј., Драч и Драчка област пред крај X и почетком XI века, Зборник радова Византолошког института 8/2 (1964) 117–132. [*Ferluga J.*, Drač i Dračka oblast pred kraj X i početkom XI veka, Zbornik radova Vizantološkog instituta 8/2 (1964) 117–132].

Predrag Komatina
(Institute for Byzantine Studies of Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)

SERBIA AND DIOCLEA IN THE WORK OF JOHN SCYLITZES

The uprising that Stephen Vojislav led against Byzantine authority in 1039/1040 was one of the most important events of early Serbian history. It was unanimously assumed that he started this uprising in the land of Dioclea and that the state that he established was usually called the *Dioclean state*. However, the main Byzantine sources on that event, namely John Scylitzes and Cecaumenus, do

not explicitly state that the very beginning of the uprising was in Dioclea. The fact is that John Scylitzes, when dealing with Serbian matters, makes clear distinctions between *Serbia* and the land he called *Tribalia*, and between *Serbs* and *Tribaloi*. Firstly, when speaking of John Vladimir, one of Vojislav's predecessors, Scylitzes writtes that he ruled over *Tribalia and the nearby parts of Serbia*. Then, he speaks of Stephen Vojislav, saying that he was *archont of the Serbs*, that he had previously fled Constantinople, took the *land of the Serbs*, from which he banished Theophilus Eroticus, the imperial commander, and that then he *conquered the Illyrian mounts, the Tribaloi, the Serbs, and that he attacked and raided the nearby peoples that were subject to the Rhomaioi*. Finally, Scylitzes tells of Vojislav's son, Michael, as a ruler of the *Tribaloi and the Serbs*. When he describes the imperial expedition against Vojislav, led by Michel, the *archont* of Dyrrhachium, Scylitzes states clearly that the Byzantine army entered *the land of the Tribaloi*, and that there it faced battling with the Vojislav's *Serbs*. But another Byzantine writter of the epoch, Cecaumenus, describing the same events, writtes that the battle occured in Dioclea. Thus, it is quite clear that what is *the land of the Tribaloi* for Scylitzes, is *Dioclea* for Cecaumenus. Having this in mind, it also becomes clear that Scylitzes' statement that John Vladimir ruled over *Tribalia and the nearby parts of Serbia* actually means that he ruled over *Dioclea and Serbia*. So, *the land of the Tribaloi* and *Tribalia* in the work of John Scylitzes in fact mean *Dioclea*.

From this another question arises: Why Scylitzes uses this very term to designate Dioclea? It must be pointed out that in a 12th century manuscript of the *Miracles of St. Demetrius* (*Parisinus Graecus 1517*), the term *Tribalis* is used for a late Roman province *Prevalis*, which was located primarily in the area of the then Dioclea. It is possible that the unknown scribe of the *Parisinus Graecus 1517* and his contemporary John Scylitzes used this term for the same reasons — sharing the same cultural values of their time, they mixed the unclear consciousness of an ancient province of *Prevalis* with the manner of archaizing the names of contemporary peoples and lands.

What is then *Serbia* for John Scylitzes? By ditinguishing *Serbia* and *Tribalia*, that is, *Dioclea*, Scylitzes does nothing more then all the other sources between the 10th and 13th centuries, Greek, Latin and Slavonic alike, which all make a clear difference between the maritime Serbian lands, most prominent of them being Dioclea, and the continental part of the Serbian lands, called always just *Serbia*. This must also be the *Serbia* of John Scylitzes, the same land known by this same name to Constantine Porphyrogenitus in the 10th century and to Demetrius Chomatenus in the 13th century, to mention just some of the Byzantine authors who clearly distinguished this *Serbia* from Dioclea. There is also one new source, the newly discovered seal of Vojislav's grandson Constantine Bodin, on which he is titled as *exousiastēs of Dioclea and Serbia*. Another one of contemporaries of Scylitzes, Manuel Straboromanus, makes the same difference between Serbia and Dioclea, but using for the latter not the name of Dioclea, or *Tribalia* as Scylitzes does, but totally another formulation — *Dalmatia*.

Thus, for Scylitzes *Serbia* is — Serbia, the same land which, by this same name, was known to Porphyrogenitus in the 10th century. So, that was the land in which Stephen Vojislav came after he fled Constantinople and from which he expelled the imperial governor Theophilus Eroticus in 1039/1040. But, it also must be the land that, according to Scylitzes, rebelled against imperial rule at an earlier time — after the death of the emperor Romanus III Argyrus in 1034, but was again subdued in 1036. That means that even before 1034 there was a direct imperial administration in Serbia. Is it possible that this administration was led by the mysterious functionary called the *strategus of Serbia* on a number of discovered seals? There are two persons whose seals bear the title of *strategus of Serbia* — Constantine Diogenes and a certain Nicholas, and to their number could be added a certain Ljutovid, lord of Zahumlje, whose charter is preserved among the so-called *Locrum forgeries*. According to Scylitzes, Constantine Diogenes, a winner of a final victory over John Vladislav at the end of 1017, came into Syrmia in 1019, and conquered that land. But, before he conquered Syrmia, he already was *the lord of the nearby regions*. *The nearby regions*, which were in the vicinity of Syrmia, could most probably be identified with Serbia, which leads to the conclusion that Diogenes conquered Serbia before he proceeded to conquer Syrmia, and that after his conquest, imperial authority was established in Serbia and that the land was organized as the *theme of Serbia*, and he was appointed its first *strategus*. He was succeeded most probably already in 1019 by a certain Nicholas. What is certain is that between Diogenes' conquest in 1018 and the rebelion of 1034 there was an uninterupted, direct imperial rule in Serbia. That system was challenged by the rebelion of 1034, which was most probably also led by Stehen Vojislav, and finally by his second and fully succesfull rebelion of 1039/1040. Having liberated Serbia, in a short time after that he proceeded to conquer also Dioclea, Travunia and Zahumlje and to establish a unified and strong Serbian state, the center of which will soon be moved from Serbia Proper to Dioclea.

Зборник радова Византолошког института XLIX, 2012
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIX, 2012

UDK: 27–9(093):271–1"10/11"
DOI:10.2298/ZRVI1249187S

RELJA SEFEROVIĆ
(Zavod za povijesne znanosti HAZU, Dubrovnik)

LJEPOTA DIJALOGA. RASPRAVE GRČKIH I LATINSKIH TEOLOGA U VRIJEME KOMNENA IZ ZAPADNE PERSPEKTIVE

Na temelju latinskih izvora o vjerskim raspravama koje su u 12. stoljeću vodili grčki i latinski teolozi ocjenjuje se intelektualna klima u oba tabora uoči velike krize i izbijanja međusobnih neprijateljstava poslije vladavine cara Manuela I. Komnena, te konkretan doprinos koji su ove rasprave imale za zapadnu kulturu mišljenja.

Ključne riječi: Crkva, raskol, skolastika, dijalog, škola.

On the basis of the chosen Latin primary sources on religious disputes held by the Greek and Latin theologians in the 12th century we assess the intellectual climate in both camps in the eve of the great crisis and the outbreak of mutual hostilities after the government of the Emperor Manuel I. Komnenos, as well as the concrete contribution of these disputes to the Western intellectual culture.

Key words: Church, Schism, Scholastics, dialog, school.

Povod za raspravu

„Da je filozofija potrebna za spasenje, Bog bi u svijet poslao filozofe, a ne obične ribare. Čista filozofija pronalazak je đavola, a Satana je bio prvi profesor gramatike koji je naučio praroditelje kako se [imenica] Bog deklinira u pluralu."[1] Misao kojom je na Zapadu vrlo uvaženi teolog Pietro Damiani opisao dominantna gledišta

[1] *B. Bošnjak*, Grčka filozofska kritika Biblije, Zagreb 1971, 122. Usporediti također *S. F. Brown and J. C. Flores,* Historical Dictionary of Medieval Philosophy and Theology, Lanham–Toronto–Plymouth 2007, 213. Originalni tekst potječe iz rasprave *De sancta simplicitate scientiae inflanti anteponenda* i glasi: *Nec enim Deus omnipotens nostra grammatica indiget, ut post se homines trahat, cum in ipso humanae redemptionis exordio, cum magis videretur utique necessarium ad conspergenda novae fidei semina, non miserit philosophos et oratores, sed simplices potius ac piscatores* (PL 145, 697B).

svoje sredine uskoro poslije crkvenog raskola 1054. mogla je biti posuđena i s Patrijaršijske škole u Carigradu, čija je intelektualna klima potaknula suvremenog historičara da zaključi kako je „teško zamisliti dosadniju grupu cjepidlaka.“[2] Sarkazam ove ocjene opravdan je utoliko što nas podsjeća na jalove rasprave zapadnih skolastičara. Sudari između nominalista i realista tražili su više prostora nego što su im katedralne škole mogle pružiti,[3] pa je izazov teološke rasprave s predstavnicima nekatoličkih krugova rado prihvaćen s ciljem novog intelektualnog dokazivanja.

Pisane rasprave katolika s pravoslavnima, muslimanima[4] i Židovima,[5] kojima 12. i 13. stoljeće obiluju, shvaćene su na Zapadu prije kao dobrodošao povod za provjeru vlastitih znanja i metodologije naučnog rada, nego kao nužda da se dokažu dogme katoličke Crkve. Pisalo se stranim „inovjercima“, ali ciljalo se na „inovjerce“ u vlastitim redovima, da se pred njima istakne i zablista. Činjenica je da jedan od najpoznatijih polemičkih radova, pismo benediktinskog opata Petra Časnog muslimanima napisano krajem prve polovice 12. stoljeća, nije prevedeno s latinskog na arapski, mada se njegov autor za to zalagao i otvoreno tvrdio da bi bilo „moguće prevesti ono što je bilo napisano na drugom jeziku,“ kako bi „kršćanska istina prodrla u arapski jezik.“[6] Iako je vjerovao da će njegov rad biti potpun tek kad se prevede na arapski, pretpostavljao je da se to možda neće dogoditi, ali da će u tom slučaju samim kršćanima uz Kuran koristiti i neki pseudo-islamski tekstovi prevedeni s arapskoga na latinski i upotrijebljeni kao izvor u ovoj dogmatskoj raspravi, jer će tako „upoznati svoga neprijatelja.“ Naglasak je ipak na dogmatskom: Petrovo pismo značajno je prije svega zbog pregledno izloženih postulata zapadne teologije. U istom pravcu išao je njegov suvremenik s Pirenejskog poluotoka, židovski konvertit Mojsije Sefardi *alias* Pedro Alfonsi čiji je polemički traktat pod naslovom *Disciplina clericalis* u obliku dijaloga s alter-egom nastavio tradiciju *soliloquia* (rasprave sa zamišljenim razumom, vrsta racionalnog dijaloga) uvedenu u

---

[2] *C. Mango*, Byzantium. The Empire of the New Rome, London 1998 (3. izdanje), 146.

[3] Pored romansiranih opisa sudara Petra Abelarda i Vilima od Champeauxa na katedralnoj školi u Parizu (*J. Le Goff*, Intelektualci u srednjem vijeku, Zagreb 1982, 44–45), postoji golema literatura o „svašticama“, raspravama *de quolibet*, s pitanjima o bilo čemu, tako tipičnima za skolastiku. Noviji pregled te problematike iznio je *A. Pavlović*, Pariške rasprave Tome Akvinskoga. Raspravljena i kvodlibetalna pitanja (*Quaestiones disputatae et quodlibetales*), Zagreb 2001, 129–145. O ulozi akademskih rasprava u kasnom srednjem vijeku na primjeru statuta Bečkog sveučilišta piše *A. Lhotsky*, Die Wiener Artistenfakultät 1365–1497, Wien 1965, 252–257.

[4] Klasične poglede na rasprave između kršćana i muslimana u 12. stoljeću, osobito vezano uz prvi potpuni prijevod Kurana na latinski, iznosi Marie-Thérèse D'Alverny u zbirci tekstova pod naslovom *M.-T. D'Alverny,* La conaissance de l'Islam dans l'Occident médiéval, ed. *Charles Burnett*, London 1994.

[5] Noviji pristup judeo-kršćanskim raspravama u 12. i 13. stoljeću nudi *A. Sapir Abulafia*, Christians and Jews in the Twelfth-century Renaissance, London 1995, s izraženim kritičkim gledištem prema ulozi intelektualaca poput Abelarda, koji su i neopravdano uživali priznanje na granici s otvorenim simpatijama.

[6] *Adversus nefandam sectam Saracenorum*, PL 189, 672. Angažiravši 1142. godine grupu stručnjaka da s arapskog na latinski prevedu Kuran uz nekoliko tekstova pseudo-islamske provenijencije, prvi čovjek čuvene francuske opatije Cluny pokazao je put koji je nekoliko desetljeća kasnije izabrao i bizantski car Manuel Komnen, u pokušaju da u dijalogu s katoličkom Crkvom i izmirenjem s papom ojača svoje političke pretenzije na Zapadu.

zapadnoj književnosti još od strane Aurelija Augustina.[7] Međutim, jedino je polemika s Bizantom nudila dostojnog protivnika, protivnika kojega je Zapad htio saslušati, a ne unaprijed odbaciti; protivnika čija mu je podrška trebala da otkloni vlastite unutrašnje sumnje. Političke nesuglasice pritom su poput katalizatora samo ubrzavale cijeli proces.

Diplomatske misije zapadnih klerika u ime pape ili cara u pravilu su izlazile izvan svjetovnog okvira na dvoru Komnenâ i završavale susretima s visokim predstavnicima Carigradske patrijaršije, nudeći priliku za plodnu razmjenu vjerskih pogleda bilo usmenom raspravom, bilo izradom teoloških traktata. Pri tome su dobici bili konkretni i višestruki: stjecalo se novo znanje, razmatrali su se stariji zaključci, čak su se uspostavljale veze s odgovarajućim oponentima. Latinski izvori o susretu milanskog nadbiskupa Pietra Grossolana 1112. godine s bizantskim teolozima pred carem Aleksijem Komnenom, o misiji njemačkog biskupa Anselma iz Havelberga dvadesetak godina kasnije u vrijeme vladavine Aleksijeva sina Ivana te o predanom teološkom radu i burnoj karijeri talentirane braće Huga Eteriana i Leona Tusca na Manuelovom dvoru u drugoj polovini 12. stoljeća dovoljno govore o utjecaju koji su rasprave između latinskih i bizantskih teologa u vrijeme dinastije Komnenâ imale na zapadnu kulturu. Pridonijele su međusobnom razumijevanju u tolikoj mjeri da su postale nezaobilazni korak na mukotrpnom putu obnavljanja vjerskog jedinstva na crkvenim saborima od kraja 13. stoljeća, pa formalno sve do nestanka Bizantskog Carstva.

U jedinstvu različitosti…

Politička i ekonomska konsolidacija uz zajamčeni ekspanzionizam kroz križarske ratove učvrstili su samopouzdanje latinskog Zapada, kojemu je s Istoka nedostajalo samo još i priznanje intelektualne nadmoći. Zato je posve razumljivo oduševljenje njemačkog biskupa Huga od Honaua, kada je kao poslanik cara Fridrika I. Barbarosse u Carigrad 1171. i 1179. uz pomoć Huga Eteriana uspio prikupiti i prevesti kompilaciju grčkih patrističkih tekstova o trinitarnoj teologiji. Tako nastali *Liber de differentia naturae et personae* osobito je cijenio, jer je u njemu prepoznao nauk svog suvremenika Gilberta od Poitiersa (–1154.), koji „nije poznavao ni knjige ni nauk Grka.“[8] Sličan proces prolazio je Bizant u doba Komnenâ:

---

[7] *B. Stock,* Augustine's Inner Dialogue. The Philosophical Soliloquy in Late Antiquity, Cambridge 2010, 1–2. Ističući niz „proto-humanista“ iz 12. stoljeća koji su razvijali ovaj pristup, poput Johna iz Salisburyja, Huga iz Sv. Viktora te Bernarda i Thierryja s čuvene katedralne škole u Chartresu (str. 34), autor ne spominje druge, poput Engleza Adelarda iz Batha, autora izmišljenih „Razgovorâ s nećakom“ (Adelard of Bath: Conversations with his nephew. On the Same and the Different. Questions on Natural Science and On Birds. Edited and translated by *Ch. Burnett*, Cambridge, 1998.) ili Hermana Dalmatinca, čije je filozofsko djelo „O bitima“ napisano također u obliku razgovora, s prijateljem Robertom iz Kettona (Herman Dalmatin: Rasprava o bitima. Uredio i preveo *Antun Slavko Kalenić*, knj. I–II, Pula 1990.).

[8] Gilbert od Poitiersa po toj je ocjeni pripadao glavnoj struji grčke filozofske tradicije, koju je Hugo iz Honaua cijenio kao izvor svega znanja. Njegovo je mišljenje bilo u manjini, ali ne i posve izolirano na tadašnjem Zapadu. O tome *W. Berschin*, Greek Letters and the Latin Middle Ages. From

unutrašnja stabilizacija države poslije stoljećâ opadanja i stagnacije omogućila je ambicioznije poglede prema okruženju, pa u tom svjetlu gledamo i na vjerske rasprave osobito u doba cara Manuela Komnena (1143–1180).[9] Susreti grčkih i armenskih teologa radi postizanja unije s armenskom Crkvom koji se intenziviraju od sredine 11.,[10] a kulminiraju u drugoj polovici 12. stoljeća osobito podsjećaju na paralelnu zapadnu praksu, i to s dvostrukim ciljem: da se važna susjedna država pripoji Carstvu i postigne puna asimilacija, kao i da se slome otpori u vlastitim redovima, osobito zastupljenima u utjecajnim krugovima Carigradske patrijaršije.[11]

Vjerske rasprave nisu vodili „dosadni cjepidlake," ma koliko da ih je u takvom strogo formalističkom pravcu guralo obrazovanje i na latinskom Zapadu i na grčkom Istoku. Doista izgleda prihvatljivo dobro argumentirano gledište da je formalno obrazovanje u Bizantskom Carstvu bilo „beznadežno opterećeno predmetima koji nisu imali nikakvu praktičnu korist za studente kao buduće civilne službenike, a pritom je bilo i skupo, s konkretnom posljedicom da je školovanje bilo ograničeno na svega nekoliko stotina ljudi."[12] Zabilježeno je također da je Carigrad bio jedini grad u Bizantu sa značajnijom čitalačkom publikom, a da je literaturu (osim Biblije i komentara) čitala samo mala grupa obrazovanih civilnih činovnika i klerika u prijestolnici. Svake godine samo je 200 ili 300 učenika u cijelom Carstvu primalo više obrazovanje. Zato se svjetovna literatura nije pisala za širu publiku, jer takva publika nije ni postojala.[13] Međutim, baš iz takvog obrazovnog

---

Jerome to Nicholas of Cusa, Washington 1988. (http://www.myriobiblos.gr/texts/english/Walter_Berschin_30.html).

[9] Klasičan portret Manuela Komnena, najagilnijeg predstavnika ove politike, pomalja se kroz redove Georgija Ostrogorskog (*G. Ostrogorski*, Istorija Vizantije, Beograd 1969, 357–370), a nizom dragocjenih detalja obogatio ga je *M. Angold*, The Byzantine Empire 1025–1204: a political history, London 1984, 161–220.

[10] *M. Tia Kolbaba*, Byzantine Percetion of Latin religious „Errors": Times and Changes from 850. to 1350., The Crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim worlds, eds. *A. E. Laiou* and *R. P. Mottahedeh,* Dumbarton Oaks 2001, 122–123, 125.

[11] Odavno je zastarjela knjiga koju potpisuje *S. Runciman*, The Eastern Schism. A Study of the Papacy and Eastern Christianity during the 11th and 12th centuries, Oxford 1955, ali još uvijek je korisna za osnovnu orijentaciju prema dogmama armenske Crkve, čiji su obredi u bizantskim očima bili vrlo slični hebrejskim (str. 40–41). Među suvremenim autorima koji su razmatrali isto pitanje pažnju zaslužuju *G. Strano*, Il patriarca Fozio e le epistole agli Armeni: disputa religiosa e finalità politiche, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 55 (2005) 43–58, s težištem na ranom srednjem vijeku, i osobito *A. F. Stone*, Nerses IV „The Gracious", Manuel I Komnenos, the Patriarch Michael III Anchialos and Negotiations for Church Union between Byzantium and the Armenian Church, 1165–1173., Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 55 (2005) 191–208, neposredno vezano uz razdoblje kojim se ovdje bavimo. Iako su istaknuti pojedinci obiju strana bili začuđeni bliskošću međusobnih pogleda, drevni problem shvaćanja Kristove prirode nije se mogao prevladati: čak ni umjereni armenski monofizitizam nije mogao prihvatiti Kalcedonsku dogmu i shvatiti da Bizantinci nisu nestorijanci (*Stone*, Nerses IV, 194–195 i dalje).

[12] *Mango*, Byzantium, 147. Također *A. Markopoulos*, Education, eds. *E. Jeffreys, J. Haldon and R. McCormack*, The Oxford Handbook of Byzantine Studies, Oxford 2008, 786–787, s argumentiranim zapažanjima da je obrazovanje u Bizantu ostalo ograničeno na „samo mali udio mlade generacije," tim više jer je obrazovanje bilo stvar pojedinačnog izbora, a ne državom nametnuta obaveza.

[13] *K. Snipes,* The *Chronographia* of Michael Psellos and the textual tradition and transmission of the Byzantine historians of the eleventh and twelfth centuries, Zbornik radova Vizantološkog instituta 27–28 (1989) 45.

sistema, ograničenog nemalim nedostacima, potekli su umni ljudi, stručnjaci koji su ne samo znali sačuvati naslijeđene pozicije svoje Crkve i duhovne kulture, nego i osvojiti nove. Jesu li to postigli samo vlastitim sposobnostima?

Damianijev suvremenik Niketa Stethatos, polemičar i teolog kojemu su pripale čast i odgovornost da brani poglede Carigradske patrijaršije od Zapadnih dogmi i kroz čuvenu polemiku s papinskim izaslanstvom 1054. pretrpi uvrede i anatemu bijesnog kardinala Humberta,[14] znao se suočiti i s izazovima iz vlastitih redova, pri čemu opet podsjeća na svoje teološke protivnike sa Zapada. Kada je Niketa stao u obranu rodonačelnika srednjobizantske duhovnosti Simeona Novog Teologa[15] pred napadima nove generacije bizantskih intelektualaca, odgojenih izvan okvira Patrijaršijske škole na kojoj se grčku filozofiju učilo samo u službi teologije,[16] u njima je s prezirom gledao puke laike. Laike, po njegovu mišljenju lišene čak i nade da steknu dublje znanje već zbog svog svjetovnog statusa, obične gramatičare zbog kojih je još Aurelije Augustin tješio svoje učenike, opterećene naporom da što bolje ovladaju latinskim izrazom, poručujući im: „Bolje je da nas prekoravaju gramatičari, nego da nas ljudi ne razumiju.“[17] Iako je te svjetovnjake Stethatos svisoka nazivao *didaskaloi* ili *sophistai*, služeći se pritom terminologijom karakterističnom za obrazovane klerike,[18] baš su njihovo znanje i spremnost na polemiku s priznatim teolozima izazivali još veću podozrivost u očima Crkve.

Poput svojih zapadnih suvremenika, Stethatos se protivio upotrebi poganskih metoda (misleći pritom na Aristotelovu logiku) u tumačenju kršćanskih tajni, iako je u vlastitim djelima koristio logičke argumente,[19] pa je čak i protivnike u teološkoj raspravi odredio kao isprazne sofiste, sljedbenike lažne filozofije, posegavši time za instrumentom kojim su sami zapadnjaci kasnije napadali carigradske duhovne prvake.[20] Stoga je lako iz Stethatosovih riječi povući paralelu s porukom

---

14 Tada je „nesretni“ Niketa, dok se ne pokori, morao ostati izopćen od svake Kristove Crkve, zajedno sa svima koji su se s njim složili „u tako izopačenoj doktrini“: *Tu vero, miserrime Nicetas, donec resipiscas, sis anathema ab omni Christi Ecclesia, cum omnibus qui tibi acquiescunt in tam perversa doctrina!* (Responsio in Libellum contra Latinos. PL 143, 1000). Kako je poznato, Niketa Stethatos pregovarao je i s predstavnicima armenske Crkve.

15 Niketa je autor Simeonove biografije, koja se pojavila u vrijeme krize u odnosima između patrijarha Kerularija i cara Konstantina IX. Monomaha. Noviji prikaz nudi *H.J.M. Turner*, St Symeon the New Theologian and Spiritual Fatherhood, Leiden 1990. Također *A. Louth*, Byzantine theology, (eds.) *E. Jeffreys, J. Haldon and R. McCormack*, The Oxford Handbook of Byzantine Studies, Oxford 2008, 705.

16 O tome više *M. Kyriakis*, The University: Origin and Early Phases in Constantinople, Byzantion 41 (1971) 173.

17 *Melius est reprehendant nos grammatici, quam non intelligunt populi* (*Augustin*, In Psalm. 138, 20). Citat donosi *V. Vratović,* Rimska književnost, ur. *V. Vratović*, Povijest svjetske književnosti, sv. II, Zagreb 1977, 289.

18 *F. Lauritzen,* The Debate on Faith and Reason, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 57 (2007) 77.

19 Ibid., 81–82.

20 Iznoseći kronološki pregled razvoja dogme o potjecanju Duha Svetog i od Oca i od Sina, *Filioque*, Hugo Eteriano nekoliko je puta napao patrijarha Focija, povezujući njegovu djelatnost s lažnom filozofijom. Istaknuo je prvo „njegove sofističke zamke i strašne i žestoke nepravde protiv Latina“ (*cujus*

Pietra Damianija o filozofiji (logici) kao sluškinji teologije.[21] Formalno različiti, sadržajno bili su jednaki.

... tragajući za srodnom dušom

Ukoliko je opravdano govoriti o sličnostima između vodećih ustanova Zapada i Bizantskog Carstva u vrijeme velikih teoloških rasprava poslije crkvenoga raskola sredinom 11. stoljeća, ocjena o njihovoj međusobnoj povezanosti još više se nameće uz sudbine „malih ljudi." Pojedinačnom intelektualcu prijetile su slične teškoće u obje sredine. Ako je Petar Abelard kao *enfant terrible* Zapada na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće, poslije progona na katedri u Parizu i na crkvenim saborima, ozbiljno pomišljao na bijeg u islamske zemlje gdje bi mirno živio plaćajući danak,[22] iz vlastite sredine htio je pobjeći i grčki filozof Ivan Italos, po riječima Ane Komnene u „Aleksijadi" osuđen zajedno sa svojim učenicima kao „nezreo i nedorastao pravom znanju, jer su samo zbunjivali svojim dosjetkama."[23] Nekadašnji Pselov učenik i nasljednik na školi optužen je i osuđen zapravo zbog pomanjkanja takta, jer nije znao da šuti: „Jovan Ital nije umeo da se drži granica propisanih crkvenim dogmama i platio je za svoje oduševljenje za 'lažnu i besmislenu mudrost neznabožaca' smenjivanjem s položaja i ekskomunikacijom."[24]

Pored teško dokazivih optužbi za političku zavjeru protiv uvijek sumnjičavog cara,[25] konkretna krivica koja je Italu stavljena na teret bila je zapravo logička analiza Biblije, drskost da tekst Svetog pisma upotrijebi za razmatranje logičkih premisa. Italos je bio sposoban odijeliti oblik od sadržaja; razmatrati veze među rečenicama ne vodeći puno brige o njihovom stvarnom sadržaju i poruci koju prenose. Međutim, teško je pogriješio misleći da može uzeti rečenice iz Biblije i logički ih rasporediti, a da to učini bez vjerskih posljedica.[26] Poučeni njegovim is kustvom polemičari iz 12. stoljeća radije su izbjegavali Sveto pismo kao sredstvo za izvođenje vlastitih dokaza i pobijanje tuđih i zadovoljavali su se golemom

---

quidem sophismatum laquei et tristes ac atroces injuriae in Latinos breviter hic, quia sermo apperit, exprimendae sunt), zatim ga je nazvao „pokretačem cijelog raskola, bestidnog jezika i savjesti, koliko je svetogrđe začeo i stvorio" (*auctoris totius schismatis, impudica lingua et inficiatrix conscientia, quantam conceperit et pepererit blasphemiam*) i, na kraju, „herezijarhom i tvorcem nove filozofije" (*heresiarcha et novae philosophiae complasmator*). Vidjeti *Hugoni Eteriani De haeresibus quas Graeci in Latinos devolvunt libri tres sive quod Spiritus Sanctus ex utroque, Patre scilicet et Filio, procedat, libri tres. Contra Graecos* (PL 202, 317D–318D).

21 „Mesto dijalektike jeste mesto sluškinje — *velut ancilla dominae*. Ideju 'sluškinje' zastupao je i Gerhard od Čanada (umro 1046.). Gerhard je isticao superiornost apostolske mudrosti nad mudrošću Aristotela i Platona i izjavio je da dijalektika treba da bude *ancilla theologiae*" (*F. Koplston*, Istorija filozofije. Tom II. Srednjovekovna filozofija. Augustin-Skot, Beograd 1989, 150).

22 Misao iz autobiografije napisane 1132. Abelard and Heloise. The story of His Misfortunes and the Personal Letters, ed. and transl. *B. Radice*, London 1977, 46.

23 Comnena Anna, The Alexiad, ed. and transl. *E. A. Dawes*, London 1928, V, 9.

24 *Ostrogorski,* Istorija Vizantije, 352.

25 Comnena, The Alexiad, V, 8–9, o Italu općenito, osumnjičenom za izdaju i zbog nepovoljnog ishoda borbi s Normanima oko Drača. Također *Kyriakis*, The University, 173–174.

26 *Lauritzen*, The Debate, 82.

riznicom patrističkih tekstova.[27] Pravovjerno mišljenje, načelno prihvatljivo i za Zapad (uz izuzetak pojedinih dogmatskih razlika) iznio je ranije Niketa Stethatos, smatrajući da se Bibliju ne može potpuno doslovno interpretirati i da postoji samo jedan ispravan put, i to (po njegovom mišljenju) u obliku pravoslavne tradicije.[28] Ne krije li se zapravo ista poruka u riječima Aurelija Augustina da ne bi vjerovao Evanđelju da ga na to ne potiče autoritet Crkve?[29]

Dok je intelektualac kao Italos (ne)zasluženo stradao pod optužbom za herezu, život nije bio lakši ni pravovjernim misliocima, koji su bez neposredne, dugotrajne i izdašne pomoći nekog uglednog zaštitnika jednako teško dolazili do kore kruha baveći se intelektualnim radom. Stradanje Teodora Prodroma sredinom 12. stoljeća dokaz je koliko se nisko moglo pasti,[30] tako nisko da ogorčeni pisac i učitelj zaboravi na sve svoje znanje i iskreno ga prezre.[31] Svijest o ovim sličnostima, pa i mnogo više razumijevanja nego što bismo očekivali s obzirom na tadašnje okolnosti međusobno narastajućeg nepovjerenja zbog izbijanja križarskih ratova, pokazao je klerik sa Zapada koji je u odgovarajućoj katedralnoj školi prolazio slično obrazovno iskustvo. Susret s Carigradom s te je strane za njemačkog biskupa Anselma iz Havelberga, još jednog carskog emisara sa Zapada u prvoj polovini 12. stoljeća, značio dolazak u blisku sredinu, pa je svojoj zapadnoj publici u kasnijem opisu ovog važnog događaja mogao predstaviti dvanaestoricu učitelja s Patrijaršijske škole, „koji poput grčkih mudraca upravljaju studijima slobodnih umijeća i Svetog pisma i vode druge mudrace, jer se nad svima ističu u znanju. Njima se izlažu sva najteža pitanja, a njihova rješenja potom se bez otpora prihvaćaju i zapisuju kao potvrđena presuda.“[32] Ocjena tim dragocjenija jer je donesena na temelju vlastitog iskustva, iz susreta i razgovora s Niketom iz Nikomedije, tadašnjim vođom tih učenjaka, s prvim od dvanaestorice.[33] Zajedništvo u radu, zajedništvo u

---

27 Osobito djelo Huga Eteriana *Contra errores Graecorum* može poslužiti za pregled patrističkih tekstova.

28 *Lauritzen*, The Debate, 77. Niketa piše da se ne smije tumačiti Sveto pismo drukčije od onoga kako je propisano na Šestom ekumenskom saboru, onako kako su sveti oci ponudili božjoj Crkvi kroz svoje učenje (*ibidem*).

29 *Non crederem Evangelio, nisi me Ecclesiae commoveret auctoritas.* Navedeno iz *Contra Epistulam Manichaei quem vocant 'Fundamenti'*. PL 42, 175.

30 Pisac, govornik i profesor filozofije, veliki poštovalac Platona i njegovih radova, sjajan život proveden u Carigradu, u društvu dvorana i uglednih intelektualaca poput Mihajla Italikosa, profesora s Patrijaršijske škole, završio je na rubu siromaštva stjeran u starački dom u četvrti Manganes. Skice za njegov portret daje *M. J. Kyriakis,* Poor poets and starving literati in twelfth century Byzantium (The Mangaean poems and their relationship with Theodoros Prodromos and with the Ptochoprodromic verse compositions), Byzantion 44 (1974), fasc. 2, 301–308; također *M. J. Kyriakis*, Of professors and disciples in twelfth century Byzantium, Byzantion 43 (1973) 108–119.

31 *Mango*, Byzantium, 82.

32 *… qui juxta morem sapientum Graecorum et liberalium artium et divinarum Scripturarum studia regunt, et caeteris sapientibus, tanquam omnibus praeeminentes in doctrina, praesunt, et ad quos omnes quaestiones difficillimae referuntur, et ab eis solutae deinceps sine retractatione et pro confirmata sententia tenentur et scribuntur* (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1141B).

33 *Markopoulos*, Education, 791, o glavnim predmetima koje se podučavalo u Patrijaršijskoj školi i o ulozi patrijarha pri imenovanju učitelja.

stradanju upućivalo je, dakle, na potrebe korporativnog organiziranja intelektualaca, jer su se najbolje razumjeli međusobno, mada su žestoko javno polemizirali jedni protiv drugih.

Kakva je perspektiva bila pred ljudima koji su završili srodno obrazovanje u dvjema različitim sredinama? Dok su katedralne škole na Zapadu, po duhu samostalnosti od crkvene i svjetovne vlasti koji su širile, predstavljale zametke budućih univerziteta,[34] carski univerzitet i čuvena Patrijaršijska škola u Carigradu bili su im tada nadmoćni barem po organizacijskoj strukturi. Za razliku od svojih latinskih pandana, usitnjenih i razbacanih od južne Engleske do sjeverne Španjolske,[35] njihova čvrsta povezanost s visokim dvorskim i crkvenim strukturama Carstva garantirala je samim tim visoki ugled škole uz čvrst obrazovni *curriculum* čija je nepromjenjivost bila poslovična.[36] U toj sredini odgajani su naši autori s obje strane, ali ona im, sama po sebi, nije pružala nikakvu konkretnu materijalnu pomoć, nego su puteve morali tražiti sami. Kako bi opstali i zaslužili i dalje podršku svojih moćnih zaštitnika, pape i cara, sve poduzete napore na prevladavanju vjerskih razlika morali su konkretno prikazati. Pritom su htjeli postići tri cilja: dokazati svoju superiornost u odnosu na protivnika (pri čemu se nije smjelo pokazati da je taj do kraja potučen, jer bi onda i njihova vlastita pozicija postala suvišna), dati značajan doprinos razvoju kulture misli u svojim redovima i, neizostavno, pokazati svu zahvalnost velikom zaštitniku (nadajući se tako novim povlasticama). Slika koja se pomalja iz analize pola vijeka tih dijaloga, sačuvanih u latinskim izvorima od početka do druge polovine 12. stoljeća, kao u ogledalu nudi baš suprotan odraz od pravih namjera njihovih aktera: ispod maske naoko nepomirljivih polemičara i dogmatičara, posvećenih jačanju pozicije „svoga tabora“ i borbi za unaprijed zadanu istinu, proviruju umorna lica klerika, prije svega zabrinutih za kruh svoj svagdašnji.

Putevima međusobnog razumijevanja

Iz zapadnjačke perspektive osnovni problem koji je obilježavao sve susrete izabranih teologa s Istoka i Zapada predstavljala je otežana komunikacija. Učeni Zapad 12. vijeka pretežno je već zaboravio grčki.[37] Profesori s katedralnih škola

---

[34] Katedralne škole na sjeveru Francuske, poput Chartresa, Toursa i Laona, nisu prerasle u univerzitete, ali bez njih bi bio nezamisliv razvoj jednog Pariza, kao rasadišta za kasniju skolastičku tvrđavu Oxford. O tim školama *M. Fumagalli Beonio Brocchieri*, The Intellectual, (ed.) *J. Le Goff*, The Medieval World. The History of European Society, London 1997, 185–186.

[35] Mapa intelektualnih centara od Winchestera u južnoj Engleskoj i Laona u sjevernoj Francuskoj do Toleda u srcu Pireneja i normanskog dvora u Palermu pokazuje širinu interesa i prepoznavanje važnosti znanja, ali uz to i nedostatak odgovarajuće kontrole, što je dovelo do slabog međusobnog razumijevanja i rasipanja raspoloživih resursa. Usporediti *Le Goff*, Intelektualci, 25–26.

[36] Obrazovanje u Bizantu nije pretrpjelo veće promjene još od antičkih vremena, s osloncem na retoriku uz izbor iz djela pisaca poput Homera, Platona i kasnijih retoričkih komentatora, osobito Hermogena. Vidjeti *V. Valiavitcharska*, Byzantine Oratorical Rhytm and the Classical Heritage, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 59 (2009) 213–228.

[37] Među rijetkim izuzecima svakako treba spomenuti Davida iz Dinanta, „još uvijek prilično potcijenjenog prijenosnika i tumača Aristotelove prirodne filozofije,“ koji je studirao „na grčkom i u

kao prethodnicâ univerziteta gledali su na grčki jezik s toliko podozrenja da su u njemu samom tražili korijene crkvenog raskola i hereze. Nasljednik Petra Abelarda kao predavač u *Schola artium* na brežuljku St. Geneviève u Parizu, Robert iz Meluna (–1167.),[38] nije štedio grčki od žestoke i neopravdane kritike. Tvrdio je čak da je pogubna praksa učitelja koji „prisiljavaju svoje učenike da se bore s grčkim riječima, koje se i tako nikad ne bi mogle pravilno prevesti na latinski jezik," te „ni u čemu ne unapređuju njihovo poznavanje teologije."[39] Proziran veo da prikrije vlastito neznanje, jer je u teološkom radu sasvim ovisio o latinskim prijevodima grčkih tekstova. Zato ne čudi što nije imao primjedbi prema grčkim autorima ako su „prikladno omotani latinskim plaštom," ali nije htio imati nikakvog dodira sa samim jezikom.[40] Dakle, izvorno grčki tekst bio mu je prihvatljiv samo ako je prethodno preveden na latinski.

Pun takta prema sredini koja ga je srdačno dočekala u Carigradu, a ujedno svjestan nedostataka u krugovima iz kojih je sam potekao, Anselm iz Havelberga osudio je svoje sunarodnike Latine jer nisu znali grčki, pa su zato griješili u naporima da razumiju bizantske teologe, pripisujući njihovim riječima krivi smisao.[41] Anselm je u prologu naveo da su Latini imali teškoća slušajući Grke, jer im slušanje grčkih riječi nije ostavljalo vremena da razumiju njihovo značenje. S druge strane, u duhovnoj klimi u Bizantu istovremeno prepoznajemo vrlo slična obilježja, s tim da su ona nosila karakter prvenstveno unutrašnjih podjela. Zaokupljeni sami sobom, duhovnici Carstva čuvali su vjerski ekskluzivizam sve do početka konačnog rušenja države od druge polovice 13. stoljeća. Izbijanje žestokih rasprava među bizantskim teolozima zbog malih razlika u pojedinim predloženim crkvenim formama ili jeziku pokazuje njihov osjećaj da su različite varijante u crkvenim tekstovima mogle izazvati najozbiljnije moralne probleme.[42] Takve prilike bile su česte u vremenima zapletenih teoloških rasprava, tako tipičnih za bizantsko društvo.[43] Nameće se zato mišljenje da su Bizantinci aktivno

---

Grčkoj" (*D. Luscombe*, Crossing medieval boundaries, ed. *S. E. Young*, Crossing boundaries at medieval universities, Boston–Leiden 2011, 23–24) te Johna iz Salisburyja, tajnika Thomasa Becketa, ubijenog nadbiskupa od Canterburyja. S obzirom na svoje napore da unaprijedi poznavanje znanosti na latinskom Zapadu, pri čemu je čak izjavio da su muslimani „jedini narod koji razumije geometriju, a njome se opet bave zbog astronomije," John je prozvan „zapadnim humanistom dvanaestog stoljeća" (Ioannis Saresberiensis Metalogicon, (ed.) *J. B. Hall*, Corpus Christianorum: Continuatio Mediaevalis 98, Turnhout 1991, 145). Tome je nesumnjivo pridonijela i činjenica da je za Aristotela uveo kasnije uobičajeno ime Filozof (Metalogicon, IV, 7 (PL 199:920)).

38 *Luscombe*, Crossing medieval boundaries, 21. Do promjene je došlo kasnih 1130ih.

39 *M. V. Anastos*, Some Aspects of Byzantine Influence on Latin Thought in the Twelfth Century, *idem*, Studies in Byzantine Intellectual History, Variorum Reprints, n. XII, London 1979, 133.

40 Ibid., 134.

41 *Nonnulli quippe Latini Graecorum dictis plerumque falluntur, dum ea verborum tantum transita audiunt, non autem examinato sensu intelligunt, putantes eos affirmare quod non affirmant, aut negare quod nullatenus negant* (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1152D).

42 *D. Gress-Wright*, Bogomilism in Constantinople, Byzantion 47 (1977) 163.

43 Na temelju pisama Teodora Studitskog i njegova suvremenika iz 9. stoljeća, carigradskog patrijarha Metodija, argumentira se mišljenje o svjesnom korištenju dvosmislenosti u pismima, nastalih

slijedili nejasnost kao ideal u svojoj književnosti, način slavljenja mistične moći koju ima logos.[44]

Pogled u budućnost pokazuje da su se stvari sporo mijenjale: sam Toma Akvinski uočio je u drugoj polovici 13. stoljeća problem nerazumijevanja jezika i opasnosti od lošeg prijevoda, pa je u raspravi „Protiv zabluda Grka" istaknuo: „[nedoumica] proizlazi iz toga što mnoge stvari koje dobro zvuče u grčkom jeziku možda ne zvuče dobro u latinskom, jer istu istinu ispovijedaju Latini jednim riječima, a Grci drugim. … Stoga je dužnost dobrog prevoditelja da, prevodeći ono što spada na katoličku vjeru, sačuva smisao, a promijeni način govora, prema naravi jezika na koji prevodi. Ako se naime ono što se izrekne književnim latinskim jezikom izloži pučkim jezikom, izlaganje će, očito, biti nedolično ako se izloži riječ po riječ. Prema tome, s mnogo više razloga neće biti čudno ako ostane neka nedoumica kad se ono što se kaže u jednom jeziku tako prevodi na drugi jezik da se prenosi riječ po riječ."[45] Priznajući da problem postoji, osobito na razini doslovnog prevođenja, Akvinski je napravio jedan korak,[46] mada bi možda bio bliže rješenju da je priznao nemali uloženi trud svojih stoljeće starijih prethodnika koji su koračali istom stazom.

Činjenica je da su sve vjerske rasprave od susreta Pietra Grossolana s bizantskim teolozima 1112. godine do pisanih traktata i polemika Pizanca Huga Eteriana s Dimitrijem iz Lampe pola stoljeća kasnije[47] bez izuzetka dodirivale problem jezika. Primjerice, u raspravi o *Filioque,* koja je bila predmet njegove prve rasprave s Niketom iz Nikomedije, Anselm se najviše bavi baš problemom značenja riječi.[48] Jednom je, zbunjen Niketinim nastupom, iskreno priznao: „Te su mi riječi nepoznate i neuobičajene i trenutno nemam odgovora",[49] iako je pazio da

razvojem grčkog jezika i povećanim brojem homofona, da bi se omogućilo višestruko značenje riječi i fraza (*D. Krausmüller*, Strategies of Equivocation and the Construction of Multiple Meanings in Middle Byzantine Texts, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 56 (2006) 1–11). Autor zaključuje da su pišući dvosmisleno poticali publiku da traži drugo značenje, ovisno o kontekstu. Interesantno je da je ova pojava uočena u vrijeme pojave ikonoklazma, kad su ikonoduli insistirali da su ikone jednoznačne i da su uvijek imale isti učinak, bez obzira na okolnosti u kojima su izlagane i bez obzira na razmišljanja promatrača.

44 *A. F. Stone*, Eustathian Panegyric as a Historical Source, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 51 (2001) 225.

45 Toma Akvinski: Razgovor s pravoslavnima i muslimanima. Protiv zabluda Grka. O razlozima vjere (Protiv Saracena), ur. i prev. *A. Pavlović*, Zagreb 1992, 144–145.

46 Poznato je da je sam tako slabo znao grčki, da je posve ovisio o doslovnim prijevodima korintskog biskupa, Flamanca Vilima od Moerbeckea. Zato ga je ismijavao franjevac Roger Bacon, koji je učio grčki, arapski i hebrejski kako bi mogao čitati djela na izvornim jezicima. O tome *S. Hosu*, Srednjovjekovna latinska književnost, ur. *V. Vratović*, Povijest svjetske književnosti, sv. II, Zagreb 1977, 394.

47 Boraveći kao bizantski diplomat na Zapadu, Dimitrije iz Lampe oko 1160. upleo se u vjersku raspravu oko citata iz Evanđelja po Ivanu „Moj Otac veći je od mene" (Iv 14, 28). Car Manuel preferirao je zapadno teološko tumačenje, pa je poklonio povjerenje Hugu Eterianu i podržao njegovo mišljenje na sinodi održanoj 1166. u Carigradu (*Angold*, The Byzantine Empire: 181–182; 231).

48 *J. T. Lees*, Anselm of Havelberg. Deeds into Words in the Twelfth century, Leiden 1998, 239.

49 *Ignota sunt mihi ista verba et musitata, ideoque quid super hoc respondeam, ad praesens non habeo* (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188: 1207A).

mu se ne dogodi slična neugodnost u pitanjima koja je smatrao fundamentalnim. Precizno i konkretno objašnjavao je, primjerice, kako shvaća Trojstvo: „Iako, doduše, kad se spomenu tri osobe, Otac, Sin i Duh Sveti, um pomišlja na tri osobe sukladno značenju riječi, ipak pravovjerni moraju shvatiti jedinstvo bîti, i vjerom i umom.“[50] Istim je putem koračao i Hugo Eteriano, tvrdeći da se „u gramatici sve može nazvati osobom“, misleći također na shvaćanje Trojstva.[51] Međutim, ma koliko da je jezik s teoretske strane zaokupljao duhove naših aktera, osobito kod tananih teoloških finesa vezanih uz *Filioque* i porijeklo Duha Svetog, ipak je prije svega trebalo stvoriti osnovni preduslov za pravu razmjenu mišljenja, prebroditi jezični ponor. Zbog ove teškoće samo je jedan susret protekao u neposrednom razgovoru, dok su ostali preneseni u obliku teoloških traktata, koje se kasnije prevodilo za potrebe oba kruga. Mnogo atraktivniji događaj bilo je javno suočavanje teologa, što nam je dočarao učesnik takve rasprave, biskup Anselm iz Havelberga. U opisu grozničave atmosfere i napetog iščekivanja da započne odmjeravanje snaga, našao je mjesta i za prevodioce:

> „Pošto su se tako okupili brojni mudri ljudi u četvrti koja se naziva pizanska, tik uz crkvu Sv. Irene, koja se na latinskom jeziku naziva crkva Sv. Mira, desetog dana mjeseca aprila [1136.], ako se dobro sjećam, kad su razmješteni činovnici koji paze na tišinu, kao što je tamo običaj, i imenovani suci i sjeli notari, da vjerno prenesu i zapišu sve što će se tamo govoriti, zašutjelo je čitavo mnoštvo, koje se bilo okupilo željno slušanja. Bili su tu prisutni i neki Latini, među kojima su se nalazila tri mudra čovjeka, vješti jednom i drugom jeziku i vrlo učeni: jedan po imenu Jakov, rodom Mlečanin, drugi po imenu Burgundio, rodom Pizanac, i treći istaknut među drugima, izuzetno slavan i kod jednog i kod drugog naroda po poznavanju grčkih i latinskih spisa, imenom Mojsije, rodom Talijan iz grada Bergama. Njega su svi izabrali da jednima i drugima bude vjerodostojan tumač.“[52]

Kolika je odgovornost ležala na leđima tumača? Dva stoljeća kasnije Dimitrije Kidon otvoreno je sumnjao u njih i, želeći se osloboditi njihova posredništva, zalagao se za latinsku školu u Carigradu. U svojoj Apologiji naglasio je da je odlučio naučiti latinski zato da postane sposoban održavati odnose sa zapadnjacima koji su dolazili u Carigrad ili su tamo živjeli. Iako su postojali carski tumači (prevoditelji), Kidon nije vjerovao njihovim sposobnostima.[53] Ovo mišljenje, naravno, ima opravdanja, jer je njihov rad bilo vrlo teško nadzirati, a u pravilu su male razlike izazivale najveće posljedice. Za razliku od stručnjaka koji su zahvaljujući poznavanju jezika i kulture u dvjema sredinama izgradili svoje karijere u trgovini, pa

---

[50] *Quamvis autem, cum dicuntur tres personae, Pater et Filius et Spiritus sanctus, juxta vocum significationem pluralitas personarum occurrat intellectui, tamen unitas ejusdem essentiae a fide et intellectu recte credentium non debet abesse* (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1177B).

[51] *Etenim in grammatica quaelibet res persona nuncupari potest* (Hugonis Eteriani De haeresibus. PL 202, 326C). Urednik izdanja uz ovu je rečenicu dodao bilješku s komentarom da se gramatičari i teolozi međusobno razlikuju u shvaćanju (tumačenju) pojma osoba.

[52] Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1163B-C.

[53] *Ph. Demetracopoulos*, Demetrius Kydones' Translation of the Summa Theologica, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32/4, 311, 318.

i u civilnom činovništvu, ovaj posao zahtijevao je podrobno teološko znanje da bi se udovoljilo hiru bizantskih velikodostojnika, pa i same carske porodice. Zato je jasno da su tumači bili vrlo dragocjeni i da su, radeći u grupi ili pojedinačno, uživali nepodijeljeni ugled i utjecaj,[54] ali mogli su ih također zloupotrijebiti.

Uloga Huga Eteriana mogla bi se opisati kontroverznom, s obzirom na odnos s carem Manuelom: angažiran po carevoj želji da pokaže „imaju li Latini autoriteta među svojim svecima koji bi dokazali da Duh Sveti potječe i od Sina,"[55] imao je dovoljno znanja i iskustva da samostalno izvrši svoj zadatak, ne oviseći o spretnosti posrednika, ali to djelo kao polemički traktat naslovljen *Contra Graecos* posvetio je papi Aleksandru III. Kada je caru ponudio dokazati da ne samo latinski, nego i grčki Oci, poimence sv. Bazilije, sv. Anastazije i sv. Ćiril, potvrđuju učenje katoličke Crkve o Duhu Svetom, time je prvenstveno obogatio teologiju zapadne Crkve, ne postižući pritom glavni cilj svog carskog gospodara, izmirenje dviju Crkava. Sam naslov rasprave govori dovoljno. Međutim, za razliku od Eteriana trojica stručnjaka koje je ovdje spomenuo Anselm istaknuli su se pišući prijevode značajnih teoloških i filozofskih rasprava, a ne kao samostalni mislioci. Dugovječni Burgundio iz Pize (1110–1193) preveo je „Homilije o Mateju" Ivana Zlatoustog, dio „Izvora znanja" Ivana Damaskina, rasprave iz područja medicine (izdvajamo Nemezijevo djelo *De natura hominis*, „O prirodi čovjeka", i neke Galenove tekstove), kao i Nikomahovu etiku.[56] Za Jakova Mlečanina poznato je da je radio na Aristotelovim djelima i preveo *Analitica Posteriora*, ali je ocijenjeno da je taj prijevod bio tako zakučast da na Zapadu nije postigao gotovo nikakav utjecaj.[57] Mojsije iz Bergama je u predgovoru svom „Skraćenom priručniku božanski inspiriranog pisanja" objasnio da je naučio grčki kako bi Latinima mogao ponuditi korisno znanje.[58] Skromnost pri donošenju ovog zaključka bila je iskrena, i to ne samo opravdana prevoditeljevom željom da se dodvori svojim bizantskim poslodavcima, nego i objektivnim sagledavanjem činjenica s kojima su se morali pomiriti i mnogo ugledniji došljaci sa Zapada.

Odnos prema jeziku

Biskup Anselm iz Havelberga u svojoj raspravi nije zanemario povijesne sličnosti i neposredne veze između grčkog i latinskog jezika i narodâ. Znao je da su stari Grci priznavali Rim kao gospodara i glavu Svijeta, te se pokoravali njegovoj vlasti. Međutim, isto je tako naglasio da se „Italija u prošlosti nazivala Velikom Grčkom, kako su iznijeli pisci starih povijesti, a u gradu Rimu govorilo se

---

54 *Luscombe*, Crossing medieval boundaries, 15.

55 Hugonis Eteriani De haeresibus. PL 202, 232D–233A.

56 The Oxford Dictionary of Byzantium, eds. *A. P. Kazhdan* etc., vol. I, Oxford 1991, 340, također *J. Brams*, Translators, ed. *E. Craig*, Routledge Encyclopedia of Philosophy, London and New York 1998, 8675–8677 (CD-ROM, version 1.0).

57 *Angold*, The Byzantine Empire 1025–1204, 207.

58 *D'Alverny*, Translation and Translators, 432, bilj. 45.

jednim i drugim jezikom, pa stanovnicima Rima ni grčki ni latinski nisu bili strani.“ Iz toga je, po Anselmu, proizišlo da se Crkva koristila izrazima iz obaju jezika.[59] Slično mišljenje naveo je i Hugo Eteriano, pozivajući se na Plotina: „Trebalo bi sve jezike, odnosno prevođenje, svesti u jedno i tako shvatiti Boga i razumjeti ga zatvorenih očiju.“[60] Mada se i uz pomoć ovih poruka htjelo opravdati želju da se „Grci opet pokoravaju Rimu,“ ipak u njima vidimo spremnost na neke ustupke u cilju međusobnog zbližavanja što bi neposredno koristilo objema zajednicama. Međutim, već sam tok Anselmove rasprave s Niketom, ograničen jezičnom barijerom, ukazuje da su takvi napori bili preuranjeni i mogu nam koristiti najviše za razumijevanje same tehnike vođenja rasprave. Naime, dok je za srednjovjekovna zapadna shvaćanja u sličnim prilikama karakteristično bilo doslovno prevođenje riječ po riječ, odnosno prevođenje *ad verbum*, tome se ovdje odupiralo iz praktičnih razloga. Iako mu je Niketa iz Nikomedije odmah na početku odmjeravanja snaga predložio da izabrani tumač prevodi svaku izgovorenu riječ, Anselm se tome usprotivio i zatražio da se prevede tek pošto svaki od njih dvojice završi vlastito izlaganje. Svoj zahtjev obrazložio je zaključkom da tako publici „neće izgledati kao promatrači riječi, nego kao istraživači mišljenja.“[61]

Činjenica je da je Anselm napisao svoj dijalog tek pošto je minulo punih trinaest godina otkako je rasprava održana, pa se time nameće pretpostavka da je ovako htio samo olakšati vlastiti rad: proteklo je dovoljno vremena da bi se dokazao kao „istraživač mišljenja.“ Međutim, same okolnosti u kojima je susret održan i dužina njegova trajanja govore zašto je izabrano drugo ponuđeno rješenje, tako da je tumač vodio bilješke dok je svaki od sagovornika izlagao, pa onda prevodio. Oba su sugovornika načelno težili sporazumu, a ne isključivom isticanju vlastitog mišljenja i zato ne čudi što je Anselm naveo da su na kraju govora slušači jednoglasno pohvalili obojicu i zatražili da se njihova rasprava objavi. Mnogo jednostavniji bio je kasnije posao Hugu Eterianu, koji je kao Manuelov dvorski savjetnik u teološkim pitanjima dovoljno dobro vladao grčkim da bi mogao samostalno izlagati i raspravljati na tom jeziku: Hugo nije slušao, nego jednostavno iznosio samo svoje mišljenje i pobijao tuđe onako kako ga je sam vidio. U svom je poslu, naravno, mogao računati i na pomoć brata Leona, službeno tumača carskih pisama (*epistolarum imperatoriarum interpres*), a zapravo vrlo utjecajnog stručnjaka čije su ovlasti sezale sve do savjetničkog angažmana u političkim pitanjima.[62]

Kao prvi korak koji mora biti pravilan da bi se uputilo dobrom stazom, gramatika je prisutna u raspravi svakog od autora i proučavaju je nedjeljivo od vjerskih istina. Njihovi pokušaji da pronađu most između grčkog i latinskog jezika

[59] Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1233B–1233D.

[60] *Oportet plures linguas, id est vertigines, in unum conducere atque sic intelligere Deum et comprehendere illum clausis oculis* (Hugonis Eteriani De haeresibus. PL 202, 339C).

[61] *Verum talis interpretatio in medio currat, quae sermonem utrinque continuatum pleno et collecto verborum sensu excipiat et exponat: hoc enim modo locutionis seu interpretationis non videbimur verborum observatores, sed sententiarum investigatores* (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188: 1164B).

[62] O njemu The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. II, 1218.

ekvivalentni su naporu da se pronađe kompromisno vjersko rješenje, ukoliko suprotnu stranu ne uvjere u uzaludnost i promašenost njenih stavova. Upravo je ograničenost jezika protivničke strane često isticana kao osnovni razlog za sve vjerske sukobe. Pritom se nije radilo samo o dogmatskim razlikama između dviju Crkava, poput problema *Filioque*, nego i o razmjerno banalnim pitanjima poput naziva za crkvene velikodostojnike i za obrede. Anselm je uvrijeđeno dobacio Niketi: „Kada gotovo razmetljivo ističeš da Latini koriste grčke riječi za crkvena dostojanstva i za obrede, misliš li, molim te, da su Latini ovamo došli Grcima da im ovi kao nevještima odrede takve nazive, jer ih u latinskome jeziku nema i jer ih sami ne znaju odrediti?"[63] Odrješito je o tome pisao i Hugo Eteriano, ističući da „Latini nisu postali od drva ni od kamena, nego od ljudi; ponešto se razumiju u nauke i Sveto pismo nije im nepoznato; imaju svoj jedinstveni jezik, što je jasno onima koji ga poznaju."[64] Ovakvo obrazloženje za međusobne razlike nije ništa manje važno od tvrdoglavosti protivnika, pretpostavljenih grešaka njegovih prethodnika ili čak optužbe zbog namjernog kvarenja vjerskih tekstova. Milanski nadbiskup Pietro Grossolano je u 6. i 7. poglavlju rasprave *De Spiritu Sancto* tumačio razlike u tekstu Evanđelja između grčkog i latinskog, što su tekstu dodali jedni, a oduzeli drugi.[65] Slične su optužbe razmjenjivali Anselm i Niketa razmatrajući međusobne razlike uz čitanje Evanđelja, također oko pitanja Duha Svetog. Pritom je njemački biskup neuvijeno optužio svog kolegu iz Nikomedije da je „možda neka bezbožnost izmijenila sadržaj vaših spisa," čemu se Niketa ogorčeno suprotstavio.[66] Ovu temu nije zaobišao ni Hugo Eteriano. U svojem je spisu pohvalio prijedlog solunskog arhiepiskopa Nikete, koji je pozvao na „međusobnu razmjenu slogova" u istim riječima u grčkom i latinskom kako bi se prebrodio vjerski jaz,[67] ali mu nije oprostio što je pozivao Latine da se odreknu svoga vjerovanja.

Kronološki odmak i različita polazišta polemičara omogućavaju da se problem odnosa prema jeziku ne sagleda samo u kontekstu njihove poruke, cilja koji žele postići, nego i s obzirom na sredinu iz koje su dolazili i položaja koji su imali. Klerici i diplomati mijenjaju uloge, propovjednici postaju posrednici. Upravo je ta

---

63 *Quod autem quasi jactando dicis, Latinos habere Graeca vocabula in ecclesiasticis dignitatibus et solemnitatibus; putasne, quaeso, quod Latini huc ad Graecos miserint, ut ipsi eis formarent hujusmodi nomina tanquam imperitis, et in Latino eloquio deficientibus, et formare nescientibus?* (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1233A).

64 *Non sunt Latini ex terebyntho nec de lapidibus exorti, sed ex hominibus, disciplinarum peritiam aliquatenus habent et sacrae Scripturae nequaquam expertes sunt: qui suum idioma ut singulare habent, prout patet illis qui eius habent experientiam* (Hugonis Eteriani De haeresibus. PL 202, 370D–371A). Hugo se tu prisjeća misli crkvenog povjesničara Sokrata Skolastika (Carigrad, 380–450).

65 PG 162, 1012C.

66 … *quia manifeste hoc legitur in Evangelio, nisi forte aliqua impietas hoc a vestris codicibus, quod minime puto, subtraxerit* (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1193C). Niketa odgovara malo potom: ... *nusquam vero de processione Spiritus sancti a Filio quiquam dixit, quemadmodum de processione ejus a Patre* (isto, 1194C).

67 *Si igitur vos quod dicimus nos per Filium, ex Filio dicitis, nullam differentiam sensus aliam habentes quam disimillimum praepositionum prolatione, donate et nobis has syllabas et plures syllabas nos vobis mutuo donabimus: quae demonstrent sub commonitione communem convenientiam et conspirationem ac interitus syllabarum scandalum dimoventium* (Hugonis Eteriani De haeresibus. PL 202, 388C).

pojava bila karakteristična za specifičan oblik njihovog rada, dijaloge kao književnu i filozofsku vrstu na latinskom Zapadu u 12. stoljeću. Prerastajući stoljeće kasnije u gradovima sjeverne Italije u posebne *artes arengandi*,[68] dijalozi su se nametnuli kao nezaobilazan dio zapadne kulture, razmjene, trgovine, odlazeći tako korak dalje u odnosu na problematiku kojom se ovdje bavimo, gdje su dijalozi još uvijek imali samo vanjski, formalan oblik, dok su po sadržaju bili pravi monolozi. Tome nasuprot, na kontroverzističkoj literaturi katoličkih autora iz prve polovice 13. stoljeća oslonjena „Rasprava između rimskog kršćanina i bosanskog patarena" napisana oko 1250.[69] pokazuje prirodnost i svježinu neposredne razmjene misli koja nije ograničena jezičnim ponorom, pa tako ni brojni biblijski citati kroz njezin sadržaj ne remete brzi, spontani tok rasprave koja čak mjestimično postaje zajedljiva. Ovakvu psihološku karakterizaciju kudikamo je teže provesti u okolnostima kada sugovornici ne dijele isti jezik i kada su unaprijed, govoreći ili pišući, zaokupljeni samo vlastitim polazištem. Biskup Anselm iz Havelberga morao je rješavati stoga dodatne probleme, svjestan jezične prepreke od samog početka izlaganja. Istražujući, primjerice, značenje *Filioque* trebalo je shvatiti i objasniti što zapravo znači da Duh Sveti „potječe" i od Oca i od Sina i time se suočiti sa svim opasnostima koje su prijetile kada se misteriju Trojstva pokušavalo prikazati samo upotrebom riječi. Ne čudi što je na taj način rasprava o *Filioque* duboko ušla u područje pukih lingvističkih određenja.[70]

Teoretičari su podijelili latinske dijaloge u šest vrsta s obzirom na sadržaj, opisavši ih pritom kao poučne, hagiografske, vjerske rasprave, filozofske, introspektivne i one koji zagovaraju utjehu u knjizi.[71] Vjerske rasprave izdvajaju se kao dominantan oblik među nabrojenima zbog neposredne komunikacije s predstavnicima drugih kultura, iako su obje strane i tu prvenstveno težile isticanju vlastitih pogleda, umjesto slušanja i pobijanja tuđih, čime je formalno dijalog prelazio u stvarni, naučeni monolog. Ova činjenica podržava ocjenu da se dijalozi u srednjem vijeku nisu tretirali samostalno, kao posebna vrsta u službi logike, nego kao dio retorike. Retorike, jednog od temelja zapadnog, ali i bizantskog školstva.[72] Kako bi se bez toga uopće moglo i zamisliti da bi publika okupljena na sličnim javnim događajima osjetila toliko oduševljenje da bi doslovno „zaplesala po ritmu govora?"[73] Međutim, taj otmjeni ples tražio je od svojih protagonista

---

[68] Uz njih se razvila i posebna književna grana, tzv. *Podestà* literatura, kako upozorava *C. Cardelle de Hartmann*, Lateinische Dialoge 1200–1400. Literaturhistoriche Studie und Repertorium, Leiden 2007, 13.

[69] *F. Šanjek*, Crkva i kršćanstvo u Hrvata. Srednji vijek, Zagreb 1993. (2. izdanje), 194–196.

[70] Ovaj problem, značajan s poredbenog pristupa istraživanju istih pojmova u latinskom i grčkom jeziku osobito je privukao pažnju *Leesa*, Anselm of Havelberg, 239–240.

[71] *Cardelle de Hartmann*, Lateinische Dialoge, 4–10. Autorica je svoju podjelu popratila opaskom da je od 600. do 1500. godine zapisano 400 dijaloga (Lateinische Dialoge, 21).

[72] Retoriku se predstavlja kao „najvažniji element višeg obrazovanja u Bizantu", sa zadatkom učenicima da pišu razne vježbe i oponašaju rane uzore, osobito retoričara Hermogena (*Markopoulos*, Education, 789).

[73] Pišući o Grguru Nazijanskom, Mihajlo Psel je naglasio da je okupljena publika znala zaplesati po ritmu njegovih riječi. Usporediti *Valiavitcharska*, Byzantine Oratorical Rhytm, 218.

poznavanje brojnih pravila, pravila koja se učilo vlastitim iskustvom, ali i prenošenjem znanja drugih. Anselm se u svome djelu koncentrira upravo na karijeru klerikalnog učitelja koji podučava riječi i djelom na dobro Crkve.[74] Postoje mišljenja da je snaga srednjovjekovnog dijaloga izvirala iz njegove teatralnosti, iz sposobnosti da učitelja neposredno približi čitatelju. Ovo je osobito važno za Anselma. Nije učio od svojih učitelja putem izvođenja knjiških dokaza, nego iz njihovog neposrednog primjera: oni sami svojim su studentima predstavljali uzor ispravnog i korisnog ponašanja. Njihova moć uvjeravanja imala je malo veze s logičkim dokazima ili s težinom autoriteta, ali sve s projekcijom ličnosti tako da pridobije naklonost publike.[75] Zato se uz literaturu ne smiju zanemariti primjeri i utjecaji stvarnih osoba (suvremenika polemičara) na oblikovanje i argumentaciju mišljenja.

Kompozicija dijaloga: uloga povijesti i autoritetâ

U svim raspravama sudionici su nastojali dokazati vlastita mišljenja, a oboriti protivnička citirajući cijelu galeriju izabranih autora, bilo da su pripadali patristici, antičkoj filozofiji ili biblijskim tekstovima. Pragmatični Hugo Eteriano odlučio se na brzi pregled prolazeći kroz povijest sedam crkvenih sabora da bi dokazao ispravnost svoga mišljenja o problemu *Filioque* i proizilaženju Duha Svetog od Oca i od Sina („to je kao dogmu proglasio drugi sabor, treći je prihvatio, četvrti podržao, peti se suglasio, šesti presudio, a sedmi uljepšao sjajnim raspravama").[76] Anselm iz Havelberga u eshatološkom je duhu pisao o sedam stadija povijesti, po uzoru na sedam pečata knjige Apokalipse po Ivanu.[77] Pored analogije sa šest stadija povijesti koje je zagovarao Aurelije Augustin,[78] Anselm je tumačeći cjelokupnu historiju Crkve u obliku sedam pečata Apokalipse slijedio evanđelista Ivana, koji je tradicionalno uživao veliko poštovanje među bizantskim teolozima.[79] Pritom je moguće povući vezu s tradicionalnim strahom od napada raznih stranaca sa sjevera koje se, kao neprijatelje

---

[74] *Lees*, Anselm of Havelberg: 164.

[75] *Lees*, Anselm of Havelberg: 234.

[76] Hugonis Eteriani De haeresibus. PL 202, 318D.

[77] To je najavio u sedmom poglavlju svoje rasprave pod naslovom *De septem sigillis significantibus septem status Ecclesiae* (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1149B-C) i razrađivao do završnog razmatranja o dolasku „velike tišine" poslije tolikih iskušenja koja će ujedno najaviti osmo, zaključno razdoblje, doba blaženstva (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1159B). Uz Anselmova razmišljanja o „velikoj tišini" teško se oteti usporedbi s gotovo tri stoljeća mlađim učenjima isihasta u Bizantu o unutrašnjoj svjetlosti i tišini kao konačnom idealu.

[78] Kako je poznato, Augustin razlikuje šest doba čovjeka, odnosno šest razdoblja ljudske povijesti, uspoređenih sa šest dana stvaranja. Šesto je razdoblje, po Augustinu, u kojemu se trenutno živi, a sedmo će razdoblje biti ono vječno, simbolizirano sedmim danom u kojem je Bog otpočinuo, u kojemu će započeti i božja *civitas* (*A. Trapè*, Uvod — teologija, Aurelije Augustin, O državi Božjoj. De civitate Dei. Svezak prvi. Zagreb 1995. (2. izdanje), LXVII).

[79] Mahlon Smith tumačio je sklonost sljedbenika katoličke Crkve trima sinoptičkim Evanđeljima, dok su Grci u tom trenutku vjerskog sukoba svoje tumačenje problema oko upotrebe beskvasnog kruha u euharistiji temeljili na Evanđelju po Ivanu. Vidjeti *M. Smith*, And Taking Bread…Cerularius and the Azyme Controversy of 1054, Paris 1978, 32.

Carstva i kršćanstva, poistovjećivalo s biblijskim Gogom i Magogom, a još pobliže s narodom Rusa.[80] Rusa, koje je Anselm prezrivo opisao kao vjerske neznalice, ističući ih uz to kao lakomislene, zavedene ljude koji su samo iz navike slijedili obrede Istočne Crkve, kao granični narod, pritom i politički potčinjen.[81] Iako se pritom mogao sjetiti i vlastitog iskustva s križarskim ratom protiv baltičkih Slavena, vođenim od početka 1130ih,[82] ipak iz ovog prijekora upućenog Carigradskoj patrijaršiji čitamo sličan odnos koji je Manuel Komnen kasnije zastupao prema Armencima i njihovoj Crkvi: postići vjerski i politički cilj, pri čemu je crkveni interes mogao biti žrtvovan. Razlika je samo što su Rusi u Anselmovim očima bili neuki i zavedeni, pa ih je trebalo „podučiti i izvesti na pravi put."

Taj pristup susretao se i ranije kod zapadnih polemičara i sličnosti tu nisu prestajale. Anselm je u svom pregledu zamišljenih sedam doba crkvene povijesti iznio i popis gotovo svih hereza s kojima se do njegova doba suočila Crkva. U viziji mu se ukazala „silna opasnost od heretika koja je Crkvu smutila preko mjere."[83] Ova argumentacija bila je istovremeno prihvaćena u srodnim vjerskim raspravama koje je katolički Zapad vodio protiv muslimana. Benediktinski opat Petar Časni u pismu muslimanima okomio se 1140ih na Kuran i na učenje Proroka Muhameda koristeći veliki raspoloživi arsenal biblijskih i patrističkih tekstova, kao i zaključke s velikih crkvenih sabora, kako bi dokazao pretpostavljene „zablude" svojih protivnika, ali istovremeno bio je blag prema njima, tvrdeći da nisu heretici nego pogani i da ih zato treba podučiti, a ne uništiti.[84] Isti blagonakloni odnos prema neukima razvijali su Bizantinci pišući na taj način o Latinima barem od vjerskih rasprava sredinom 11. stoljeća, s općim mišljenjem da su Latini barbari i neznalice, pa nadmoćna Istočna Crkva zato mora biti strpljiva s njima.[85] Bilo je to i s posrednim ciljem da se protivnika u raspravi prikaže kao nedoraslog i čak kao neznalicu, što se moglo postići još na dva načina: upotrebom logičkih trikova i prikazivanjem vlastite superiornosti kroz poučni, didaktični pristup u cijelom govoru.

Primjena filozofije neotuđivi je dio ovih rasprava, ma koliko da su je teološki autoriteti s obiju strana formalno odbacivali. Hugo Eteriano predstavljao se kao filozof, svoju napisanu raspravu smatrao je filozofskom, ističući da kani promišljati najvišu filozofiju; pisati o božanskom je transcedentno, jer nadilazi svaki osjet.[86]

---

[80] *Mango*, Byzantium, 202.

[81] … *Ruthenorum gentem, qui tanquam idiotae et ignari omnium divinarum Scripturarum sola consuetudine ritum vestrum tam irrationabiliter quam simpliciter imitantur, quoniam contigui habitatores vestri sunt, et jugum hujus imperii cum formidine serviliter portant* (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1232B).

[82] *Lees*, Anselm of Havelberg, 12, 20.

[83] *Quod in tertio statu Ecclesiae, exeunte nigro equo, maxima haereticorum pericula Ecclesiam supra modum turbaverint* (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1150D–1151A).

[84] U predgovoru *Liber contra Saracenos.* O tome i *D'Alverny*, Pierre le Vénérable et la Légende de Mahomet, u: La conaissance de l'Islam dans l'Occident médiéval, 161–170.

[85] *Kolbaba*, Byzantine Perception, 134.

[86] *Ego autem arbitror adamante incomparabiliter durius et difficilius esse scribere de divino, quod non modo sensum, verum omnem transcendebat intelligentiam* (Hugonis Eteriani De haeresibus. PL 202, 232D).

Njegova rasprava vrvi silogizmima, bavi se dijalektikom, a nije mu strana ni upotreba geometrije dokazujući da Duh Sveti potječe i od Sina.[87] Primjerena je zato ocjena da su „u stvari, teolozi mogli i sama verska učenja da izraze terminima koji su bili uzeti iz Aristotelovog sistema,“[88] što je ranije vlastitim radom potvrdio i Niketa Stethatos. Koliko je onda Hugo nedosljedan, čak i neiskren, kada sofiste navodi kao sinonim za heretike,[89] pri čemu se najviše okomio na carigradskog patrijarha Focija koji se, kao „vođa heretika i tvorac nove filozofije,“ nije „sramio propovijedi dati bestidno načelo.“[90] Platon,[91] Aristotel[92] i Plotin Hugu gotovo su jednako čvrsti autoriteti na koje se oslanja kao i Biblija i veliki crkveni oci; poseže u riznicu antičke grčke mitologije s istim samopouzdanjem s kojim citira Stari zavjet.

Ovo koketiranje sa svjetovnim izvorima u crkvenoj raspravi moglo je ujedno isprovocirati nesuglasice o odnosu države i Crkve na Istoku, kao i na Zapadu. Osudivši prečesto uplitanje države u crkvene poslove još od vremena Karla Velikog, Niketa iz Nikomedije poručio je otvoreno Anselmu iz Havelberga: „Rim je tup i svjetovan.“ Eto razloga zašto se u Rimu nisu razvile hereze: nije bilo uopće sposobnosti da se kritički misli, nije bilo pravih učenjaka, što Niketa vrlo ironično pozdravlja,[93] odgovarajući tako na Anselmov napad protiv Istočne Crkve i mnoštva hereza koje su buknule na njenom području, i jednako naglo se ugasile. Dakle, iako su dvije strane težile potpuno suprotnim ciljevima, ne samo da su slijedile isti pristup, nego su čak citirali iste tekstove da bi dokazali potpuno suprotne stvari. Time su se u potpunosti opravdale riječi teologa Alana iz Lillea, kad je zaključio da „autoritet ima voštani nos i može se saviti u različitom pravcu.“[94]

Neosporno je da su živi autoriteti, likovi pape i cara, imali posebnu težinu. Sjena njihovih divovskih figura redovito se nadvijala nad ionako često nesigurnim

---

[87] *Sicut in mathematicis evidens est: punctum enim absque intervallo superpositum puncto pinarium non pertingit, nec aliquid quam prius fuerit, efficitur. Eodem autem modo linea, si superponatur lineae, non constituit superficiem, neque crescit, neque in speciem pertransit aliam, hoc idem superficies et consilium litterarum figurae obtinere putantur* (Hugonis Eteriani De haeresibus. PL 202: 263B-C).

[88] *Koplston*, Istorija filozofije, 214.

[89] *Acuti sophistae ac periti artificis complexio, ut videtur, non inviolatam conservat fidem, dictiones proferendo in dolo et astutia: et in hereticae impietatis veneno obnoxium invectionibus seipsum fecit, licet nolit, cum non habeat divinam advocatricem Scripturam. … Utri danda est responsio: blasphemiae an paralogismis?* (Hugonis Eteriani De haeresibus. PL 202, 322, 324).

[90] *… heresiarcha et novae philosophiae complasmator non erubescit impudicum principium attribuere sermoni* (Hugonis Eteriani De haeresibus. PL 202, 317–318).

[91] Već u prvom poglavlju citira što je pretpostavljeno Platon pisao Dioniziju o Trojstvu (isto, PL 202, 233C).

[92] Dovoljno je spomenuti Fiziku (isto, PL 202, 383B-C, s definicijom pojma vremena), *Analytica* (isto, PL 202, 237C, o izvođenju dokaza), *De anima* (isto, PL 202, 253B-C, o osjećajima), Metafiziku i *De caelo* (isto, PL 202, 275B, uz mišljenje peripatetičara o vječnosti Svijeta).

[93] Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1223B–1224C, osobito 1224C-D: *ita nimirum laudanda est Romana imperitia, qua ipsi nec hoc, nec illud de fide dixerunt, sed alios inde dicentes et docentes simplicitate quasi minus docta audierunt. Quod contigisse videtur vel ex nimia negligentia investigandae fidei, vel ex grossa tarditate hebetis ingenii, vel ex occupatione ac mole saecularis impedimenti.*

[94] *Auctoritas cereum habet nasum, id est in diversum potest flecti sensum* (*Alanus de Insulis. De fide Catholica contra haereticos*. PL 210, 333).

polemičarima. Polemičari su iskazivali vidljivo poštovanje ne samo prema „svojim“ autoritetima, čiji su ugled tu neposredno branili, nego i prema onima sa suprotne strane. Pietro Grossolano nazvao je cara Aleksija Komena „preuzvišenim prvakom“,[95] za Huga Eteriana Aleksijev unuk Manuel bio je „premudri, najviše učeni“ i „najpobožniji car“,[96] a Anselmov protivnik Niketa iz Nikomedije nije imao ružnih riječi ni pogrdnih izraza za rimskog papu, ma koliko da su ga žalostile međusobne razlike u mišljenjima. Ova pomirljivost s vođama suprotne strane nipošto ne znači, naravno, sumnju u ispravnost vlastitih. Tako je Anselm naglasio da se prihvatio pisanja svojih Dijaloga isključivo na zahtjev pape, kojemu se mora dugovati posluh ne samo po prirodi stvari, već i zbog spasa duše: „Zato sam napravio ono što mi je naredio papin ugled, kojemu se uvijek mora pokoravati, ne toliko zbog dužne poniznosti, nego i zbog nužde vječnog spasa.“[97] Hugo Eteriano pak 1176. poklonio je primjerak svoje rasprave Ajmeriju, latinskom patrijarhu Antiohije, zabrinutom prvenstveno za interese Rima u udaljenom kraju pod nestabilnom vlašću zapadnih križara i stoga vrlo zainteresiranom za polemičku literaturu o grčko-latinskim vjerskim odnosima.[98] Iako su tekstovi svih rasprava mnogo bogatiji pozivima na stare, pisane autoritete, upravo ovi živi daju im osobitu težinu, dodatnu konkretnu vrijednost i ujedno olakšavaju traženje svrhe zašto su pisani.

Istina je da su pored dodvoravanja i stjecanja vlastite sigurnosti postojale i više, idealističke težnje koje su motivirale autore. Vještina kojom je Anselm pokazao svoje shvaćanje uloge historije u raspravi pokazuje da je svojem tekstu poželio bezvremenost, koristeći ujedno misao o vanvremenskom, bezvremenskom (*sine temporali principio*) za svoja teološka izlaganja.[99] Anselm je izravno koristio problem vremena u argumentaciji o potpunoj istobitnosti Sina i Oca u Trojstvu: „Kad bi vrijeme bilo starije od Sina, tada bi Otac bio prvi uzrok vremena, a ne Sina, a Sin ne bi bio tvorac vremena, jer bi bio niži od vremena. Ne bi po prirodi bio gospodar svega, ili uopće ne bi bio gospodar, jer bi Očevom milošću bio uzdignut do vlasti. Tako bi se Sinu osporilo božanstvo, jer ne bi bio suvječan Ocu, nego stvoren u vremenu.“[100] Anselm je

---

95 Kako počinje raspravu: *Audi et intellige quae tibi dico, Deo inspirante, sapientissime et clementissime, potens pariter et mitissime imperator Alexi* (Petri Chrysolani Mediolanensis archiepiscopi Oratio de Spiritu Sancto ad imperatorem Alexium Comnenum. PG 162, 1008A).

96 *…imperatoria vox scientissimi et inteligentissimi autocratoris Manuelis* (Hugonis Eteriani De haeresibus, PL 202, 230A)

97 *Feci itaque quod jussit apostolica auctoritas, cui semper obtemperandum est, non tantum devota humilitate, verum etiam aeternae salutis necessitate* (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1141A).

98 Ajmerije je zatražio još tekstova, poput prikaza Nikejskog koncila i povijesti Carigrada. U znak zahvalnosti poslao je Hugu srebrnu čašu, a bio bi mu poslao još darova da glasnici nisu žurili na put (Hugonis Eteriani De haeresibus, PL 202, 232–233). O Ajmeriju i Redu karmelićana *A. Jotischky*, Gerard of Nazareth, John Bale and the Origins of the Carmelite Order, Journal of Ecclesiastical History 46, 2 (1995) 225–226.

99 O shvaćanju vremena u zapadnoj skolastici sredine 13. stoljeća osobito *R. Fox*, Time and Eternity in Mid-Thirteenth-Century Thought, Oxford 2006, razmatrajući odnos između vremena, vječnosti i *aeviternity* (suvječnosti), triju trajanja koja su za tadašnjeg mislioca postojala paralelno.

100 *Si enim tempus esset Filio antiquius, tunc itaque Pater prima causa esset temporis, non Filii; nec Filius esset factor temporum, qui esset sub tempore; nec natura esset Dominus omnium, sed*

bio svjestan prolaznosti, ne bježeći od činjenice da se vremena mijenjaju, ali nije još bio trenutak za zapadnu dominaciju, nije još bilo objektivnih izgleda da se Bizantincima ospori davni intelektualni primat. Spomenuo je zato da uz grčke postoje „brojni drugi stručnjaci s latinskog područja, koje ti ne izlažem s njihovim spisima zato jer u ovim vremenima ti latinski stručnjaci nisu toliko ugledni među Grcima koliko bi bili ugledni da su Grci."[101] Sam episkop Niketa napomenuo je u raspravi da će prihvatiti ponuđene promjene u vjerovanju tek kad prođe dovoljno vremena da se svi na to priviknu, ističući time ne samo opravdanje, nego i strah da vremena neće biti. Pritom je asocijacija jasna, jednako kao što su zapadni teolozi neprekidno opominjali da su vremena pri kraju i da predstoji Strašni Sud.

Ipak, izbjegavajući pomirenje sa sudbinom i zagovarajući nadu umjesto očaja Anselm je dao ruku Grcima.[102] Koliko je u navedenim okolnostima stvarno ostajalo prostora za međusobno uvažavanje polemičara?

Međusobni odnosi polemičara i krajnji rezultat

Prilikom najtežeg međusobnog sukoba početkom druge polovine 11. stoljeća Mihajlo Psel pisao je ponizno patrijarhu Mihajlu Kerulariju:[103] „Ja (te) volim, ti (me) mrziš; ja (te) preklinjem, ti (me) prezireš; ja (ti) nastojim iskazati poštovanje, ti (me) odbijaš; ja (te) hvalim, ti (me) ismijavaš."[104] Za Niketu Stethatosa njegovi protivnici bili su lično nepovredivi. Niketa je blago pristupio Latinima (obratio im se s „najmudriji među Latinima i najplemenitiji od svih drugih naroda"),[105] dok ih je nastojao „podučiti" u vjeri kako bi se uspostavilo prijašnje razumijevanje. Teolog Ivan Phournos kurtoazno je pozvao Grossolana na kraju njihove rasprave da se trajno nastani u Bizantu,[106] a Anselm iz Havelberga naglasio je da bi budući zajednički koncil Zapadne i Istočne crkve bio uspješan samo ako bi u ime Istoka govorio njegov dragi sugovornik, Niketa iz Nikomedije, „predragi sluga Božji, koji ponizno i blago izgovara riječ za duše spasonosnu."[107] Koliko je to bilo da-

---

gratia Patris in dominium assumptus, vel etiam omnino non Dominus. Et ita prorsus de deitate ejiceretur Filius tanquam Patri non coaeternus, sed sub tempore constitutus (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1168C-D).

[101] … *alii quamplures Latini sermonis doctores quos idcirco tibi cum scriptis suis non propono, quia fortasse apud Graecos non sunt tantae auctoritatis his temporibus Latini doctores, sicut essent, si Graeci essent* (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1204A).

[102] *Lees*, Anselm of Havelberg: 207.

[103] U svojoj pohvali Kerularija Psel je bio sklon idealiziranju odnosa s njime, tvrdeći da mu je bio bliži od svih, a Kerularije se ranije ushićivao lijepim govorom pisca Psela. Sam Psel isticao je da se u prošlosti patrijarh jako dobro odnosio prema njemu, a on sam „osjećao je neobičnu ljubav prema patrijarhu." *Ja. N. Ljubarski*, Mihail Psell. Ličnost' i tvorčestvo. K istorii vizantijskogo predgumanizma, Moskva 1978, 82.

[104] Michele Psello: Epistola a Michele Cerulario, (ed.) *U. Criscuolo*, Napoli 1990 (2. izdanje), 42.

[105] … *viri Romanorum sapientissimi et omnium aliarum gentium nobilissimi*… Nicetas Stethatos. Libellus contra Latinos editus. PG 120, 1017.

[106] Kratak opis ovog susreta, ali posve nevezano uz našu tematiku daju *A. P. Kazhdan and W. A. Epstein*, Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries, Berkeley — Los Angeles — London 1985, 188.

leko od prezira koji je privremeno poraženom Bizantu uputio njemački duhovnik Günther von Pairis na prijelomu 12. u 13. stoljeće, otvoreno tvrdeći „Vizantija je šljam šljama."[108] Za takve nije postojao ni pokušaj razumijevanja, ni želja za zajedništvom, koju su ipak zagovarali raniji polemičari.

Sam naslov Anselmove rasprave u skraćenom obliku, *De unitate fidei et multiformitate vivendi*, „O jedinstvu vjere i raznovrsnosti življenja", sugerira međusobnu povezanost i spremnost na sporazum. Eterianovi ispadi protiv velikodostojnika Istočne Crkve nose privatno obilježje, jer je na taj način htio zaštititi svoj položaj i nametnuti se caru Manuelu (koketirajući pritom i s papinskim krugovima) kao nezamjenjivi stručnjak za vjerska pitanja, a ne samo kao dragocjeni posrednik u odnosima sa Zapadom. Ipak, jasno je da su brojne rasprave grčkih autora na njega snažno utjecale i više im je puta odavao zasluženo priznanje, barem za pojedine dijelove. U neposrednoj komunikaciji ta je podvojenost među teolozima došla još više do izražaja: koliko se može diviti protivniku, a da se istovremeno ne prizna njegovu nadmoć? Anselm se uglavnom pohvalno izražavao o Niketi iz Nikomedije, dijeleći mu komplimente, ali tako je zapravo isticao dobro mišljenje o samom sebi. Ako je, po Anselmu, Niketa bio „velik u [Istočnoj] Crkvi, vrlo oštrouman i veliki poznavalac grčke književnosti, jako rječit i vrlo oprezan u slušanju izlaganja i davanju odgovora," pri čemu „nije zanemario ništa čime bi u raspravi učvrstio svoje, a pobio tuđe mišljenje,"[109] onda je jasno da je u toj situaciji samom sebi pripisao vještinu da izađe na kraj s takvim protivnikom. Činjenica je da je tek na polovici razgovora Anselm poželio nešto neposredno upitati Niketu, i to zato da se bolje upoznaju i oproste jedan drugome za eventualno nepromišljene riječi.[110] Time je sažeto prikazan i cijeli njihov susret, vođen oko pitanja kako određuju svoje vjerovanje, kako jedan i drugi određuju vjeru.

Iako je među polemičarima ovoga doba bilo i ličnih napada, ipak nije bilo toliko gorčine koja je zahvatila Niketinog imenjaka Stethatosa i kardinala Humberta stotinu godina ranije, gorčine koja je dovela do najteže crkvene kazne. U očima Grka Latini su i dalje bili oholi, dok su Latini na Grke gledali kao na „budalaste", ali barem u jednom trenutku bili su spremni izaći jedni drugima usuret i više se međusobno uvažavati.[111] U promatranom razdoblju poslije crkvenog

---

107 *Tu autem, charissime serve Dei, quoniam verbum hoc, quod potest salvare animas nostras, humiliter et in mansuetudine dicis, et item quod nos dicimus humiliter, et in mansuetudine suscipis* (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1197C).

108 *R. Radić*, Strah u poznoj Vizantiji 1180–1453, sv. I, Beograd 2000, 39.

109 *Praedictus namque archiepiscopus cum esset magnus apud illos religionis typo, et acerrimus ingenio, et eruditissimus Graecarum litterarum studio, et facundissimus eloquio, et cautissimus in dando et accipiendo responso, nihil eorum in disputatione seu collatione tacendo neglexit, quae viderentur posse spectare ad suae sententiae firmitatem, vel ad nostrae sententiae destructionem; praesertim cum ipse inter duodecim electos didascalos, qui studiis Graecorum ex more solent praeesse, tunc temporis fuerit praecipuus, et ab universis in officium nostrae disputationis adversum me electus* (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1162C-D).

110 *Non irascatur, quaeso, fraternitas tua, neque indignetur, si adhuc paululum interrogavero, quoniam non ideo quaero ut, tanquam insidiator in responsione tua, observem te; sed ut aliquid discam a te; vel si forte fieri potest, ut tu discas aliquid ex me, et invicem ignoscamus, et cognoscamus de fide tua atque mea* (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1198D).

raskola do kraja vladavine cara Manuela I. Komnena bilo je više susreta grčkih i latinskih teologa,[112] u skladu s ciljevima obiju strana, ali upravo ovdje izabrane rasprave svojom obuhvatnošću i sistematičnošću predstavljaju prag koji je zapadna skolastička misao dosegla u rješavanju jednog konkretnog pitanja. Temeljito školovani predstavnici zapadne Crkve nisu propustili priliku da susrete s bizantskim teolozima iskoriste za vlastito usavršavanje i oplemene vlastitu sredinu, koja je to prepoznala i nagradila. Hugo Eteriano ponio je kardinalski šešir, Anselm iz Havelberga skončao je pod zaštitom cara Fridrika I. Barbarosse. Njihova je zasluga što su precizirali polazišta svoje Crkve, korisno u sukobu sa skepticima iz vlastitih redova. Traženje crkvenog jedinstva u tim je okolnostima bilo samo ideološka podloga koja se podrazumijevala, a nipošto krajnji cilj kojemu se težilo.

Anselm je pomirljivo ocijenio da je veći grijeh u nepomirljivosti zlih sudova, nego u razlici vjerovanja. Veći je ponor bio između ljudi, nego između ideja, a nesloga, prožeta grijehom, vrijeđa samog Boga.[113] Međutim, da bi njihove rasprave dovele do premošćivanja vjerskih razlika, pa i do održavanja velikih crkvenih sabora, trebalo je pričekati odgovarajući politički interes. Nagla kriza koja je izbila u grčko-latinskim odnosima uz otvorena neprijateljstva i strašne posljedice svega nekoliko desetljeća kasnije značila je, nažalost, da je mnogo više truda uloženo u stvaranje, nego u razumijevanje ovih rasprava.

LISTA REFERENCI — LIST OF REFERENCES

Izvori — Primary Sources

Abelard and Heloise. The story of His Misfortunes and the Personal Letters, ed. and transl. *B. Radice*, London 1977.

Adelard of Bath. Conversations with his nephew. On the Same and the Different. Questions on Natural Science and On Birds, ed. and transl. *Ch. Burnett*, Cambridge 1998.

Anna Comnena, The Alexiad, ed. and transl. *E. A. Dawes*, London 1928.

Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1139–1248.

Augustinus. Contra Epistulam Manichaei quem vocant 'Fundamenti'. PL 42, 173–206.

Alanus de Insulis. De fide Catholica contra haereticos. PL 210, 305–430.

Herman Dalmatin: Rasprava o bitima, ur. i prev. *A. S. Kalenić*, knj. I–II, Pula 1990.

Hugonis Eteriani De haeresibus quas Graeci in Latinos devolvunt libri tres sive quod Spiritus Sanctus ex utroque, Patre scilicet et Filio, procedat, libri tres. Contra Graecos. PL 202, 227–396.

---

111 Anselm je citirao pomirljivu Niketinu izjavu: *At vero nihil nostra interest, quid vel stulti Graeci, vel superbi Latini inter se dicant et contendant* (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1208D).

112 Osim više istupa Huga Eteriana, treba spomenuti i susret biskupa Anselma s Vasilijem Ohridskim u Solunu 1154. (*Berschin*, Greek Letters), koji je završio s povišenim tonovima.

113 *Majus etiam peccatum videtur temeraria perversitas iniquorum judiciorum, quibus invicem nos commanducamus, quam ipsa sacramentorum diversitas propter quam dissentimus… Illud autem, scilicet temerarium praejudicium, altrinsecus maligne discordantium, nulli unquam licet Christiano. Discordia autem tanquam peccato plena Deus offenditur* (Anselmi Havelbergensis Episcopi Dialogi. PL 188, 1240C).

Humbertus Silvae Candidae episcopus. Responsio in Libellum contra Latinos. PL 143, 1001–1004.

Ioannis Saresberiensis Metalogicon, ed. *J. B. Hall*, Corpus Christianorum: Continuatio Mediaevalis 98, Turnhout 1991. PL 199, 823–946.

Michele Psello: Epistola a Michele Cerulario, ed. *U. Criscuolo*, Napoli 1990 (2. izdanje).

Nicetas Stethatos, Libellus contra Latinos editus. PG 120, 1011–1022. PL 143, 973–984.

Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca, sv. 1–161, ed. *J. P. Migne*, Paris 1857–1866 (= PG).

Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, sv. 1–221, ed. *J. P. Migne*, Paris 1844–1864 (= PL).

Petri Chrysolani Mediolanensis archiepiscopi Oratio de Spiritu Sancto ad imperatorem Alexium Comnenum. PG 162, 1007–1016.

Petri Damiani De sancta simplicitate scientiae inflanti anteponenda. PL 145, 695–704.

Petri Venerabilis abbatis Cluniacensis noni Tractatus Adversus Nefandam Sectam Saracenorum. Libri Duo. PL 189, 659–720.

Toma Akvinski: Razgovor s pravoslavnima i muslimanima. Protiv zabluda Grka. O razlozima vjere (Protiv Saracena), ur. i prev. *A. Pavlović*, Zagreb 1992.

Sekundarna literatura — Secondary works

Anastos M. V., Some Aspects of Byzantine Influence on Latin Thought in the Twelfth Century, *Anastos M. V.,* Studies in Byzantine Intellectual History, Variorum Reprints, n. XII, London 1979, 131–188.

Angold M., The Byzantine Empire, 1025–1204: a political history, London 1984.

Berschin W., Greek Letters and the Latin Middle Ages. From Jerome to Nicholas of Cusa, Washinton 1988. Dostupno na http://www.myriobiblos.gr/texts/english/Walter_Berschin_30.html.

Bošnjak B., Grčka filozofska kritika Biblije, Zagreb 1971.

Brams J., Translators, *Edward Craig* (ed.), Routledge Encyclopedia of Philosophy, London and New York 1998, 8675–8677 (CD-ROM, version 1.0).

Brown S. F. and *Flores J. C.*, Historical Dictionary of Medieval Philosophy and Theology, Lanham–Toronto–Plymouth, 2007.

Cardelle de Hartmann C., Lateinische Dialoge 1200 — 1400. Literaturhistoriche Studie und Repertorium, Leiden 2007.

D'Alverny M.-T., La conaissance de l'Islam dans l'Occident médiéval, ed. *Ch. Burnett*, London 1994.

D'Alverny M.-T., Translation and Translators, eds. *R. L. Benson and G. Constable*, Renaissance and Renewal in the Twelfth Century, Oxford 1982, 421–462.

Demetracopoulos P., Demetrius Kydones' Translation of the Summa Theologica, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32/4, 311–320.

Fox R., Time and Eternity in Mid-Thirteenth-Century Thought, Oxford 2006.

Fumagalli Beonio Brocchieri M., The Intellectual, ed. *J. Le Goff*, The Medieval World. The History of European Society, London 1997, 181–209.

Gress-Wright D., Bogomilism in Constantinople, Byzantion 47 (1977) 163–185.

Hosu S., Srednjovjekovna latinska književnost, ur. *V. Vratović*, Povijest svjetske književnosti, sv. II, Zagreb 1977, 347–403.

Jotischky A., Gerard of Nazareth, John Bale and the Origins of the Carmelite Order, Journal of Ecclesiastical History 46, 2 (1995) 214–236.

Kazhdan A. P. and *Wharton Epstein A.*, Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries, Berkeley — Los Angeles — London 1985.

Kolbaba T. M., Byzantine Percetion of Latin religious „Errors": Times and Changes from 850 to 1350., eds. *A. E. Laiou and R. P. Mottahedeh*, The Crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim worlds, Dumbarton Oaks 2001, 117–143.

Koplston F., Istorija filozofije. Tom II. Srednjovekovna filozofija. Augustin-Skot, Beograd 1989.

Krausmüller D., Strategies of Equivocation and the Construction of Multiple Meanings in Middle Byzantine Texts, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 56 (2006) 1–11.

Kyriakis, *M. J.*, Of professors and disciples in twelfth century Byzantium, *Byzantion* 43 (1973) 108–119.

Kyriakis M. J., Poor poets and starving literati in twelfth century Byzantium (The Mangaean poems and their relationship with Theodoros Prodromos and with the Ptochoprodromic verse compositions), Byzantion 44/2 (1974) 301–308.

Kyriakis M. J., The University: Origin and Early Phases in Constantinople, Byzantion 41 (1971) 161–182.

Lauritzen F., The Debate on Faith and Reason, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 57 (2007) 75–82.

Le Goff J., Intelektualci u srednjem vijeku, Zagreb 1982.

Lees, *J. T.*, Anselm of Havelberg. Deeds into Words in the Twelfth century, Leiden 1998.

Lhotsky A., Die Wiener Artistenfakultät 1365–1497, Wien 1965.

Ljubarski, *J. N.*, Mihail Psell. Ličnost i tvorčestvo. K istorii vizantijskogo predgumanizma, Moskva 1978.

Louth A., Byzantine theology, (eds.) *Elizabeth Jeffreys, John Haldon and Robin McCormack*, The Oxford Handbook of Byzantine Studies, Oxford 2008, 699–710.

Luscombe D., Crossing medieval boundaries, (ed.) *Spencer E. Young*, Crossing boundaries at medieval universities, Boston–Leiden 2011, 9–27.

Mango C., Byzantium. The Empire of the New Rome, London 1998 (3. izdanje).

Markopoulos A., Education, eds. *E. Jeffreys, J. Haldon and R. McCormack*, The Oxford Handbook of Byzantine Studies, Oxford 2008.

Ostrogorski G., Istorija Vizantije, Beograd 1969.

Pavlović A., Pariške rasprave Tome Akvinskoga. Raspravljena i kvodlibetalna pitanja *(Quaestiones disputatae et quodlibetales)*, Zagreb 2001.

Radić R., Strah u poznoj Vizantiji 1180–1453*,* sv. I, Beograd 2000.

Runciman S., The Eastern Schism. A Study of the Papacy and Eastern Christianity during the 11th and 12th centuries, Oxford 1955.

Sapir Abulafia A., Christians and Jews in the Twelfth-century Renaissance, London 1995.

Smith M., And Taking Bread…Cerularius and the Azyme Controversy of 1054, Paris 1978.

Snipes K., The *Chronographia* of Michael Psellos and the textual tradition and transmission of the Byzantine historians of the eleventh and twelfth centuries, Zbornik radova Vizantološkog instituta 27–28 (1989) 43–62.

Stock B., Augustine's Inner Dialogue. The Philosophical Soliloquy in Late Antiquity, Cambridge 2010.

Stone A. F., Eustathian Panegyric as a Historical Source, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 51 (2001) 225–258.

Stone A. F., Nerses IV „The Gracious", Manuel I Komnenos, the Patriarch Michael III Anchialos and Negotiations for Church Union between Byzantium and the Armenian Church, 1165–1173., Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 55 (2005) 191–208.

Strano G., Il patriarca Fozio e le epistole agli Armeni: disputa religiosa e finalità politiche, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 55 (2005) 43–58.

Šanjek F., Crkva i kršćanstvo u Hrvata. Srednji vijek*,* Zagreb 1993. (2. izdanje).

The Oxford Dictionary of Byzantium, eds. *A. P. Kazhdan* etc., vols. I, II, Oxford 1991.

Trapè A., Uvod — teologija, *Aurelije Augustin*, O državi Božjoj. De civitate Dei. Svezak prvi. Zagreb 1995. (2. izdanje), VII–XCVI.

Turner H. J. M., St Symeon the New Theologian and Spiritual Fatherhood, Leiden 1990.

Valiavitcharska V., Byzantine Oratorical Rhytm and the Classical Heritage, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 59 (2009) 213–228.

Vratović V., Rimska književnost, ur. *V. Vratović*, Povijest svjetske književnosti, sv. II, Zagreb 1977, 189–312.

Relja Seferović
(Croatian Academy of Arts and Sciences, Institute for Historical Sciences in Dubrovnik)

THE BEAUTY OF DIALOG. THE DISPUTES BETWEEN THE GREEK AND LATIN THEOLOGIANS IN THE PERIOD OF THE KOMNENOI FROM THE WESTERN PERSPECTIVE

The great schism of 1054 incited a series of disputes between prominent representatives of both Christian Churches. Their efforts were especially increased in the 12th century. This was the period when the West was becoming more and more confident in its political and military power, which was in full swing during the crusades, while the Byzantine Emperors from the Komnenian dynasty were persistent in their attempts to regain the lost positions in the Latin World and to establish contact with the Pope. Therefore, the missions of the Latin theologians to the Imperial Court at Constantinople were common and brought an opportunity to exchange views with important Byzantine thinkers, even under the auspices of the Emperor himself. Several reports written by Latin emissaries on these occasions contain precious information on disputes held with their Byzantine opponents. Although prepared predominantly for the Latin public, these texts have become an excellent primary source for their mutual relations and even for intellectual history in general.

We have chosen for this analysis three separate texts, covering the span of the entire 12th century. In chronological order these are memories of disputes held by the Archbishop of Milan, Peter Grossolano with John Phournos in 1112 in front of the Emperor Alexis Komnenos, by the bishop Anselm of Havelberg with Niketas, the Archbishop of Nicomedia, in the time of the Emperor John Komnenos in 1136 and, finally, a long study written by the Pisan Hugo Eteriano, a theologian engaged by the Emperor Manuel Komnenos to prevail the differences among the Churches, upon his discussion with the Byzantine theologian Demetrius of Lampe.

If the Komneni were eager to end the schism due to their political interests, the Western theologians were not only trying to subdue the Eastern Church, but also to settle some private uncertainties and hesitations in philosophy and theology in

this way. Tired of fruitless discussions between nominalists and realists at their own centers of learning, cathedral schools that were soon to be replaced by early medieval universities, the Western intellectuals were looking for a formidable opponent to confirm their own theories. Since their attempts to organize similar discussions with members of the Jewish and Muslim communities were finished almost at the very beginning, either due to the insurmountable differences of opinions or even because of the open military conflict between the parties, these meetings with the Byzantine theologians were perceived as the only possible solution.

It is true that they did not succeed in bringing about a combined Church council that would remove all the existing differences, as they hoped for already in the 12th century. The reasons for this were manifold, from the language barrier to a long-ago developed habit to talk in monologue, without paying much attention to the arguments of the opposite side. However, the characteristic bitterness that once poisoned relations between Niketas Stethatos and cardinal Humbert in the open quarrel preceding the schism of 1054 was now replaced by expressions of courtesy and mutual understanding. This was the case especially with the dispute that took place in 1136 between Anselm of Havelberg and Niketas of Nicomedia, the only one whose report is given in form of a dialogue. Even if they did not manage to settle the matter as far as Church dogma was concerned, they did manage to understand each other as two intellectuals dedicated to their work.

Experienced and ambitious men were always able to use many philosophical nuances to confirm their opinion to the detriment of their opponent's, as Hugo of Eteriano convincingly showed with his learned study full of biblical and patristic quotations, as well as those borrowed from pagan authorities. But honesty and courage were needed to admit proper mistakes and to offer the hand of peace, identifying linguistic differences between the Greek and the Latin language as the main source of disagreement between the Churches. This is why people like Anselm and Niketa deserve our praise, more so as they opened the door to the great Church Councils of the 15th century.

УДК: 271.2–36"04/14":75.033.2.046.3(495.02:497.11)
DOI:10.2298/ZRVI1249213P

ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ
(Филозофски факултет, Београд)

КУЛТ И ИКОНОГРАФИЈА ДВОЈИЦЕ СВЕТИХ АНДРЕЈА СА КРИТА*

Рад је посвећен истраживањима развоја култа и иконографије светог Андреје архиепископа Критског и његовог имењака, преподобномученика са Крита, познатог као свети Андреја „у Криси“ у монументалним програмима цркава византијског света. Истраживања су показала да су двојица истоимених светитеља били не само поштовани током читавог средњег века већ и да су се њихови култови паралелно развијали, као и да је архиепископ Критски уживао знатно већу популарност од свог имењака. Међутим, постојање идентичних епитета уз имена ових светитеља отежавало је у појединим случајевима њихову идентификацију. Детаљним разматрањем иконографије ове двојице светитеља, на крају је у одређеним представама архиепископа Критског идентификована управо фигура имењака славног византијског писца.

Кључне речи: свети Андреја архиепископ Критски, свети Андреја „у Криси“, византијско сликарство, иконографија, српско средњовековно сликарство.

This paper discusses the cult and iconography on frescoes of two St. Andrews developed within the Byzantine world, one being an archbishop of Crete and the other, his homonym, a saint from the same island, known as Saint Andrew "in Crisi". Those researches proved that both homonym saints were venerated not only through the entire medieval period but moreover, their cults developed equally, however St. Andrew, the archbishop of Crete, was more prominent figure than his homonym. Nevertheless, the same epithet and name brings to confusion in their later identification. After a thorough examination of iconography of two saints in certain representations of Crete's archbishop, the other saint is identified, a homonym of the famous byzantine writer.

Key words: Saint Andrew archbishop of Crete, Saint Andrew "in Crisi", Byzantine painting, iconography, Serbian medieval painting.

* Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта ев. бр. 177036 — *Срӣска средњовековна умеѿносѿ и њен евройски конѿексѿ*, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Двојица светих Андреја, од којих је један столовао као архиепископ на Криту, а други био пореклом са овог грчког острва, у различитој су мери били поштовани у Византији и земљама које су се налазиле под њеним културним утицајем.** О томе данас сведоче, између осталог, прикази њихових фигура у илустрованим рукописима и на зидовима средњовековних храмова. Ипак, представама светог Андреје, архиепископа Критског, и истоименог преподобномученика са Крита у науци није била посвећивана одговарајућа пажња. Помињу се претежно у радовима о зидном сликарству храмова у чијим се иконографским програмима јавља лик једног или пак другог, али без испитивања и анализе њихове иконографије. Штавише, преподобномученик Андреја „у Криси" није укључен ни у недавно објављену обимну студију о светим монасима у византијском зидном сликарству.[1] Понекад је, због везаности обојице светитеља за грчко острво Крит, долазило до исписивања идентичног епитета уз њихова имена и, самим тим, до замене њихових идентитета. Међутим, постоје одређени разлози због којих се у појединим монашким фигурама, идентификованим као представе светог Андреје, архиепископа Критског, може препознати управо лик његовог мање популарног имењака. Из наведених разлога овај рад је посвећен истраживањима и анализи култова поменутих светитеља, као и проучавањима иконографских решења примењиваних приликом приказивања њихових ликова. Имајући у виду значај и популарност двојице светитеља истог имена, анализу ћемо започети са светим Андрејем архиепископом Критским, једним од најпознатијих црквених песника византијског света.

Свети Андреја, архиепископ града Гортине на Криту, рођен је око 660. године у сиријском граду Дамаску. Пошто је већ као четрнаестогодишњак отишао из родног места у Јерусалим, где је провео један део свог живота, понекад је називан и Андреја Јерусалимски. У Јерусалиму се, у време понтификата патријарха Теодора, замонашио у цркви Светог Гроба. Познат по моралним и духовним вредностима и цењен као мудар човек, свети Андреја је за поменутог патријарха обављао писарске послове. Такође, био је послат да учествује на Шестом васељенском сабору у Цариграду, одржаном 680. године у доба цара Константина IV Погоната. На овом сабору, како сведочи житије, свети Андреја је био запажен као образован човек упућен у црквене догме, али се о његовим заслугама и активностима на поменутом цариградском концилу зна врло мало. Након тога, свети Андреја је извесно време боравио у византијској престоници, где је започела његова занимљива каријера. Најпре је постао ђакон Свете Софије, а нешто касније и архиепископ града Гортине на Криту. У историји је остао запамћен и као велики бранилац култа икона и противник иконоборачке политике византијског цара Лава III Исавријанца. Умро је на острву Лезбосу 740. године. Житије светог Андреје написао је па-

** Овом приликом још једном захваљујем проф. Драгану Војводићу и проф. Миодрагу Марковићу на драгоценим саветима и сугестијама при писању овог рада.

[1] *S. Tomeković*, Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine, edd. *L. Hadermann-Misguich, C. Jolivet-Lévy*, Paris 2011.

тријарх Никита, по свој прилици, убрзо после светитељеве смрти, у време владавине византијског цара Константина V Копронима.[2] Према синаксару Велике цркве цариградске свети Андреја се слави 4. јуна и 4. јула.[3]

Свети Андреја Критски чувен је и цењен, пре свега, као црквени писац. За овог византијског химнографа везује се настанак канона, сложене песничке форме која је из византијске службе истиснула кондаке, црквене песме Романа Мелода. Реч је о веома сложеном и обимном делу, Великом канону који се састоји од 250 строфа, а чију је првобитну форму делимично изменио и скратио Јован Дамаскин, дајући му данас познату структуру. Велики канон се и данас чита у току Великог поста.[4] Управо је популарношћу култа светог Андреје, будући да је био творац Великог канона, тумачена врло честа појава његових представа у средњовековној уметности.[5]

Други свети Андреја, преподобномученик и свештеник, био је родом са Крита. Биографски подаци о његовом животу врло су оскудни. Наиме, у житијима светог Андреје само се кратко саопштава да је потицао са поменутог грчког острва, али се зато детаљно описује његов одлазак из родног места у византијску престоницу, противљење иконоборачкој политици цара Константина V Копронима и, на крају, његово страдање. Био је, најпре, подвргнут разним мукама, потом утамничен, па изнова мучен и вучен по улицама Цариграда. Скончао је 767. године, пошто му је један трговац секиром исекао ногу на пијаци.[6] Његове мошти положене су на место Κρίσει, односно налазиле су

---

2 О животу светог Андреје v. *A. Heisenberg*, Ein jambisches Gedicht des Andreas von Creta, Byzantinische Zeitschrift 10/2 (1901) 505–514; *S. Vailhé*, Saint André de Crète, Echos d'Orient 5 (1901–1902) 378–387; *Bibliotheca Sanctorum*, I, Roma 1961, col. 1142; *Th. Detorakis*, Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου της Κρήτης και η σχετική προς αυτούς φιλολογία, Athena 1970, 160–173; *Bibliotheca hagiographica graeca*, I, ed. *F. Halkin*, Bruxelles 1975, 113–114c; *J. Поповић*, Житија светих за месец јули, Београд 1975, 61–64; *A. Kazhdan*, Andrew of Crete, ed. *A. Kazhdan*, The Oxford Dictionary of Byzantium, I, New York — Oxford 1991, 92–93; *M.-F. Auzépy*, La carrière d'André de Crète, Byzantinische Zeitschrift 88/1 (1995) 1–5.

3 *Архиепископ Сергий*, Полный месяцеслов Востока, I, Владимир 1901, 168, 199; *H. Delehaye*, Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Bruxelles 1902, 730, 795; *Јеромонах Хризостом Столић Хиландарац*, Православни светачник, II, Београд 1989, 540.

4 Уопште о делима светог Андреје v. *PG* 97, col. 805–881, 1072–1089, 1096–1105; *C. Émereau*, Hymnographi byzantini, Échos d'Orient 21 (1922) 267–271; *P. Christou*, Ο Μέγας Κανών Ανδρέου του Κρήτης, Thessaloniki 1952; *Detorakis*, Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου της Κρήτης, 177–190; *M. Jugie*, La mort et l'Assomption de la Sainte Vierge. Étude historico-doctrinale, Studi e testi 114, Città del Vaticano 1944, 234–245; *A. Giannouli*, Die kommentar tradition zum grossen kanon des Andreas von Kreta-einige an merkungen, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 49 (1999) 143–159; *Auzépy*, La carrière, 5–12; *E. I. Tomadakis*, Ἀνδρέου Κρήτης κανὼν εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Θεόδωρον, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 51 (2003) 125–167.

5 *Ch. Konstantinidi*, Le message idéologique des évêques locaux officiants, Zograf 25 (1996) 50; *eadem*, Ο Μελισμός, Thessaloniki 2008, 141.

6 За хагиографске податке о светом Андреји „у Криси" v. *Acta SS* Oct., VIII (1866), 135–149; *PG*, 115, col. 1109–1128; *Detorakis*, Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου της Κρήτης, 197–210; *BHG*, I, 111–112; *G. da Costa-Louillet*, Saints de Constantinople aux VIIIe, IXe, et Xe siècles, Byzantion 24/1 (1954) 214–215; *J. Поповић*, Житија светих за месец октобар, Београд 1977, 328–331; *M. F. Auzépy*, De Philarète, de sa famille et de certains monastères de Constantinople, *éd. C. Jolivet-Lévy, M. Kaplan, J.-P. Sodini*, Les saints et leur sanctuaire à Byzance: texts, images et

се, како се то обично сматра, у цариградском манастиру на Криси (ἡ Κρίσις), познатом и под називом Ροδοφύλιον.[7] Управо због веровања да су мошти критског преподобномученика положене на месту Κρίσει, односно да су касније биле похрањене у манастиру на Криси, овај светитељ је најчешће називан Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει. На тај начин означен је и у познатим синаксарима и месецословима источнохришћанских цркава.[8] У *Пуном месецослову Истока,* који је саставио владимирски архиепископ Сергиј, овај преподобномученик означен је као Андрея иже отъ Крита.[9]

Свети Андреја са Крита односно свети Андреја „у Криси", како је то у науци већ истакнуто, измишљена је личност.[10] Стварање његове светачке биографије, по мишљењу истраживача, било је веома добро промишљено и подстакнуто нарочитим мотивима.[11] Његов лик грађен је по угледу на Андреју Каливита,[12] Стефана Новог[13] и критског архиепископа Андреју,[14] односно настао је преузимањем извесних црта личности ове тројице истакнутих бораца за култ икона из времена владавине иконокластичких царева Лава III и Константина V. Дакле, измишљајући биографију светог Андреја, његов начин живљења и заслуге, те приписујући моштима овог светитеља моћ чудесног исцељења, створена је нова личност, а цариградски манастир на Криси добио је тако у посед „чудотворне мошти" једног од бораца за култ икона, који је био „погоднија" личност од стварног, историјског лика Филарета Милостивог, чије су се мошти заправо налазиле у поменутом манастиру.[15] Стога

---

monuments, Paris 1994, 128–133 (нешто касније исти текст је објављен у књизи: *M. F. Auzépy*, L'histoire des iconoclastes, Paris 2007, 179–198); *D. Krausmüller*, The identity, the cult and the hagiographical dossier of Andrew in Crisi, Rivista di studi bizantini e neoellenici n. s. 43 (Roma 2007) 57–86.

7 Архитектура ове цркве, данас у склопу џамије познате под називом Коџа Мустафа паша, претрпела је током векова велике измене. О овој грађевини v. на пример, *J. Pargoire*, Constantinople: Saint-André de Crisis, Echos d'Orient 13 (1910) 84–86; *A. Van Millingen*, Byzantine churches in Constantinople. Their history and architecture, London 1912, 106–118; *R. Janin*, La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin I, t. III, Les églises et les monastères, Paris 1953, 32–35; *J. Freely, A. S. Çakmak*, Byzantine monuments of Istanbul, Cambridge 2004, 259–264.

8 *H. Delehaye*, Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Bruxelles 1902, 148, 151, 152; *Јеромонах Хризостом Столић Хиландарац*, Православни светачник, I, Београд 1988, 97.

9 *Архиепископ Сергий*, Полный месяцеслов Востока, I, Владимир 1901, 321.

10 *I. Ševčenko*, Hagiography of the iconoclast period, edd. *A. Bryer, J. Herrin*, Iconoclasm, Birmingham 1975, 114; *Auzépy*, De Philarète, 128–133.

11 Ibid.

12 Од овог мученика, познатог из Теофанове хронике, свети Андреја „у Криси" је, између осталог, преузео име и монашки статус; о томе v. ibid., 130. Због тога су неки истраживачи, попут *G. da Costa-Louilleta*, сматрали да се свети Андреја „у Криси" понекад назива и Андреја Каливит; *idem*, op. cit, 214–215.

13 Нарочито су подробни описи страдања светог Андреје, блиски описима разних мука светог Стефана Новог; cf. *Ševčenko*, Hagiography, 114, n. 5, 115, 116, n. 17, 129, n. 121, 122; *Auzépy*, De Philarète, 128–129, n. 62, 63. О житију светог Стефана Новог v. *M. F. Auzépy*, La vie d'Etienne le Jeune par Étienne le Diacre. Introduction, edition et traduction, Aldershot 1997.

14 *Eadem*, De Philarète, 133–134.

15 Ibid., 113–130. О Филарету Милостивом, светитељу из малоазијске покрајине Пафлагоније, који постаје нарочито познат након удаје унуке Марије за византијског цара Константи-

је, према уверењу истраживача, за потребе овог престоничког манастира и непосредно након иконоборачке кризе, настало житије светог Андреје, а потом и канон, који је написао Јосиф Химнограф, скевофилакс Велике цариградске цркве, чиме је било обезбеђено ширење култа овог светитеља.[16] Нови светитељ, односно преподобномученик Андреја, добио је место у синаксарима и месецословима источнохришћанских цркава, у којима се помиње 17, 19 и 20. октобра.[17]

За тему овог рада посебно је значајно то што је животописац, градећи измишљени лик светог Андреје, имао у виду личност познатог критског архиепископа Андреје, будући да је новом, истоименом светитељу намерно додељено порекло са Крита, острва на којем је поменути византијски химнограф провео један део свог живота.[18] Та околност несумњиво је доводила до преплитања и замене култова двојице светих Андреја. Тако су, на пример, средњовековни посетиоци Цариграда, односно руски ходочасници, а међу њима и Стефан Новгородски, остављали сведочанства о томе да су мошти светог Андреје Критског целивали у цариградском манастиру на Криси.[19] Осим тога, до замене идентитета двојице светих Андреја, чему ћемо касније посветити нешто више пажње, долазило је и приликом препознавања њихових ликова сликаних на зидовима средњовековних храмова, нарочито онда када су њихови портрети били означавани идентичним натписима, тачније када се у натписима уз њихове представе јавља само атрибут Критски (Ἀνδρέας ὁ Κρίτης односно **андреи критски**).

* * *

Захваљујући, како је већ истакнуто у науци, великом угледу који је свети Андреја архиепископ Критски уживао због свог списатељског дела, тачније као аутор Великог канона,[20] значајан број његових портрета из различитих временских периода сачуван је у ликовној уметности на географски широкој територији. Сматра се да се најстарије сачуване представе светог Андреје налазе у кападокијској капели 3 у Геремеу,[21] *exultet* свитку № 1 из катедрале у

на VI, сина царице Ирине, v. Ibid., 113–128; *A. Kazhdan, L. F. Sherry*, The Tale of a Happy Fool: The Vita of St. Philaretos the Merciful (BHG 1511z–1512b), Byzantion 66/2 (1996) 351–362 (са изворима и литературом).

16 *Auzépy*, De Philarète, 129 (са изворима и литературом).

17 *Архиепископ Сергий*, Полный месяцеслов Востока, I, 321; *Delehaye*, Sinaxarium, 148, 151, 152; *Јеромонах Хризостом Столић Хиландарац*, Православни светачник, I, 97.

18 *Auzépy*, De Philarète, 133–134.

19 *Janin*, Les églises et les monastères, 33; *G. Majeska*, Russian Travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries, Washington 1984, 314–315; *Auzépy*, De Philarète, 134.

20 *Konstantinidi*, Le message idéologique, 50; *eadem*, Ο Μελισμός, 141.

21 *G. Jerphanion*, Les églises rupestres de Cappadoce, I, Paris 1925, 141; *M. Restle*, Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, II, Recklinghausen 1967 (план грађевине без пагинације).

Барију (X–XI век)[22] и менологу за фебруар–јун из Месине (Универзитетска библиотека, San Salvatore 27, fol. 238r, XI век).[23]

Најпре, важно је истаћи да је средиште култа светог Андреје било на Криту. На зидовима средњовековних грађевина овог острва очуване су бројне његове представе у виду попрсја или стојеће фигуре. При том, најистакнутије место представа светог Андреје добила је у цркви Свете Ане у Амарији из око 1225. године.[24] У апсиди ове кипарске цркве свети Андреја је насликан у оквиру композиције Мелизмоса. На месту на којем се најчешће сликају чувени литургичари, Јован Златоусти и Василије Велики, критски архиепископ је представљен како служи око часне трпезе са светим Титом, такође угледним епископом острва. Према мишљењу Харе Константиниди, постављањем ликова ових локалних архијереја на угледно место у сликаном програму поменуте цркве наглашено је апостолско порекло критске епископије и њена припадност православној цркви.[25] Истим аргументима објашњено је и присуство фронталних представа светог Андреје у кипарској цркви Богородице Кера у Крици и манастиру Светог Јована у Милопотаму на истом острву.[26] На истакнутом месту свети Андреја приказан је и у сликаном програму цркве светог Николе у Кириакосељи у области Хање из XIII века, где је критски архиепископ смештен у прву зону северног зида источног травеја и насликан уз светог Атанасија Великог, патријарха Александрије.[27] Уз светог Атанасија Александријског, свети Андреја представљен је у цркви Светог Онуфрија у Гени на Криту.[28]

Имајући у виду сачуване представе светог Андреје, може се уочити да је његов лик у средњовековним храмовима Крита приказиван ређе од светог

---

22 *G. Cavallo*, Rotoli di exultet dell'italia meridionale, Bari 1973, 53, t. 9.

23 *П. Мијовић*, Менолог, Београд 1973, 191; *N. P. Ševčenko*, Illustrated manuscripts of the Metaphrastian Menologion, Chicago 1990, 78.

24 *S. Papadaki-Oekland*, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ἁγίας Ἄννας στό Ἀμάρι. Παρατηρήσεις σὲ μία παραλλαγὴ τῆς Δεήσεως, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας 4/7 (1973–1974) 49, πίν. 9; *M. Borboudakis, K. Gallas, K. Wessel*, Byzantinisches Kreta, München 1983, 274, abb. 232; *M. Bissinger*, Kreta. Byzantinische Wandmalerei, München 1995, 65, abb. 21; *Konstantinidi*, Le message idéologique, 43, 48; *I. Spatharakis*, Byzantine wall paintings of Crete. Rethymnon Province, I, London 1999, 229, 271; *idem,* Dated Byzantine wall paintings of Crete, Leiden 2001, 7, fig. 1–2; *Konstantinidi*, Ο Μελισμός, 135, 141, 163.

25 *Konstantinidi*, Le message idéologique, 48; *eadem*, Ο Μελισμός, 142.

26 *K. Kalokyris*, The Byzantine wall paintings of Crete, New York 1973, 137; *Konstantinidi*, Le message idéologique, 48. За Богородичину цркву у Крици cf. и *Borboudakis, Gallas, Wessel*, Byzantinisches Kreta, 432–433; *K. K. Milopotamitaki*, Ο ναός της Παναγίας Κεράς Κριτσάς, Herakleion 2005, 15, 93, εικ. 9.

27 Cf. *Borboudakis, Gallas, Wessel*, Byzantinisches Kreta, 247–248; *M. Borboudakis*, Ο ναός του Αγίου Νικολάου στα Κυριακοσέλια Αποκορώνου, 10ο ΔιεθνΚρητ Συν (2006), Β2 (Χανιά 2011), 287. Иако је у књизи Светлане Томековић о представама пустињака и монаха у византијском зидном сликарству (*eadem,* Les saints ermites et moines, 287) светитељ приказан уз Андреју Критског означен као Атанасије Атонски, реч је, међутим, о фигури Атанасија, архиепископа Александријског; cf. *Borboudakis*, op. cit, εικ. 18.

28 Cf. *Spatharakis*, Dated byzantine wall paintings, 79.

Тита[29]– једног од седамдесеторице апостола и првог архиепископа на острву, коме је чак посвећена једна црква у Гортини,[30] а и од светог Кирила[31] — трећег веома поштованог епископа поменутог критског града. Па ипак, када је представљан у критском зидном сликарству, свети Андреја је најчешће смештан поред или наспрам портрета једног или пак обојице поменутих светитеља.[32]

Култ светог Андреје није имао локални значај. О поштовању овог светог изван граница критске епископије сведоче његове представе сачуване, на пример, у храму Светог Николе у истоименом селу у близини Монемвасије (XIII век),[33] у цркви Богородице Хрисафитисе у Хрисафи у Лаконији из истог столећа,[34] у храму Богородице Перивлепте у Охриду (1294/1295),[35] у Протатону на Светој Гори (око 1300. године),[36] у цркви Светих Кирика и Јулите у Верији (слој из XIV века),[37] потом на Манију, у цркви Светог Петра у Каста-

---

[29] О светом Титу v. на пример *Delehaye*, Sinaxarium, 921–924; *F. Halkin*, La légende crétoise de saint Tite, Analecta Bollandiana 79 (1961) 241–256; *Detorakis*, Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής, 19–45; *J. Поповић*, Житија светих за месец август, Београд 1976, 424–428, а за бројне представе овог епископа на зидовима критских цркава, cf. *Borboudakis, Gallas, Wessel*, Byzantinisches Kreta, 219, 228, 247, 249, 251, 270, 274, 279, 284, 310, 384, 434, 432–433; *Spatharakis*, Rethymnon Province, 124, 125, 126, 136, 228, 229, 238, 259, 266, 273, 274, 328; *idem,* Dated byzantine wall paintings, 7, 33, 40, 44, 48, 60, 73, 79, 108, 124, 133–134, 163; *Konstantinidi*, Ο Μελισμός, 135, 141, 163, 207; *I. Spatharakis*, Byzantine wall paintings of Crete, II, Mylopotamos province, Leiden 2010, 20, 23, 26, 38, 176, 179, 181, 182, 217, 218, 222, 245, 247, 262, 312.

[30] О овој грађевини v. *Borboudakis, Gallas, Wessel*, Byzantinisches Kreta, 365–369, abb. 325–329; *I. B. Lippolis*, La basilica di s. Tito a Gortina, Corso di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina 44 (1998) 43–82; *A. Tantsis*, The so-called „Athonite" type of church and two shrines of the Theotokos in Constantinople, Zograf 34 (2010) 9–10, fig. 7 (са другом старијом литературом).

[31] О овом светом v. *Delehaye*, Sinaxarium, 750; *Detorakis*, Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου, 95–118; *J. Поповић*, Житија светих за месец септембар, Београд 1976, 141–142, а за његове представе у зидном сликарству Крита cf. *Borboudakis, Gallas, Wessel*, Byzantinisches Kreta, 219, 247, 249, 270, 284; *Spatharakis*, Rethymnon Province, 46, 228, 229, 238, 259, 274, 328; *idem,* Dated byzantine wall paintings, 31, 65, 73, 76, 108, 163, 191, 219–220; *idem,* Mylopotamos province, 20, 23, 26, 37, 38, 59, 60, 78, 79, 81, 84, 262, 312.

[32] За такве примере cf. *Borboudakis, Gallas, Wessel*, Byzantinisches Kreta, 248–249, 432–433; *Konstantinidi*, Le message idéologique, 43, 48; *Spatharakis*, Rethymnon Province, 228, 229, 273; *idem,* Dated byzantine wall paintings, 7, 79; *Konstantinidi*, Ο Μελισμός, 135, 141, 163; *Spatharakis*, Mylopotamos province, 20, 23, 26, 37, 38, 262, 312.

[33] Cf. *N. B. Drandakis*, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 9 (1977–1979) 42.

[34] *J. P. Albani*, Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa — Kirche in Chrysapha/Lakonien, Athen 2000, 39–40, 76, Taf. 30.

[35] У поменутој охридској цркви свети Андреја је насликан у, за њега уобичајеној, архијерејској одећи и са књигом у рукама на јужној страни олтарског простора, у оквиру фриза попрсја архијереја смештеног изнад композиције Литургијске службе отаца цркве; уп. *Ц. Грозданов*, Попрсја архијереја у олтару цркве Богородице Перивлепте у Охриду, Зограф 32 (2008) 83, сл. 15; *М. Марковић*, Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Попис фресака и белешке о појединим програмским особеностима, Зограф 35 (2011) 121 (са другом старијом литературом).

[36] *N. Toutos, G. Fousteris*, Εὑρετήριον τῆς Μνημειακῆς Ζωγραφικῆς τοῦ Ἁγίου Ὄρους 10ος–17ος αἰώνας, Athena 2010, 50, 55.

[37] *Th. Papazotos*, Η Βέροια και οι ναοί της, Athena 1994, 179.

нији (XIV век),[38] те у цркви Часног крста „ту Агиасмати" у Платанистаси на Кипру (XV век),[39] цркви Симеона Богопримца у Зверинем манастиру у Новгороду,[40] итд. О присуству представе светог Андреје у каснијем византијском живопису сведоче његови ликови у олтарским програмима цркве Успења Богородице у Калабаки, Богородичине цркве у Скрипу код Орхоменоса (Беотија), храму Светог Мине у Монодендри (Епир), потом у егзонартексу цркве Светог Николе у манастиру Филантропинон, као и у низу манастира на Светој Гори.[41] Реч је, дакле, о представама критског архиепископа у Великој лаври (ђаконикон манастирског католикона и параклис светог Николе),[42] Ивирону (ђаконикон манастирског католикона),[43] Хиландару,[44] Дионисијату,[45] Кутлумушу (олтарски простор католикона),[46] Пантократору (проскомидија католикона),[47] Дохијару (ђаконикон манастирског католикона),[48] Ставроникити (олтарски простор манастирског католикона),[49] Ксенофонту (ђаконикон и припрата старог католикона).[50] О пракси приказивања светог Андреје Критског и у другим сликарским техникама сведочи, примера ради, хексаптих из манастира Свете Катарине на Синају,[51] икона из цркве Христа Елкоменоса у

[38] *N. B. Drandakis*, Ἔρευναι εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1976) 219. У овом раду, Драндакис је сликарство у цркви Светог Петра у Кастанији датовао у XIII век (ibid., 220). За датовање живописа у овом храму у наредно, XIV столеће v. *S. Kalopissi-Verti*, Stylistic trends in the palaeologan painted churches of the Mani, Peloponnese, *Древнерусское искусство. Византия и древняя Русь. К 100-летию Андрея Николаевича Грабара*, С.-Петербург 1999, 200.

[39] Реч је о данас веома оштећеној представи критског архиепископа; cf. *A. Stylianou — J. A. Stylianou*, The painted churches of Cyprus, London 1985, 217.

[40] *Л. И. Лифшиц*, Монументальная живопись Новгорода XIV–XV веков, Москва 1987, 519.

[41] За наведене споменике cf. *A. G. Tourta*, Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι, Athena 1991, 57, 63; Monasteries of the island of Ioannina. Painting, ed. *M. Garidis, A. Paliouras*, Ioannina 1993, 214, 220, fig. 280; *Konstantinidi*, Le message idéologique, 42–43.

[42] *A. Semoglou*, Le décor mural de la chapelle athonite de Saint-Nicolas (1560). Application d'un nouveau langage pictural par le peintre thébain Frangos Catellanos, Paris 1999, 93, pl. 68a; *Toutos, Fousteris*, op. cit., 68, 71, 76, 78.

[43] *Toutos*, *Fousteris*, op. cit., 170, 172.

[44] Осим у олтарском простору католикона манастира Хиландара, о чему ће бити речи касније, критски свети Андреја насликан је у хиландарској келији Успења Богородице надомак Кареје, познатој као Моливоклисија, као и у параклисима Светог Ђорђа и Светог Јована Претече у истом манастиру; *S. Pantzarides,* Οἱ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου Κοιμήσεως Θεοτόκου (Μολυβοκκλησιᾶς) Καρυὲς Ἅγιον Ὄρος, Thessaloniki 2006, 65–66, εἰκ. 45; *Toutos, Fousteris,* op. cit., 181, 183, 200, 201, 214–215, 230.

[45] У овом светогорском манастиру, свети Андреја је представљен у олтарском простору католикона, потом у манастирској трпезарији, као и у цркви светих Бесребреника метоха Моноксилити; Ἱερὰ Μονὴ Διονυσίου. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ, Ἅγιον Ὄρος 2003, εἰκ. 92; *Toutos, Fousteris*, op. cit., 236, 239, 263–264, 293.

[46] *Toutos, Fousteris*, op. cit., 298, 301.

[47] Ibid., 318, 321.

[48] Ibid., 339, 342.

[49] Ibid., 377, 380.

[50] Ibid., 396, 398, 403, 404.

[51] *G. Galavaris*, An eleventh century hexaptych of the Saint Catherine's monastery at Mount Sinai, Venice-Athens 2009, 116, fig. 13.

Монемвасији аутора Емануила Цанеса,[52] и позната икона три јерарха аутора Михаила Дамаскина, која се чува у колекцији Ловерду у Византијском музеју у Атини.[53] Када је реч о рукописној илуминацији, требало би, између осталог, поменути представу критског архиепископа Андреје из менолога који се налази у оксфордској библиотеци Бодлејани (gr. th. f. 1, fol. 46r).[54]

И у српској средини свети Андреја Критски био је поштован као светитељ. О томе сведоче представе у зидном сликарству, као и његово помињање у хагиографским изворима. Тако, на пример, рукопис Дечани 32 (крај XIII — почетак XIV века) садржи службу светом Андреји, који је у овом минеју за јул и август означен као Андреја Јерусалимски.[55] У менологу Никодимовог типика, најстаријег сачуваног српског типика, памјат **с(ве)т(а)го ѡ(ть)ца нашего анъдрѣꙗ крит(ь)скаго** предвиђена је за 4. јул.[56] Служба критском светитељу укључена је у минеје за јул, као што су рукописи Ћоровић 15 (УБ Београд, четврта деценија XIV века), Хиландар 147 (четврта деценија XIV века), Дечани 35 (седма деценија XIV века) и Пећ 42 (прва четвртина XV века).[57] У последњем поменутом рукопису, Пећ 42, свети отац Андреја је означен као архиепископ Крита јерусалимског.[58] На исти начин познати химнограф означен је и у календару рукописа Дечани 53, стиховном прологу за јун–август из 1394. године.[59]

Када је реч о монументалном живопису, требало би на почетку поменути портрет светог Андреје Критског из Богородичине цркве у Студеници. Уколико су сликари из XVI века, како се сматра, доследно поновили првобитно сликарство у студеничком јужном вестибилу, у задужбини Стефана Немање нала-

---

52 *М. Αγρέβη,* Ἄγνωστη εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα Κρήτης στῇ Μονεμβάσια, ἔργο τοῦ Ἐμανουήλ Τζάνε, ΔΧΑΕ 30 (2009) 259–269, εικ. 1–4.

53 О овој икони v. *M. Acheimastou-Potamianou,* Εἰκόνα τριῶν Ιεραρχῶν τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκινοῦ, Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν 19 (1986) 83–97.

54 Представа светог Андреје из овог рукописа није усклађена са подацима из његовог житија. Будући да критски архиепископ пре смрти није претрпео мучење, није јасно због чега је на минијатури иза њега приказан џелат који замахује мачем; cf. *I. Hutter,* Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften. Oxford Bodleian library, II, Stuttgart 1978, 27, Abb. 86; *Galavaris*, op. cit., 116.

55 *Т. Суботин-Голубовић*, Типологија најстаријих српских минеја XIII и XIV века у светлу упоредних српско-византијских кодиколошких истраживања, Београд 1986, 94, 143 (магистарски рад); *иста*, Минеји у Даниловом времену, ур. *В. Ј. Ђурић*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 254–255; *Д. Богдановић, Љ. Штављанин-Ђорђевић, Б. Јовановић-Стипчевић, Љ. Васиљев, Л. Цернић, М. Гроздановић-Пајић*, Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани, I, Београд 2011, 105 (у даљем тексту: Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани).

56 Типик архиепископа Никодима, II, ур. *Ђ. Трифуновић*, Београд 2007, 113а.

57 *Суботин-Голубовић*, Типологија најстаријих српских минеја, 143; *иста*, Минеји у Даниловом времену, 254–255; Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани, 112; *Т. Суботин-Голубовић*, Календари српских рукописа прве половине XV века, ЗРВИ 43 (2006) 179–180.

58 *Суботин-Голубовић*, Календари српских рукописа, 179–180.

59 Исто; Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани, 180.

зила се најстарија представа светог Андреје у српском средњовековном живопису. У доњој зони јужног вестибила, односно на источном зиду тог простора, критски светитељ приказан је као један у низу најпознатијих мелода византијског света.[60] Уз његов лик исписан је натпис, данас делимично оштећен и видљив **ст҃ыи аньдрею крітаскы**.[61] Представа светог Андреје, истакнутог црквеног писца, у непосредној близини монаха песника не изненађује,[62] али је на студеничкој фресци представљен у одећи јерарха. Осим тога, није случајно што је управо свети Андреја насликан уз представу Мајке Божије у ниши, на коју указује десном руком. Овај славни византијски химнограф био је аутор више беседа на празнике Рођења и Успења Богородице, а његови стихови славе и величају Богородицу као скинију, златну вазу и свећњак, процветалу Аронову палицу и духовну гору из Даниловог пророчанства.[63]

Осим у студеничком католикону, лик светог Андреје Критског насликан је и у Благовештенској цркви манастира Градца. Уз фигуру светитеља представљеног у горњој зони северног зида протезиса сачуван је део натписа **андрею** (сл. 1). На основу физиономије, типичних црта лица и поменутог остатка натписа, може се закључити да је реч о чувеном критском архиепископу. Приказан је, како га и описује ерминија Дионисија из Фурне,[64] као старији човек, густе, кратке седе косе и краће браде. Одевен је у стихар чији су рукави затегнути наруквицама. Преко стихара пребачен је богато украшен епитрахиљ, са ресама везаним у кићанке на завршецима. Носи набедреник и амофор, а у десној руци свети Андреја држи делимично отворен свитак. Фреска из градачке цркве најстарији је познати српски пример његовог укључивања међу најугледније свете оце васељенске цркве, насликане у оквиру симболичне представе Службе архијереја. Представник критске цркве, свети Андреја, представљан је у оквиру композиције Литургијске службе отаца цркве и у српском сликарству наредног столећа. Тако је, рецимо, приказан у живопису цркве Светог Никите код Скопља (сл. 2).[65] У овом храму, свети Андреја

---

60 *С. Пешковић*, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614, Нови Сад 1965, 168; *М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакоша*, Манастир Студеница, Београд 1986, 140 (*Б. Тодић*); *Р. Николић*, Конзерваторски запис о живопису светог Саве у Богородичиној цркви манастира Студенице, II део, Саопштења XIX (1987) 78; *G. Babić*, Les moines-poètes dans l'église de la Mère de Dieu à Studenica, ур. *В. Кораћ*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 206.

61 На идентичан начин свети Андреја Критски сигниран је у припрати Пећи, што је још један показатељ да су исти мајстори у XVI веку живописали фреске у припрати Пећке патријаршије и у наосу и припрати студеничке Богородичине цркве.

62 Уосталом и ерминије Дионисија из Фурне и породице Зографски налажу да се свети Андреја представља међу песницима; уп. *М. Медић*, Стари сликарски приручници, II, Београд 2002, 552; *исши*, Стари сликарски приручници, III, Београд 2005, 425.

63 Cf. на пример PG 97, col. 805–881, 1072–1089, 1096- 1105; *R. P. E. Mercénier*, La prière des églises de rite byzantine, II/1, Monastère de Chevetogne 1953, 368; *J. Ledit*, Marie dans la liturgie de Byzance, Paris 1976, 92–94.

64 *Медић*, Сликарски приручници, III, 395.

65 *V. R. Petković*, La peinture serbe du Moyen âge, II, Beograd 1934, 36; *П. Миљковиќ-Пејек*, Делото на зографите Михаило и Еутихиј, Скопје 1967, 54; *Б. Тодић*, Српско сликарство у

је смештен на северни зид протезиса, као учесник у свечаној литургији. Сходно томе, насликан је у архијерејској одећи, па је са становишта иконографије његова представа у овој цркви сасвим уобичајена. Он обема рукама држи свитак с исписаним текстом из дела обреда после Узношења на литургији по Јовану Златоустом: **и кще приносим ти словесноую сию и бе⟨зкровнꙋю слꙋжбꙋ⟩**.[66] Као архијереј, свети Андреја је насликан у целој фигури у доњој зони живописа Хиландара, у пролазу према ђаконикону.[67] У још једној Милутиновој задужбини, у Краљевој цркви у Студеници, овај критски светитељ добио је место у олтарском простору, али је ту приказан у попрсју на северној страни апсиде, изнад композиције Причешћа апостола.[68] Током XIV века лик светог Андреје Критског сликао се и у приказима календара на зидовима српских цркава, и то у Старом Нагоричину,[69] Грачаници,[70] а помишља се да је тако могао бити представљен и у менологу Дечана.[71] Представа светог Андреје у виду стојеће фигуре у доњој зони протезиса цркве Светог Јована Богослова у Земену, од које је данас преостао само натпис, сведочи о обичају приказивања овог чувеног византијског химнографа и у властеоским задужбинама.[72]

Немогућност поузданог препознавања представа светог Андреје у фреско-програмима црквених грађевина XV столећа не указује нужно на то да је поштовање овог критског епископа запостављено у доба Моравске Србије. У сваком случају, представе овог црквеног писца срећу се у српском сликарству у доба обновљене Пећке патријаршије. Тако је свети Андреја Критски насликан међу најуваженијим хришћанским црквеним оцима који учествују у симболичном обреду литургије, као стојећа фигура у доњој зони живописа олтарске апсиде манастира Пиве.[73] У овом храму је чувени византијски химнограф представљен у архијерејској одећи, као времешан светитељ седе косе и кратке седе браде, са исписаним развијеним свитком у рукама (сл. 3).[74] Као архијереј, свети Андреја је приказан у манастиру Јежевици код Чачка[75] и у припрати

доба краља Милутина, Београд 1998, 148, 260, 344; *М. Марковић*, Манастир Светог Никите код Скопља — историја и живопис, Београд 2004 (непубликована докторска дисертација) 125, 151.

66 *J. Пойовић*, Божанствене литургије, Београд 1978, 59; *Марковић*, нав. дело, 86. Свитак с истим цитатом држи у руци и свети Григорије Чудотворац приказан у Краљевој цркви у Студеници; cf. *Г. Бабић*, Краљева црква у Студеници, Београд 1987, 130, сл. 88.

67 *Тодић*, Српско сликарство, 148, 352; *Tutos, Fusteris,* op. cit., 181, 183.

68 *Бабић*, Краљева црква, 130–131, 232.

69 *Мијовић*, Менолог, 280, сл. 85; *Б. Тодић*, Старо Нагоричино, Београд 1993, 80.

70 *Мијовић*, Менолог, 301; *Б. Тодић*, Грачаница — сликарство, Београд–Приштина 1988, 106.

71 *С. Кесић-Рисшић, Д. Војводић*, Менолог, ур. *В. Ј. Ђурић*, Зидно сликарство Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 414, т. III, 42d, сл. 9.

72 *Л. Мавродинова*, Земенската църква. История, архитектура, живопис, София 1980, 45, 191; *И. М. Ђорђевић*, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд 1994, 169.

73 *Пешковић*, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 198.

74 Овом приликом, желим да изразим захвалност колеги Милану Радујку, који ми је уступио снимак представе светог Андреје из манастира Пиве за објављивање.

75 *Пешковић*, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 208; *исши*, Фреске олтарског простора у цркви Јежевици из 1609. године — дело Георгија Митрофановића, Саопштења 34 (2002) 250.

Пећке патријаршије.[76] Наиме, у Јежевици критски архиепископ представљен је допојасно у другој зони проскомидије, док је у Пећи приказан у оквиру сликаног календара под 4. јулом и означен натписом **ст҃ыи аньдрєꙗ крїтаскы**, идентичним оном у јужном вестибилу Богородичине цркве у Студеници.[77]

Примери из познијег сликарства, попут представа светог Андреје из олтарских простора испоснице Светог Саве Освећеног у Кареји, манастира Враћевшнице, цркве Рођења Богородице и параклиса Светих арханђела у Хиландару, као и из сликаног календара из храма Светог Николе у Пелинову, указују да је поштовање славног византијског химнографа као светитеља било присутно код Срба и у XVIII столећу.[78]

Судећи по сачуваним примерима може се закључити да је у иконографским програмима византијских храмова свети Андреја Критски приказиван најчешће у олтарском простору, међу фигурама архијереја. Уосталом, и најстарије познате ерминије, Први јерусалимски рукопис и књига попа Данила, тј. Други јерусалимски рукопис, као и сликарски приручници Дионисија из Фурне и породице Зографски препоручују његово сликање међу светим јерарсима.[79] Такође, свети Андреја је са ознакама архијерејског достојанства приказан на листу за 4. јули у Строгановском сликарском приручнику.[80] Дакле, имајући у виду сачуване представе критског архиепископа може се рећи да је у византијској уметности свети Андреја најчешће представљан као стојећа или попрсна фигура, у архијерејској одећи, са затвореном књигом или ротулусом у руци. На овај начин приказиван је и изван сликаног програма главне апсиде или бочних просторија светилишта, односно покрај представника истих или различитих светитељских група. Тако је, на пример, свети Андреја насликан у архијерејском руху на западном зиду наоса, поред истакнутог монаха Теодосија Киновијарха, у храму Богородице Хрисафитисе у Хрисафи,[81] а у истом иконографском типу приказан је у егзонартексу манастира Филантропинона у Јањини међу посебно одабраним црквеним достојанственицима.[82] Физиономске карактеристике светог Андреје биле су прилично постојане, те се редовно приказивао, како предлажу поменуте сликар-

[76] *Мијовић*, Менолог, 373.

[77] Уп. нап. 61 у овом раду.

[78] За наведене споменике уп. *Љ. Шево*, Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији, Бања Лука 2010, 249, 250, 265, 300, 307 (са старијом литературом). Када је реч о живопису цркве светог Ђорђа у манастиру Враћевшници, важно је напоменути да је у појединим радовима, вероватно грешком, назначено да је свети Андреја Критски насликан у наосу (*Д. Милисављевић*, Враћевшница. Цртежи фресака, Нови Сад 1990, 20; *Шево*, Српско зидно сликарство 18. вијека, 265). Овај критски светитељ је у Враћевшници насликан заправо на јужном зиду ђаконикона у, за њега уобичајеној, архијерејској одећи и са отвореним свитком у рукама, уп. *Р. Станић*, Манастир Враћевшница, Горњи Милановац 1980, 29; *Љ. Шево*, Неке посебности у програму и иконографији живописа у Враћевшници, Саопштења 42 (2010) 134.

[79] *Медић*, Сликарски приручници, II, 193, 359, 540; *исти*, Сликарски приручници, III, 395.

[80] Строгановский лицевой подлинник (конца XVI и начала XVII столетия), Москва 1869, илустрација за дан 4. јули.

[81] Cf. *Albani*, op. cit., Taf. 30.

[82] Monasteries of the island of Ioannina, 214, 220, fig. 280

ске ерминије, као времешан човек, седе косе и браде. Ипак, приметно је да су сликари приликом приказивања лика критског архиепископа варирали облик и дужину његове браде. Стога је он представљан са дужом и при крају суженом брадом (црква Свете Ане у Амарији на Криту), те са краћом или, пак дужом брадом раздвојеном у два прамена (Свети Никита, Пећка патријаршија, Дионисијат, Ставроникита, на пример), као и са кратком заобљеном брадом (Градац, Богородица Перивлепта у Охриду, Пива). Осим поменутог, знатно чешћег и популарнијег приказа светог Андреје као архијереја, примењивана су још нека иконографска решења у представљању његовог лика. Наиме, критски светитељ је био сликан у архијерејској одећи и са монашком капом (икона из цркве Христа Елкоменоса аутора Емануила Цанеса) или пак у монашкој ризи, као на календарској икони, хексаптиху из манастира Свете Катерине на Синају и у трпезарији манастира Дионисијата. Представа светог Андреје из овог светогорског манастира је нарочито занимљива будући да се по иконографском решењу и по месту у програму разликује се од свих до сада наведених примера. Наиме, иако поменути сликарски приручници не предвиђају његово приказивање међу монасима, у трпезарији поменутог манастира свети Андреја је представљен међу истакнутим монасима и пустиножитељима византијског света, а не у оквиру скупине светих архијереја.[83] Приказан је у одори великосхимника, односно одевен је у стихар, има аналав с врпцама, уобичајен део монашке одеће, и мандију, на којој су у висини груди квадратни нашивци, познати као тавлиони. Критски архиепископ је насликан као старац високог чела, седе косе и браде раздвојене у два дуга прамена и са исписаним свитком у левој руци. У низу светих монаха из светогорске трпезарије само су на мандији светог Андреје изведени нашивци, тавлиони, што јасно указује да је он истовремено приказан и као монах и као епископ. Постојање овакве иконографске варијанте у приказивању његовог лика није необично, будући да је свети Андреја био монах у јерусалимској цркви Светог Гроба пре него што је рукоположен за архиепископа града Гортине на Криту. Уосталом о обичају приказивања, додуше не тако честом, епископа у монашкој одећи сведоче примери из цркве Свете Тројице у манастиру Јована Златоустог код Куцовендија на Кипру,[84] потом из припрате хиландарског католикона (свети Јован Златоусти у илустрацији догађаја из његовог живота),[85] те из Богородичине цркве у Пећи (српски архиепископ Данило II),[86] припрате цркве Прео-

---

[83] Cf. *G. Millet*, Monuments de l'Athos, Paris 1927, pl. 214. Представа светог Андреје Критског из манастира Дионисијата објављена је и у књизи Јустина Поповића (*исти*, Житија светих за месец јули) на страници 63, али је грешком означено да је реч о светом Андреји из манастира Русану. Осим тога, у сликаном програму овог манастира на Метеорима нема представе критског архиепископа. За живопис у манастиру Русану cf. на пример *S. Choulia, J. Albani*, Meteora. Architecture — Painting, Athens 1999, 49–53.

[84] *Б. Тодић*, Сликарство припрате Зрза и богослужење Страсне седмице, Зограф 35 (2011) 214, нап. 19 (са наведеном старијом литературом).

[85] *М. Марковић*, Илустрације патеричких прича у припрати хиландарског католикона, *ур. В. Кораћ*, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 506, нап. 3.

[86] *К. Валтер*, Значење портрета Данила II као ктитора у Богородичиној цркви у Пећи, ур. *В. Ј. Ђурић*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 355–358, сл. 1; *Тодић*,

бражења манастира Зрза код Прилепа,[87] Руденице (архиепископ Сава Српски),[88] припрате манастира Светог Николе у Дабру (српски патријарх Макарије),[89] трпезарија Велике лавре и Ставроникитe на Светој Гори,[90] цркве Светог Николе у Сеславском манастиру код Софије и иконе Христа Пантократора из Јетропољског манастира Свете Тројице у западној Бугарској (свети Иларион Мегленски),[91] итд.

Слично је било и у српској средњовековној средини. Свети Андреја архиепископ Критски је у нашим средњовековним храмовима, једнако као и у другим црквама источнохришћанског света, приказиван најчешће у олтарском простору, међу фигурама архијереја. Насупрот обичају поштованом на Криту, где је овај црквени песник сликан најчешће у близини светог Тита и светог Кирила, двојице веома поштованих и познатих критских светитеља, у српском средњовековном живопису, у оквиру приказа Литургије светих отаца, свети Андреја је неколико пута представљен у групи архијереја других епископских катедри и различитих епоха. При том, смештан је поред или у близини угледних представника помесних цркава и епископија, као што су Епифаније Кипарски (Свети Никита, Хиландар), Јевстатије Солунски (Свети Никита, Краљева црква у Студеници) и Кирил Александријски (Пива), потом уз Германа I, цариградског патријарха и писца (Краљева црква у Студеници), као и до светог Силвестра, римског папе (Пива), итд. Представа кипарског светитеља у одећи јерарха, као стојећа или допојасна фигура, среће се и на другим местима у цркви, пре свега у илустрованим менолозима (припрата Старог Нагоричина и Пећке патријаршије, северозападна купола Грачанице, на пример). Такође, изван иконографског програма олтарског простора свети Андреја је насликан у архијерејском руху, како је поменуто, и у студеничком католикону. Иако приказивање фигуре светог Андреје у архијерејској одећи изван олтарског простора није било неуобичајено у византијском живопису и, премда сликарски приручници Дионисија из Фурне и породице Зографски

Сликарство припрате Зрза, 214; *Т. Стародубцев*, Сакос црквених достојанственика у средњовековној Србији, ур. *Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић*, Византијски свет на Балкану, II, Београд 2012, 543, нап. 96.

87 *Тодић*, Сликарство припрате Зрза, 213–215.

88 *Л. Мирковић*, Руденица, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 11 (Београд 1931) 103, сл. 8; *Д. Милошевић*, Иконографија светога Саве у средњем веку, ур. *В. Ј. Ђурић*, Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 310–311; *Г. Суботић*, Иконографија светога Саве у време турске власти, ур. *В. Ј. Ђурић*, Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 351; *Стародубцев*, нав. дело, 543, нап. 96.

89 *С. Пејић*, Манастир Свети Никола Дабарски, Београд 2009, 130, 271–272.

90 Cf. *Millet*, Monuments de l'Athos, 145/ 2–3, 166; *M. Chatzidakis*, Ὁ κρητικὸς ζωγράφος Θεοφάνης. Ἡ τελευταία φάση τῆς τέχνης του στὶς τοιχογραφίες τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Σταυρονικήτα, Ἅγιον Ὄρος 1986, εἰκ. 206–207.

91 У оба поменута случаја свети Иларион, мегленски епископ, приказан је у друштву тројице пустиножитеља, светог Прохора Пчињског, светог Јоакима Осоговског и светог Гаврила Лесновског; в. *М. Марковић*, Одблесци култа Св. Илариона Мегленског у поствизантијској уметности на Балкану, Зборник Матице српске за ликовне уметности 32–33, I (2003) 218–219 (са наведеном литературом).

препоручују сликање овог светитеља и међу византијским црквеним песницима,[92] колико нам је познато, само је у задужбини Стефана Немање, критски архиепископ приказан у јужном вестибилу, и то међу представницима познатих црквених песника. Сходно томе, пример из Богородичине цркве у Студеници представља јединствено решење у целокупном српском зидном сликарству, па и шире.

* * *

Када је реч о другом светом Андреји чије су се мошти „налазиле“ у цркви на Криси, с разлогом се може претпоставити да је његов култ био подстицан из Цариграда одакле се даље ширио у остале крајеве хришћанског света. Међутим, култ овог преподобномученика током средњег века није био нарочито развијен. Судећи по сачуваној ликовној грађи, свега неколико представа светог Андреје „у Криси“ сачувано је у зидном и минијатурном византијском сликарству. Овај светитељ је, при том, редовно приказиван у монашкој ризи, као старац седе косе и браде, што је у складу са чињеницом да је завршио живот у зрелом добу. На тај начин лик светог Андреја „у Криси“ је описан у сликарском приручнику Дионисија из Фурне, као и у ерминији породице Зографски.[93] У истим сликарским приручницима свети Андреја се помиње у оквиру упутстава за сликање календара, тачније под 17. октобром препоручено је сликање сцене његовог страдања.[94] Сходно томе, у менолошким илустрацијама преподобномученик са Крита приказиван је у рубрици за 17. октобар, као стојећа или допојасна фигура, сам или покрај пророка Осије, који се такође слави тога дана, или је пак под истим датумом представљан у оквиру сцене сопственог страдања. Неколико представа критског преподобномученика у монашкој одећи срећемо у рукописним илуминацијама, као у менологу за октобар из Историјског музеја у Москви (грч. 175, fol. 114v и fol. 122v), потом у месецословима минеја за исти месец који се чувају у Ватиканској библиотеци (Vat. gr. 1679, fol. 149v.) и библиотеци Грчке патријаршије у Цариграду (Chalke τῆς μονῆς 80, fol. 119r).[95]

У приказима календара, илустрованих на зидовима византијских цркава, критски преподобномученик је под 17. октобром био сликан у виду стојеће фигуре у пуној висини, као у манастиру Козији (XIV век), где је свети Андреја означен као (**андреи критски**) и приказан у друштву пророка Осије, који се празнује истог датума.[96] Покрај поменутог пророка свети Андреја је у виду стојеће монашке фигуре насликан и на менолошкој икони за октобар из Дам-

[92] *Медић*, Сликарски приручници, II, 552; *исти*, Сликарски приручници, III, 425.

[93] *Медић*, Сликарски приручници, II, 515; *исти,* Сликарски приручници, III, 485.

[94] Исто.

[95] *Мијовић*, Менолог, 200; *Ševčenko*, Illustrated manuscripts, 55–56, 114, 163.

[96] *Мијовић*, Менолог, 351, сх. 62, сл. 237.

бартон Оукса.[97] Чешће је, пак, под 17. даном месеца октобра представљана сцена његовог страдања. Неколико таквих примера сачувано је у сликарству Свете Горе. Представа мученичке смрти светог Андреје „у Криси“, старца седе косе и браде приказаног у тренутку када му јеретик одсеца ногу, краси припрате католикона манастира Кутлумуша, Дионисијата (сл. 4) и Дохијара, а под поменутим датумом иста композиција се јавља и у сликаном менологу трпезарија манастира Велике лавре и Дионисијата.[98] Сцена страдања преподобномученика Андреје краси и припрате манастира Варлаам и Русану на Метеорима, те припрату католикона манастира Галатаки на Еубеји,[99] као и католикон манастира Светог Мелетија на падинама Китероне (Беотија).[100]

Осим представа светог Андреје „у Криси“ у менолошким илустрацијама, постоје и његови прикази у виду појединачне стојеће фигуре у доњој зони живописа, када је сликан уз изабрану групу светих. Тако су свети Андреја „у Криси“ и свети Стефан Нови добили место покрај улаза који води у припрату католикона манастира Ватопеда. Преподобномученик са Крита је, при том, насликан на северној страни источног зида егзонартекса, поред светог Саве Српског, на слоју из 1819. године.[101] Натписом је означен као Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει. Представљен је у монашкој одећи и са аналавом, као старац седе косе и краће седе браде раздвојене у два прамена, који у левој руци држи развијен свитак (сл. 7).[102]

Преподобномученик Андреја „у Криси“ поштован је и у српској средњовековној средини. Овај свети, поменут је најпре у најстаријем сачуваном српском типику, Никодимовом преводу Јерусалимског типика из 1319. године. У месецослову овог типика, у рубрици за 17. октобар, на другом месту иза пророка Осије, наведено је сећање на **с(ве)т(а)го прѣподобном(оу)ч(е)н(и)ка аньдрѣє иже вь криси** и његово мучење.[103] Служба овом светом присутна је у неколиким српским химнографским зборницима, минејима са октобарским службама. Реч је, наиме, о рукописима из Народне библиотеке Србије бр. 486 (минеј за октобар, 1360/1370. година) и бр. 646 (минеј за септембар–октобар,

---

97 *M. G. Ross*, Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, I, Washington 1962, 109, pl. LXII.

98 Неке од сцена страдања објављене су код *Millet*, Monuments de l'Athos, 146/2 (трпезарија Велике лавре), 234/1 (припрата Дохијара). Од литературе за поменуте светогорске манастире cf. *J. J. Yiannias*, The wall paintings in the trapeza of the Great Lavra on Mount Athos: A study in Eastern Orthodox refectory art, Pittsburgh 1971, 283 (докторска дисертација); Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίου Διονυσίου. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ, Ἅγιον Ὄρος 2003, εἰκ. 474; *Toutos, Fousteris,* op. cit., 87, 91, 242–243, 266, 268, 306, 309, 344–345 (са другом старијом литературом).

99 *T. Kanari*, Les peintures du catholicon du monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le narthex et la chapelle de Saint Jean le Précurseur, Athènes 2003, 52, 82–83, 93, pl. 20a.

100 *H. Deliyanni-Doris*, Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios, Munich 1975, pl. 9, 10.

101 *Toutos, Fousteris,* op. cit., 129, 130.

102 Овом приликом, желим да изразим захвалност колеги Димитриосу Лиакосу, који ми је уступио снимак представе преподобномученика Андреје из католикона манастира Ватопеда за објављивање.

103 Типик архиепископа Никодима, II, ур. *Ђ. Трифуновић*, Београд 2007, 52а.

1360/1370. година), потом о рукописима Пећ 49 (минеј за септембар–новембар, трећа четвртина XIV века) и Хиландар 142 (минеј за септембар–октобар, четврта деценија и последња четвртина XIV века).[104] Такође, и у празничном минеју за септембар–март, Црколез 7 (1430/1440. година) и стиховном прологу за септембар–децембар, Дечани 59 (прва деценија XVI века) прославља се памет критског преподобномученика.[105] У Коришком прологу из 1573. године, рукопису који се чува у Народној библиотеци Србије бр. 639, стишно пролошко житије Андреје „у Криси" наведено је у оквиру рубрике за 19. октобар.[106]

Управо присуство службе преподобномученика Андреје „у Криси" у месецословима типика и минеја од XIV века јасан је показатељ о постојању култа овог светитеља у српској средини од тог времена. Међутим, представе овог светитеља појављују се у сликаним програмима српских храмова тек у доба обновљене Пећке патријаршије. Колико је нама познато, у припрати Пећи налази се најстарија представа светог Андреје „у Криси" у српском монументалном сликарству (сл. 5). Овај преподобномученик приказан је у оквиру илустрованог црквеног календара под 17. октобром и означен као **андреа иже вь крытє**.[107] Представљен је допојасно, као стар човек, седе косе и браде у монашкој одећи, са савијеним свитком у десној руци, што је у складу са Дионисијевим описом календарске слике светог Андреје „у Криси".[108] Следећа представа овог светитеља среће се у припрати манастира Свете Тројице у Пљевљима (сл. 6). У овој цркви сликар поп Страхиња из Будимља насликао је попрсје монаха над зоном стојећих фигура, а натписом који прати његов портрет означио га је као **андреи критьскıи**. Да је реч о приказу светог Андреје „у Криси" указују и иконографске карактеристике поменуте фигуре одевене у монашку ризу и са крстом у десној руци, што одговара уобичајеним представама критског преподобномученика. Осим тога, и само место његовог сликања, међу попрсјима истакнутих монаха који се помињу у менологу за зимски део године, јасно указује на то да је у пљеваљској цркви представљен преподобномученик Андреја „у Криси", а он је једини свети Андреја који је прослављан 17. октобра.[109] Под истим датумом овај свети приказан је у виду

---

104 *Суботин-Голубовић*, Типологија најстаријих српских минеја, 25, 122; *Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић*, Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије, I, Београд 1986, 339.

105 Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани, 209, 649.

106 Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије, 318.

107 На идентичан начин преподобномученик Андреја означен је у рукопису Дечани 59 (л. 109').

108 *Мијовић*, Менолог, 364, сх. 70.

109 За цртеж и натпис из ове цркве в. *С. Петковић*, Манастир Света Тројица код Пљеваља, Београд 1974, 59, 133. Иако аутор ове књиге не помиње стриктно који је од двојице критских светих Андреја приказан, иконографске карактеристике лика овог светог, као и његово сликање под 17. октобром, недвосмислено указују на то да је у пљеваљској цркви представљен преподобномученик Андреја „у Криси".

стојеће фигуре у пуној висини у оквиру сликаног календара у манастиру Пелиново, где је означен натписом **андреи**.[110]

* * *

Насупрот многим поуздано идентификованим представама светог Андреје, архиепископа Критског и његовог имењака, преподобномученика са Крита, постоје и оне у којима изостанак одговарајућег натписа или пак постојање неуобичајених иконографских карактеристика отежавају препознавање приказаног лика. У том смислу, а када је реч о архиепископу Андреји, поменућемо најпре, по свој прилици његову, представу из олтарског простора манастира Ново Хопово.[111] Наиме, на источној страни лучног пролаза који води из централног дела светилишта у проскомидију поменутог фрушкогорског манастира, фронтална фигура светитеља означена је натписом **сты андреа кирски**. Будући да се ни у синаксару Велике цркве цариградске, нити у сликарским приручницима не помиње архијереј Андреја пореклом из Кира, или пак Андреја чије је место епископског столовања било у поменутом сиријском граду, вероватно је у Новом Хопову дошло до грешке при исписивању топографске одреднице уз лик светог Андреја. Осим тога, иконографски изглед фигуре приказане на потрбушју лука у овом храму одговара представама познатог критског архиепископа Андреје, будући да је насликан са физиономским особинама типичним за његове представе, односно као старији човек, седе косе и браде средње дужине (сл. 8).

Као следећи пример поменућемо представу другог светог Андреје, преподобномученика Андреје „у Криси" у јеванђелистару са месецословом, Vat. gr. 1156 из Ватиканске библиотеке.[112] У календару овог раскошно илустрованог рукописа, у рубрици за 20. октобар на fol. 262v, свети Андреја „у Криси" приказан је у монашкој одећи са аналавом и омофором, што је веома необично. Како ниједан од архијереја насликаних у овом рукопису нема као до-

110 У књизи Павла Мијовића под 17. октобром наведена је само представа пророка Осије (*Мијовић*, Менолог, 379), али је у сликаном календару у Пелинову под тим датумом јасно видљива стојећа фигура светог Андреје (необјављено).

111 У коауторском раду о цркви Светог Николе у Новом Хопову, Оливера Миловановић, ауторка текста о живопису ове цркве, објавила је натпис који стоји уз лик светог Андреје, али је без разматрања истог, приказаног светитеља одредила као Андреју Критског. Такође га је, вероватно грешком, сместила на потрбушје лука који дели ђаконикон и олтар; *М. Милошевић — О. Миловановић*, Црква Св. Николе у манастиру Ново Хопово, Рад војвођанских музеја 4 (Нови Сад 1955) 261. Нешто касније, и Сретен Петковић је без анализе, у својој књизи о зидном сликарству на подручју Пећке патријаршије, светитеља насликаног на пролазу у проскомидију означио као Андреју Критског (*исти*, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 207).

112 За овај рукопис в. *Мијовић*, Менолог, 194; *M.-L. Dolezal*, The Middle Byzantine Lectionary: Textual and pictorial expression of liturgical ritual, Chicago 1991 (непубликована докторска дисертација), 317; *Lj. Duić-Serdar*, Ilustracije vizantijskog vatikanskog jevanđelja sa menologom (Vat. gr. 1156), (необјављен магистарски рад), Beograd 2008, 22, 81. Исти рукопис садржи сећање на другог светог Андреју, архиепископа Критског, али је у рубрици за 4. јули изостала илустрација његовог лика (cf. *Duić-Serdar*, nav. delo, 32).

Оморфоклисија код Касторије, свети Теодор Студит, свети Пимен, преподобномученик Андреја „у Криси"

датак аналав, односно ниједан од монаха не носи омофор, овакав изглед критског преподобномученика несумњиво указује на преплитање култова и мешање иконографије светог Андреје Критског и његовог мање познатог имењака. Слична ситуација је и са представом преподобномученика Андреје „у Криси" у менологу за октобар, Vind. hist. gr. 6 из Националне библиотеке у Бечу (друга половина XI века).[113] Свети Андреја је приказан као старији човек краће браде, како држи јеванђеље у левој руци. Насликан је у одежди архијереја. Обучен је стихар, носи епитрахиљ, надбедреник и омофор. Оваква представа

113 *Мијовић*, Менолог, 198 (у овој књизи је објављена минијатура али с погрешном ознаком fol. 2v уместо fol. 3v); *Ševčenko*, Illustrated manuscripts, 19.

преподобномученика са Крита није усклађена са подацима из његовог житија, односно сасвим одговара иконографским карактеристикама лика светог Андреје архиепископа Критског. Сходно томе може се закључити да су сликари преподобномученика Андреја у овом рукопису приказали са иконографским обележјима његовог знатно познатијег имењака.

Коначно, требало би рећи нешто више и о монашким фигурама насликаним у Оморфоклисији код Касторије и манастиру Ломници. Наиме, у првој зони западног зида спољашње припрате костурске цркве Светог Ђорђа, међу истакнутим монасима источнохришћанског света, представљен је светитељ одевен у монашку ризу са аналавом, ознаком великосхимника, и савијеним свитком у левој руци. Како је овај свети натписом означен као Ὁ ἅγ(ιος) Ἀνδρέας ὁ Κρίτης,[114] истраживачи су у његовом лику препознали Андреју, архиепископа Критског.[115] Морамо се, ипак, запитати, који је свети Андреја заправо насликан у костурској цркви. У том контексту, требало би подсетити да је критски архиепископ Андреја, судећи по великом броју сачуваних представа, још од X столећа готово редовно сликан у архијерејској одећи. Осим тога и физиономија старца седе косе и браде, одевеног у монашку ризу, није сасвим у складу са уобичајеним представама славног химнографа. Требало би, такође, обратити пажњу и на избор монашких фигура насликаних покрај светог Андреје, односно на везу светитељеве представе са суседним фигурама. Наиме, на западном зиду спољашње припрате костурске цркве представљени су, с изузетком једног, угледни монаси који се празнују од септембра до новембра,[116] дакле у зимском делу године када се, за разлику од светог Андреје, архиепископа Критског, слави Андреја „у Криси“. Уз то и присуство светитеља, који су попут преподобномученика Андреје одлучно и истрајно бранили култ икона у време иконоборачке кризе у византијском царству, указује на могућност да је управо фигура светог Андреје „у Криси“ приказана у костурској цркви. Реч је о светом Теодору Студиту, игуману манастира Студиона у Цариграду и представнику иконоклазма Другог иконоборачког периода, и светом Стефану Новом, заштитнику култа икона из времена цара Константина V. Такође, важно је подсетити на чињеницу да су поједини делови житија критског преподобномученика, као што је напред речено, преузети из животописа светог Стефана Новог, као и да је управо овај светитељ у егзонартексу манастира Ватопеда насликан на јужној страни источног зида, дакле у близини светог Андреје „у Криси“. Међу прослављеним брани-

114 За натпис, цртеж и фотографију монашке фигуре в. *С. Кисас*, Оморфоклисија. Зидне слике цркве Светог Ђорђа код Касторије, Београд 2008, 39, 50.

115 Cf. *E. G. Stikas*, Une église des Paléologues aux environs de Castoria, Byzantinische Zeitschrift 51 (1958) 105, pl. IX, fig. 11; *Acheimastou-Potamianou,* op. cit., 91; *Tomeković*, Les saints ermites et moines, 55, fig. 74; *I. Sisiu,* Το πρόγραμμα στον εξωνάρθηκα του Αγίου Γεωργίου Ομορφοκκλησιάς, Ниш и Византија X, Ниш 2012, 370–371.

116 На западном зиду спољашње припрате представљени су свети Варлаам и Јоасаф (19. новембар), свети Харитон (28. септембар), свети Стефан Нови (28. новембар), свети Теодор Студит (11. новембар), свети Нил (12. новембар), као и свети Пимен који се слави 27. августа. За идентификацију фигуре светог Нила у овој скупини монаха v. *Sisiu*, op. cit., 370.

оцима култа икона приказиван је и свети Андреја, архиепископ Крита, као на пример у студеничкој Богородичиној и Краљевој цркви, с том разликом што је у поменутим храмовима критски архиепископ представљен у архијерејској, а не монашкој одећи. А када је критски архиепископ Андреја приказиван у монашкој одећи, као у трпезарији манастира Дионисијата, на његовој мандији су у висини груди представљани нашивци, такозвани тавлиони, који указују на његово епископско достојанство. Стога, имајући у виду иконографско решење и програмски контекст представе из Оморфоклисије код Костура, чини се прихватљивом претпоставка да је у спољашњој припрати овог храма међу истакнутим монасима византијског света место добио и проподобномученик Андреја „у Криси“.

У приземној зони припрате цркве Светог Ђорђа у манастиру Ломници, међу монашким представама, приказан је светитељ натписом означен као **стї адреа крїчки**.[117] Одевен је у монашку ризу, односно мандију, плашт и аналав, док у левој руци држи отворен свитак. Пошто се светитељ са оваквим епитетом не помиње у месецословима и пролозима православне цркве, вероватно је приликом исписивања натписа начињена грешка. У лику ове фигуре поједини истраживачи препознали су светог Андреју, архиепископа Критског.[118] Будући да је на ломничкој фресци представљен старац кратке седе косе и дугачке, шиљато завршене седе браде, односно монах са портретским карактеристикама које не одговарају приказима знаменитог византијског химнографа, не би требало искључити могућност да је у припрати ове цркве представљен заправо други свети Андреја, преподомученик Андреја „у Криси“.

* * *

На основу претходно наведеног, може се закључити да су двојица светих Андреја са Крита били поштовани у источнохришћанском свету током читавог средњег века. Како је критски архиепископ уживао знатно већу популарност од свог имењака, значајан број његових портрета из различитих временских периода сачуван је у ликовној уметности на географски широкој територији. Насупрот томе, култ имењака славног византијског писца није имао значајнији утицај. Будући да његова фигура није била обавезни део декора у православним црквама, свега неколико представа критског преподобномученика, колико је нама познато, сачувано је у византијским средњовековним монументалним програмима. Може се само претпоставити да су његове пред-

[117] Не улазећи у разматрање о томе који је свети Андреја насликан, Сретен Петковић (*исти*, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 180) само је констатовао да је у припрати Ломнице приказан свети Андреја Критски. Здравко Кајмаковић (*исти*, Зидно сликарство у Босни и Херцеговини, Сарајево 1971, 339) у лику овог монаха препознао је светог Андреју Критског и истакао да је у питању јереј.

[118] Љиљана Шево (*иста*, Манастир Ломница, Београд 1999, 62, 90, 141, сл. XIII) приказаног монаха у Ломници идентификовала је као Андреју, архиепископа Критског, и навела, вероватно грешком, да је овај светитељ насликан и у припрати Андреаша (исто, 141).

ставе некада биле бројније, бар када је реч о илустрованим календарима, с обзиром на то да многе илустрације за месец октобар, у црквама са менолошким представама нису сачуване. Све би то требало имати у виду приликом будућих истраживања и идентификација представа двојице светих Андреја.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ — LIST OF REFERENCES

Извори — Primary Sources

Acta Sanctorum Oct., VIII (1866), 135–149.

Архиепископ Сергий, Полный месяцеслов Востока, Владимир 1901, I, 168, 199. [*Arhiepiskop Sergij*, Polnyj mesjaceslov Vostoka, Vladimir 1901].

Bibliotheca hagiographica graeca, I, ed. *F. Halkin*, Bruxelles 1975, 111–112, 113–114c.

Bibliotheca Sanctorum, I, Roma 1961, col. 1142.

Delehaye H., Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Bruxelles 1902, 730, 795.

Mercénier R. P. E., La prière des églises de rite byzantine, II/1, Monastère de Chevetogne 1953, 368.

Patrologiae cursus completus, series graeca, ed. *J.-P. Migne,* 97, col. 805–881, 1072–1089, 1096–1105.

Типик архиепископа Никодима, II, ур. *Ђ. Трифуновић*, Београд 2007. [Tipik arhiepiskopa Nikodima, II, ur. Đ. Trifunović, Beograd 2007].

Литература — Secondary Works

Acheimastou-Potamianou M., Εἰκόνα τριῶν Ιεραρχῶν τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκινοῦ, Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών 19 (1986) 83–97. [*Acheimastou-Potamianou M.*, Eikona triōn Ierarchōn tou Michaēl Damaskinou, Archaiologika Analekta ex Athēnōn 19 (1986) 83–97].

Αγρέβη Μ., Ἄγνωστη εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα Κρήτης στῆ Μονεμβάσια, ἔργο τοῦ Ἐμανουήλ Τζάνε, ΔΧΑΕ 30 (2009) 259–269, εικ. 1–4. [*Agrevē M.*, Agnōstē eikona tou Andrea Krētēs stē Monemvasia, ergo tou Emmanouēl Tzane, DChAE 30 (2009) 259–269, eik. 1–4].

Albani J. P., Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa — Kirche in Chrysapha/Lakonien, Athen 2000.

Auzépy M. F., De Philarète, de sa famille et de certains monastères de Constantinople, *éd. C. Jolivet-Lévy, M. Kaplan, J.-P. Sodini*, Les saints et leur sanctuaire à Byzance: texts, images et monuments, Paris 1994, 128–133 (= *M. F. Auzépy*, De Philarète, de sa famille et de certains monastères de Constantinople, L'histoire des iconoclastes, Paris 2007, 179–198).

Auzépy M. F., La carrière d'André de Crète, Byzantinische Zeitschrift 88/1 (1995) 1–12.

Auzépy M. F., La vie d'Etienne le Jeune par Étienne le Diacre. Introduction, edition et traduction, Aldershot 1997.

Babić G., Les moines-poètes dans l'église de la Mère de Dieu à Studenica, ed. *B. Кораћ*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 205–216.

Bissinger M., Kreta. Byzantinische Wandmalerei, München 1995.

Borboudakis M., Gallas K., Wessel K., Byzantinisches Kreta, München 1983.

Borboudakis M., Ο ναός του Αγίου Νικολάου στα Κυριακοσέλια Αποκορώνου, 10ο ΔιεθνΚρητΣυν (2006), Β2 (Χανιά 2011) 273–313. [*Borboudakis M.*, Ho naos tou Hagiou Nikolaou sta Kyriakoselia Apokorōnou, 10° DiethnKrētSyn (2006), B2 (Chania 2011) 273–313].

Cavallo G., Rotoli di exultet dell'italia meridionale, Bari 1973.

Chatzidakis M., Ὁ κρητικὸς ζωγράφος Θεοφάνης. Ἡ τελευταία φάση τῆς τέχνης του στὶς τοιχογραφίες τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Σταυρονικήτα, Ἅγιον Ὄρος 1986. [*Chatzidakis M.*, Ho krētikos

zōgrafos Theophanēs. Hē teleutaia phasē tēs technēs tou stis toichographies tēs Hieras Monēs Stauronikēta, Hagion Oros 1986].

Choulia S., Albani J., Meteora. Architecture — Painting, Athens 1999.

Christou P., Ο Μέγας Κανών Ανδρέου του Κρήτης, Thessalonikē 1952. [*Christou P.*, Ho Megas Kanōn Andreou tou Krētēs, Thessalonikē 1952].

Costa-Louillet da G., Saints de Constantinople aux VIIIe, IXe, et Xe siècles, Byzantion 24/1 (1954) 179–263.

Deliyanni-Doris H., Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios, Munich 1975.

Detorakis Th., Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου της Κρήτης και η σχετική προς αυτούς φιλολογία, Athena 1970. [*Detorakis Th.*, Hoi hagioi tēs prōtēs vyzantinēs periodou tēs Krētēs kai hē schetikē pros autous philologia, Athēna 1970].

Dolezal M.-L., The Middle Byzantine Lectionary: Textual and pictorial expression of liturgical ritual, Chicago 1991 (непубликована докторска дисертација).

Drandakis N. B., Ἔρευναι εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1976) 214–252. [*Drandakis N. B.*, Ereunai eis tēn Messēniakēn Manēn, Praktika tēs Archaiologikēs Hetaireias (1976) 214–252].

Drandakis N. B., Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 9 (1977–1979) 35–58. [*Drandakis N. B.*, Hoi toichographies tou Hagiou Nikolaou ston Hagio Nikolao Monemvasias, Deltion tēs Christianikēs Archailogikēs Hetaireias 9 (1977–1979) 35–38].

Duić-Serdar Lj., Ilustracije vizantijskog vatikanskog jevanđelja sa menologom (Vat. gr. 1156), (необјављен магистарски рад), Beograd 2008.

Émereau C., Hymnographi byzantini, Echos d'Orient 21 (1922) 258–279.

Galavaris G., An eleventh century hexaptych of the Saint Catherine's monastery at Mount Sinai, Venice–Athens 2009.

Halkin F., La légende crétoise de saint Tite, Analecta Bollandiana 79 (1961) 241–256.

Heisenberg A., Ein jambisches Gedicht des Andreas von Creta, Byzantinische Zeitschrift 10/2 (1901) 505–514.

Hutter I., Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften. Oxford Bodleian library, II, Stuttgart 1978.

Janin R., La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin I, t. III, Les églises et les monastères, Paris 1953.

Jerphanion G., Les églises rupestres de Cappadoce, I, Paris 1925.

Jugie M., La mort et l'Assomption de la Sainte Vierge. Étude historico-doctrinale, Studi e testi 114, Città del Vaticano 1944.

Kalokyris K., The Byzantine wall paintings of Crete, New York 1973.

Kalopissi-Verti S., Stylistic trends in the palaeologan painted churches of the Mani, Peloponnese, *Древнерусское искусство. Византия и древняя Русь. К 100-летию Андрея Николаевича Грабара*, С.-Петербург 1999, 200. [*Kalopissi-Verti S.*, Stylistic trends in the palaeologan painted churches of the Mani, Peloponnese, Drevnerusskoe iskusstvo. Vizantija i drevnjaja Rus'. K 100-letiju Andreja Nikolaeviča Grabara, S.-Peterburg 1999, 200].

Kanari T., Les peintures du catholicon du monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le narthex et la chapelle de Saint Jean le Précurseur, Athènes 2003.

Kazhdan A., Andrew of Crete, ed. *A. Kazhdan*, The Oxford Dictionary of Byzantium, I, New York — Oxford 1991.

Kazhdan A., Sherry L. F., The Tale of a Happy Fool: The Vita of St. Philaretos the Merciful (BHG 1511z–1512b), Byzantion 66/2 (1996) 351–362.

Konstantinidi Ch., Le message idéologique des évêques locaux officiants, Zograf 25 (1996) 39–50.

Konstantinidi Ch., Ο Μελισμός, Thessaloniki 2008. [*Konstantinidē Ch.*, Ho Melismos, Thessalonikē 2008].

Krausmüller D., The identity, the cult and the hagiographical dossier of Andrew in Crisi, Rivista di studi bizantini e neoellenici n. s. 43 (Roma 2007) 57–86.

Ledit J., Marie dans la liturgie de Byzance, Paris 1976.

Majeska G., Russian Travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries, Washington 1984.

Millet G., Monuments de l'Athos, Paris 1927.

Millingen Van A., Byzantine churches in Constantinople. Their history and architecture, London 1912.

Milopotamitaki K. K., Ο ναός της Παναγίας Κεράς Κριτσάς, Hērakleion 2005. [*Milopotamitaki K. K.,* Ho naos tēs Panagias Keras Kritsas, Hērakleion 2005].

Monasteries of the island of Ioannina. Painting, ed. *M. Garidis, A. Paliouras*, Ioannina 1993.

Pantzaridēs S., Οἱ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου Κοιμήσεως Θεοτόκου (Μολυβοκκλησιᾶς) Καρυὲς Ἅγιον Ὄρος, Thessaloniki 2006. [*Pantzaridēs S.,* Hoi toichographies tou parekklēsiou Koimēseōs Theotokou (Molyvokklēsias) Karyes Hagion Oros, Thessalonikē 2006].

Papadaki-Oekland S., Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ἁγίας Ἄννας στό Ἀμάρι. Παρατηρήσεις σὲ μία παραλλαγὴ τῆς Δεήσεως, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας 4/7 (1973–1974) 31–54. [*Papadaki-Oekland S.,* Hoi toichographies tēs Hagias Annas sto Amari. Paratērēseis se mia paralagē tēs Deēseōs, Deltion tēs Christianikēs Archailogikēs Hetaireias 4/7 (1973–1974) 31–54].

Papazotos Th., Η Βέροια και οι ναοί της, Athena 1994. [*Papazotos Th.*, He Veroia kai hoi naoi tēs, Athēna 1994].

Pargoire J., Constantinople: Saint-André de Crisis, Echos d'Orient 13 (1910) 84–86.

Petković V. R., La peinture serbe du Moyen âge, II, Beograd 1934.

Restle M., Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, II, Recklinghausen 1967.

Ross M. G., Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, I, Washington 1962.

Ševčenko I., Hagiography of the iconoclast period, ed. *A. Bryer, J. Herrin*, Iconoclasm, Birmingham 1975, 113–131.

Ševčenko N. P., Illustrated manuscripts of the Metaphrastian Menologion, Chicago 1990.

Sisiu I., Το πρόγραμμα στον εξωνάρθηκα του Αγίου Γεωργίου Ομορφοκκλησιάς, Ниш и Византија X, Ниш 2012, 353–372. [*Sisiu I.*, To programma ston exōnarthēka tou Hagiou Geōrgiou Omorphokklēsias, Niš I Vizantija X, Niš 2012, 353–372].

Spatharakis I., Byzantine wall paintings of Crete, II, Mylopotamos province, Leiden 2010.

Spatharakis I., Byzantine wall paintings of Crete. Rethymnon Province, I, London 1999.

Spatharakis I., Dated Byzantine wall paintings of Crete, Leiden 2001.

Stikas E. G., Une église des Paléologues aux environs de Castoria, Byzantinische Zeitschrift 51 (1958) 100–109.

Stylianou A., Stylianou J. A., The painted churches of Cyprus, London 1985.

Tantsis A., The so-called "Athonite" type of church and two shrines of the Theotokos in Constantinople, Zograf 34 (2010) 3–11.

Tomeković S., Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine, ed. *L. Hadermann-Misguich, C. Jolivet-Lévy*, Paris 2011.

Tourta A. G., Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι, Athena 1991. [*Tourta A. G.*, Hoi naoi tou Hagiou Nikolaou stē Vitsa kai Hagiou Mēna sto Monodendri, Athēna 1991].

Toutos N., Fousteris G., Εὑρετήριον τῆς Μνημειακῆς Ζωγραφικῆς τοῦ Ἁγίου Ὄρους 10ος–17ος αἰώνας, Athena 2010. [*Toutos N., Fousteris G.*, Euretērion tēs Mnēmeiakēs Zōgraphikēs tou Hagiou Orous 10os–17os aiōnas, Athēna 2010].

Vailhé S., Saint André de Crète, Echos d'Orient 5 (1901–1902) 378–387.

Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίου Διονυσίου. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ, Ἅγιον Ὄρος 2003. [Hiera Monē Hagiou Dionysiou. Hoi Toichographies tou katholikou, Hagion Oros 2003].

Бабић Г., Краљева црква у Студеници, Београд 1987. [*Babić G.*, Kraljeva crkva u Studenici, Beograd 1987].

Богдановић Д., Шшављанин-Ђорђевић Љ., Јовановић-Сшипчевић Б., Васиљев Љ., Цернић Л., Гроздановић-Пајић М., Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани, I, Београд 2011. [*Bogdanović D.*, *Štavljanin-Đorđević LJ.*, *Jovanović-Stipčević B.*, *Vasiljev LJ.*, *Cernić L.*, *Grozdanović-Pajić M.*, Opis ćirilskih rukopisnih knjiga manastira Visoki Dečani, I, Beograd 2011].

Валшер К., Значење портрета Данила II као ктитора у Богородичиној цркви у Пећи, ур. *В. Ј. Ђурић*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 355–358. [*Valter K.*, Značenje portreta Danila II kao ktitora u Bogorodičinoj crkvi u Peći, ur. *V. J. Đurić*, Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba, Beograd 1991, 355–358].

Грозданов Ц., Попрсја архијереја у олтару цркве Богородице Перивлепте у Охриду, Зограф 32 (2008) 83–89. [*Grozdanov C.*, Poprsja arhijereja u oltaru crkve Bogorodice Perivlepte u Ohridu, Zograf 32 (2008) 83–89].

Ђорђевић И. М., Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд 1994. [*Đorđević I. M.*, Zidno slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića, Beograd 1994].

Јеромонах Хризосшом Сшолић Хиландарац, Православни светачник, I–II, Београд 1988–1989. [*Jeromonah Hrizostom Stolić Hilandarac*, Pravoslavni svetačnik, I–II, Beograd 1988–1989].

Кајмаковић З., Зидно сликарство у Босни и Херцеговини, Сарајево 1971. [*Kajmaković Z.*, Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1971].

Кашанин М., Чанак-Медић М., Максимовић Ј., Тодић Б., Шакоша М., Манастир Студеница, Београд 1986. [*Kašanin M.*, *Čanak-Medić M.*, *Maksimović J.*, *Todić B.*, *Šakota M.*, Manastir Studenica, Beograd 1986].

Кесић-Рисшић С., Војводић Д., Менолог, ed. *В. Ј. Ђурић*, Зидно сликарство Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 377–425. [*Kesić-Ristić S.*, *Vojvodić D.*, Menolog, ed. *V. J. Đurić*, Zidno slikarstvo Dečana. Građa i studije, Beograd 1995, 377–425].

Кисас С., Оморфоклисија. Зидне слике цркве Светог Ђорђа код Касторије, Београд 2008. [*Kisas S.*, Omorfoklisija. Zidne slike crkve Svetog Đorđa kod Kastorije, Beograd 2008].

Лифшиц Л. И., Монументальная живопись Новгорода XIV–XV веков, Москва 1987. [*Lifšic L. I.*, Monumental'naja živopis' Novgoroda XIV–XV vekov, Moskva 1987].

Мавродинова Л., Земенската църква. История, архитектура, живопис, София 1980. [*Mavrodinova L.*, Zemenskata cŭrkva. Istorija, arhitektura, živopis, Sofija 1980].

Марковић М., Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Попис фресака и белешке о појединим програмским особеностима, Зограф 35 (2011) 119–140. [*Marković M.*, Ikonografski program najstarijeg živopisa crkve Bogorodice Perivlepte u Ohridu. Popis fresaka i beleške o pojedinim programskim osobenostima, Zograf 35 (2011) 119–140].

Марковић М., Илустрације патеричких прича у припрати хиландарског католикона, ур. *В. Кораћ*, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 505–532. [*Marković M.*, Ilustracije pateričkih priča u priprati hilandarskog katolikona, ur. V. Korać, Osam vekova Hilandara, Beograd 2000, 505–532].

Марковић М., Манастир Светог Никите код Скопља — историја и живопис, Београд 2004 (непубликована докторска дисертација). [*Marković M.*, Manastir Svetog Nikite kod Skoplja — istorija i živopis, Beograd 2004 (nepublikovana doktorska disertacija)].

Марковић М., Одблесци култа Св. Илариона Мегленског у поствизантијској уметности на Балкану, Зборник Матице српске за ликовне уметности 32–33, I, (2003) 213–219. [*Marković M.*, Odblesci kulta Sv. Ilariona Meglenskog u postvizantijskoj umetnosti na Balkanu, Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti 32–33, I, (2003) 213–219].

Медић М., Стари сликарски приручници, II, Београд 2002. [*Medić M.*, Stari slikarski priručnici, II, Beograd 2002].

Медић М., Стари сликарски приручници, III, Београд 2005. [*Medić M.*, Stari slikarski priručnici, III, Beograd 2005].

Мијовић П., Менолог, Београд 1973. [*Mijović P.*, Menolog, Beograd 1973].

Милисављевић Д., Враћевшница. Цртежи фресака, Нови Сад 1990. [*Milisavljević D.*, Vraćevšnica. Crteži fresaka, Novi Sad 1990].

Милошевић Д., Иконографија светога Саве у средњем веку, ур. *В. Ј. Ђурић*, Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 279–315. [*Milošević D.*, Ikonografija svetoga Save u srednjem veku, ur. *V. J. Đurić*, Sava Nemanjić — Sveti Sava. Istorija i predanje, Beograd 1979, 279–315].

Милошевић М., Миловановић О., Црква Св. Николе у манастиру Ново Хопово, Рад војвођанских музеја 4 (Нови Сад 1955) 249–272. [*Milošević M.*, *Milovanović O.*, Crkva Sv. Nikole u manastiru Novo Hopovo, Rad vojvođanskih muzeja 4 (Novi Sad 1955) 249–272].

Миљковиќ-Пейек П., Делото на зографите Михаило и Еутихиј, Скопје 1967. [*Miljković-Pepek P.*, Deloto na zografite Mihailo i Eutihij, Skopje 1967].

Мирковић Л., Руденица, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 11 (Београд 1931) 83–112. [*Mirković L.*, Rudenica, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 11 (Beograd 1931) 83–112].

Николић Р., Конзерваторски запис о живопису светог Саве у Богородичиној цркви манастира Студенице, II део, Саопштења XIX (1987) 37–79. [*Nikolić R.*, Konzervatorski zapis o živopisu svetog Save u Bogorodičinoj crkvi manastira Studenice, II deo, Saopštenja XIX (1987) 37–79].

Пејић С., Манастир Свети Никола Дабарски, Београд 2009. [*Pejić S.*, Manastir Sveti Nikola Dabarski, Beograd 2009].

Петковић С., Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614, Нови Сад 1965. [*Petković S.*, Zidno slikarstvo na području Pećke patrijaršije 1557–1614, Novi Sad 1965].

Петковић С., Манастир Света Тројица код Пљеваља, Београд 1974. [*Petković S.*, Manastir Sveta Trojica kod Pljevalja, Beograd 1974].

Петковић С., Фреске олтарског простора у цркви Јежевици из 1609. године — дело Георгија Митрофановића, Саопштења 34 (2002) 249–261. [*Petković S.*, Freske oltarskog prostora u crkvi Ježevici iz 1609. godine — delo Georgija Mitrofanovića, Saopštenja 34 (2002) 249–261].

Поповић Ј., Божанствене литургије, Београд 1978. [*Popović J.*, Božanstvene liturgije, Beograd 1978].

Поповић Ј., Житија светих за месец август, Београд 1976. [*Popović J.*, Žitija svetih za mesec avgust, Beograd 1976].

Поповић Ј., Житија светих за месец јули, Београд 1975. [*Popović J.*, Žitija svetih za mesec juli, Beograd 1975].

Поповић Ј., Житија светих за месец октобар, Београд 1977. [*Popović J.*, Žitija svetih za mesec oktobar, Beograd 1977].

Поповић Ј., Житија светих за месец септембар, Београд 1976. [*Popović J.*, Žitija svetih za mesec septembar, Beograd 1976].

Станић Р., Манастир Враћевшница, Горњи Милановац 1980. [*Stanić R.*, Manastir Vraćevšnica, Gornji Milanovac 1980].

Стародубцев Т., Сакос црквених достојанственика у средњовековној Србији, ур. *Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић*, Византијски свет на Балкану, II, Београд 2012, 523–548. [*Starodubcev T.*, Sakos crkvenih dostojanstvenika u srednjovekovnoj Srbiji, ur. *B. Krsmanović*, *LJ. Maksimović*, *R. Radić*, Vizantijski svet na Balkanu, II, Beograd 2012, 523–548].

Субошин-Голубовић Т., Календари српских рукописа прве половине XV века, ЗРВИ 43 (2006) 175–187. [*Subotin-Golubović T.*, Kalendari srpskih rukopisa prve polovine XV veka, ZRVI 43 (2006) 175–187].

Субошин-Голубовић Т., Минеји у Даниловом времену, ур. *В. Ј. Ђурић*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 253–259. [*Subotin-Golubović T.*, Mineji u Danilovom vremenu, ur. *V. J. Đurić*, Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba, Beograd 1991, 253–259].

Субошин-Голубовић Т., Типологија најстаријих српских минеја XIII и XIV века у светлу упоредних српско-византијских кодиколошких истраживања, Београд 1986 (магистарски рад). [*Subotin-Golubović T.*, Tipologija najstarijih srpskih mineja XIII i XIV veka u svetlu uporednih srpsko-vizantijskih kodikoloških istraživanja, Beograd 1986 (magistarski rad)].

Суботић Г., Иконографија светога Саве у време турске власти, ур. *В. Ј. Ђурић*, Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 343–354. [*Subotić G.*, Ikonografija svetoga Save u vreme turske vlasti, ur. *V. J. Đurić*, Sava Nemanjić — Sveti Sava. Istorija i predanje, Beograd 1979, 343–354].

Тодић Б., Грачаница — сликарство, Београд — Приштина 1988. [*Todić B.*, Gračanica — slikarstvo, Beograd — Priština 1988].

Тодић Б., Сликарство припрате Зрза и богослужење Страсне седмице, Зограф 35 (2011) 211–220. [*Todić B.*, Slikarstvo priprate Zrza i bogosluženje Strasne sedmice, Zograf 35 (2011) 211–220].

Тодић Б., Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998. [*Todić B.*, Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina, Beograd 1998].

Тодић Б., Старо Нагоричино, Београд 1993. [*Todić B.*, Staro Nagoričino, Beograd 1993].

Шево Љ., Манастир Ломница, Београд 1999. [*Ševo Lj.*, Manastir Lomnica, Beograd 1999].

Шево Љ., Неке посебности у програму и иконографији живописа у Враћевшници, Саопштења 42 (2010) 131–146. [*Ševo LJ.*, Neke posebnosti u programu i ikonografiji živopisa u Vraćevšnici, Saopštenja 42 (2010) 131–146].

Шево Љ., Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији, Бања Лука 2010. [*Ševo LJ.*, Srpsko zidno slikarstvo 18. vijeka u vizantijskoj tradiciji, Banja Luka 2010].

Штављанин-Ђорђевић Љ., Гроздановић-Пајић М., Цернић Л., Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије, I, Београд 1986. [*Štavljanin-Đorđević LJ.*, *Grozdanović-Pajić M.*, *Cernić L.*, Opis ćirilskih rukopisa Narodne biblioteke Srbije, I, Beograd 1986].

Dragana Pavlović
(Institut d'études byzantines de l'Académie serbe des sciences et des arts, Belgrade)

LE CULTE ET L'ICONOGRAPHIE DES DEUX ST. ANDRÉ DE CRÈTE

Les deux Saint-André, le premier saint André l'hymnographe et l'archevêque de Gortina en Crète et le second saint André, un martyr d'origine crétoise, étaient vénérés différémment à Byzance et dans les pays sous son influence culturelle, comme en témoignent leurs représentations sur les manuscrits illustrés et

sur les murs des temples médiévaux. Puisque l'archevêque crétois jouissait d'une plus grande notoriété que son homonyme, un nombre plus important de ses portraits d'époques différentes a été préservé sur un large territoire. La raison en est, comme souligné auparavant, sa grande renommée en tant qu'auteur du Grand Canon. Concernant la peinture médiévale serbe, la plus ancienne représentation de St. André en Serbie se trouve à Studenica, sous réserve qu'il figure au même endroit sur la couche du XIIIème siècle. Il y figure sur le mur est dans la zone inférieure du vestibule sud, représenté parmi les poètes les plus fameux du monde byzantin. Par la suite, la représentation de St. André de Crète se retrouve également à l'église de l'Annonciation à Gradac, parmi les archevêques sur le mur nord du prothésis. Cette peinture de Gradac est le plus ancien exemple serbe de l'inclusion de St. André au sein du groupe des Pères vénérés de l'église œcuménique, peinte symboliquement en tant que liturgie des archevêques. À une époque tardive, représenté également comme un des participants de la liturgie, St. André de Crète figure sur les fresques de l'église de Saint Nikita. Il sera ce même siècle-là encore figuré en entier, sur les fresques de l'autel d' Hilandar, et en buste à l'église du Roi à Studenica. Le portrait de St. André fut également peint dans les représentations ménologiques d'églises serbes telles que Staro Nagoričino, Gračanica, Pećka patrijaršija. On rencontre St. André de Crète en tant qu'archevêque sur les fresques d'autres époques plus tardives, comme dans l'autel de monastère de Piva, Ježevica et Novo Hopovo.

Dans l'art byzantin l'archevêque de Crète est le plus souvent représenté dans l'espace de l'autel en évêque, dressé debout ou en buste. Bien qu'ìl fut généralement représenté en homme agé à la barbe et aux cheveux blancs, les peintres médiévaux ont néanmoins varié son ìmage en modifiant la forme et la longueur de sa barbe. Parfois, St. André de Crète fut même peint en dehors de l'espace de l'autel, en évêque, comme c'est le cas à Studenica où il figure sur le vestibule sud, parmi d'importants moines-poètes, exemple unique dans toute la peinture murale médiévale serbe.

L'autre St. André, martyr de l'iconoclasme, était d'origine crétoise. Du fait d'une croyance longtemps entretenue parmi les fidèles que ses restes reposent à Κρίσει, c'est-à-dire dans le monastère de Crisis à Constantinople, il est souvent désigné comme André in Crisi. Or, il fut, comme des recherches l'ont déjà prouvées par le passé, un personnage purement inventé. Quelques fresques et représentations dans l'art Byzantin témoignent de son culte pendent tout le Moyen-âge, celui d'un saint martyr venue de Crète, un culte toutefois peu développé. Il est toujours peint en vieil homme à la barbe et aux cheveux blancs, habillé en moine. Hormis les représentations dans les ménologues peints, où André in Crisi figure non seulement dressé debout mais aussi en buste ou dans le cadre des représentations de son propre martyre (monastère de Cozia en Valachie, narthex des églises patriarcales de Peć, Koutloumous, Dionysiou, Dochiariou, etc.), il existe également d'autres variations comme figure isolée dressée debout, figurant sur la partie inférieure du programme, comme par exemple au monastère de Vatopédi où il est représenté à l'exonarthex, sur le côté nord du mur est.

Les similitudes des qualificatifs avec le nom ou mêmes les attributs iconographiques de l' archevêque Crétois, employés parfois pour représenter son homonyme moins connu, témoignent clairement de l'interférence de leurs cultes respectifs. Ainsi, la représentation de St. André in Crisi en habit monastique avec analabos et omophore dans le manuscrit Vat. gr. 1156 est une iconographie inhabituelle. Un exemple similaire est la représentation d' André in Crisi dans le manuscrit Vind. hist. gr. 6, où peint en évêque il répond aux traits iconographiques de St. André l'archevêque crétois. En tenant compte de la solution iconographique et du choix des moines représentés dans le programme de l' glise Saint Georges (Omorphocclisia), près de Kastoria, ainsi qu'au monastère de Lomnica, nous pouvons désormais reconnaitre dans le personnage identifié auparavant comme l' archevêque crétois St. André, son homonyme le soi-disant St. André in Crisi.

Зборник радова Византолошког института XLIX, 2012
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIX, 2012

UDC: 94:355.426](495.02)"12/13"
DOI:10.2298/ZRVI1249243K

SAVVAS KYRIAKIDIS
(University of Johannesburg, South Africa)

THE IDEA OF CIVIL WAR IN THIRTEENTH AND FOURTEENTH-CENTURY — BYZANTIUM

This paper discusses thirteenth and fourteenth-century Byzantine perceptions of civil wars, which were a common feature in the late Byzantine period. It investigates how the most important authors of the period understood and defined the idea of civil war. It explores the Byzantine understanding of the differences between military conflicts which were fought between subjects and employees of the emperor and wars the empire fought against its external enemies. In addition, it examines the views the imperial authorities and the authors of the period express about wars against enemies with whom the later Byzantines shared a common cultural, ethnic and religious background.

Key words: Civil war, Nicaea, Pachymeres, Kantakouzenos, Akropolites

This article will examine thirteenth and fourteenth-century Byzantine concepts of armed conflicts which can be defined as civil wars (*ἐμφύλιοι πόλεμοι*). Wars between aristocratic clans and between members of the inner imperial family were a common feature in the later Byzantine period. However, not many scholars have attempted to provide a definition of the idea of civil war in late Byzantium. In his discussion of Byzantine attitudes towards warfare, W. Treadgold suggested 'as a working definition of Byzantine civil war an armed conflict in which a significant number of Byzantine soldiers fought on both sides with a significant number of casualties.'[1] This is a reasonable definition and, possibly, applicable to most internal conflicts in Byzantium before 1204. However, it cannot describe accurately the complexities of the internal armed conflicts in late Byzantium. The presence of a significant number of Byzantine soldiers fighting on both sides was not necessary, since the Byzantine government had employed a large

[1] *W. Treadgold*, Byzantium. The Reluctant Warrior, edd. *N. Christie-M. Yazigi*, Noble Ideals and Bloody Realities Warfare in the Middle Ages, Leiden 2006, 224.

number of mercenary soldiers from outside the empire. Many of these mercenaries, such as the Catalan Grand Company, which was recruited by Andronikos II (1282–1328) in 1302, were large and self-interested bodies of soldiers that had their own internal organization. In 1305, disputes over payment and mutual mistrust resulted in an armed conflict between the Byzantine state and the Catalan Grand Company. Was this conflict a civil war, given that the Catalans were employees of the Byzantine emperor? In addition, some of the enemies of the so-called empire of Nicaea and of the early Palaiologan rulers shared a common ethnic, cultural and religious identity with them. Were the wars against them viewed as civil wars?

The complexities of the concept of civil war in later Byzantium are reflected in the accounts of the historians of the period. The most important source for the history of the so-called empire of Nicaea, George Akropolites, does not use the term civil war (*ἐμφύλιος πόλεμος*). Nonetheless, he makes the distinction between the war against an external enemy and the war against internal enemies. He calls the conspiracy of a group of Nicaean aristocrats against John III Vatatzes (1221–1254), which took place in 1224/1225, 'internal war' as opposed to the 'external war' (*ἔσω πόλεμος* and *ἔξω πόλεμος*) against the Latin empire of Constantinople. As he writes, the emperor learnt about the conspiracy while he was residing in Lampsakos and

> he destroyed the triremes with fire so that they will not fall into the hands of the Italians [The Latin Empire of Constantinople] and, judging the internal war to be of more importance than the external one, he left from there and went to the area of Achyraous, and there he made an investigation of the plot.[2]

Pachymeres makes numerous references to the idea and definition of civil war and, unlike Akropolites, he uses the term *ἐμφύλιος πόλεμος* to refer to internal armed conflicts. He states that upon the coronation of Michael VIII (1259–1282) the Nicaean magnates took an oath of loyalty to him. Pachymeres believes that they did so out of fear and because they wanted to avoid being blamed for causing civil wars, if they opposed him.[3] Furthermore, Pachymeres considers the military conflict which was the result of the rebellion of the inhabitants of the area of Zygenoi around Nicaea (1262) as a civil war. He writes that when Michael VIII was informed about the rebellion, he was enraged and sent the whole army to fight civil wars.[4] Similarly, he considers the conflict which followed the rebellion of the general and nephew of the emperor, Alexios Philanthropenos, in Asia Minor in 1295 as a civil war.[5] Therefore, Pachymeres defines as being civil wars, the conspiracy of the aristocratic elite against the emperor, the response of the throne to a revolt in a

2 Georgii Acropolitae Opera, ed. *A. Heisenberg*, Leipzig 1903, I, 37. For the conspiracy against John III see *R. Macrides*, George Akropolites. The History, Oxford 2007, 170.

3 Georges Pachymérès. Relations historiques, ed. *A. Failler*, Paris 1984–2000, I, 135–137.

4 Ibid., 261.

5 Pachymeres, III, 249.

rural provincial area in the early 1260s and the rebellion of a high-ranking military commander and member of the wider imperial family in the 1290s.

Moreover, Pachymeres implies that a common ethnic, cultural and religious identity is not the exclusive criterion for distinguishing a civil war from a war against external enemies. In 1301, Andronikos II employed a large group of Alan mercenaries. In 1302, they participated in the failed campaigns of the co-emperor Michael IX (1294–1320) in Magnesia and of the *μέγας ἑταιρειάρχης* Leo Mouzalon in Bithynia. Shortly afterwards, the Alans announced their intention to leave the empire. Pachymeres relates that when the Alans decided to depart, Andronikos II sent the *μέγας δομέστικος* Alexios Raoul to get back the weapons and horses the emperor had provided the Alans with. The Alans resisted and as Pachymeres comments, 'a dispute and civil battle (*μάχη φυλετική*) broke out. Although the armies were of different race, they were placed under a single authority, the imperial one. Therefore, this was a civil war (*ἐμφύλιος πόλεμος*).'[6] In the same context, Pachymeres describes the fighting between the Catalan Grand Company and the Byzantine government as a civil war. For instance, he argues that although by the end of March of 1304 had received their salaries, the Catalans did not campaign. Instead, they were involved in fighting civil wars. In addition, he remarks that members of the court of the co-emperor Michael IX, who after his failure to resist the advance of the Turcoman principalities in Asia Minor had established his court in Adrianople, complained of the attitude of the Catalans and requested to fight against them. Michael IX refrained them; however, he asked his father and senior emperor, Andronikos II, not to allow the Catalans march to Thrace because this would cause a civil war between the Byzantines and the Catalan Grand Company.[7]

Pachymeres' understanding of the idea of civil war emphasizes the political and economic and not the cultural and ethnic identity of the fighting parties. The Alans and the Catalans were not culturally connected to the Byzantines. They were not Romans. However, since they served in the Byzantine army they had economic bonds with the Byzantine state and were employees of the emperor. Therefore, the wars against them were internal wars, civil wars. Pachymeres' account of the conflict between the Byzantine state and its foreign mercenaries implies that the term *ἐμφύλιος πόλεμος* (a war fought between people of the same race/ethnicity) does not fully correspond to the nature of these conflicts. However, the absence of an appropriate term to describe accurately the conflicts between subjects or employees of the emperor who were of diverse cultural background led him to use the term '*ἐμφύλιος πόλεμος*.'

The period 1321–1354 was characterized by large-scale civil wars. The civil war which was fought intermittently from 1321 until 1328 between Andronikos II

---

[6] Pachymeres, IV, 351.

[7] Ibid., 433, 459, 463, 531. For the recruitment of the Catalan Company, its campaign in Asia Minor and the conflict between the Company and the Byzantine State see *A. Laiou*, Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronikos II, Cambridge MA 1972, 131–233.

and his grandson Andronikos III (1328–1341) was a war fought between those who possessed the largest shares of the empire's resources under Andronikos II and those who by Michael IX's unexpected death in 1320 lost their hope of gaining imperial favour and their priority in claiming offices and imperial grants. In 1341, the unexpected death of Andronikos III was followed by the outbreak of a civil war between John Kantakouzenos (John VI, 1347–1354), who claimed to be the defender of the legitimate rights of Andronikos III's son, John V Palaiologos (1341–1391) and the regency in Constantinople, which was led by the *μέγας δούξ* Alexios Apokaukos, the patriarch John Kalekas and Andronikos III's widow, Anna of Savoy. This civil war, which ended in 1347 with the victory of Kantakouzenos' party, was a conflict among aristocratic cliques, which fought over access to the empire's dwindling resources through the exertion of influence on the throne. The rival parties relied on networks based on kinship, common interest and patronage.[8]

Kantakouzenos, who was one of the main protagonists of these civil wars, as a result of which the empire suffered dramatic territorial losses, stresses repeatedly that these were conflicts fought between people of the same ethnic group (*ὁμόφυλοι*). The enemy parties were connected by social, cultural, religious and family bonds. It seems, though, that the term *ὁμόφυλοι* in the *Histories* of Kantakouzenos refers more to the leaders of the fighting parties and to the people of Byzantine towns who suffered the consequences of the war that was fought between claimants of the imperial authority and less to the opposing armies, which were largely composed of non-Byzantine mercenaries and allies. It is difficult to ascertain whether Kantakouzenos would consider any conflict similar to that between the Byzantine state and the Alans and the Catalans as civil war, since no such conflict took place during the period he describes in his *Histories*. Nonetheless, foreign mercenaries were an integral part of the armies that fought in the civil wars and the *Histories* of Kantakouzenos show that many of them, such as those who received from him the title of *kavallarioi* and played a leading role in the ceremony of his coronation in 1341, did not lack political and social ties with the Byzantine society.[9] Therefore, they were not viewed as outsiders and different from the native soldiers.

Moreover, Kantakouzenos repeatedly contrasts the Byzantine civil wars which were wars fought between *ὁμόφυλοι* with the wars against the 'infidel,' 'impious barbarians' and 'natural enemies' of the empire implying the Turks.[10] In 1322, when the forces of Andronikos III besieged and captured the town of Apros

---

[8] For the self portrayal of Kantakouzenos as the defender of John V's succession rights see. *F. Dölger*, Johannes VI. Kantakouzenos als dynastischer Legitimist, PARASPORA, Ettal 1961, 194–207. For a detailed analysis of the civil war of 1341–1347 see *K.-P. Matshke*, Fortschtritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jahrhundert: Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354, Berlin 1971.

[9] Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, edd. *L. Schopen — B. Niehbur*, Bonn 1828–1832, II, 166.

[10] Kantakouzenos, I, 160, II, 396, III, 57.

which was under the control of forces loyal to his grandfather Andronikos II, Kantakouzenos stated that no soldier from either side died in the battle, nor were any of the prisoners killed, because special care was shown by the younger Andronikos and God helped. According to Kantakouzenos, Andronikos III said, 'we should fight against the barbarians until the end. Against the *ὁμόφυλοι* we should fight as much as is profitable.'[11] In 1322, during the negotiations that led to the end of the first phase of the civil war of 1321–1328, Kantakouzenos remarked that the victory against those of the *ὁμόφυλοι* should be considered not as a victory, but instead, as the most shameful defeat.[12] When in 1327, the army loyal to Andronikos III led by Theodore Synadenos defeated an army led by Constantine Asan close to Constantinople, Andronikos III allegedly regretted that the dead were Byzantines and feared that some of them might have been very closely related to him. He considered that it would have been a great honour if they had fallen fighting the barbarians.[13]

The accentuation of the ethnic and religious identity of the Byzantines, who instead of fighting civil wars, should unite and fight against the impious barbarians is explained by the personal motives of Kantakouzenos. It does not mean that Kantakouzenos regretted the wars against his *ὁμόφυλοι*. Nor does it reflect the prevalence of an ideology which emphasized the religious, ethnic and cultural identity of the Byzantines in the wars against the Turks. The aim of Kantakouzenos was to justify his involvement in the civil wars and to exonerate himself from the charge that he contributed to the expansion of the Turks by using them as allies and mercenaries in the civil conflicts of the 1340s and 1350s. Moreover, the most important military operations led by Andronikos III and Kantakouzenos relied heavily on the military aid of Turcoman principalities and it should not be forgotten that Kantakouzenos compiled his account in the 1360s when the Ottomans were starting to expand in Europe at the expense of the Byzantines.[14]

Another fourteenth-century author who comments on the idea and nature of civil war in Byzantium and more specifically on the armed conflicts between members of the inner circle of the imperial family is the orator Theodore Potamianos. He refers to the conflict between John V and his son Andronikos IV (1376–1379) as a difference between the emperors. After the two rulers reached an agreement Potamianos wrought in 1382, 'we should be grateful, for the emperors finally put an end to their differences and saved us from a bleak fate.' He attributes the conflict to what he calls the littleness of the soul of the rulers and he is aware of the consequences the differences between the emperors have on state affairs. In a letter to Demetrios Kydones, he wrote, 'the civil war between the two emperors dragged the land of the Romans to this point of misfortune. As a result undeserv-

---

[11] Kantakouzenos, I, 124.

[12] Ibid., 156.

[13] Ibid., 287.

[14] On the dating of the *Histories* of Kantakouzenos see *D. Nicol*, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100–1460, Washington 1986, 100.

ing people have chanced upon the greatest honours and contrary to all justice and honours have amassed great wealth.'[15]

The observation that the Byzantine civil wars were fought either between subjects and employees of the emperor, or between people of the same ethnicity (*ὁμόφυλοι*) raises the question of the Byzantine identity when the empire waged wars against enemies with whom the Byzantines shared a common cultural and religious background, such as the state of Epiros and the principality of Thessaly.[16] These military conflicts have been treated as civil wars by modern scholars.[17] This interpretation relies on the fact that Epiros, Thessaly and Trebizond were 'Byzantine' successor states to the Byzantine empire which disintegrated in 1204. However, the rulers of these states and their subjects were not always seen as Byzantines by late Byzantine authors. And when they were viewed as Romans, the wars against them were not called civil wars. For Akropolites, who had personal reasons to dislike the Epirots, since he had been a prisoner of Michael II Komnenos Doukas (1230–1271), the state of Epiros together with the Turks, Bulgarians and Latins were the enemies of Nicaea.[18] For Akropolites, Romans are those who are with or on the side of the rulers of the so-called empire of Nicaea.[19] Therefore, the brother and successor of the ruler of Epiros Michael I Komnenos Doukas (1204–1215), Theodore Komnenos Doukas (1215–1230), was 'with the emperor of the Romans, Theodore I Lakaris (1204–1221), serving him like the rest of the Romans.' When in 1217 Theodore Komnenos Doukas defeated and captured the Latin emperor of Constantinople, Peter of Courtenay 'this was a great help to the Romans.'[20] However, when Theodore was proclaimed emperor in Thessalonica, he and his subjects became enemies of the empire.[21] Describing the annexation of Thessalonica, by John III in 1246, Akropolites states that the city became subject 'to the Romans, for those who had ruled it were opposed to the Romans.'[22] In his account of a conspiracy orchestrated by Michael II Komnenos Doukas and his uncle Theodore Komnenos Doukas, Akropolites relates that John III considered no others to be enemies of the empire of the Romans after the conquests of Constantinople, if not they. These statements show that in his narrative of Epirote affairs, Akropolites adopts the point of view of the so-called empire of

---

[15] Theodore Potamianos Letters, ed. *G. Dennis*, Byzantium and the Franks 1350–1420, London 1982, 21, 32–33.

[16] The ideological, political and ecclesiastical competition between Nicaea and Epiros over their legitimacy as successor states to the Byzantine empire are discussed in detail by *A. Stavridou-Zafraka*, Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειες να ανακτήσουν την αυτοκρατορία, Thessaloniki 1991; *A. Karpozelos*, The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros, Thessaloniki 1973.

[17] *Treadgold*, The Reluctant Warrior, 221, 224.

[18] For an analysis of the presentation of the state of Epiros in the *History* of Akropolites see *Macrides*, The History, 94–97.

[19] See *Macrides*, The History, 94.

[20] Akropolites, I, 25–26.

[21] Ibid., 34.

[22] Ibid., 83.

Nicaea according to which the Epirots were not proper Romans. They are 'the western race' and 'the inhabitants of the western parts'.[23] This approach reflects one of the consequences of the events of the period 1204–1261, which was the retreat of ideas concerning the unique position of the empire in the *οἰκουμένη* and its mission to spread Christianity.[24] The successor states to the Byzantine empire knew that they were the products of the abnormalities caused by the capture of Constantinople by the Crusaders in 1204 and believed that the real Byzantine empire would be restored only when the Latins were expelled from Constantinople.[25]

After the recovery of Constantinople in 1261, imperial propaganda revived Komnenian models and traditional ideological claims of ecumenism which had faded in the period 1204–1261.[26] The revival of ideas of imperial ecumenism supported the claim of world supremacy and of the preservation of imperial rule over the Christian *οἰκουμένη*, which, as the *μέγας λογοθέτης* Theodore Metochites comments, was much larger than the territories controlled by the Byzantine state.[27] This ideological framework could have permitted the development of concepts which represented the wars against Christian enemies of Byzantium as civil wars. This is indicated by an event reported by Pachymeres. He writes that in 1265 the patriarch Arsenios met Michael VIII who had returned from a failed campaign against Epiros. In this meeting, the patriarch reminded the emperor that he had prohibited him from campaigning against Christians, stating that there is nothing profitable in such campaigns. Arsenios told Michael VIII that he should thank God for saving his soul from the enemies, who were seeking it, referring to the combined Tatar and Bulgarian attack in Thrace in 1264, which put Michael VIII, who at that time was campaigning in the west against Epiros, in a very difficult position. Arsenios reminded the emperor that he had opposed the campaign against Michael II Komnenos Doukas, urging him not to provoke civil wars (*ἐμφυλίους πολέμους*). The patriarch also stated that Michael II Komnenos Doukas, was a Christian like Michael VIII. The prayers of the patriarch for Michael VIII are equally prayers for the Epirots because both belong to the folk of Christ.[28] Therefore, the patriarch of Constantinople considers the military conflict between the Byzantine empire and the state of Epiros as civil wars. The Epirots were Christians and consequently the war against them was a civil war. Arsenios' statement is the only instance in which the wars against Epiros are called civil wars. The lack of similar information indicates that probably the patriarch expressed his personal views concerning the nature of the conflict between Byzan-

---

[23] *Macrides*, The History, 95; Akropolites, I, 26, 83, 89 .

[24] *Stavridou-Zafraka* , Νίκαια και Ήπειρος, 217.

[25] Ibid., 212.

[26] *R. Macrides*, From the Komnenoi to the Palaiologoi: Imperial Models in Decline and Exile, ed. *P. Magdalino*, New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th–13th Centuries, Aldershot 1994, 273; *D. Angelov*, Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium 1204–1328, Cambridge 2007, 105–115.

[27] Theodori Metochitae miscellanea philosophica et historica, ed. *G. Müller*, Leipzig 1821, 717.

[28] Pachymeres, I, 313–315.

tium and Epiros and the role of the patriarchate. Furthermore, the bad relations between Arsenios and Michael VIII should be seen as the main reason why the patriarch opposed the emperor's wars against Epiros.[29]

Nevertheless, the available evidence indicates that the revival of traditional ideas of imperial ecumenism enabled the Palaiologoi to identify the wars they waged as wars aiming at the restoration of imperial rule over territories which they claimed as legitimately parts of the Byzantine empire. In this ideological framework the wars against the state of Epiros and the principality of Thessaly were not called civil wars but military actions against rebels. It may be argued that the identification of the other 'Byzantine' political entities as rebels implies a civil conflict. Indeed, unlike the Laskarids, the Palaiologoi viewed the Epirots as proper Romans. However, they were not subjects of the emperor although they ought to be so. Therefore, by promoting the idea that the rulers of Epiros and Thessaly were rebels, the Palaiologoi claim that they fought against enemies who resisted their established and legitimate rule. In his autobiography, Michael VIII states that in 1259 in the battle of Pelagonia, where the Byzantine army defeated the combined forces of the Epirots, the Latin principality of Achaia and their German allies, he defeated the 'Romans who had defected long ago.'[30] In the *τυπικόν* for the monastery of the archangel Michael, Michael VIII refers to 'the terrible raging against us of the renegades who are of the same Roman race as we.'[31] In 1262, John Palaiologos, Michael VIII's brother, campaigned against Michael II Komnenos Doukas. According to Pachymeres, John Palaiologos justified this campaign by stating that Michael II could no longer claim that he had the right to occupy imperial lands, using the justification that the emperor was outside of the *πατρίς* (Constantinople), since the emperor was restored to Constantinople.[32] In his account of the campaign of Andronikos III against the Epirots in 1339/1340, Kantakouzenos writes that the Angeloi had not gained their authority by liberating Epiros from barbarians. Instead, they were subjects of the Byzantine emperors and received from them the annual administrative authority over the land. However, they took advantage of the war between Byzantium and the armies of the Fourth Crusade and usurped the imperial authority over Epiros. When the Latins were expelled and the Byzantine rulers unified the parts of Europe and Asia they had for-

[29] In 1265, a synod deposed the patriarch Arsenios who had excommunicated Michael VIII on the account of his treatment of the young John IV Laskaris. Many clergymen and laymen refused to recognise Arsenios' succesors and formed a schism that would last for almost half a century. The Arsenite schism is connected to the dynastic opposition to the Palaiologi, as well as to the hostility of the population of Asia Minor to the Palaiologoi: *D. Geannakoplos*, Emperor Michael Palaiologos and the West. A Study in Byzantine-Latin Relations. 1258–1282, Harvard 1959, 271–272; *Laiou*, Constantinople and the Latins, 20–23, 34–36; *P. Gounaridis,*Το κίνημα των Αρσενιατών (1261–1310), Athens 1999, 35.

[30] Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua, ed. *H. Grégoire*, Byzantion 29–30 (1959–1960) 455.

[31] Byzantine Monastic Foundation Documents, edd. *J. Thomas — A. C. Hero*, Washington 2000, III, 1233.

[32] Pachymeres, I, 275.

merly ruled, they demanded Epiros from the Angeloi. However, they were not given it. Consequently, by campaigning against the Epirots, as Kantakouzenos concludes, Andronikos III is claiming his paternal authority. It has been argued that Kantakouzenos alludes to the fact that when Theodore Komnenos Doukas left Asia Minor for Epiros about 1207 to take over after the death of his brother he was made to swear an oath of loyalty to the rulers of Nicaea.[33]

It is worth noting that this imperial view of the wars against the Epirots is confirmed by a document compiled by the patriarch John Kalekas. The patriarch writes that when John Doukas Orsini (1325–1335) had died, the people of Ioannina should have thought sensibly and submitted to God's empire, as they ought to do. The Angeloi should rule Epiros as provincial governors and not as independent rulers.[34] This document is an indication that the views expressed by the patriarch Arsenios in the 1260s did not reflect the official imperial and ecclesiastical position according to which, the Epirots were Romans, however, the wars against them were military operations against rebels who defied the authority of the emperor in Constantinople and established their own independent political entity. Moreover, the principle of fighting for the re-imposition of imperial rule was compatible with the Byzantine ideas of the Just War as expressed in Byzantine legal texts and historical accounts of earlier periods of Byzantine history and have been analyzed by Angeliki Laiou. For instance, according to the *Eisagoge*, which was promulgated by the emperors Basil I, (867–886), Leo VI (886–912) and Alexander (912–913),

> the purpose of the emperor is to safeguard and maintain through his virtue to the things which exist; to acquire through vigilance the things lost; and to recover through his wisdom and through just victories the things which are absent.[35]

It has been shown that before 1204 there were instances which indicate that wars against Christian peoples could be viewed as civil wars. In the early tenth century, the patriarch Nicholas I Mystikos wrote numerous letters to the Bulgarian ruler Symeon (893–927) presenting the conflict between Byzantium and the Bulgarians as civil wars because both sides were Christians. For instance, he states that Symeon's attacks against Byzantium are violation of oaths, denial of faith and corruption of piety. He adds that it is a great scandal that the Bulgarians and the Byzantines, who both are inheritors of the brotherhood of Christ, are not at peace and that earth should stop polluted with Christian blood.[36] It has been argued that, the identification of wars against Christians with civil wars is connected to the ideological and diplomatic developments of the period and to the adoption by the

---

[33] Kantakouzenos, I, 520–524; *D. Nicol*, The Despotate of Epiros, 1267–1479. A Contribution to the History of Greece, Cambridge 1984, 2, 116–122.

[34] Das Register des Patriarchats von Konstantinopel 1315–1355, edd. *O. Kresten et al*, II, 96–98.

[35] *A. Laiou*, On Just War in Byzantium, ed. *J. Landon*, TO ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. Studies in Honor of Speros Vryonis Jr., 2 vols., New York 1993, I, 163, whose translation this is.

[36] Nicholas I. Patriarch of Constantinople, Letters, edd. *R.J.H Jenkins — L.G. Westernik*, Washington 1973, 26–74.

ruling Byzantine elite of an ideology which promoted the Christianization of foreign peoples as a means to exert political control over political entities that could not be easily subjugated by military means.[37]

Ideological and religious arguments with regard to the military conflicts with the Bulgarians were employed after 1204. Kantakouzenos reports that when in 1328 the Bulgarians raided Byzantine territories in Thrace, Andronikos III sent an embassy to the Bulgarian ruler Michael Šišman (1323–1330) complaining that he had broken their agreements. Kantakouzenos adds that the Byzantine emperor protested that since both armies were of the same religion they should fight together against the impious, meaning the Turks. Kantakouzenos remarks that a similar discussion took place in 1332 on the eve of the battle of Rosokastron, where the Bulgarians under their ruler John Alexander (1331–1371) inflicted a crushing defeat on the army of Andronikos III. When the Bulgarian emperor sent an embassy asking for peace, suggesting that each side maintain whatever it possessed at that moment, Andronikos III replied that it was not he who started that war and added that it is not right for the Bulgarians and the Byzantines to fight against each other, since both are Christians. Instead, they should fight united against the impious. It is interesting that Gregoras, a supporter of Andronikos II and a critic of Andronikos III, attributes this statement to the Bulgarian emperor.[38]

Kantakouzenos' statements that the Bulgarians and the Byzantines must not fight against each other should not lead to the conclusion that the later Byzantine empire had developed an ideology according to which wars against co-religious enemies were civil wars and should be avoided. By pointing out that he and Andronikos III opposed the wars against fellow Orthodox Christians, Kantakouzenos responds to the criticism that his policies contributed to the expansion of the Turks at the expense of the Byzantines and that he relied on Turkish allies and mercenaries to usurp the throne. Furthermore, when in 1323 and 1341 Kantakouzenos claims that he supported the waging of war against the Bulgarians, he made no reference to the religious identity of the enemy. Instead, in 1341 Kantakouzenos told the Bulgarian ruler John Alexander that he would not hesitate to send against him the army of the ruler of Aydın, Umur, who had offered to fight on the side of Kantakouzenos against the Bulgarians in exchange of booty.[39]

Demetrios Kydones, who was the *μεσάζων* of John VI Kantakouzenos, John V and Manuel II Palaiologos (1391–1425), is another fourteenth-century author who commented on the religious character of the conflict between the Byzantines and the Bulgarians. In 1366, he wrote that it would be ideal to ally with the Serbians and the Bulgarians against the Turks; however, the Byzantines should not forget that in the past the Serbians and the Bulgarians had attacked and seized

---

37 *I. Stouraitis*, Byzantine war against Christians — An *Emphylios polemos*?, Byz Sym 20 (2010) 93–101.

38 Kantakouzenos, I, 160, 462; Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. *L. Schopen*, Bonn 1829–1855, I, 484.

39 Kantakouzenos, I, 179–187, II, 57.

Byzantine lands without any provocation, that they had shown brutality towards the Byzantines, that they had imposed heavier taxation than the Turks, and they had not accepted the Byzantine proposal for alliance based on mutual religion.[40] Kydones made this statement in a period when the main priority of the Byzantine state was to attract military aid from the Latin west. Therefore it was important that people would be convinced that on the basis of past experiences the Byzantines could not expect any aid from their co-religious neighbours.

The comments of Kantakouzenos and Kydones with regard to the common religion of the Byzantines and the Bulgarians reflect their personal aims. It seems that in the late Byzantine period the dominating view of the Bulgarians in general is not one of brothers in faith, but of external enemies. For instance, Akropolites emphasizes the ethnic identity of the Bulgarians whom he calls race and kin (*φυλή, γένος*) and points out their enduring hatred for the Romans.[41] Theodore II Laskaris (1255–1259), who led two expeditions against the Bulgarians, praises his father John III, for punishing the Bulgarians for their treacherous attitude and for reminding them of their ancient subjection to the Byzantines.[42] Pachymeres, who sees the military conflicts between the Byzantine state and its large groups of foreign mercenaries as civil wars, does not call the wars against Christian political entities civil wars.

The main conclusion of this study is that the perception of civil war in thirteenth and fourteenth-century Byzantium was one of a military conflict inside the Byzantine state and between subjects and employees of the emperor regardless of the ethnic, cultural and religious identity of the combatants. Therefore, the military conflicts with groups of soldiers of fortune who had been employed by the imperial authorities, such as the Catalan Grand Company, could be defined as civil wars. The late Byzantines were involved in wars against enemies with whom they shared a common cultural and religious identity, such as the state of Epiros and the principality of Thessaly. However, these conflicts were not seen as civil wars. Wishing to promote their legitimacy as successors to the Byzantine empire the Laskarids of Nicaea portrayed the Epirots as external enemies of the empire. The Palaiologoi did not view the Epirots as external enemies. Imperial propaganda under the Palaiologan rulers promoted the idea that the wars against other 'Byzantine' political entities were campaigns against rebellious subjects who resisted the legitimate authority of the Byzantine emperor. The wars against them were just wars the aim of which was their incorporation to the restored Byzantine empire. Therefore, it was possible wars against the same enemy to be seen either as civil wars or as wars against an external enemy or wars against rebels. This shows that often the definition of what was a civil war and what was a war against

---

[40] Demetrios Kydones, Pro Subsidio Latinorum, PG 156, cols. 972–973.

[41] *Macrides*, The History, 90; Akropolites, 108,115,152.

[42] Teodoro II Duca Laskari. Encomio dell' imperatore Giovani Duca, ed. *L. Tartaglia*, Naples 1990, 51.

an external enemy or rebellious subjects depended more on political expedience and circumstance and less on the cultural and ethnic identity of the opponents.

LIST OF REFERENCES — ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Primary Sources — Извори

Byzantine Monastic Foundation Documents, edd. *J. Thomas — A.C. Hero*, Washington 2000.

Das Register des Patriarchats von Konstantinopel 1315–1355, edd. *O. Kresten et al*, Vienna 1981–2001.

Demetrios Kydones, Pro Subsidio Latinorum, *J.-P. Migne*, Patrologiae cursus completus series graeca, 156, cols. 962–1008.

Georges Pachymérès. Relations historiques, ed. *A. Failler*, Paris 1984–2000.

Georgii Acropolitae Opera, ed. *A. Heisenberg*, Leipzig 1903.

Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua, ed. *H. Grégoire*, Byzantion 29–30 (1959–1960) 448–474.

Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, edd. *L. Schopen — B. Niehbur*, Bonn 1828–1832.

Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. *L. Schopen*, Bonn 1829–1855.

Nicholas I. Patriarch of Constantinople, Letters, edd. *R.J.H Jenkins — L.G. Westernik*, Washington 1973.

Teodoro II Duca Laskari. Encomio dell' imperatore Giovani Duca, ed. L. Tartaglia, Naples 1990.

The letters of Theodore Potamianos, ed. *G. Dennis*, Byzantium and the Franks 1350–1420, London 1982.

Theodori Metochitae miscellanea philosophica et historica, ed. *G. Müller,* Leipzig 1821.

Secondary Works — Литература

Angelov, D., Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium. 1204–1328, Cambridge 2007.

Dölger F., Johannes VI. Kantakouzenos als dynastischer Legitimist, PARASPORA, Ettal 1961, 194–207.

Geannakoplos D., Emperor Michael Palaiologos and the West. A study in Byzantine-Latin Relations. 1258–1282, Harvard 1959.

Gounaridis P., Το κίνημα των Αρσενιατών (1261–1310), Athens 1999. [*Gounaridēs P.*, To kinēma tōn Arseniatōn (1261–1310), Athens 1999].

Karpozelos A., The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the principality of Epiros, Thessaloniki 1973.

Laiou A., Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronikos II, Cambridge MA, 1972.

Laiou A., On Just War in Byzantium, ed. *J. Langdon*, ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. Studies in Honor of Speros Vryonis Jr., 2 vols., New York 1993, 155–177.

Macrides R., From the Komnenoi to the Palaiologoi: Imperial Models in Decline and Exile, ed. *P. Magdalino*, New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium. 4th–13th Centuries, Aldershot 1994, 269–282.

Macrides R., George Akropolites. The History, Oxford 2007.

Matshke K.-P., Fortschtritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jahrhundert: Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354, Berlin 1971.

Nicol D., The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100–1460, Washington 1986.

Nicol D., The Despotate of Epiros, 1267–1479. A Contribution to the History of Greece, Cambridge 1984.

Stavridou-Zafraka, *A.,* Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθεια να ανακτήσουν την αυτοκρατορία, Thessaloniki1991. [*Stavridou-Zaphraka*, *A.,*

Nikaia kai Ēpeiros ton 13 aiōna. Ideologikē antiparathesē stēn prospatheia na anaktēsoun autokratoria, Thessalonike1991].

Stouraitis, I., Byzantine war against Christians — An *Emphylios polemos*?' Byzantina Symmeikta 20 (2010) 85–110.

Treadgold W., Byzantium. The Reluctant Warrior, edd. *N. Christie-M. Yazigi*, Noble Ideals and Bloody Realities Warfare in the Middle Ages, Leiden 2006, 209–233.

Савас Киријакидис

ИДЕЈА О ГРАЂАНСКОМ РАТУ У ВИЗАНТИЈИ 13. и 14. ВЕКА

Истраживање је посвећено византијским концептима оружаних сукоба у 13. и 14. веку, који могу бити дефинисани као грађански ратови (ἐμφύλιοι πόλεμοι), што је била уобичајена појава у позно-византијско доба.

Георгије Акрополит, историчар тзв. Никејског царства, не употребљава израз ἐμφύλιος πόλεμος да би описао унутрашње оружане сукобе. Ипак, говорећи о једном аристократском револту против Јована III Ватаца, он прави разлику између рата против спољњег непријатеља и рата против царевих унутрашњих непријатеља. За разлику од Акрополита, Пахимер употребљава израз ἐμφύλιος πόλεμος да означи унутрашње војне сукобе, као што је био локални револт Зигина. Из Пахимеровог угла посматрања заједничко етничко, религиозно и културно залеђе није био једини критеријум за разликовање грађанских ратова од ратова против спољашњих непријатеља Царства. Он коментарише сукобе између византијске државе и каталанских и аланских плаћеника као грађанске ратове, будући да су ови плаћеници били у служби царевој и, стога, његови поданици.

Кантакузин примећује да су грађански ратови представљали сукобе између људи истог етничког порекла (ὁμόφυλοι). Он у неколико махова прави разлику између ратова које међусобно воде ὁμόφυλοι и оних који се воде против неверних варвара и природних непријатеља Царства. Овакав приступ не подразумева развитак идеолошког гледишта које би наглашавало верски и етнички идентитет Византинаца у ратовима против Турака. Он открива, у ствари, Кантакузинов покушај да себе ослободи оптужбе да је његова политика довела до експанзије Турака на штету Византинаца.

Византинци позног времена били су уплетени у ратове против непријатеља са којима су делили заједнички културни, религиозни и етнички идентитет, као што је био случај са Епиром и Тесалијом. Расположиви подаци показују да су владари тзв. Никејског царства заступали идеју да су Епироти спо-

љашњи непријатељи и да нису прави Ромеји. За разлику од Ласкарида, Палеолози су у Епиротима и Тесалцима видели Ромеје. Међутим, ратови против њих нису били посматрани као грађански ратови, него као напори да се покоре некадашњи поданици. Означавањем Епирота и Тесалаца као побуњеника, византијски владари су своје кампање против њих оправдавали као праведне ратове, чији је циљ био да отпадници буду укључени у обновљено Византијско царство. Патријарх Арсеније био је једини представник византијске власти који је ратове против Епира шездесетих година 13. века прогласио грађанским ратовима. Међутим Арсенијеви погледи нису имали подршку ниједног каснијег византијског патријарха.

Зборник радова Византолошког института XLIX, 2012
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIX, 2012

УДК: 94(=163.41):327(495.02:497.11)"13":929
DOI:10.2298/ZRVI1249257P

БОЈАНА ПАВЛОВИЋ
(Византолошки институт САНУ, Београд)

СРБИ У ДЕЛИМА ДИМИТРИЈА КИДОНА*

Једна од централних тема Кидонових дела јесте византијска спољна политика. Узајамно неразумевање Византије и Запада, нарастајућа претња и свеприсутни страх од Турака Османлија, неповерење и у неку руку анимозитет према суседним државама (у првом реду према Бугарској и Србији Стефана Душана и његових наследника), три су главна чиниоца те спољне политике, у којој је учествовао и сам Димитрије Кидон. У овом раду акценат је стављен на његов однос према Србима, као и на вести које он о њима даје у својим делима. У раду се могу издвојити две главне целине. У првим поглављима акценат је стављен на вести о Србима у Кидоновим писмима. Последње поглавље, у коме се анализирају његови говори и аренга повеље Јована V Палеолога, коју је Кидон саставио, посвећено је његовом ставу према словенском суседу Царства.

Кључне речи: Кидон, Срби, Стефан Душан, варвари, писма.

One of the main topics of the works of Cydones is the foreign policy of Byzantium. Mutual incomprehension of Byzantium and the West, the growing threat and fear of the Ottoman Turks, lack of trust and, in a way, animosity towards the neighboring countries (primarily towards Bulgaria and Serbia in the time of Stefan Dušan and his immediate successors), represent three most important factors of that foreign policy in which Cydones also took part. This article deals with Cydones' perception of Serbs and the information he provides on them in his works. Two major parts can be discerned in this paper. The first chapters deal with the information Cydones' provides on Serbs in his letters. The last chapter, in which his speeches and the preambule of the charter of John V Palaiologos written by Cydones are being analyzed, deals with his perception of the Byzantine Slavic neighbor.

Key words: Cydones, Serbs, Stefan Dušan, barbarians, letters.

* Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта 177032 Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије

Димитрије Кидон (c. 1324/5 — c. 1397), велики византијски интелектуалац XIV века, оставио је иза себе многобројна сведочанства о периоду у којем је живео. Као и његови учени савременици, од којих су неки били и његови пријатељи (Никола Кавасила, Георгије Филозоф, Јован Ласкарис Калофер…), Кидон је учествовао у догађајима који су обележили његово време, покушавајући да пронађе одговор и решење за несреће које су задесиле Византију.[1] О томе, уосталом, сведоче и сама његова дела.[2] За овај рад су, међутим, од највећег интереса Кидонови списи који садрже податке о Србима. Реч је о писмима ученог Солуњанина, говорима Ῥωμαίοις συμβουλευτικός и Συμβουλευτικὸς ἕτερος περὶ Καλλιπόλεως, као и аренги повеље Јована V Палеолога из 1371. године, коју је Кидон саставио.

Епистолографски опус Димитрија Кидона садржи 450 писама насталих у широком временском распону од 1341. до 1394. године.[3] Кидонова кореспонденција покрива готово читав његов живот и непроцењиво је благо за историчаре који се баве XIV веком византијске историје. Писма су богата подацима о важним догађајима из византијске унутрашње и спољне политике, о културним и интелектуалним круговима, о свакодневици Ромеја, о поимању „других" у Византији. Кидонова писма, реторски веома вешто уобличена,[4] подједнако су важна и за проучавање византијске историје, али и византијске реторике и епистолографије.[5] Будући да је Кидон имао литерарне амбиције, рад на овим писмима представљао је колико проблем, толико и изазов.

Вести о Србима у Кидоновим писмима односе се само на спорадичне догађаје који су углавном били везани за грађанске ратове у Византији, сукобе са Турцима и пљачкање византијских градова у Македонији. Стога би Кидоново виђење словенских суседа Царства било непотпуно и недовољно разумљиво без прегледа других извора у којима учени Солуњанин помиње Србе. Кидонови политички говори и његова аренга употпуњују Кидонову перцепцију Срба, откривајући уједно и његов лични став према њима.

---

1 *I. Ševčenko*, The Decline of Byzantium Seen Through the Eyes of Its Intellectuals, DOP 15 (1961) 167–186.

2 За потпун списак Кидонових дела v. *F. Tinnefeld*, Demetrios Kydones, Briefe I–1 (Bibliothek der griechischen Literatur 12), Stuttgart 1981, 63–74 (даље: *Tinnefeld*, Briefe I–1).

3 У раду је коришћено Ленерцово издање писама Димитрија Кидона, као и превод који је на немачком језику приредио Франц Тинефелд.

4 Немају сва писма подједнаку литерарну вредност; *F. Tinnefeld*, Kriterien und Varianten des Stils im Briefcorpus des Demetrios Kydones, JÖB 32/3, Wien 1982, 257–266.

5 Опширније о византијској епистолографији и њеној проблематици v. *J. Sykutris*, Probleme der byzantinischen Epistolographie, Actes du IIème Congrès International des Études byzantines, Athens 1932, 295–310; *H. Hunger*, Die Hochspracliche profane Literatur der Byzantiner*,* München 1987*,* 199–234*; В. А. Сметанин*, Византийское общество XIII–XV веков по данным эпистолографии, Свердловск 1987; *M. Mullet,* The Classical Tradition in the Byzantine Letter, Byzantium and the Classical Tradition, edd. *M. Mullet, R. Scott*, Centre for Byzantine Studies, University of Birmingham 1981, 75–93; The Oxford dictionary of Byzantium, Volume 1, edd. *A. P. Kazhdan, A-M. Talbot, A. Cutler, T. E. Gregory, N. P. Sevcenko*, New York — Oxford, Oxford University Press 1991, 718–720.

Догађаји у Македонији 1344–1345

Прве вести Димитрија Кидона које би се могле довести у везу са Србима односе се на грађански рат 40-их година XIV века и говоре о нападу варварских одреда на Верију у којој је од 1343. године као заповедник боравио млађи син великог доместика, Манојло Кантакузин.[6] У писму из 1344. године,[7] славећи врлине сина Јована Кантакузина, Кидон наводи да је он показао велику ревност и храброст у борби против непријатеља, не задовољавајући се тиме да само чува оно што му је од оца било поверено. Напротив, Манојло, не остајући иза зидина града, излази и отворено се сукобљава са варварима који пљачкају: „Теби аплаудирају зато што ниси задржао само оно што ти је било поверено на чување и зато што ниси, затворен у тврђави, ако би и гледао са кула, држао за велико дело што *варвари* купе плен. Ти си пак сам напоље изводио војску на непријатеље (пошто си сматрао да и то припада твојим дужностима), побеђивао си борећи се и враћао си се побеђујући, мислећи на спас градова; чувајући њихово постојање, сада си заузео још неке од њих, и заузевши и њих према другима се окрећеш, и увећаваш славу цара сопственим напорима му потчињавајући градове.“[8] Поменути варвари, који су се налазили пред зидинама овог важног утврђења 1344. године могли би бити одреди српског краља. Иако се у самом писму нигде директно не помињу ни као Трибали ни као Срби, познато је да су одреди Стефана Душана већ првих година грађанског рата освојили значајне градове у Македонији, иступајући као савезници Јована Кантакузина.[9] Са друге стране, не смеју се занемарити подаци које нам доносе Нићифор Григора и Јован Кантакузин, који би могли упућивати на присуство других непријатеља у близини града. Оба византијска историчара обавештавају о пустошењу околине Верије од стране Турака

---

[6] PLP 5 (1981) No 10981. О постављењу Манојла у Верији v. Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, *cura L. Schopeni,* Bonnae 1828–1832, II, 391 (даље: Cant. II); Nicephori Gregorae Byzantina Historia, edd. *L. Schopen — I. Bekker*, I–III, Bonnae 1829–1855, II, 673 (даље: Greg. II). О карактеру Манојлове управе градом в. *Љ. Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972, 35–36 (даље: *Максимовић,* Провинцијска управа).

[7] В. коментар Tinnefeld-a о датовању писма у: *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 6, 113, n. I.

[8] „… Σὲ δὲ κροτοῦσιν ὅτι μὴ φυλάττειν μόνον ἠνέσχου τὰ παραδεδομένα, οὐδ’ εἴσω τειχῶν κατακεκλεισμένος μέγα νομίζειν εἰ τοὺς βαρβάρους ὁρῴης ἀπὸ τῶν πύργων ἄγοντας λείαν, ἀλλὰ ταῦτα τοῖς δεδεμένοις προσήκειν νομίσας αὐτὸς ἐξιὼν στρατιώτας ἦγες ἐπὶ τοὺς πολεμίους, καὶ συμβάλλων ἐτρέπου, καὶ νικῶν ἀνεχώρεις, μείζω ταύτην ταῖς πόλεσιν ἐπινοῶν σωτηρίαν, καὶ φυλάξας τὰς οὔσας νῦν προσέλαβες καῖ τῶν ἑτέρων, κἀκείνας ἑλὼν ἐφ’ ἑτέρας βαδίζεις, καὶ τὴν δόξαν αὔξεις τοῦ βασιλέως, τοῖς σαυτοῦ πόνοις ὑποτάττων ἐκείνῳ τὰς πόλεις.“ Démétrius Cydonès, Correspondance, publiée par *R. Loene*rtz, I (Studi e Testi 186), Città del Vaticano 1956, No 17, 46–47 (даље: Cydonès, Correspondance I); *Tinnefeld*, Briefe I, No 6, 112. Ову акцију помиње и *F. Kianka*, Demetrius Cydones (c.1324 — c.1397): intellectual and diplomatic relations between Byzantium and the West in the fourteenth century, New York 1981, 43 (даље: *Kianka,* Demetrius Cydones).

[9] После неуспеле акције против Сера, Стефан Душан је покорио готово читаву Албанију (сем Драча), а заузео је и градове у јужној Македонији — Воден, Костур и Хлерин. В. Историја српског народа, I, Београд 1981, 518 (*Б. Ферјанчић*) (даље: ИСН, I); *Р. Радић*, Време Јована V Палеолога (1332–1391), Београд 1993, 136–137 (даље: *Радић,* Време Јована V). За освајање Костура и Хлерина в. ИСН, I, 519.

Селџука (који се у оба извора помињу као Персијанци), савезника Алексија Апокавка, 1343. године. Иако се приповедање Григоре и Кантакузина унеколико разликује, обојица помињу поробљавање становништва и пљачкање територије,[10] на које би се можда могле односити Кидонове инсинуације на варваре.

Као што се из приложеног може видети, не може се са сигурношћу утврдити кога је Димитрије Кидон имао у виду када је у свом писму поменуо варваре који купе плен. У прилог претпоставци да би под варварима пре требало подразумевати српске трупе Стефана Душана него турске савезнике Алексија Апокавка ишао би и хронолошки след догађаја. Наиме, постављење Манојла Кантакузина у Верији десило се после инцидента са Селџуцима (на такав след догађаја упућују приповедања и Григоре и Кантакузина) и нема никаквих података о томе да се син великог доместика упустио у борбу против њих. Осим тога, Кидоново писмо се односи на 1344. годину када је, као што је већ речено, Стефан Душан постао много већа претња по византијске територије него што су то, у том моменту, могли бити турски савезници Алексија Апокавка и Јована Кантакузина.[11] Јован Кантакузин, коме је Стефан Душан од савезника постао противник, имао је много разлога да страхује од успеха српског краља. Као што су наступајући догађаји показали, српски краљ је 1345/6. године успео да заузме Верију.[12] Може се рећи да у светлу ових збивања вести Димитрија Кидона о акцији Манојла Кантакузина постају још значајније. Оне сведоче о важности Верије, тешком положају у коме се град тада налазио, пред чијим су се капијама сукобљавали византијски и српски одреди.[13]

Ипак, не би требало испустити из вида ни чисто књижевни моменат који би дозвољавао литерарна претеривања и генерализацију самих догађаја. Будући да је ово Кидоново писмо енкомион Манојлу Кантакузину, византијски ретор је могао представити храброст свог јунака у борби против варвара уопште, описујући његово начелно држање према непријатељима као заповедника и чувара града. Стога не би требало искључити могућност да се под поменутим варварима подразумевају и Селџуци и Срби.

---

[10] Greg. II, 671; Cant. II, 381. V. *G. Ch. Chionidi,* Ιστορία τῆς Βέροιας, τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς, Θεσσαλονίκη 1970, 44.

[11] Емир Ајдина, Умур, дошао је у помоћ Јовану Кантакузину, искрцавши се са својим бродовима на острву Еубеји 1343. године. Те исте године је похарао територије које су Срби држали. Greg. II, 671–672; Cant. II, 383–391. Кантакузин, разуме се, даје другачији приказ ситуације, наводећи да је наредио Умуру да не плени територије српског краља. Cant. II, 391.

[12] *Радић*, Време Јована V, 187; *Љ. Максимовић,* Верија у политици Стефана Душана, ЗРВИ 41 (2004) 346–347 (даље: *Максимовић,* Верија); *Б. Ферјанчић, С. Ћирковић*, Стефан Душан, краљ и цар 1331–1355*,* Београд 2005, 146–147 (даље: *Ферјанчић, Ћирковић*, Стефан Душан).

[13] О великој активности око града сведоче и речи Јована Кантакузина, као и Нићифора Григоре. V. Cant. II, 351–355, 357–362, 372–375; Greg. II, 654–655, 658–661; Византијски извори за историју народа Југославије, VI, Београд 1986, 243–251, 433–449 (*Б. Ферјанчић*) (даље: ВИИНЈ, VI). О стратешком значају Верије в. *Максимовић,* Верија, 341–342.

Димитрије Кидон у својим писмима ниједанпут није поменуо Србе као савезнике Јована Кантакузина.[14] Као највероватније објашњење Кидоновог ћутања о „пријатељству" Кантакузина и Стефана Душана намеће се Кидонова неупућеност у околности под којима је дошло до склапања њиховог савеза.[15] Са друге стране, мало је вероватно да би Димитрије Кидон поменуо заједничке акције двојице савезника, уперене против самих византијских територија, чиме би дискредитовао будућег цара, пријатеља свога оца и човека коме се лично дивио.[16] Међутим, учени Византинац морао је бити упућен у даљи ток грађанског рата поготову када су у питању акције у Македонији, области у којој се налазио Кидонов родни град, Солун, и у којој је Кидон боравио током већег дела трајања непријатељстава између великог доместика и регентства у Цариграду.[17] Овакво тврђење поткрепљују његова писма упућена Јовану Кантакузину, у којима, поред похвала и величања самог Кантакузина, Кидон помиње доместикове успехе у Тракији супротстављајући томе лоше стање у Македонији, опљачканој од стране варвара.[18]

Годину 1345. такође су обележиле ратне операције Кантакузина и Стефана Душана у Тракији и Македонији. Реч је о периоду који је, како се показало, био од изузетног значаја и за српског краља и за великог доместика. Кантакузин је постигао извесне успехе у Тракији, док је Душанов притисак на Македонију све више растао. У једном од својих писама Кидон, хвалећи Кантакузина пошто је донео Тракији мир, позива великог доместика да донесе олакшање и Македонији, у којој се Кидон тада налазио. По доласку Кантакузина: „…варвари ће тутњити као јато птица прибојавајући се великог јастреба."[19] Варвари, које Кидон помиње, којих се Ромеји при самом погледу са зидова грозе,[20] могли би, као и у случају претходног писма, бити војнички одреди Стефана Душана. Уколико се ово тумачење прихвати, Кидоново писмо из 1345. године[21] могло би бити и важна одредница за датовање Душановог освајања Верије, ако се зна да је Кидон тада боравио у овом граду.[22]

---

14 Два Кидонова писма Кантакузину су датована у 1342/3 годину, дакле, тада када је постојао савез Стефана Душана и Кантакузина.

15 На неслагања у приказивању склапања савеза Кантакузина и Стефана Душана и у расветљавању споразума који је том приликом између њих склопљен наилазимо и код два главна извора ове епохе, Григоре и Кантакузина. В. *С. Пириваūрић,* Улазак Стефана Душана у Царство, ЗРВИ 44 (2007) 389–391 (даље: *Пириваūрић,* Стефан Душан).

16 В. *М. А. Поляковская*, Димитрий Кидонис и Иоанн Кантакузин (к вопросу о политической концепции середины XIV в.), ВВ 41 (1980) 173–183.

17 Кидон је тек 1346. прешао у Тракију. V. *Kianka,* Demetrius Cydones, 50–51.

18 V. Cydonès, Correspondance I, No 6, 31–32; *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 7, 117–118; Cydonès, Correspondance I, No 7, 33–34; *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 8, 122–123; Cydonès, Correspondance I, No 8, 34–35; *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 10, 131–133.

19 Cydonès, Correspondance I, No 7, 33–34; *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 8, 123.

20 Cydonès, Correspondance I, No 7, 34; *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 8, 123.

21У писму се помињу алузије на масакр у Солуну из 1345, што Тинефелда опредељује за датовање овог писма у поменуту годину. V. *Tinnefeld*, Briefe I–1, 123, n. I.

22 *Kianka,* Demetrius Cydones, 46. За проблематику датовања пада Верије под власт Срба в. *Максимовић,* Верија, 346–347; ВИИНЈ VI, 486, н. 411а (*Б. Ферјанчић*).

Још једно Кидоново писмо из 1345. године говори о тешком стању у Македонији: „Код нас су (у Македонији — прим. аутора) и мука и несрећа и остале жалости у великом броју. Од градова су неки у рукама варвара, а у другима влада, ако не куга или сплетке, оно буна.“[23] Под градовима који се налазе у рукама варвара могуће је видети и град Сер, освојен од стране Стефана Душана септембра 1345. године.[24]

Акције варварске војске око градова у Македонији и борбе чланова породице Кантакузин против њих у писмима ученог Солуњанина добијају једну књижевну ноту, која тежи да супротстави храброст Ромеја силини варвара. Са друге стране, када се књижевни елемент стави на страну, не може а да се не примети да су подаци у овим писмима изузетно драгоцени и некада су и једина сведочанства о одређеним војним акцијама (попут акције Манојла Кантакузина). Ипак, један од најважнијих догађаја у току овог грађанског рата није остао забележен у Кидоновим делима, што не значи да је ћутање византијског учењака недовољан показатељ његовог става.

Крунисање Стефана Душана за цара на Ускрс 1346. године, као и крунисање Јована Кантакузина у Једрену исте године, нису оставили трага у Кидоновим писмима.[25] Међутим, треба истаћи да се Кидон Јовану Кантакузину, у писмима која су њему била упућена, обраћа као василевсу. Прво такво писмо упућено византијском претенденту потиче из 1341/1342. године: „Узвиси се, *царе*, твоје достојанство подигни на Зевсову планину; да те је Платон упознао, рекао би да су краљевска душа и ум рођени.“[26] Јован Кантакузин је у Кидоновим писмима из периода грађанског рата 40-их година представљен као идеални владар, он је ὁ πάντα ἄριστος βασιλεύς[27] чија су милост, памет, брига за поданике и старање о добробити Царства неизмерне.[28]

Кидоново обраћање Јовану Кантакузину као василевсу пре његовог уласка у Цариград 1347. године јасно показује да чин проглашења и крунисања

[23] Cydonès, Correspondance I, No 8, 34; *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 10, 132.

[24] *Tinnefeld*, Briefe I–1, 133, n. I.

[25] Сматра се да је ово Кантакузиново крунисање било само одговор на крунисање „варварина“, којим је византијски претендент на престо хтео да потврди легитимитет свог положаја у односу на српског краља. В. *Б. Ферјанчић*, Византија према Српском царству, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука 10 (1998) 161 (даље: *Ферјанчић,* Византија); *Радић*, Време Јована V, 160–161. Треба подсетити да се велики доместик још на самом почетку грађанског рата прогласио за цара, 26. октобра 1341. године, у Дидимотици, после чега га је васељенски патријарх, Јован XIV Калекас, екскомуницирао као узурпатора и непријатеља легитимног цара, Јована V Палеолога. О овоме је издата и посебна одлука синода 1341, која је свакако била обзнањена и читавом Царству. Овај чин патријарха је, без сумње, битно утицао на присталице Јована Кантакузина да се држе подаље од сарадње са великим доместиком. Ипак, патријархов акт није поколебао Димитрија Кидона у његовој посвећености Јовану Кантакузину, који уопште не помиње одлучење великог доместика.

[26] Cydonès, Correspondance I, No 11, 37; *Tinnefeld,* Briefe I–1, No 3, 92.

[27] Cydonès, Correspondance I, No 12, 39, *Tinnefeld,* Briefe I–1, No 5, 106, n. 11.

[28] *Tinnefeld,* Briefe I–1, 95–100. О царској идеологији у Кидоновим писмима v. *C. Zgoll,* Heiligkeit-Ehre-Macht. Ein Modell für den Wandel der Herrschaftskonzeption im Spätmittelater am Beispiel der byzantinischen Kydonesbriefe, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 2007.

Јована Кантакузина за цара у току грађанског рата нису били непознати ученом Солуњанину. С тим у вези, са разлогом би се могло тврдити да Кидону није било непознато ни крунисање Стефана Душана.[29] Непомињањем ових поступака српског владара и великог доместика Кидон можда није желео да покреће сложене проблеме око питања царске идеологије, легитимитета и царске власти, будући да се легитимни цар, Јован V Палеолог (иако тада дете) налазио у Цариграду. Кидон се, као што је потпуно јасно, определио за „свог цара". Кантакузина и Кидона везивало је пријатељство Кидоновог оца са великим доместиком, као и тешка ситуација у којој се Кидон нашао после очеве смрти.[30] Слављењем Кантакузинових вештина и способности, кроз које је овековечио његове подвиге,[31] Кидон је од Кантакузина очекивао спас, како за Царство погођено грађанским ратом тако и за себе самог.[32]

Долазак Јована Кантакузина на престо византијских царева 1347. године значио је за Кидона почетак његове политичке каријере, настањивање у Цариграду, недостатак времена за литерарни рад, али и одређену материјалну сигурност, која му је, после 1345. године, била изузетно потребна. Кидонова служба на двору Јована VI Кантакузина омогућила му је и упућеност у спољнополитичка збивања,[33] а у вези са тим и сусрет са Западом, који је за даљи Кидонов живот и његове политичке ставове био пресудан.[34]

Догађаји око Солуна 1345/1346. године

У вези са описом стања у Македонији вредна је пажње и вест из Кидоновог писма упућеног његовом учитељу, касније цариградском патријарху

[29] О самој титули Стефана Душана, као и о његовим претензијама у науци се доста расправљало. Овде ћу навести само неке од најважнијих радова: *Љ. Максимовић*, Грци и Романија у српској владарској титули, ЗРВИ 12 (1970) 61–78; *S. Ćirković,* Between Kingdom and Empire: Dušan's State (1346–1355) Reconsidered, Βυζάντιο και Σερβία κατά των ΙΔ' αιώνα, Αθήνα 1996, 110–120; *N. Oikonomides,* Emperor of the Romans — Emperor of the Romania, Βυζάντιο και Σερβία κατά των ΙΔ' αιώνα, Αθήνα 1996, 121–128; *Љ. Максимовић*, Српска царска титула, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука 10 (1998) 173–189; *С. Ћирковић*, Србија и царство, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука 10 (1998) 143–153; *Lj. Maksimović,* L'empire de Stefan Dušan: genèse et caractère, Travaux et mémoires 14 (2002), Mélanges Gilbert Dagron, 415–428; *С. Марјановић-Душанић*, Елементи царског програма у Душановој повељи уз „Законик", Прилози за КЈИФ LXV–LXVI/1–4 (1999–2000) 3–20; *Пириваѿрић,* Стефан Душан, 381–409.

[30] Кидонов отац умро је 1341. године, по повратку са мисије у Златну Хорду. О том посланству v. *V. Laurent,* L'assaut avorté de la Horde d'Or contre l'empire byzantin, REB 18 (1960) 145–162.

[31] Познато је да је Кидон написао два похвална говора Јовану Кантакузину, пошто је овај заузео Цариград и ступио на престо византијских царева. *Kianka*, Demetrius Cydones, 55–56; *J. Ryder*, The Career and Writings of Demetrius Kydones. A Study of Fourteenth-Century Byzantine Politics, Religion and Society, Leiden–Boston 2010, 50–55 (даље: *Ryder,* Career and Writings).

[32] Очева смрт, грађански рат, устанак зилота у Солуну, губитак великог дела породичног иметка, куга, а убрзо затим смрт мајке и сестара, обележили су овај период Кидоновог живота.

[33] Претпоставља се да је Кидон вршио службу месазона. V. *Kianka,* Demetrius Cydones, 60–64; *J. Verpeaux,* Contribution à l'étude de l'administration byzantine: ho mesazon, BS 16 (1955), 270–296.

[34] *Kianka,* Demetrius Cydones, 93–136.

Исидору,[35] 1346. године, у којем Кидон говори о активностима „непријатељске“ војске око Солуна. Жалећи се на раздвојеност од мајке и сестара,[36] Кидон описује у писму патријарху стање у свом родном граду: „Ни наше сестре не могу да сазнају како смо, нити ја сам знам шта је са њима, осим онога што се преко гласина чује: да непријатељи опкољавају отаџбину (Солун — прим. аутора) (ὡς περικάθηνται μὲν οἱ πολέμιοι τὴν πατρίδα), да дела грађана нису ништа разумнија од дела варвара и да је онима, које страна власт неће, само још смрт остала.“[37]

Вестима Димитрија Кидона о опасности која је 1346. године претила Солуну требало би се детаљније позабавити. Млади Солуњанин, који се током читавог свог живота интересовао за збивања у Царству, а понајвише за она у свом родном граду, пратио је и у току грађанског рата дешавања у Солуну. Под поменутим непријатељима могли би се препознати одреди Стефана Душана, будући да је српски цар једини од „варвара“ тада био у могућности да покуша да освоји Солун.[38] Турци Османлије, са којима је Кантакузин склопио савез у лето 1346. године,[39] тек је требало да почну своја освајања на Балкану.

Још једно дело Димитрија Кидона, *Монодија ӣалима у Солуну*, упозорава на непријатељску војску која прети Кидоновом родном граду.[40] У тексту насталом 1345. године по погрому аристократа у Солуну, Кидон је забележио: „Када је пао војник, није преостао нико ко би био кадар да заустави непријатеље који наступају; штавише, неће бити никога ко би могао да посаветује шта би ваљало учинити. А сада, када су се непријатељи приближили, они у граду, који се окрећу против истоплеменика, најежиће се када пред вратима (града) буду угледали војску која сија…“[41] Иако Кидон не помиње ко би непријатељи пред градом могли бити, намеће се закључак да би се могло радити о Србима.[42] У прилог претпоставци да су одреди Стефана Душана могли угрозити други град Царства ишло би и сведочанство Нићифора Григоре, који није искључивао могућност напада Срба на други град Царства у току грађанског рата: „А Солуну се није допадало да се било коме потчини, ни Кантакузину ни владару Срба.“[43]

---

35 О патријарху Исидору v. PLP 2 (1977) No 3140.

36 Кидон се тада налазио у Тракији, у табору Јована Кантакузина; *Kianka*, Demetrius Cydones, 50.

37 Cydonès, Correspondance I, No 43, 77; *Tinnefeld*, Briefe I–1 , No 16, 156.

38 V. *Tinnefeld,* Briefe I–1, No 16, n. II, 157.

39 *Радић*, Време Јована V, 156.

40 На део Кидоновог текста у *Монодији*, који говори о непријатељима пред градом Светог Димитрија, пажњу је скренуо Радивој Радић. В. *Р. Радић*, Срби пред градом Светог Димитрија (Једна алузија Димитрија Кидона у „Монодији палима у Солуну“), ЗРВИ 39 (2001/2002) (даље: *Радић*, Срби пред градом Светог Димитрија) 221–224.

41 Превод према: *Радић*, Срби пред градом Светог Димитрија, 223.

42 Исто, 223–224.

43 Исто, 222, н. 10. О акцијама српске војске око Солуна 1346. године, Јован Кантакузин није забележио ништа. Из његовог дела сазнајемо да се српски владар са војском нашао пред капијама Солуна 1349/50 године, када се и власт зилота у другом граду Царства колебала коме

С обзиром на податке који се о непријатељској војсци око Солуна у наведеним изворима могу наћи, поставља се питање када се поменута акција могла одиграти? Terminus post quem у овом случају представља само време настанка *Монодије*, дакле септембар 1345. године.[44] Војска српског владара Стефана Душана је тих дана морала бити недалеко од Солуна, пошто је познато да су Срби заузели Сер 24. септембра 1345. године. Са друге стране, писмо у коме се помиње опкољавање града од стране непријатељске војске датовано је у 1346. годину, пошто Кидон помиње да је: „...*сада већ друга година* (καὶ νῦν ἔτος τουτὶ δεύτερον) од како ја плачући чезнем за мајком, и она, у сузама због дешавања, још више тугује над мојим одсуством, и нама још живима се чини да трпимо судбину мртвих."[45] Наиме, познато је да је Кидон напустио родни град у пролеће 1345. године и да се од тада једно време налазио у Верији, где је, уосталом, и написао *Монодију палима у Солуну*.[46] Кидоново помињање „већ друге године" коју проводи одвојен од своје породице, намеће 1346. као годину настанка писма.[47] Још прецизније, писмо би, према Тинефелду, требало датовати у лето/јесен 1346. године.[48] Стога би се ова акција српске војске око Солуна могла сместити у тај период, при чему је, као што видимо из *Монодије*, већ 1345. Солуну претила опасност од Душанових трупа.[49] Освајање Солуна био би и природан редослед догађаја у Душановом војном напредовању, пошто се под његовом влашћу, поред Сера, од 1345. године налазило и читаво полуострво Халкидика са Светом Гором.[50]

Право је питање међутим, коликог је обима могла бити акција Стефана Душана око Солуна. Мало је вероватно да би Нићифор Григора и Јован Кантакузин пропустили да на страницама својих дела детаљно пропрате тај подухват српског владара, уколико је до иоле озбиљније опсаде Солуна те године дошло. Могуће је закључити да су се трупе Стефана Душана заиста налазиле пред зидинама града, али о неком озбиљнијем нападу не може бити говора. Највероватније је да је византијски ретор читаву ствар преувеличао, што би било у складу са правилима реторике, али и са личним страховањем ученог Византинца за судбину свог родног града. Вероватно да је, као и у случају Верије, Стефан Душан у више наврата покушавао да потчини Солун, те је и Кидонова вест о акцији из 1346. године могући одјек једне од њих.

од двојице бивших савезника да преда град. На крају су Кантакузинове присталице у Солуну допринеле предавању града цару — писцу 1350. године.

44 *Радић,* Срби пред градом Светог Димитрија, 223, н. 14.

45 Cydonès, Correspondance I, No 43, 77; *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 16, 156.

46 *Kianka,* Demetrius Cydones, 46.

47 *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 16, 157, n. I.

48 Ibid.

49 О Душановом кретању у том периоду в. *М. Пурковић*, Итинерар краља и цара Стефана Душана, Гласник Скопског научног друштва 19, Одељење друштвених наука књ. 11, Скопље 1938, 240.

50 ИСН, I, 523 (*Б. Ферјанчић*).

Битка код Дидимотике

Битка код Дидимотике, која је унеколико наговестила стално турско присуство на Балкану, одиграла се 1352. године у јеку још једног грађанског рата између Јована VI Кантакузина и Јована V Палеолога. Јован VI, који је само годину дана пре тога покушао да склопи савез са Србима и Бугарима против Турака Османлија,[51] још једном је посегао за савезом са својим зетом Орханом.[52] Кантакузинов други зет, млади цар Јован V Палеолог, склопио је савез са Стефаном Душаном и бугарским царем, Јованом Александром. Две супротстављене војске није предводио ниједан од двојице царева. Битка је остала ограничена на сукоб између Османлија предвођених Орхановим сином, Сулејманом, и Срба предвођених Душановим казнацем, Бориловићем.[53] Исход битке је познат — српске трупе су поразили Турци,[54] а сам Јован VI могао је својим подвизима да придода још један успех.

Димитрије Кидон описује битку код Дидимотике у два писма. Прво, упућено Јовану VI Кантакузину, права је похвала цару и у њему се битка прославља као једна од највећих Кантакузинових победа.[55] Друго писмо, упућено Кидоновом пријатељу, Јовану Поту,[56] јасније изражава Кидонов став — његово незадовољство грађанским ратом у Царству, који је довео до тога да се склапају савези са непријатељима.[57]

Писмо упућено Јовану Кантакузину специфично је и по терминима које Кидон употребљава да означи све „варваре“ који су у бици учествовали. Кидон се кличући пита: „… Где је частољубље Миза (Бугара) после пораза? Где је одважност Трибала (Срба) које је расло кроз наше градове и наше Царство?“[58] После подсмешљивих речи које је упутио Србима и Бугарима, Кидон говори о успеху који су Персијанци (Турци) остварили над непријатељем, као и о бекству трупа Стефана Душана са бојног поља. Помињање Срба, Бугара и Турака као Трибала, Миза и Персијанаца једно је од општих места у

---

51 *Р. Радић*, О покушају Јована VI Кантакузина да склопи антитурски савез са Србима и Бугарима (Прилог историји менталитета јужнословенских народа у средњем веку), Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје, Београд 2003, 51–61.

52 Познато је да је Јован Кантакузин 1346. године дао своју ћерку Теодору Орхану за жену. В. *Радић*, Време Јована V, 155–156.

53 *Радић*, Време Јована V, 221–222.

54 Битка код Дидимотике није био први сукоб турских и српских одреда. Зна се да је један одред под вођством кесара Прељуба поражен од стране Селџука код Стефанијане 1344. године. В. ИСН, I, 522 (*Б. Ферјанчић*).

55 Cydonès, Correspondance I, No 13, 40–42; *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 32, 223–225. За помен битке код Дидимотике у писмима Димитрија Кидона в. *Б. Павловић,* Страх од Турака у писмима Димитрија Кидона (1352–1371), Византијски свет на Балкану, II, Београд 2012, 374–376 (даље: *Павловић,* Страх од Турака).

56 PLP 10 (1990) No 23447.

57 Cydonès, Correspondance I, No 51, 85–86; *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 34, 227–228.

58 … ποῦ γὰρ ἡ τῶν Μυσῶν φιλονεικία μετὰ τὴν ἧτταν; ποῦ τῶν Τριβαλλῶν ἡ θρασύτις, ἥτις αὐτοῖς ἐκ τῶν ἡμετέρων πόλεων καὶ τῆς εὐ | δαιμονίας ηὐξήθη; Cydonès, Correspondance I, No 13, 41; *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 32, 224; *Павловић,* Страх од Турака, 375.

византијској књижевности.[59] Употреба ових термина, поред термина *варвари,* који се у овом писму такође среће, у овом случају има за циљ да јасно означи о којим је заправо варварима реч.

Говорећи даље о току сукоба код Дидимотике, Кидон помиње страдање непријатеља и њихово непознавање терена као један од главних разлога за губитак битке: „Да нико није побегао, већ су сви били као у мрежу ухваћени, и да никоме од њих није било могуће да се спаси бекством и да код куће преприча оно што је преживео, то се сада десило и биће и нашим потомцима препричавано. Могло би се расправљати да су ови, због непознавања земље, у њиховим лудим подухватима нестали.“[60] Занимљиво је да и два главна извора ове епохе наводе сличан разлог. Нићифор Григора каже: „Јер, пошто су трачки крајеви били потпуно непознати Трибалима, а уз то изненада збуњени варварским нападима, тако су ненадано страдали, иако су мање од 30 стадија били удаљени од Дидимотике.“[61] Кантакузин је такође забележио: „А Трибали…због непознавања краја, а истовремено уплашени од непријатеља, нису се упутили према Дидимотици (наиме, тамо би се многи спасли), него растуривши се по равници која лежи уз Марицу, осим малог броја сви изгинуше.“[62] Изгледа да је Кидон био веома добро упућен у исход битке, па је, вероватно (и поред тога што је писмо похвалног карактера и подразумева величање Кантакузинове победе) због броја настрадалих и страха који је завладао у непријатељској војсци, ову битку означио као највећи царев успех. Он, наиме, каже: „Заиста нисам био лош пророк, када сам претходну победу назвао уводом у друге још боље.“ (Οὐ κακὸς ἄρα μάντις ἐγώ, ὅτε δευτέρων ἀμεινόνων προοίμιον τὴν προτέραν νίκην ἐκάλουν).[63]

У писму Јовану Кантакузину, Кидон пребацује Кантакузиновим непријатељима, пре свих Јовану V. Иако се он ни у једној реченици експлицитно не помиње, противничка страна је означена као „наши незахвалници“ (ἡμέτεροι ἀχάριστοι).[64] Незахвалан је, у очима Јована Кантакузина и Кидона, могао бити највише Јован V, чија је права на престо Јован VI поштовао и који је према њему иступао као заштитник и отац.[65] Противнике Кидоновог заштитника задесила је иста судбина као и варваре (Србе и Бугаре), са којима су ови склопили савез.

---

[59] Учени Византинци, који су своје образовање и знање у великој мери црпили са античких извора, користили су старе термине за означавање народа који су живели на истом географском простору на коме су некад обитавали народи из антике. V. *H. Hunger*, On the Mimesis of Antiquity in Byzantine Literature*,* DOP 23 (1969 — 1970) 15–38.

[60] Cydonès, Correspondance I, No 13, 41; *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 32, 224.

[61] Greg. III, 182; ВИИНЈ, VI, 289.

[62] Cant. III, 249; ВИИНЈ, VI, 555.

[63] Cydonès, Correspondance I, No 13, 40; *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 32, 223.

[64] Cydonès, Correspondance I, No 13, 41; *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 32, 224; *Павловић,* Страх од Турака, 375.

[65] Види споразум из 1347. године у: *Радић*, Време Јована V, 167–171.

За разлику од првог писма, у којем је акценат на слављењу Кантакузина и победи његових савезника код Дидимотике, опис грађанског рата у другом писму, приближнији је стварним Кидоновим осећањима и немилој ситуацији у Царству. Кидон пише свом пријатељу: „Споразуми се закључују само са непријатељима (σπονδαὶ δὲ πρὸς μόνους τοὺς πολεμίους), а често се ратује са саплемеником (καὶ πολεμεῖται συνεχῶς τὸ ὁμόφυλον) и свако неустрашив је спреман да се дигне на оружје против рођака. И тако радо сви плешу Аресов плес, да је и Дипловатац[66] под наоружанима, а у великој бици, када је један облак Персијанаца прекрио Трибале (κἂν τῇ μεγάλῃ μάχῃ, ὅτε Τριβαλλοὺς τὸ Περσῶν ἐκάλυψε νέφος), он се сам борио са шлемом унутар зидина да му не би било несигурно да доле у равницу сиђе."[67]

У наведеном опису Кидон поново упућује на то да је битка била велика и крвава. Међутим, оно по чему се ово писмо разликује од претходног јесте чињеница да у овом опису Кидон исказује своје жаљење због грађанског рата у који је Византија поново бачена, као и то да он овога пута пребацује и једној и другој страни због сарадње са „непријатељима." Кидон више не види само Србе као противничку страну, већ су то сада и Турци. Он не кличе над турском победом, нити их представља као борце на страни Јована Кантакузина. Напротив, Кидон индиректно пребацује кривицу за стање у држави обема сукобљеним странама.

За ова два унеколико различита описа битке код Дидимотике постоји више разлога. Прво писмо је, као што смо већ напоменули, похвала Јовану Кантакузину. Кидонов циљ је стога био прослављање његових врлина и велике победе (коју Кантакузин није лично извојевао!) над супротном страном. Друго писмо, упућено Кидоновом пријатељу, и поред свих стилских елемената и поређења, више изражава лични Кидонов став о ситуацији у Царству. У центру збивања су грађански рат и „велика битка", кроз коју он не показује „праведну ствар", како то наглашава у првом писму,[68] већ озбиљност ратног стања. Сам начин приказивања исхода битке код Дидимотике у овом писму (да је „облак Персијанаца прекрио Трибале"), као и чињеница да Кидон ни у каквом контексту не помиње Бугаре, могло би указивати на то кога је он у том моменту сматрао за поменуте непријатеље Византије — Србе и Османлије. Горко искуство из Македоније са трупама Стефана Душана (у тренутку битке код Дидимотике још увек живог), које су опседале византијске градове, научиле су византијског интелектуалца да је српски „Краљ"[69] противник који се нипошто не сме потценити. Са друге стране, претња од Османлија, који су тек започели своју освајачку политику на Балкану, до тог момента није сма-

---

66 PLP 3 (1978) No 5507.

67 Cydonès, Correspondance I, No 51, 85–86; *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 34, 228.

68 Кидон, наиме, каже да се „…овде (у бици — прим. аутора) најбоље показала ствар правде (καὶ μὴν ἐνταῦθα μάλιστα δείκνυται τὸ τῆς δίκης)." V. Cydonès, Correspondance I, No 13, 41; *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 32, 224.

69 Познато је да је Јован Кантакузин на свим страницама свог списа Душана називао Краљем (Κράλης), а не царем; *Ферјанчић*, Византија, 159.

трана озбиљном. Право је питање да ли је Кидон схватио сам значај битке код Дидимотике и осетио пораст турске моћи.[70] Ипак, остаје чињеница да је византијски интелектуалац означио савезнике свога цара, Јована Кантакузина, као непријатеље Царства, што још једном потврђује да се ради о објективнијем приказу догађаја код Дидимотике у другом Кидоновом писму.

Успеси Османлија на Балканском полуострву после битке код Дидимотике низали су се муњевитом брзином. Турци су већ 1352. године освојили Цимпе, а затим 1354. и Галипољ.[71] Губитак Галипоља утицао је и на коначан исход грађанског рата и пораз Јована Кантакузина. После уласка Јована V Палеолога у „царицу градова“, Јован VI Кантакузин се повлачи са престола, али никако и са позорнице политичких дешавања у Царству.[72]

Сукоби Ромеја са Србима после смрти Стефана Душана?

Са политичке сцене ускоро је сишао највећи Кантакузинов супарник — цар Стефан Душан. О околностима које су довеле до његове смрти 20. децембра 1355.[73] још увек се не зна много. Претпоставља се да је Душан последњих дана живота боравио у јужним деловима своје државе,[74] што би нас могло навести да у варварима, које је Кидон на страници једног писма упућеном пријатељу у Солуну око 1355. поменуо, још једанпут препознамо Србе.[75] Димитрије Кидон, који се у том тренутку налазио у Манастиру Светог Георгија у Манганама, пребацује свом пријатељу Алексију Касандрину[76] (који треба да дође из Солуна у Цариград) да је због новца који је добио заборавио на своје пријатеље: „Поуздано знам да ћеш жудити да се вратиш и оних окова ослободиш, осим ако не сматраш окове варвара пријатнијим за твоје глежњеве.“[77] У какве је то варварске окове запао Кидонов пријатељ? Да ли су Кидонове вести само алузија на неко прошло време, када је градовима Македоније претила опасност од војске Стефана Душана? Не може се одредити тачан датум писма, што намеће питање да ли је у тренутку његовог састављања српски владар још увек био жив. Уколико јесте, претња Солуну од стране његове војске 1355. године, с обзиром на неке нове хипотезе о последњим данима

---

70 О праћењу нарастајуће турске претње која је у својим писмима пратио Димитрије Кидон v. *F. Tinnefeld,* Die Briefe des Demetrios Kydones. Themen und literarische Form, Wiesbaden 2010, 197–205 (даље: *Tinnefeld*, Themen); *Павловић,* Страх од Турака, 376.

71 *D. Nicol,* The last centuries of Byzantium, London 1972, 249 (даље: *Nicol*, Last Centuries).

72 *Љ. Максимовић*, Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације (1354 — 1383), ЗРВИ 9 (1966) 121–193 (даље: *Максимовић,* Политичка улога).

73 ИСН, I, 556 (*С. Ћирковић — Р. Михаљчић*).

74 *Ферјанчић, Ћирковић*, Стефан Душан, 307.

75 Cydonès, Correspondance I, No 49, 83; *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 37, 244–245.

76 О томе да ли је ово писмо упућено Алексију или Димитрију Касандрину v. *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 37, n. I, 245. О Алексију и Димитрију Касандрину v. PLP 5 (1981) No 11314; PLP 5 (1981) No 11315.

77 Cydonès, Correspondance I, No 49, 83; *Tinnefeld*, Briefe I–1, No 37, 245. О датовању и месту боравка Кидона v. *Tinnefeld*, Briefe I–1, n. I и II, 245.

Душановог живота, могла би бити могућа.[78] Иако је познато да је део трупа Стефана Душана био ангажован на територији Далмације у спору око Омиша, Клиса и Скрадина,[79] није искључено да је српски владар могао послати део војске и у Македонију, на Солун.[80] Ова теза још више добија на значају уколико се претпостави да је тих година било сукоба са Византијом који су, по мишљењу Н. Икономидиса, трајали све до 1363. године.[81] Са друге стране, варвари који се помињу у овом Кидоновом писму, могли би бити турски пљачкашки одреди, који су у том периоду харали Балканом. Нема сумње, међутим, да је смрт српског владара донела велико олакшање Византији, иако је сећање на њега и његове „варваре" у тим крајевима морало остати живо.[82]

У периоду од 1355. до 1371. године, времену обласних господара и њихових међусобних сукоба, нема директног помена Срба у Кидоновим писмима. У њима је уочљиво његово прегнуће у сарадњи са Западом ради остваривања савеза за борбу против Турака, и у вези са тим, дискусије о латинској теологији, пре свега делима Томе Аквинског. У писмима из овог периода провејава одређена бојазан од Турака, који вребају пред зидинама градова, непрестан страх од могућег пада Цариграда и Солуна, од болести које харају тим областима (што у виду куге, што као персонификација самих невоља које су погодиле Царство).[83]

Ипак, Кидоново писмо написано 1365. једном његовом пријатељу који је тада боравио у Солуну, говори о тешком стању у граду који је окружен непријатељима. Једини термин који се помиње јесу „варвари", тако да је врло тешко рећи о коме би се могло радити.[84] У изворима нема помена о некој акцији српске војске у околини Солуна тих година, мада није искључено да је нека врста претње граду постојала.[85] Солун је био готово окружен Серском државом, која је била под влашћу Срба. Турци су тих година освајали градове по Тракији, те је мало вероватно да су могли представљати претњу за други град Царства. Међутим, не би требало искључити могућност да се радило о турским пљачкашким одредима, који су угрожавали балканске земље. Због тога потенцијална опасност од Срба за византијске градове, када се они екс-

---

78 *S. Pirivatrić,* The death of Tsar Stefan Dušan: a contribution to the issue, Byzantina et Slavica Cracoviensia V, Cracow 2007, 286–302 (даље: *Pirivatrić,* The death of Tsar Stefan Dušan).

79 ИСН, I, 556 (*С. Ћирковић — Р. Михаљчић*); *Ферјанчић, Ћирковић*, Стефан Душан, 305–306.

80 С. Пириватрић је изнео претпоставку да главнина српске војске цара Душана није морала бити ангажована у Далмацији и да се могло ратовати и на другој страни. V. *Pirivatrić,* The death of Tsar Stefan Dušan, 292.

81 *N. Oikonomides*, Οι δύο σερβικές κατακτήσεις της Χαλκιδικής τον ΙΔ' αιώνα, Δίπτυχα 2 (1980–1981) 294–299.

82 О овоме сведочи и аренга коју је Димитрије Кидон саставио за повељу Јована V, о којој ће у даљем тексту бити више речи.

83 *Павловић,* Страх од Турака, 376–381.

84 Cydonès, Correspondance I, No 94, 128–129; *F. Tinnefeld,* Briefe I–2 (Bibliothek der griechischen Literatur 16), Stuttgart 1982, No 61, 369–370 (даље: *Tinnefeld*, Briefe I–2).

85 *Tinnefeld*, Briefe I–2, n. II, 371.

плицитно не спомињу као Срби већ само као варвари, у периоду од 1355–1363. године мора остати на нивоу претпоставке.

Тврдње да су Срби ипак били у могућности да угрозе околину града Светог Димитрија 60-их година XIV века добијају на значају када се донесе податак из једног писма Николе Кавасиле Димитрију Кидону, написаног 1363. године.[86] Кавасила, описујући сопствене невоље током путовања из Цариграда у Солун због очеве смрти, које због самих потешкоћа на путу није било ни најмање пријатно, каже: „… а додатак лошим догађајима су старање о дому и гомила неких поштених рођака који покушавају да разграбе имања, која су избегла Србе."[87] Кидонов одговор на Кавасилино писмо био је пун разумевања за пријатеља који је изгубио оца и коме су предстојали проблеми са рођацима: „Још пре него што сам примио твоје писмо, знао сам да ти се завичај чинио тужним, што због оца којег си изгубио (и то каквог оца), као и због тога што си, пошто је туговање престало, приморан да се супротстављаш толиким зверима…"[88]

Директан помен словенских суседа Царства у писму Николе Кавасиле, који су очито покушали да заплене имања у поседу Ромеја, наводи на закључак да је нека врста непријатељства између Срба и Византије 1363. још увек трајала.[89] Мало је вероватно да је у питању нека алузија на ранија дешавања и ратовање Срба и Ромеја у Македонији, у околини Солуна, пошто ниједан податак из овог писма на то не упућује. У прилог подацима из Кавасилиног писма о дешавањима око другог града Царства иде и податак из повеље манастиру Ватопед 1362. године. Ради се о документу којим је Димитрије Цамблак[90] даривао манастиру Ватопед свој део поседа Галик, наређујући да се његова одлука поштује од стране свих и да монаси буду заштићени чак и од суседних Трибала, који пљачкају села у околини Солуна (…ἄνευ τῶν ἐκεῖσε γειτνιαζόντων (καὶ) λεηλατούντων τὰ περι τὴν Θεσσαλονίκην χωρία θεοστυγῶν Τριβαλῶν).[91] Сведочанствима о сукобима Ромеја и Срба да се прикључити и изјава цара-писца, Јована Кантакузина, да су, када је патријарх Калист послат у Србију: „…између себе ратовали (Срби и Ромеји — прим. аутора) и у времену које је надживело Краља" (Стефана Душана — прим. аутора).[92] Како даље наставља Кантакузин: „Посланство је ишло да би се међу-

[86] За податке о Николи Кавасили в. *М. А. Поляковская*, Портреты византийских интеллектуалов, Три очерка, Санкт-Петербург 1998, 152–206; PLP 12 (1994) No 30539.

[87] Cydonès, Correspondance I, 169; *P. Enepekides,* Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas. Kommentierte Textausgabe, BZ 46 (1953) 41. О Кавасилиним писмима v. *I. Ševčenko,* Nicolaus Cabasilas' Correspondence and the Treatment of late Byzantine literary Texts, BZ 47 (1954) 49–59.

[88] Cydonès, Correspondance I, No 124, 161; *Tinnefeld*, Briefe I–2, No 52, 325.

[89] На Икономидисов став о овом питању већ је указано.

[90] PLP 11 (1991) No 2775.

[91] Actes de Vatopédi II, de 1330 à 1376, edd. *J. Lefort, V. Kravari, C. Giros, K. Smyrilis*, Paris 2006, 295.

[92] На ово Кантакузиново сведочанство указао је *Pirivatrić,* The death of Tsar Stefan Dušan, 292; Cant. III, 361.

собна ратовања отклонила и да би се сложили око напада на варваре у Тракији (Турке Османлије — прим. аутора), који свакога дана и Ромејима и Трибалима лоше ствари чине и пљачкају.“[93] Калистова мисија у Сер, разуме се, имала је другачију позадину — измирење српске и византијске цркве.[94] Ипак, патријархова смрт 1364. године, прекинула је, бар за кратко време, даље преговоре о овом проблему.

Из приложеног произлази да су непријатељства између Србије и Византије настављена и после Душанове владавине и да су највероватније у питању били локални сукоби невеликих размера. Ове тврдње се још више дају поткрепити познатим подацима из извора — акцијом Матије Кантакузина 1357. године,[95] као и великог стратопедарха Алексија и великог примикирија Јована Палеолога, после чега су градови Хрисопољ и Анакторопољ, а највероватније и Христопољ, поново враћени византијском цару.[96] Територије на којима је долазило до окршаја између Срба и Ромеја биле су Македонија и Волерон, област између Месте и Струме, где је, уосталом, деспот Угљеша Мрњавчевић у периоду између 1366. и 1369. године постигао извесна територијална проширења.[97]

Маричка битка

Већ је добро познато да је држава деспота Угљеше Мрњавчевића била прва од српских територија на удару Турака у њиховом даљем продирању на Балкан. Било је само питање времена када ће се две војске сударити. Неслога која је владала међу обласним господарима у Србији онемогућила је заједничко деловање српске властеле, али је деспот Угљеша окренуо главу на другу страну у потрази за могућим савезницима. Кораци који су предузети у циљу склапања савеза са Византијом у првом реду су имали везе са измирењем цркава, које је постигнуто 1368. године, додуше само за територију Серске државе. Деспот Јован Угљеша потписао је акт о помирењу и тиме назначио да „…и ово враћање божјих права и измирење са саборном црквом и покоравање

---

93 Исто. В. такође ВИИНЈ, VI, 574, н. 658.

94 Срђан Пириватрић претпоставља да је патријарх отишао на церемонију измирења, које је већ било постигнуто. Нека нова тумачења везана за саму анатему и црквену политику Јована Кантакузина према Србији, на која се у раду више пута осврћем, износи С. Пириватрић у својој докторској тези. Овом приликом му се најтоплије захваљујем на увиду у рукопис његове неодбрањене дисертације, као и на саветима које ми је давао приликом писања овог текста. О самој Калистовој анатеми и прегледу литературе везане за овај проблем в. још и *С. Мешановић*, Још једном о Калистовој анатеми*,* ЗРВИ 29 — 30 (1991) 225–226*; Радић*, Време Јована V, 202. Унеколико другачија тумачења везана за разлоге због којих је дошло до бацања анатеме на Стефана Душана даје *М. Благојевић,* О спорним митрополијама цариградске и српске патријаршије, ЗРВИ 38 (1999/2000) 359–372.

95 Cant. III, 319; *Г. Острогорски,* Серска област после Душанове смрти, Београд 1965, 4 (даље: *Острогорски*, Серска област). Важне референце о походу Матије Кантакузина даје *Б. Ферјанчић* у*:* ВИИНЈ, VI, 567, н. 642.

96 *Острогорски,* Серска област, 28–29.

97 Исто, 31–37.

имаће сталност и неразоривост до конца века, ако доиста врата пакла не буду надвладала цркву Христову."[98] Веома је важно напоменути да је грчка повеља о измирењу цркава издата тек 1371. године, иако разлози за овај поступак остају нејасни. У вези са тим би свакако требало посматрати мисију деспота Угљеше на двор Палеолога, која је, између осталог, имала за циљ склапање савеза за борбу против Турака.[99] Подсетила бих да је деспот Угљеша проширио своју област на рачун византијских поседа у Волерону, области између Месте и Струме, у периоду између 1366. и 1369. године. О овим Угљешиним освајањима и сукобима са византијским властима у том пределу готово се ништа не зна, а никакве вести о томе не могу се наћи ни у говорима Димитрија Кидона. Оно о чему нас он, међутим, извештава у свом говору Συμβουλευτικὸς ἕτερος περὶ Καλλιπόλεως,[100] јесте да је Угљеша упутио посланство на двор Јована V да би се преговарало о борби против заједничких непријатеља и склапању брака између две куће, а послао је и новац који је требало да послужи поменутој сврси.[101] Међутим, до стварања савеза није дошло.

Турци, који су готово куцали на капије Царства, од обичних „ускока" прерасли су у сталну и невероватну опасност, страх који се више није дао измерити. Оно што је уследило 26. септембра 1371. године, имало је велике последице по даљи ток историје. Иако Димитрије Кидон ни на једном месту није непосредно поменуо битку на Марици, у једном његовом писму провејава алузија на крвав исход сукоба. Кидоново писмо, настало после Маричке битке,[102] на необичан начин доноси вести о турској победи. Учени Византинац, упоређујући свој положај и однос са пријатељем, коме је писмо упућено, прави следеће игре речима: „Јер изврсни Турци су такву врсту ароганције, која је своје пријатеље остављала у беди, кажњавали и прекоревали. Да није по теби Еврос (Марица –прим. аутора) морао да преживи исто што и Скамандер,[103] и своју обалу са више мртвих да прекрије, од сваког у то доба, јер је Ахил тамо Тројанце потерао? А нама су те жалосне ствари само у виду гласине познате; ви пак посматрате непријатеље још од пре изласка Сунца."[104] Шта је то Ма-

---

98 *А. Соловјев*, *В. Мошин*, Грчке повеље српских владара*,* Београд 1936, 267.

99 *A. Rigo,* La missione di Teofane di Nicea a Serre presso il despota Giovanni Uglješa (1367–1368), Ὀπώρα, Bolletino della badia Greca di Grottaferrata LI (1997) 126–127.

100 *Cydonis*, Συμβουλευτικὸς ἕτερος περὶ Καλλιπόλεως, PG 154, 1009–1036 (даље: *Cydonis*, Περὶ Καλλιπόλεως). Мурат I је тада нудио Византији мир уколико му ова преда Галипољ, који се од 1366. налазио под њеном влашћу.

101 *Cydonis*, Περὶ Καλλιπόλεως, 1033. О овом Кидоновом говору ће више речи бити у последњем поглављу рада.

102 Cydonès, Correspondance I, No 63, 95 –96; *Tinnefeld*, Briefe I–2, No 94a, 511–512. У писму се праве алузије на први Кидонов одлазак из службе, који је наступио по повратку из Рима у Цариград, после Маричке битке. V. *Tinnefeld*, Briefe I–2, 513, n. I.

103 Име реке у близини античке Троје; The Oxford Classical Dictionary, Oxford, 1996[3].

104 Cydonès, Correspondance I, No 63, 95–96; *Tinnefeld*, Briefe I–2, No 94a, 512; *Павловић,* Страх од Турака, 380–381. Алузију на Маричку битку приметила је и *Malamut*, Les discours de Démétrius Cydonès comme témoignage de l'idéologie byzantine vis-à-vis des peuples de l'Europe orientale dans les année 1360–1372, Byzantina et Slavica Cracoviensia III, Cracow 2001, 215, n. 81 (даље: *Malamut*, Les discours de Démétrius Cydonès).

рица морала да преживи открива велики грчки еп, Илијада, и једна епизода која би се могла довести у везу са Кидоновом алузијом. Ахилов сукоб са Тројанцима на обали Скамандра, рекло би се, даје утемељење овој хипотези:

„… поље воде већ разлите бејаше пуно,
много је оружја палих јунака пливало водом,
пливали су и мрци.“[105]

Вести о Маричкој бици су у Цариград стигле у виду гласина о поразу хришћанских трупа, а претпоставка да се поменути Кидонов пријатељ, који је посматрао варваре, налазио у Тракији, где се и одиграо сукоб, додатно би ишло у прилог тумачењу Кидонове алузије.

Наведено Кидоново сведочанство резултат је велике напетости која је тих дана владала у Цариграду, али и у другом граду Царства, који је био нападнут од стране Турака 1372. године.[106] Ипак, од погибије браће Мрњавчевић Византија је имала какву-такву корист — деспот Манојло Палеолог је повратио Серску област и добио је од оца на управу.[107] Остаје међутим неоспорна чињеница да је после ове битке византијски цар постао вазал османског султана.[108]

Срби у писму из 1379. године

Дуга владавина Јована V била је 70-их година XIV столећа озбиљно уздрмана готово непрекидним сукобима цара са његовим младим и амбициозним сином, Андроником IV. У размирицама чланова породице Палеолог главну улогу имале су поморске републике, Венеција и Ђенова, као и Турци Османлије. Андроник IV је уз помоћ Турака и Ђеновљана успео да збаци свога оца са престола и да га заточи у кулу Анема 1376. године. После трогодишњег тамновања, Јовану V притекли су у помоћ нико други до традиционални непријатељи Ђеновљана, Млечани, као и сам османски султан Мурат I, који је врло вешто држао конце византијске политике у својим рукама. Њему је Јован V Палеолог вероватно обећао повећање годишњег данка и помоћних одреда, које је као вазал имао да шаље свом надређеном у случају потребе.[109] Управо из овог периода сачувало се једно Кидоново писмо пријатељу из Солуна, у коме он алудира на враћање Јована V на власт после сукоба са Андро-

---

105 Хомер, Илијада, превод *Милош Ђурић*, избор, предговор и приређивање *Мирон Флашар*, Београд 1990, певање XXI, 187.

106 *G. T. Dennis*, The reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382–1387, Rome 1960, 33, n. 30 (даље: *Dennis*, The reign of Manuel II).

107 *F. Tinnefeld,* Vier Prooimien zu Kaiserurkunden, verfaßt von Demetrios Kydones. Edition, Textparaphrase und Komentar (Forsetzung und Schluß), BS 44 (1983) 178–188 (даље: *Tinnefeld,* Vier Proomien); *Радић*, Време Јована V, 359.

108 *G. Ostrogorsky,* Byzance, Etat tributaire de l'Empire turc, ЗРВИ 5 (1958) 49–58; *Радић*, Време Јована V, 359–360.

109 *Радић*, Време Јована V, 392, 402–403, н. 47.

ником IV. Писмо је највероватније било упућено Манојлу Тарханиоту.[110] У писму Кидон пребацује грађанима Солуна, као и самом Тарханиоту, због њихове равнодушности према ослобођењу цара Јована V и његовог поновног повратка на власт. Штавише, чак се и варварин (османски султан, Мурат I) заузео за цара, враћајући га на престо, за разлику од Солуњана, који су највише од стране цара вољени.[111] Тражећи оправдање за Тарханиотово ћутање и изостанак из Цариграда на двору Јована V, који му је више пута учинио милост, Кидон наводи: „Ја нисам држао за згодно да тражим извињење за читав град, већ сам у вези са тобом окривио Србе, заточеништво и пљачкање твојих поседа и поменуо сам да ти више немаш пара за сопствено издржавање. Цар је то прихватио, иако нерадо, али је ипак питао, да ли неко може бити толико сиромашан да не може приуштити мастило и папир ради оправдања својих грешака. Онда ми више није остала никаква могућност осим да храбро иступим и порекнем да је твоје ћутање незахвалност."[112]

Као што се може видети, Кидонов пријатељ је претрпео велику материјалну штету пошто су Срби опљачкали његова имања. Ко су били ти Срби и о ком имању је реч? Мало је вероватно да се ради о некој алузији на претходне акције Срба у околини Солуна, с обзиром на сам тон писма који упућује на догађаје савремене настанку овог извора. Да ли се можда ради о Србима који су у годинама после Маричке битке харали овим просторима у пратњи османског владара?[113] Српски извори овога периода не би могли пружити одговор на ово питање. Међутим, један други документ би можда могао помоћи у расветљавању тог проблема. Ради се о писму Јована V Палеолога митрополиту Трапезунта и ексарху Лазике, у којем се, између осталог, наводи да су Срби опустошили неке поседе Манастира Лавре.[114] Од митрополита Трапезунта, одакле је потекао оснивач Лавре, Свети Атанасије, очекује се да прискочи у помоћ оштећеном манастиру.[115] Цар наводи да се манастир: „…због неправилности прилика и разарања сада налази у крајњој тешкоћи и недостатку својих имања, која су похарана и уништена због жестоког напада Срба и грабежи, као и због пиратерије безбожних непријатеља (Турака — прим. аутора) толико, да се десило да су браћа подвижници у овом манастиру затворени и да су у невољи у великој мери и да ниоткуда немају све животне потрепштине, да није било божије помоћи и милости и добре воље неких од њих христо-

[110] PLP 11 (1991) No 27499; PLP 11 (1991) No 27501; *I. G. Leontiades*, Die Tarchaneiotai. Ein Beitrag zur byzantinischen Prosopographie, Wien 1988, 81–82, (даље: *Leontiades*, Die Tarchaneiotai). О томе да ли је писмо било упућено Манојлу Тарханиоту v. *F. Tinnefeld*, Briefe II (Bibliothek der griechischen Literatur 33), Stuttgart 1991, 129, n. I (даље: *Tinnefeld*, Briefe II).

[111] Démétrius Cydonès, Correspondance, publiée par *R. Loene*rtz, II (Studi e Testi 208), Città del Vaticano 1960, No 206, 83 (даље: Cydonès, Correspondance II); *Tinnefeld*, Briefe II, No 197, 127.

[112] Cydonès, Correspondance II, No 206, 84, *Tinnefeld*, Briefe II, No 197, 128.

[113] Зна се да су после погибије браће Мрњавчевић на Марици, Марко Краљевић и браћа Драгаши постали вазали османског владара.

[114] V. *H. Hunger,* Kaiser Johannes V. Palaiologos und der Heilige Berg, BZ 45 (1952), 375–379 (даље: *Hunger*, Kaiser Johannes V. Palaiologos).

[115] *Hunger*, Kaiser Johannes V. Palaiologos, 375.

љубивих Срба, Бугара, Ивира, Руса, Франака и других добрих људи.“[116] Овај πιττάκιον βασιλικόν, како се наводи на почетку текста, Хунгер смешта у период између 1370. и 1391. године.[117] Новија истраживања, која се дотичу овог проблема, показала су, међутим, да би се временско раздобље у коме је настао документ могло сузити у хронолошки оквир од 1376. и 1387. или пак од 1376. до 1383. године.[118]

Уколико се прихвате изнета тумачења у погледу хронологије, можда би се питакион могао довести у везу са поменутим Кидоновим писмом. Ради успостављања чвршће везе између два извора мора се поћи од аката манастира Лавре, у којима се пак, када је у питању период 70-их и 80-их година XIV века, не наилази на податке о пустошењу манастирских поседа. Врло је вероватно да помен пљачкања поседа од стране Срба у питакиону треба схватити као алузију на период Душанових освајања градова у Македонији, као и саме Свете Горе, да би се затим поновни помен, овога пута христољубивих Срба, у истом документу, односио на доброчинство српских владара према Лаври Светог Атанасија. Иако ово изгледа као највероватније објашњење података из царског питакиона, требало би поћи још један корак даље. Оно што се може хронолошки довести у везу са подацима из два поменута извора, а налази се у архиву Манастира Лавре, јесте хрисовуља цара Андроника IV Палеолога из 1378, којом он дарује Манојлу Тарханиоту (претпостављеном дестинатару из Кидоновог писма) посед Лоротон у катепаникију Каламарији (који је био део теме Солун!) заједно са пиргом.[119] Лоротон се, као што се види из ранијих повеља, некада налазио у поседу Манастира Лавре, па је затим, највероватније по Маричкој бици и мерама које је тада предузео Манојло Палеолог, одузет од манастира и претворен у пронију.[120] Посед је овом хрисовуљом предат Манојлу Тарханиоту на доживотно уживање у замену за службу, са могућношћу да после његове смрти сам посед, заједно са свим обавезама, припадне Манојловом сину, Јовану.[121] Уколико се претпостави да су Тарханиоти из Кидоновог писма и хрисовуље цара Андроника исте личности,[122] могло би се поставити питање да ли је опустошено имање о коме говори Кидон био управо Лоротон, који се, као што је речено, налазио недалеко од самог Солуна?[123] Извори нам,

[116] *Hunger*, Kaiser Johannes V. Palaiologos, 375–376.

[117] Ibid, 377. Текст питакиона издат је и у Actes de Lavra III, de 1329 à 1500, edd. *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou,* Paris 1979, 213–215 (даље: Actes de Lavra III).

[118] *С. Карпов*, Трапезундская империя и Афон, ВВ 45 (1984) 100; *Р. Радић,* Два прилога српској историји друге половине XIV века, Српске студије, књига 3 (2012) 139–150.

[119] Actes de Lavra III, 115. О катепаникијима и теми Солун у доба Палеолога в. *Максимовић,* Провинцијска управа, 43–50, 54–59.

[120] О овоме v. Actes de Lavra IV. Études historiques — actes serbes, complèments et index par *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, S. Ćirković*, Paris 1982, 93–94, 125.

[121] Actes de Lavra III, 115–116.

[122] За личност Манојла Тарханиота в. н. 110.

[123] Лоротон је касније поново враћен у посед манастира Лавре, али се ни у једном документу не помиње да је претрпео било каква пустошења.

нажалост, не дају одговор на то питање, а није могуће ни утврдити којим је све поседима располагао поменути Тарханиот.[124]

Осим ових података не постоји више информација према којима би се могло утврдити када су извршена поменута пустошења имања Манастира Лавре, нити би се могло са сигурношћу закључити да је поменути Лоротон опустошен од стране Срба. Податак из Кидоновог писма остаје овом приликом нерасветљен, али је, без обзира на то, драгоцено сведочанство о једној акцији Срба, из времена када су подаци о овим словенским суседима Царства веома оскудни.

Косовска битка и последњи одјеци Срба у преписци Димитрија Кидона и Манојла Палеолога

После трогодишњег грађанског рата (1376–1379), у коме је Јован V на кратко изгубио престо, наступила је још једна серија турских напада на изнурено Царство. Године 1383. започела је турска опсада Солуна, која је трајала све до коначног заузимања града 1387. године.[125] Турци су, поред Солуна, у периоду од 1383. до 1386. заузели низ важних градова на Балкану: Сер, Софију и Ниш.[126] О овом тешком раздобљу византијске историје Кидон доноси вести о свакодневним ратовима и тешком унутрашњем стању у Царству, због чега су се јавиле и сумње и пљачке и завист (ὑποψία, ζημία, φθόνος).[127] После сукоба код Плочника 1386.[128] и битке код Билеће 1388, у којој су Турци претрпели пораз, на удару се нашла Моравска Србија кнеза Лазара.

На кнеза Лазара, који је после смрти браће Мрњавчевић, победе над Николом Алтомановићем и коначним измирењем српске и византијске цркве 1375. године иступио као водећа личност у српским земљама, пало је бреме организовања пружања отпора Османлијама. Велика битка која се одиграла 15. јуна 1389. године још једном је потврдила моћ Османлија и њихово, готово незаустављиво, продирање на Запад.

Косовска битка, која је у изворима прошла готово незабележена, оставила је трага у писмима Димитрија Кидона.[129] Кидон је у писму Манојлу Палеологу, који је тих дана боравио у изгнанству на Лемносу,[130] јавио радосну

---

124 Из поменуте Леонтијадисове студије о Тарханиотима, у којој је највише пажње посвећено просопографским подацима, није могуће нешто више сазнати о проблему који се у овом раду јавља.

125 *Dennis*, The Reign of Manuel II, 77–103.

126 *Радић*, Време Јована V, 443.

127 Cydonès, Correspondance II, No 371, 317–319.

128 О овом сукобу детаљније в. *М. Шуица*, Приповести о српско-турским окршајима и „страх од Турака" 1386. године, ИЧ 53 (2006) 99–108.

129 На ово је већ давно указао *С. Ћирковић,* Димитрије Кидон о Косовском боју, ЗРВИ 13 (1971) 213–219 (даље: *Ћирковић,* Димитрије Кидон). За грчке изворе о Косовском боју в. *Н. Радојчић,* Грчки извори за Косовску битку, Гласник Скопског научног друштва 7–8 (1930) 163–175; *N. Radojčić,* Die griechischen Quellen zur Schlacht am Kosovo Polje, Byzantion 6 (1931) 24–246; *H. Grégoire,* L'opinion byzantine et la bataille de Kossovo, Byzantion 6 (1931) 247–251.

130 *Радић*, Време Јована V, 446.

вест о погибији турског султана Мурата: „Онај проклетник (ὁ κατάρατος ἐκεῖνος), веома осион према Богу и његовој баштини а истовремено и веома дрзак према свима, сада нестаде и погибе од оних (πέπτωκεν ὑπ' ἐκείνων) о којима је мислио да ни вест о сили, која се против њих припремаше, неће издржати, већ да ће на сам глас у океан поскакати. Али, иако је он пао, наше стање се неће побољшати. Ни када би сви Турци помрли, уверен сам да Ромеји не би почели паметније да раде. Шта је разлог томе, нека испитују којима је воља. Истражујући то, никада нећемо доћи до краја, све док оставивши друге, сами себе не почнемо окривљавати."[131]

Као што је показано, писмо недвосмислено указује на погибију султана Мурата на Косову. Ипак, у даљем излагању се не говори ништа о исходу битке, као ни о самим детаљима сукоба, што вероватно није ни био циљ Кидоновог писма. Кидон читаву ситуацију посматра веома песимистички пребацујући Ромејима њихову неслогу, те због тога немоћ да се супротставе непријатељу, правећи, у даљем излагању, интересантну алузију на сукобе унутар царског дома Палеолога: „Јер ја кажем да ће нас задесити судбина нечистог духа који сада лута код других. Убеђен сам да ће се ускоро вратити у кућу из које је отишао, доводећи са собом друге духове горе од њега."[132]

За још једно писмо би се готово са великом сигурношћу могло тврдити да се односи на Косовску битку.[133] Ово писмо, које је, као и претходно, упућено Манојлу Палеологу на Лемнос, такође садржи податке о радости хришћана због пораза непријатеља. Кидон се обраћа Манојлу: „Зар је било неопходно да си ти одсутан од нас, сада када је спасилац подарио хришћанској заједници толику милост (τηλικαύτης τῷ κοινῷ τῶν Χριστιανῶν χάριτος παρὰ τοῦ Σωτῆρος δοθείσης), да се не прикључиш слављу са нама, нудећи благодарења Богу због наше заједничке слободе (καὶ μὴ συμπανηγυρίζειν μὲν ἡμῖν καὶ χαριστήρια Θεῷ τῆς κοινῆς ἐλευθερίας ἀνάπτειν) и да саветујеш тако да се до краја у потпуности униште остаци безбожника (συμβουλεύειν δὲ καὶ ὅπως λοιπὸν μέχρι τέλους τὰ ἐγκαταλείμματα τῶν ἀσεβῶν ἐξολοθρευθήσεται)..."[134] Писмо се даље наставља Кидоновом изјавом да Манојлово одсуство из Цариграда баца сенку на задовољство због пораза непријатеља (ἡ σὴ νῦν ἀπουσία τὴν ἀπὸ τῆς τῶν πολεμίων ἥττης ἡδονὴν ἀμαυροῖ).[135]

Као што је познато, ово Кидоново писмо поставило је проблем (који је у науци ипак остао до краја неразјашњен) да ли се може везати за битку код Билеће или, што је вероватније, за Косовску битку. Сама чињеница да је битка

---

131 Превод према: *Ћирковић*, Димитрије Кидон, 214–215; Cydonès, Correspondance II, No 396, 350–351.

132 Cydonès, Correspondance II, No 396, 351; *S. W. Reinert,* A byzantine source on the battles of Bileća (?) and Kosovo polje: Kydones' letters 396 and 398 reconsidered, Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage, edd. C. Heywood, C. Imber, Istanbul, 255, 260–264 (даље: *Reinert,* A byzantine source).

133 *Ћирковић*, Димитрије Кидон, 216–218.

134 *Reinert,* A byzantine source, 264; Cydonès, Correspondance II, No 398, 352.

135 Cydonès, Correspondance II, No 398, 352–353.

код Билеће била локални сукоб невеликих размера, као и то да није оставила трага у неким савременим изворима, наводи на закључак да је било мало вероватно да је до Кидона могла доћи вест о овој победи хришћана. Са друге стране, ово писмо у оригиналном епистолару Димитрија Кидона долази после писма у коме се јасно препознаје алузија на Косовску битку.[136] Међутим, не би требало одбацити сваку претпоставку да се у писму крије алузија на битку код Билеће уколико се узме у обзир другачији тон ова два писма. У првом писму Кидон је у потпуности уверен да ништа не може довести до спаса Ромеја, чак ни да сви Турци нестану. У другом писму, Кидон говори о славље хришћана због пораза непријатеља, па чак и о могућој контраофанзиви и протеривању Турака преко граница: „…од свих се чује: да је он (Манојло Палеолог — прим. аутора) сада присутан, ништа га не би спречило да силу варвара протера преко граница (οὐδὲν ἂν ἐκώλυεν ὑπὲρ τοὺς ὅρους τὴν τῶν βαρβάρων δύναμιν ἐλαθῆναι)“.[137] Луцидност Димитрија Кидона и његова способност да процени догађаје наводе на питање колико су реална могла бити његова очекивања о протеривању Турака после Косова? Иако је Мурат погинуо, престо је преузео његов амбициозни син Бајазит, који је већ у зиму 1389/90. кренуо у ратне операције у Малој Азији, где је заузео и последњи византијски град на том простору, Филаделфију.[138] Стога је мало вероватно да је уопште било реалних очекивања за неку контраофанзиву хришћана. Јер, подсетимо се, никаква коалиција у том моменту није постојала, нити је имало изгледа да се образује пре доласка Бајазита из Брусе.[139] Могуће је да је Кидон у свом реторском обраћању Манојлу отишао далеко, те би тиме могла да се објасни помисао на протеривање непријатеља, које би, као што се да приметити, једино Манојло био у стању да изврши.

Различит тон Димитрија Кидона у два поменута писма ипак не може бити довољан показатељ да се друго писмо не односи на стање после Косовске битке. Требало би имати на уму да извори Косовску битку углавном представљају као победу хришћана или само славе смрт султана Мурата. Због тога бих пре била склона тумачењу да се оба писма односе на Косовску битку и да се у случају другог ради о једном књижевном обраћању Манојлу Палеологу, што је и подразумевало прецењивање његових могућности и нереално приказивање ситуације.[140]

---

[136] *Ћирковић*, Димитрије Кидон, 216–217.

[137] *Reinert*, A byzantine source, 264, 267; Cydonès, Correspondance II, No 398, 352.

[138] У овим походима, Бајазита су пратили и његови вазали — Манојло II Палеолог, Јован VII Палеолог и највероватније Стефан Лазаревић; Историја Османског царства, приредио *Р. Мантран,* Београд 2002, 50; *М. Николић,* Византијски писци о Србији (1402–1439), Београд 2010, 60, н. 257 (даље: *Николић*, Византијски писци); *М. Шуица,* Срби у опсади Филаделфије 1390, Византијски свет на Балкану, II, Београд 2012, 392–395 (даље: *Шуица,* Срби).

[139] Бајазит I се после битке на Косову на кратко вратио у престоницу Брусу.

[140] Ово не би био први пут да Кидон један исти догађај представља на различите начине. В. поглавље о бици код Дидимотике.

Са поменом радости хришћана и смрћу султана Мурата престају даље Кидонове вести или алузије на дешавања везана за српску историју. Не би требало, међутим, занемарити податак из писма Манојла II Палеолога Димитрију Кидону, написаног приликом боравка византијског цара у табору султана Бајазита, у Малој Азији, у зиму 1391 године.[141] Поход је био усмерен против владара Синопе и Кастамонија.[142] У досад неколико пута цитираном и коментарисаном писму,[143] у коме Манојло препричава свом учитељу како проводи дане у табору Османлија, између осталог се наводи: „Оно што је још горе, онај узвишени међу персијским свештеницима, нека се каже и проклетник, назива се *мавлона*,[144] а иста ова најузвишенија титула није ништа боље прошла ни од саплеменика ни од Трибала, Миза и Илира. Они, заправо, верујући да спроводе правду према оним народима од којих су пре много времена пострадали и узвикујући да освећују Христа, убијају све редом на које наиђу. И чине… — али не приличи да ја о томе говорим, вероватно ћеш чути од других. Толико, дакле, о овом покољу."[145]

Као што је напоменуто, у писму свом учитељу Кидону, Манојло II Палеолог (тада већ цар)[146] описао је своје доживљаје из Мале Азије и табора султана Бајазита у зиму 1391. године. Цитирани одломак показује да су се у Бајазитовом табору, између осталих, налазили и одреди Срба (Трибала), који су такође показали суровост у обрачунавању са непријатељем. Иако се не може прецизно рећи о којим је Србима реч, претпоставља се да се ради о трупама из области краља Вукашина, браће Драгаш, а можда и о трупама Стефана Лазаревића.[147] Нажалост, иако располажемо Кидоновим одговором на писмо Манојла Палеолога, у писму ученог Солуњанина нема помена ни Трибала ни Миза ни Илира. Кидонова реакција на Манојлове несреће и све тегобе које су га пратиле приликом ове кампање изражена је, између осталог, у следећим реченицама: „Твоја ситуација је заиста море несрећа… јер ту је и борба против сунца које пржи и против оштрине хладноће, и пијења из блатњавих бунара и болести која из тога произилази док гледаш како твоји саборци преживљавају исто… Али ја сам сам био уверен у једну ствар, и свима сам још и раније рекао да ће те то сигурно преплавити, а то је оно што си и сам поменуо

[141] Као што је познато, Манојло II Палеолог је као вазал османског султана био у обавези да на његов позив учествује у војним операцијма, чак иако су оне некада биле уперене и против самих византијских територија.

[142] *P. Charanis*, The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370–1402, Byzantion 16 (1944) (даље: *Charanis,* Strife) 307; The Letters of Manuel II Palaeologus, text, translation and notes by *George T. Dennis*, Washington 1977 (даље: The Letters of Manuel II) 48, n. 1.

[143] *Charanis,* Strife, 310–311; *J. W. Barker,* Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick — New Jersey 1969 (даље: *Barker,* Manuel II Palaeologus) 90–93; The Letters of Manuel II, No 16, 42–51.

[144] О овој титули v. *Barker,* Manuel II Palaeologus, Appendix VIII, 469–473; The Letters of Manuel II Palaeologus, 48, n. 2.

[145] The Letters of Manuel II, No 16, 43, 45; *Barker,* Manuel II Palaeologus, 91.

[146] Јован V Палеолог је умро фебруара 1391. године. В. *Радић,* Време Јована V, 460.

[147] *Николић,* Византијски писци, 60, н. 257; *Шуица,* Срби, 392–395.

као најтежу и најгору ствар од свих, живот међу варварима.“[148] У писму се даље наводи да хеленска ученост и побожност Манојла Палеолога тешко могу да подносе бреме које им је наметнуто самим боравком у друштву у којем неће чути ништа што би било од користи његовој души.[149]

У вези са Кидоновим одговором могла би се поставити два питања. Да ли се помен сабораца односи само на Манојлове људе или и на остале хришћане који су тада делили исту судбину византијског цара? Са друге стране, могло би се поставити питање да ли се термин варвари односи само на Османлије или се можда употребљава, као што је и раније био случај, да означи све оне који нису били Ромеји — дакле Османлије и поменуте Трибале, Мизе и Илире? Јасно је да се на оба ова питања не може дати поузданији одговор, уколико се подробније не размотри перцепција Срба у Кидоновим делима, чему су и посвећене наредне странице.

Перцепција Срба у Кидоновим делима

Анализи Кидонових ставова о Србима, заснованих пре свега на подацима из његових говора, аренге и писама, мора се приступити са пажњом, јер се ради о изворима високог књижевног стила, које је иза себе оставио врсни ретор. Због тога је било необично тешко одвојити Кидонов лични став према Србима од општих места и генералне перцепције „других“ на коју наилазимо у византијским изворима. Поред тога, мањак података и спорадичне информације о Србима, које се у Кидоновим делима могу наћи, представљале су додатан истраживачки проблем.

Вести о Србима у писмима ученог Солуњанина, о чему је већ било речи, нема много. Ради се о једној или две реченице у десетак писама од укупно 450, колико броји епистолографски опус византијског интелектуалца, у којима некада није сасвим јасно да ли се подаци и Кидонове алузије уопште могу везати за Србе. Међутим, понекад су Кидонове информације о словенском суседу Царства и једине вести које нам извори о њима у датом моменту пружају. Стога треба истрајавати у праћењу међусобне преписке Димитрија Кидона са царем Манојлом II Палеологом и Николом Кавасилом, што се у овом раду и настојало (наравно, у оноликој мери у коликој су ми то дозвољавали остаци преписке поменутих Византинаца). Поред тога, највише детаља на основу којих се може извести закључак о Кидоновој перцепцији Срба пружају његова два говора, чија ће детаљнија анализа бити изложена у овом одељку.

У истраживању су се издвојила три главна аспекта са којих би требало посматрати Кидоново виђење Срба:

[148] Cydonès, Correspondance II, No 432, 389; *F. Tinnefeld,* Briefe IV (Bibliothek der griechischen Literatur), Stuttgart 2003, No 433, 229–230 (даље: *Tinnefeld*, Briefe IV); The Letters of Manuel II, 50, n.16.

[149] Cydonès, Correspondance II, No 432, 389; *Tinnefeld*, Briefe IV, No 433, 229–230; The Letters of Manuel II, 50.

1. Представа Срба као варвара — τόπος

2. Кидонови лични ставови условљени страхом од Стефана Душана, али и политичким деловањем ученог Византинца

3. Перцепција Срба по повратку Кидона из Рима 1369. године и неуспех његове спољне политике

У Кидоновим писмима која се односе на период грађанских ратова, о чему је већ било речи, наилазимо на помен варвара који се боре пред зидинама Верије. У писму из 1344. године, упућеном сину великог доместика, деспоту Манојлу, Кидон хвали његово храбро држање у борбама против варвара који пустоше околину Верије. У два писма Јовану Кантакузину из 1345. године, византијски интелектуалац слави „свог цара" због његових достигнућа поредећи ситуацију у Тракији, у којој је Кантакузин повратио власт, са ситуацијом у Македонији, у којој су варвари заузели одређене градове. Иако нема директног помена Срба ни у једном од ових писама, могло би се, као што је напред речено, закључити да се ради о трупама Кантакузиновог бившег савезника, српског краља Душана. Сва три поменута писма написана су у форми похвала и као таква имала су сврху да величају дела двојице Кантакузина. Изливи емоција према Кантакузинима у поменутим писмима, као и претеривања и литерарна поређења ретора претпостављали су представљање непријатеља и њихових дела као варварских и у колизији са миром и хармонијом коју су Византинци тежили да успоставе и очувају. Приказ Срба код Кидона, у време владавине Стефана Душана у потпуности је зависио од Душановог односа са врхом византијских политичких кругова, у првом реду са Јованом Кантакузином, који је у то време био узор ученом Солуњанину. Поред тога, приказивање свих оних који нису били Византинци као варвара опште је место у византијској историји и књижевности. Кидонова представа Душанових војника као варвара је стога изражавала једну дугу традицију посматрања свих околних „народа" као мање вредних од Ромеја. Византијска државна идеологија о постојању једног Царства, а самим тим и једног цара, који влада читавом васељеном, била је жива и до последњих момената постојања Византије.

Ипак, упркос литерарним претеривањима и општим местима својственим књижевним делима, каква су писма сигурно била, не може а да се не постави питање да ли је постојало нешто више од τόπος-а што би могло указати на Кидонове личне ставове према Србима у његовој кореспонденцији? Позитиван одговор на ово питање дају нам Кидонова писма у којима се може препознати његов страх од војске Стефана Душана, изазван војним акцијама српског владара у Македонији, понајвише на линији Верија — Солун — Сер. Димитрије Кидон, рођен у Солуну, о коме увек говори као о својој отаџбини — πατρίς, пратио је у току читавог живота дешавања у свом родном граду и Македонији. О овоме сведоче и информације из писма упућеног будућем патријарху Исидору из 1346. године. Још једном се ваља подсетити Кидонових речи: „Ни наше сестре не могу да сазнају како смо, нити ја сам знам шта је са њима, осим онога што се преко гласина чује: да непријатељи опкољавају

отаџбину (Солун — прим. аутора), да дела грађана нису ништа разумнија од дела варвара и да је онима, које страна власт неће, само још смрт остала.“ Подаци из овог писма само потврђују Кидоново интересовање за дешавања у његовој πατρίς, изношењем личног доживљаја и страховања византијског интелектуалца за судбину своје породице и пријатеља, којима су Душанове трупе претиле. Овде бих још једанпут подсетила и на писмо Николе Кавасиле Димитрију Кидону из 1363. године, у коме се директно помињу Срби, који су претили имањима у околини Солуна. Чак и у једном од Кидонових писама из 1379. наилазимо на помен Срба, који се јављају као претња имањима око другог града Царства. Иако нема сумње да се ради о делима која су била велике литерарне вредности и да у себи садрже идеологију Ромеја, једна ствар је јасна: Срби су били непријатељи, а страх од њихове војске је био стваран. Ово тврђење може бити поткрепљено и подацима из два Кидонова писма која се односе на битку код Дидимотике. Иако се ради о писмима различитог стила и намене (једно од њих је права похвала Јовану Кантакузину, док друго писмо даје објективнију слику о стању ствари у Византији у јеку грађанског рата), Срби су у оба писма означени као непријатељи Царства.

Успомена на варваре који пљачкају Македонију сачувала се и у другим Кидоновим делима, какво је Ῥωμαίοις συμβουλευτικός/Pro subsidio Latinorum.[150] Поменути Кидонов говор, настао августа 1366. године, имао је за циљ да убеди Византинце у неопходност сарадње са Западом, као јединим могућим савезником у борби против Турака Османлија.[151] Говор, у коме је учени Византинац представио своје виђење политике какву би Царство требало да води, изречен је у периоду када су, могло би се рећи, преговори око уније двеју цркава и војне помоћи са Запада достизали свој врхунац. Међутим, ни путовање Јована V Палеолога у Будим фебруара 1366, ради договора о заједничкој борби против „неверника“, као ни сви напори папе Урбана V да окупи хришћане у борби против Турака, нису дали очекиване резултате.

Димитрије Кидон је и сам имао веома истакнуту улогу у „дијалогу“ са Западом.[152] Будући месазон Јована V Палеолога и припадник кругова који су били наклоњени Западу, учени Византинац је велику наду полагао у савез Ро-

---

150 *Cydonis,* Ῥωμαίοις συμβουλευτικός, PG 154, 961–1008 (даље: *Cydonis,* Συμβουλευτικός). Напоменула бих да ћу се у анализи Кидонових говора Ῥωμαίοις συμβουλευτικός и Συμβουλευτικὸς ἕτερος περὶ Καλλιπόλεως ограничити на помен Срба у њима због главне теме мога рада. Ова дела сама по себи захтевају посебне и веома опсежне студије.

151 *O. Halecki,* Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l’union des églises et pour la défence de l’Empire d’Orient 1355–1375, Warszawa 1930, 143–144 (даље: *Halecki,* Empereur); *D. Zakythinos,* Démétrius Cydonès et l’entente balkanique au XIVe siècle, La Grèce et les Balkans, Athènes 1947, 48–54 (даље: *Zakythinos,* Démétrius Cydonès); *Nicol,* The Last Centuries, 277; *Радић,* Време Јована V, 317; *Malamut*, Les discours de Démétrius Cydonès, 204–219; *Ryder,* The Career and Writings, 58–78.

152 Утицај Димитрија Кидона на двору Јована V Палеолога и његови политички и црквени ставови, препоручивали су ученог Солуњанина западним клирицима, који су у њему, као исповеднику католичке вере, видели најбољег савезника у царству Ромеја. О овоме сведочи и писмо папе Урбана V Димитрију Кидону из 1365. године, које најбоље показује колико је наде папа полагао у царевог месазона када је у питању био његов ангажман око сарадње Ромеја и Латина.

меја и Латина. Одушевљење западном теолошком мишљу, пре свега делима Томе Аквинског, одредили су Кидонову политичку делатност још од самог уласка у највише политичке кругове Царства, за време владавине Јована VI Кантакузина. Нема сумње да је у том смислу Кидонова преводилачка активност од велике важности за разумевање његових ставова.[153] Подршка за превођење латинских теолошких текстова је, не треба заборавити, долазила и од самог Јована VI Кантакузина, који је, заједно са патријархом Филотејем Кокином, одређивао правац византијске црквене политике XIV столећа.

Кидонов говор Ῥωμαίοις συμβουλευτικός почиње уопштеним приказом недаћа које су задесиле Ромеје услед налета варвара (Турака Османлија) и насиља које им они том приликом чине. Солуњанин каже да ће он навести какву то све неправду Ромеји већ 40 година трпе.[154] После приказа ранијег богатства Царства, као и територија којима су Ромеји некада господарили, Кидон своје слушаоце[155] поново враћа у свакодневицу наводећи да су варвари (Турци Османлије) од Хелеспонта на исток па све до граница Јерменије: „…градове порушили, храмове опустошили, ископали гробове и испунили их крвљу и мртвацима…“[156] После ламента због неславне историје варварских продора на територију Ромеја, Кидон се осврће могућем излазу из настале ситуације тражећи најпогодније савезнике за Царство. Он упозорава да би требало пажљиво размотрити, од кога би Ромеји највише помоћи добили за овај рат.[157]

Начин на који учени Солуњанин поставља критеријуме за проналажење најпогоднијих савезника заслужује посебну пажњу. Прва ствар коју Кидон поставља као битну јесте да потенцијални савезници морају да деле исто мишљење са Ромејима око учења о Богу.[158] Друга битна ствар јесте близина и блискост са савезницима.[159] Потребно је и да савезници: „бројношћу, храброшћу, срчаношћу и ратним искуством превазилазе варваре“ уколико желе да их савладају.[160] На

153 Уверен да ће се бољим познавањем аргумената обеју страна постићи договор између две цркве, Кидон је, пажљив у избору онога што је преводио, желео да упозна своје сународнике са аргументима, учењем и методом западних теолога, који су, уосталом, свој научни метод заснивали на учењу грчких философа, пре свега на Аристотелу. V. *M. Jugie,* Démétrius Cydonès et la théologie latine à Byzance, EO 31 (1928) 385–402; *F. Kianka,* The Apology of Demetrius Cydones: A Fourteenth-Century Autobiographical Source, Byzantine Stuides 7 (1980) 57–71; *Eadem,* Demetrius Cydones and Thomas Aquinas, Byzantion 52 (1982) 264–286; *A. Glycofrydi-Leontsini,* Demetrius Cydones as a Translator of Latin Texts, Porphyrogenita, Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides, edd. *Ch. Dendrinos, J. Harris, E. Harvalia-Crook, J. Herrin,* London 2003, 175–185.

154 *Cydonis,* Συμβουλευτικός, 964. Анализом овог говора и питањем најбољих потенцијалних савезника код Кидона бавила се *Ryder*, Career and Writings, 63–81.

155 О томе да ли су Ῥωμαίοις συμβουλευτικός и Συμβουλευτικὸς ἕτερος περὶ Καλλιπόλεως били јавно изговорени или су само неке генералне Кидонове идеје биле јавно познате v. *Ryder*, Career and Writings, 144–145, 153–160.

156 *Cydonis,* Συμβουλευτικός, 965.

157 Σκέψασθαι δὴ, τίνων δεῖ τοῖς ἡμῖν συνδιοίσουσι τὸν πόλεμον τοῦτον, ἵν’ ἐντεῦθεν, τίνας ἐλέσθαι δεῖ, γνώριμον ἡμῖν καταστῇ; *Cydonis,* Συμβουλευτικός, 969.

158 …πρῶτον μὲν τῆς περὶ τὸ Θεῖον δόξης ἡμῖν κοινωνεῖν. *Cydonis,* Συμβουλευτικός, 969.

159 *Cydonis,* Συμβουλευτικός, 969.

160 Ibid.

крају се наводи поузданост (βεβαιότης) и богатство потенцијалних сабораца, које није ништа мање важно од горе наведених особина. „Кога дакле за наше ствари да позовемо," наставља даље Кидон, „које супарнике од свих многобројних да сматрамо достојним за овај подухват?"[161] После разматрања Скита (Монгола) као потенцијалних савезника и одбацивања истих због размирица међу њима самима, као и чињенице да би Ромеји за савезништво са Скитима платили велику цену, Кидон се окреће Србима и Бугарима.[162]

У одељку који се односи на словенске суседе Царства, Кидон покушава да да одговор на питање због чега Србе и Бугаре, „људе сличне нама (ἀνθρώπους ὁμοίους ἡμῖν) и који стоје на страни Бога (καὶ τῷ Θεῷ προσκειμένους), који су са нама имали удела у многим стварима у многа времена (καὶ πολλῶν ἐν πολλοῖς καιροῖς πραγμάτων κεκοινωνηκότας ἡμῖν) и који нису далеко (καὶ μηδὲ πόῤῥω διῳκισμένους)..." он не сматра најбољим потенцијалним савезницима, иако испуњавају неке од услова које је сам поставио.[163] Јер, како се даље наводи: „... они који ће се са нама раме уз раме борити треба да су побожни..." а не да од њих буде још више штете.[164] Ипак, како се чини, сама побожност не квалификује некога за најбољег савезника, што Кидон свакако врло јасно истиче: „Не бих могао да кажем да је само та врлина (побожност –прим. аутора) довољна... потребно је да за рат имају и многе друге предности уколико би желели да помогну савезницима."[165] Кидон се даље обраћа слушаоцима са питањем чији се одговор, како изгледа, већ унапред знао: „Зар не видите сиромаштво тих народа...и како не оклевају да и због малог разлога пониште оно што је решено; оно што је одлучено по заклетви?.."[166] Кидон даље наставља своје излагање подсећајући да су се Срби и Бугари све време користили несрећама Ромеја и њиховим бављењем са варварима, како би многе ствари од њих насилно одузели.[167] Ништа није вредело ромејско прегнуће и многа посланства која су ишла ради савеза са Србима и Бугарима: „Сетите се колико сте пута слати као посланици обема странама ради савеза, колико сте их пута подсећали на побожност, на заједничка светилишта и на друге заједничке ствари. Да ли су били тронути, или су се држали подаље од нас?.. Пошто смо ми били преплављени (заокупљени) ратом против варвара, и пошто нас је таква трагедија окружила, Трибали не само да су многе од градова у Македонији окруживши потчинили, него су нападали наше трупе, узимали наше опсадне справе и доносили глад."[168] Даље се наводе греси Бугара

---

[161] *Cydonis,* Συμβουλευτικός, 972.

[162] Ibid.

[163] Ibid.

[164] Ibid.

[165] Ibid.

[166] Ibid.

[167] Ibid, 973.

[168] Καὶ μὴν ἡμῶν ὑπὸ τοῦ πρὸς τοὺς βαρβάρους κατακλυζομένων πολέμου, καὶ τοσαύτης τραγῳδίας ἡμᾶς περιεστώσης, Τριβαλοὶ τὰς ῥὲν τῶν ἐν Μακεδονίᾳ πόλεων περιιόντες ὑπήγοντο. Τὰς δὲ, στρατεύματα περικαθίζοντες, καὶ μηχανήματα προσάγοντες, ᾕρουν. Τὰς δὲ καὶ λιμῷ παρεστήσαντο. *Cydonis,* Συμβουλευτικός, 973.

као што су сиромаштво и нељудскост и њихово освајање ромејских градова. Кидон прави посебан осврт на брачни савез који је Јован V Палеолог склопио са бугарским двором, оженивши свог сина и наследника, Андроника IV, ћерком бугарског цара.[169]

Као што се може видети, Димитрије Кидон је био против савеза са Србима и Бугарима, јер, иако су испуњавали неке од услова, нису имали друге важне особине. Нису били поуздани и имали су дугу историју ратовања и непријатељства са Ромејима, којима је требало да помогну. Разуме се да Кидон претерује у свом опису словенских суседа, како би што јаче истакао Латине као најпогодније савезнике. Ипак, Кидонов осврт на пљачкање и освајање Македоније од стране Срба показује да је неповерење и страх од тога да се „Трибали" у једном моменту не окрену и против самих савезника (као што су то у прошлости чинили), итекако било присутно у свести Ромеја и било је, што је најважније, засновано на опште познатим чињеницама. Разуме се да је на подсећању на сукоб Срба и Ромеја највише радио онај део политичких кругова који су били ватрени заговорници сарадње са Западом. За ону другу страну, која није била наклоњена савезу са Латинима и која је била окупљена око Јована Кантакузина и патријарха Филотеја Кокина, Срби су сигурно представљали боље решење, о чему сведоче и напори бившег цара и васељенског патријарха да се превазиђе проблем раскола двеју цркава. Када је Калистова мисија (која је, поред војне сарадње, на првом месту имала за циљ измирење византијске и српске цркве) завршена патријарховом смрћу у Серу 1364. године, Кантакузинова политика у погледу решавања политичких и црквених питања са Србијом доживела је слом.[170] Јован V Палеолог добио је прилику да наступи са политиком тражења савезника на Западу. Стога би се могло рећи да је 1366. године византијска спољна политика носила печат Јована V Палеолога и његовог најближег сарадника, Димитрија Кидона.

Пажње је вредна и чињеница да Димитрије Кидон уопште не помиње питање Калистове анатеме и схизме између српске и византијске цркве.[171] За њега су Срби προσκείμενοι τῷ Θεῷ и у том погледу нема никакве разлике између њих и Ромеја. Поставља се питање због чега учени Византинац, који је свакако био упућен у црквена питања (с обзиром на то да је био један од најближих Кантакузинових и Палеологових сарадника), не користи раскол између две цркве као још један од аргумената против савезништва са Србима. Оно што је свакако сигурно, јесте да је решавање овог проблема било веома сложено и да је представљало камен спотицања у сарадњи између две земље. Димитрије Кидон, који је тада још увек био везан одређеном наклоношћу према

[169] *Cydonis,* Συμβουλευτικός, 976.

[170] О овим ставовима С. Пириватрића по питању анатеме и Кантакузинове политике било је речи у ранијим поглављима.

[171] На ово је указао још *Острогорски,* Серска област, 132. Острогорски наводи да се ни у дијалогу папског легата Павла и Јована Кантакузина не помиње неслога између српске и византијске цркве.

свом некадашњем заштитнику,[172] можда није желео да покреће, за Кантакузина важно и болно питање црквене политике према Србији. Кидон исто тако врло вешто избегава да помене проблем око догматског неслагања између византијске и римске цркве, тако да први Кидонов аргумент о слагању по питању учења о Богу, у погледу Латина постаје сасвим небитан. Уместо термина εὐσέβεια, који се у случају Срба и Бугара често среће, у случају Латина се готово и не појављује, а као највећи квалитет западних савезника истиче се сличност и сродност два народа, пошто су сви они Римљани.[173]

Сарадња, коју су кругови око Јована V Палеолога највише прижељкивали, остварена је (иако не у оној мери у коликој се то очекивало) када је гроф Амадео VI Савојски, рођак византијског цара, са својим војницима стигао на исток и 1366. године освојио Галипољ, који се од 1354. налазио у рукама Османлија. Кидонов Ῥωμαίοις σιμβουλευτικός нашао је своју потпору у делима „Зеленог грофа" и његовим акцијама које су донеле добре резултате.[174]

Ипак, без обзира на успех Амадеа Савојског и, с тим у вези, кратак тријумф спољне политике Византије коју је Латинима наклоњена струја заговарала, печат црквеној политици је тих година ипак дао бивши цар и таст Јована V Палеолога. Дијалог око уније двеју цркава завршио се 1367. године победом византијске стране предвођене Јованом Кантакузином (тада монахом Јоасафом). После дијалога Кантакузина и титуларног латинског патријарха Павла, постало је јасно да Византија очекује сабор и да о унији не може бити говора док се овај услов не испуни.[175] Ипак, остало се само на обећањима, сабор није организован у предвиђеном року, од уније цркава није било ништа, а није стигла ни очекивана помоћ од западних савезника. Политика коју су заговарали Димитрије Кидон и кругови наклоњени Латинима, која је свој врхунац требало да достигне царевим одласком у Рим, доживела је свој неуспех. Прелазак Јована V Палеолога у католичку веру остао је царев лични чин, акт његове сопствене воље, који није утицао на његове поданике да пођу стопама свог владара.[176] Чин Јована V није много утицао ни на западне силе од којих се очекивала помоћ (Угарску, Венецију, Ђенову…).

---

172 Кидон није јавно иступао против исихаста предвођених Паламом, Јованом Кантакузином и патријархом, Филотејем Кокином, све до 1368. године и осуде његовог млађег брата Прохора на сабору, због његовог неслагања са учењем Григорија Паламе и због коришћења метода Томе Аквинског у његовим теолошким текстовима. Процес против Кидоновог брата наставио се и после његове напрасне смрти 1371. године, у теолошком трактату Јована Кантакузина упереном против Прохорових „грехова", после чега је и сам Димитрије Кидон веома оштро реаговао и први пут јавно иступио против „свог цара." За однос Кидона према Паламином учењу v. *N. Russell,* Palamism and the Circle of Demetrius Cydones, Porphyrogenita, Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides, edd. *Ch. Dendrinos, J. Harris, E. Harvalia-Crook, J. Herrin,* London 2003, 153–174.

173 *Ryder,* Career and Writings, 71–79.

174 *Nicol,* Last Centuries, 276–278; *Радић,* Време Јована V, 314–320.

175 *Halecki,* Empereur, 111–137; *J. Meyendorff,* Projets de concile oecuménique en 1367: Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul, DOP 14 (1960) 147–177; *Максимовић,* Политичка улога, 157–170; *Радић*, Време Јована V, 304–314.

176 *Halecki,* Empereur, 188–212; *Радић,* Време Јована V, 344–349.

После повратка из Рима је, у кругу окупљеном око Јована V, наступило разочарење, али у неку руку и отрежњење, које је послужило некима од царевих сарадника да мало реалније и одмереније прилазе питању сарадње са Западом. Ово се свакако односи и на Димитрија Кидона, који није радикално променио своје ставове по питању савеза са Латинима, али је у његовим даљим делима уочљив реалнији тон, када су у питању западњаци, али и песимистички став по питању судбине и опстанка Царства на Босфору.[177]

Из времена после повратка из Рима, сачувао се Кидонов говор Σιμβουλευτικὸς ἕτερος περὶ Καλλιπόλεως/De non reddenda Callipoli, састављен негде пред Маричку битку 1371. године.[178] Централна тема Кидоновог обраћања слушаоцима јесте проблем предаје Галипоља Турцима. Учени Солуњанин изнео је читав низ аргумената и разлога због којих би предавање овог славног града био сраман чин његових сународника. Он каже да у Царству, поред других неприлика: „…постоји и неслагање око ствари у Херсону, као и око Галипоља, којег је нама Мурат ради мира тражио“.[179] Што је још опасније, већина грађана и оних који су у већницама за то су да се Галипољ већ једном преда и не желе да се и даље одлаже толико очита опасност која прети граду.[180] Кидон је, разуме се, супротног мишљења. Он сматра да су хришћански савезници Ромеја радили на заједничкој ствари када су им вратили Галипољ. Предавање града Турцима значило би одбацивање слободе, срамоту и нанело би штете и другим хришћанима.[181] Чин предаје града Турцима тумачио би се као бацање дарова.[182] Поред набрајања велике штете коју би и Ромеји и њихови хришћански савезници имали када би се ово стратешки важно место изгубило, на самом крају говора, Кидон помиње српско посланство на византијском двору: „Стигли су и посланици Трибала, сматрајући заједничком ствари да се одбаце заједнички непријатељи, нудећи бракове, обећавајући новац, мислећи да ће нас тиме покренути. Треба сматрати да ће нам они бити прави савезници, пошто је и њима од стране варвара учињена неправда.“[183] Тиме Кидон завршава помен српског посланства на византијском двору, без даљег описа Срба као добрих савезника.

Свакако да се између два Кидонова говора и представе Срба у њима види јасна разлика. У другом Кидоновом говору, нема помена о непоузданости Трибала, о њиховим освајањима градова, већ се веома кратко и сасвим јасно наводи зашто би они у овом моменту били погодни као савезници. Кидонов Ῥωμαίοις συμβουλευτικὸς нема исту сврху као његов Συμβουλευτικὸς ἕτερος περὶ Καλλιπόλεως. Циљ другог говора није расправа о савезницима, а по-

---

177 За Кидонов однос са куријом, спољну политику и ставове према западу v. *F. Kianka*, Demetrius Kydones and Italy, DOP 49 (1995) 99–110.

178 О датовању овог говора v. *Nicol*, Last Centuries, 284–285, n. 33.

179 *Cydonis*, Περὶ Καλλιπόλεως, 1009.

180 Ibid.

181 *Cydonis*, Περὶ Καλλιπόλεως, 1017; *Ryder*, Career and Writings, 80.

182 *Cydonis*, Περὶ Καλλιπόλεως, 1020.

183 *Cydonis*, Περὶ Καλλιπόλεως, 1033; *Острогорски*, Серска област, 137–138.

мен српског посланства уклопљен је у тешку причу о судбини Галипоља и продору варвара.

У годинама после повратка из Рима, које су се показале као изузетно тешке за царство Ромеја, може се приметити „отопљавање" односа између Византинаца и Срба. Суочени са истим непријатељем, Турцима Османлијама, обе стране су се трудиле да склопе неку врсту савеза у борби против заједничке претње. У том смислу су и ишли напори око питања помирења између српске и византијске цркве, као и склапање војног савеза и покретање рата против Турака, у чему су највише истрајавали деспот Угљеша Мрњавчевић и његов једини сарадник и брат, краљ Вукашин.[184]

Иако је Кидон у свом другом говору поменуо Србе као пригодне савезнике, то не значи, као што је већ напоменуто, да о некој коренитој промени става Димитрија Кидона према до јуче мрским словенским суседима може бити говора. Пре би се рекло да се ради о распршеним надама у помоћ са Запада, политичком сазревању ученог Византинца, али и његовом све видљивијем песимизму, изазваном нарастајућом претњом од Турака. Кулминација разочарења у саме Ромеје и неуспех спољне политике која се кретала у правцу проналажења савезника, како на Западу тако и међу словенским суседима Царства, достигнута је после пораза браће Мрњавчевић на Марици. Кидон није оставио детаљније податке о исходу овог сукоба већ је, као што је напоменуто, направио једну скромну алузију на пораз хришћана на обали Евроса. Разлог његовог непомињања Маричке битке можда би се могао наћи управо у великом разочарењу и слому политике коју је учени Византинац толико година водио. Не само да није постигнут савез са неком од западних сила, не само да претња од Османлија није одстрањена, већ су они све више напредовали на рачун хришћанских држава на Балкану, а Византија, од које се очекивало да буде бранилац хришћанске васељене, није могла да заштити ни сопствене територије.

Упркос Кидоновом препоручивању браће Мрњавчевић као правих савезника Византије у заједничкој хришћанској ствари, Душанова освајања византијских градова у Македонији и тиме и његова повреда права и идеологије царева у Константиновом граду нису заборављена. У свести Ромеја Душан је био „негативан јунак" због свих проблема које је изазвала схизма, а његове поступке је требало осудити када год би се за то указала прилика. То показује акт о сједињењу српске и византијске цркве (који се односио само на Серску државу), коју је потписао деспот Угљеша,[185] као и аренга повеље Јована V Палеолога, коју је саставио Димитрије Кидон. У повељи се деспоту Манојлу Палеологу, млађем царевом сину, дарује Серска област, коју је овај после Маричке битке вратио под окриље Ромеја. „...Наиме, од градова у Македонији и

---

184 *Острогорски*, Серска област, 125–146.

185 Опште је познат врло негативан приказ цара Душана и осуда због освајања територија, венчавања на Царство и уздизање српске архиепископије у ранг патријаршије у повељи коју је Угљеша потписао.

Тесалији, пошто су се пре много времена отпадили од власти Ромеја и пошто су и до данас робовали суседним варварима (Србима — прим. аутора), он, не подносећи од свих ишчекивања, својим напорима је ослободио српског јарма оне који су пре тога робовали … враћајући поново под власт Ромеја оно што је било одузето."[186]

У перу вештог ретора, Димитрија Кидона, веома јасно су изражене царске претензије Византинаца, као и њихово поимање да све што је од њих било одузето и налазило се под јармом варвара, треба поново њима и вратити. Иако су аренге повеља добро познате по својим књижевним и реторским елементима, овај документ недвосмислено показује да се став који су Ромеји имали о својим словенским суседима није могао променити тако лако, поготову када је у питању био Стефан Душан. Негативна слика о Душану, после његове смрти, вероватно је била изазвана мишљењем (условљеним демагогијом и политиком коју је, ради сопственог оправдања, водио Јован Кантакузин) да је главни виновник свих проблема између две државе, био српски владар. Разуме се да се не може говорити о неком општем ставу византијског становништва према српском цару, већ само о ставу политичке врхушке и једне групице Ромеја, која је писала текстове и тиме креирала стварност коју ми данас тумачимо. Ипак, не сме се испустити из вида распрострањеност идеја писаца ових дела међу ширим слојевима популације, као ни вешта демагогија твораца византијске политике, који су радили на подсећању о неправди учињеној Ромејима Душановим освајањима у Македонији.

Ипак, талас извесних промена дошао је са Пировом победом хришћана те у вези са тим треба посматрати и следеће податке на које наилазимо у Кидоновим писмима. Ради се о два писма Манојлу Палеологу у којима се прави алузија на Косовску битку. Ни у једном од ова два писма се Срби директно не помињу. Кидон пропушта да помене да су храбри ратници, заслужни за радост хришћана после смрти „оног проклетника" нико други до Срби. У писмима Манојлу Палеологу, Кидон чак говори о могућој контраофанзиви против Турака. Ипак, његов закључак је песимистичан пошто сматра да чак ни овај срећан догађај неће довести до тога да се Ромеји између себе сложе и да се заједнички супротставе непријатељу.

Изостанак конкретнијих података из којих би се одмах видело да је у питању сукоб на Косову (попут султановог имена или помена Срба, који су му се супротставили) у складу је са правилима реторике које је учени Солуњанин пишући свом ученику настојао да поштује. Међутим, разлог за прећуткивање имена храбрих противника могао је, како изгледа, бити и сасвим личан. Као византијски интелектуалац који није био неспреман да призна да су Латини престигли Византију у врло важним сегментима пресудним за сам опстанак Царства на Босфору, Кидон није могао да се сложи са неком врстом пасивности царске политике у годинама после 1369. И сам видно разочаран оним што је постигнуто путовањем у Рим (а није готово ништа), Кидон је

[186] V. *F. Tinnefeld*, Vier Prooimien, 182.

остајао у уверењу да се Турцима треба супротставити, а при том је спектар могућих савезника проширио и на најближе суседе. Њега је могла поразити чињеница да су се „варвари“ супротставили Османлијама и да су они преузели одговорност за очување хришћанске васељене која је некада припадала цару Ромеја. Кидон то нигде експлицитно не помиње, али се у његовим писмима (пре свега у писмима Манојлу Палеологу) свакако може приметити огорченост, љутња и разочараност у саме Ромеје. Можда је управо из ових разлога он изоставио помен имена „оних“ који су били заслужни за Муратову смрт. Треба још једном подсетити на друго Кидоново писмо Манојлу Палеологу, у коме он говори о „заједници хришћана“ која би, предвођена Манојлом, требало да протера Османлије. Нема сумње да у овој заједници хришћана треба видети и Србе, које више није предводио Душан, традиционални непријатељ Византије, и са којима је решено питање схизме 1375. године. Стога би се и на питање постављено на крају поглавља о последњем помену Срба код Кидона могло одговорити да је Кидон у саборцима Манојла Палеолога, а не у варварима међу којима се његов ученик налазио, видео и Србе.

Кидонова перцепција Срба се може посматрати из три угла. Најочигледније би било означити Србе као варваре и сматрати то општим местом у византијској књижевности. Мало тежи приступ проблему био би покушај да се нађу лични Кидонови разлози за портретисање византијских суседа као варвара, а то би се могло постићи анализом ширег контекста поменутих догађаја и информација које Кидон даје у својим писмима и другим поменутим делима, пазећи на њихову форму и сврху. Немају сва писма исту књижевну вредност. Нека су личнија и објективнија, нека су, са друге стране, праве похвале, али чак и у том случају обилују подацима која се односе на Кидону савремене политичке, социјалне и културне проблеме. Трећи аспект на који сам указала односи се на питање да ли изостављање одређених података у Кидоновим писмима, у вези са Маричком и Косовском битком, може да наведе на закључак да ипак није било значајне промене у Кидоновом ставу према Србима, на шта би нас могао навести само Кидонов говор Συμβουλευτικὸς ἕτερος περὶ Καλλιπόλεως. Нека врста прећутног одобравања „онима“ који су се супротставили непријатељу могао је бити једини уступак који је Кидон могао направити када су у питању били Срби. Сарадња са њима је у неку руку постала могућа оног тренутка када Душана више није било и када је Кидон, уморан од разочарења због неуспеле политике према Западу, окренуо главу ка словенском суседу Царства.

Димитрије Кидон је надживео цара Јована V Палеолога, у чијој је служби био готово читав свој живот. Био је сведок пада Јована VI Кантакузина и сведок доласка на власт Кантакузиновог унука, а сина Јована V, Манојла II Палеолога. Био је сведок важних догађаја из историје Византијског царства. Видео је многе промене у државном организму Византије, доживео је крах спољне политике коју је лично подржавао, постао је сведок једног новог времена у коме су византијски цареви постали вазали османских владара. Једном речју, постао је сведок времена у коме су „неки други“ дошли да преузму достојанство и улогу васељенског царства.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ — LIST OF REFERENCES

Извори — Primary Sources

Actes de Lavra III, de 1329 à 1500, edd. *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou,* Paris 1979.

Actes de Lavra IV. Études historiques — actes serbes, complèments et index par *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, S. Ćirković*, Paris 1982.

Actes de Vatopédi II, de 1330 à 1376, edd. *J. Lefort, V. Kravari, C. Giros, K. Smyrilis*, Paris 2006.

D. Cydonis, Ῥωμαίοις Συμβουλευτικὸς, PG 154, 961–1008. [D. Cydonis, Rhōmaiois Symbouleutikos, PG 154, 961–1008].

D. Cydonis, Συμβουλευτικὸς ἓτερορς περὶ Καλλιπόλεως, Patrologia Graeca 154, 1009–1036. [D. Cydonis, Symbouleutikos heteros peri Kallipoleōs, Patrologia Graeca 154, 1009–1036].

Démétrius Cydonès, Correspondance, publiée par *R. Loene*rtz, I–II (Studi e Testi 186, 208), Città del Vaticano 1956, 1960.

Hunger H., Kaiser Johannes V. Palaiologos und der Heilige Berg, Byzantinische Zeitschrift 45 (1952) 357–379.

Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, *cura L. Schopeni,* Bonnae 1828–1832.

Nicephori Gregorae Byzantina Historia, edd. *L. Schopen — I. Bekker*, I–III, Bonnae 1829–1855.

The Letters of Manuel II Palaeologus, text, translation and notes by *G. T. Dennis*, Washington 1977.

Tinnefeld F., Demetrios Kydones, Briefe I–1 (Bibliothek der griechischen Literatur 12), Stuttgart 1981; Briefe I–2 (Bibliothek der griechischen Literatur 16), Stuttgart 1982; Briefe II (Bibliothek der griechischen Literatur 33), Stuttgart 1991; Briefe III (Bibliothek der griechischen Literatur 50), Stuttgart 1999; Briefe IV (Bibliothek der griechischen Literatur), Stuttgart 2003.

Tinnefeld F., Vier Prooimien zu Kaiserurkunden, verfaßt von Demetrios Kydones. Edition, Textparaphrase und Komentar (Forsetzung und Schluß), Byzantino Slavica 44 (1983) 178–195.

Соловјев А., Мошин В., Грчке повеље српских владара, Београд 1936. [*Solovjev A.*, *Mošin B.*, Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936].

Хомер, Илијада, превод *М. Ђурић*, избор, предговор и приређивање *Мирон Флашар*, Београд 1990. [Homer, Ilijada, prevod *M. Đurić*, izbor, predgovor i priređivanje *M. Flašar*, Beograd 1990].

Литература — Secondary works

Barker J. W., Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick — New Jersey 1969.

Charanis P., The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370–1402, Byzantion 16 (1944) 286–314.

Chionidi, G. H.., Ιστορία τῆς Βέροιας, τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς, Θεσσαλονίκη 1970. [*Chionidi, G. H..,* Historia tēs Veroias, tēs poleōs kai tēs periochēs, Thessalonikē 1970].

Ćirković S., Between Kingdom and Empire: Dušan's State (1346–1355) Reconsidered, Βυζάντιο και Σερβία κατά των ΙΔ' αιώνα, Αθήνα 1996, 110–120. [*Ćirković S.,* Between Kingdom and Empire: Dušan's State (1346–1355) Reconsidered, Vyzantio kai Servia kata ton ID' aiōna, Athēna 1996, 110–120].

Dennis G. T., The reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382–1387, Rome 1960.

Enepekides P., Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas. Kommentierte Textausgabe, Byzantinische Zeitschrift 46 (1953), 18–46.

Glycofrydi-Leontsini A., Demetrius Cydones as a Translator of Latin Texts, Porphyrogenita, Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides, edd. *Ch. Dendrinos, J. Harris, E. Harvalia-Crook, J. Herrin,* London 2003, 175–185.

Grégoire H., L'opinion byzantine et la bataille de Kossovo, Byzantion 6 (1931) 247–251.

Halecki O., Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défence de l'Empire d'Orient 1355–1375, Warszawa 1930.

Hunger H., Die Hochspracliche profane Literatur der Byzantiner*,* München 1987.

Hunger H., Kaiser Johannes V. Palaiologos und der Heilige Berg, Byzantinische Zeitschrift 45 (1952) 357–379.

Hunger H., On the imitation (ΜΙΜΗΣΙΣ) of Antiquity in Byzantine Literature, Dumbarton Oaks Papers 23 (1969–1970) 15–38.

Jugie M., Démétrius Cydonès et la théologie latine à Byzance, Echos d'Orient 31 (1928) 385–402.

Kianka F., Demetrius Cydones (c.1324 — c.1397): intellectual and diplomatic relations between Byzantium and the West in the fourteenth century, New York 1981.

Kianka F., Demetrius Cydones and Thomas Aquinas, Byzantion 52 (1982) 264–286.

Kianka F., Demetrius Kydones and Italy, Dumbarton Oaks Papers 49 (1995) 99–110.

Kianka F., The Apology of Demetrius Cydones: A Fourteenth-Century Autobiographical Source, Byzantine Studies 7 (1980) 57–71.

Laurent V., L'assaut avorté de la Horde d'Or contre l'empire byzantin, Révue des études byzantines 18 (1960) 145–162.

Leontiades I. G., Die Tarchaneiotai. Ein Beitrag zur byzantinischen Prosopographie, Wien 1988.

Maksimović Lj., L'empire de Stefan Dušan: genèse et caractère, Travaux et mémoires 14 (2002), Mélanges Gilbert Dagron, 415–428.

Malamut É., Les discours de Démétrius Cydonès comme témoignage de l'idéologie Byzantine vis-à-vis des peuples de l'Europe orientale dans les années 1360–1372, Byzantina et Slavica Cracoviensia III, Cracow 2001, 204–219.

Meyendorff J., Projets de concile oecuménique en 1367: Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul, Dumbarton Oaks Papers 14 (1960) 147–177.

Mullet M., The Classical Tradition in the Byzantine Letter, Byzantium and the Classical Tradition, edd. *M. Mullet, R. Scott*, Centre for Byzantine Studies, University of Birmingham 1981, 75–93.

N. Russell, Palamism and the Circle of Demetrius Cydones, Porphyrogenita, Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides, edd. *Ch. Dendrinos, J. Harris, E. Harvalia-Crook, J. Herrin,* London 2003, 153–174.

Nicol D., The Last Centuries of Byzantium 1261–1453, London 1972.

Oikonomides N., Emperor of the Romans — Emperor of the Romania, Βυζάντιο και Σερβία κατά των ΙΔ' αιώνα, Αθήνα 1996, 121–128. [*Oikonomides N.,* Emperor of the Romans — Emperor of the Romania, Vyzantio kai Servia kata ton ID' aiōna, Athēna 1996, 121–128].

Oikonomides N., Οι δύο σερβικές κατακτήσεις της Χαλκιδικής τον ΙΔ' αιώνα, Δίπτυχα 2 (1980–1981) 294–299. [*Oikonomides N.*, Hoi dyo servikes kataktēseis tēs Chalkidikēs ton ID' aiōna, Diptycha 2 (1980–1981) 294–299].

Ostrogorsky G., Byzance, Etat tributaire de l'Empire turc, Zbornik radova Vizantološkog instituta 5 (1958) 49–58.

Pirivatrić S., The death of Tsar Stefan Dušan: a contribution to the issue, Byzantina et Slavica Cracoviensia V, Cracow 2007, 286–302.

Radojčić N., Die griechischen Quellen zur Schlacht am Kosovo Polje, Byzantion 6 (1931) 24–246.

Reinert, S. W., A byzantine source on the battles of Bileća (?) and Kosovo polje: Kydones' letters 396 and 398 reconsidered, Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage, Istanbul, 249–272.

Rigo A., La missione di Teofane di Nicea a Serre presso il despota Giovanni Uglješa (1367–1368), Ὀπώρα, Bolletino della badia Greca di Grottaferrata LI (1997) 113–127.

Ryder J. R., The Career and Writings of Demetrius Kydones. A Study of Fourteenth-Century Byzantine Politics, Religion and Society, Leiden–Boston 2010.

Ševčenko I., Nicolaus Cabasilas' Correspondence and the Treatment of late Byzantine literary Texts, Byzantinische Zeitschrift 47 (1954) 49–59.

Ševčenko I., The decline of Byzantium seen through the Eyes of its Intellectuals, Dumbarton Oaks Papers 15 (1961) 167–186.

Sykutris J., Probleme der Byzantinischen Epistolographie, Actes du IIIème Congrès International des Études byzantines, Athens 1932, 295–310.

The Letters of Manuel II Palaeologus, text, translation and notes by *George T. Dennis*, Washington 1977.

The Oxford Classical Dictionary, Oxford, 1996[3].

The Oxford dictionary of Byzantium, Volume 1, edd. *A. P. Kazhdan, A-M. Talbot, A. Cutler, T. E. Gregory, N. P. Sevcenko*, New York-Oxford, Oxford University Press 1991.

Tinnefeld F., Demetrios Kydones, Briefe I–1 (Bibliothek der griechischen Literatur 12), Stuttgart 1981; Briefe I–2 (Bibliothek der griechischen Literatur 16), Stuttgart 1982; Briefe II (Bibliothek der griechischen Literatur 33), Stuttgart 1991; Briefe III (Bibliothek der griechischen Literatur 50), Stuttgart 1999; Briefe IV (Bibliothek der griechischen Literatur), Stuttgart 2003.

Tinnefeld F., Die Briefe des Demetrios Kydones. Themen und literarische Form, Wiesbaden 2010.

Tinnefeld F., Kriterien und Varianten des Stils im Briefcorpus des Demetrios Kydones, Jahrbuch derÖsstereichischen Byzantinistik 32/3 (1982) 257–267.

Tinnefeld F., Vier Prooimien zu Kaiserurkunden, verfaßt von Demetrios Kydones. Edition, Textparaphrase und Komentar (Forsetzung und Schluß), Byzantinoslavica 44 (1983) 178–195.

Verpeaux J., Contribution à l'étude de l'administration byzantine: ho mesazon, Byzantinoslavica 16 (1955) 270–296.

Zakythinos D., Démétrius Cydonès et l'entente balkanique au XIVe siècle. La Grèce et les Balkans, Athen 1947, 44–56.

Zgoll C., Heiligkeit-Ehre-Macht. Ein Modell für den Wandel der Herrschaftskonzeption im Spätmittelater am Beispiel der byzantinischen Kydonesbriefe, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 2007.

Благојевић М., О спорним митрополијама цариградске и српске патријаршије, Зборник радова Византолошког института 38 (1999/2000) 359–372. [*Blagojević M.*, O spornim mitropolijama carigradske i srpske patrijaršije, Zbornik radova Vizantološkog instituta 38 (1999/2000) 359–372].

Византијски извори за историју народа Југославије, том VI, обрадили *Љ. Максимовић, И. Ђурић, С. Ћирковић, Б. Ферјанчић, Н. Радошевић,* Београд 1986. [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, tom VI, obradili *LJ. Maksimović, I. Đurić, S. Ćirković, B. Ferjančić, N. Radošević*, Beograd 1986].

Динић М., Душанова царска титула у очима савременика, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана I, Београд 1951, 87–118. [*Dinić M.*, Dušanova carska titula u očima savremenika, Zbornik u čast šeste stogodišnjice zakonika cara Dušana I, Beograd 1951, 87–118].

Живојиновић М., Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин од 1351. до 1354. године, Зборник радова Византолошког института 21 (1982) 127–141. [*Živojinović M.*, Jovan V Paleolog i Jovan VI Kantakuzin od 1351. do 1354. godine, Zbornik radova Vizantološkog instituta 21 (1982) 127–141].

Историја Османског царства, приредио *Р. Мантран,* Београд 2002. [Istorija Osmanskog carstva, priredio *R. Mantran*, Beograd 2002].

Историја српског народа I–II, Београд 1981–1982. [Istorija srpskog naroda I–II, Beograd 1981–1982].

Карпов С., Трапезундская империя и Афон, Византийский временик 45 (1984) 95–101. [*Karpov S.*, Trapezundskaja imperija i Afon, Vizantijskij vremenik 45 (1984) 95–101].

Максимовић Љ., Верија у политици Стефана Душана, Зборник радова Византолошког института 41 (2004) 341–353. [*Maksimović LJ.*, Verija u politici Stefana Dušana, Zbornik radova Vizantološkog instituta 41 (2004) 341–353].

Максимовић Љ., Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972. [*Maksimović LJ.*, Vizantijska provincijska uprava u doba Paleologa, Beograd 1972].

Максимовић Љ., Грци и Романија у српској владарској титули*,* Зборник радова Византолошког института 12 (1970) 61–78. [*Maksimović LJ.*, Grci i Romanija u srpskoj vladarskoj tituli, Zbornik radova Vizantološkog instituta 12 (1970) 61–78].

Максимовић Љ., Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације (1354–1383), Зборник радова Византолошког института 9 (1966) 121–193. [*Maksimović LJ.*, Politička uloga Jovana Kantakuzina posle abdikacije (1354–1383), Zbornik radova Vizantološkog instituta 9 (1966) 121–193].

Максимовић Љ., Српска царска титула*,* Глас САНУ 384, Одељење историјских наука 10 (1998) 173–189. [*Maksimović LJ.*, Srpska carska titula, Glas SANU 384, Odeljenje istorijskih nauka 10 (1998) 173–189].

Марјановић-Душанић С., Елементи царског програма у Душановој повељи уз „Законик“, Прилози за књижевност, језик и фолклор LXV–LXVI/1–4 (1999–2000), 3–20. [*Marjanović-Dušanić S.*, Elementi carskog programa u Dušanovoj povelji uz „Zakonik“, Prilozi za književnost, jezik i folklor LXV–LXVI/1–4 (1999–2000), 3–20].

Мешановић С., Јован VII Палеолог, Београд 1996. [*Mešanović S.*, Jovan VII Paleolog, Beograd 1996].

Мешановић С., Још једном о Калистовој анатеми*,* Зборник радова Византолошког института 29–30 (1991) 221–231. [*Mešanović S.*, Još jednom o Kalistovoj anatemi, Zbornik radova Vizantološkog instituta 29–30 (1991) 221–231].

Михаљчић Р., Крај Српског царства, Београд 1989. [*Mihaljčić R.*, Kraj Srpskog carstva, Beograd 1989].

Николић М., Византијски писци о Србији (1402–1439), Београд 2010. [*Nikolić M.*, Vizantijski pisci o Srbiji (1402–1439), Beograd 2010].

Осшрогорски Г., Историја Византије*,* Београд 1998. [*Ostrogorski G.*, Istorija Vizantije, Beograd 1998].

Осшрогорски Г., Серска област после Душанове смрти, Београд 1965. [*Ostrogorski G.*, Serska oblast posle Dušanove smrti, Beograd 1965].

Павловић Б., Страх од Турака у писмима Димитрија Кидона (1352–1371), Византијски свет на Балкану, II, Београд 2012, 373–383. [*Pavlović B.*, Strah od Turaka u pismima Dimitrija Kidona (1352–1371), Vizantijski svet na Balkanu, II, Beograd 2012, 373–383].

ПириваШрић С., Улазак стефана Душана у Царство, Зборник радова Византолошког института 44 (2007) 389–391. [*Pirivatrić S.*, Ulazak Stefana Dušana u Carstvo, Zbornik radova Vizantološkog instituta 44 (2007) 389–391].

Поляковская М. А., Димитрий Кидонис и Иоанн Кантакузин (к вопросу о политической концепции середины XIV в.), Византийский временик 41 (1980) 173–183. [*Poljakovskaja M. A.*, Dimitrij Kidonis i Ioann Kantakuzin (k voprosu o političeskoj koncepcii serediny XIV v.), Vizantijskij vremenik 41 (1980) 173–183].

Поляковская М. А., Портреты византийских интеллектуалов, Три очерка, Санкт-Петербург 1998. [*Poljakovskaja M. A.*, Portrety vizantijskih intellektualov, Tri očerka, Sankt-Peterburg 1998].

Пурковић М., Итинерар краља и цара Стефана Душана, Гласник Скопског научног друштва 19, Одељење друштвених наука књ. 11, Скопље 1938, 239–240. [*Purković M.*, Itinerar kralja i cara Stefana Dušana, Glasnik Skopskog naučnog društva 19, Odeljenje društvenih nauka knj. 11, Skoplje 1938, 239–240].

Радић Р., Време Јована V Палеолога 1332–1391, Београд 1993. [*Radić R.*, Vreme Jovana V Paleologa 1332–1391, Beograd 1993].

Радић Р., Два прилога српској историји друге половине XIV века, рад у рукопису. [*Р. Радић,* Два прилога српској историји друге половине XIV века, Српске студије, књига 3 (2012) 139–150].

Радић Р., О покушају Јована VI Кантакузина да склопи антитурски савез са Србима и Бугарима (Прилог историји менталитета јужнословенских народа у средњем веку), Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје, Београд 2003, 51–61. [*Radić R.*, O pokušaju Jovana VI Kantakuzina da sklopi antiturski savez sa Srbima i Bugarima (Prilog istoriji mentaliteta južnoslovenskih naroda u srednjem veku), Iz Carigrada u srpske zemlje. Studije iz vizantijske i srpske istorije, Beograd 2003, 51–61].

Радић Р., Срби пред градом Светог Димитрија? (Једна алузија Димитрија Кидона у „Монодији палима у Солуну“), Зборник радова Византолошког института 39 (2001/2002) 221–224. [*Radić R.*, Srbi pred gradom Svetog Dimitrija? (Jedna aluzija Dimitrija Kidona u „Monodiji palima u Solunu“), Zbornik radova Vizantološkog instituta 39 (2001/2002) 221–224].

Радојчић Н., Грчки извори за Косовску битку, Гласник Скопског научног друштва 7–8 (1930) 163–175. [*Radojčić N.*, Grčki izvori za Kosovsku bitku, Glasnik Skopskog naučnog društva 7–8 (1930) 163–175].

Сметанин В. А., Византийское общество XIII–XV веков по данным эпистолографии, Свердловск 1987. [*Smetanin V. A.*, Vizantijskoe obščestvo XIII–XV vekov po dannym èpistolografii, Sverdlovsk 1987].

Ћирковић С., Димитрије Кидон о Косовском боју, Зборник радова Византолошког института 13 (1971) 213–219. [*Ćirković S.*, Dimitrije Kidon o Kosovskom boju, Zbornik radova Vizantološkog instituta 13 (1971) 213–219].

Ћирковић С., Србија и царство, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука 10 (1998) 143–153. [*Ćirković S.*, Srbija i carstvo, Glas SANU 384, Odeljenje istorijskih nauka 10 (1998) 143–153].

Ферјанчић Б., Византија према Српском царству*,* Глас САНУ 384, Одељење историјских наука 10 (1998)155–171. [*Ferjančić B.*, Vizantija prema Srpskom carstvu, Glas SANU 384, Odeljenje istorijskih nauka 10 (1998) 155–171].

Ферјанчић Б.,Ћирковић С., Стефан Душан, краљ и цар 1331–1355*,* Београд 2005. [*Ferjančić B.*, *Ćirković S.*, Stefan Dušan, kralj i car 1331–1355, Beograd 2005].

Шуица М., Приповести о српско-турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године, Историјски часопис 53 (2006) 99–108. [*Šuica M.*, Pripovesti o srpsko-turskim okršajima i „strah od Turaka“ 1386. godine, Istorijski časopis 53 (2006) 99–108].

Шуица М., Срби у опсади Филаделфије 1390, Византијски свет на Балкану, II, Београд 2012, 385–396. [*Šuica M.*, Srbi u opsadi Filadelfije 1390, Vizantijski svet na Balkanu, II, Beograd 2012, 385–396].

Bojana Pavlović
(Institute for Byzantine Studies of Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)

SERBS IN THE WORKS OF DEMETRIOS CYDONES

Being one of the important factors in Byzantine foreign affairs, Serbia was both an enemy and a potential ally of the Empire in its efforts to stop the Turkish advancement. Cydones' correspondence contains about ten letters, which allude to

or directly mention the Serbs. These letters refer to the reign of the Serbian king and emperor, Stefan Dušan, (more precisely the civil wars between John Kantakouzenos and John V Palaiologos) as well as to the period between 1371 and 1389. However, even though the information we find in these letters are sometimes the only source for certain events concerning the Serbs, one must bear in mind that one deals with scattered data contained mostly in one or two sentences. Much more information on the Byzantine Slavic neighbor can be found in two of Cydones' speeches Ῥωμαίοις συμβουλευτικός / Pro subsidio Latinorum and Συμβουλευτικὸς ἕτερος περὶ Καλλιπόλεως /De non reddenda Callipoli, which are of crucial importance for the analysis of his political thought and, thus, of his perception of the Serbs. To his ten letters and two speeches one must also add the preambule of the charter composed by Cydones and issued by John V Palaiologos in 1371, which completes the image of the Byzantine Slavic neighbor and which must also be analyzed in the wider historical context.

The letters of Cydones, which refer to the events in Macedonia in 1344 and 1345, mention *plundering barbarians* in the region of Veroia. In the letter of 1344, addressed to Manuel Kantakouzenos, who was in command of Veroia from 1343–1347, Cydones praises the virtues of the despot, celebrating his courageous conduct in the struggles against the barbarians who were pillaging and looting in front of the city walls. In two letters addressed to John Kantakouzenos dating from 1345, the Byzantine intellectual celebrates "his virtuous emperor" for his achievements. In comparison to the situation in Thrace, where Kantakouzenos succeeded in restoring his hold over that territory, Cydones refers to the poor and somewhat dangerous situation in Macedonia, where the barbarians took hold of some of the cities. Although there is no direct mention of the Serbs in any of these letters the only barbarians Kantakouzenos and his son could have been fighting against at that moment were the troops of Kantakouzenos' former ally, Serbian king Dušan. Even though the environment of the city was pillaged by the Seljuk Turks in 1343, who were at that time the allies of Alexios Apokaukos (both Kantakouzenos and Gregoras mention this episode in their historical works), there is more reason to believe that one should recognize the Serbs in the plundering barbarians. This is supported by the fact that the Serbian king had already conquered important cities in Macedonia and had besieged and, consequently, captured Veroia in 1345/1346.

The fact that Cydones did not mention the proclamation and coronation of the emperor of neither John Kantakouzenos nor Stefan Dušan is also of importance. Even though he addresses Kantakuzenos as emperor in his letters starting from 1341, which clearly shows that he knew all about this event, this demonstrates the complexity of the question of coronation and legitimacy, which most probably led to Cydones' silence and disregard for Dušan's title.

The other letter of Cydones addressed to patriarch Isidor dated in 1346, in which Cydones laments over his hometown, Thessaloniki, which is, as Cydones states, being encircled by the enemies, also poses the question of the identification of these foes. Although the threat to Thessaloniki by an army of enemies in 1346 is not confirmed by the two main sources of this period (both Kantakouzenos and

Gregoras would not have let the siege of Thessaloniki pass unnoticed), Cydones' *Monody on the Dead in Thessaloniki* warns that the city might soon fall to the Byzantine adversaries. According to the motion of the Serbian troops and the fact that Stefan Dušan has conquered the city of Serres and Halkidiki together with Mount Athos by the end of 1345, the conclusion can be drawn that it was his troops that were encircling the second city of the Byzantine Empire. It would have been a quite logical sequence of events in the Serbian conquest of Byzantine territories.

Two of Cydones' letters refer to the battle of Didymoteicho and the defeat of the Serbs by the Ottoman troops. Although one of them is an encomium written to John Kantakouzenos, whereas the other speaks more objectively of the state of affairs in the Empire during yet another civil war, Serbs are marked as the enemy of the Empire in both of them.

The allusions to the barbarians near Thessaloniki are made in two of Cydones' letters which refer to the years 1355 and 1365. Since we have no confirmation in other sources who these enemies might have been, we cannot make any far-reaching conclusions (one must always bear in mind that the Turkish pirates and their ground troops were raiding Byzantine territories, so it may well have been the Ottomans who should be recognized as the barbarians). However, one letter of Nikolaos Kabasilas to Cydones, written in 1363, explicitly mentions Serbs who have pillaged the area around Thessaloniki. Although Cydones' response to Kabasilas' letter does not give any further explanation of this event, a charter issued to the Vatopedi monastery in 1362, in which Gregorios Tzamplakos gave part of his property nearby Thessaloniki to the monastery, testifies that the neighboring Tribaloi (Serbs) were a threat to the property and the mentioned area. The well-known information from the sources of the period 1355–1363, such as the intrusion of the troops of Mathew Kantakouzenos on the territory of the Serbian Caesar Vojihna in 1357 (Drama and its surroundings), the military expedition of the great stratopedarchos Alexios and the great primikirios John Palaiologos against the Serbs, as well as Kantakouzenos' testimonies related to the mission of the patriarch Kallistos (that he was sent to negotiate over a truce between the Tribaloi and the Romans and their shared fight against the Turks) go in favor of Kabasilas' letter and maybe some of Cydones' references to barbarians, that is, the fact that the enmities between the Byzantines and the Serbs persisted even after the death of Stefan Dušan in 1355.

One of the most important events in the history of the Balkans, the battle of Maritza, did not go unnoticed in the correspondence of Cydones. Although he did not explicitly mention either the Serbs or the battle itself, the comparison he makes in his letter of 1371 of the bloody shores of Scamander, where Achilles killed the Trojans, to the shores of the river Evros (Maritza), might indicate that he referred to this event.

A reference to the Serbs, who have pillaged the property near Thessaloniki of one of Cydones' friends (most probably Manuel Tarchaniotes) in 1379, can also

be found in one of his letters. This letter is the only testimony we have related to this event. There are no Serbian sources which could help us explain this event in more detail. However, two of the Byzantine documents should be considered together with Cydones' letter. The first document is πιττάκιον βασιλικόν of John V Palaiologos sent to the metropolitan of Trebizond, which can be dated in the period between 1376–1387 or 1376–1383, and which mentions the plundering of the property of the Great Lavra monastery by the Serbs and Turkish pirates. The other document is the charter of Andronikos IV Palaiologos issued to Manuel Tarchaniotes, the friend of Cydones, who is being granted the property of Loroton (which used to be a part of Lavra's property) in katepanikon of Kalamaria, in the theme of Thessaloniki, in 1378. One might consider that it was Loroton that was pillaged by the Serbs and that we might connect the three events, but since we have no real support for our suppositions in the sources, we must leave the whole problem unanswered.

There are strong indications (since Cydones omits personal names and does not mention the Serbs at all) that two of Cydones' letters, addressed to Manuel Palaiologos, refer to the battle of Kosovo in 1389. In these letters, Cydones mentions the death of the "damned one" (ὁ κατάρατος ἐκεῖνος), the sultan Murad I, joy of the "Christian community" caused by the death of the sultan and he even speaks of the possible counteroffensive. Still, his conclusion is rather pessimistic for he states that not even this joyful event would bring the Byzantines to come to terms with each other and resist the enemy.

With the battle of Kosovo Cydones ends his allusions to the Serbs in his letters. However, a letter of Manuel II Palaiologos to Cydones, written in 1391 from the camp of sultan Bayezid I in Asia Minor, where Manuel was fighting on the side of the sultan as his vassal, mentions Tribaloi, Mysoi and Iliroi, who are ruthlessly killing everyone who they come across. These Tribaloi (Serbs) were also fighting along and they could have been the troops of despot Stefan Lazarević. Since we find no reference to the Serbs in Cydones' response to Manuel II, we cannot draw any far-reaching conclusions.

Along with the analyzed information on the Serbs in Cydones' letters we have also tried to distinguish three main aspects concerning the perception of these Byzantine neighbors in his works:

1. Serbs portrayed as barbarians-τόπος

2. Cydones' personal views mostly related to the fear of Stefan Dušan and Cydones' political activities

3. Perception of the Serbs after Cydones' return from Rome and failure of his foreign policy in 1369

The display of emotion of Demetrius Cydones towards the Kantakouzenoi in the letters that refer to the events in Macedonia in 1344 and 1345, as well as the exaggerations and literary skills of a rhetorician, demanded the representation of enemies and their deeds as barbaric and in conflict with the peace and harmony the Byzantines (the heirs of the ancient Romans and their imperial ideology) were

trying to restore. However, despite the usual τόποι in Byzantine literary genres, to which the letters certainly belonged, one must ask: Was there anything behind the τόποι that would suggest Cydones' personal attitude towards the Serbs in his works? A response to this question can be found in Cydones' letters which refer to the movement of Dušan's troops mainly in the area of Thessaloniki. Demetrios Cydones, having been born in Thessaloniki, to which he refers in his correspondence as πατρίς, closely observed the situation in his hometown and the whole of Macedonia throughout the two civil wars. In addition to the metaphors and other figures of speech, Cydones must have expressed his own fears for the fate of his family, friends and his πατρίς who were almost constantly threatened by the Serbs. Although there is no doubt that we are dealing with the works of both literary and political value, one thing is clear: the Serbs were the enemy and the fear of their army was real. This is also clear from the two of Cydones' letters referring to the battle of Didymoteicho, in which we see the Serbs represented as the enemy of the Empire.

The memory of the pillaging barbarians in Macedonia has been preserved in Cydones' works like Ῥωμαίοις συμβουλευτικός / Pro subsidio Latinorum. In this speech presented in 1366, which was supposed to convince the Byzantines of the necessity of cooperating with the Westerners against the Ottomans, Cydones presents the criteria for finding the best possible allies. He stated that the allies are supposed to agree with the Byzantines on the matters of religion, that they should be close to them and that they should surpass the enemy in their courage, experience in war, equipment and money. Cydones does not omit to mention the neighboring countries, Serbia and Bulgaria. He refers to the Serbs as people who have been connected to the Romaioi for long time, who have suffered from the same enemy, who are προσκείμενοι τῷ Θεῷ, but they are not reliable since they have done great injustice to the Byzantines, conquering their cities, pillaging Macedonia, taking their war equipment and bringing famine to the area. Cydones reminds his compatriots of the numerous embassies that were sent to the Serbs in order to come to terms with them and start the fight against the common enemy, but to no avail. There is no doubt that Cydones ' tone is full of resentment and bitterness towards the Serbs, but there is also exaggeration in his words, since by showing Byzantine neighbors in the worst possible light, he tried to point out that the Latins were the best allies the Empire could find.

It is interesting to note that Cydones does not mention the problem of the schism between the Serbian and Byzantine church (connected to the anathema thrown by patriarch Kallistos), which was connected to the problems in church policy John Kantakouzenos was trying to solve. Since the schism represented a very delicate problem and a painful question in Kantakouzenos' political activities and was also related to the burdens of civil wars and the fight against Stefan Dušan, it seems that Cydones (who was Kantakouzenos' mesazon and a trustworthy man for many years) did not want to raise the question itself at all.

In the following years which proved to be extremely difficult for the Empire there was a slight change in the attitude of the Byzantines towards the Serbs. Fac-

ing a mutual enemy, the Ottoman Turks, both of the parties tended to come to an agreement in the fight against the common threat. Demetrios Cydones, having worked ardently on bringing Byzantium and the West closer together, felt disillusioned after his trip to Rome in 1369 where he achieved nothing of what he planned. The foreign policy he was advocating for years has proven to be utterly unsuccessful. It is at that point that he started considering the Serbs as potential allies of the Empire, which is clear from his speech Συμβουλευτικὸς ἕτερος περὶ Καλλιπόλεως /De non reddenda Callipoli, presented on the eve of the battle of Maritza in 1371.

This time Cydones, after giving numerous reasons why the Byzantines should not turn Gallipoli over to the Turks, mentions the Serbian embassy to the Byzantine court which came to discuss the possible alliance. The Serbs came with money, offering cooperation and marriage between the two houses (the Palaiologoi and Mrnjavčević family). Cydones agitated in favor of this alliance, advising the Byzantines to accept the Serbs.

However, the difference in Cydones' attitude towards the Serbs in his speeches does not mean that there was a crucial change in his perception of the Slavic neighbor. The circumstances in which the first speech was given had changed and the events from 1366 to 1371 required a change of attitude and a more pragmatic and careful approach in political matters. Cydones was, as we have already stated, disillusioned after his trip to Rome, having realized that the policy of dialogue with the pope and Western powers had not succeeded. Besides, Stefan Dušan, the main "negative character" in the eyes of the Byzantines, has been dead for many years and the problems concerning the legacy of his conquests and schism within the church were slowly being resolved. However, the Byzantines did not forget the injustice done to them by this ruler which is testified in the preambule of the charter of John V, written by Cydones. Cydones celebrates Manuel Palaiologos for having liberated Byzantine cities in Macedonia, who were, not so long ago, under the Serbian yoke.

However, the slight change of attitude, to which we have referred earlier, can be sensed in Cydones' letters related to the battle of Maritza and Kosovo. We have already said that the learned rhetorician doesn't mention any personal names or details concerning the two events. It is possible that the reason for Cydones' silence, when it comes to Serbs, lies both in the growing disillusionment in the western aid as well as in the Byzantines themselves. Even though the omission of the Serbs can most likely be attributed to the rhetoric, which did not demand the mention of personal names and details, it may well have been Cydones' disappointment in the fact that "barbarians" had more courage to stand up to the conqueror and take the salvation of the Christian world in their own hands that led to the disregard of the Byzantine Slavic neighbor. Certain amount of Byzantine pride does not seem to have left Cydones for, as it is clear, he never explicitly mentioned Serbs as courageous and triumphant.

UDC: 75.052.041:271.2–526.62(497.17)
DOI:10.2298/ZRVI1249303T

MARKA TOMIĆ ĐURIĆ
(Institute for Balkan Studies of Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)

THE MAN OF SORROWS AND THE LAMENTING VIRGIN: THE EXAMPLE AT MARKOV MANASTIR*

The frescoes of the Man of Sorrows and the lamenting Virgin in the church of Saint Demetrios at Markov Manastir (1376/77) are depicted in the western part of the naos, which is a departure from their usual location in the sanctuary. The paper, therefore, looks at the location of these frescoes in the context of the entire fresco program at Markov Manastir. What is distinct is a conceptual link between the frescoes in the sanctuary and the depiction of the Dead Christ and the Virgin on the western wall. The relationship between the Incarnation and the death of Christ is considered from a theological and liturgical standpoint. Related examples of icons whose iconographic and thematic solutions share the same conceptual tenets are also analyzed, as well as the influence of the texts read during the Passion Service on the placement of the frescoes of the Dead Christ and the Virgin.

Key words: Markov Manastir, Man of Sorrows, lamenting Virgin, Passion service, Virgin's lament, iconography.

The frescoes of the Man of Sorrows (*Akra Tapeinosis*)[1] and the lamenting Virgin in the church of Saint Demetrios at Markov Manastir (1376/77)[2] are de-

* This article is part of the research on the Project No. 177003 (Medieval Heritage of the Balkans: Institutions and the Culture) supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia. It was first presented as a paper under a similar title at the 22nd International Congress of Byzantine Studies in Sofia in August 2011.

[1] The bibliography on Man of Sorrows (*Akra Tapeinosis*) is immense. See especially *G. Millet,* Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIVe, XVe et XVIe siécles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos, Paris 1916, 483–488; *A. Xyngopoulos,* Βυζαντιναὶ Εἰκόνες ἐν Μετεώροις, ΑΔ 10 (1926) 1929, 35–45; *J. Myslivec,* Dvě studie z dějin byzantského umění, Praha 1948; *V. N. Lazarev,* Kovalevskaia rospis i problema iuzhnoslavianskikh sviazei v russkoi zhivopisi XIVveka*,* Ezhegodnik Instituta istorii iskusstv Akademii nauk SSSR 1957, Moskva 1958, 250–254; *D. I. Pallas*, Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz, der Ritus — das Bild, Miscellanea Byzantina Monacensia 2, Munich 1965; *S. Dufrenne,* Images du décor de la Prothèse, REB 26 (1968) 297–310; *H. Maguire*, The Depiction of Sorrow in Middle Byzantine Art, DOP 31 (1977)

picted in the western part of the naos. This feature makes the frescoes a seemingly lonely example in Orthodox Christian medieval art. The waist-length fresco-icons of Christ and the lamenting Virgin are depicted in the spandrels of the arch above the western doorway in the wall between the naos and the narthex. The accompanying inscriptions read: I(HCOY)C X(PICTO)C and MH(TH)P Θ(EO)Y. Although the Man of Sorrows and the Theotokos are associated in a number of earlier frescos, these do not seem to have been of crucial importance for the conception in Markov Manastir.[3] Scholarly research has pointed to similarity in composition between the frescoes in Markov Manastir and some much earlier diptychs showing the Dead Christ and the lamenting Virgin.[4] A remarkably close analogy

160–166; *H. Belting*, The Image and its Public in the Middle Ages: form and function of early paintings of the Passion, New York 1990; *idem*, An Image and its function in the liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium, DOP (34–35) 1981, 1–16; *T. Velmans*, La décor du sanctuaire de l'église de Calendžikha, CA 36 (1988) 156–158; *D. Simić-Lazar*, Le Christ de Pitié vivant. L'exemple de Kalenić, Zograf 20 (1989) 81–91; *I. M. Djordjević*, Dve zanimljive predstave Mrtvog Hrista u srpskom slikarstvu srednjeg veka, ZRVI 37 (1998) 185–198; *D. Simić-Lazar*, Kalenić. Slikarstvo i istorija, Kragujevac 2000, 140–164; *eadem,* Sur le thème du Christ de Pitié en Serbie à la fin du moyen âge et dans les Balkans à l'époque post-byzantine, ed. *A. Paliouras,* Μίλτος Γαρίδης (1926–1996) Αφιέρωμα, Ioannina 2003, 689–720; *I. A. Shalina,* Ikona "Hristos vo grobe" i Nerukotvornyi obraz na Konstantinopolskoi plashchanitse, ed. *A. Lidov*, Eastern Christian Relics*,* Moscow 2003, 305–324.

2 *L. Mirković — Ž. Tatić,* Markov manastir, Novi Sad 1925; *C. Grozdanov — G. Subotić,* Crkva svetog Djordja u Rečici kod Ohrida, Zograf 12 (1981) 62–75.

3 A close spatial relation of the Man of Sorrows and the Virgin is to be found in the *prothesis* in Sopoćani, cf. *V. J. Djurić,* Vizantijske freske u Jugoslaviji, Beograd 1974,198; *idem*, Sopoćani, Beograd 1991[2], 153, fig. 116. In Gradac the Dead Christ is depicted in the apse of the *diakonikon*, while the Virgin has the position in the *prothesis*, cf. *Pallas,* Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz, 275; *Dufrenne*, Images du décor de la Prothèse*,* 299, n.11; *Djurić*, Vizantijske freske*,* 198. A tendency in iconography of the rapprochement of the Christ and the Virgin continued in the course of the 14th century in the Russian church of Transfiguration in Kovaljevo near Novgorod, cf. *Lazarev,* Kovalevskaia rospis i problema iuzhnoslavianskikh sviazei*,* 234. In the following century an example is to be found in Rudenica (1403/04), where in the *prothesis* occur the Man of Sorrows with the accompanying Virgin on the northern wall, cf. *L. Mirković,* Rudenica, PKJIF XI (1931) 98, fig.2. For the dating of the fresco paintings in Rudenica, cf. *D. Vojvodić*, Vladarski portreti srpskih despota, Manastir Resava. Istorija i umetnost, Despotovac 1995, 66. The examples with the Man of Sorrows embraced by the Virgin are discussed later in the text. See n. 100.

4 *Djordjević*, Dve zanimljive predstave Mrtvog Hrista, n. 36; *idem*, O fresko-ikonama kod Srba u srednjem veku, ZLUMS 15 (1979) 135–150, 142. The oldest relevant analogy is the 13th-century Italian diptych from the National Gallery in London, widely known as the Stoclet Man of Sorrows. However they are different in that the panel shows the Virgin holding the Christ Child instead of lamenting, cf. *J. Cannon*, The Stoclet 'Man of Sorrows': a Thirteenth-century Diptych Reunited, BurlMag 141 (1999) 107–112, fig. 54,55; Byzantium 330–1453, eds. *R. Cormack — M. Vassilaki*, London 2008, fig. 271.1–2. A more complex form was achieved in an early fourteenth century triptych of Italian origin, where the Man of Sorrows appears between the lamenting Virgin and most probably St John the Theologian. The back of the left wing shows two Dominican friars, cf. *H.W. van Os*, The Discovery of an Early Man of Sorrows on a Dominican Triptych, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, vol. 41 (1978) 65–75. Furthermore the theme of the Man of Sorrows was widespread in Italy and especially in the Venetian region, cf., Passion in Venice : Crivelli to Tintoretto and Veronese: The Man of Sorrows in Venetian Art, eds. *C. R. Puglisi — W. L. Barcham,* New York 2001. A diptych attributed to Simone Martini shows the Man of Sorrows and the Virgin with Child, cf., Il Gotico a Siena: miniature, pitture, oreficerie, oggetti, d'arte*,* exh.cat., ed. *G. Chelazzi Dini*, Siena 1982,187–88, no.66; *P. Leone de Castris,* Simone Martini, Milan 2003, 359–360, no.29. The Man of Sorrows between the Virgin and St. Mark make part of another work attributed to Simone Martini, a

is offered by a diptych from the Monastery of Meteora dating from the third quarter of the fourteenth century.[5] For further examples of this similarity in icon painting, we may turn to a late thirteenth-century icon of the lamenting Virgin from the Tretyakov Gallery in Moscow,[6] or to the one at Benaki Museum in Athens, dating from the third quarter of the fourteenth century.[7] According to Maria Vassilaki, both icons originally formed part of diptychs with the Man of Sorrows on the other panel.[8] The Man of Sorrows in Markov Manastir followed the firmly established iconography of the subject. The waist-length figure of Christ is depicted with his arms crossed, head leaning on the shoulders, and the cross behind his back. The main feature of the expressively rendered figure is the intense modeling of the body with an accent on the anatomy of the chest. Apart from the above-mentioned diptych from the Metamorphosis monastery at Meteora,[9] comparable stylistic elements are noticeable on an icon from a private collection in Athens (c. 1400)[10] and the Poganovo icon (c. 1400).[11] They all were produced in the workshops in Western Macedonia in the anti-classical style.

The location of the Man of Sorrows and the lamenting Virgin in the fresco decoration in Markov Manastir is a departure from its usual place in the sanctuary. The image of the Dead Christ in the *prothesis*, occasionally with the Theotokos as its counterpart in the *diakonikon*, primarily carries Eucharistic symbolism.[12] Therefore, the most recent identification of Christ as the Man of Sorrows above the entrance to the *prothesis* in Mileševa, put forward by Branislav Todić, is of decisive importance as this appears to be the earliest example in Serbian and Byzantine wall

predella of poliptych which is kept in Muzeo Nazionale di San Matteo, cf. *van Os*, The Discovery of an Early Man of Sorrows on a Dominican Triptych, fig.14c. The most representative is considered to be the central part of the Pala d'Oro in the church of San Marco in Venice. This panel, a work of Paolo Veneziano and his sons, painted c. 1343 sets the Man of Sorrows between the Virgin and John the Theologian, cf., *van Os*, op. cit. 72.

5 *Xyngopoulos*, Βυζαντιναὶ εἰκόνες ἐν Μετεώροις, 35–45; *Belting*, The Image and its Public in the Middle Ages, 109; *idem*, An Image and its function in the liturgy, 7–8; *P. Vokotopoulos,* Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές εικόνες, Athena 1995, fig. 123–124.

6 Vizantiia. Balkany. Rus. Ikony konca XIII — pervoi poloviny XV veka. Katalog vystavki. Gosudarstvennaia Tretiakovskaia galereia. K XVIII Mezhdunarodnomu kongressu vizantinistov, Moscow 1991, 205–206, no. 2.

7 Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art, ed. *M. Vassilaki,* Athens 2000, (*M. Vassilaki*) 488, no. 85.

8 Ibid., 488.

9 See n. 7

10 Byzantine and Post-Byzantine Art, exh. cat., Athens 1986 (*M. Chatzidakis*) 83–85 no. 86; From Byzantium to El Greco. Greek Frescoes and Icons, ed. *M. Acheimastou-Potamianou,* London 1987 (*M. Chatzidakis*) 163, fig. 27.

11 *K. Weitzamann et al.*, Les Icônes, Paris 1982, fig. on p. 196.

12 *M. Altripp*, Die Prothesis und ihre Bildausstattung in Byzanz unter besonderer Berücksichtigung der Denkmäler Griechenlands, Frankfurt a. M. 1998; *idem*, Liturgie und Bild in Byzantinischen Kirchen. Korrespondenzen und Divergenzen, Bildlichkeit und Bildorte von Liturgie. Schauplätze in Spätantike, Byzanz und Mittelalter, Wiesbaden 2002, 115–124, 121; *idem*, Beobachtungen zum Bildprogramm der Prothesis, ed. *G. Koch*, Byzantinische Malerei. Bildprogramme — Ikonographie — Stil, Wiesbaden 2000, 25–40.

painting.[13] This confirms that the *Imago Pietatis*, as an image of Christ's sacrifice, was associated with the *rite of prothesis* from its first appearance.[14]

Such an arrangement of frescoes of the Man of Sorrows and the lamenting Virgin on the walls of the church of St Demetrios is unique and will not occur again in Serbian and Byzantine art. This paper will analyze the place of the Man of Sorrows and the lamenting Virgin in the fresco program of the church,[15] looking at this distinctive spatial solution from the theological and liturgical standpoint.

The starting point for unraveling the conceptual complexity of this solution in the *katholikon* of Markov Manastir is the analysis of the fresco program of the naos and the sanctuary. The niche of the *prothesis*, the usual location for the Man of Sorrows in the churches of the Palaiologan period, shows the *prothesis rite*, which is performed by St. Peter of Alexandria and St. Stephen the Protodeacon over the dead body of Christ laid on a stone slab that evokes his tomb, under a ciborium, with a liturgical veil instead of the loincloth and the *asterikos* on his belly.[16] It seems therefore that the intention of the painter or the person who commissioned the frescoes was to choose for the niche of the *prothesis* a different form of Eucharist image, which, by virtue of its liturgical character, creates a whole with the rest of the program of the apse depicting the Great Entrance, with Christ the Archpriest celebrating the liturgy.[17] The Man of Sorrows and the lamenting Virgin are painted on the western wall of the naos below the scenes of Pilate's Court, which belongs to the Passion cycle.[18] If we bear in mind the fact that the offering of holy gifts in the *prothesis* marked a liturgical commemoration of the Passion of Christ and his death at Golgotha, then the new location of the fresco

---

13 B. Todić expresses doubt that the photographs of the now gone frescoes from Savana in Georgia (c. 1200) actually show the *Imago Pietatis*, cf. *B. Todić*, Novo tumačenje programa i rasporeda fresaka u Mileševi, eds. *D. Medaković — C. Grozdanov*, Na tragovima Vojislava J. Djurića, Beograd 2011, 55–68, 63 (for the same view see also *T. Velmans — A. Alpago Novello*, Miroir de l'invisible. Peintures murales et architecture de la Géorgie, (VIe–XVe s.), Paris 1996, 166, n. 67).

14 Although not yet firmly established at the time, the earliest examples from the 13th century show that their position in the church decoration can be recognized around the space of the *prothesis*. It is the case in Sopoćani (c. 1272–1276), where this image is on the western wall of the *prothesis*, s. *Djurić*, Sopoćani, 153, fig. 16.

15 Draginja Simić Lazar has already been dealt with this problem in recent scholarly writing. The author suggested an explanation of the spatial context of the Man of Sorrows in Markov manastir in reference with the iconography program of the sanctuary and associated Eucharistic-sacrificial character. The author reached the conclusion that the Man of Sorrows corresponds with the *Melismos* depicted in the niche of *prothesis*, while the Virgin is directed toward the group of the archbishops in prayer, depicted in the niche of the *diakonikon* (cf. *Simić-Lazar*, Kalenić, 149, n. 295; *eadem*, Le Christ de Pitié vivant, 87.

16 *C. Grozdanov*, Iz ikonografije Markovog manastira, Zograf 11 (1980) 83, 84. On the iconography of Melismos, cf. *H. Konstantinidi,* O Μελισμός, Athena 2008. For the decoration of the prothesis in the church of St. Nicholas at Curtea de Arbes, depicting the dead body of Christ surrounded by angels — deacons, see. A. Dumitrescu, Une nouvelle datation des peintures murales de Curtea de Argeş. Origine de leur iconographie, Cahiers archeologiques 37 (1989) 159–150.

17 Ibid., 83–87.

18 *Mirković — Tatić*, Markov manastir*,* 56–59; *S. Radojčić*, Pilatov sud u vizantijskom slikarstvu ranog XIV veka, Uzori i dela starih srpskih umetnika, Beograd 1975, 211–236.

of the Dead Christ becomes more comprehensible.[19] It establishes a firmer iconographic, liturgical and dogmatic link with the Passion theme, considering that the image of the Dead Christ and the Virgin, as a symbolic depiction, contains elements which belong to the "historical" scenes of the Crucifixion,[20] the Descent from the Cross,[21] the Lamentation,[22] and the Entombment.[23] On the other hand, the themes in the sanctuary which are devoted to the Incarnation of Christ suggest a conceptual link between the fresco decoration of this part of the church and the depiction of the dead Christ and the lamenting Virgin on the western wall of the naos. Along with the Theotokos flanked by the archangels in the apse, as well as the Annunciation on the triumphal arch,[24] some other images from the sanctuary stress the symbolism of the Incarnation. Three scenes of the Annunciation start the

---

19 *Sv. German Konstantinopolskii,* Skazanie o Cerkvi i rasmotrenie tainstv, Moskva 1995, 44–47, 54–57; *Nicolas Cabasilas*, Explication de la Divine liturgie, SC 4bis, Paris 1967, 80, 81, 92, 93; Sochineniia blazhennago Simeona arhiep. Fessalonikiiskago, Pisaniia sv. ottsev i uchitelei Cerkvi, otnosiashchiiasia k istolkovaniiu pravoslavnago bogosluzheniia, Sanktpeterburg 1856, 105–107. An example from Galata shows dead Christ wrapped in a linen cloth and prepared to be buried, cf. *Ch. Walter*, The dead Christ on the altar at Gelati, Georgia, Zograf 26 (1997) 139–142.

20 It has been claimed that two independent portraits of the dead Christ on the cross and the lamenting Virgin refer to the Crucifixion presenting an illustration of a dialogue form in Virgin's laments. One of them is a group of the short poems referring to the lament of the Mother of God at the foot of the Cross, the *stavrotheotokia*, which were according to *Triodion* sung during the Lent, cf. *A. Drandaki,* Greek Icons 14th–18th century. The Rena Andreadis Collection, Milan 2002, 22. More developed compositions with the Man of Sorrows and lamenting Virgin also include a portrayal of St. John the Theologian, denoting the Crucifixion as more evident origin of their iconography. Such are the icon from Torcello, the above mentioned central panel of Pala d'Oro, cf. *van Os*, op. cit. 72 or frescoes in Voltovo pole near Novgorod, cf. *G. I. Vzdornov*, Voltovo. Freski cerkvi Uspeniia na Voltovom pole bliz Novgoroda, Moskva 1989, 49–50, fig. 84, 1–2, 84,5 and Calendžikha, cf. *Velmans*, Le décor du sanctuaire de l'église Calendžikha, 137. For the *stavrotheotokia*, see. *M. Alexiou*, The Lament of the Virgin in Byzantine Literature and Modern Greek Folk-Song, Byzantine and Modern Greek Studies 1 (1975) 111–140; *eadem,* The Ritual Laments in Greek Tradition, Cambridge 1974, 62–78. For discussion of the *stavrotheotokia* see *N. Tsironis,* The Lament of the Virgin Mary from Romanos the Melode to George of Nicomedia. An Aspect of the Development of the Marian Cult, (unpubl. PhD thesis, University of London 1998) 156–158 and *S. Janeras*, Le vendredi-saint dans la tradition liturgique byzantine, Studia Anselmiana 99, Analecta Liturgica 12, Rome 1988.

21 E.g. a double-sided icon from Kastoria (XVI c.) with the Man of Sorrows and the Virgin Paramythia. The inscription accompanying the lifeless Christ preserved: I(ΗΣΟΥ)C X(ΡΙCΤΟ)C Η ΑΠΟΚΑΘΗΛΩΣΙΣ, cf. Ceremony and Faith. Byzantine Art and the Divine Liturgy, (*E.N.Tsigaridas),* Athens 1999, 77–78, fig.11.

22 Such is an instance of the fresco from the prothesis of the Church of St. Peter and Paul in Trnovo, where the dead Christ is depicted between Virgin and St. John the Theologian, cf. *T. Velmans,* Christ de Pitié à l'église des Saints Pierre et Paul à Tarnovo et l'influence occidentale à la fin de l'époque des Paléologues, Godishnik na Sofiiskiia Universitet "Sv. Kliment Ohridski", Centr za slaviano-vizantiiski prouchvaniia "Ivan Duichev" 88 (7) (1995–96) 119–124, fig.1.

23 *K. Weitzmann,* The Origin of the Threnos, ed. *M. Meiss*, De artibus opuscula XL: Essays in Honor of Erwin Panofsky, New York 1961, 476–490; *M. Sotiriou,* Ἐνταφιασμός — Θρῆνος, DchAH IV, vol. 7 (1973–1974) 139–148; *I. Spatharakis*, The Influence of the Lithos in the Developement of the Iconography of the Threnos, eds. *C. F. Moss — K. Kiefer,* Byzantine East, Latin West: Art — Historical Studies in Honour of Kurt Weitzmann, Princeton University Press 1995, 435–446.

24 *Mirković — Tatić,* Markov manastir, 64; *H. Papastaurou*, Recherche iconographique dans l'art byzantin et occidental du XIe au XVe siècle: l'Annonciation, Venise 2007, 79, 238, 349, 352.

cycle of the Akathistos Hymn to the Theotokos (oikoi 1–3)[25] in the second register of the south wall of the bema. There follows the composition of the Virgin's Conception (oikos 4) in the niche of the *diakonikon*.[26] The symbolism of the Incarnation in the motif of the Virgin's *velum*[27] on the one hand, and the significance of the Virgin's attribute *Bride and Maiden ever-pure* (Νύμφη Ἀνύμφευτε),[28] represented in the fourth oikos of the Akathistos, points to the abovementioned link between Christ's human nature and his forthcoming Passion. The evangelical *Parable of the Ten Virgins* (Mat. 25:1), where Christ is called the bridegroom (Νιμφίυος), is recited at the Tuesday service of the Passion Week,[29] and the hymns mentioning *Christ the Bridegroom* are chanted at evening services from Palm Sunday to Maundy Thursday.[30] The fourth register of the bema has figures of Christ's earthly ancestors. The first pair make St. Joachim, depicted an the northern wall and facing him, on the soutern wall — St. Anne. The second pair could be identified as Abraham and Sarah.[31] All four figures gesture to the Virgin in the apse with their right hands.[32] The message of the Incarnation is complemented

[25] *Mirković — Tatić,* Markov manastir, 47–48. On the position of the first four *oikoi* of Akathistos cycle in fresco painting and their link with Annunciation, see *Papastaurou,* Recherche iconographique, 126–127.

[26] *Mirković — Tatić,* Markov manastir, 48.

[27] About the vellum (velatio nuptialis) with the significance of human nature of Christ, see *Papastaurou*, Recherche iconographique 340–346.

[28] For examples in which the Virgin is called by the epithet *The Bride*, cf. Ibid., 341–342, n. 4.

[29] *L. Mirković,* Heortologija ili istorijski razvitak i bogosluženje praznika Pravoslavne istočne crkve, Beograd 1961, 164.

[30] *D. Pallas*, Passion*,* 233.

[31] Scarce evidence of inscriptions remain. There is a visible letter ѻ accompanying figure of St. Joachim, and ΑΝΝΑ accompanying figure of St. Anne. I am grateful to prof. Dragan Vojvodić for his help concerning the identification of the second pair of figures.

[32] On the spatial linking of the figures of Mary's parents Joachim and Anne with the Annunciation on the triumphal arch in the 12th century (with examples) see *Papastaurou,* Recherche iconographique*,* 120. The Annunciation linked with the theme of the genealogy of Christ is encountered also in later examples of Serbian medieval painting. Thus on the triumphal arch in Kalenić and Rudenica next to the Virgin and Gabriel from the Annunciation, the figures of the Virgin's parents, with the prophets David and Solomon are depicted, cf. *Simić-Lazar*, Kalenić*,* 170, 171. A similar programmatic concern is observable in the Church of Christ the Savior in Veria, where the figures of Joachim and Anne are associated with the Annunciation, cf. *A. Tsitouridou-Turbié*, Remarques sur le program iconographique de l'église du Christ Sauveur à Veroia, ed. *G. Koch*, Byzantinische Malerei. Bildprogramme — Ikonographie — Stil, 337–344, 341–342. Mary's parents are also associated with Mary's Annunciation in several Cretan churches from the last decade of the thirteenth and until the middle of the fifteenth-century. I am indebted to Eirini Panou who kindly indicated me examples from Cretan churches. The first example comes from the church of St George in Selino in Chania (1290–1291). The Mandylion is depicted in the sanctuary; underneath it are St Joachim and St Anne and underneath them is Annunciation. The same theme occurs in the church of St Demetrios (1292–3) in the same village but here the positions of Anne and Joachim are reversed. In the church of the Saviour in Kissamos (1319–1320) in Chania, we find St Joachim and St Anne in the sanctuary under the Mandylion, which is depicted on the triumphal arch framing the Archangel Michael, cf. *I. Spatharakis,* Dated Byzantine Wall Pintings of Crete, Leiden 2001, 12, 16, 17, 56; *M. Bissinger*, Kreta: Byzantinische Wandmalerei, Munich 1995, 106; *S. Papadaki-Okland*, Μεσαιωνικά Κρήτης, ΑΔ Β2, Χρονικά, 1966, 431 pl. 468b. Mary's parents associated with the Annunciation are to be found on the icons as well, e.g. a double-sided icon from Ljubižba showing the Annunciation with the Meeting at the Golden Gate, cf. *M. Ivanović,* Ljubižbanska dvojna ikona sa predstavama susreta Ane i

by the scenes of the Infancy of Christ which occupy the east side of the intrados of the arch between the bema and the *diakonikon* and the highest area of the *diakonikon*, including the Visitation, Joseph's Dream and the Journey to Bethlehem.[33]

It should be reiterated that the concept of a symbolic association between the Incarnation and Passion of Christ was established in Serbian art as early as the thirteenth century. Such an example can be found in the iconographic program of Studenica and Gradac, in which the scene of the Crucifixion is located on the western wall of the naos, opposite from the sanctuary and the Annunciation on the triumphal arch.[34]

The relationship and conceptual link between the Annunciation and the Passion of Christ is founded in the Byzantine theological tradition, as well as the hymnography and homiletic literature which used the scholarly idiom of theological writings, of which many have been included in the Byzantine rite. In explaining the nature of Christ's suffering, the early church fathers drew on the New Testament to stress the importance of the Incarnation.[35] The Christological debate at the Council of Ephesus (431) about the two natures of Christ and the way in which they relate to one another was articulated in the themes of the Incarnation of Christ in the womb of Mary and Christ's suffering, his death and resurrection.[36]

Joakima i Blagovesti, Zograf 4 (1972) 19–23. The parents of the Virgin have been portrayed in the literal tradition as well. Hence, George of Nicomedia in his homily on the Conception of St Anne emphasizes the role of St Joachim and St Anne in the context of divine economy, cf. George of Nicomedia, Laudatio in conceptionem sanctae Annae, parentis sanctissimae Deiparae, PG 100, cols. 1353B–1376C, and esp. 1356D–1376A.

[33] The scenes of the Infancy of Christ end with the Massacre of the Innocents, an extended composition with several episodes, located on the surface of the south wall of the naos. For the cycle of the Infancy of Christ, see *J. Lafontaine-Dosogne*, Iconography of the Cycle of the Infancy of Christ, ed. *P. A. Underwood*, Kariye Djami IV, Princeton 1975, 197–241.

[34] I thank Prof. Dragan Vojvodić, who called my attention to the relevance of the programmatic features of the frescoes in Studenica for the topic of this paper, cf. *G. Babić — S. Ćirković — V. Korać*, Studenica, Beograd 1986, 70; *G. Babić*, Les plus anciennes fresques de Studenica (1208/1209), Actes du XV Congrès international d'études Byzantines, vol. II, A, Athènes 1981, 34–40. For Gradac see *D. Pavlović*, O jednom osobenom modelu rasporedjivanja scena ciklusa Velikih praznika: Studenica — Gradac, eds. *B. Krsmanović, Lj. Maksimović, R. Radić*, Vizantijski svet na Balkanu II, Beograd 2012, 443–457, 450. It is interesting to notice that the concept of a great mercy (τὸ μέγα ἔλεος) is connected with the symbolism of the Holy Cross. Such examples can be found in the Lenten *Triodia*, in the songs of the Passion Week Service, cf. *G. Richter*, Leiden und Erbarmen Christi in den Hymnen des Byzantinischen Busstriodions, BZ 56(1963) 36–40. On the other hand, the Byzantine hymnology links the Virgin of the Passion with the fullness of divine mercy, which was announced by the Archangel Gabriel at the moment of making known the Logos, cf. *C. Chevalier*, La Mariologie de St-Jean Damascène, Orientalia Christiana Analecta 109, Roma 1936, 172, 173, PG 96, 709 BC; *M. Tatić-Djurić*, Ikonografija Bogorodice Strasne. Nastanak dogme i simbola, Studije o Bogorodici, Beograd 2009, 293.

[35] For a detailed study about Christ's Incarnation and suffering in the New Testament and the early church fathers, see *Tsironis,* The Lament of the Virgin Mary, 33–39.

[36] For the development of the Virgin's lament and the cult of Theotokos in the context of the Council of Ephesus see *N. Tsironis,* From Poetry to Liturgy: the Cult of the Virgin in the Middle Byzantine Era, ed. *M. Vassilaki*, Images of the Mother of God. Perceptions of Theotokos in Byzantium, Ashgate 2005, 93; *eadem,* The Lament of the Virgin, 46–76 (with bibliography). For the importance of these two themes in the context of the Council of Ephesus and the Christological developments of the time see *L. M. Peltomaa,* The Tomus ad Armenios de Fide of Proclus of Constantinople and the Christological Emphasis of the Akathistos Hymn, JÖB 47 (1997) 25–37.

The notion of the Virgin Mary as Theotokos was of crucial importance for understanding the Incarnation of the Logos. Finally, the accepted doctrine of Christ's nature was the one formulated in the Twelfth Anathema of Patriarch Cyril of Alexandria, "God has suffered in the flesh". At the same time, with the development of the cult of the Virgin Mary during the fifth century, the first hymnographic works also appeared reflecting the accepted theological doctrine. Thus, the lament of the Virgin Mary is an important literary form where the themes of the Annunciation and the Passion of Christ overlap. The earliest precisely dated Virgin's lament in Greek is the sixth-century *kontakion* for Holy Friday written by St. Romanos the Melode: *Mary at the Foot of the Cross*.[37] The dialogue between the Virgin and Christ, composed in a highly dramatic tone, occupies most of the *kontakion*. The refrain — ό υιός καί εός μου — repeated after each strophe, proclaims the Incarnation, acknowledging the humanity as well as the divinity of Christ.[38] In the third and concluding part of the lament, in strophe ε, Jesus seeks to soothe his mother's grief by reminding her of the most joyful event in her past, the Annunciation. Repeating the Archangel Gabriel's words to her: ῥῆμα χαρᾶς (37, ζ′1), he reminds her of her distinctive role in the Incarnation: Οὐ γὰρ πρέπει σοι θρηνεῖν, ὅτι κεχαριτωμένη ὠνομάσθης (ε′ 2).[39] The hymn of Romanos the Melode has survived in its entirety in seven manuscripts. Even though later on only the introduction and the first verse were retained in the Holy Saturday service, this hymn powerfully influenced the Byzantine laments of the Virgin Mary.[40] The theology of the Incarnation played a prominent role in the literature of the Iconoclastic period. The iconophile authors considered the Passion of the Lord as the most important manifestation of the Incarnation, which served as the basis for the defense of the veneration of icons.[41] The sermons of George of Nikomedeia were very influential for the iconophile views in the ninth century.[42] This author addresses the question of the Passion of Christ and the role of the Vir-

---

37 *Romanos le Mélode*, Hymnes, ed. *J. Grosdidier de Matons*, vol. IV, SC 128, Paris, 1967, 160–184. For the dating see *J. Grosdidier de Matons*, Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance, Paris 1977, 243 ff.

38 *E. Catafygioty-Topping,* Mary at the Cross: St. Romanos' Kontakion for Holy Friday, Byzantine Studies 4, part 1 (1977), 18–37, 21.The same formulation related to Incarnation 'my child and my God' is to be found in the homily *On the Burial of the Divine Body of Our Lord and Saviour Jesus Christ*, attributed to patriarch Germanos I. It reveals the hymn of Romanos on *Mary at the Foot of the Cross* as the source of inspiration, cf. Germanos I, Oratio in divini corporis Domini ac Salvatoris nostri Jesu Christi sepulturam, PG 98, cols. 243–290, col. 269C.

39 *P. Maas — C. A. Trypanis*, Sancti Romani Melodi Cantica: Cantica Genuina, Oxford 1963, ε′ 2.

40 For the laments, see *Alexiou,* The Lament of the Virgin, 111–140; *eadem*, The Ritual Laments, 62–78.

41 cf. *Tsironis,* The Lament of the Virgin Mary, 76–116, wherein the author discusses the Incarnation theology and Passion of the Lord in the context of the Iconoclastic controversy.

42 For the homilies of George of Nicomedia see *N. Tsironis*, George of Nicomedia: Convention and Originality in the Homily on Good Friday, ed. *E. A. Livingstone*, Papers presented at the Twelfth International Conference on Patristic Studies, Studia Patristica 33, Leuven 1997, 573–577; *eadem*, Historicity and poetry in ninth-century homiletics: the homilies of Patriarch Photius and George of Nikomedeia, eds. *M. B. Cunningham — P. Allen*, Preacher and Audience: Studies in Early Christian and Byzantine Homiletics, A New History of the Sermon I, Leiden 1998, 295–316.

gin in the Mystery of the Incarnation in his Passion homilies. According to the *Typikon* of the Evergetes monastery, his homily on Good Friday[43] was to be read on Holy Friday Vespers.[44] The suffering present is contrasted with a past full of happiness denoting the commonplace in homiletic.[45] A recollection of the Incarnation is at the beginning of the Virgin's lament: Behold (Lord), your benign dispensation (of the incarnation) has taken its end (Ἰδοὺ τὰ τῆς φιλαγάθου σου πέρας ἀπείληφεν οἰκονομίας).[46] These homilies had a pivotal role in the development of the genre of the lament of Virgin Mary and a considerable influence on the visual arts and liturgy.[47] Hans Belting drew attention to the fact that probably the first mention of the "lamenting woman" is to be found in the poem of John Mauropous about a "weeping Mother of God" describing the Crucifixion scene.[48] The development of the iconography of the Lamenting Virgin is based upon the doctrine of the reality of the Incarnation. This idea was first expressed in hymns

---

43 George of Nikomedeia, Oratio in sepulturam Jesu Christi*,* PG 100, cols. 1457–1489. It is worth to mention that a *Life of the Virgin* usually regarded as the earliest *Life* of the Virgin Mary, commonly attributed to Maximos the Confessor and surviving only in Georgian translation also has an extensive laments, cf. Maxim le Confesseur: Vie de la Vierge, ed. *M. van Esbroeck,* CSCO 478–479, Scriptores Iberici 21–22, 2 vols, Leuven 1986. This seventh-century narrative is recognized as primary source and literary model for George's homilies in the recent studies of Stephen J. Shoemaker, cf. *idem*, A Mother's Passion: Mary at the Crucifixion and Resurrection, eds. *L. Brubaker — M. Cunningham,* The Cult of the Mother of God in Byzantium. Texts and Images, Aldershot 2011, 53–69, 54. An account in the second Vita's lament corresponds closely to the present subject by contrasting past with present. Mary notes that 'although Christ preserved intact her virginity in his birth, his Passion has caused a sword to pierce her heart' This is an idea which George expresses by contrasting Mary's intact virginity with the nails that pierced her son's limbs, (*Shoemaker,* op. cit. *60;* Maxim le Confesseur: Vie de la Vierge, 104–105 (Georgien) and 70–71 (French); George of Nicomedia*,* Homily 8, PG 10, CO. 1472B).

44 *Pallas*, Die Passion*,* 30, 56, 106.

45 George of Nicomedia*,* Oratio in sepulturam Jesu Christi, PG 100 , col. 1476A.

46 *Idem*, col 1488A-B. The same relation of antithesis between the Incarnation and the Virgin's lament at Christ's burial occurs in a prose lament which is generally attributed to the tenth-century writer Simeon Metaphrastes cf. *Maguire*, Art and Eloquence*,* 98. The Virgin's words are: "Even Gabriel's greeting turns out to be almost the contrary for me. For now it is not that the 'Lord is with me', as he promised me, but you (Lord) are wandering without breath among the dead in the innermost chambers of Hades." (Μικρὸν πρὸς τοὐναντίον μοι περιίσταται καὶ ὁ τοῦ Γαβριὴλ ἀσπασμός. Οὐ γαρ καὶ νῦν «ὁ Κύριος μετ' ἐμοῦ», καθὼς ἐκεῖνος μοι ἐπηγγείλατο· ἀλλὰ σὺ μὲν ἄπνους ἐν νεκροῖς καὶ ᾅδου ταμεῖα φοιτᾷ τὰ ἐνδότερα (PG, 114, col. 209A). She also makes an antithetical allusion to the Annunciation later in the text: "…immaterial fire of divinity did not burn my womb; but now another fire feeds on all my insides, and injures me to the core of my heart. I received through the angel pledges of joy, and I took away all tears from the face of the earth, but now these tears are increased by my own tears." (Ἀβλαβῶς μὲν ἐμίχθη πάλαι τὰ ἄμικτα, καὶ πῦρ θεότητος ἄϋλον, σπλάγχνον ἐμὸν οὐ κατέφλεξεν· ἄρτι δ' ἕτερον πῦρ τὰ ἐντός μου βόσκεται ἅπαντα, καὶ μέσην τὴν καρδίαν λυμαίνεται. Χαρᾶς ἐγγύας δι' ἀγγέλου παρέλαβον καὶ ἀφειλόμην δάκρυον πᾶν ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς πλὴν ἀλλὰ τοῦτο μόνον τοῖς ἐμοῖς πιαίνεται δάκρυσιν (PG, 114, col. 212B-C).

47 *N. Tsironis*, George of Nicomedia: Convention and Originality in the Homily on Good Friday*,* 573–577; *eadem*, Historicity and poetry in ninth-century homiletics: the homilies of Patriarch Photius and George of Nikomedeia, 295–316; *M. Vassilaki — N. Tsironis*, Representations of the Virgin and Their Association with the Passion of Christ, ed. *M. Vassilaki*, Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art, Athens 2000, 453–463; *Tsironis,* From Poetry to Liturgy, 91–102.

48 PG 120, 1148 no. 31; PG 120, 1129 no 6, cf. *Belting,* The Image and its Public*,* 112.

and other religious texts such as homilies, before being transposed into visual form.[49] The central part of the homily *On the Bodily Burial of the Lord* on Holy Saturday by Patriarch Germanos of Constantinople (715–730) is devoted to the lament of the Mother of God.[50] It stresses the human qualities of the Theotokos, linking them with the Passion of Christ.[51] According to his interpretation, "Mary wept over her son's tomb, because she was really the Mother of Christ".[52] Patriarch Nikephoros I (806–815) claimed that the Crucifixion was proof of Christ's physical humanity.[53] Christ's physical death was emphasized through the Lamentation as well.[54] Hence the Virgin's lament in the sermon of George of Nikomedeia *On the Crucifixion and Burial of Christ*[55] is to be found the point that although Christ is divine, his mother's sorrow also show him to be human.[56]

In the Late Byzantium, the doctrine of the Incarnation of the Logos was developed under the strong influence of hesychast theology.[57] The central issues in the works of Gregory Palamas,[58] Nikephoros Kallistos Xanthopoulos[59] and

---

49 The iconography of the lamenting Virgin started to develop in the post-iconoclast period, cf. *I. Kalavrezou,* Maternal side of the Virgin, Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art, Benaki Exh.Cat., Athens 2000, 41–46; *eadem*, Images of the Mother, 165–172; *Tsironis*, From Poetry to Liturgy, 95.

50 Germanos of Constantinople*,* In Dominici Corporis Sepulturam, cols. 244B–289B.

51 *Tsironis*, From Poetry to Liturgy*,* 93.

52 Germanos of Constantinople*,* In Dominici Corporis Sepulturam, PG 98 col. 277C (translation by H. Maguire).

53 *Patriarch Nikephoros*, Antirrheticus III Adversus Constantinum Copronymum*,* PG 100, cols. 425C, 428A, 432 B-C.

54 *Maguire*, The Depiction of Sorrow, 162.

55 *Tsironis*, George of Nicomedia, 573–578.

56 George of Nicomedia*,* Oratio VIII, PG 100, col. 1488 (translation by H. Maguire).

57 From the voluminous bibliography on hesychasm, we highlight the following: *J. Meyendorff,* A Study of Gregory Palamas, London 1964; *idem*, Spiritual Trends in Byzantium in the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*,* Art et Societé à Byzance sous les Paléologues*,* Venise 1971, 53–71; *idem*, Byzantine Hesychasm: historical, theological and social problems, London 1974; *A. E. Tachiaos*, Le mouvement hésychaste pendant les dernières decénnies du XIVe siècle, Κληρονομία 6 (1974) 113–130; *T. Velmans*, La peinture murale byzantine d'inspiration constantinopolitaine du milieu du XIVe siècle (1330–1370), ed. *V. J. Djurić*, Dečani et l'art byzantin au milieu du XIVe siècle*,* Beograd 1989, 77.

58 Palama's starting point for the doctrine of Deification was a doctrine of the Incarnation, cf. *Meyendorff*, A Study of Gregory Palamas, 157–227; *idem*, Hymanisme et Mystique à Byzance au XIVe siècle*,* Byzantine Hesychasm: historical, theological and social problems, 909–912; *N. Russel*, Partakers of the Divine Nature (2 Peter 1:4) in the late Byzantine Tradition, ed. *J. Chrysostomides,* ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ, Essays presented to Joan Hussey for her 80th birthday, Camberley 1988, 51–67; *idem*, The Doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition*,* Oxford 2004, 304–311; *R. E. Sinkewicz*, Gregory Palamas, eds. *C.G. Conticello — V. Conticello*, La Théologie Byzantine et sa tradition II, Turnhout 2002, 131–188, 190 (with further bibliography).

59 Epithets in Nikephoros Kallistos Xanthopoulos' Hymn, which address to the role of the Mother of God in the Incarnation of Logos are: χαῖρε, διὰ Λόγου γεννήσασα τὸν Λόγον (iv, 15) / **радоу се слѡвомь слѡво рождьшїи** (iv, 19); χαῖρε, πλανωμένων ἡ ὁδηγός (xvi, 61) / **радоу се ȥаблоуждьшимь настав'нице** (xvi, 80); χαῖρε, τόμε ἔμψυξε τοῦ Θεοῦ (xix, 73) / **радоу се ѡбраьȥ въсѣх⟨ь⟩ дрѣв'ных ⟨ь⟩ ѡбыавленїе** (xix, 99); χαῖρε, χαῖρε, χώρα ἡ τοῦ Χριστόν (xxii, 85) / **радоу се въмѣстилище х⟨ри⟩с⟨то⟩во, радоу се** (xxii, 119); χαῖρε, χαῖρε, χύσις ὑπερχέουσα τὴν χαράν (xxii, 86), χαῖρε, χαῖρε, ἡ χάρις ἡ κεχαριτωμένη (xxii, 87)/ **радоу се бл⟨а⟩г⟨о⟩д⟨а⟩ти ѡбрадован'на** (xxii, 121), **радоу с⟨е⟩, радоу се въпїаше ти гаврїиль** (xxii, 113) / cf. *Dj.*

Dionysios the Areopagite[60] were the two natures of Christ and the role of the Virgin Mary in the Incarnation of the Logos.[61] The works of these authors were translated into Old Serbian and very quickly became influential in the Serbian monastic milieu.[62] Markov Manastir preserves one of the key examples of the pictorial cycle of the Akathistos Hymn[63] in Late Byzantine art, which carries a subtle polemical undertone, reflecting the prominence accorded to Mary's role in the Incarnation and the economy of salvation within the context of the contemporary anti-Latin polemic.[64]

Mary's Lamentation played a prominent role in the celebration of Good Friday and Holy Saturday.[65] Particularly relevant in this context is the evidence of the fourteenth-century Serbian Lenten *Triodia, Pentekostaria* as well as the liturgi-

---

Trifunović, Hymne de Nicéphore Calliste Xantopoulos consacré à la Vierge, dans la traduction serbe de Makarije de l'année 1382, Cyrillomethodianum 1 (1971) 58–79, 69–75.

60 *J. Meyendorff*, Le thème du ' retour en soi ' dans la doctrine palamite du XIVe siècle, Byzantine Hesychasm: historical, theological and social problems*,* 188–206, 199.

61 *H. Georg Beck*, Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen reich, München 1959, 712–773.

62 *A. E. N. Tachiaos,* Mount Athos and the Slavic Literatures, Cyrillomethodianum IV (1977) 1–36, 14–27. On Old Serbian translations of Palamas' work, see *M. Teodorović-Šakota,* Inventar rukopisnih knjiga dečanske biblioteke, Saopštenje Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture NRS I (1956) 205, No 88; *Lj. Štavljanin-Djordjević*, Stari ćirilski rukopisi Narodne biblioteke u Beogradu, Bibliotekar 5 (1968) 414. On Old Serbian translations of the treates of Pseudo-Dionysius Aeropagita, see *V. Mošin*, Žitie starca Isaii, igumena russkago monastyrja na Afone*,* Sbornik Russkogo archeologicheskogo obshchestva v Jugoslavii, III (1940) 154–158; *Dj. Trifunović*, Zbornici sa delima Pseudo-Dionisija Aeropagita u prevodu inoka Isaije, Cyrillomethodianum 5 (1981) 166–171. On Old Serbian translations of Nicephoros Callistos Xantopoulos' work, see. *idem*, Hymne de Nicéphore Calliste Xantopoulos, 58–79.

63 *Mirković — Tatić*, Markov manastir, 45–53; *C. Grozdanov*, Novootkrivene kompozicije Bogorodičinog Akatista u Markovom manastiru, Zograf 9 (1978) 37–41.

64 *A. Pätzold*, Der Akathistos-Hymnos. Die Bilderzyklen in der byzantinischen Wandmalerei des 14. Jahrhunderts, Stuttgart 1989, 91–99; *E. C. Constantinides*, The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson, in Northern Thessaly, 2 vols, Athens 1992, 290.

65 *B. Todić*, Slikarstvo priprate Zrza i bogosluženje Strasne sedmice, Zograf 35 (2011) 211–222, 218. Along with poetic texts associated with the Holy Passion Service in which the Incarnation of Christ and the birth is compared and juxtaposed with the Passion and death, the liturgical drama the Suffering of Christ (Χριστὸς Πάσχον) also offers an example, cf. *Grégoire de Nazianze*, La Passion du Christ, tragédie, sources chrétiennes No.149, trad. *A. Tuilier*, Paris 1969. For the hypothesis on the authorship of the tragedy the Suffering of Christ, see. *Alexiou*, The Lament of the Virgin*,* 122 (with further bibliography). In the introduction the Virgin recalls past events in a long monologue: "How could I not blare out my happiness when the messenger came to announce that I would be a mother, proclaiming redemption for the miserable race of mortal men and giving me a great reason for joy!" (Ἀνηλάλαξα πῶς πάλαι χαρᾶς ὕπο / ὅτ' ἦλθεν εὐάγγελος ἀγγελῶν τόκον / φράζων ἄλυξιν δυσμενῶν βροτῶν γένει / καὶ γηθόσυνον χάρμα μοι φέρων μέγα; (cf. *Grégoire de Nazianze*, La Passion du Christ, tragédie, 133). The literary tradition of the Virgin's lament became part of not only canonical, but also of apocryphal texts. The Gospel of Nikodemos, known as the *Acta Pilati* provides important references, cf. *Alexiou*, The Lament of the Virgin*,* 124–129 (with older bibliography). The earliest laments survive in three manuscript versions dating to the fifteenth century and later, cf. Acta Pilati, ed. *C. Tischendorf*, Evangelia Apokrypha, Leipzig 1853, pp. LXXII–LXXIII. The lament in Manuscript C contains a series of rhetorical questions posed as the Christ is nailed to the Cross. One of them is: "Where are the promises Gabriel made to me (Manuscript C: Ven. Marc. Class. II, cod. LXXXVII, cf. *Tischendorf*, Evangelia Apokrypha*,* pp. LXXII–LXXIII, M. Alexiou, op. cit. 126).

cal *Typikon* of Archbishop Nikodemos,[66] which was in use in Serbian monasteries. These liturgical sources incorporate several services that may be linked with the Lamentation iconography at Markov Manastir, namely the *Canon on the Crucifixion of Our Lord* and the *Lamentation of the Most Holy Theotokos*, performed at Small Compline on Good Friday.[67] Antithetical pattern is used in the seventh ode in the motif of the Virgin recalling the Annunciation and her shattered hopes for the future: "Woe is me, Gabriel! Where are the good tidings; where is your greeting, 'Blessed'?" (Οἴμοι Γαβριήλ, ποῦ τὰ εὐαγγέλια, ποῦ μου τὸ »χαῖρε«, ποῦ το »εὐλογημένη«);[68] (**Гдѣ сыне мои и Боже благовѣщеніе древнее, еже ми Гавріиль глаголаше, царѫ тѫ Сына и Бога вышнѩго нарицаше**).[69] The service of the *Epitaphios Threnos* at the Holy Saturday Matins assumed its final form in the first half of the fourteenth century.[70] Its characteristic feature is the lyrical treatment of the weeping mother's words.[71] The second *stasis* elaborates the theme of the Annunciation and Gabriel's promise: "Gabriel announced me this upon his descent: The Kingdom will be eternal, he said, of my Son, Jesus."[72] **Сїѩ Гавриль мнѣ возвѣсти, еегда слетѣ, иже царство вѣчное рече, сына моегѡ Іисѹса.**[73] The final ode of the Holy Saturday Canon,[74] written by Kosmas of Maiouma,[75] also influenced the Lamentation iconography: "Do not weep for me mother, seeing in the tomb the son whom you conceived in your womb without seed; I shall rise again and be glorified and as God will I exalt unceasingly in glory those who glorify you in faith and desire".[76] The Serbian *Pentekostaria* also include the famous hymn (**Не ридаи мене мати, зрещи въ гробѣ. его же въ чрѣвѣ бесѣмене зачела еси сина**).[77] The verses, considered to be the earliest

66 Tipik arhiepiskopa Nikodima, II, ed. *Dj. Trifunović,* Beograd 2007.

67 The Lenten Triodion, 617; Posni triod. Sveta Velika sedmica — strasna, Gračanica 2008, 183–188. *Pallas*, Die Passion, 31 ff. *Typikon* of Archbishop Nikodemos stipulates that this compline should be held in *kellia,* cf. Tipik arhiepiskopa Nikodima, 150b. The authorship of this liturgical lament is uncertain, cf. *Maguire*, Art and Eloquence, 100; *Tsironis*, The Lament of the Virgin, 195.

68 Roma e l'Oriente, 5 (1913), 311, verse 25

69 Zbornik crkvenih bogoslužbenih pesama, psalama i molitava, Beograd 1991^2, 457.

70 *Pallas*, Die Passion, 2; *Alexiou*, The Lament of the Virgin 119–121.

71 *Alexiou*, op. cit. 119.

72 Stasis 2, Triodion, Athens 1960, 421.

73 Zbornik crkvenih bogoslužbenih pesama, 472.

74 A literary tradition of contrasting the present with past related to Holy Saturday can be traced back to Romanos the Melode. In the third hymn *On the Resurrection,* Romanos relates the story of the Incarnation and the Resurrection. A theme of the lament is different from previous examples but employs the same contrast between the past and present: it is Hades lamenting his destruction, recalling the happiness of the past in the third hymn *On the Resurrection,* cf. *Romanos the Melode*, On the Resurrection III, vol. IV, 460–481, st. 8 and *passim.*

75 *Cosmas Melodos*, Saturday Canon, eds. *W. Christ — M. Paranikas*, Canons and Triodia, Anthologia Graeca Carminum Christianorum, Leipzig 1871, 196–201.

76 *Cosmas Melodos,* Saturday Canon, ode 9, verses 166–170.

77 Pentekostarion, Belgrade, Archives of the Serbian Academy of Science and Arts, no. 107, 70.

instance of the dialogue between the dead Christ and his mother,[78] became influential for the iconography of the Man of Sorrows.[79]

The conceptual link between Christ's Incarnation and death established in Markov Manastir was also established by way of various iconographic solutions on double-sided icons and diptychs, such as the double-sided icons of the Virgin Hodegetria[80] and the Man of Sorrows expressing a complex interrelationship between the Incarnation[81] and the Passion.[82] A programmatic conception of these icons can be interpreted in the light of the rhetorical device of *antithesis*.[83] The earliest known iconographic example of combining the Virgin Hodegetria and the Man of Sorrows is the twelfth-century double-sided icon from the Byzantine Museum at Kastoria.[84] According to Demetrios Pallas and Hans Belting, the creation of this iconographic formula was related to *akolouthies*, services of the Passion, which were included in monastic worship services in the eleventh century.[85] The notches at the bottom of the icon indicate its specific liturgical use during the already mentioned Good Friday service. The Byzantine Museum at Kastoria keeps

---

78 *Tsironis*, The Lament of the Virgin Mary, 138.

79 The verses took place as an inscription from the sixteenth century, cf. *M. Marković*, Prilog proučavanju uticaja kanona Velike Subote na ikonografiju srednjovekovnog slikarstva, ZRVI 37 (1997) 167–183, but Russian historiography denotes all iconography types of dead Christ and the Virgin with the starting verses of the ninth Ode, 'Ne ridaj mene mati', cf. *Djordjević*, Dve zanimljive predstave Mrtvog Hrista, n. 47.

80 *N. P. Kondakov*, Ikonografiia Bogomateri, tom II, St. Petersburg 1915, 154–162; *A. Grabar*, L'iconoclasme byzantine, Dossier archeologique, Paris 1957, s. 'Odigitria': 3, 120, 128, 184, 185, 189, 190, 200, 202, 212, 213, 260; *K. Kalokyri*, Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν ανατολῆς και δύσεως, Thessalonike 1972, 60–66; *G. Babić*, Les images byzantines et leur degrés du signification: l'example de l'Hodegitria, ed. *J. Durand*, Byzance et les images, Paris 1994, 189–222; *Chr. Angelidi — T. Papamastorakis,* The Veneration of the Virgin Hodegetria and the Hodegon Monastery, ed. *M. Vassilaki*, The Mother of God, 378–385.

81 For the Incarnation theology associated with the Hodegetria, see. *S. der Nerssesian*, Two Images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection, DOP 14 (1960) 71–86; *M. Tatić-Djurić*, L'icône de l'Odigitria et son culte au XVIe siècle, eds. *C. F. Moss — K. Kiefer,* Byzantine East, Latin West, 557–569; *D. Kotoula*, The British Museum Triumph of Orthodoxy Icon, eds. *A. Louth — A. Casiday,* Byzantine Orthodoxies, Papers from the Thirty-six Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Durham, 23–25 March 2002, 121–129; *B. V. Pentcheva*, Icons and Power. The Mother of God in Byzantium, Pensylvania State University Press 2006, 107–117; *Ch. Baltoyanni*, The Mother of God in Portable Icons, ed. *M. Vassilaki*, Mother of God, 139–153, 147.

82 *Vassilaki — Tsironis*, Representations of the Virgin and Their Association with the Passion of Christ, 453–463, 457.

83 *Cormack*, Living Painting, 245–246.

84 *M. Chatzidakis*, L'évolution de l'icone aux 11e du 13e siècles et la transformation du templon, XVe Congrès International d' Etudes Byzantines, Rapports III, 1 (Athens 1976) 159, ff., fig. 20, 21; Ceremony and Faith (*E. N. Tsigaridas),* 75–76, fig.10; From Byzantium to El Greco. Greek Frescoes and Icons, ed. *M. Acheimastou-Potamianou,* Athens 1987 (*M. Chatzidakis*), 159, fig. 8; *Cormack*, Living Painting, 245–246.

85 *Pallas*, Die Passion, 197 ff; *Belting*, An Image and its function in the liturgy, 5ff. For the different standpoint concerning the origin of the iconography of the Man of Sorrows and its relation with a Passion Relic of Christ — Holy Shroud, see I. A. Shalina, "Hristos vo grobe" i Nerukotvorenyi obraz na Konstantinopoiskoi plashchanitse, 305–324.

two more double-sided icons, one dating from the turn of fourteenth century,[86] and the other from the sixteenth century.[87] They too have notches at the bottom indicating their use in processions. The twelfth-century processional double-sided icon from Melnik, Bulgaria, also demonstrates a programmatic association between the Incarnation and Passion themes, but using different iconographic elements.[88] One side shows the Virgin Hodegetria with the Archangel Gabriel and the Virgin from the Annunciation depicted in the upper corners. The other side shows Passion scenes in an arrangement that lays emphasis on the Deposition and the Lamentation, which are surrounded with other twelve scenes from the Passion cycle.[89] The iconography arrangement of the fourteenth-century diptych from the Monastery of Saint Catherine on Sinai also lays emphasis on the interrelation of the Incarnation and Passion scenes. The left wing shows the Virgin Hodegetria, while the right wing depicts the Deposition.[90]

Passion services inspired iconographic programs concerning the Virgin's lament at the death of her son. The highly venerated double-sided icon from Dečani[91] dating from the third quarter of the fourteenth century also demonstrates an iconographic conception with antithetical imagery. One side depicts the Virgin Pelagonitissa,[92] while the other shows an unusual iconography of the Lamentation theme. A gesture expressing the mother's tender sorrow and the frightened child anticipate Christ's future suffering.[93] The Lamentation of the Virgin on the obverse shows the mourning Virgin embracing her dead son in the company of a myrrh-bearer and St. John the Theologian. This iconography is close to the Deposition scene with its literary source recognized by Branislav Todić in the fifth Ode

86 *E. N. Tsigaridas,* Φοριτές εικόνες του 15ου αιώνα του Βυζαντινού Μουσίου Καστοριάς, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου ''Βυζαντινή Μακεδονία'', Thessalonike 1995, 347, fig. 2.

87 In the course of cleaning this icon it was ascertained that under the present painting layer an earlier representation of the same subject is preserved, though it is not known to what extent, cf. Ceremony and Faith. (*E. N. Tsigaridas*) 77–79, fig. 11.

88 *E. Bakalova*, Liturgiia i iskusstvo v XII vek. Po materialam pamiatnikov zhivopisi territorii Bolgarii, Drevne-russkoe iskusstvo, Rus i strany vizantiiskogo mira, XII vek, S. Peterburg 2002, 57–74.

89 Ibid., 64–66.

90 *Chr. Baltoyanni*, Εικόνες. Ο Χριστός στην Ενσάρκωση και στο Πάθος, Athena 2003, no. 66, 379–380.

91 *B. Todić — M. Čanak-Medić,* Manastir Dečani, Beograd 2005, 54, 66, сл. 45 (with older bibliography); *D. Vojvodić,* Skit Uspenja Bogorodičinog u Belaji, *D. Popović, B. Todić, D. Vojvodić*, Dečanska pustinja. Skitovi i kelije manastira Dečana, Beograd 2011, 57–130, 91–96.

92 From the large number of scholarly research on the Virgin Pelagonitissa, we can single out: *N. Beljaev*, Obraz Bozhei Materi Pelagonitisy, Bsl 2 (1930) 386–392; *P. Miljkoviḱ-Pepek*, Umilnitelnite motivi vo visantiskata umetnost na Balkanot i problemot na Bogorodica Pelagonitisa, Zbornik na Arheološkiot muzej 2 (Skopje 1958) 9–15, 20–27; *L. Hadermann-Misguich*, Pelagonitissa et Kardiotissa — variants, extrêmes du type Vierge de Tendresse, Byzantion LIII /1 (1983) 9–16; *G. Babić*, Epitet Bogorodice koju dete grli, ZLUMS 21 (1985) 261–271; *Ch. Baltoyanni,* Είκονες Μήτηρ Θεού, Athena 2004.

93 An idea of the future Passion of Christ in this icon is underlined with His short dress simply decorated, which has the meanings of the cloth in which the Christ was wrapped before the burial, cf. *Todić — Čanak-Medić,* Manastir Dečani*,* 66.

of the Canon for the Good Friday Compline.[94] Shallow notches at the bottom of the icon indicate its liturgical use, either as a freestanding icon on *proskynetaria*[95] or carried in the procession of *epitaphios* on Good Friday.[96] Such a fairly rare iconographical combination of the Pelagonitissa and the Virgin's lament[97] might have been also inspired by the literary antithesis of the Virgin's laments, where the motifs of the embraces that Mary gave her son in his infancy and in his death are contrasted.[98] In dogmatic terms, motherhood and sorrows as human nature of the Theotokos confirm the human side of Christ's nature.[99] The motif of the embrace in the Lamentation scene, apart from its emotional significance, also had a theological explanation. From the Middle-Byzantine period, when it was introduced in iconography, this gesture was conceived of as demonstrating the reality of Christ's Incarnation.[100] Some of the most important dogmatic arguments re-

---

94 *Todić — Čanak-Medić,* Manastir Dečani, 54, 66. Especially the strophe: "Bearing your body in her maternal arms, the Blessed Virgin wept bitterly: my beloved Son, why do you forsake me in this most trying of pain and sorrows. And she shed bitter tears, stroking you" (Zbornik crkvenih bogoslužbenih pesama, 456).

95 On proskynetaria and their function, see *S. Kalopissi-Verti,* The Proskynetaria of the Templon and Nartex: Form, Imagery, Spatial Connections and Reception, ed. *S. E. J. Gerstel*, Threshold of the Sacred. Arhitectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West, Harvard University Press 2006, 107–132.

96 *M. Šakota*, Dečanska riznica, Beograd 1984, 89; *Todić — Čanak-Medić,* Manastir Dečani, 66, n.209. The function and the role of the *Epitaphios* opens the topic of its correlation with the presentation of The Man of Sorrows in the Markov manastir. Hans Belting reached the conclusion that the embroidered Επιτάφιος άερ, beside the procession of Great Entrance, started to be used as well in the burial procession on Holy Saturday from the 14th century, cf. *idem*, The Man of Sorrows, 15. On the contrary, according to the results of research of Juliana Bojčeva the *plashtanitsa* (επιτάφιος) was introduced in the procession of Epithapios from the 16th century, cf. *Iu. Boičeva,* Plashtanitsy paleologovskoi epohi iz bolgarskih cerkvei i muzeev. Problemy funkcii i ikonografii, Vizantiiskii mir: iskusstvo Konstantinopol i nacionalnye tradicii. K 2000-letiiu hristianstva, Moscow 2005, 537–552, 548. See also *H. Schilb*, Byzantine Identity and its Patrons: Embroidered Aërs and Epithaphioi of the Palaiologan and Post-Byzantine Periods, PhD Thesis, Indiana University, 2009. Although relevant for the present topic, this discussion goes beyond the scopes of this study.

97 The double-sided icon from Dečani is the only example which combines Pelagonitissa with such an unusual iconography of the Virgin's lament, cf. *Vojvodić,* Skit Uspenja Bogorodičinog u Belaji, 94.

98 *Kalavrezou,* Maternal side of the Virgin, 43. The Annunciation and the Nativity were to be associated with the Crucifixion and Deposition from the Cross by both homilists and iconographers, a vivid juxtaposition being made between the Mother of God holding Christ first as an infant and then as a dead young man, the paschal lamb, cf. *H. Maguire*, Truth and Convention in Byzantine Works of Art, DOP 28, 1974, 113–140; *idem*, The Depiction of Sorrow, 162; *idem,* Art and Eloquence, 99–101; *idem*, Byzantine Rhetoric, Latin Drama and the portrayal of the New Testament, ed. *E. Jeffreys*, Rhetoric in Byzantium: papers from the thirty-fifth Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, University of Oxford, March 2001, Ashgate 2003, 215–233. The arrangement of the church decoration also confirms the prominence of the juxtapositions of Christ's infancy and death from the post-iconoclastic period. As an example the Cappadocian church Karanlik Killise may be cited, where the Nativity and the Crucifixion were placed in the centers of the south and north wall, cf. *H. Yenipinar — S. Sahin*, Paintings of the Dark Church, Istanbul 1998, 40–41, 76–77.

99 *Tsironis*, From Poetry to Liturgy, 95.

100 *Maguire*, The Depiction of Sorrow, 160–166; *I. Kalavrezou,* Images of the Mother: When the Virgin Mary became Meter Theou, DOP 44 (1990) 165–172; *Belting*, Likeness and Presence,

lated to Christ's divine and human nature came from George of Nikomedeia. The themes of the Passion of Christ and the role of the Virgin in the Mystery of Incarnation were clearly outlined in the abovementioned homily *On the Crucifixion and Burial of Christ*.[101] Mary's recollection of the moments when she embraced Christ as a child: 'I am now holding him without breath whom lately I took in my arms as my own dearest one, whose sweetest word I heard' (Ἄπνουν νῦν κατε΄χω, ὃν πρώην ὡς οἰκεῖον ἐνηγκαλιζόμην φίλτατον· οὗ τῶν ἡδίστων ἐπήκουον

281–296; *M. Vassilaki — N. Tsironis*, Representations of the Virgin and Their Association with the Passion of Christ, 453–463; The same can be argued for the representations of the mourning Virgin who embraces her dead son. Such is the icon from Western Macedonia dating from 1400. Apart from the conventional abbreviations ΜΗΡ ΘΥ and IC XC, in the upper right part is the title of the scene Η ΑΠΟΚΑΘΥΛΟCIC ΤΟΥ ΧΡΙCΤΟΥ relating to the specific moment of the Virgin's lament, which is immediately after the Deposition, cf. *Ch. Baltoyanni*, Icones de collections privées en Grèce, Exhibition catalogue, Athens 1986, no.17; *A. Drandaki*, A variation of the Man of Sorrows in a Late Byzantine Icon, Griechische Ikonen, byzantinische und nachbyzantinische Zeit, Marburg 2010; *eadem*, Greek Icons 14th–18th century, 20–23. The same iconography conception has the icon from the Museo Horne in Florence and the accompanying inscription reads: Ο Β(Α)Σ(Ι)Λ(ΕΥΣ) Τ(ΗC) Δ(Ο)Ξ(Η)C, cf. *G. Schiller,* Iconography of Christian Art, 2, The Passion of Jesus Christ, New York 1972, p. 208, fig. 730. According to D. Pallas it dates from the 16th century, cf. *Pallas*, Die Passion, 224–225, n. 684. The same iconography conception has a post-byzantine icon from monastery of Iviron, a Cretan work dated in the 16th century, cf. Θησαυροί του Αγίου `Ορους, Thessaloniki 1997, exhibition catalogue no. 2.39 (*E. N. Tsigaridas).* The other examples of the same iconography type from Byzantine period are to be found only in the fresco paintings. The Dead Christ embraced by the Virgin is depicted in the Russian church in Gorodište in Novgorod, from the end of the 14th beginning of the 15th c., cf. *L. I. Lifshits,* Monumentalnia zhivopis Novgoroda XIV–XV vekov, Moscow 1987, 513, fig. 344, and in two Serbian churches of the Morava school: Jošanica (c.1400) and Ramaća (1392–93), cf. *Djordjević*, Dve zanimljive predstave Mrtvog Hrista, 186–189 (with older bibliography). According to I. Djordjević the iconography of the double-sided icon from Dečani, dating from the third quarter of the 14th century offers possibilities for an inquiry considering the creation of this iconography conception in Serbian art. It has the Virgin Pelagonitissa and the Lamentation of the Virgin, while the central motif of the latter representation is the Virgin embracing her dead son, which might have been influential for depicting an independent image in fresco paintings, cf. Ibid., 197–198. Other comparable examples of the dead Christ embraced by the mourning Virgin are mainly Italian works dating from the 14th century and later, e.g. the diptych from the National Gallery in London, attributed to a Florentine workshop c. 1340–1355, cf. The National Gallery, Complete Illustrated Catalogue, compiled by *Chr. Baker — T. Henry*, London 1995, 3895, p.338; the upper section of the polyptych by Pseudo-Jacobino in the Biblioteca Nazionale in Bologna, cf. *R. Gibbs*, Tomaso da Modena*,* Cambridge University Press 1989, fig. 47; the diptych by Vitale da Bologna, kept in the Fondazione Longhi, Florence, ibidem, fig. 80b. The same representation with the Cross behind the two figures is on the upper section of the right hand panel of a 15th century Cretan triptych, now in Museo Correr, Venice, cf. *S. Bettini*, La Pitura di Icone Cretese-veneziana e i madonneri, Padua 1933, fig XXI.

101 *Vassilaki — Tsironis*, Representations of the Virgin and Their Association with the Passion of Christ, 457; *George of Nicomedia*, Oratio in sepulturam Jesu Christi, Oratio, VIII*,* PG 100, col. 1488A-B, "Ἴδοὺ τὰ τ''ῆς φιλάγαθου σου πέρας" Behold (Christ) Your benign dispensation (of the incarnation) has taken its end…For now you, the bestower of all breath, recline in bodily form, without breath…I am now holding and embracing the body without breath of the maker of the life of the universe, the controller of my own breath… I am now kissing the motionless and wounded limbs of him who cured the incurable wounds of nature…I am now embracing the voiceless mouth and silent lips of the maker of every natural power of speech…I am kissing the closed eyes of him who invented the operation of sight.' Cited after *H. Maguire*, The Iconography of Symeon with the Christ Child in Byzantine Art, DOP 34–35 (1980–81) 266, n. 42.

ῥημάτων) offers a close literary analogy with the depiction of the Pelagonitissa, in which the Virgin tenderly holds her infant and touches her cheek against his.[102]

The Passion of Christ was an important theme in western art. The programmatic conception of some western examples was very similar to the Byzantine one, such as the Bohemian diptych of the Madonna and the Man of Sorrows from Karlsruhe, dating from 1360.[103] Its imagery suggests the same idea of contrasting the Virgin's maternal embrace of the Christ Child to the Dead Christ. The Virgin is of the Pelagonitissa type, which makes this example comparable in terms of iconography with those showing the Hodegetria type or the lamenting Virgin. The *Imago Pietatis*[104] was a subject of great importance in religious art and life in Kotor in the late fourteenth and fifteenth century.[105] The double-sided icon from the treasury of the cathedral church of St. Tryphon in Kotor is an example of relevance to our subject.[106] One side of the icon shows the Virgin and the Christ Child lying on her lap, while the other depicts the *Imago Pietatis*. Commissioned by the Fraternity of the Holy Cross in 1468,[107] its iconography reflects the religious beliefs of the Kotor flagellants and their empathy and identification with the suffering experienced by Christ (*Imitatio Christi*).[108] This combination of the *Pietà* and *Adoratio* symbolically represents two dogmatic concepts — Incarnation and Passion.[109]

---

[102] Ibid., col. 1488, translation by H. Maguire; cf. *idem,* The Depiction of Sorrow, 162, n. 220. Christ's prophesy about his death is also to be found in the kontakion of Romanos the Melode *On the Nativity*. It describes a dialogue between the Virgin and Christ while she is holding him in her arms as an infant: "I shall not make you grieve, my servant and my mother. I will make known to you know what I shall do and I shall take care of your soul, o Mary… The one that you are holding in your arms, before long you shall see him with his hands nailed, because I love your race; the one that you are breast-feeding, others will make him drink gall; the one that you are embracing, he will be spat upon by others; the one you named Life, you must see him hanging on the cross and you shall lament my death, but you shall kiss me when I shall be resurrected, [o Mary] full of grace." (*Romanos the Melode*, On the Nativity II*,* st. 16, 108, translation by N. Tsironis, cf. *eadem,* The Lament of the Virgin*,* 63).

[103] *Schiller*, Iconography of Christian Art*,* 200, fig. 685; *M. Frinta*, An Investigation of the Punched Decoration of Medieval Italian and non Italian Panel Painting, The Art Bulletin, June 1965, vol. XLVII, no 2, fig 17; *Belting*, Image and its Public, 53–58, Abb. 8–10.

[104] Imago Pietatis includes imitation and compasio — two primary principles of the Late Medieval religious devotion. Byzantine mosaic icon from the church Santa Croce in Gerusalemme in Rome was the most influential for its spreading in the western art. Made around 1300, it was moved to Italy about 1380 and gained a rank of a miracle-working icon epitomizing a depiction of Imago Pietatis in the West, cf. *Schiller*, Iconography of Christian Art, 199–201; *C. Bertelli*, The 'Image of Piety' in Santa Croce in Gerusalemme*,* ed. *D. Fraser et al*., Essays in the History of Art Presented to Rudolph Wittkower*,* London 1967, 40–55; *Belting*, Likeness and Presence, 337–341.

[105] Modern Kotor, Montenegro, was under Venetian suzerainty (1420–1797) and known as Cattaro.

[106] *V. Živković*, Dvostrana ikona iz Kotora — Imago Pietatis i Bogorodica sa Hristom — u svetlu religiozne prakse bratovštine flagelanata, Zograf 33 (2007) 137–144 (with older bibliography).

[107] About the history of the flagellants movement cf. *J. Mc Cabe,* The History of Flagellation, Girard 1946; *G. Leff*, Heresy in the Later Middle Ages, II, Manchester 1967 (chapter VI).

[108] About the religious practice of the Italian flagellant brotherhoods, cf. *J. Henderson*, Piety and Charity in Late Medieval Florence, Chicago — London 1997, 113–154.

[109] About the liturgical significance of the two dogmatic concepts in western religious practice, cf. *M. Rubin*, Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture, Cambridge — New York 1991, 142–147.

The Virgin of the Passion is yet another iconographic type of interest for our study.[110] It exemplifies a profound doctrinal content relating to the theology of the Incarnation and Passion of the Lord. It denotes a broadly soteriological conception of the image, pointing to the Incarnation and the Passion as prerequisites for salvation.[111] Theodor the Studite described the Virgin of the Passion as the *Dwelling of the King*, as she gave birth to Divine Mercy.[112] The notion of divine mercy[113] was already apparent in the oldest representation of the Virgin of Passion, a fresco from the Arakos monastery near Lagudera in Cyprus (1192).[114] She is depicted as a full-length Hodegetria with the Christ Child in her arms,[115] flanked by the angels presenting the instruments of the Passion. The Virgin's epithet Αρακιώτισσα καὶ χαριτομένη is associated with Gabriel's greeting from the Annunciation. According to the third-century Church Father Origen, the term καιχαριτομένη signifies the greatest Mercy proclaimed by the Archangel Gabriel at the moment of the announcement of the Logos.[116] Later on, in the eight century, John of Damascus conceived this in a similar tradition. He found the role of Divine Mercy helpful in the Virgin's acceptance of suffering.[117] Also, the oldest example of the Virgin of the Passion in Serbian medieval painting, in the monastery of Žiča, points to the symbolic connection with the Annunciation: the standing figure of the Virgin Hodegetria on the eastern side of the southern pilaster carries the symbolism of Passion. She holds in her arms the frightened Child who turns his eyes away from

110 *M. G. Sotiriou*, Παναγία του Πάθους, βυζαντινή εικών της Μονής Σινά, Πανηγυρικός τόμος επί τη 1400η αμφιετηρίδη της Ιεράς Μονής του Σινά, Athena 1969, 27–42, fig. 1; *Tatić-Djurić*, Ikonografija Bogorodice Strasne, 293–298.

111 *Pallas*, Die Passion, 170, ff.

112 Cf. *Tatić-Djurić*, Ikonografija Bogorodice Strasne, 293.

113 *C. Chevalier,* La Mariologie de St.-Jean Damascène, Orientalia Christiana Analecta 109, Roma 1936, 171

114 *G. A. Sotiriou*, Θεοτόκος ἡ ʼΑρακιώτισσα τῆς Κύπρου, πρόδρομος τῆς Παναγίας του Πάθους, Athena 1954, 88, pl. I. The presence of St. Simeon holding the Christ Child and John the Baptist on the opposite, northern, wall expands the overall composition to the scene of the Presentation of Christ in the Temple. For the iconography of the Presentation, cf. *Maguire*, The Iconography of Symeon, 261–269. The association with the lament of the Virgin from the sermon on the Presentation of Christ provides a meaning for the iconography. It has been presumed that George of Nicomedia is the author of this text. The lament has the form of the Virgin's dialogue with Symeon about Christ's forthcoming passion. Symeon tells her that she will remember the miraculous conception and Gabriel's good tidings for the future (*George of Nicomedia*, Homilia in occursum Domini, PG 28, col. 996 C: Καὶ ἁπαξαπλῶς, πᾶν ἀλγεινὸν καὶ ἀτιμίας ἐμφαντικὸν ἐπ' αὐτῷ κατόψει πραττόμενον μεθ' ὑπερβολῆς· διὰ ταῦτα, σοῦ τὴν ψυχὴν διελεύσεται ῥομφαία· διὰ ταῦτα κλαύσεις καὶ κόψῃ, καὶ οἷα μήτηρ θρηνήσεις ἐπὶ Υἱῷ, τὸν τῶν κακούργων ὑπομένοντι θάνατον· μάλιστα τοὺς ἀποῤῥήτους ἐκείνους καθ' ἑαυτὴν ἀνελίττουσα λογισμούς· οἷον, τὸ τοῦ Γαβριὴλ εὐαγγέλιον, […])

115 The reclining pose of Emmanuel is usually interpreted as Christ in the tomb (Anapeson). For the symbolic meaning of the theme of Anapeson, s. *Pallas*, Passion, 233, 234; *Belting*, An Image and its function in the liturgy, 10; *B. Todić*, Anapeson. Iconographie et signification du thème, Byzantion LXIV (Bruxlelles) 1994, 134–165. For the relationship between Anapeson and the iconography of the Virgin of the Passion, s. *A. Grabar*, La Peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, 250; *M. Chatzidakis*, Les Icônes de St. George des Grecs, Venise 1962, 9.

116 Cf. *Tatić-Djurić*, Ikonografija Bogorodice Strasne, 293.

117 PG 96, col. 709 BC; *C. Chevalier*, La Mariologie de St.-Jean Damascène, 172, 173.

the Archangel who is bringing the Cross of the Passion.[118] Passion symbolism of the Hodegetria brings together the doctrinal concepts of Incarnation and Passion, while the presence of the Archangel Gabriel reinforces the association with the Annunciation and the Passion.[119]

A group of post-Byzantine icons of the Virgin of the Passion with angels presenting the instruments of Passion also evokes the Annunciation. The very epithet Ἀμόλυντος, which usually accompanies the Virgin, denotes her immaculate virginity, and the inscription in the painters' manuals relates to the Archangel Gabriel from the Annunciation: "The one who greeted the Blessed Virgin before, now displays symbols of passion; Jesus, who donned a human body, dreading death, grew afraid seeing the symbols of Passion."[120] The epigram on a fifteenth-century icon of the Virgin of the Passion reflects this tradition of juxtaposing the joy brought by the Archangel in the past to the suffering foreshadowed in the future.[121] A similar icon painted around the year 1500, now kept in the museum of Zakinthos, shows the identical epigram.[122] Another icon from the same museum, painted in the early sixteenth century, conveys a similar idea, applying a somewhat different iconographic solution. In its lower part, beneath the Virgin of the Passion, are three scenes from the Virgin's life: the Birth and the Presentation of Mary, and the scene of the Annunciation.[123] The programmatic conception of a double-sided icon from Russia, dated to the sixteenth century, is very similar to the Greek examples.[124] The icon is of mystical-didactic type for it associates the Parable of the Pharisee and the Tax Collector on one side with the Annunciation carrying the symbolism of the Passion on the other.[125] This latter scene depicts the Archangel Gabriel showing the Cross of the Passion to the standing Virgin holding in her arms the Child who turns his eyes away in fear. The accompanying inscription in the upper part of the icon is a dialogue between the Virgin and the Archangel Gabriel on the joy of the Annunciation, the prophecy of Simeon and the forthcoming suffering and death of Christ.[126]

---

118 *Tatić-Djurić*, Bogorodica Strasna u Žiči, Studije o Bogorodici, 607–621.

119 *D. Mouriki*, Variants of Hodegetria on Two Thirteenth Century Sinai Icons, CA 39 (1991) fig. 1, 5, 12.

120 *A. Papadopoulos-Kerameus,* Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, Petersburg 1909, 231, 238. The inscriptions, written in Latin or Greek, emerged on Cretan icons representing the Virgin of the Passion from the late fifteenth century, cf. *V. N. Lihačev*, Istoričeskoe znachenie italo-grecheskoi ikonopisi, Izobrazheniia Bogomateri v proizvedeniiah italo-grecheskih ikonopistsev i ih vliianie na kompozicii nekotoryh proslavlennyh russkih ikon, S. Peterburg 1911, 196, fig. 424.

121 *Baltoyanni,* Εικόνες. Μήτηρ Θεού, no. 51, 172, 173, fig. 89, 90.

122 *M. Georgopoulu-Verra — Z. Mylona — D. Rigakou,* Holy Passion — Sacred Images. The Interaction of Byzantine and Western Art in icon painting, Athens 1999 (*M. Georgopoulou-Verra*) 50–51, fig. 3.

123 *Baltoyanni,* Εικόνες. Μήτηρ Θεού, no. 52, 174, 175, fig. 92

124 I am grateful to Miloš Živković, who provided me with this valuable reference. *N. P. Kondakov*, Russkia ikona II, Praga 1929, no. 94.

125 Ibid.

126 Ibid.

A seventeenth-century Georgian reliquary shows the continuity of the close association between the Annunciation and the dead Christ.[127] The reliquary has a two-wing silver lid engraved with the Annunciation scene. When open, the lid reveals a triptych showing a complex and unusual arrangement of images. The central removable panel is in fact a double-sided icon showing an Ecce Homo[128] and a Mandylion respectively.[129] The two side panels show the figures of twelve saints. This representation of Ecce Homo presents a peculiar interpretation of the theme because the way in which Christ is depicted refers to the iconography of the Man of Sorrows.[130] The association of the Man of Sorrows with reliquaries was not uncommon in Byzantine tradition.[131] The central panel of the well-known triptych reliquary preserved in the church of Santa Croce in Gerusalemme shows the Man of Sorrows.[132] The program and arrangement of scenes on the Georgian triptych drew inspiration from the liturgy and the church decoration. The Annunciation[133] evokes the mystery of the Incarnation, while the opening of the wings reveals the image of the humiliated Christ before crucifixion. At the same time, the central panel with the Mandylion along with the relics of the saints is exposed for veneration. The conception of the triptych reliquary suggests a certain liturgical function.[134] It exemplifies an original conception of the Incarnation and Passion that belonged to the realm of private devotion.

[127] *I. Rapti*, Image du Christ, Reliques des Saints: un triptyque géorgien inédit, eds. *J. Durant — B. Flusin*, Byzance et reliques du Christ*,* Paris 2004, 191–222.

[128] The image has the characteristic of western iconography because of the nudity of Christ, which was not widespread in the Orthodox world in the post-Byzantine period. Western influence was introduced over the course of the 17th century, when it was introduced in the decoration of churches of the Ionian islands, *Georgopoulu-Verra — Mylona — Rigakou*, Holly Passion Sacred Images*,* 84–88, fig. 19–20.

[129] The association of the Mandylion with Ecce Homo suggests the interpretation related to the dogma of the Incarnation, s. *S. Gerstel*, Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary*,* Seattle and London, 1999, 68; *N. Thierry*, Deux Notes à propos du Mandylion, Zograf 11 (1980) 16–19.

[130] About other iconography details that make similarities and differences between Ecce Homo and the Man of Sorrows see *Rapti,* Image du Christ*,* 199. The Man of Sorrows appeared in Georgian art, and henceforth the creation of its iconography in the late 12th century. Regarding the sacrificial connotation of the image corresponding to Passion rites, it was presented in monumental church painting, on the icons, as well as on embroideries, cf. *Velmans*, Le décor du sanctuaire de l'église Calendžikha, 137; *N. Lomouri*, Storia della Georgia dal 1400 al 1800, Cristiani d' Oriente: spiritualità, arte e potere nell'Europa post bizantina, Milan 1999, 117–119, fig. 63.

[131] *Shalina*, Ikona "Hristos vo grobe"*,* 305–324.

[132] *Schiller*, Iconography, *2*, 199–201; *Bertelli*, The 'Image of Piety' in Santa Croce in Gerusalemme, 40–55; *Belting*, Likeness and Presence, 337–341; Faith and Power, ed. *H. Evans*, New Heaven 2004, 221, 547–550, 556–557, no 131.

[133] A tradition of Georgian triptychs rarely includes the Annunciation. More often the angels or warrior saints are depicted. Regarding the programmatic conception of the present example, the Annunciation symbolically evokes the Royal Door. About the comparison between the opened wings of the triptych and the royal door of iconostasis and their liturgical significance, s. *K. Weitzmann,* Fragment of an early St. Nicholas Triptych on Mount Sinai, ΔΧΑΕ, Δ (Athens 1964) 16–18

[134] It may be a sort of *antimension* or portable altar. About the old tradition of building in the relics in the sanctuaries, cf. *Rapti*, Image du Christ*,* 214.

Albeit at first glance incongruent with one another and only loosely related to the issue discussed with regard to Markov Manastir, all the mentioned examples share the same underlying idea, within the framework of which Byzantine art produced diverse programmatic and iconographic solutions over time. In that sense, the different placement of the dead Christ and the lamenting Virgin in Markov Manastir appears to have been the result of a carefully worked-out conception that acknowledged the theological postulates of the doctrine of the Incarnation and Death and the relevant textual sources incorporated in the service of the Holy Passion.[135]

LIST OF REFRENCES — ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Primary sources — Извори

Acta Pilati, Evangelia Apokrypha ed. *C. Tischendorf*, Leipzig 1853.

Cosmas Melodos, Canons and Triodia, Anthologia Graeca Carminum Christianorum, ed. *W. Christ — M. Paranikas*, Leipzig 1871.

Grégoire de Nazianze, La Passion du Christ, tragédie, SC 149, ed. *A. Tuilier,* Paris 1969.

Maxim le Confesseur: Vie de la Vierge, ed. *M. van Esbroeck,* CSCO, Scriptores Iberici, 2 vols, Leuven 1986.

Nicolas Cabasilas, Explication de la Divine liturgie, SC 4bis, ed. *S. Sallavile*, Paris 1967.

Pentekostarion, Belgrade, Archives of the Serbian Academy of Science and Arts, no. 107.

Patrologiae cursus completus, series graecolatina, ed. *J. P. Migne*, Paris 1857–1866.

Romanos le Mélode, Hymnes*,* ed. *J. Grosdidier de Matons*, vol. IV, SC 128, Paris 1967.

Sancti Romani Melodi Cantica: Cantica Genuina, ed. *P. Maas — C. A. Trypanis,* Oxford 1963.

Sochineniia blazhennago Simeona arhiep. Fessalonikiiskago, Pisaniia sv. ottsev i uchitelei Cerkvi, otnosiashchiiasia k istolkovaniiu pravoslavnago bogosluzheniia, Sanktpeterburg 1856.

Sv. German Konstantinopolskii, Skazanie o Cerkvi i rasmotrenie tainstv, Moskva 1995.

Tipik arhiepiskopa Nikodima*,* II, ed. *Dj. Trifunović,* Beograd 2007.

Zbornik crkvenih bogoslužbenih pesama, psalama i molitava, Beograd 1991[2].

Secondary Works — Литература

Acheimastou-Potamianou M. (ed.)*,* From Byzantium to El Greco. Greek Frescoes and Icons, Athens 1987.

Acheimastou-Potamianou M., et al. (eds.)*,* Byzantine and Post –Byzantine Art, exh. cat. Athens 1986.

[135] The thematic program of the Monastery Church of Markov manastir includes several representations and cycles inspired by liturgical poetry, e.g., the Royal Deeisis based on the 44(45).9 and (92)93.1 psalms, cf. *C. Grozdanov,* Iz ikonografije Markovog manastira, Zograf 11 (1980) 83–85; *idem*, Isus Hristos — car nad carevite vo živopis na Ohridskata arhiepiskopija od XV–XVII vek, Živopis na Ohridskata arhiepiskopija: studii, Skopje 2007, 332–355; Christ as the Divine Wisdom inspired by the ninth ode of the Canon on Holy Thursday of Kosmas of Maiouma, cf. *L. Mirković*, Da li se freske Markova manastira mogu tumačiti žitijem sv. Vasilija Novoga, Starinar, n.s. 12 (1961) 78–88; *I. M. Djordjević,* Darovi Svetog Duha u proskomidiji Bogorodičine crkve u Morači, eds. *B. Todić — D. Popović,* Manastir Morača, Beograd 2006, 195–211; the Akathistos cycle, cf. *I. Spatharakis,* The Pictorial cycles of the Akathistos hymn for the Virgin, Leiden, 2005, 8–43, 128–185.

Alexiou M., The Lament of the Virgin in Byzantine Literature and Modern Greek Folk-Song, Byzantine and Modern Greek Studies 1 (1975) 111–140.

Alexiou M., The Ritual Laments in Greek Tradition, Cambridge 1974.

Altripp M., Beobachtungen zum Bildprogramm der Prothesis, ed. *G. Koch,* Byzantinische Malerei. Bildprogramme — Ikonographie — Stil, Wiesbaden 2000, 25–40.

Altripp M., Die Prothesis und ihre Bildausstattung in Byzanz unter besonderer Berücksichtigung der Denkmäler Griechenlands*,* Frankfurt a. M. 1998.

Altripp M., Liturgie und Bild in Byzantinischen Kirchen. Korrespondenzen und Divergenzen, Bildlichkeit und Bildorte von Liturgie. Schauplätze in Spätantike, Byzanz und Mittelalter, Wiesbaden 2002, 115–124.

Angelidi Chr. — Papamastorakis T., The Veneration of the Virgin Hodegetria and the Hodegon Monastery*,* ed. *M. Vassilaki*, The Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art, Athens 2000, 373–387.

Babić G. — Ćirković S. — Korać V., Studenica*,* Beograd 1986.

Babić G., Epitet Bogorodice koju dete grli, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 21 (1985) 261–275.

Babić G., Les images byzantines et leur degrés du signification: l'example de l'Hodegitria, ed. *J. Durand*, Byzance et les images, Paris 1994, 189–222.

Babić G., Les plus anciennes fresques de Studenica (1208/1209), Actes du XV Congrès international d'études Byzantines, vol. II, A, Athènes 1981, 34–40.

Bakalova E., Liturgiia i iskusstvo v XII vek. Po materialam pamiatnikov zhivopisi territorii Bolgarii, Drevne-russkoe iskusstvo, Rus i strany vizantiiskogo mira, XII vek, S. Peterburg 2002, 57–74.

Baker Chr. — Henry T. (eds.), The National Gallery, Complete Illustrated Catalogue, London 1995.

Baltoyanni Ch., Icones de collections privées en Grèce, Exhibition catalogue, Athens 1986.

Baltoyanni Ch., The Mother of God in Portable Icons, ed. *M. Vassilaki*, Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art, Athens 2000, 139–153.

Baltoyanni Ch., Εικόνες Μήτηρ Θεού, Athena 2004. [*Baltogiannē Ch.*, Eikones Mētēr Theou, Athēna 2004].

Baltoyanni Ch., Εικόνες. Ο Χριστός στην Ενσάρκωση και στο Πάθος, Athena 2003. [*Baltogiannē Ch.,* Eikones. Ho Christos stēn Ensarkōsē kai sto Pathos, Athēna 2003].

Beck G. H., Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen reich, München 1959.

Belting H., An Image and its function in the liturgy: the Man of Sorrows in Byzantium, Dumbarton Oaks Papers 34–35 (1981) 1–16.

Belting H., The Image and its Public in the Middle Ages: form and function of early paintings of the Passion, New York 1990.

Bertelli C., The "Image of Piety" in Santa Croce in Gerusalemme*,* ed. *D. Fraser et al*., Essays in the History of Art Presented to Rudolph Wittkower*,* London 1967, 40–55.

Bettini S., La Pitura di Icone Cretese-veneziana e i madonneri, Padua 1933.

Bissinger M., Kreta: Byzantinische Wandmalerei, Munich 1995.

Boičeva Iu., Plashtanitsy paleologovskoi epohi iz bolgarskih cerkvei i muzeev. Problemy funkcii i ikonografii, Vizantiiskii mir: iskusstvo Konstantinopol i nacionalnye tradicii. K 2000-letiiu hristianstva, Moscow 2005, 537–552.

Cannon J., The Stoclet "Man of Sorrows": a Thirteenth-century Diptych Reunited, Burlington Magazine 141 (1999) 107–112.

Catafygioty-Topping E., Mary at the Cross: St. Romanos' Kontakion for Holy Friday, Byzantine Studies 4, part 1 (1977) 18–37.

Ceremony and Faith. Byzantine Art and the Divine Liturgy, Athens 1999.

Chatzidakis M., Les Icônes de St. George des Grecs, Venise 1962.

Chatzidakis M., L'évolution de l'icone aux 11e du 13e siècles et la transformation du templon, XVe Congrès International d' Études Byzantines, Rapports III, 1 (Athens 1976), Athens 1979, 159–191.

Chelazzi Dini G. (ed.), Il Gotico a Siena: miniature, pitture, oreficerie, oggetti, d'arte, exh.cat., Siena 1982.

Chevalier C., La Mariologie de St.-Jean Damascène, Orientalia Christiana Analecta 109, Roma 1936.

Constantinides E. C., The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson, in Northern Thessaly, 2 vols, Athens 1992.

Cormack R. — Vassilaki M. (eds.), Byzantium 330–1453, London 2008.

Der Nerssesian S., Two Images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection, Dumbarton Oaks Papers 14 (1960) 71–86.

Djordjević I. M., O fresco-ikonama kod Srba u srednjem veku, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 15 (1979) 135–150.

Djordjević I. M., Darovi Svetog Duha u proskomidiji Bogorodičine crkve u Morači, eds. *B. Todić — D. Popović,* Manastir Morača, Beograd 2006, 195–212.

Djordjević I. M., Dve zanimljive predstave Mrtvog Hrista u srpskom slikarstvu srednjeg veka, Zbornik radova Vizantološkog instituta 37 (1998) 185–198.

Djurić V. J., Sopoćani, Beograd 1991².

Djurić V. J., Vizantijske freske u Jugoslaviji, Beograd 1974.

Drandaki A., Greek Icons 14th–18th century, The Rena Andreadis Collection, Milan 2002.

Dufrenne S., Images du décor de la Prothèse, Revue des études byzantines 26 (1968) 297–310.

Evans H. (ed.), Faith and Power, New Heaven 2004.

Frinta M., An Investigation of the Punched Decoration of Medieval Italian and non Italian Panel Painting, The Art Bulletin, June 1965, vol. XLVII, 261–265.

Georgopoulu-Verra M. — Mylona Z. — Rigakou D., Holy Passion — Sacred Images. The Interaction of Byzantine and Western Art in icon painting, Athens 1999.

Gerstel S., Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary, Seattle and London 1999.

Gibbs R., Tomaso da Modena, Cambridge University Press 1989.

Grabar A., L'iconoclasme byzantine, Dossier archeologique, Paris 1957.

Grabar A., La Peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928.

Grosdidier de Matons J., Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance, Paris, 1977.

Grozdanov C. — Subotić G., Crkva svetog Djordja u Rečici kod Ohrida, Zograf 12 (1981) 62–75.

Grozdanov C., Isus Hristos — car nad carevite vo živopis na Ohridskata arhiepiskopija od XV–XVII vek, Živopis na Ohridskata arhiepiskopija: studii, Skopje 2007, 332–355.

Grozdanov C., Iz ikonografije Markovog manastira, Zograf 11 (1980) 83–93.

Grozdanov C., Novootkrivene kompozicije Bogorodičinog Akatista u Markovom manastiru, Zograf 9 (1978) 37–42.

Hadermann-Misguich L., Pelagonitissa et Kardiotissa — variants, extrêmes du type Vierge de Tendresse, Byzantion LIII /1 (1983) 9–16.

Henderson J., Piety and Charity in Late Medieval Florence, Chicago–London 1997.

Ivanović M., Ljubižbanska dvojna ikona sa predstavama susreta Ane i Joakima i Blagovesti, Zograf 4 (1972) 19–23.

Janeras S., Le vendredi-saint dans la tradition liturgique byzantine, Studia Anselmiana 99, Analecta Liturgica 12, Rome 1988.

Kalavrezou I., Images of the Mother: When the Virgin Mary became Meter Theou, Dumbarton Oaks Papers 44 (1990) 165–172.

Kalavrezou I., Maternal side of the Virgin, Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art, Athens 2000, 41–56.

Kalokyri K., Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν ανατολής και δύσεως, Thessalonike 1972. [*Kalokyrē K.*, He Theotokos eis tēn eikonographian anatolēs kai dyseōs, Thessalonikē 1972].

Kalopissi-Verti S., The Proskynetaria of the Templon and Nartex: Form, Imagery, Spatial Connections and Reception, ed. *S. E. J. Gerstel*, Threshold of the Sacred. Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West, Harvard University Press 2006, 107–132.

Kondakov N. P., Ikonografiia Bogomateri, tom II, St. Petersburg 1915.

Kondakov N. P., Russkaia ikona II, Praga 1929.

Konstantinidi H., Ο Μελισμός, Athena 2008. [Kōnstantinidē H., Ho Melismos, Athēna 2008].

Kotoula D., The British Museum Triumph of Orthodoxy Icon, eds. *A. Louth — A. Casiday,* Byzantine Orthodoxies, Papers from the Thirty-six Spring Symposium of Byzantine Studies, Durham, March 2002, Aldershot, Ashgate, 121–130.

Lafontaine-Dosogne J., Iconography of the Cycle of the Infancy of Christ, ed. *P. A. Underwood*, Kariye Djami IV, Princeton 1975, 197–241.

Lazarev V. N., Kovalevskaia rospis i problema iuzhnoslavianskikh sviazei v russkoi zhivopisi XIV veka, Ezhegodnik Instituta istorii iskusstv Akademii nauk SSSR 1957, Moskva 1958, 234–278.

Leff G., Heresy in the Later Middle Ages, II, Manchester 1967.

Leone de Castris P., Simone Martini, Milan 2003.

Lifshits L. I. — Ostashenko E. (eds.), Vizantiia. Balkany. Rus. Ikony konca XIII — pervoi poloviny XV veka. Katalog vystavki. Gosudarstvennaia Tretiakovskaia galereia. K XVIII Mezhdunarodnomu kongressu vizantinistov, Moscow 1991.

Lifshits L. I., Monumentalnia zhivopis Novgoroda XIV–XV vekov, Moscow 1987.

Lihačev V. N., Istoričeskoe znachenie italo-grecheskoi ikonopisi, Izobrazheniia Bogomateri v proizvedeniiah italo-grecheskih ikonopistsev i ih vliianie na kompozicii nekotoryh proslavlennyh russkih ikon, S. Peterburg 1911.

Lomouri N., Storia della Georgia dal 1400 al 1800, Religione, cultura e arte dans Christiani du Oriente. Spiritualità, arte e potere nell'Europa post Bizantina, Milan 1999.

Maguire H., Art and Eloquence in Byzantium, Princeton 1981.

Maguire H., Byzantine Rhetoric, Latin Drama and the portrayal of the New Testament, ed. *E. Jeffreys*, Rhetoric in Byzantium: papers from the thirty-fifth Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, University of Oxford, March 2001, Ashgate 2003, 215–234.

Maguire H., The Depiction of Sorrow in Middle Byzantine Art, Dumbarton Oaks Papers 31 (1977) 125–174.

Maguire H., The Iconography of Symeon with the Christ Child in Byzantine Art, Dumbarton Oaks Papers 34–35 (1980–81) 261–269.

Maguire H., Truth and Convention in Byzantine Works of Art, Dumbarton Oaks Papers 28 (1974), 113–140.

Marković M., Prilog proučavanju uticaja kanona Velike Subote na ikonografiju srednjovekovnog slikarstva, Zbornik radova Vizantološkog instituta 37 (1997) 167–183.

McCabe J., The History of Flagellation, Girard 1946.

Meyendorff J., A Study of Gregory Palamas, London 1964.

Meyendorff J., Spiritual Trends in Byzantium in the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries, Art et Societé à Byzance sous les Paléologues, Venise 1971, 53–71.

Meyendorff J., Byzantine Hesychasm: historical, theological and social problems, London 1974.

Miljković-Pepek P., Umilnitelnite motivi vo visantiskata umetnost na Balkanot i problemot na Bogorodica Pelagonitisa, Zbornik na Arheoloških muzej 2 (Skopje 1958) 1–27.

Millet G., Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIVe, XVe et XVIe siécles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos, Paris 1916.

Mirković L. — Tatić Ž., Markov manastir, Novi Sad 1925.

Mirković L., Da li se freske Markova manastira mogu tumačiti žitijem sv. Vasilija Novoga, Starinar, n.s. 12 (1961) 77–90.

Mirković L., Heortologija ili istorijski razvitak i bogosluženje praznika Pravoslavne istočne crkve, Beograd 1961.

Mirković L., Rudenica, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, XI (1931) 81–112.

Mošin V., Žitie starca Isaii, igumena russkago monastyrja na Afone*,* Sbornik Russkogo archeologicheskogo obshchestva v Jugoslavii 3 (1940) 154–158.

Mouriki D., Variants of Hodegetria on Two Thirteenth Century Sinai Icons, Cahiers archéologiques 39 (1991) 153–182.

Myslivec J., Dvě studie z dějin byzantského umění, Praha 1948.

Pallas D. I., Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz, der Ritus — das Bild, Miscellanea Byzantina Monacensia 2, Munich 1965.

Papadopoulos-Kerameus A., Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, Petersburg 1909. [*Papadopoulos-Kerameus A.,* Hermēneia tēs zōgraphikēs technēs, Petersburg 1909].

Papastaurou H., Recherche iconographique dans l'art byzantin et occidental du XIe au XVe siècle: l'Annonciation*,* Venise 2007.

Pätzold A., Der Akathistos-Hymnos. Die Bilderzyklen in der byzantinischen Wandmalerei des 14. Jahrhunderts, Stuttgart 1989.

Pavlović D., O jednom osobenom modelu rasporedjivanja scena ciklusa Velikih praznika: Studenica — Gradac, eds. *B. Krsmanović, Lj. Maksimović, R. Radić*, Vizantijski svet na Balkanu II, Beograd 2012, 443–457.

Peltomaa L. M., The Tomus ad Armenios de Fide of Proclus of Constantinople and the Christological Emphasis of the Akathistos Hymn, Jarbuch der Österreichischen Byzantinistik 47 (1997) 25–37.

Pentcheva B. V., Icons and Power. The Mother of God in Byzantium, Pensylvania State University Press 2006.

Puglisi C. R. — Barcham W. L. (eds.)*,* Passion in Venice : Crivelli to Tintoretto and Veronese: The Man of Sorrows in Venetian Art, New York 2001.

Radojčić S., Pilatov sud u vizantijskom slikarstvu ranog XIV veka, Uzori i dela starih srpskih umetnika, Beograd 1975, 211–236.

Rapti I., Image du Christ, Reliques des Saints : Un Triptyque Gèorgien inèdit, eds. *J. Durant — B. Flusin*, Byzance et reliques du Christ*,* Paris 2004, 191–222.

Richter G., Leiden und Erbarmen Christi in den Hymnen des Byzantinischen Busstriodions, Byzantinische Zeitschrift 56 (1963) 25–45.

Rubin M., Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture, Cambridge — New York 1991.

Russel N., Partakers of the Divine Nature (2 Peter 1:4) in the late Byzantine Tradition, ed. *J. Chrysostomides,* ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ, Essays presented to Joan Hussey for her 80th birthday, Camberley 1988, 51–67.

Russel N., The Doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition*,* Oxford 2004.

Šakota M., Dečanska riznica, Beograd 1984.

Schilb H., Byzantine Identity and its Patrons: Embroidered Aërs and Epithaphioi of the Palaiologan and Post-Byzantine Periods, (unpublished PhD Thesis), Indiana University, 2009.

Schiller G., Iconography of Christian Art, 2, The Passion of Jesus Christ, New York, 1972.

Shalina I. A., Ikona " Hristos vo grobe" i Nerukotvornyi obraz na Konstantinopolskoi plashchanitse, ed. *A. Lidov*, Eastern Christian Relics*,* Moscow 2003, 305–324.

Shoemaker S. J., A Mother's Passion: Mary at the Crucifixion and Resurrection, eds. *L. Brubaker — M. Cunningham,* The Cult of the Mother of God in Byzantium. Texts and Images, Aldershot 2011, 53–67.

Simić-Lazar D., Sur le thème du Christ de Pitié en Serbie à la fin du moyen âge et dans les Balkans à l'époque post-byzantine, ed. *A. Paliouras*, Μίλτος Γαρίδης (1926–1996) Αφιέρωμα, Ioannina 2003, 689–720.

Simić-Lazar D., Kalenić. Slikarstvo i istorija, Kragujevac 2000.

Simić-Lazar D., Le Christ de Pitié vivant. L'exemple de Kalenić, Zograf 20 (1989) 81–91.

Sinkewicz R. E., Gregory Palamas, eds. *C.G. Conticello — V. Conticello*, La Théologie Byzantine et sa tradition II, Turnhout 2002, 131–188.

Sotiriou G. A., Θεοτόκος ή 'Αρακιώτισσα τῆς Κύπρου, πρόδρομος τῆς Παναγίας του Πάθους, Athena 1954. [*Sōtiriou G. A.*, Theotokos ē Arakiōtissa tēs Kyprou, prodromos tēs Panagias tou Pathous, Athēna 1954].

Sotiriou M. G., Παναγία του Πάθους, βυζαντινή εικών της Μονής Σινά, Πανηγυρικός τόμος επί τη 1400η αμφιετηρίδη της Ιεράς Μονής του Σινά, Athena 1969. [*Sōtiriou G. A.*, Panagia tou Pathous, vyzantinē eikōn tēs Monēs tou Sina, Panēgyrikos tomos epi tē 1400ē amphietēridē tēs Hieras Monēs tou Sina, Athēna 1969].

Sotiriou M., 'Ενταφιασμός — Θρῆνος, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιείρας IV, vol. 7 (1973–1974) 139–148. [*Sōtiriou M.*, Entaphiasmos — Thrēnos, Deltion tēs Archaiologikēs Hetairias IV, vol. 7 (1973–1974) 139–148].

Spatharakis I., Dated Byzantine Wall Paintings of Crete, Leiden 2001.

Spatharakis I., The Influence of the Lithos in the Developement of the Iconography of the Threnos, eds. *C. F. Moss — K. Kiefer,* Byzantine East, Latin West: Art- Historical Studies in Honour of Kurt Weitzmann, Princeton University Press 1995, 435–446.

Tachiaos A. E N., Le mouvement hésychaste pendant les dernières decénnies du XIVe siècle, Klēronomia 6 (1974) 113–130.

Tachiaos A. E. N., Mount Athos and the Slavic Literatures, Cyrillomethodianum 4 (1977) 1–35.

Tatić- Djurić M., Bogorodica Strasna u Žiči, Studije o Bogorodici, Beograd 2009, 607–622.

Tatić Djurić M., L'icône de l'Odigitria et son culte au XVIe siècle, eds. *C. F. Moss — K. Kiefer,* Byzantine East, Latin West: Art- Historical Studies in Honour of Kurt Weitzmann, Princeton University Press 1995, 557–568.

Tatić-Djurić M., Ikonografija Bogorodice Strasne. Nastanak dogme i simbola, Studije o Bogorodici, Beograd 2009, 293–298.

Teodorović Šakota M., Inventar rukopisnih knjiga Dečanske biblioteke, Saopštenje Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture Narodne Republike Srbije. Konzervatorski i ispitivački radovi, knj. I, 1956.

Thierry N., Deux Notes à propos du Mandylion, Zograf 11 (1980) 16–19.

Todić B. — Čanak-Medić M., Manastir Dečani, Beograd 2005.

Todic B., Anapeson. Iconographie et signification du theme*,* Byzantion (LXIV) 1994, 134–165.

Todić B., Novo tumačenje programa i rasporeda fresaka u Mileševi, eds. *D. Medaković — C. Grozdanov,* Na tragovima Vojislava J. Djurića, Beograd 2011, 55–68.

Todić B., Slikarstvo priprate Zrza i bogosluženje Strasne sedmice, Zograf 35 (2011) 211–222.

Trifunović Dj., Hymne de Nicéphore Calliste Xantopoulos consacré à la Vierge, dans la traduction serbe de Makarije de l'année1382, Cyrillomethodianum 1 (1971) 58–79.

Trifunović Dj., Zbornici sa delima Pseudo-Dionisija Aeropagita u prevodu inoka Isaije, Cyrillomethodianum 5 (1981) 166–171.

Tsigaridas E. N., Φοριτές εικόνες του 15ου αιώνα του Βυζαντινού Μουσίου Καστοριάς, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Βυζαντινή Μακεδονία 324–1430, Thessalonike 1995, 345–367. [Tsigaridas E. N., Phorites eikōnes tou 15ou aiōna tou Vyzantinou Mousiou Kastorias, Praktika tou Diethnous Symposiou Vyzantinē Makedonia 324–1430, Thessalonikē 1995, 345–367].

Tsironis N., From Poetry to Liturgy: the Cult of the Virgin in the Middle Byzantine Era, ed., *Vassilaki M.,* Images of the Mother of God. Perceptions of Theotokos in Byzantium, Ashgate 2005, 91–102.

Tsironis N., George of Nocomedeia: convention and originality in the homily on Good Friday, ed. *E. A. Livingstone*, Studia Patristica 33, Leuven 1997, 573–577.

Tsironis N., Historicity and poetry in ninth-century homilies Patriarch Photius and George of Nikomedeia, eds. *M. B. Cunningham — P. Allen*, Preacher and Audience: Studies in Early Christian and Byzantine Homiletics, A New History of the Sermon I, Leiden 1998, 295–316.

Tsironis N., The Lament of the Virgin Mary from Romanos the Melode to George of Nicomedia: an aspect of the development of the Marian cult, (unpublished Ph.D. thesis, University of London 1998).

Tsitouridou-Turbié A., Remarques sur le program iconographique de l'église du Christ Sauveur à Veroia, ed. *G. Koch,* Byzantinische Malerei. Bildprogramme — Ikonographie — Stil, Wiesbaden 2000, 337–344.

Van Os H. W., The Discovery of an Early Man of Sorrows on a Dominican Triptych, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 41 (1978) 65–75.

Vassilaki M. — Tsironis N., Representations of the Virgin and Their Association with the Passion of Christ, ed. *M. Vassilaki*, Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art, Athens 2000, 453–463.

Vassilaki M. (ed.), Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art, Athens 2000.

Velmans T. — Alpago Novello A., Miroir de l'invisible. Peintures murales et architecture de la Géorgie (VIe–XVe s.), Paris 1996.

Velmans T., Christ de Pitié à l'église des Saints Pierre — et — Paul à Tarnovo et l'influence occidentale à la fin de l'époque des Paléologues, Godishnik na Sofiiskiia Universitet "Sv. Kliment Ohridski", Centr za slaviano — vizantiiski prouchvaniia "Ivan Duichev" 88 (7) (1995—96) 119–124.

Velmans T., La décor du sanctuaire de l'église de Calendžikha, Cahiers archéologiques 36 (1988) 137–159.

Velmans T., La peinture murale byzantine d'inspiration constantinopolitaine du milieu du XIVe siècle (1330–1370): son rayonnement en Georgie, ed. *V. J. Djurić*, Dečani et l'art byzantin au milieu du XIVe siècle, Beograd 1989, 75–95.

Vojvodić D., Skit Uspenja Bogorodičinog u Belaji, *D. Popović — B. Todić — D. Vojvodić*, Dečanska pustinja. Skitovi i kelije manastira Dečana, Beograd 2011.

Vokotopoulos P., Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές εικόνες, Athena 1995. [*Vokotopoulos P.*, Hellēnikē technē. Vyzantines eikones, Athēna 1995].

Vzdornov G. I., Voltovo. Freski cerkvi Uspeniia na Voltovom pole bliz Novgoroda, Moskva 1989.

Walter Ch., The dead Christ on the altar at Gelati, Georgia, Zograf 26 (1997) 139–142.

Weitzmann K., The Origin of the Threnos, ed. *M. Meiss*, De artibus opuscula XL: Essays in Honor of Erwin Panofsky, New York 1961, 476–490.

Witzamann K. — Alibegašvili K. — Volskaya A. — Chatzidakis M. — Babić G. — Alpatov M. — Voinescu T., Les Icônes, Paris 1982.

Xyngopoulos A., Βυζαντιναὶ Εἰκόνες ἐν Μετεώροις, Αρχαιολογικόν Δελτίον 10 (1926) 1929, 35–45. [*Xyngopoulos A.,* Vyzantinai Eikones en Meteōrois, Archaiologikon Deltion 10 (1926) 1929, 35–45].

Yenipinar H. — Sahin S., Paintings of the Dark Church, Istanbul 1998.

Živković V., Dvostrana ikona iz Kotora — Imago Pietatis i Bogorodica sa Hristom — u svetlu religiozne prakse bratovštine flagelanata, Zograf 33 (2009) 137–144.

Θησαυροί του Αγίου Όρους, exhibition catalogue, Thessaloniki 1997. [Thēsauroi tou Hagiou Orous, exhibition catalogue, Thessalonikē 1997].

Марка Томић Ђурић
(Балканолошки институт САНУ, Београд)

МРТВИ ХРИСТОС И ПЛАЧ БОГОРОДИЧИН У МАРКОВОМ МАНАСТИРУ

У Марковом манастиру се фреске са представама мртвог Христа и Богородице налазе на западном зиду наоса. Необичним положајем фресака мртвог Христа и Богородице у систему декорације Цркве Светог Димитрија одступа се од уобичајеног места у олтарском простору, које овој теми даје евхаристијско значење. У раду се разматра положај представа Умрлог Христа и плача Богородичиног у програму фреско декорације храма. Сагледавању специфичног просторног решења приступа се и са становишта теолошких и литургијских тумачења. Полазиште за разрешење поменутог одступања јесте разматрање програма фресака наоса и олтара Цркве Светог Димитрија. Представа Мртвог Христа и Богородице добила је место на западном зиду наоса испод сцена Пилатовог суда, које припадају циклусу Страдања. Ако се узме у обзир да је жртвено приношење часних дарова у протезису носило литургијско сећање на Христово страдање и смрт на Голготи, онда нови положај фреске Мртвог Христа постаје разумљивији. Њиме је чвршће утемељена иконографска, литургијска и догматска веза са темом Христових Страсти. Са друге стране, теме у олтарском простору, које су посвећене Христовом Оваплоћењу, наводе на разматрање идејне повезаности садржаја фресака овог дела храма и представе мртвог Христа и Богородице са западног зида наоса. Поред уобичајене стојеће фигуре Богородице Оранте, којој се клањају арханђели, и Христа Емануила у конхи апсиде, као и сцене Благовести на тријумфалном луку, из садржаја олтара се издваја још неколико представа које употпуњују и истичу символику Оваплоћења Логоса. Три сцене Благовести и Безгрешно зачеће Богородице започињу циклус Богородичиног акатиста у другој зони јужног зида апсиде и ниши ђаконикона. А у четвртој зони, окренути ка Богородици у апсиди, налазе се фигуре Христових земаљских предака. На јужном зиду су представљене Ана и Јелисавета, а наспрам њих, на северном зиду Јоаким и Захарија. Тему Оваплоћења употпуњује и сцена Сусрета Марије и Јелисавете и Анђео се јавља Јосифу, које припадају сценама Христовог рођења. Међусобни однос и идејна веза Оваплоћења и Страдања Христовог дубоко је утемељен у византијској теолошкој традицији, као и химнографским саставима и хомилитичкој литератури, које су књижевним језиком преносили богословска учења, од којих је велики број ушао у састав богослужења. У XIV веку током Служби Светих страсти у српским црквама певају се састави у којима се Христово Оваплоћење и рођење пореди и супротставља са страдањем и смрћу. Веома важно место у богослужењу Великог петка и Велике суботе има Богородица и њена туга за распетим сином. Идејна веза између Христовог Оваплоћења и Смрти, које разматрамо у просторном односу у Марковом манастиру, заступљена је кроз разнолика иконографска решења на двостра-

ним иконама и диптисима. Бројни примери остварују разноврсним иконографским и програмским решењима исто идејно начело — симболичну везу Оваплоћења и Смрти Христа. Као закључак може се изнети претпоставка да је промена места представе умрлог Спаситеља и Богородичиног плача у Марковом манастиру изведена промишљено, уз поштовање теолошких предуслова учења о Оваплоћењу и Смрти Христа и сходно одговарајућем текстуалном надахнућу из службе Светих Страсти.

Зборник радова Византолошког института XLIX, 2012
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIX, 2012

УДК: 75.033.2.041.5:726.7(497.11)"13"
DOI:10.2298/ZRVI1249333S

ТАТЈАНА СТАРОДУБЦЕВ
(Академија уметности, Нови Сад)

О ПОРТРЕТИМА У РАВАНИЦИ*

Разматра се веома испрана портретска целина у Раваници на којој су представљени кнез Лазар, кнегиња Милица и њихови синови Стефан и Вук. Износи се мишљење да она није накнадно насликана преко фресака првобитног слоја, већ да је израђена истовремено са живописом нижих зона у храму. Претпоставља се, на основу узраста малог Стефана приказаног на портретској целини, да је осликавање цркве завршено око 1385. године.

Кључне речи: Раваница, сликарство, портрети, кнез Лазар, кнегиња Милица, Стефан Лазаревић, Вук Лазаревић.

This research examines a badly washed-out portrait composition of Prince Lazar, Princess Milica and their sons, Stefan and Vuk, in the Ravanica church. The opinion is that it was not painted later, over the original layer of the frescoes, but that it was made simultaneously with the other wall paintings of the lowest zones of the church. Considering the age of Stefan represented in the portrait composition, it is assumed that the decoration of the church was completed around 1385.

Key words: Ravanica, fresco painting, portraits, Prince Lazar, Princess Milica, Stefan Lazarević, Vuk Lazarević.

На западном зиду цркве Вазнесења манастира Раванице, између главних и северних врата која повезују наос и припрату, налази се портретска целина на којој су приказани ктитор, кнез Лазар, његови синови Стефан и Вук и супруга кнегиња Милица (сл. 1). Та фреска је током векова, особито у временима када је храм био без оловног кровног покривача, постепено пропадала и све више бледела услед дејства воде. Данас се на њој јасно виде обриси представљених особа и само понеки детаљи. Нажалост, многе од појединости не

* Овај рад настао је у оквиру истраживања на пројекту *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст*, који финансијски подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 177036).

могу се разлучити, а извесне од њих одавно није могуће разазнати. Поред тога, пошто је тамноплава основа готово у целој цркви рађена мешањем плаве и црне, које су под дејством воде различито мењале снагу пигмента, није лако на појединим местима наслутити да ли се ради о детаљима слике или о оштећењима насталим неједнаким спирањем боје.

У литератури је редовно истицано то да су портрети веома испрани и да припадају сликама насталим током треће, последње етапе живописања храма. Они су, на основу узраста кнежевог старијег сина Стефана, по свему судећи рођеног 1377, који је у Раваници, како се сматра, приказан као дечак у узрасту од седам до десет година, обично датовани у време око 1387. године.[1] Међутим, приликом истраживања предузетих почетком осамдесетих година прошлог века на слици су уочени детаљи који не припадају првобитном бојеном слоју. Тада је изнето мишљење да је та фреска израђена касније, на месту на којем су се налазиле фигуре светог Константина и свете Јелене.[2] Такво посматрање раваничке портретске целине већином је прихваћено у доцнијој литератури.[3] Њен настанак и значење везивани су за време после смрти ктитора у Косовском боју 1389. и за претпостављено накнадно подизање припрате и отварање северних врата. Тада су, према таквом мишљењу, на месту првобитних фигура светих Константина и Јелене и кнеза Лазара, због крупних политичких и династичких догађаја, израђени нови портрети, као и представа светог Павла Тивејског изнад северних врата, а измене уз кнежев лик повезиване су са његовим увршћењем у ред светитеља.[4] Међутим, ток настанка раваничких

[1] О раваничким портретима постоји обимна литература. Ради уштеде простора, у овом раду наводићемо само новије студије, у којима су поменута старија истраживања, *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 92–95, 221–221, нап. 124, у којој су наведене студије објављене до 1972; *Г. Бабић*, Владарске инсигније кнеза Лазара, ур. *И. Божић, В. Ј. Ђурић*, О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 65–69; *исӣа*, О портретима у Рамаћи и једном виду инвеституре владара, Зборник за ликовне уметности Матице српске (ЗЛУМС) 15, Нови Сад 1979, 161; *Д. Тодоровић*, Портрет кнеза Лазара у Раваници, Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981 (=Манастир Раваница) 39–43. За годину рођења Стефана Лазаревића, *М. Динић*, Из наше раније прошлости. IV Година рођења Стефана Лазаревића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор (ПКЈИФ) 30, Београд 1964, 243–246. Конзерваторска презентација живописа изведена је 1962–1964. (ур. *М. Милић, Д. Тодоровић*, Чувари баштине, 50 година рада Републичког завода за заштиту споменика културе, Београд 1998, 90), а радови на конзервацији сликарства 1964. и 1970. године (*Р. Зарић*, Раваница, Манастир, ур. *М. Милић, С. Пејић*, Споменичко наслеђе Србије. Непокретна културна добра од изузетног и великог значаја, Београд 1998, 325).

[2] *Д. Тодоровић*, Првобитни изглед ктиторских портрета у Раваници, Зограф 14, Београд 1983, 68–72.

[3] *M. Tatić-Djurić, V. S. Jovanović*, Ravanica, Likovna enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1987, 701–702; *М. Љубинковић*, Манастир Раваница, Београд 1989, 7, 29; *И. М. Ђорђевић*, Фреске Раванице, ур. *Б. Живковић*, Раваница. Цртежи фресака, Београд 1990, 3, где је забележено да је слика накнадно израђена око 1387, уп. и *Р. Николић*, Када је подигнута и живописана Раваница, Саопштења 15, Београд 1983, 45–64, који је претпоставио да је портрет настао истовремено са фрескама нижих зона у храму након 1389.

[4] *Б. Цвеӣковић*, Нови прилози проучавању ктиторске композиције у Раваници, Саопштења 26 (1994) 37–51, што у целости прихвата, *М. Беловић*, Раваница. Историја и сликарство, Београд 1999, 51, 52–56, те та књига неће бити редовно навођена у наставку овог текста.

портрета ваљало би поново размотрити.[5] Приликом описивања слике, због њене велике оштећености, потребно је задржати опрезност и критичност у односу на поједина ранија запажања пошто су сва забележена у време када је она већ била веома позлеђена, али и указати на трагове детаља који се разазнају на старијим фотографијама.

* * *

На средини, из сегмента неба, обема рукама благосиља Исус Христос.[6] Испод њега су, пред тамноплавом површином неба и зеленим пољем тла, међусобно одвојеним делимично видљивом урезаном линијом, смештени владар ктитор и чланови његове породице. Под ногама немају супедионе, а првобитно нико од њих није имао нимб. Лазар, изнад чије су се главе назирали трагови дела натписа који је гласио **лаꙁарь кьнѣ(ꙁь) всѣ(м) срьблем(ь)**,[7] стоји на јужном крају, покрај главног портала, здесна осталим представљеним особама. Десном руком носи крстолико жезло,[8] а левом придржава за-

[5] Уп. *М. Радујко*, Копорин, Београд 2006, 245, нап. 780.

[6] Данас је сасвим испран. Опис је представљен на основу две стаклене плоче из фонда Народног музеја у Београду, чије време настанка данас није могуће поуздано утврдити, пет снимака из фонда Републичког завода за заштиту споменика културе начињених 1962. и 1964. и двеју фотографија из Легата Ружице и Душана Тасића на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду, снимљених 1977. године.

[7] Данас се разазнају само бледи трагови појединих слова изнад кнежеве главе. Приложено читање начињено је на основу старијих фотографија — две из фонда Народног музеја, једне из документације Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду, коју је снимио Војислав Ј. Ђурић 1962, из фонда Републичког завода за заштиту споменика културе из 1963. и из Легата Ружице и Душана Тасића из 1977. Слова за која претпостављамо да су била натписана налазе се у полукружним заградама, с тим што је последње могло бити уписано иза оног које му претходи. Не треба искључити могућност да су се изнад наведених налазиле уобичајене речи **вь христа бога благовѣрнꙑ**, али за такво размишљање нема довољно основа пошто се не разазнају не само трагови слова него ни линије какве су урезиване на раваничкој портретној целини на местима на којима је требало да буду израђени натписи да би се њима одредили место и висина слова. У литератури су изнета различита читања, **лаꙁарь г(осподи)нь всѣ(м) ср(ь)блем** (*Бабић*, Владарске инсигније, 66), **лаꙁарь в**… (*Тодоровић*, Портрет кнеза Лазара у Раваници, сл. 2, 5–7, цртежи), **лаꙁарь гнь всѣм срьблем** (*Живковић*, Раваница. Распоред живописа, Манастир Раваница, 26, прилог књизи), **лаꙁарь кньꙁь**… (*Тодоровић*, Првобитни изглед, 68), односно **лаꙁарь кнꙁь всѣ срьблкмь и подоунавскьимь странамь гпднь** (исто, 68, нап 3 и сл. 4, 7), **лаꙁарь кнꙁь всѣ(х) срьблемь** (*Живковић*, Раваница, 37), **лаꙁарь кн(е)ꙁь всѣ(х) срьблемь и подоунавскьимь странамь гь(с)п(о)д(и)нь** (*Беловић*, Раваница, 51). Онај део у којем поједини истраживачи читају звање подунавског господара налази се сасвим одвојено од наведеног натписа, покрај левог кнежевог рамена, изнад обличја храма. У том делу слике одавно се не назиру никакви трагови слова, али о постојању натписа сведоче четири линије намењене за исписивање два реда.

[8] Жезло је веома оштећено. Од његове пречке данас се разазнају већином тамноплави трагови подлоге преостали када је отпао бојени слој са бисера који су се налазили на угловима јужног крака пречке. Обрис крстоликог жезла и тамни трагови на местима на којима је отпала боја са угаоних бисера назиру се на двема фотографијама из Легата Ружице и Душана Тасића из 1977. На основу снимака из фонда Народног музеја, документације Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду из 1962. и фонда Републичког завода за заштиту споменика културе из 1963. може се разазнати да је кнез имао крстолико жезло са једном преч-

падни део обличја храма приказаног са припратом. Обучен је у пурпурни сакос са белим коластим аздијама са двоглавим орловима и са бисерјем и драгуљима украшеним перибрахионима, наруквицама, порубом, манијаком и лоросом пребаченим преко леве руке. Њему здесна, у висини од подлактице скоро до доњег руба хаљине, разазнаје се узани обрис, рађен бојом окера, којег омеђују зелена и плава боја позадине и пресеца урезана линија њиховог састава.[9] Кнез има отворену круну што се шири ка врху, која се, по свему судећи, у горњем делу таласасто завршавала.[10] Лик му је веома пострадао. Назиру се контуре облог крупног лица, продорне смеђе очи под лучним обрвама, изборани чело и образи, смеђа коса зачешљана иза ушију што се у благим таласима спушта низ врат и густа равна брада која пада у два обла прамена. Касније је добио нимб, а вероватно је тада изнад његовог десног рамена дописан, другачијим словима и одвојено од имена и титуле, епитет **с(вѣ)ты**.[11] Покрај њега је Стефан, дечак који му висином сеже до лактова.[12] У десној руци држи палицу,[13] док је леву савио у знак молитве. Носи сакос боје окера са црвеним коластим аздијама са двоглавим орловима, са бисерима и драгуљима украшеним перибрахионима, наруквицама, порубом, манијаком и појасом, а на глави венац. Има уско овално лице, смеђе очи, лучне обрве, танак нос, мала уста узаних усана и равну светлосмеђу косу подељену раздељком по средини која,

ком. *Бабић*, Владарске инсигније 66, помиње да кнез носи и белу акакију која подсећа на свитак, али не наводи у којој је руци држи нити на основу чега је изведено то запажање.

9 За претпоставку да се преко ове површине види црна боја која је била први бојени слој основе портретске слике и да је то остатак старије представе светог Константина, односно обруб његовог лороса, *Тодоровић*, Првобитни изглед, 70, 71, сл. 5.

10 За мишљење да је кнез првобитно био насликан са вишом и обло завршеном круном, која је накнадно, када је досликан нимб, замењена нешто нижом, *Тодоровић*, Портрет кнеза Лазара у Раваници, 41–42, уп. и *исти*, Првобитни изглед, 68, где је исказано другачије мишљење, које ће бити представљено нешто касније. Данас то није могуће уочити. На основу већ поменутих старијих фотографија и поређења данас видљивих трагова пигмента може се с приличном поузданошћу претпоставити да досликавања круне није било, јер се на површини коју не заузима круна што се данас види, а на којој би се налазила претпостављена првобитна круна, виде само трагови тамноплавог пигмента.

11 Већ је у првој монографији посвећеној Раваници забележено да је тај натпис поуздано израђен у позније доба, уп. *В. Р. Петковић*, Манастир Раваница, Београд 1922, 45, уп. и *Бабић*, Владарске инсигније, 66. За нимб и светитељску ознаку као накнадно израђене, *иста*, О портретима у Рамаћи, 161; *Тодоровић*, Портрет кнеза Лазара у Раваници, 41–42; *Цветковић*, Нови прилози, 40, 47; *Беловић*, Раваница, 54. За другачије тумачење нимба, које ће бити изложено доцније, уп. *Тодоровић*, Првобитни изглед, 68, 69, 70.

12 Натпис уз његов лик потпуно је уништен. У литератури се наводе следећа читања: **стн** (*Бабић*, Владарске инсигније, 67), …**н** (*Живковић*, Раваница. Распоред живописа, 26; *исти*, Раваница, 37), **стефанъ** (*Тодоровић*, Првобитни изглед, сл. 7, цртеж), ⟨**стефа**⟩**н**⟨**ъ**⟩ (*Беловић*, Раваница, 51).

13 Палица је испрана и њен облик већином се може пратити као траг дуж Стефанове хаљине. Исти је случај и са оном коју држи мали Вук. Ни на две стаклене плоче из фонда Народног музеја ни девет снимака двојице дечака и пет фотографија портретске целине из фонда Републичког завода за заштиту споменика културе снимљених 1962, 1963. и 1964. ни на трима фотографијама из Легата Ружице и Душана Тасића из 1977. не могу се разлучити остаци њихових врхова. Једино се може са доста основа претпоставити да се нису завршавале крстоликим обликом пошто нема никаквих трагова пречки.

зачешљана иза ушију, пада низ врат. До њега је Вук,[14] нешто нижи дечак, њему до рамена, који такође у десној руци држи палицу[15] и левом упућује молитву. Носи плави сакос са љиљанима боје окера уписаним у медаљоне, са бисерјем и драгим каменовима украшеним перибрахионима, наруквицама, порубом, манијаком и појасом, а на глави венац. Има узано лице, смеђе очи и тамне лучне обрве, танак нос и мала уста и тамнију косу коју је зачешљао као и старији брат. Милица стоји на северном крају.[16] У левој руци носи палицу чији је горњи део ишчилео,[17] а десном придржава источни део обличја храма, које носи заједно с мужем. Одевена је у сакос боје окера са црвеним двоглавим орловима у коластим аздијама, са бисерјем и драгуљима украшеним перибрахионима, наруквицама, порубом, манијаком и лоросом пребаченим преко десне руке. Њој здесна, у висини од краја лороса готово до средине широке доње украсне траке хаљине, разазнаје се обрис, рађен плавом, са рубом боје окера, ширим у доњем делу.[18] Кнегиња на глави има шарени вео и обоце са бисерима и отворену круну што се шири у горњем делу, о коју је закачен бели вео. И њен лик је веома оштећен. Назире се да има овално лице, смеђе очи, танке лучне обрве, врло узан и благо повијен нос и мале усне.

* * *

Портрет није толико испран зато што је, како се понекад помишља, сликан на сувом малтеру.[19] Израђен је на свеже припремљеној подлози. То по-

---

[14] И натпис покрај његовог лика је сасвим пострадао. У литератури се наводе следећа читања: **вальк** (*Бабић*, Владарске инсигније, 67), **вал҃кь** (*Живковић*, Раваница. Распоред живописа, 26; *исти*, Раваница, 37), **вл҃кь** (*Тодоровић*, Првобитни изглед, сл. 7, цртеж), **в(а)л(ь)кь** (*Беловић*, Раваница, 51).

[15] За палицу коју он носи, уп. нап. 13.

[16] Од натписа, забележеног изнад њене главе, назиру се, између двеју урезаних линија, незнатни трагови на основу којих није могуће ништа рашчитати. У литератури се наводе следећа читања: **милица благочьстива и прѣвьисока гп҃жа кнег҃ьина** (*Тодоровић*, Првобитни изглед, сл. 7, цртеж), ⟨**милица бл(а)гочьстива и прѣвьисока г(ос)п(о)жа кнегьинꙗ**⟩ (*Беловић*, Раваница, 51), а натпис се представља као дворедни.

[17] Неретко се помиње да она носи крстолико жезло (да би се избегло понављање, литература ће касније бити наведена). Међутим, данас нема видљивих трагова који би упућивали на постојање пречке. На старијим фотографијама, двема из фонда Народног музеја, једној из документације Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду из 1962, пет из фонда Републичког завода за заштиту споменика културе из 1962. и 1964. и двема из Легата Ружице и Душана Тасића из 1977, назире се обрис, по свему судећи, нешто ширег врха жезла, али се трагови бисерја не могу уочити.

[18] За претпоставку да је то остатак старије представе свете Јелене, односно њеног владарског сакоса, уз помисао да се нешто ниже може препознати и траг супедиона, *Тодоровић*, Првобитни изглед, 70–71, сл. 6, који види и обрис главе са широком круном и велом и незнатне трагове нимба измештене у односу на Миличину главу (исто, 71). Међутим, у наведеном нижем делу, који се помиње као остатак супедиона, нема трагова боје, већ је нешто светлији зато што је ту боја потпуно испрана. С друге стране, у горњем делу, покрај кнегињине главе, нисмо успели да запазимо обрисе, већ само веома светлу површину насталу спирањем боја.

[19] Уп. *Тодоровић*, Првобитни изглед, 71, „Чини се да је раванички наос већ био у целини осликан када је одлучено да се у њему изведе и ктиторска композиција. Тиме је скраћен и њен

тврђују и урези линија основног цртежа контура приказаних личности, понегде и данас јасно видљиви,[20] а и чињеница да су у једнакој мери пострадале и фигуре светих монаха у јужном делу истог зида. О редоследу сликања фресака сведоче спојеви ђорната. У једном маху, на истовремено нанетом малтеру, насликани су и портретска целина и плаво поље оивичено црвеном траком припремљено за исписивање натписа изнад главног портала. Граница те површине је у појединим деловима на северу изведена наношењем дебљег слоја малтера, који је на таквим местима попустио, отпао и открио претходно довршену ђорнату. Стога је линија састава јасно видљива и поуздано показује да су портрети израђени на малтеру постављеном након што је насликан Свети Павле Тивејски на крају зида, изнад северних врата.[21] Јужни спој ђорнате која нас овде занима израђен је много пажљивије и уредније, до те мере педантно да га је веома тешко уочити. Ипак, може се разазнати линија састава и, што је веома важно, разлучити да се ту малтер на којем су израђени портрети и поље за натпис подвлачи под слој на којем су насликане фигуре светих монаха у јужном делу зида. Наведена запажања показују да портрети припадају првобитном живопису и да су настали после израде представе Светог Павла Тивејског изнад северних врата, а пре сликања фигура светих монаха у јужном делу западног зида.

Током истраживања архитектуре раваничког храма исказано је мишљење да је припрата подигнута након изградње цркве[22] и да су том приликом пробијена северна врата на западном зиду наоса.[23] Међутим, то би требало проверити. Неоспорна је чињеница да су темељи цркве и припрате одвојено израђени.[24] То, ипак, нужно не значи да су храм и нартекс саграђени у различита времена, мада се таква могућност, наравно, не може искључити. За наша разматрања важно је запажање да је подизање цркве и припрате, ако не све

век трајања, пошто није могла бити насликана на идеално свежем малтеру. Када су у питању представе историјских личности, ово није усамљен случај пресликавања без претходног наношења нове малтерне подлоге.“; *Цвешковић*, Нови прилози, 41, „Непостојаност бојеног слоја типична је за al secco-технику“.

20 Уп. *Радујко*, Копорин, 245, нап. 780. Урезане линије контуре разазнају се на многим местима, а најјасније се опажају на десном рамену кнеза Лазара и левом рамену малог Стефана. Подсећамо да се оне налазе и на местима на којима су били израђени првобитни натписи.

21 За једнако запажање, исто, 245, нап. 780.

22 *П. Пойовић*, Западни зид цркве Раванице, ПКЈИФ 5 (1925) 239; *Б. Вуловић*, Конзерваторске белешке са терена, Зборник Архитектонског факултета 4/3 (1957/1958) Београд 1958, 17; *исши*, Раваница. Њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља, Саопштења 7 (1966) 33–38, 67–89, 157–167; *исши*, Архитектура Раванице, Манастир Раваница, 22–23; *С. Мандић*, Стари раванички нартекс, Манастир Раваница, 33–38; *Цвешковић*, Нови прилози, 37; *В. Рисшић*, Моравска архитектура, Крушевац 1996, 82, 83, 226; *Беловић*, Раваница, 55–56. С друге стране, *Николић*, Када је подигнута и живописана Раваница, 53–54, указао је на то да су, без обзира што имају раздвојено израђене темеље, црква и припрата подигнуте и освећене у исто време, а претпоставио је да је задужбину кнеза Лазара завршила кнегиња Милица након смрти мужа.

23 *Пойовић*, Западни зид цркве Раванице, 234, 236, 238, 239; *Вуловић*, Раваница, 145–146, уп. *Цвешковић*, Нови прилози, 38, 39.

24 *Вуловић*, Конзерваторске белешке са терена, 17; *исши*, Раваница, 136–137, 158.

време, а оно бар пред крај градње зидова нартекса, текло истовремено. Сведочанство о томе види се на јужној фасади. Источни крај лука аркаде припрате улази у зидно ткиво храма на такав начин да се разазнаје да су зидови обе грађевине, бар у тој висини, подизани у исто време (сл. 2). По свему судећи, северна врата између припрате и наоса постојала су пре но што је завршено осликавање храма. О томе сведоче материјални остаци. На западном крају северног зида цркве, покрај ногу светог Симеона Немање насликаног у доњој зони, преостали су фрагменти који припадају првобитном слоју живописа. Они улазе у северну страну отвора северних врата и даље се, преко степенасто изведеног проширења, простиру на платну довратника који заузима ширину зида.[25] Наведена запажања показују да су припрата и северна врата сазидани пре довршења живописања цркве, да на западном зиду наоса није било грађевинских измена које би биле узрок доцнијих досликавања и да стога појава нартекса на обличју храма на ктиторској композицији не представља проблем који би требало посебно разматрати.

Ипак, недостаје одговор на питање о томе одакле, уколико портрети нису настали пресликавањем старијих представа светих Константина и Јелене, потичу остаци одора који се назиру у нижим деловима, јужно уз фигуре кнеза и кнегиње.[26] Они су рађени на свежем малтеру и то је разлог зашто су се сачували. За сада о њима можемо да пружимо само претпоставке засноване на расположивим подацима. Траг покрај кнежеве фигуре очуван је у нешто бољем стању. Израђен је бојом окера, а с обе стране је окружен зеленом и плавом које означавају тло и небо и пресечен је у висини њиховог споја урезаном граничном линијом. Наведена запажања упућују на то да је настао приликом постављања првих обриса за сликање портрета на свеж малтер. Међутим, зограф је, по свему судећи, одмах добио задатак да поменуте делове измени. Да ли је разлог томе био захтев да фигуре благо помери према северу или што је, према првобитној замисли, кнез и кнегиња требало да имају огртаче, од којих се у међувремену одустало, или је пак у питању неки неспоразум између мајстора и личности задужене да надгледа радове на живописању, за сада није могуће разазнати.

У сваком случају, као што је у ранијој литератури више пута забележено, на кнежевом портрету касније је досликан нимб, чије је злато нането непосредно на тамноплаву боју а не на окерну подлогу, како је било уобичајено, а уз његов лик је израђено тамноплаво поље са натписом којим је означен као светитељ.[27]

---

[25] За претпоставку да се испод тих остатака, за које омашком каже да су у јужним вратима, налази старији слој малтера са живописом, *Поповић*, Западни зид цркве Раванице, 238. Било какве трагове сликарства који би се назирали испод поменутих фрагмената нисмо успели да уочимо. Подсећамо да је Пера Поповић вршио истраживања у доба када живопис није био очишћен. Постојање тих остатака фресака сажето је забележио и *Вуловић*, Конзерваторске белешке са терена, 17. За мишљење да северни улаз није пробијен накнадно, *Радујко*, Копорин, 245, нап. 780.

[26] За претпоставку да се у њима разазнају трагови владарских одора и подножног јастука који су сведочанство о томе да су ту првобитно били приказани свети Константин и Јелена, *Тодоровић*, Првобитни изглед, 70–71, 72, што, као могуће, прихвата, *Цветковић*, Нови прилози, 40–41.

[27] За нимб и светитељску ознаку као накнадно израђене, *Бабић*, О портретима у Рамаћи, 161; *Тодоровић*, Портрет кнеза Лазара у Раваници, 41–42; *Цветковић*, Нови прилози, 40, 47; *Бе-*

До тих измена могло је доћи, наравно, након што је из митрополијске цркве Вазнесења у Приштини пренето у Раваницу тело кнеза Лазара, односно пошто је он уведен у ред светитеља. Није познато када се тачно то збило, да ли две или можда готово три године након његове трагичне смрти.[28]

* * *

На ктиторској композицији у Раваници кнез и кнегиња су приказани како заједно држе обличје храма, Лазар западни део са припратом, Милица источни са олтарским простором. То њихово здружено подношење задужбине већ је разматрано у литератури. Тумачено је као потврда да је портрет досликан након дозиђивања припрате и да су њу подигли кнежеви наследници на престолу.[29] Међутим, у светлу претходно изнетих запажања о настанку портрета једновремено са фрескама нижих зона у цркви и о изградњи припрате истодобно са храмом, требало би их другачије посматрати. Лазар и Милица јесу представљени како заједно носе обличје храма. Сачувани преписи раваничке оснивачке повеље, међутим, недвосмислено говоре да је једини ктитор манастира био кнез Лазар. Њихов садржај и кнежев потпис јасно сведоче о томе да кнегиња није учествовала у ктиторском чину.[30]

Истраживања владарских ктиторских портрета насталих у време Немањића, у првом реду слике краљева Стефана Дечанског и Душана на западном крају јужног зида храма у Дечанима, израђене преко старије фреске пре јесени 1343, показала су да заједничко подношење обличја храма исказује двојно ктиторство.[31] Међутим, може се поставити питање о томе да ли су такве

ловић, Раваница, 54, уп. и *Бабић*, Владарске инсигније, 66, где је указано на дописивање натписа. За мишљење да нимб и виша широко отворена круна припадају старијој представи светог Константина, *Тодоровић*, Првобитни изглед, 68, 69, 70, 71. За претпоставку да је ознака светости исписана на свежијем малтеру који се, чвршће везан за основу, временом почео појављивати, те да је припадала првобитној фигури светог Константина, исто, 71. За мишљење да је вероватно тада измењен и облик његове круне, *исти*, Портрет кнеза Лазара у Раваници, 41, 42, уп. *исти*, Првобитни изглед, 68, 71, где је изнета претпоставка да је старија круна, која је била виша, припадала првобитној представи светог Константина.

[28] За веома оправдану претпоставку да су измене начињене у таквим околностима, *Цветковић*, Нови прилози, 40, 47, са исцрпно представљеном старијом литературом. За увршћење кнеза у ред светитеља, уп. *Ђ. Сп. Радојичић*, Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара, Гласник Скопског научног друштва (ГСНД) 21, Скопље 1940, 33–80; *Р. Новаковић*, Да ли је Данило изабран за патријарха 1390. године?, ПКЈИФ 1–2 (1960) 71–81; *исти*, Којим се путем могла кретати поворка с моштима кнеза Лазара и где је могла бити граница између Вукове области и земаља породице Лазаревић од 1389. до 1392. године, ПКЈИФ 3–4 (1960) 280–288; *Р. Михаљчић*, Лазар Хребељановић. Историја, култ, предање, Београд 1989² (1. изд. 1984) 127–174.

[29] *Цветковић*, Нови прилози, 41, 46, 47, 50–51.

[30] Уп. *А. Младеновић*, Повеље кнеза Лазара, Београд 2003, 49–108. За два преписа оснивачке повеље манастира Раванице, *С. Ћирковић*, Раваничка хрисовуља, Манастир Раваница, 69–82.

[31] *G. Babić*, Les portraits de Dečani représentant ensemble Dečanski et Dušan, ур. *В. Ј. Ђурић*, Дечани и византијска уметност средином XIV века. Међународни научни скуп поводом

представе морале нужно да изражавају здружену бригу о подизању храма. На ктиторској композицији у цркви Благовештења манастира Градца, насталој око 1276, обличје храма подносе краљ Урош I и краљица Јелена. Архиепископ Данило II, њихов савременик, записао је да је обитељ основана старањем владареве супруге, док доцнији летописи, настали почев од краја XIV века, бележе манастир као задужбину краљеву.[32] У Богородичином храму манастира Матеича, осликаном између 1348. и 1352, представљени су царица Јелена и краљ Урош V како, стојећи здесна цару Душану, заједно носе обличје цркве. Нажалост, нема поузданих података о томе да ли су ову задужбину основали двоје који су приказани како носе обличје храма, само царица Јелена или сви чланови владарске породице.[33]

Пошто нема ниједног податка који би поткрепио претпоставку о томе да је кнегиња Милица учествовала у ктиторском чину приликом подизања кнежеве задужбине, раванички портрет јасно показује да представе личности које заједно носе обличје храма нису увек приказивале бригу двеју особа о оснивању храма. О томе да слике уобличене на такав начин нису нужно изражавале двојно ктиторство изгледа да говоре портрети који су израђени у другачијим околностима, нешто касније, у време кнежевог наследника на престо-

650 година манастира Дечана, Београд 1989, 276–277, са наведеним примерима и старијом литературом, за те портрете, уп. *Д. Војводић*, Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати, ур. *В. Ј. Ђурић*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995 (=Сликарство Дечана) 265–268, 270–271, 272–273, 275; *Б. Тодић, М. Чанак-Медић*, Манастир Дечани, Београд 2005, 439 и сл. 358 (*Тодић*). Наравно, та слика настала је старањем тадашњег владара, краља Душана. За разматрање питања његовог ктиторства у Дечанима, исто, 19 и нап. 25 (*Тодић*). У цркви није приказан архиепископ Данило II (1324–1337), који је, како казује писац његовог житија, жељом краља Стефана Дечанског, био други ктитор манастира, уп. исто, 19 (*Тодић*), за речи житија, ур. *Г. Мак Данијел*, Данилови настављачи, Данилов Ученик и други настављачи Даниловог зборника, Београд 1989, 56. О заједничком ктиторству сведочили би и портрети иста два владара на јужном зиду храма у Бањи Прибојској, пресликани у XVI веку, уп. *С. Пејић*, Манастир Свети Никола Дабарски, Београд 2009, 125–126, 258, сл. 84. Како нас у овом раду занимају слике на којима обличје храма заједно носе две личности, од којих је бар једна владар, примери портрета у задужбинама племића на којима обличје цркве држе две особе које припадају властеоском сталежу нећемо наводити.

[32] Помињемо само најновије студије, у којима су наведени извори и старија литература, *Б. Тодић*, Сопоћани и Градац. Узајамност фунерарних програма две цркве, Зограф 31 (2006–2007) 68–76; *Д. Павловић*, Зидно сликарство Благовештенске цркве манастира Градца, Београд 2010, 15–18, 103–108, необјављени магистарски рад.

[33] За портрете у Матеичу, *Е. Димитрова*, Манастир Матејче, Скопје 2002, 185–187, сл. 66, Т. XLI, XLII. За мишљење да је храм подигнут да буде гробна црква царице Јелене, исто, 267–271. За претпоставку да је био задужбина царице Јелене и да је, пошто је подигнут на територији која је улазила у „краљеве земље", које су биле под непосредном влашћу младог Уроша, који је био суктитор, млади Немањић био приказан са мајком на ктиторској композицији, исто, 187, 270. За запажање да у наведеној монографији нема усредсређеног излагања о оснивању манастира које би, осим осврта на околности под којима је Матеич настао, укључило преглед извора на основу којих знамо да је реч о задужбини царице Јелене и краља Уроша, као и оних који обавештавају о посвети и намени, *М. Радујко*, Е. Димитрова, Манастир Матејче, Скопје 2002, Зограф 29 (2002–2003) 232, 234–235. За датовање настанка живописа, *Димитрова*, Манастир Матејче, 262–267, уп. *иста*, Ктиторска композиција и ново датовање живописа у цркви Свете Богородице у Матеичу, Зограф 29 (2002–2003) 181–190, где није разматрано питање ктитора.

лу, деспота Стефана, на којима су, истина, представљене личности које нису припадале истим друштвеним слојевима.

На данас веома оштећеној портретској целини у Каленићу, насталој почетком треће деценије XV века, протовестијар Богдан и деспот Стефан, који у првобитном натпису није означен као ктитор, по свему судећи, заједно су носили обличје цркве (сл. 3).[34] Другачије су нешто раније, између 1403. и 1405, уобличени портрети у Руденици, који у чин подношења задужбине чак и не укључују осниваче храма. Ктитори Вукашин и Вукосава, видно нижи од владара, руке су савили у гесту молитве, док обличје њихове задужбине према сегменту неба са Божјом руком приноси деспот Стефан покрај кога стоји брат Вук (сл. 4).[35]

Ова два портрета одавно су привукла пажњу научника, а мишљења о њиховом значењу у данашње време прилично су подељена.[36] У ранијим истраживањима већином је владало уверење да они у слику преносе израз односа између сизерена и племића ктитора. Најпре је изнето мишљење да се у њима, нарочито у оном у Руденици, деспот Стефан, у складу са правилом да владар потврђује даровнице племића, појављује као посредник између Бога и својих поданика.[37] Потом су објашњавани као израз односа ктитора према деспоту и увра жених обичаја да велможе своје оснивачке или даровне повеље дају суверену на одобрење, те је уочено да се представом у Руденици, још јасније него оном у Каленићу, истиче подређеност ктитора који су желели да искажу захвалност за свој материјални и друштвени успон и положај.[38] Наглашавано је и то да је на тим сликама владар приказан као заступник и посредник између ктитора и Христа, да је добио улогу коју су раније имали Богородица или светитељ заштитник цркве, те да је на тај начин јасно подвучен однос између сизерена и вазала.[39] У новије време појавила су се и другачија мишљења. На основу разматрања изгледа ктиторских и владарских портрета

[34] *Д. Војводић*, Владарски портрети српских деспота, ур. *М. Пантић, В. Ј. Ђурић*, Манастир Ресава. Историја и уметност, Дани српскога духовног преображења 2, Деспотовац 1995, 73, 74, 76; *Б. Цветковић*, Герасимов запис и ктитори Каленића, Саопштења 29 (1997) 107–122; *Д. Симић-Лазар*, Каленић. Сликарство. Историја, Крагујевац 2000, 79–84, 87, 94–95, 98, са старијом литературом.

[35] За изглед тих портрета, *Т. Стародубцев*, О ктитору Руденице, Саопштења 35–36 (2006, за 2003–2004) 101–110, са старијом литературом.

[36] Треба подсетити да нису познати ранији примери слика на којима обличје задужбине владар подноси наместо властелина или га држи заједно с ктитором, уп. *И. М. Ђорђевић*, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд 1994, passim.

[37] Уп. *С. Радојчић*, Портрети српских владара у средњем веку, Београд 1996 (1. изд. Скопље 1934) 69, који потом каже, „Новост је што се тада портрети деспота и племића везују у једну целину. Деспот је насликан као посредник између Христа и властелина-ктитора. Деспот приноси Христу модел задужбине коју је његов вазал подигао" (исто, 79).

[38] *Г. Бабић*, Друштвени положај ктитора у деспотовини, ур. *В. Ј. Ђурић*, Моравска школа и њено доба. Научни скуп у Ресави 1968, Београд 1972, 148.

[39] *В. Ј. Ђурић*, Друштво, држава и владар у уметности у доба династије Лазаревић–Бранковић, ЗЛУМС 26 (1990) 24–29, овакву врсту односа владара и властелина препознаје и у портретима у Велућу.

и слика које их окружују, изнета је претпоставка да су цркве у Руденици и Каленићу плод двојног ктиторства сизерена и племића, као и да је друга основана као спомен-храм.[40] Међутим, нема чврстих основа, заснованих на поузданим изворима, који би подржали или потврдили таква разматрања.[41] У прилог мишљењу да наведени портрети не приказују чин двојног ктиторства у првом реду сведочи представа у Раваници.

Слике на којима су две личности подносиле обличје цркве, наравно, могле су и у ово доба имати намену да искажу здружено ктиторство. На данас уништеној фресци у Сисојевцу били су представљени како заједно подносе обличје храма, по свему судећи, деспот Стефан и надлежни епископ или пре патријарх.[42] Најранија историја тог манастира прилично је замагљена. Подигнут је вероватно за братију што се окупила око преподобног Сисоја, који је живео у оближњој пећини. Судећи према сачуваним подацима о траговима поменуте портретске целине у Сисојевцу, вероватно су у ктиторском чину заједно учествовали деспот и високи црквени достојанственик.[43] Ова претпо-

---

40 *Б. Цвешковић*, Руденице и Каленић: „двојна", групна или сукцесивна ктиторија?, Саопштења 41 (2009) 79–99, уп. *исши*, Каленић: иконографија и политичка теорија, ур. *Ј. Калић*, Научни скуп Манастир Каленић. У сусрет шестој стогодишњици, Каленић, 5–6. октобар 2008. године, Београд–Крагујевац 2009 (=Манастир Каленић) 47–65, где је исказано мишљење да је црква у Каленићу подигнута као спомен-храм. Размишљања о меморијалној и тријумфалној природи задужбине у Каленићу прихвата *Ј. Ердељан*, Мотив пустиње и града у сликарству припрате Богородичине цркве манастира Каленића, Манастир Каленић, 118.

41 Ово питање заслужује посебну расправу, за коју у овом раду нема места пошто излази из оквира основне теме. Разматрања о деспотовом учешћу у ктиторском чину приликом оснивања Руденице и Каленића већином су заснована на претпоставкама које немају потврде у поузданим изворима. Ваљало би, ипак, на овом месту указати на то да се мишљење о деспоту Стефану као ктитору Каленића заснива на народном предању, белешкама у доцнијим летописима и на новом читању записа који је касније, пошто је портретна слика већ била тешко позлеђена, испод ње урезао извесни Герасим, вероватно Герасим Георгијевић (око 1779–1838), уп. *Цвешковић*, Герасимов запис, 107–122, за Герасима Георгијевића, *исши*, Герасим Георгијевић у Каленићу, Саопштења 40 (2008) 237–254. Међутим, у натпису уз лик деспота Стефана, насталом када и сâм портрет, забележено је само његово владарско достојанство, а не и ктиторски чин, који је јасно означен у натпису уз портрет овога деспота у његовој задужбини у Ресави, уп. *Војводић*, Владарски портрети српских деспота, 73, 76, сл. 2, цртеж. 5; *Б. Тодић*, Манастир Ресава, Београд 1995, 64, 100–104, сл. 1, 82, 84.

42 За изглед те данас уништене слике, *Вуловић*, Конзерваторске белешке са терена, 7, сл. 7; *Б. Цвешковић*, Манастир Сисојевац и монах Сисоје, Историја уметности, год. 26, бр. 1–2, Београд 2002, 56–58, 61, 66–67; *Д. Милисављевић*, Сисојевац. Цртежи фресака, Београд 2008, 6, 22, 23; *Т. Сшародубцев*, Манастир Сисојевац, Београд 2008, 8–11, сл. 3, 4, са старијом литературом, где је изнета претпоставка да је покрај деспота Стефана био представљен надлежни епископ или пре тадашњи патријарх.

43 Уколико се у то време поштовала уврежена традиција и ако је у ктиторском чину учествовао патријарх, уз деспота би био приказан онај који се налазио на челу цркве онда када је храм изграђен. Далеко је мања могућност да би био представљен патријарх који је седео на престолу Светог Саве у време осликавања храма. Црква је могла бити подигнута или у време патријарха Саве (1396–1409?) или у доба Кирила (1409–1418). Живописана је можда убрзо након Ресаве, у последњој години Кириловог живота или пак у време патријарха Никона (1419 — после 1435). За ове патријархе, *М. Пурковић*, Српски патријарси средњега века, Диселдорф 1976, 135–149. Могло би се помишљати на то да је храм подигнут и осликан у доба Кирила. Међутим, то није могуће поуздано утврдити пошто није познато да ли је представљени црквени до-

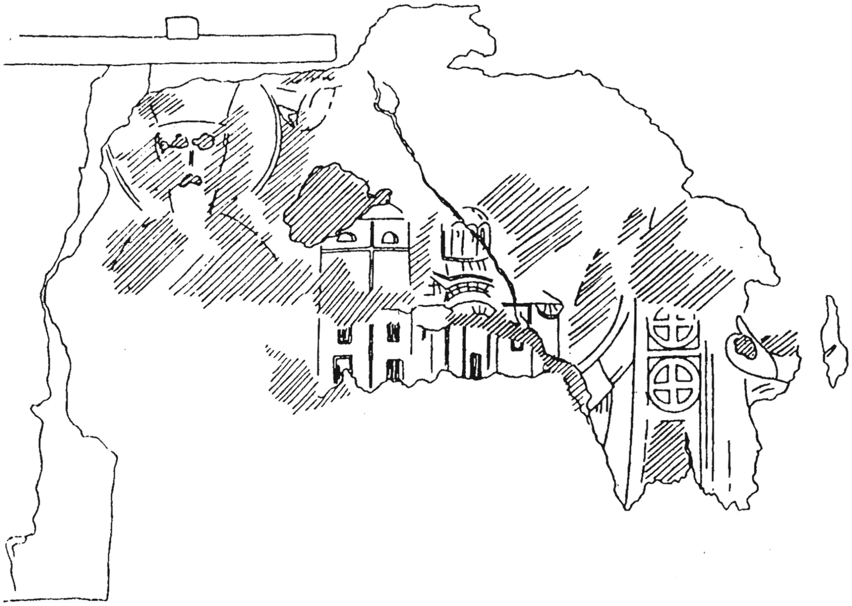

Сисојевац, портрети, северни део западног зида наоса, цртеж Б. Вуловић

ставка, нажалост, не може бити заснована на изворима првога реда пошто се ни раније, када су први истраживачи посећивали тај храм, трагови натписа покрај ликова двеју портретисаних личности нису видели. Она се темељи једино на чињеници да није могуће на ваљан и прихватљив начин одговорити на питање о томе зашто би у манастирском храму, који није био у седишту Српске цркве, уз владара ктитора био представљен високи духовник или поред црквеног достојанственика ктитора био приказан суверен.

Представе у Руденици и Каленићу, по свему судећи, одражавају прилике у држави Лазаревића, када је више пута долазило до драматичних промена у редовима племића. Најпре су многи од њих изгубили живот на Косову 1389. године. Њихове удовице и деца били су немоћни да се одрже, те је старије заменила нова генерација велможа.[44] Потом је након побуне властеле 1398, како казује Константин Филозоф, млади кнез Стефан, по савету султана Бајазита, спровео обимну реформу, скршио моћ господара великих баштина и на њихова места, на највише положаје у држави, доводио одане људе, не марећи за њихово порекло. До извесних разрачунавања са неверном властелом свакако је дошло и након првог сукоба између Стефана и Вука Лазаревића 1403–1404, а последња велика промена уследила је после другог разлаза браће 1409. и Вукове смрти јула 1410, када је Стефан спровео милитаризацију

стојанственик, за којег се не може са сигурношћу установити да ли је био патријарх, био насликан за живота или након смрти.

44 *Михаљчић*, Лазар Хребељановић, 120; *М. Шуица*, Немирно доба српског средњег века, Београд 2000, 27

локалне и централне управе.[45] Сходно томе, може се помишљати на то да портрети у два поменута властеоска храма управо осликавају однос припадника новог племства према деспоту и њихову захвалност за висока звања и обилне баштине.

* * *

У литератури је исказана помисао да је Милица на портрету у Раваници, тиме што је представљена у одежди једнакој оној какву има кнез, посебно истакнута,[46] да је владар обично носио сакос са дијадимом, а владарка хаљину другачијег кроја и да, уколико би имала лорос, његова трака не би била пребачена преко руке.[47] Изнето је и мишљење да кнегиња држи жезло једнако ономе које има кнез[48] и да се никада није могло десити да суверен и његова супруга понесу скиптре истоветног облика,[49] а да су жене могле имати крстолико жезло само уколико су биле једини носиоци власти у држави, односно ако су се налазиле на положају регента, те да је кнегиња Милица у Раваници приказана с инсигнијама владара, односно регента и да настанак ктиторске слике треба препознати у временима након 15. јуна 1389. године.[50] Потом је исказана претпоставка да „иконографско решење нових портрета приказује и символично

[45] *М. Пурковић*, Кнез и деспот Стефан Лазаревић, Београд 1978, 47–50, 53–54, 88–91; *М. Благојевић*, Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд 2001² (1. изд. 1997) 292–294; *Шуица*, Немирно доба, 33–34, 167–168.

[46] *Цвешковић*, Нови прилози, 41, позива се на *Бабић*, О портретима у Рамаћи, 161, која каже да су кнез и кнегиња насликани као владари који заједно носе модел своје задужбине. За помисао да су Лазар и Милица у Раваници насликани као суверени, исто, 161; *Цвешковић*, Нови прилози, 38.

[47] Исто, 42.

[48] У литератури је неретко бележено да су све четири личности представљене на раваничкој слици приказане како носе крстолика жезла, уп. *Николић*, Када је подигнута и живописана Раваница, 45, 53, 54; *Цвешковић*, Нови прилози, 41, као и цртеже које су израдили Бранислав Живковић и Драгомир Тодоровић, а који су готово редовно објављивани у студијама о раваничким портретима. Крстолико жезло у Миличиној руци на раваничком портрету помиње и *Б. Цвешковић*, О династичкој слици Лазаревића у манастиру Љубостињи, Саопштења 27–28 (1995/96) 72, који упућује и на то да је кнегиња представљена са таквим скиптром и у Љубостињи (исто, 69, 72), мада смо се на терену уверили да она држи жезло у облику гранчице (за датовање настанка другог слоја живописа у Љубостињи, којем овај портрет припада, у време између 1406. и 1408, *Б. Тодић*, Време подизања и живописања Љубостиње, Саопштења 39 (2007) 101–115). Још је Гордана Бабић, приликом разматрања раваничке слике, забележила, „Није сасвим јасно какав је облик скиптра који носи кнегиња Милица, али, како никакви трагови попречног крака крста на њему нису видљиви, вероватније нам изгледа да је њен скиптар имао облик гране са бисерним зрнима (τὸ βαΐον), какав обично носе владарке у XIV веку“ (*Бабић*, Владарске инсигније, 66).

[49] *Цвешковић*, Нови прилози, 42.

[50] Исто, 42, 45, уп. и исто, 43–45, где су наведени примери који би поткрепили то мишљење, у првом реду представе на аверсу златних солида из око 842, када је, у доба малолетства Михаила III, регентску дужност обављала његова мајка Теодора, и рељефа на псеудосаркофагу свете Теодоре у Арти, на којима препознаје фигуре деспотице Ане Палеолог Кантакузин као регенткиње и њеног малолетног сина Томе, те га датује у време око 1296. године.

савладарство кнежевског пара, а кроз уобичајену формулу заједничког ктиторства.“[51] Према таквом размишљању, портретска целина у Раваници требало је да представи стање у владарској породици у доба када је Милица, после смрти кнеза Лазара, преузела улогу регента, а на тој слици је, поред тога, језиком симбола исказан и редослед наслеђивања упражњеног престола.[52]

Међутим, кнегиња не носи крстолико жезло. Она држи палицу која се, по свему судећи, на врху завршавала проширењем, могуће украшеним бисерјем. С друге стране, њена хаљина заиста јесте истог кроја као кнежев сакос, сашивена од материјала са једнаким украсима, двоглавим орловима у круговима, али другачијих боја. Супруге пређашњих српских владара, који су од времена краља Уроша I носили сакос, готово редовно су имале хаљине са дугим, веома широко завршеним рукавима.[53] Ипак, сачувало се неколико ранијих примера који сведоче о томе да су и оне могле да понесу одоре скројене као сакос. У припрати Богородичине цркве манастира Бистрице код данашњег села Вољавца, која је дуго била у рушевном стању, некада су се прилично јасно видела два портрета. На западном крају јужног зида разазнавала се, нешто боље очувана, фигура краља Уроша I, одевеног у пурпурни сакос са златним и бисерима и драгуљима украшеним манијаком, наруквицама, ротама и лоросом пребаченим преко леве руке. Поред њега, на западном зиду, јужно од врата, назирала се прилично оштећена представа нешто ниже особе, сасвим уништеног лика, обучене у пурпурни дивитисион са једнако украшеним манијаком, наруквицама и лоросом пребаченим преко леве руке. Претпоставља се да је то био портрет краљице Јелене и да је живопис нартекса тог храма настао почетком владавине

---

51 Исто, 45. Најближу аналогију за ову представу и аргумент за такво мишљење налази на досликаном заједничком портрету краљева Стефана Дечанског и Душана у наосу Дечана, где они заједно подносе обличје храма, с тим што од владарских инсигнија у рукама Дечански држи крстолико жезло, а Душан носи акакију (исто, 45). Такво размишљање је још једном језгровито исказано: „Формула заједничког ктиторства над Раваницом као владарском задужбином и кнежевим маузолејом обезбеђивала је и стварну и симболичну легитимност новог положаја кнегиње Милице као регента“ (исто, 46). Потом је исказано мишљење да, изгледа, у том светлу постаје разумљивије због чега дозидана припрата лежи у кнежевој руци, а разматрана је и могућа конотација симболичног исказивања легитимности нових ктитора на владарском положају (исто, 46).

52 Исто, 45, уп. и исто, 45–46, где су наведени примери који би требало да поткрепе такво мишљење. У светлу поменутих разматрања тумачена је и представа Светог Павла Тивејског који благосиља, смештена покрај портрета, над северним вратима — у житију овога светог препознате су алузије на политичке односе у српским земљама након Косовске битке, исто, 47–50. Међутим, *Д. Војводић*, На трагу изгубљених фресака Жиче (II), Зограф 35 (2011) 145–147, запазио је да Свети Павле Тивејски на представама насталим од краја XIII века, по правилу, има уздигнуту десну руку, обично у знак благослова или пак у беседничком гесту. С друге стране, он је указао на то да се у доба Палеолога и у Византији и изван Ромејског царства може уочити појава представа владарских синова који нису били у савладарском достојанству покрај портрета врховног државног господара, а као један од таквих примера навео је слику у Раваници, уп. *исти*, Персонални састав власти у доба Палеолога. Византија — Србија — Бугарска, ЗРВИ 46 (2009) 416–420, нарочито 418.

53 Уп. *Д. Војводић*, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, Београд 2005, 167, 168, 169, приликом разматрања изгледа одеће краљице Кателине, одевене у хаљину и огртач сличан фелону, указао је на изглед одора супруга претходних српских владара XIII века.

краља Уроша I (1243–1276, +1277), пре рођења првенца Драгутина.[54] У припрати цркве Свете тројице у Сопоћанима, осликане између 1272. и 1276, та краљица је приказана у хаљини која је сашивена по истом кроју и од једнаког материјала као и сакос који има њен супруг. Једина разлика састоји се у томе што њена одора има нашивене роте и што преко ње она носи огртач.[55] На већ поменутој портретској целини у Градцу разазнаје се да краљица, чија је фигура веома оштећена, има љубичастопурпурну хаљину са уским рукавима и у боји окера израђеним манијаком, наруквицама, ротама, доњим рубом и лоросом пребаченим преко десне руке и изнад плашт, једнаке боје као њена одора, обрубљен окерном траком. Разлика између одеће краља и краљице састоји се у томе што је његов сакос сашивен од тамнопурпурног материјала са мрежом повезаном бисерјем тако да твори обличје ромбова у које је уписан по један драгуљ окружен са четири бисера и што она има огртач.[56] Наведени портрети указују на то да хаљине скројене попут сакоса које би понеле владарке нужно не означавају њихово непосредно учешће у власти, односно положај регента. Уз то, такође се дешавало и да супруге или кћери владара Немањића понесу лорос и пребаце га преко руке. То потврђују, поред већ поменутих представа краљице Јелене, портрети краљице Симониде у Старом Нагоричину (1315–1317), кћери краља Милутина Царице у Лози Немањића у Грачаници (око 1320), ћерке краља Уроша Брњаче у Лози Немањића у припрати у Пећи (након 1331), Душанове супруге Јелене као краљице у јужном делу западног зида наоса и у Акатисту у Дечанима (око 1343) и у Љуботену (између 1343. и 1345) и као царице у припратама Дечана (1346) и Леснова (1349) и у Матеичу.[57] Сви наведени примери показују да је кнегиња Милица у Раваници, одевена у сакос и са лоросом пребаченим преко руке, представљена онако како су и раније могле бити приказиване супруге суверена.

* * *

---

[54] *Ј. Илић*, Црква Богородице у Бистрици — Вољавац, ЗЛУМС 6 (1970) 210, 213–214, црт. 3, 4, сл. 4.

[55] Уп. *В. Ј. Ђурић*, Сопоћани, Београд 1991, сл. 4, 5. За датовање живописа у Сопоћанима, *Б. Тодић*, Апостол Андреја и српски архиепископи на фрескама у Сопоћанима, ур. *Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10–13. мај 2000, Београд–Крушевац 2002, 361–378.

[56] Уп. *Тодић*, Сопоћани и Градац, 72–73; *Павловић*, Зидно сликарство Благовештенске цркве манастира Градца, 104–105.

[57] Уп. *Радојчић*, Портрети, сл. 27, 29, 33, 34, 38, 42–44, 47; *Г. Бабић*, Богородичин Акатист, Сликарство Дечана, 157–158, сл. 13; *Војводић*, Портрети владара, 285–286, 287, сл. 8, 20; *Ђорђевић*, Властела, 146, 160, црт. 31; *С. Габелић*, Манастир Лесново. Историја и сликарство, Београд 1998, сл. 78, за ново датовање живописа доње зоне у Љуботену, *М. Радујко*, Живопис прочеља и линете јужног улаза светог Николе у Љуботену, Зограф 32 (2008) 109–112. Поред тога, на портрету краљице Симониде у Краљевој цркви у Студеници (1318–1319), прилично оштећеном у нижим деловима, види се да она има лорос, али се не даје јасно разазнати да ли јој је он пребачен преко леве руке, уп. *Г. Бабић*, Краљева црква у Студеници, Београд 1987, 182–183, сл. 131, Т. XXXIII, за ново датовање настанка тог живописа, *Б. Тодић*, Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998, 326.

На крају се може закључити да је веома оштећена портретска слика у Раваници, ма колико деловала као изузетна или јединствена, уобличена у особену целину засновану на коренима уврежених традиција које су постојале у домаћој средини. Време њеног сликања за сада је могуће одредити једино на основу узраста малог Стефана Лазаревића, који је, по свему судећи, рођен 1377. године. Он сеже до висине лактова кнежевих. Стога се обично претпостављало да је приказан као дечак који има од седам до десет година.[58] Касније је, да би се датовање израде портретске целине усагласило са мишљењем да је настала након Косовске битке, изражена помисао да су фигуре Стефана и Вука смањене да не би заклониле обличје задужбине.[59] Међутим, није познат ниједан пример да су синови, особито они који би требало да наследе престо, представљани умањени. Напротив, једино су могли бити приказани као виши и старији него што су заиста били.[60] На основу узраста малога Стефана може се претпоставити да је у време сликања имао највише осам година. То би значило да су портрети, а тиме и фреске нижих зона раваничке цркве, израђени око 1385. године.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ — LIST OF REFERENCES

Babić G., Les portraits de Dečani représentant ensemble Dečanski et Dušan, ур. *В. Ј. Ђурић*, Дечани и византијска уметност средином XIV века. Међународни научни скуп поводом 650 година манастира Дечана, Београд 1989, 273–285.

Бабић Г., Богородичин Акатист, ур. *В. Ј. Ђурић*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 149–158. [*Babić G.*, Bogorodičin Akatist, ur. *V. J. Đurić*, Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije, Beograd 1995, 149–158].

Бабић Г., Владарске инсигније кнеза Лазара, ур. *И. Божић, В. Ј. Ђурић*, О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 65–78. [*Babić G.*, Vladarske insignije kneza Lazara, ur. *I. Božić, V. J. Đurić*, O knezu Lazaru. Naučni skup u Kruševcu 1971, Beograd 1975, 65–78].

Бабић Г., Друштвени положај ктитора у деспотовини, ур. *В. Ј. Ђурић*, Моравска школа и њено доба. Научни скуп у Ресави 1968, Београд 1972, 143–153. [*Babić G.*, Društveni položaj ktitora u despotovini, ur. *V. J. Đurić*, Moravska škola i njeno doba. Naučni skup u Resavi 1968, Beograd 1972, 143–153].

Бабић Г., Краљева црква у Студеници, Београд 1987. [*Babić G.*, Kraljeva crkva u Studenici, Beograd 1987].

Бабић Г., О портретима у Рамаћи и једном виду инвеституре владара, Зборник за ликовне уметности Матице српске 15, Нови Сад 1979, 151–176. [*Babić G.*, O portretima u Ramaći i jed-

[58] Уп. нап. 1 у овом раду, где је наведена литература у којој је ктиторска слика датована на такав начин.

[59] *Цветковић*, Нови прилози, 46.

[60] Као пример могу послужити портрети Уроша V, *Б. Тодић*, О неким пресликаним портретима у Дечанима, Зборник Народног музеја (ЗНМ) 11–2, Београд 1982, 59–60, 65–66; *Војводић*, Портрети владара, 267, 373–374; *Димитрова*, Манастир Матејче, 186–187; *иста*, Ктиторска композиција, 183. Можда најупечатљивији пример види се у Полошком, где је, између 1343. и 1345, представљен као много виши и старији него што је тада био, уп. *Ц. Грозданов, Д. Ћорнаков*, Историјски портрети у Полошком (II), Зограф 15 (1984) 88, 89, сл. 1, 4, 5, 8.

nom vidu investiture vladara, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 15, Novi Sad 1979, 151–176].

Беловић М., Раваница. Историја и сликарство, Београд 1999. [*Belović M.*, Ravanica. Istorija i slikarstvo, Beograd 1999].

Благојевић М., Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд 2001² (1. изд. 1997). [*Blagojević M.*, Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama, Beograd 2001² (1. izd. 1997)].

Војводић Д., Владарски портрети српских деспота, ур. *М. Пантић, В. Ј. Ђурић*, Манастир Ресава. Историја и уметност, Дани српскога духовног преображења II, Деспотовац 1995, 65–95. [*Vojvodić D.*, Vladarski portreti srpskih despota, ur. *M. Pantić*, *V. J. Đurić*, Manastir Resava. Istorija i umetnost, Dani srpskoga duhovnog preobraženja II, Despotovac 1995, 65–95].

Војводић Д., Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, Београд 2005. [*Vojvodić D.*, Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju, Beograd 2005].

Војводић Д., На трагу изгубљених фресака Жиче (II), Зограф 35, Београд 2011, 145–153. [*Vojvodić D.*, Na tragu izgubljenih fresaka Žiče (II), Zograf 35, Beograd 2011, 145–153].

Војводић Д., Персонални састав власти у доба Палеолога. Византија — Србија — Бугарска, Зборник радова Византолошког института 46, Београд 2009, 409–430. [*Vojvodić D.*, Personalni sastav vlasti u doba Paleologa. Vizantija — Srbija — Bugarska, Zbornik radova Vizantološkog instituta 46, Beograd 2009, 409–430].

Војводић Д., Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати, ур. *В. Ј. Ђурић*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 265–297. [*Vojvodić D.*, Portreti vladara, crkvenih dostojanstvenika i plemića u naosu i pripratі, ur. *V. J. Đurić*, Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije, Beograd 1995, 265–297].

Вуловић Б., Архитектура Раванице, Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 19–32. [*Vulović B.*, Arhitektura Ravanice, Manastir Ravanica. Spomenica o šestoj stogodišnjici, Beograd 1981, 19–32].

Вуловић Б., Конзерваторске белешке са терена, Зборник Архитектонског факултета 4/3 (1957/1958), Београд 1958, 3–19. [*Vulović B.*, Konzervatorske beleške sa terena, Zbornik Arhitektonskog fakulteta 4/3 (1957/1958), Beograd 1958, 3–19].

Вуловић Б., Раваница. Њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља, Саопштења 7, Београд 1966. [*Vulović B.*, Ravanica. Njeno mesto i njena uloga u sakralnoj arhitekturi Pomoravlja, Saopštenja 7, Beograd 1966].

Габелић С., Манастир Лесново. Историја и сликарство, Београд 1998. [*Gabelić S.*, Manastir Lesnovo. Istorija i slikarstvo, Beograd 1998].

Грозданов Ц., Ћорнаков Д., Историјски портрети у Полошком (II), Зограф 15, Београд 1984, 85–93. [*Grozdanov C.*, *Ćornakov D.*, Istorijski portreti u Pološkom (II), Zograf 15, Beograd 1984, 85–93].

Димитрова Е., Ктиторска композиција и ново датовање живописа у цркви Свете Богородице у Матеичу, Зограф 29, Београд 2002–2003, 181–190. [*Dimitrova E.*, Ktitorska kompozicija i novo datovanje živopisa u crkvi Svete Bogorodice u Mateiču, Zograf 29, Beograd 2002–2003, 181–190].

Димитрова Е., Манастир Матејче, Скопје 2002. [*Dimitrova E.*, Manastir Matejče, Skopje 2002].

Динић М., Из наше раније прошлости. IV Година рођења Стефана Лазаревића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 30/3–4, Београд 1964, 243–246. [*Dinić M.*, Iz naše ranije prošlosti. IV Godina rođenja Stefana Lazarevića, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 30/3–4, Beograd 1964, 243–246].

Ђорђевић И. М., Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд 1994. [*Đorđević I. M.*, Zidno slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića, Beograd 1994].

Ђорђевић И. М., Фреске Раванице, *Б. Живковић*, Раваница. Цртежи фресака, Београд 1990, 3–4. [*Đorđević I. M.*, Freske Ravanice, *B. Živković*, Ravanica. Crteži fresaka, Beograd 1990, 3–4].

Ђурић В. Ј., Византијске фреске у Југославији, Београд 1974. [*Đurić V. J.*, Vizantijske freske u Jugoslaviji, Beograd 1974].

Ђурић В. Ј., Друштво, држава и владар у уметности у доба династије Лазаревић–Бранковић, Зборник за ликовне уметности Матице српске 26, Нови Сад 1990, 13–41. [*Đurić V. J.*, Društvo, država i vladar u umetnosti u doba dinastije Lazarević–Branković, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 26, Novi Sad 1990, 13–41].

Ђурић В. Ј., Сопоћани, Београд 1991. [*Đurić V. J.*, Sopoćani, Beograd 1991].

Ердељан Ј., Мотив пустиње и града у сликарству припрате Богородичине цркве манастира Каленића, ур. *Ј. Калић*, Научни скуп Манастир Каленић. У сусрет шестој стогодишњици, Каленић, 5–6. октобар 2008. године, Београд–Крагујевац 2009, 109–118. [*Erdeljan J.*, Motiv pustinje i grada u slikarstvu priprate Bogorodičine crkve manastira Kalenića, ur. *J. Kalić*, Naučni skup Manastir Kalenić. U susret šestoj stogodišnjici, Kalenić, 5–6. oktobar 2008. godine, Beograd–Kragujevac 2009, 109–118].

Живковић Б., Раваница. Распоред живописа, Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981. [*Živković B.*, Ravanica. Raspored živopisa, Manastir Ravanica. Spomenica o šestoj stogodišnjici, Beograd 1981].

Живковић Б., Раваница. Цртежи фресака, Београд 1990. [*Živković B.*, Ravanica. Raspored živopisa, Manastir Ravanica. Spomenica o šestoj stogodišnjici, Beograd 1981].

Зарић Р., Раваница, Манастир, ур. *М. Милић, С. Пејић*, Споменичко наслеђе Србије. Непокретна културна добра од изузетног и великог значаја, Београд 1998, 325. [*Zarić R.*, Ravanica, Manastir, ur. *M. Milić*, *S. Pejić*, Spomeničko nasleđe Srbije. Nepokretna kulturna dobra od izuzetnog i velikog značaja, Beograd 1998, 325].

Илић Ј., Црква Богородице у Бистрици — Вољавац, Зборник за ликовне уметности Матице српске 6, Нови Сад 1970, 203–217. [*Ilić J.*, Crkva Bogorodice u Bistrici — Voljavac, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 6, Novi Sad 1970, 203–217].

Љубинковић М., Манастир Раваница, Београд 1989. [*Ljubinković M.*, Manastir Ravanica, Beograd 1989].

Мак Данијел Г., Данилови настављачи, Данилов Ученик и други настављачи Даниловог зборника, Београд 1989. [*Mak Danijel G.*, Danilovi nastavljači, Danilov Učenik i drugi nastavljači Danilovog zbornika, Beograd 1989].

Мандић С., Стари раванички нартекс, Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 33–38. [*Mandić S.*, Stari ravanički narteks, Manastir Ravanica. Spomenica o šestoj stogodišnjici, Beograd 1981, 33–38].

Милисављевић Д., Сисојевац. Цртежи фресака, Београд 2008. [*Milisavljević D.*, Sisojevac. Crteži fresaka, Beograd 2008].

Милић М., Тодоровић Д. (ур.), Чувари баштине, 50 година рада Републичког завода за заштиту споменика културе, Београд 1998. [*Milić M.*, *Todorović D.* (ur.), Čuvari baštine, 50 godina rada Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1998].

Михаљчић Р., Лазар Хребељановић. Историја, култ, предање, Београд 1989² (1. изд. 1984). [*Mihaljčić R.*, Lazar Hrebeljanović. Istorija, kult, predanje, Beograd 1989² (1. izd. 1984)].

Младеновић А., Повеље кнеза Лазара, Београд 2003. [*Mladenović A.*, Povelje kneza Lazara, Beograd 2003].

Новаковић Р., Да ли је Данило изабран за патријарха 1390. године?, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 26/1–2, Београд 1960, 71–81. [*Novaković R.*, Da li je Danilo izabran za patrijarha 1390. godine?, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 26/1–2, Beograd 1960, 71–81].

Новаковић Р., Којим се путем могла кретати поворка с моштима кнеза Лазара и где је могла бити граница између Вукове области и земаља породице Лазаревић од 1389. до 1392. године, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 26/3–4, Београд 1960, 280–288. [*Novaković R.*, Kojim se putem mogla kretati povorka s moštima kneza Lazara i gde je mogla

biti granica između Vukove oblasti i zemalja porodice Lazarević od 1389. do 1392. godine, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 26/3–4, Beograd 1960, 280–288].

Николић Р., Када је подигнута и живописана Раваница, Саопштења 15 (1983), 45–64. [Nikolić R., Kada je podignuta i živopisana Ravanica, Saopštenja 15 (1983), 45–64].

Павловић Д., Зидно сликарство Благовештенске цркве манастира Градца, Београд 2010 (необјављени магистарски рад). [*Pavlović D.*, Zidno slikarstvo Blagoveštenske crkve manastira Gradca, Beograd 2010 (neobjavljeni magistarski rad)].

Пејић С., Манастир Свети Никола Дабарски, Београд 2009. [*Pejić S.*, Manastir Sveti Nikola Dabarski, Beograd 2009].

Петковић В. Р., Манастир Раваница, Београд 1922. [*Petković V. R.*, Manastir Ravanica, Beograd 1922].

Поповић П., Западни зид цркве Раванице, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 5, Београд 1925, 234–239. [*Popović P.*, Zapadni zid crkve Ravanice, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 5, Beograd 1925, 234–239].

Пурковић М., Кнез и деспот Стефан Лазаревић, Београд 1978. [*Purković M.*, Knez i despot Stefan Lazarević, Beograd 1978].

Пурковић М., Српски патријарси средњега века, Диселдорф 1976. [*Purković M.*, Srpski patrijarsi srednjega veka, Diseldorf 1976].

Радојичић Ђ. Сп., Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара, Гласник Скопског научног друштва 21, Скопље 1940, 33–80. [*Radojičić Đ. Sp.*, Izbor patrijarha Danila III i kanonizacija kneza Lazara, Glasnik Skopskog naučnog društva 21, Skoplje 1940, 33–80].

Радојчић С., Портрети српских владара у средњем веку, Београд 1996. (1. изд. Скопље 1934). [*Radojčić S.*, Portreti srpskih vladara u srednjem veku, Beograd 1996. (1. izd. Skoplje 1934)].

Радујко М., Е. Димитрова, Манастир Матејче, Скопје 2002, Зограф 29, Београд 2002–2003, 232–235. [*Radujko M.*, *E. Dimitrova*, Manastir Matejče, Skopje 2002, Zograf 29, Beograd 2002–2003, 232–235].

Радујко М., Живопис прочеља и линете јужног улаза светог Николе у Љуботену, Зограф 32, Београд 2008, 101–116. [*Radujko M.*, Živopis pročelja i linete južnog ulaza svetog Nikole u Ljubotenu, Zograf 32, Beograd 2008, 101–116].

Радујко М., Копорин, Београд 2006. [*Radujko M.*, Koporin, Beograd 2006].

Ристић В., Моравска архитектура, Крушевац 1996. [*Ristić V.*, Moravska arhitektura, Kruševac 1996].

Симић-Лазар Д., Каленић. Сликарство. Историја, Крагујевац 2000. [*Simić-Lazar D.*, Kalenić. Slikarstvo. Istorija, Kragujevac 2000].

Стародубцев Т., Манастир Сисојевац, Београд 2008. [*Starodubcev T.*, Manastir Sisojevac, Beograd 2008].

Стародубцев Т., О ктитору Руденице, Саопштења 35–36, Београд 2006, 101–110. [*Starodubcev T.*, O ktitoru Rudenice, Saopštenja 35–36, Beograd 2006, 101–110].

Tatić-Djurić M., Jovanović V. S., Ravanica, Likovna enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1987, 701–702. [*Tatić-Djurić M.*, *Jovanović V. S.*, Ravanica, Likovna enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1987, 701–702].

Тодић Б., Апостол Андреја и српски архиепископи на фрескама у Сопоћанима, ур. *Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10–13. мај 2000, Београд–Крушевац 2002, 361–378. [*Todić B.*, Apostol Andreja i srpski arhiepiskopi na freskama u Sopoćanima, ur. *Lj. Maksimović*, *N. Radošević*, *E. Radulović*, Treća jugoslovenska konferencija vizantologa, Kruševac 10–13. maj 2000, Beograd–Kruševac 2002, 361–378].

Тодић Б., Време подизања и живописања Љубостиње, Саопштења 39, Београд 2007, 101–115. [*Todić B.*, Vreme podizanja i živopisanja Ljubostinje, Saopštenja 39, Beograd 2007, 101–115].

Тодић Б., Манастир Ресава, Београд 1995. [*Todić B.,* Manastir Resava, Beograd 1995].

Тодић Б., О неким пресликаним портретима у Дечанима, Зборник Народног музеја 11–2, Београд 1982, 55–66. [*Todić B.*, O nekim preslikanim portretima u Dečanima, Zbornik Narodnog muzeja 11–2, Beograd 1982, 55–66].

Тодић Б., Сопоћани и Градац. Узајамност фунерарних програма две цркве, Зограф 31, Београд 2006–2007, 59–76. [*Todić B.*, Sopoćani i Gradac. Uzajamnost funerarnih programa dve crkve, Zograf 31, Beograd 2006–2007, 59–76].

Тодић Б., Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998. [*Todić B.*, Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina, Beograd 1998].

Тодић Б., Чанак-Медић М., Манастир Дечани, Београд 2005. [*Todić B.*, *Čanak-Medić M.*, Manastir Dečani, Beograd 2005].

Тодоровић Д., Портрет кнеза Лазара у Раваници, Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 39–43. [*Todorović D.*, Portret kneza Lazara u Ravanici, Manastir Ravanica. Spomenica o šestoj stogodišnjici, Beograd 1981, 39–43].

Тодоровић Д., Првобитни изглед ктиторских портрета у Раваници, Зограф 14, Београд 1983, 68–72. [*Todorović D.*, Prvobitni izgled ktitorskih portreta u Ravanici, Zograf 14, Beograd 1983, 68–72].

Ћирковић С., Раваничка хрисовуља, Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 69–82. [*Ćirković S.*, Ravanička hrisovulja, Manastir Ravanica. Spomenica o šestoj stogodišnjici, Beograd 1981, 69–82].

Цветковић Б., Герасим Георгијевић у Каленићу, Саопштења 40, Београд 2008, 237–254. [*Cvetković B.*, Gerasim Georgijević u Kaleniću, Saopštenja 40, Beograd 2008, 237–254].

Цветковић Б., Герасимов запис и ктитори Каленића, Саопштења 29, Београд 1997, 107–122. [*Cvetković B.*, Gerasimov zapis i ktitori Kalenića, Saopštenja 29, Beograd 1997, 107–122].

Цветковић Б., Каленић: иконографија и политичка теорија, ур. *Ј. Калић*, Научни скуп Манастир Каленић. У сусрет шестој стогодишњици, Каленић, 5–6. октобар 2008. године, Београд–Крагујевац 2009, 47–65. [*Cvetković B.*, Kalenić: ikonografija i politička teorija, ur. *J. Kalić*, Naučni skup Manastir Kalenić. U susret šestoj stogodišnjici, Kalenić, 5–6. oktobar 2008. godine, Beograd–Kragujevac 2009, 47–65].

Цветковић Б., Манастир Сисојевац и монах Сисоје, Историја уметности, год. 26, бр. 1–2, Београд 2002, 55–76. [*Cvetković B.*, Manastir Sisojevac i monah Sisoje, Istorija umetnosti, god. 26, br. 1–2, Beograd 2002, 55–76].

Цветковић Б., Нови прилози проучавању ктиторске композиције у Раваници, Саопштења 26, Београд 1994, 37–51. [*Cvetković B.*, Novi prilozi proučavanju ktitorske kompozicije u Ravanici, Saopštenja 26, Beograd 1994, 37–51].

Цветковић Б., О династичкој слици Лазаревића у манастиру Љубостињи, Саопштења 27–28, Београд 1995/96, 67–78. [*Cvetković B.*, O dinastičkoj slici Lazarevića u manastiru Ljubostinji, Saopštenja 27–28, Beograd 1995/96, 67–78].

Цветковић Б., Руденице и Каленић: „двојна“, групна или сукцесивна ктиторија?, Саопштења 41, Београд 2009, 79–98. [*Cvetković B.*, Rudenice i Kalenić: „dvojna“, grupna ili sukcesivna ktitorija?, Saopštenja 41, Beograd 2009, 79–98].

Шуица М., Немирно доба српског средњег века, Београд 2000. [*Šuica M.*, Nemirno doba srpskog srednjeg veka, Beograd 2000].

Tatjana Starodubcev
(Academy of Arts, Novi Sad)

ON PORTRAITS IN RAVANICA

A very badly damaged portrait composition of the donor, Prince Lazar, his sons, Stefan and Vuk, and his wife, Princess Milica, is located on the west wall between the main and the north door that connect the nave and the narthex of the Ascension church in the Ravanica monastery (Fig. 1).

It was believed for a long period of time that the composition belonged to the frescoes made during the third and last stage of the decoration of the church. However, the details that do not belong to the original fresco layer were spotted in the beginning of the 1980s. It was suggested then that the portrait composition was painted later over the original figures of Saints Constantine and Helen. This viewpoint has been largely accepted in later literature. The creation and the meaning of the portrait composition have been related to the time after the death of the church's founder in the Battle of Kosovo in 1389 as well as to the presumed later erecting of the narthex and opening of the north door.

The joints of the *giornata* testify to the order of the painting of the frescoes. They show that the portrait composition belongs to the original fresco layer. Nevertheless, although it is indisputable that the church and the narthex foundations were made separately, their walls were built simultaneously, proof of which can be seen on the south facade (Fig. 2). The north door between the nave and the narthex had existed before the painting of the frescoes was finished. This can be seen in the fragments of the original paintings on the north side of the door opening.

The remnants of clothing that can be discerned by the lower parts of the figures of the Prince and the Princess were done on fresh plaster. Apparently, they originate from the time when the first outlines of the portraits were established, but the artist painted them over for unknown reasons. Subsequent changes were made only in the portrait of the Prince. The halo and the legend that designates him as holy were painted after his canonization.

The Prince and the Princess are represented holding the model of the church together. However, the preserved copies of the founding charter of the monastery clearly show that Prince Lazar was the only donor of Ravanica. Research on the donors' portraits of the Nemanjić rulers has showed that the joint submission of a model of an endowment signifies the dual patronage of a church. However, the question is whether such representations necessarily expressed shared concern for a church building, as the portraits of King Uroš I and Queen Jelena in Gradac (about 1276) and Empress Jelena and King Uroš V in Mateič (between 1348 and 1352) suggest. The portraits made during the reign of Prince Lazar's successor, where, indeed, persons that did not belong to the same social *strata* were presented (such as *protovestiarius* Bogdan and Despotes Stefan in Kalenić, in the beginning of the third decade of the 15th century (Fig. 3), and Vukašin and

Vukosava, instead of whom Despotes Stefan, standing with his brother Vuk, carries the model of the church in Rudenica, between 1403 and 1405 (Fig. 4)), seem to prove this. Representations of two persons submitting a model of a church, of course, might have been used to express dual patronage during that time as well. It is possible that such an example was represented in the destroyed fresco in the Sisojevac monastery where Despotes Stefan and a local bishop or, rather, a patriarch were presented (p. 344).

The opinion in literature is that special emphasis is put on Milica in the portrait in Ravanica, because she is presented with the same robes and insignia as Prince Lazar. The wives of the Serbian rulers usually wore dresses with long sleeves with very wide ends. However, several earlier examples which show that women too could have attires that looked like the ruler's *sakkos* are preserved (portraits of Queen Jelena, wife of King Uroš I). Sometimes it happened that wives or daughters of the Nemanjić rulers, just like Princess Milica, had *loros* over their arms. The common opinion in literature is that the Princess carries a cruciform scepter in the Ravanica portrait. However, she, like the previous rulers' wives, holds a baton with an enlarged top part, which was probably decorated with pearls.

The portrait composition in Ravanica is formed into a particular whole based on the traditions deeply ingrained in the Serbian lands. The time of its creation can be determined solely on the basis of the age of little Stefan, who apparently was born in 1377. It can be assumed that he was no more than eight years old at the time when the portrait was painted. This can lead to the conclusion that the portraits, and thus the frescoes of the lower zones in the Ravanica church, were made around the 1385.

Зборник радова Византолошког института XLIX, 2012
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIX, 2012

УДК: 27–526.3"13/14":726(495)
DOI:10.2298/ZRVI1249355M

БОЈАН МИЉКОВИЋ
(Византолошки институт САНУ, Београд)

СРПСКИ ПАНАГИЈАР ИЗ ВАТОПЕДА*

Панагијар од рожине из Ватопеда један је од ових малобројних сасуда који потичу из средњег века. Његов настанак може се одредити у крај XIV, односно прву половину XV столећа, у време врло живих односа између овог светогорског манастира и српске деспотовине.

Кључне речи: панагијар, Ватопед, узношење, панагија, Света гора, рожина.

The panagiarion made out of rhinoceros horn from Vatopedi is one of the few vessels of that kind which originate from the Middle Ages. Its creation can be dated to the end of the 14th, or first half of the 15th century, at the time of very lively relations between this Athonite monastery and the Serbian despotate.

Key words: panagiarion, Vatopedi, elevation, panagia, Mount Athos, the horn of rhinoceros.

У ватопедској ризници се чува један панагијар од рожине са инкрустацијама од слоноваче, пречника од 11 и висине 2,5 cm, који је до сада само једном излаган у *Le Petit Palais,* градском Музеју лепих уметности Париза, од 10. априла до 5. јула 2009. године.[1] У његовом средишту, на пресеку издубљених кракова крста, који су некада били украшени интарзијом од троугаоних плочица слоноваче, налази се од истог материјала изведен минијатурни кружни медаљон (пречника 1,3 cm) са попрсјима Богородице и Христа, приљубљених лица. При врху средишњег, конкавног дела панагијара урезан је текст Богородичиног тропара из канона Андреја Критског, који се поје на јутрењу празника Преполовљења, у среду четврте седмице по Васкрсу[2] —

* Чланак садржи део резултата насталих током рада на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету,* регистрованом под бројем 177032 при Министарству просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[1] Le Mont Athos et l'Empire byzantin. Trésors de la Sainte Montagne, Paris 2009, 242, nº 128.

[2] Patrologiæ cursus completus. Series græca, 97, 1425; Initia hymnorum Ecclesiae Graecae, I, ed. *H. Follieri,* (Studi e Testi 211) Città del Vaticano 1960, 244; The Synaxarion of the monastery

бы(сть) оубо чрево твоѥ с(ве)та трапеза нмоуштниꙗ н(е)б(ес)наго хлѣба х(рист)а ѡт негоже всакь ꙗдн не оумреть ꙗкоже р(еч)е всехь питатель,[3] док његов обод краси десет медаљона са попрсјима, које формирају две уплетене двочлане траке. Христу, који десницом удељује благослов а левом руком држи склопљени кодекс у средишњем медаљону горњег регистра, клањају се из суседних медаљона — Богородица, Свети Јован Претеча и арханђели Михаило и Гаврило. Наспрам Христовог, у доњем је регистру средишњи медаљон са првоапостолима Петром и Павлом, ка којима су окренути јеванђелисти Матеј, Јован Богослов и Лука, док је једино Марко из доњег регистра упутио поглед на горе, ка Христу. Нека од поља трапезастих облика између медаљона, имају познију испуну од седефа и пурпурне пасте.

Панагијари су мали, кружни сасуди на којима се *узноси панагија,* посебно мешен хлепчић у славу Богородице, од којег, после заједничког обеда, његови учесници узимају по комадић. Најстарији писани помени панагијара налазе се у кратким поетским делима Манојла Фила, настајалим почетком XIV столећа. Песник је својим стиховима опевао чак осам оваквих предмета, начињених од различитог материјала — дрвета, полудрагог камена са стакленом пастом, сребра и злата.[4] Савремен је и помен златног панагијара, који поред других скупоцених посуда, у својој опоруци из октобра 1325, *скутерије* Теодор Сарандин уз највећи део своје покретне и непокретне имовине завештава Претечином манастиру званом τῆς Πέτρας, који је основао у Верији.[5] Ови предмети свакако су већ тада увелико били у употреби, јер је *Узношење панагије* после сваког оброка у монашким заједницама широм Царства, па чак и ван његових граница, било уобичајено још у XI и XII столећу, како то стоји у манастирским уставима Никона са Црне горе код Антиохије (око 1060), престоничког Пантократора (октобар 1136) или Светог Николе τῶν Κασούλων близу Отранта (1160).[6] Да је реч о старијем обреду који није морао бити везан само за монашке обитељи сведочи текст евхологија из X века (Cod. Cryptofer-

of the Theotokos Evergetis. March–August. The Movable Cycle, ed. *R. H. Jordan,* Belfast 2005, 578.

[3] Исти текст, само на грчком, угравиран је на сребрној оплати која тече по ободу хиландарског панагијара од полудрагог јасписа боје меди — ΓЄΓΟΝЄΝ Η ΚΟΙΛΙΑ CΟΥ ΑΓΙΑ ΤΡΑΠ(Є)ΖΑ ЄΧΟΥCΑ Τ(Ο)Ν ΟΥΡΑΝΙΟΝ ΑΡΤΟΝ Χ(ΡΙCΤΟ)Ν ΤΟΝ Θ(ЄΟ)Ν ΗΜ(ΩΝ) Єξ ΟΥ ΠΑC Ο ΤΡΟΓΟΝ ΟΥ ΘΝΗCΚЄΙ ΩC ЄΦΗCЄΝ Ο ΤΟΥ ΠΑΝΤΟC ΘЄΟΓЄΝΗΤΟΡ ΤΡΟΦ(ЄΥC), в. *Л. Мирковић,* Хиландарске старине, Старинар 10–11 (1935/6) 92 (= *исти,* Иконографске студије, Нови Сад 1974, 237); *С. Радојчић,* Уметнички споменици манастира Хиландара, ЗРВИ 3 (1955) 183; Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Thessaloniki 1997, 329–330, бр. 9.8.

[4] Manuelis Philæ carmina, I, ed. *E. Miller,* Parisiis 1855, 38, 39, 228–229, 244; II (1857), 157–158, 199.

[5] Ктитор три године касније прима монашки постриг у Ватопеду, у коме умире 1330, а своју задужбину у Верији са целокупним имањем поклања атонском манастиру, cf. Actes de Vatopédi, I, Paris 2001, 348, 355, nº 64.55, 61.

[6] Тактикон Никона Черногорца, изд. *В. Н. Бенешевич,* Записки Историко-филологического Факультета Петроградского Университета 139, Выпуск I (Петроград 1917) 34–35; *P. Gautier,* Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator, REB 32 (1974) 55–57; Byzantine monastic foundation documents, IV, Washington 2000, 1327.

ratensis Γ. β. VII), по коме се ὕψωσις τῆς παναγίας приређује *оном који йуйу-је.*[7] Управо је Богородичин тропар из Канона Андреја Критског, између осталог, појан у овим приликама, те настанак самог обичаја вероватно није старији од VIII столећа, док су његови евхаристијски корени више него очигледни.[8] Овај чин је забележен и у дворском церемонијалу средином XIV века — за божићни ручак доместик τοῦ δομεστικείου доноси хлепчић на панагијару, василевс устаје, ступа на супеданеум и од великог доместика преузима панагију, ломи је и у тренутку док један њен комад ставља у уста, сви присутни узвикују πολυχρόνιον, а пинкерн приноси послужавник са пехаром вина и убрусом.[9] Панагија временом улази и у црквени обред, а због различите праксе, Симеон, архиепископ Солуна, тражио је од себи потчињених свештенослужитеља на почетку XV столећа да њено освећење врше на јутрењу, после девете песме.[10]

Највећи број средњовековних панагијара чува се у богатим ризницама атонских манастира.[11] У дну удубљеног дела увек је Богородица, са малим Христом или сама, док су около изрезбарени најугледнији представници свих светачких *родова* према избору наручиоца — пророка, апостола, анђела, архијереја и ђакона, ратника и мученика. На њима су најчешће исписивани текстови који славе Богородицу. Извођени су у различитим материјалима, или њиховом комбинацијом, а занимљиво је да су сва три панагијара начињена од рога носорога везана за српску средину — један се чува у хиландарској,[12] други у дечанској збирци,[13] док је трећи, предмет овог рада, у Ватопеду. Ова ретка и на Далеком истоку врло тражена *роба,* у чија се лековито-магична свој-

---

[7] ὅταν μέλλει ἀποδημῆσαι τὶς ἐν ταξειδίῳ, cf. ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ sive rituale Graecorum, ed. *J. Goar,* Venetiis 1730², 680–681.

[8] Типици цариградског Пантократора и Светог Николе у Казоли, по узимању честице панагије, прописивали су испијање и једног гутљаја вина, док је Мати Божија призивана да судеоницима пружи помоћ и заштиту. За већу старину ове праксе, cf. *J. J. Yiannias,* The Elevation of the Panaghia, DOP 26 (1972) 225–236.

[9] Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, éd. *J. Verpeaux,* Paris 1966, 217–218.

[10] Περὶ θείας προσευχῆς, PG 155, 661–669; Αἱ τρεῖς λειτουργίαι, ed. *P. N. Trembelas*, Athens 1935, 116–117.

У недавно објављеној, исцрпној студији, *I. Drpić,* Notes on Byzantine *panagiaria,* Зограф 35 (2011) 51–61, постоји претпоставка да су панагијарима називана и *енколпиа* ношена на ланчићу око врата, оправдано заснована на стиху Τῆς παρθένου τὸν ἄρτον ἐν στέρνοις φέρω, Manuelis Philæ, II, 239. Ипак, цитирани стих може описивати и представу Христа Емануила у медаљону на грудима Богородице Оранте, а ако је код Манојла Фила реч о каквом напрсном реципијенту, у њему је најпре ношен комадић нафоре, дељене вернима на крају литургије.

[11] *Н. П. Кондаков,* Памятники христианского искусства на Афоне, С.-Петербург 1902, 222–234; *В. Пуцко,* Византийские панагиары на Афоне, Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов, София 1994, 247–256.

[12] *Мирковић*, Хиландарске старине, 94; *Радојчић,* Уметнички споменици, 183–184; Θησαυροὶ, 339, бр. 9.17.

[13] *M. Jevrić,* Panagie du trésor du monastère de Dečani, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, III, Beograd 1964, 151–157; *М. Шакоӣа,* Дечанска ризница, Београд 1984, 347–348.

ства и данас верује, у средњовековну Србију је могла доспети само посредством трговаца са Оријента.

Међутим, ако се покушају хронолошки одредити времена њиховог настанка, долази се до готово непремостивих препрека. Начин рада мајстора који су их извели тешко се прати, пре свега због њихових минијатурних димензија: пречник хиландарског је тек за 0,5 cm већи од ватопедског панагијара, док оног у Дечанима износи читавих 15 cm. То је, генерално узевши, проблем који се тиче проучавања византијске ситне пластике у целини, јер су готово изузетна дела која се иоле прецизно могу датовати, попут познатог панагијара од зеленог стеатита, који се некад чувао у руском манастиру Светог Пантелејмона на Атону, а данас је изгубљен. Изглед овог минијатурног ремек дела од свега 9 cm у пречнику, минуциозно изрезбареног, подсећа, како је то лепо запажено, на *поглед одоздо у кришкасту куполу* византијског храма.[14] У два опширна натписа, исписана у дванаестерцу, помиње се наручилац, трапезунтски автократор Алексије III Комнин Анђео (1349–1390), а израда панагијара се најпре може одредити у последњих петнаестак година његове владе када василевс долази у непосредан додир са Светом Гором као ктитор Дионисијеве обитељи, септембра 1374. године.[15] Да би се стекла представа шта је све једно овакво минијатурно дело могло садржати, ваља напоменути да су панагијар, осим калиграфских натписа, красиле још допојасне представе Богородице Панагије са малим Христом и дванаест старозаветних пророка око њих, скупа са текстовима на свицима и сигнатурама око њихових глава.

Ипак, с обзиром на то да су натписи с именима историји познатих личности на оваквим делима релативно ретки, од највеће је помоћи иконографска анализа, односно време формирања појединих тема у монументалној, и потом њихова појава на делима примењене уметности. Тако је на данас најчешће излаганом и репродукованом панагијару од светлозеленог стеатита из атонског манастира Ксиропотама, око средишњег кружног медаљона са стојећом Богородицом Орантом, означеном као Η ΜЄΓΑΛΗ ΠΑΝΑΓΙΑ, и малог допојасног Христа у мандорли на њеним грудима, којима се клањају арханђели Михаило и Гаврило у ђаконским одеждама, под аркадама, два пута изрезбарен Христос архијереј у сакосу. Он испред олтара (ΤΟ ΑΓΙΩΝ ΘΗCΙΑCΤΙΡΗΟΝ), на чијој Часној трпези под балдахином лежи Агнец Божији (Ο ΑΜΝΟC ΤΟΥ Θ(ЄΟ)Υ), благосиља поворку анђела-ђакона у Великом входу, док им испод ногу теку стихови *Херувимске песме* која се поје у тренутку полагања Светих дарова на олтарску трпезу.[16] Символична представа *Небеске литургије* први

---

14 *I. Kalavrezou-Maxeiner,* Byzantine Icons in Steatite, Wien 1985, 206–208, nº 132.

15 Actes de Dionysiou, éd. *N. Oikonomidès,* Paris 1968, 50–61, nº 4; у најновијим радовима је изражена сумња да наручилац овог дела може бити поменути трапезунтски владар, cf. *A. Rhoby*, Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst, Wien 2010, 362–365; *Drpić*, Notes, 57.

16 Ови стихови само наглашавају евхаристијску символику *Узношења панагије*, cf. *Kalavrezou-Maxeiner*, op. cit., 204–205, nº 131; Θησαυροὶ, 324–325, бр. 9.5.

пут се јавља у Краљевој цркви у Студеници и у познијим задужбинама краља Милутина,[17] те овај панагијар није могао настати пре почетка XIV столећа.

Нешто слично се може рећи и за хиландарски панагијар од рожине, на основу ретке представе Свете Тројице.[18] Наиме, изнад средишњег медаљона са допојасним ликовима Богородице Оранте и Богомладенца испред њених груди, изрезбарени су у мандорли коју носе четири симбола јеванђелиста, Бог Отац са Сином Емануилом и голубом Светог Духа у свом крилу. Најстарија оваква представа сачувана је у ватиканском рукопису *Небеске лествице* (cod. gr. 394, fol. 7r) светог Јована ὁ τῆς κλίμακος, из друге половине XI столећа, у илустрацији монашког *Напуштања света,* где је Бог Отац означен као Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς ὁ παλαιὸς τῶν ἡμερῶν. Он једном руком придржава Емануила, а другом голуба у његовом крилу.[19] Да је оваква представа стварала извесне недоумице у догматском смислу најбоље сведочи минијатура са почетка, једно столеће млађег рукописа Новог Завета (Suppl. gr. 52, fol. 1v) из бечке Народне библиотеке. Друго лице Свете Тројице (Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑϹ), окружене небеским силама као на хиландарском панагијару, овде је насликано као Христос у зрелим годинама, који обема рукама придржава голуба на грудима, док седи у очевом крилу, а испод илуминације је у десет антитеза укратко изложена суштина тројичног Бога.[20] На готово исти начин се једини пут јавља и у монументалном сликарству, с том разликом што је у попречном своду унутрашњег нартекса костурске Богородице Кубелидики, на слоју живописа из треће четвртине XIII века, голуб Светог Духа насликан у сферној светлосној аури, а натпис гласи Ι(ΗϹΟΥ)Ϲ Χ(ΡΙϹΤΟ)Ϲ Ο Θ(Є)Ο)Ϲ ΗΜѠΝ Ο Π(Α)ΤΗΡ ΥΙΟϹ ΚЄ ΠΝ(ЄΥΜ)Α ΤΟ ΑΓΙΟΝ.[21] Сачуван је и опис једне овакве представе у познатом рукопису бр. 524 из венецијанске библиотеке Марћијане.[22] Спорадично јављање на овај начин насликане Свете Тројице да се у византијској уметности пратити током два столећа, али обнављање старе теолошке расправе са Латинима, о происхођењу Светог Духа, знаменито *filioque*, у време Лионске уније 1274, учинило је крај сликању голуба у наручју Сина у византијској и уметности њој подложних балканских народа.[23] Доњу временску границу настан-

---

[17] *Г. Бабић,* Краљева црква у Студеници, Београд 1987, 68–69.

[18] Њена појава овде је сасвим разумљива, јер *Узношење панагије* управо започиње стихом μέγα τὸ ὄνομα τῆς ἁγίας τριάδος, cf. ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ, 681; *Drpić,* Notes, 51–52.

[19] *J. R. Martin,* The Illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus, Princeton 1954, 49–50.

[20] L'Art Byzantin, Art Européen, Athènes 1964, 307–308, no 297.

[21] *Ch. Mauropoulou-Tsioumi,* Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰώνα στὴν Κουμπελίδικη Καστοριᾶς, Thessaloniki 1973, 85–89.

[22] *S. Lambros,* Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524, Νέος Ἑλληνομνήμων 8 (Athens 1911) 6, бр. 4.

[23] *Ц. Грозданов,* Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980, 164. Рецидивом старије праксе или пак једноставно омашком сликара, пре но унијатским схватањима, да се објаснити илустрација 109. Давидовог псалма у Минхенском псалтиру с краја XIV века (fol. 146v). Гледано слева надесно, на заједничком трону седе Бог Отац и, с његове леве стране, Син са голубом Светог Духа у крилу, насупрот делу почетног стиха псалма … сѣди ѡ деснѹю мене, уп. *С. Радојчић,* Минхенски српски псалтир, Зборник Филозофског факултета 7/1 (Београд 1963) 279–280; Der Serbische Psalter. Faksimile, Wiesbaden 1983. Готов, старији образац преузео је око

ка хиландарског панагијара, српско–словенски натписи на њему одређују најраније у другу половину XII столећа, те се у овако добијеним хронолошким оквирима може размишљати и о Симеоновој и Савиној обнови Хиландара као времену приспећа овог предмета у манастир у коме је и данас похрањен. Можда се Теодосијеве речи и сьсоуды светыми доволне сию оукрасивь,[24] односе и на панагијар од рожине.[25]

У недостатку иконографског садржаја ове врсте, од значаја су и чисто формалне одлике пластичног украса ових предмета, као у случају ватопедског панагијара. Наиме, низ повезаних медаљона у виду осмица, те двојне траке, врло су добро познати елементи сликане и рељефне декорације цркава из последње фазе српске средњовековне уметности, с краја XIV и прве половине XV века,[26] па се и настанак ватопедског панагијара најпре може сместити у ово раздобље, поготову ако се имају у виду живе везе овог светогорског манастира са државом српских деспота. Представници ватопедског братства су више пута током овог периода долазили у Србију тражећи материјалну потпору за свој манастир, а међу њиховим угледним домаћинима могао је бити и databases дародавац панагијара — 2. јула 1417, деспот Стефан дарује Ватопеду годишњу ренту од 60 литри сребра са царине Новог Брда и оближње село Копривницу, што десетак година касније потврђује и његов сестрић и наследник Ђурађ Бранковић; 28. марта 1432, велики челник Радич је даровао манастиру сто златних дуката, село Бело Поље на Морави и део свог винограда површине око 70 ари, добивши за узврат келије и аделфате у Ватопеду, те право на пристајање, истовар робе и зимовање кастамонитске лађе у ватопедском пристаништу;[27] дар великог челника одмах потврђује и врховни господар, деспот

1400. сликар једне иконе у далеком Новгороду, в. *В. Н. Лазарев,* Русская средневековая живопись, Москва 1970, 279–291. Угледни аутор је формирање теме у Византији и њену позну појаву у Русији тумачио као визуелни резултат борбе против антитринитаристичких јереси. Ваља овде подсетити да је предводник престоничких богумила, монах Василије, око 1111. јавно спаљен на Хиподрому, cf. Annae Comnenae Alexias, ed. *D. R. Reinsch, A. Kambylis,* Berolini — Novi Eboraci 2001, 491–493; док је Стефан Немања око 1170, убрзо по ступању на великожупански престо, кренуо у енергичан обрачун са овим јеретицима, којих је било и у властеоским круговима, в. Стефан Првовенчани, Сабрана дела, пр. *Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић,* Београд 1999, 32–36; пронашавши трајно уточиште у суседној Босни, срећу се и касније у српским изворима, уп. Душанов Законик, пр. *Ђ. Бубало,* Београд 2010, 77, 152.

24 Теодосије Хиландарац, Живот светога Саве, изд. *Ђ. Даничић,* пр. *Ђ. Трифуновић,* Београд 1973, 50–51.

25 Уобичајено се сматра да је панагијар нешто млађи и да потиче из XIII, односно XIV столећа, уп. *Радојчић,* Уметнички споменици, 183; Θησαυροὶ, 339, бр. 9.17. Овде предложено датовање сврстава га међу најстарије предмете уметничке израде у манастирској ризници, какви су и мозаична икона Богородице са Христом, царске двери украшене интарзијом, те стара ставротека, који се такође везују за српску обнову Хиландара, в. *Б. Миљковић,* Житија светог Саве као извори за историју средњовековне уметности, Београд 2008, 91–92.

26 *В. J. Ђурић,* Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 95; *J. Максимовић,* Српска средњовековна скулптура, Нови Сад 1971, 148.

27 Манастир Кастамонит је очигледно зарад својих поседа око ушћа Струме, cf. Actes de Kastamonitou, éd. *N. Oikonomidès,* Paris 1978, 82, имао и бродић у Струмском заливу. Да би се избегле опасности пловидбе око јужног рта полуострва, брижни ктитор, а потом и сабрат ове обитељи, велики челник Радич издејствовао је од Ватопеда ову неуобичајену привилегију. Он

Ђурађ; исте године, велики војвода Радослав Михаљевић и брат му Михаило за суму од 600 перпера и тридесет литри сребра добијају на доживотно уживање ватопедски пирг τοῦ Κωλετζῆ са шест аделфата;[28] напослетку, ризничар деспота Лазара, Радослав, највероватније је постао ватопедски монах, јер се деспотова повеља издата 4. децембра 1457, којом се Радославу за верну службу потврђују раније стечена имања, данас чува у архиву Ватопеда.[29] Панагијар од рожине може бити дар неког од поменутих српских угледника ватопедским монасима на свршетку њиховог опроштајног обеда, или га је он са собом понео, молитвено се раставши са својим ближњима и световним животом, на свој пут ка овом светогорском манастиру.[30]

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ — LIST OF REFERNCES

Извори — Primary Sources

Actes de Dionysiou, éd. *N. Oikonomidès,* Paris 1968.

Actes de Kastamonitou, éd. *N. Oikonomidès,* Paris 1978.

Actes de Vatopédi, I, éd. *J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros*, Paris 2001.

Αἱ τρεῖς λειτουργίαι, ed. *P. N. Trembelas,* Athena 1935. [Hai treis leitourgiai, ed. *P. N. Trembelas,* Athena 1935].

Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata, VI, ed. *J. B. Pitra,* Parisiis 1882.

Annae Comnenae Alexias, ed. *D. R. Reinsch, A. Kambylis,* Berolini — Novi Eboraci 2001.

Byzantine monastic foundation documents, IV, Washington 2000.

Der Serbische Psalter. Faksimile, Wiesbaden 1983.

Follieri H., Initia hymnorum Ecclesiae Graecae I, Studi e Testi 211, Città del Vaticano 1960.

Gautier P., Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator, Revue des études byzantines 32 (1974) 1–147.

Goar J. (ed.), ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ sive rituale Graecorum, Venetiis 1730².

Lambros S., Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524, Νέος Ἑλληνομνήμων 8 (1911) 3–59, 123–192. [*Lambros S.,* Ho Markianos kōdix 524, Neos Hellēnomnēmōn 8 (1911) 3–59, 123–192].

је иначе својој светогорској задужбини, Кастамониту, поред осталог поклонио и сьсѹдє свєщєнє, како стоји у манастирском уставу написаном 22. маја 1433, уп. Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др., пр. *Љ. Стојановић,* Споменик Српске краљевске академије 3 (Београд 1890) 35; *М. Спремић,* Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994, 172–173, 204–205.

[28] Рушевине овог пирга, који и данас доминира истоименим заливом, налази се источно од манастира на нешто више од пола сата хода. Пирг је пре 1376. обновио Јован VI Кантакузин (1347–1354), вероватно већ као монах Јоасаф, после једног од упада турских пирата, в. *P. L. Theocharidis,* Ο πύργος της μονής του Καλέτζη (Κολιτσού), Ἱερά Μονή Βατοπαιδίου. Ἱστορία καί τέχνη (Ἀθωνικά Σύμμεικτα), Athens 1999, 197–209.

[29] *M. Lascaris,* Actes serbes de Vatopédi, Bsl 6 (1935/6) 179–185; *P. Радић,* Манастир Ватопед и Србија у XV веку, Трећа казивања о Светој Гори, Београд 2000, 84–99.

[30] Сам чин *Узношења панагије* био је познат на српском двору још почетком XIII столећа, судећи по седмом питању које је краљ Стефан Радослав упутио охридском архиепископу Димитрију Хоматину, у коме тражи објашњење овог обичаја, cf. Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata, VI, ed. *J. B. Pitra*, Parisiis 1882, 693–696, док се помен једног панагијара среће у покладу који је деспот Ђурађ похранио у Дубровнику, 24. јула 1441. године, в. Старе српске повеље и писма, I/2, пр. *Љ. Стојановић*, Београд — Ср. Карловци 1934, 24, бр. 638.

Lascaris M., Actes serbes de Vatopédi, Byzantinoslavica 6 (1935/6) 166–185.

Manuelis Philæ carmina, I–II, ed. *E. Miller,* Parisiis 1855–1857.

Patrologiæ cursus completus. Series græca, ed. *J. P. Migne*, Paris 1857–1866.

Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, éd. *J. Verpeaux,* Paris 1966.

Rhoby A., Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst, Wien 2010.

The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis. March–August. The Movable Cycle, ed. *R. H. Jordan,* Belfast 2005.

Душанов Законик, пр. *Ђ. Бубало,* Београд 2010. [Dušanov Zakonik, pr. *Đ. Bubalo*, Beograd 2010].

Старе српске повеље и писма, I/2, пр. *Љ. Стојановић,* Београд — Ср. Карловци 1934. [Stare srpske povelje i pisma, I/2, pr. *LJ. Stojanović*, Beograd — Sr. Karlovci 1934].

Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др., пр. *Љ. Стојановић,* Споменик Српске краљевске академије 3 (Београд 1890) [Stari srpski hrisovulji, akti, biografije, letopisi, tipici, pomenici, zapisi i dr., pr. *LJ. Stojanović*, Spomenik Srpske kraljevske akademije 3 (Beograd 1890)].

Стефан Првовенчани, Сабрана дела, пр. *Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић,* Београд 1999. [Stefan Prvovenčani, Sabrana dela, pr. *LJ. Juhas-Georgievska*, *T. Jovanović*, Beograd 1999].

Тактикон Никона Черногорца, изд. *В. Н. Бенешевич,* Записки Историко-филологического Факультета Петроградскаго Университета 139, Выпуск I (Петроград 1917) [Taktikon Nikona Černogorca, izd. *V. N. Beneševič*, Zapiski Istoriko-filologičeskogo Fakul'teta Petrogradskago Universiteta 139, Vypusk I (Petrograd 1917).

Теодосије Хиландарац, Живот светога Саве, изд. *Ђ. Даничић,* пр. *Ђ. Трифуновић,* Београд 1973. [Teodosije Hilandarac, Život svetoga Save, izd. *Đ. Daničić*, pr. *Đ. Trifunović*, Beograd 1973].

Литература — Secondary Works

Drpić I., Notes on Byzantine *panagiaria*, Zograf 35 (2011) 51–61.

Jevrić M., Panagie du trésor du monastère de Dečani, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, III, Beograd 1964, 151–157.

Kalavrezou-Maxeiner I., Byzantine Icons in Steatite, Wien 1985.

L'Art Byzantin, Art Européen, Athènes 1964.

Le Mont Athos et l'Empire byzantin. Trésors de la Sainte Montagne, Paris 2009.

Martin J. R., The Illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus, Princeton 1954.

Mauropoulou-Tsioumi Ch., Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰώνα στὴν Κουμπελίδικη Καστοριᾶς, Thessaloniki 1973. [*Mauropoulou-Tsioumē Ch.,* Hoi toichographies tou 13ou aiōna stēn Koumpelidikē Kastorias, Thessalonikē, 1973].

Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Thessaloniki 1997. [Thēsauroi tou Hagiou Orous, Thessalonikē 1997].

Theocharidis P. L., Ο πύργος της μονής του Καλέτζη (Κολιτσού), Ἱερά Μονή Βατοπαιδίου. Ἱστορία καί τέχνη (Ἀθωνικά Σύμμεικτα 7), Athena 1999. [*Theocharidēs P. L.*, Ho pyrgos tēs monēs tou Kaletzē (Kolitsou), Hiera Monē Vatopediou. Historia kai technē (Athōnika Symmeikta 7), Athēna 1999].

Yiannias J. J., The Elevation of the Panaghia, Dumbarton Oaks Papers 26 (1972) 225–236.

Бабић Г., Краљева црква у Студеници, Београд 1987. [*Babić G.*, Kraljeva crkva u Studenici, Beograd 1987].

Грозданов Ц., Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980. [*Grozdanov C.*, Ohridsko zidno slikarstvo XIV veka, Beograd 1980].

Ђурић В. Ј., Византијске фреске у Југославији, Београд 1974. [*Đurić V. J.*, Vizantijske freske u Jugoslaviji, Beograd 1974].

Кондаков Н. П., Памятники христианского искусства на Афоне, С.-Петербург 1902. [*Kondakov N. P.*, Pamjatniki hristianskogo iskusstva na Afone, S.-Peterburg 1902].

Лазарев В. Н., Русская средневековая живопись, Москва 1970. [*Lazarev V. N.*, Russkaja srednevekovaja živopis', Moskva 1970].

Максимовић Ј., Српска средњовековна скулптура, Нови Сад 1971. [*Maksimović J.*, Srpska srednjovekovna skulptura, Novi Sad 1971].

Миљковић Б., Житија светог Саве као извори за историју средњовековне уметности, Београд 2008. [*Miljković B.*, Žitija svetog Save kao izvori za istoriju srednjovekovne umetnosti, Beograd 2008].

Мирковић Л., Иконографске студије, Нови Сад 1974. [*Mirković L.*, Ikonografske studije, Novi Sad 1974].

Мирковић Л., Хиландарске старине, Старинар 10–11 (1935/6) 83–94. [*Mirković L.*, Hilandarske starine, Starinar 10–11 (1935/6), 83–94].

Пуцко В., Византийские панагиары на Афоне, Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов, София 1994, 247–256. [*Pucko V.*, Vizantijskie panagiary na Afone, Sbornik v čest na akad. Dimitŭr Angelov, Sofija 1994, 247–256].

Радић Р., Манастир Ватопед и Србија у XV веку, Трећа казивања о Светој Гори, Београд 2000, 84–99. [*Radić R.*, Manastir Vatoped i Srbija u XV veku, Treća kazivanja o Svetoj Gori, Beograd 2000, 84–99].

Радојчић С., Минхенски српски псалтир, Зборник Филозофског факултета 7/1 (Београд 1963) 277–285. [*Radojčić S.*, Minhenski srpski psaltir, Zbornik Filozofskog fakulteta 7/1 (Beograd 1963) 277–285].

Радојчић С., Уметнички споменици манастира Хиландара, Зборник радова Византолошког института 3 (1955) 163–190. [*Radojčić S.*, Umetnički spomenici manastira Hilandara, Zbornik radova Vizantološkog instituta 3 (1955) 163–190].

Сӣремић М., Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994. [*Spremić M.*, Despot Đurađ Branković i njegovo doba, Beograd 1994].

Шакоӣа М., Дечанска ризница, Београд 1984. [*Šakota M.*, Dečanska riznica, Beograd 1984].

Bojan Miljković
(Institute for Byzantine Studies of Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)

THE SERBIAN PANAGIARION FROM VATOPEDI

The panagiarion from Vatopedi, made out of a rhinoceros horn, is decorated with the busts of the Mother of God, Christ, St. John the Forerunner, the archangels Michael and Gabriel, the apostles Peter and Paul, the Evangelists, and the text of troparion of the Mother of God from the canon of Andrew of Crete, which is read on the holiday of Mid-Pentecost. Only two other panagiaria made of the same material are preserved, in Hilandar and Dečani. These are small, circular vessels used for the elevation of the panagia, a special bread made in honour of the Mother of God, from which the participants, after a meal together, take a little

piece each and drink a sip of wine. Despite the obvious Eucharistic roots, the verses by Andrew of Crete carved on the panagiarion from Vatopedi, represent the *terminus post quem* of the creation of this rite. Some of the medieval panagiaria can be dated relatively precisely, like the one that was kept in the Russian Athonite monastery — a gift from Alexios III Komnenos Angelos, which was created most probably between 1374 and 1390, and then the panagiarion of Xeropotamou, after 1325, or the Hilandar panagiarion made out of a rhinoceros horn, around 1200. Based on the formal characteristics of its non-figural decoration, the medallions formed in the shape of the number eight by two intertwined double ribbons, characteristic for the final period of Serbian medieval art, the panagiarion of Vatopedi can primarily be dated to the end of the 14th, or the first half of the 15th century.

Зборник радова Византолошког института XLIX, 2012
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLIX, 2012

УДК: 316.343.32:726.5/.7](495.02)"14"
DOI:10.2298/ZRVI1249365N

МАЈА НИКОЛИЋ
(Филозофски факултет, Београд)

Η ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΔΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΟΝΤΩΝ ΠΡΟΜΗΘΕΙΑ — ВИЗАНТИЈСКИ АРХОНТИ XV ВЕКА И РЕЛИГИОЗНЕ ЗАДУЖБИНЕ. ДВА ПРИМЕРА[1]

Цариградска аристократија XV века била је, на различите начине и из различитих мотива, везана за градске манастире и цркве. У раду је реч о престоничким манастирима Св. Јована Продрома у Петри и Христа Филантропа Спаситеља, и везаности угледних породица Ласкариса Леонтариса, односно Асана/Филантропина за њих. Два епитафа, која је за њихове ктиторе, Димитрија Ласкариса Леонтариса и Исакија Асана саставио Јован Евгеник бацају додатну светлост на то.

Кључне речи: Манастир Св. Јована Продрома у Петри, Манастир Христа Филантропа Спаситеља, Димитрије Ласкарис Леонтарис, Исакије Асан, Георгије Дука Филантропин.

Constantinopolitan aristocracy of the XV century was, in the different ways and for the various reasons, attached to many of the city's monasteries and churches. The article is about two capital monasteries, St. John The Forerunner in Petra and Christ Philanthropos Soter, and the connection of the illustrious families of Lascaris Leontares and Asanes/Philanthropenos to them. Two epitaphs, composed by John Eugenikos for their ktetors, Demetrios Lascaris Leontares and Isaakios Asanes, shed more light on the matter.

Key words: Monastery of St. John The Forerunner in Petra, Monastery of Christ Philanthropos Soter, Demetrios Lascaris Leontares, Isaakios Asanes, Georgios Doucas Philanthropenos.

[1] Рад је део пројеката *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету*, евиденциони број 177032 и *Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века*, евиденциони број 177015, које подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Приповедајући о својој куми Томаиди, угледној цариградској монахињи, по чији су духовни савет, молитву и утеху долазили цареви и царице, те најугледнији архонти и архонтисе византијске престонице, Георгије Сфранцис бележи, истичући њену и врлине монахиња које су је окруживале да „у њих нити је било злата нити сребра нити чега другог, него рад њихових руку (τὸ ἐργόχειρον) и Божије старање кроз архонте (ἡ τοῦ Θεοῦ διὰ τῶν ἀρχόντων προμήθεια)“.[2]

Архонти су, дакле, старајући се о религиозним задужбинама, били инструмент Божије воље. Њихова веза са манастирима, црквама или другим установама од општег јавног значаја или милосрдног карактера,[3] које су, што је била одлика читаве епохе Палеолога,[4] обнављали или даровали, била је у складу са божанским законима и имала је, пре свега, есхатолошки карактер. Припадници истакнутих аристократских породица обнављали су или су постојећим здањима додавали капеле, нартексе или друге додатке, додељујући им и велике донације у новцу или поседима, и стичући тако ктиторска права. На основу тога, у својим позним годинама најчешће су се повлачили у своје задужбине или задужбине чланова своје породице, како би мирно провели крај свог живота на Земљи и стекли онај вечни, захваљујући поменима у богослужењима које су обезбедили управо својим прилозима. Ови помени су, такође, обезбеђивали и континуитет њихове породице, јер су се односили и на неке од њихових сродника. Значај рода у овим породичним задужбинама видљив је и у истицању знаменитих патронима које су његови припадници носили. То је нарочито добијало на значају ако је постојало још и сродство са царском династијом. Подизање или даривање постојећих породичних гробница јачало је концепт рода истицањем континуитета између његове прошлости

[2] Giorgio Sfranze, Cronaca, a cura di *R. Maisano*, Roma 1990, 50 (у даљем тексту: Sfranze, Cronaca).

[3] Георгије Гуделис, богати трговац, сенатор, месазон и царев οἰκεῖος (Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Wien 1976 sq., no. 91696 (у даљем тексту: PLP)) од своје велелепне куће у Цариграду начинио је болницу сиротиште, cf. Johannes Chortasmenos (ca. 1370-ca. 1436/37). Briefe, Gedichte und Kleine Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text, ed. *H. Hunger*, Wien 1969, 157–159.

[4] О градитељској делатности чланова династије Палеолога и истакнутих аристократа током XIV века cf. *T. Macridy*, The Monastery of Lips and the Burials of the Palaeologi, DOP 18 (1964) 253–278; *R. Janin*, La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin, I, tome III: Les églises et les monastères, Paris 1969² (у даљем тексту: *Janin*, Églises); *P. A. Underwood*, The Kariye Djami, Princeton 1975; *H. Belting*, *C. Mango*, *D. Mouriki*, The Mosaics and Frescoes of Saint Mary Pammakaristos (Fethiye camii) at Istanbul, Washington D.C. 1978; *R. G. Ousterhout*, The architecture of Kariye Camii in Istanbul, Washington D.C. 1987; *J. P. Thomas*, Private religious foundations in Byzantine Empire, Washington D.C. 1987 (у даљем тексту: *Thomas*, Private religious foundations); *A.-M. Talbot*, Empress Theodora Palaiologina, Wife of Michael VIII, DOP 46 (1992) 295–303; *D. Kyritses*, The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries, Unpublished PhD Thesis, Harvard 1997, 238–246 (необјављена докторска дисертација); Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, edd. *J. Thomas*, *A. Constantinides Hero*, *G. Constable*, Washington D.C. 2000 (у даљем тексту: BMFD); *S. T. Brooks*, Commemoration of the Dead: Late Byzantine Tomb Decoration (mid-thirteenth to mid-fifteenth centuries*)*, Ann Arbor 2003; The Kariye Camii Reconsidered, edd. *H. A. Klein*, *R. G. Ousterhout*, *B. Pitarakis*, Istanbul 2011.

и садашњости или истицањем сродства са другим угледним породицама.[5] Коначно, даривање религиозних задужбина у целини имало је за циљ и да заштити породичну или имовину појединца у тешким временима, а то је прва половина XV века сасвим извесно и била. Има примера и да је везивање појединца или рода за одређени манастир или цркву имало за циљ економски профит.[6]

Архонти XV века су у Византији често и на различите начине били повезани са религиозним задужбинама.[7] У овом раду биће речи о два манастира, породичним гробницама Ласкариса–Леонтариса и Филантропина/Асана.

Први од њих је Манастир Св. Јована Продрома у Петри у Цариграду. Основао га је, верује се, Египћанин по имену Варас крајем V или почетком VI века.[8] Крајем XI века обновио га је игуман Јован Посник саставивши му и типик, који је још увек неиздат (Cod. Ambros. 270).[9] Манастир је крајем XII века бројао 200 монаха и истицао се својим богатством. Његов процват везан је за епоху Палеолога и његова историја је, нарочито током XIV века, била врло бурна.[10] Манастир је, како је већ познато, везан у значајној мери и за српску историју. Тамо је, најпре, српски краљ Милутин подигао ксенон–болницу, или Краљев ксенон, како ово здање редовно означавају византијски извори.[11] М. Живојиновић претпоставља да је Милутин прихватио да обнови манастир који је 1308. године страховито страдао у пожару, те да је за узврат добио право да у њему оснује српску болницу и свратиште, поставши тако и један од његових ктитора.[12] Касније, октобра 1395. године, византијски царски пар, Јелена Драгаш и Манојло II Палеолог, даровао је манастиру 500 перпера, како би његови монаси купили имање у Цариграду, од чијег је годишњег прихо-

---

5 *N. Melvani*, Renforcement du lignage et alliances familiales: le témoignage des monuments funéraires, Stratégies familiales dans le monde gréco–latin des XIIIe–XVe siècles, Actes de la journée d'études de Rouen, 12. mai 2007, ed. *G. Grivaud*, 5–6, 24–25 (у штампи).

6 О харистикијама као најчешћем виду профита од манастира cf. *Thomas*, Private religious foundations, 167–270, нарочито 244–270 за последња столећа.

7 За поједине манастире и цркве, као и њихове ктиторе у XV веку cf. *N. B. Drandakes*, Ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ ναΐσκου τοῦ Μυστρᾶ, ΕΕΒΣ 28 (1958) 362–366; *G. A. Stamires*, Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Κροκοντύλου, Πελοποννησιακά 3–4 (1958/59) 84–86; *F. Miklosich*, *J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana II, Vindobonae 1862, 304–312; 322–323; 354–355; 379–382; 388–389; 391–393; 441–442; 456–458; 495–496; 535–540; 551–556 (у даљем тексту: MM II).

8 *E. Malamut*, Le monastère Saint Jean-Prodrome de Pétra de Constantinople, Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident, ed. *M. Kaplan*, Paris, 2001, 221–222 (у даљем тексту: *Malamut*, Monastère Saint Jean-Prodrome).

9 The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. I–III, New York, London 1991, 1643 (*A.–M. Talbot*) (у даљем тексту: ODB); *Malamut*, Monastère Saint Jean-Prodrome, 223–224; *G. Turco*, La "Diatheke" del fondatore del monastero di S. Giovanni Prodromo in Petra e l'Ambr. E. 9 Sup., Rassegna di scienze storiche, linguistiche e filologiche 75 (2001) 327–380.

10 Cf. *Janin*, Églises, 437–438, 440–441.

11 *М. Живојиновић*, Болница краља Милутина у Цариграду, ЗРВИ 16 (1975) 107, на основу једног хиландарског акта из 1322. године показала је да је сасвим извесно у питању Манастир Јована Продорма у Петри (у даљем тексту: *Живојиновић*, Болница).

12 *Живојиновић*, Болница, 108.

да, који би износио око 50 перпера, требало да се покрију издаци за редован помен царичиног оца, Константина Драгаша, који је погинуо у бици на Ровинама, 17. маја 1395. године.[13] То, треба нагласити, није било једино доброчинство које је царски пар учинио према манастиру, пошто исти документ помиње и друга.[14] Колико је у међувремену углед манастира нарастао, показује и сигилион цариградског патријарха Нила из 1381. године којим је одређен статус Манастира Св. Јована Продорма у Петри као трећег у хијерархији престоничких манастира, чији је игуман имао да седи одмах после архимандрита Студитског манастира и Манастира Мангана приликом заседања синода.[15] Исто показује и податак Псеудо–Кодина да је сам цар, званично, у пратњи Варанга, посећивао овај манастир двапут годишње, на празнике Рођења и Усековања главе Св. Јована Крститеља.[16] У манастиру је током XIV века постојала школа, која је иницијативом Манојла II прерасла у Καθολικὸν Μουσεῖον, Μουσεῖον τοῦ Ξενῶνος.[17] У Мусиону су почетком XV века предавали и Јован Хортазмен[18] и Јован Аргиропул.[19] Овај последњи је дошао на чело Мусиона уместо Георгија Схоларија, који је после склапања Фирентинске уније 1439. године пао, као њен противник, у немилост.[20] Знамо, такође, да је игуман манастира учествовао у поновном прокламовању уније западне и источне Цркве, објављеном у Св. Софији 12. децембра 1452. године.[21] Дука нас извештава да је на сам дан 29. маја 1453. године једна група јаничара, пошто је продрла у град, јурнула према Продромовом манастиру у Петри како би га опљачкала.[22] Треба истаћи и да је манастир поседовао богату библиотеку о којој знамо мало,[23] а која је свакако била један од разлога да се баш ту оснује Мусион.[24]

---

13 MM II, 260–264. Уп. српски превод документа Д. Анастасијевића у прилогу чланка *Ђ. Сп. Радојичића*, Листина манастир Петре од октобра 1395. године, као извор за хронологију битке на Ровинама, Богословље 4 (1939) 297–300 (уп. *Живојиновић*, Болница, 107, нап. 10).

14 MM II, 260, 262.

15 Ibid., 21–23.

16 Pseudo–Kodinos. Traité des offices, ed. *J. Verpeaux*, Paris 1966, 244, 245.

17 Cf. *L. Bréhier*, La civilization byzantine, Paris 1970, 405–406.

18 PLP no. 30897.

19 PLP no. 1267.

20 *Живојиновић*, Болница, 113–114.

21 *Janin*, Églises, 438.

22 Ducas, Historia Turco–Byzantina (1341–1462), ed. *V. Grecu*, Bucharest 1958, 363 (у даљем тексту: Ducas). Ова Дукина вест је најчешће у историографији интерпретирана као да су јаничари заиста и опљачкали манастир, што релативизује *N. Asutay–Effenberger*, Das Kloster des Ioannes Prodromos τῆς Πέτρας in Konstantinopel und seine Beziehung zur Odalar und Kasım Ağa Camii, Millennium 5 (2008) 299, n. 3 (у даљем тексту: *Asutay–Effenberger*, Kloster des Prodromos).

23 *Janin*, Églises, 441. Cf. *O. Volk*, Die byzantinischen Klosterbibliotheken von Konstantinopel, Thessaloniki und Kleinasien, München 1954, 64–79 (необјављена докторска дисертација); *A. Cataldi Palau*, Legature constantinopolitane del monastero di Prodromo Petra tra i manoscritti di Giovanni di Ragusa (1443), Codices manuscripti, Zeitschrift für Handschriftenkunde 37/38 (2001) 11–50.

24 *Живојиновић*, Болница, 113.

У списима ходочасника странаца који су посетили Цариград у XIV и XV веку налазимо више детаља о изгледу и реликвијама манастира.[25] Најпотпунији опис даје нам Руј Гонзалес де Клавихо, који је, као члан посланства које је кастиљски краљ Енрике III упутио Тимуру, манастир први пут посетио 30. октобра 1403. године. Према ономе што је Клавихо видео и забележио, изнад улаза у порту манастира налазили су се представа Св. Јована у фино израђеном мозаику, као и купола испод које се улазило у главну цркву. И купола је била украшена лепим мозаицима, састављеним од разнобојног стакла. Сама манастирска порта била је пространа, у њој су се налазиле многобројне грађевине, као и чемпреси и много другог дрвећа. Пред главним улазом у цркву налазила се фонтана, испод куполе ослоњене на осам стубова од белог мермера. Главна црква била је квадратног (quadra) и кружног (redonda) облика, са централном куполом уздигнутом на стубовима од зеленог мермера. У њој су се налазиле и три капеле и у свакој по један олтар. Царске двери су биле прекривене златно-сребрним плочама, а уз њих су се уздизала четири мала мермерна стуба украшена крстићима од позлаћеног сребра и драгог камења. На вратима све три капеле налазиле су се свилене завесе, смештене тамо како се свештеник не би видео док служи. Централна купола је била велика и украшена мозаицима и ту се налазила представа Христа Пантократора.[26] Зидови цркве су такође били украшени мозаицима, а њен под је био прекривен плочама од разнобојног мермера. Уз зидове цркве биле су постављене столице од изрезбареног дрвета и између њих су се налазиле бакарне посуде испуњене пепелом у које људи, каже Клавихо, пљују јер не смеју да пљују на под. У цркви су се налазила и бројна сребрна и стаклена кандила. Цркви је припадао и манастир, а Клавихо је видео манастирску трпезарију, у чијем центру је био смештен сто од белог мермера дужине 30 стопа. Унутар зидина манастира налазили су се и бројни воћњаци и виногради.[27] Клавихо нам, такође, саопштава да су се у Продромовом манастиру налазиле многе друге реликвије, а да је кључ од одаје у којој су биле смештене држао лично цар. Међутим, тог дана када је посетило ову светињу, посланство је могло да види само леву руку Св. Јована Крститеља.[28] Цар је био отишао у лов и оставио царици само кључ од цркве, не и од одаје са реликвијама. Амбасадори су их видели неколико дана касније. Кад су, наиме, поново приспели у манастир Петру, монаси су се оденули, упалили много свећа, узели кључеве и, певајући, попели се у неку врсту куле, где су се налазиле реликвије. Са њима је био и један царев дворанин. Претходног пута је, као пратилац, са њима био царев зет Иларио

[25] О манастирским реликвијама cf. *Malamut*, Monastère Saint Jean-Prodrome, 229–233.

[26] У оригиналу је шпански термин *Dios Padre* употребљен за грчки термин Пантократор, *Malamut*, Monastère Saint Jean-Prodrome, 220, n. 5.

[27] *F. Lopez Estrada*, Embajada a Tamorlan. Estudio y edicion de un manuscrito del siglo XV, Madrid 1943 (репринт: Мадрид 1999), 117, 135–136 (у даљем тексту: Clavijo); Clavijo. Embassy to Tamerlane 1403–1406, trans. *G. Le Strange*, London 1928, 62–64 (у даљем тексту: Embassy to Tamerlane); *Malamut*, Monastère Saint Jean-Prodrome, 219–220.

[28] У питању је, међутим, била рука Св. Јована, оснивача манастира, cf. *Malamut*, Monastère Saint Jean-Prodrome, 231 и n. 66.

Дорија. Реликвије су, потом, положили на један сто, прекривен свиленом простирком, у средишту цркве. То је сазнао и народ у граду, па су се многи окупили да виде светиње.[29]

Стефан из Новгорода (половина XIV века) бележи да је црква Продромовог манастира у Петри, званог Богом богати, била величанствена, прекривена златом, драгим камењем и бисерима.[30] Тај манастир помиње и Игњатије из Смоленска крајем XIV века,[31] а аноним (крај XIV века) каже да је вода у Богом богатом манастиру Продрома донесена из Дунава.[32] Ђакон Александар даје нам једну важну информацију — набрајајући реликвије које Манастир Богом богати поседује, он наглашава да не поседује ни села ни винограде, али је Божијом милошћу богатији од осталих манастира.[33] Овај податак се не слаже са Клавиховим описом, али у извесном смислу потврђује Сфранцисову опаску — о манастиру се старао Господ, очигледно, такође, кроз архонте. Ђакон Зосима, коначно, детаљно набраја реликвије које је манастир поседовао у првој половини XV века.[34]

Манастир је, бар у XV веку, био породична гробница Ласкариса Леонтариса. Наиме, Димитрије Ласкарис Леонтарис, једна од најистакнутијих личности политичког живота Византије првих деценија XV века, упокојио се 6. септембра 1431. године као монах Данило (Δανιήλ).[35] Сахрањен је у Манастиру Св. Продрома у Петри, о чему нам сведочи епитаф који је за његов гроб саставио Јован Евгеник:

„Тражиш, гледаоче, великог Леонтариса
оног чији лик посматраш (οὗ βλέπεις τὴν εἰκόνα)?
Тражиш оног заштитника рода,
непоколебљив стуб Царства,
у биткама неустрашивог штитоношу
који самом појавом растерује непријатеље,
у животу сунце које се креће небом
обасјавајући читав свет?
Није овде. Не помишљај да гроб скрива такву звезду;
са анђелима стоји крај царског престола Велике Тројице
са светима борави непрестано се радујући,
где је побегао туги и стењању.
Ситни прах оставивши овде,

---

[29] Clavijo, 135–136; Embassy to Tamerlane, 80–81; *Malamut*, Monastère Saint Jean-Prodrome, 231; *Asutay–Effenberger*, Kloster des Prodromos, 323.

[30] *G. P. Majeska*, Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Century, Washington 1984, 43–45 (у даљем тексту: *Majeska*, Russian Travelers).

[31] Ibid., 95.

[32] Ibid., 151, 153.

[33] Ibid., 163.

[34] Ibid., 187–189; cf. *Malamut*, Monastère Saint Jean-Prodrome, 229–233.

[35] PLP no. 14676; Die byzantinischen Kleinchroniken I, ed. *P. Schreiner*, Wien 1975, 649 (у даљем тексту: Kleinchroniken I); Παλαιολόγεια καί Πελοποννησιακά, I, ed. *Sp. Lampros*, Athena 1912, 214 (у даљем тексту: ПП I).

окове, таму, стеге, непотребно бреме,
од браће и најљубљенијег сина (πρὸς τῶν ἀδελφῶν καὶ γόνου τοῦ φιλτάτου),
увек славних и великих у животу,
величанствени дар овај споменик прима
јер је истинску врлину као награду имао.“[36]

Ови стихови нам саопштавају да се крај гробнице налазила ктиторска представа самог Димитрија Ласкариса Леонтариса, по својој прилици као монаха Данила, пошто је иначе и био обичај да се ктитори представљају у својој задужбини. Пошто су му, како бележе стихови, гробницу као дар приложили браћа и син, Јован Ласкарис Леонтарис, могуће је да су се тиме и они уписали као манастирски ктитори, везујући се за гробно место свог претка. Димитрије Ласкарис Леонтарис био је један од најближих сарадника цара Манојла II Палеолога, али и Јована VII, те Манојловог наследника Јована VIII Палеолога, истакнути војсковођа,[37] кефалија Солуна, οἰκεῖος[38] и сенатор,[39] аристократа који је успешно обављао различите државне функције у Царству Ромеја. Извори га готово једногласно карактеришу као мудрог и способног човека, оличење врлина и племенитости,[40] а несумњива је и његова блискост са царем Манојлом II, за кога је често обављао веома деликатне послове.[41]

За сада, међутим, сигурно знамо да је само још један члан ове породице сахрањен у Продромовом манастиру у Петри. Димитрије Ласкарис Леонтарис,[42] син Јована Ласкариса Леонтариса и унук Димитрија Ласкариса Леонта-

[36] “Στίχοι εἰς τάφον τοῦ κυροῦ Δημητρίου τοῦ Λεοντάρη ἐν τῇ μονῇ τῆς Πέτρας”; “εἰς τάφον Δημητρίου Λεοντάρη ἕτεροι ἡρωικοί”, ПП I, 213. Други стихови посвећени Леонтарису, које је такође саставио Јован Евгеник, саопштавају нам његово монашко име — Данило и славе његове заслуге за земљу Авсона (Ромеја), наглашавајући монашки пут који је потом изабрао и окренутост духовним вредностима, “εἰς τάφον Δημητρίου Λεοντάρη ἕτεροι ἡρωικοί”, ПП I, 214.

[37] *K. Chryssochoides*, Ἀνέκδοτη μονῳδία στὸν “οἰκεῖον” τοῦ αὐτοκράτορα Γεώργιο Καντακουζηνό, Symmeikta 5 (1983) 363, 368.

[38] *F. Miklosich*, *J. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, III, Vindobonae 1865, 162, 172, 185.

[39] *V. Laurent*, Le trisépiscopat du Patriarche Matthieu Ier (1397–1410). Un grand procès canonique à Byzance au début du XVe siècle, REB 30 (1972) 134, 58 (у даљем тексту: *Laurent*, Trisépiskopat); *J. Darrouzès*, Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, vol. I, Les actes des patriarches, fasc. VI, Les regestes de 1377 à 1410, Paris 1979, no. 3284 (у даљем тексту: *Darrouzès*, Regestes).

[40] *D. Balfour*, Politico-historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429). Critical Greek Text with Introduction and Commentary, Wien 1979, 44, 46–47, 115–116; Ducas, 113.

[41] *N. Jorga*, Notes et extraits pour servir à l’histoire des croisades au XVe siècle I, Paris 1899, 48–49; *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453, 5. Teil — Regesten von 1341–1453, München, Berlin 1965, no. 3362 (у даљем тексту: *Dölger*, Regesten); Sfranze, Cronaca, 14, 16, 18; *Dölger*, Regesten, no. 3384.

[42] PLP no. 14677. На непрецизности ове одреднице указао је још *Б. Ферјанчић*, Византинци у Србији прве половине XV века, ЗРВИ 26 (1987) 201, позивајући се на једну белешку (Cod. Vat. Gr. 278) коју је објавио *J. Haury*, Über Prokophandschriften, Sitzungsb. der philos.-philol. und hist. Classe der Bayer. Akademie der Wissenschaften 1 (1895) 163, 166–168. Према подаци-

риса старијег, састављач је једне кратке хронике (бр. 98Б) која нам саопштава да му се мајка, Марија Ласкарина Леонтарина упокојила 16. јануара 1450. године и да је била сахрањена у Цариграду, у Манастиру Св. Јована Продрома у Петри, у гробу свог таста, Димитрија Ласкариса Леонтариса, τοῦ ὄντος πλησίον τῆς πύλης τοῦ μοναστιρίου, ὑποκάτου τοῦ καμπαναρίου.[43] Његова жена, Евфросина Палеологина Леонтарина, ћерка великог стратопедарха и кефалије Цариграда, Димитрија Палеолога Метохита, упокојила се 30. марта 1455. године и сахрањена је у митрополији у Једрену, 15 дана након што је ослобођена из ропства којег је допала по турском освајању Цариграда 1453. године.[44] Дакле, спрат манастирске куле звоника служио је као ризница, док је њен доњи ниво био гробница. Могуће је да је Димитрије Ласкарис Леонтарис и обновио ову кулу звоник. Друга кратка хроника (бр. 98Ц), коју је саставио један од браће Димитрија Ласкариса Леонтариса (старијег), *кефалије над кефалијама* (κεφαλὴ τῶν κεφαλάδων), обавештава нас да је Димитријев син, Јован Ласкарис Леонтарис, умро јануара 1437. године и сахрањен је, разумљиво, индикативно, као кефалија Селимврије, у Продромовом манастиру у Селимврији.[45] Његова горе поменута супруга, Евфросина Палеологина Леонтарина то није могла да буде, из јасних разлога. Има, осим тога, података о везаности и неких других чланова рода Ласкариса Леонтариса за Продромов манастир у Петри у Цариграду, иако су они оскудни. На једној минијатури из прве половине XV века представљен је Јован Аргиропул како подучава, а иза његових леђа видљива је грађевина Краљевог ксенона у Манастиру Св. Јована Продрома у Петри. Натпис на врху ове минијатуре, помиње, између осталог, једног Димитрија Анђела.[46] Димитрије Ласкарис Анђео[47] помиње се, између 1442. и 1466. године, као лекар у Цариграду. Био је, дакле, Аргиропулов ученик, писац и сакупљач рукописа и κόμης. Под годином 1442, наиме, на крају једног триода јануара месеца, забележено је да је Димитрије Анђео, лекар у Краљевом ксенону, био писац овог рукописа, који је настао о трошку

ма које је издавач белешке о њему сакупио, рекло би се да је Димитрије Ласкарис Леонтарис био један од Византинаца које је деспот Ђурађ откупио после пада Цариграда. Димитрије се маја 1454. године затекао у Смедереву, али се већ јануара 1455. године налази у Једрену, очигледно у настојању да откупи своју супругу из заробљеништва. Зна се да је тамо откупио један рукопис од извесног Алексија Сфранциса.

[43] Kleinchroniken I, 647.

[44] Ibid., 647. У PLP no. 14691 погрешно је наведено да је сахрањена у Манстиру Св. Јована Продрома у Селимврији.

[45] Kleinchroniken I, 649. То је по свој прилици био исти манастир који је у овом граду подигао велики дукс Алексије Апокавк. Индикативно је и то што је 1462/3. године сва покретна имовина манастира „великог дукса" у Селимврији пренета у Св. Продрома у Петри у Цариграду, исте године кад је манастир дат мајци Махмуд паше Анђеловића, cf. *P. Magdalino*, Byzantine Churches of Selymbria, DOP 32 (1978) 309–318, нарочито 314, n. 44, и 315.

[46] *S. Lampros*, Ἀντώνιος Πυρόπουλος, ΝΕ 10 (1913) 127.

[47] PLP no. 192. Cf. *Ch. Patrineles*, Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνην Μηδείας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του, Athene 1966, 15; *В. Мошин*, Ракописи на Народниот музеј во Охрид, Зборник на трудови, посебно издание, Охрид 1961, 211 (у даљем тексту: *Мошин*, Ракописи).

једног болничара Краљевог ксенона, извесног господина архонта Теодора Ласкариса[48] (τοῦ κυροῦ ἄρχοντος Λάσκαρι τοῦ νοσοκόμου).[49]

Недавно се покушало са убикацијом остатака овог цариградског манастира, те је Касим Агина џамија, у којој су пронађена четири аркосолијума из византијског доба, предложена као остатак манастирске куле звоника, док је Одалар џамија идентификована као католикон манастира.[50]

Поставља се, међутим, питање какав је био положај Манастира Св. Продрома у Петри. На основу оног што је о њему познато, не би се рекло да је био царска задужбина. Са друге стране, извори недвосмислено сведоче о везаности породице Ласкарис Леонтарис за манастир. Међутим, из свега изложеног закључује се и да је Манојло II Палеолог био нарочито везан за Св. Продром у Петри. Прилог који су он и његова супруга дали манастиру, везаном и за српску историју, за покој душе царевог таста, проистиче из једног приватног мотива. То, међутим, што је цар поседовао кључеве ризнице манастира није ни за чуђење нити је новина. Документ из октобра 1397. године[51] са инвентаром ризнице Цркве Св. Софије саопштава нам да су се пред патријархом Матејем I тада окупили црквени архонти, али и архонти синклита, Алексије Цамплакон Каваларије, Андроник Филантропин и Апокавх Мелисин, несумњиво по царевом налогу, како би прегледали њен садржај.[52] Разлог томе овај документ нам не открива, али је добро познато да су византијски цареви, у тренуцима када се државна благајна налазила у лошем стању, прибегавали коришћењу црквених блага. Стога се чини логичним да је Манојло II контролисао ризницу Манастира Св. Продрома у Петри, као, очигледно, једног од најбогатијих цариградских манастира у XV веку.

Манастир Христа Филантропа (ἀνδρῴας μονῆς τοῦ Φιλανθρώπου / τῆς μονῆς τοῦ Φιλανθρώπου)[53] био је, уз манастир Богородице Кехаритомени, задужбина Алексија I Комнина и Ирине Дука.[54] Царица је за оба манастира саставила и типике, од којих је типик манастира Христа Филантропа изгу-

---

48 PLP no. 14530.

49 *Мошин*, Ракописи, 211; *Живојиновић*, Болница, 114, нап. 58.

50 *Asutay–Effenberger*, Kloster des Prodromos, 299–325.

51 Издавачи овог документа, Франц Миклошић и Јозеф Милер, грешком су датовали овај документ у 1396. годину, MM II, 566.

52 MM II, 566–570; *Darrouzès*, Regestes no. 3062.

53 *P. Gautier*, Le typikon de la Théotokos Kécharitômènè, REB 43 (1985) 133, 139 (у даљем тексту: *Gautier*, Théotokos Kécharitômènè); BMFD 705, 707.

54 Ирина Дука и њена ћерка Ана Комнина повући ће се у овај манастир и ту упокојити, прва 1123. или 1133, а друга 1153/4. године, BMFD, 649. *J. Pargoire*, Les monastères doubles chez les Byzantins, EO 9 (1906) 21–25 био је мишљења да ови манастири нису били тзв. дупли манастири, тј. монашке заједнице монаха и монахиња, међусобно одвојене, али под управом једне личности, што је била појава која се, и поред тога што је током историје осуђивана, непрестано наново јављала у Византији, јер су ова два манастира била две заједнице, потпуно одвојене, које су се налазиле на истом поседу. Cf. *R. Trone*, A Constantinopolitan Double Monastery of the XIV Century: The Philanthropic Savior, Byzantine Studies/Études byzantines 10 (1983) 81 (у даљем тексту: *Trone*, Constantinopolitan Double Monastery).

бљен.[55] Без обзира на то, он се убраја у неколицину престоничких реформских манастира, пошто је његов типик био утемељен на типику манастира Богородице Евергетиде, а касније је и сам послужио као основа за типике неколико манастира, пре свега Св. Мамаса (1158).[56] Сматра се да је Филантроп подигнут пре 1107. године. Ова два манастира била су одвојена само једним зидом[57] и налазила су се у северозападном делу Цариграда, у тзв. Девтерону.[58] Манастир Христа Филантропа, у којем је сахрањен Алексије I Комнин, колико се за сада зна, извори више не помињу. Једино је још у патријаршијском регистру забележено да је 24. јануара 1399. године обављено једно венчање у цркви τῆς Κεχαριτωμένης.[59] Нема начина да будемо сигурни је ли у питању манастир Ирине Дука или црква са истом посветом, као ни да утврдимо где се она налазила.

Извори, међутим, бележе да је Ирина Хумнина, ћерка Нићифора Хумна, 1307. године основала дупли Манастир Христа Филантропа Спаситеља (τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ Φιλανθρώπου Σωτῆρος Χριστοῦ),[60] у који се, после смрти мужа, деспота Јована Палеолога, сина цара Андроника II и Ирине од Монферата, и повукла као монахиња Евлогија.[61] На почетку извода из манастирског типика, јединог његовог сачуваног дела, читамо да су његови ктитори деспотица Ирина Ласкарина Палеологина и њени родитељи, који су манастир обновили из темеља.[62] Ирина–Евлогија се налазила на челу овог манастира готово пола века. Играла је значајну улогу и у исихастичком сукобу који је потресао византијски свет у то доба, налазећи се на челу опозиције исихазму, владајућој доктрини за време Јована VI Кантакузина.[63] Сам Нићифор Хумн

[55] За типик Кехаритомени cf. *Gautier*, Théotokos Kécharitôménè, 5–165; BMFD, 649–724. Занимљиво је да типик Кехаритомени преноси ктиторска права са Ирине Дука на њену ћерку Ану, а после њене смрти, на Анину ћерку, Ирину Дукену, BMFD, 705.

[56] BMFD, 89, 649, 861.

[57] *Gautier*, Théotokos Kécharitôménè, 115; BMFD, 698–699.

[58] *Gautier*, Théotokos Kécharitôménè, 147; BMFD, 710. За локализацију cf. *Janin*, Églises, 540–541; *Majeska*, Russian Travelers, 298; BMFD, 649.

[59] MM II, 299.

[60] *Ph. Meyer*, Bruchstücke zweier typika ktetorika, BZ 4 (1895) 48 (у даљем тексту: *Meyer*, Bruchstücke); BMFD, 1386,1387; *Trone*, Constantinopolitan Double Monastery, 81, 85, 86.

[61] Да је у питању Ирина Хумнина установио је *V. Laurent*, Une princesse byzantine au cloître. Irène-Eulogie Choumnos Paléologine, fondatrice du couvent des femmes *tou Philanthropou Soteros*, EO 29 (1930), 29–60 (у даљем тексту: *Laurent*, Une princesse byzantine, 59).

[62] „τῆς ἐκ βάθρων ἀνακαινισθείσης παρά τε τῆς εὐσεβοῦς βασιλίσσης εἰρήνης λασκαρίνης τῆς παλαιολογίνης καὶ τῶν ταύτης γονέων", *Meyer*, Bruchstücke, 48.

[63] *Laurent*, Une princesse byzantine, 59–60; *A. Hero*, Irene-Eulogia Choumnaina Palaiologina, Abbess of the Convent of Philanthropos Soter in Constantinople, BF 9 (1985) 119–47; *eadem*, A Woman's Quest for Spiritual Guidance: The Correspondence of Princess Irene-Eulogia Choumnaina Palaiologina, Brookline, Massachusets 1986, 26–101; *eadem*, Theoleptos of Philadelphia (ca. 1250–1322): From Solitary to Activist, Twilight of Byzantium: Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire, edd. *S. Ćurčić*, *D. Mouriki*, Princeton 1991, 27–38; *eadem*, The Life and Letters of Theoleptos of Philadelphia, Brookline Massachusets 1994.

повукао се, вероватно 1326. године,[64] у мушки Манастир Христа Филантропа где се и замонашио, а нешто касније исто је учинила и његова супруга.[65] Нићифор је, као монах Натанијел, умро у мушком манастиру 1327,[66] а његова жена у женском Манастиру Христа Филантропа наредне године. Сама Ирина–Евлогија упокојила се око 1355. године.[67] Манастир је, верује се, једино на основу обавештења које нам дају руски ходочасници, практично био уграђен у део Теодосијевих бедема уз море, на крајњем истоку Цариграда, на месту старијег манастирског комплекса о којем се ништа не зна. Стефан из Новгорода половином XIV века бележи да се изнад зида који гледа ка мору, у близини Манганског манастира, налази Црква Стојећег Христа,[68] где долазе многи болесни ради исцељења и где се налазе мошти Св. Аверкија.[69] Игњатије из Смоленска крајем XIV века такође помиње Цркву Св. Спаса, у којој се налазе чудотворна Христова икона и мошти Св. Аверкија.[70] Из истог периода је и један анонимни опис који нас обавештава да се иза Мангане, на месту где се Спаситељ указао на зидинама, налази Црква Св. Спаса, која гледа на море. У цркви се налазе мошти Св. Аверкија, а испод ње је света чудотворна вода у каменој цистерни смештеној између зидина и мора.[71] Ђакон Александар, такође крајем XIV века, сведочи да се иза Манганског манастира налазила Црква Св. Спаса, у којој су се налазиле мошти Св. Аверкија, као и чудотворна вода.[72] Коначно, једино ђакон Зосима око 1420. године саопштава да се поред Св. Софије налази женски Манастир Христа Филантропа.[73] Остаци цистерне и различитих манастирских грађевина и даље су видљиви.[74]

Дакле, према подацима из извора, и према мишљењу Жанена, који је, чини се, једини јасно изнео свој став, у Цариграду су постојала три манастира посвећена Христу Филантропу. Први је онај који су подигли Ирина Дука и Алексије I Комнин и који се налазио на северу града, у четврти Девтерон, а о којем немамо података после XII века, а друга два, женски и мушки, налазила

64 *V. Laurent*, Une fondation monastique de Nicéphore Choumnos. Ἡ ἐν ΚΠ μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς Γοργοεπηκόου, REB 12 (1954) 43 (у даљем тексту: *Laurent*, Une fondation monastique).

65 *J. Boissonade*, Anecdota graeca I, Paris 1829, 287 (repr. Hildesheim 1962); *Laurent*, Une fondation monastique, 42; BMFD, 1383; cf. *Trone*, Constantinopolitan Double Monastery, 87.

66 *S. Lampros*, Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή, ΝΕ 7 (1910) 139, no. 48.

67 BMFD, 1383.

68 *Majeska*, Russian Travelers, 373 верује да је грчки назив имена цркве вероватно био Πεφανερωμένος, пошто један такав манастир у истој области, близу Мангане, помиње Георгије Схоларије (Œuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios, edd. *L Petit*, *H. A Siderid̀es*, *M. Jugie*, I, Paris 1928, 428).

69 *Majeska*, Russian Travelers, 37.

70 Ibid., 97.

71 Ibid., 141.

72 Ibid., 161.

73 „Христос Мнлостивыи" *Majeska*, Russian Travelers, 183.

74 *V. Kidonopoulos*, Bauten in Konstantinopel 1204–1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten, Wiesbaden 1994, 33–36; BMFD, 1384.

су се у старом историјском делу града, недалеко од Св. Софије.[75] Сматра се, међутим, да је типик манастира који је основала Ирина Хумнина, а који је само делимично сачуван, заправо прерада типика Манастира Богородице Кехаритомени Ирине Дука, али будући да је она саставила и типик Манастира Христа Филантропа, могуће је да је то прерада овог, иначе, изгубљеног типика.[76]

У изворима се још неколико пута помиње један Манастир Христа Филантропа. У синодалном документу из децембра 1399. године забележено је да је царев οἰκεῖος Алексије Цамплакон Каваларије тврдио да је Раул Асан захтевао своја ктиторска права (κτιτορικὰ δίκαια) над цариградским манастиром Христа Филантропа (θείαν μονὴν τὴν εἰς ὄνομα τιμωμένην τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἐπικεκλημένην τοῦ Φιλανθρώπου/ σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Φιλανθρώπου), чему се успротивио тадашњи хартофилакс Јован Оловол, и сам истичући извесна права (τινα δικαιώματα προκομίζοντος), тврдњом да је, на основу постојећег документа о продаји (πρατήριον γράμμα) изесног поседа имао право на заједничко власништво (πλησιασμοῦ δίκαιον) и покојни Хаварон.[77] Међутим, извесни покојни Филантропин, који је такође имао ктиторска права над манастиром (κτιτορικὰ δίκαια), тврдио је да није купио имање од Хаварона, него да га је овај поклонио за спас душе. Како Цамплакон није знао да ли је имао права на овај посед на основу права заједничке имовине (περὶ τοῦ πλησιασμοῦ λόγον), те будући да је у питању био поклон, а не продаја, а с обзиром на то да је од овог чина прошло 36 година, обратио се патријаршијском суду. Патријарх је проценио да, пошто су и Хаварон и Филантропин покојни, нема никога ко би могао да посведочи у Цамплаконову корист. Манастир Христа Филантропа стога неће бити узнемираван.[78]

Из ове одлуке сазнајемо да је неколико личности имало извесна права на Манастир Христа Филантропа. То је очигледно био случај и са Јованом Оловолом, потоњим епископом Готије, за кога знамо да је сахрањен у Манастиру Христа Филантропа (ἐν τῇ μονῇ τοῦ φιλανθρώπου χριστοῦ).[79]

Ова одлука нам, међутим, саопштава да су припадници две аристократске породице, Филантропина и Асана, имали ктиторска права на манастир. У питању су били Раул Асан и извесни Филантропин, у документу назначен као покојни. О Раулу Асану ништа друго не знамо, јер се помиње само у овој си-

[75] *Janin*, Églises, 541–543. Аутор прави омашку када каже и да се синодална одлука из јула 1400. године односи на манастир Христа Филантропа, пошто су у питању збивања и манастири и цркве у Солуну, cf. MM II, 525–527. Исто тако, не чини се да је κάθισμα Христа Филантропа, звана Филантропинова (καθίσματι τοῦ φιλανθρώπου Χριστοῦ καὶ ἐπικεκλημένῳ τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ), која се помиње у синодалном документу из октобра 1400. године, манастир Христа Филантропа о којем је реч, јер сам термин сугерише да је у питању мања заједница од неколико монаха и, по свој прилици, мања црква (MM II 443–444).

[76] BMFD, 1384.

[77] PLP no. 30330.

[78] MM II 324–325; *Darrouzès*, Regestes, no. 3087.

[79] Patrologiae cursus completus, series graecolatina, ed. *J. P. Migne*, Paris 1857–1866, CLX, 100.

нодалној одлуци.[80] Што се тиче Филантропина, о њему не знамо ништа сигурно. Документ нам саопштава да је умро између 1363. и 1399. године. На основу онога што знамо о члановима породице Филантропин, могао би, евентуално, да одговара тројици личности које се помињу у изворима у овом периоду. Најпре, један Герасим Филантропин помиње се, као антипаламит, средином XIV века.[81] Један Георгије Филантропин потписао је 1393. године једну повељу Серске митрополије.[82] Могао би, међутим, да буде у питању и Георгије Дука Филантропин.[83] Он је, нешто пре августа 1346. године, као велики хетеријарх и кефалија Лемноса, потписао документ, као царев δοῦλος, којим Манастиру Великој Лаври враћа неке поседе на острву.[84] Чини се да би Георгије Дука Филантропин највише одговарао покојном Филантропину поменутом у синодалном документу. Можда је његов унук био истоимени Георгије Дука Филантропин,[85] каснији месазон, сенатор и зет Исакија Асана. Исакије Асан је, као што ћемо видети, заједно са својом унуком, Филантропиновом ћерком, био сахрањен у манастиру Христа Филантропа. Ова идентификација чини се још извеснијом кад се узме у обзир све оно што знамо о Алексију Цамплакону Кавалариjу, такође поменутом у овом документу.[86] Овај истакнути аристократа најпре се у изворима помиње као царев δοῦλος (1370–1376),[87] потом као οἰκεῖος (1382–1409),[88] те као сенатор (1397, 1409).[89] Оно што знамо о његовој биографији сугерише да је, хронолошки, могуће да је Филантропин поменут у синодалној одлуци Георгије Дука Филантропин, с обзиром на то да су, бар делимично, били савременици.

Белешка на једном рукопису нам саопштава да је потоњи цариградски патријарх Јосиф II обновио Манастир Христа Филантропа (ἀνεκαίνισε δὲ τὸν

---

[80] *S. Fassoulakis*, The Byzantine Family of Raoul–Ral(l)es, Athens 1973, 75.

[81] *G. Mercati*, Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della litteratura bizantina del secolo XIV (Studi e Testi 90), Vatican 1937, 223; PLP no. 29755.

[82] Actes de Esphigménou, ed. *J. Lefort* (Archives de l'Athos VI), Paris 1973,173, 177; PLP no. 29756.

[83] PLP no. 29759.

[84] Actes de Lavra III, edd. *P. Lemerle*, *A. Guillou*, *N. Svoronos*, *D. Papachryssanthou* (Archives de l'Athos V), Paris 1979, 32; *N. Oikonomides*, A collection of dated Byzantine lead seals, Washington D.C. 1986, no. 149.

[85] Уп. даље излагање.

[86] PLP no. 27749.

[87] *G. I. Theocharides*, Οἱ Τζαμπλάκωνες, Μακεδονικά 5 (1963) 141–147, 150–153; *C. Pavlikianov*, The medieval aristocracy on Mount Athos. The philological and documentary evidence for the activity of Byzantine, Georgian and Slav aristocrats and eminent churchmen in the monasteries of Mount Athos from the 10th to the 15th century, Sofia 2001, 142–143.

[88] *Dölger*, Regesten, no. 3177; MM II 56–59; *Darrouzès*, Regestes, no. 2791; *H. Hunger*, Zu den restlichen inedita des Konstantinopler Patriarchatsregisters im Cod. Vindob. Hist. Gr. 48, REB 24 (1966) 65–66; *Darrouzès*, Regestes, no. 3256.

[89] MM II 566–570; *Darrouzès*, Regestes, no. 3062; *Laurent*, Trisépiskopat, 134, 162, 53, 57; *Darrouzès*, Regestes, no. 3284.

Φιλάνθρωπον ἐντὸς τοῦ Βυζαντίου).[90] Белешка нас обавештава и да је патријарх био ванбрачни син бугарског цара Шишмана.[91] На основу овог податка, али и неких других, В. Лоран је веровао да је Јосиф II био син бугарског цара Јована Шишмана и извесне Филантропине.[92] Патријархову везаност за Филантропине потврђује још један текст. Наиме, у књизи рачуна доминиканског Манастира Св. Марија Новела у Фиренци забележено је да је 16. августа 1439. године Георгије Филантропин, *magnificum militem et baronem imperii constantinopolitani*, дао прилог од 50 дуката како би се једном годишње служила миса о годишњици смрти цариградског патријарха Јосифа II, који је, као што је познато, умро током унионистичког сабора у Ферари–Фиренци.[93]

Рекло би се да је манастир Ирине Хумнине Манастир Христа Филантропа Спаситеља, који помињу и синодална одлука и остали извори XV века. Јер, и у патријаршијској одлуци и у сачуваном сегменту типика Ирине Хумнине име манастира садржи и епитет Σωτήρ,[94] док са мушким манастиром Алексија I Комнина то није случај.[95] Можда је управо овај епитет, наведен у типику Ирине Хумнине, додат имену манастира који је обновила, како би се разликовао од манастира Христа Филантропа из доба Комнина. Сходно томе, будући да је Јован Оловол имао ктиторска права на овај манастир, те да знамо да је сахрањен у њему, онда се и белешка која нас о томе обавештава, а која не садржи епитет „Спаситељ", односи на манастир Ирине Хумнине. Исто тако, биће да је Јосиф II обновио манастир Ирине Хумнине, пошто је био у сродству са родом Филантропина.

Осим помињане синодалне одлуке, још један текст сведочи да су на Манастир Христа Филантропа Спаситеља имале ктиторска права породице Филантропина и Асана. То је епитаф који је за гроб Исакија Асана и његове унуке у манастиру Христа Филантропа (ἐν τῇ μονῇ τοῦ Φιλανθρώπου) саставио Јован Евгеник:

„Најбољи, ти који ми представе тела
и љупкост која из њих исијава
и лепоту неподражљиву вешто приказујеш,
немој ни врлине душе да отписујеш!
А зашто не обавештаваш ни о узвишеној благородности
и царском сродству и моћи

[90] *V. Laurent*, Mélanges I. Les origines princières du patriarche de Constantinople Joseph II (†1439), REB 13 (1955) 134 n. 1 (у даљем тексту: *Laurent*, Origines), 134 n. 1, међутим, веровао је да је патријарх Јосиф II обновио манастир Ирине Дука, тј. да се царичин манастир налазио на месту Манастира Христа Филантропа Спаситеља Ирине Хумнине.

[91] Cod. Laurent, plut., LIX, cod. 13, fol. 171 r; наведено према *Laurent*, Origines, 132.

[92] Ibid., 134.

[93] *St. Orlandi*, Necrologio di S. Maria Novella, II, Firenze 1955, 253, no. 11, цитирано према *V. Laurent*, Un agent efficace de l'unité de l'église à Florence, REB 17 (1959) 190 (у даљем тексту: *Laurent*, Un agent).

[94] *Meyer*, Bruchstücke, 48; BMFD, 1386, 1387; MM II 324–325; *Darrouzès*, Regestes, no. 3087.

[95] *Gautier*, Théotokos Kécharitôménè, 133, 139; BMFD, 705, 707.

и сјајних достојанстава наградама?
Препушташ ли речи да то искаже
(добро при том чинећи и мислећи разумно)?
Ми ћемо рећи оно о чему ти, сликајући, ћутиш.
Никао си као племенитог рода изданак
и царских крви грана,
звани Исакије, од рода Асана.
Одгојен племенито у царским одајама,
брзо је напредовао, стигао до највеће славе,
мењајући службе, у свакој изванредан,
праведан, оштар, спретан, великодушан,
умерен, искрен, разуман, скроман,
отворен, слободоуман, љубазан, милостив,
статуа састављена од свих врлина.
На крају светле славе епарховања
у великом тада управљајући граду,
старцу на прагу напуштања живота,
монаси су постризали косу.
А опет, поред овог ваљаног, ова кћер
љубљене кћери кћер налази се,
блиставе жене од мужа најславнијег
Филантропина великог као оца,
оног истог ако би неко стаменим стубом рода назвао,
светлом звездом, која, авај, урања у море,
не би било омашке у таквим речима.
Ова млада по узрасту, вођена
насупрот невестине собе и брачних одаја
настанила је овде овај тешки камен.
Сигурно је сада одлетела ка небеским становима,
неумрљана, чиста се уздигла од мрља живота.
Стога, за утеху од патње
потомци са дедом заједно сведоче (συνιστοροῦσιν)
и овим стиховима придодају."[96]

Исакије Асан,[97] цариградски аристократа, био је и високи достојанственик Царства Ромеја. Извори га помињу као τὸν περιπόθητον θεῖον Јована VII, дефенсора,[98] те посланика у служби Манојла II Палеолога.[99] Умро је после 1429. године.[100] Из стихова Јована Евгеника сазнајемо и да је одгојен на царском двору,[101] да је обављао различите државне службе, да је већ у зрелој до-

[96] ПП I, 211–212.

[97] PLP no. 1493.

[98] MM II 333; *Darrouzès*, Regestes, no. 3093. *T. Kiousopoulou*, Βασιλεύς ή οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση, Athens 2007, 131 бележи да је Исакије Асан био и кефалија Лемноса, не наводећи извор.

[99] Sfranze, Cronaca, 14, 16, 46.

[100] Ibid., 46.

[101] С обзиром на то да је био θεῖος Јована VII, могуће је да је био сродник цареве мајке, бугарске принцезе Марије Кераце.

би постао цариградски епарх те да се на крају ове славне службе замонашио у Манастиру Христа Филантропа. Као и Димитрије Ласкарис Леонтарис у Манастиру Св. Продрома у Петри, и Исакије Асан био је представљен на ктиторском портрету у манастиру у којем је, заједно са својом унуком, сахрањен. Рекло би се, бар према Евгениковим стиховима, да је то био случај и са његовим унуцима, који су, прослављајући свог претка и своју породицу, наручили овај епитаф.

Његов зет, кога помињу стихови, био је Георгије Дука Филантропин,[102] сенатор, месазон и царски посланик. Као присталица уније Цркава био је и члан византијске делегације на сабору у Ферари–Фиренци, где је, како је поменуто, Манастиру Св. Марија Новела дао прилог за годишњи помен душе патријарха Јосифа II. Зна се, иначе, да је био веома богат. Када је, као члан византијске делегације, приспео у Италију, депоновао је Млечанину Франћеску Венериу новац, накит и друге драгоцености у вредности од 3 хиљаде дуката.[103] Он је у два наврата, најпре 1429, а потом 1446. године, путовао у Србију, где је крунисао најпре Ђурђа, а потом и Лазара Бранковића, деспотским венцем.[104] Верује се да је умро 1452. године или нешто раније. Осим рано преминуле ћерке, о којој говоре Евгеникови стихови, имао је и сина Манојла Филантропина, који је погинуо 29. маја 1453. године. Манојлова жена и три сина допали су турског заробљеништва. Његов шурак, Манојло Грагин Палеолог, који је избегао у Италију после пада Цариграда, у жељи да откупи своје рођаке, обратио се 1457. године папи Каликсту III са молбом да му се поменута средства, која је Георгије Филантропин заложио 1439. године, дају на располагање.[105]

Везаност цариградских аристократа за градске манастире и цркве била је тековина читаве епохе Палеолога и она се наставила до пред сам пад Цариграда, како то сведоче и два примера о којима је било речи. На даљим истраживањима је да најпре у расположивим изворима, који извештавају и о неким другим случајевима, препознају још таквих примера, расветле њихову природу, као и карактер и обим евентуалних градитељских подухвата.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ — LIST OF REFERENCES

Извори — Primary sources

Actes de Esphigménou, ed. *J. Lefort* (Archives de l'Athos VI), Paris 1973.

Actes de Lavra III, edd. *P. Lemerle*, *A. Guillou*, *N. Svoronos*, *D. Papachryssanthou* (Archives de l'Athos V), Paris 1979.

102 PLP no. 29760.

103 *Laurent*, Un agent, 194–195.

104 Sfrance, Cronaca, 98; Ducas, 259.

105 *Laurent*, Un agent, 194–195; *N. Necipoğlu*, Byzantium between the Ottomans and the Latins. Politics and Society in the Late Empire, Cambridge 2009, 214 и n. 118.

Balfour D., Politico-historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429). Critical Greek Text with Introduction and Commentary, Wien 1979.

Boissonade J., Anecdota graeca I, Paris 1829 (repr. Hildesheim 1962).

Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, edd. *J. Thomas*, *A. Constantinides Hero*, *G. Constable*, Washington D.C. 2000.

Chryssochoides K., Ἀνέκδοτη μονῳδία στὸν "οἰκεῖον" τοῦ αὐτοκράτορα Γεώργιο Καντακουζηνό, Σύμμεικτα 5 (1983) 361–372. [*Chryssochoides K.*, Anekdotē monōdia ston "oikeion" tou autokratora Geōrgio Kantakouzēno, Symmeikta 5 (1983) 361–372].

Clavijo. Embassy to Tamerlane 1403–1406, trans. *G. Le Strange*, London 1928.

Darrouzès J., Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, vol. I, Les actes des patriarches, fasc. VI, Les regestes de 1377 à 1410, Paris 1979.

Die byzantinischen Kleinchroniken I, ed. *P. Schreiner*, Wien 1975.

Dölger F., Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453, 5. Teil — Regesten von 1341–1453, München, Berlin 1965.

Ducas, Historia Turco–Byzantina (1341–1462), ed. *V. Grecu*, Bucharest 1958.

Gautier P., Le typikon de la Théotokos Kécharitômélnè, Revue des études byzantines 43 (1985) 5–165.

Giorgio Sfranze, Cronaca, a cura di *R. Maisano*, Roma 1990.

Hunger H., Zu den restlichen inedita des Konstantinopler Patriarchatsregisters im Cod. Vindob. Hist. Gr. 48, Revue des études byzantines 24 (1966) 58–68.

Johannes Chortasmenos (ca. 1370-ca. 1436/37). Briefe, Gedichte und Kleine Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text, ed. *H. Hunger*, Wien 1969.

Jorga N., Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle I, Paris 1899.

Lopez Estrada F., Embajada a Tamorlan. Estudio y edicion de un manuscrito del siglo XV, Madrid 1943 (репринт: Мадрид 1999).

Majeska G. P., Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Century, Washington 1984.

Mercati G., Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della litteratura bizantina del secolo XIV (Studi e Testi 90), Vatican 1937.

Meyer Ph., Bruchstücke zweier typika ktetorika, Byzantinische Zeitschrift 4 (1895) 45–58.

Miklosich F., *Müller J.*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana II, Vindobonae 1862.

Œuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios, edd. *L Petit*, *H. A Sideridès*, *M. Jugie*, I, Paris 1928.

Oikonomides N., A collection of dated Byzantine lead seals, Washington D.C. 1986.

Orlandi St., Necrologio di S. Maria Novella, II, Firenze 1955.

Παλαιολόγεια καί Πελοποννησιακά, I, ed. *Sp. Lampros*, Athena 1912. [Palaiologeia kai Peloponnēsiaka, I, ed. *Sp. Lampros*, Athena 1912].

Patrineles Ch., Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνην Μηδείας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του, Athenai 1966. [*Patrineles Ch.*, Ho Theodōros Agallianos tautizomenos pros ton Theophanēn Mēdeias kai hoi anekdotoi logoi tou, Athenai 1966].

Patrologiae cursus completus, series graecolatina, ed. *J. P. Migne*, Paris 1857–1866.

Pseudo-Kodinos. Traité des offices, ed. *J. Verpeaux*, Paris 1966.

Мошин В., Ракописи на Народниот музеј во Охрид, Зборник на трудови, посебно издание, Охрид 1961. [*Mošin V.*, Rakopisi na Narodniot muzej vo Ohrid, Zbornik na trudovi, posebno izdanie, Ohrid 1961].

Литература — Secondary works

Asutay-Effenberger N., Das Kloster des Ioannes Prodromos τῆς Πέτρας in Konstantinopel und seine Beziehung zur Odalar und Kasım Ăga Camii, Millennium 5 (2008) 299–325.

Belting H., *Mango C.*, *Mouriki D.*, The Mosaics and Frescoes of Saint Mary Pammakaristos (Fethiye camii) at Istanbul, Washington D.C. 1978.

Bréhier L., La civilization byzantine, Paris 1970.

Brooks S. T., Commemoration of the Dead: Late Byzantine Tomb Decoration (mid-thirteenth to mid-fifteenth centuries), Ann Arbor 2003.

Cataldi Palau A., Legature constantinopolitane del monastero di Prodromo Petra tra i manoscritti di Giovanni di Ragusa (1443), Codices manuscripti, Zeitschrift für Handschriftenkunde 37/38 (2001) 11–50.

Drandakes N. B., Ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ ναΐσκου τοῦ Μυστρᾶ, Ἐπετηρὶς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 28 (1958) 362–366. [*Drandakes N. B.*, He ktitorikē epigraphē naiskou tou Mystra, Epetēris Hetaireias Byzantinōn Spoudōn 28 (1958) 362–366].

Fassoulakis S., The Byzantine Family of Raoul-Ral(l)es, Athens 1973.

Hero A., A Woman's Quest for Spiritual Guidance: The Correspondence of Princess Irene Eulogia Choumnaina Palaiologina, Brookline, Massachusets 1986, 26–101.

Hero A., Irene-Eulogia Choumnaina Palaiologina, Abbess of the Convent of Philanthropos Soter in Constantinople, BF 9 (1985) 119–47.

Hero A., The Life and Letters of Theoleptos of Philadelphia, Brookline Massachusets 1994.

Hero A., Theoleptos of Philadelphia (ca. 1250–1322): From Solitary to Activist, Twilight of Byzantium: Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire, edd. *S. Ćurčić*, *D. Mouriki*, Princeton 1991, 27–38.

Janin R., La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin, I, tome III: Les églises et les monastères, Paris 1969².

Kidonopoulos V., Bauten in Konstantinopel 1204–1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sakralbauten, Wiesbaden 1994.

Kiousopoulou T., Βασιλεύς ή οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση, Athens 2007. [*Kiousopoulou T.*, Basileus e oikonomos. Politikē exousia kai ideologia prin tēn Alōsē, Athens 2007].

Kyritses D., The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries, Unpublished PhD Thesis, Harvard 1997.

Lampros S., Ἀντώνιος Πυρόπουλος, Νέος Ἑλληνομνήμων 10 (1913) 127–134. [*Lampros S.*, Antōnios Pyropoulos, Neos Hellēnomnēmōn 10 (1913) 127–134].

Lampros S., Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή, Νέος Ἑλληνομνήμων 7 (1910) 113–278. [*Lampros S.*, Enthymēseōn ētoi chronikōn sēmeiōmatōn syllogē, Neos Hellēnomnēmōn 7 (1910) 113–278].

Laurent V., Le trisépiscopat du Patriarche Matthieu Ier (1397–1410). Un grand procès canonique à Byzance au début du XVe siècle, Revue des études byzantines Revue des études byzantines 30 (1972) 5–166.

Laurent V., Mélanges I. Les origines princières du patriarche de Constantinople Joseph II (†1439), Revue des études byzantines 13 (1955) 131–134.

Laurent V., Un agent efficace de l'unité de l'église à Florence, Revue des études byzantines 17 (1959) 190–195.

Laurent V., Une fondation monastique de Nicéphore Choumnos. Ἡ ἐν ΚΠ μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς Γοργοεπηκόου, Revue des études byzantines 12 (1954) 32–44.

Laurent V., Une princesse byzantine au cloître. Irène-Eulogie Choumnos Paléologine, fondatrice du couvent des femmes *tou Philanthropou Soteros*, Echo d'Orient 29 (1930), 29–60.

Macridy T., The Monastery of Lips and the Burials of the Palaeologi, Dumbarton Oaks Papers 18 (1964) 253–278.

Magdalino P., Byzantine Churches of Selymbria, Dumbarton Oaks Papers 32 (1978) 309–318.

Malamut E., Le monastère Saint Jean-Prodrome de Pétra de Constantinople, Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident, ed. *M. Kaplan*, Paris, 2001.

Melvani N., Renforcement du lignage et alliances familiales: le témoignage des monuments funéraires, Stratégies familiales dans le monde gréco–latin des XIIIe–XVe siècles, Actes de la journée d'études de Rouen, 12. mai 2007, ed. *G. Grivaud*, 5–6, 24–25 (у штампи).

Necipoğlu N., Byzantium between the Ottomans and the Latins. Politics and Society in the Late Empire, Cambridge 2009.

Ousterhout R. G., The architecture of Kariye Camii in Istanbul, Washington D.C. 1987.

Pargoire J., Les monastères doubles chez les Byzantins, Echo d'Orient 9 (1906) 21–25.

Pavlikianov C., The medieval aristocracy on Mount Athos. The philological and documentary evidence for the activity of Byzantine, Georgian and Slav aristocrats and eminent churchmen in the monasteries of Mount Athos from the 10th to the 15th century, Sofia 2001.

Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Wien 1976 sq.

Talbot A.-M., Empress Theodora Palaiologina, Wife of Michael VIII, Dumbarton Oaks Papers 46 (1992), 295–303.

The Kariye Camii Reconsidered, edd. *H. A. Klein*, *R. G. Ousterhout*, *B. Pitarakis*, Istanbul 2011.

The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. I–III, New York, London 1991.

Theocharides G. I., Οἱ Τζαμπλάκωνες, Μακεδονικά 5 (1963) 125–183. [*Theocharides G. I.*, Hoi Tzamplakōnes, Makedonika 5 (1963) 125–183].

Thomas J. P., Private religious foundations in Byzantine Empire, Washington D.C. 1987.

Trone R., A Constantinopolitan Double Monastery of the XIV Century: The Philanthropic Savior, Byzantine Studies/Études byzantines 10 (1983) 81–87.

Turco G., La "Diatheke" del fondatore del monastero di S. Giovanni Prodromo in Petra e l'Ambr. E. 9 Sup., Rassegna di scienze storiche, linguistiche e filologiche 75 (2001) 327–380.

Underwood P. A., The Kariye Djami, Princeton 1975.

Volk O., Die byzantinischen Klosterbibliotheken von Konstantinopel, Thessaloniki und Kleinasien, München 1954 (необјављена докторска дисертација).

Живојиновић М., Аделфати у Византији и средњовековној Србији, Зборник радова Византолошког института 11 (1968) 241–270. [*Živojinović M.*, Adelfati u Vizantiji i srednjovekovnoj Srbiji, Zbornik radova Vizantološkog instituta 11 (1968) 241–270].

Живојиновић М., Болница краља Милутина у Цариграду, Зборник радова Византолошког института 16 (1975) 105–117. [*Živojinović M.*, Bolnica kralja Milutina u Carigradu, Zbornik radova Vizantološkog instituta 16 (1975) 105–117].

Радојичић Ђ. Сп., Листина манастир Петре од октобра 1395. године, као извор за хронологију битке на Ровинама, Богословље 4 (1939) 297–300. [*Radojičić Đ. Sp.*, Listina manastir Petre od oktobra 1395. godine, kao izvor za hronologiju bitke na Rovinama, Bogoslovlje 4 (1939) 297–300].

Ферјанчић Б., Византинци у Србији прве половине XV века, Зборник радова Византолошког института 26 (1987) 173–215. [*Ferjančić B.*, Vizantinci u Srbiji prve polovine XV veka, Zbornik radova Vizantološkog instituta 26 (1987) 173–215].

Maja Nikolić
(Faculty of Philosophy, Belgrade)

Η ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΔΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΟΝΤΩΝ ΠΡΟΜΗΘΕΙΑ – BYZANTINE 15TH CENTURY ARCHONTES AND RELIGIOUS ENDOWMENTS. TWO EXAMPLES

Throughout the entire Palaiologan epoch, Byzantine aristocrats renewed monasteries and church buildings, or added chapels, narthexes or other annexes to those that already existed. They also granted them generous donations in money or possessions and, in this way, acquired ktetorial rights. Their link with religious endowments primarily had an eschatological nature and was in harmony with divine laws and they functioned as the instrument of God's will. This, at least, is suggested in a passing comment by Georgios Sphrantzes, who, in writing about his godmother Thomaida, a renowned Constantinopolitan nun and about her followers, stated that they had no property whatever but lived by their work and God's care through the archontes (ἡ τοῦ Θεοῦ διὰ τῶν ἀρχόντων προμήθεια). However, the connection of the archontes with religious endowments also had the purpose of securing and promoting their own families and their continuity, and protecting their family or individual property. There are examples of the connection of individuals or families to a particular monastery or church for the sake of economic profit, as well.

The 15th century archontes were frequently connected in different ways with religious endowments. Thus, the monastery of St. John Prodromos in Petra and the Christ Philanthropos Soter in Constantinople housed the family tombs of the Laskaris Leontares family and of the Asnes Philanthropenos, respectively. The epitaph composed by John Eugenikos for the tomb of Demetrios Laskaris Leontares, commissioned by his brothers and son, informs us that he was buried as the monk Daniel in the monastery of St. John Prodromos in Petra. There was a ktetorial portrait of him next to his grave. The short chronicle No. 98B, written by his grandson, Demetrios Laskaris Leontares, tells us that his mother, Maria Laskarina Leontarena, was buried in the tomb of her father-in-law near the monastery gates, beneath the belfry. Two more members of the family, Demetrios Laskaris Angelos and the archon Theodoros Laskaris are mentioned in the monastery in the 15th century, but the data we have about them is too scarce to enable us to give a detailed account of their kinship with this branch of the family, whose members were buried in the monastery. According to the report by Ruy Gonzalez de Clavijo, we know that on the upper storey of the monastery belfry was the rich monastery treasury and beneath it, obviously, the family tomb of the Laskaris Leontares. Recently, an attempt was made to find the location of the remains of the monastery of St. John Prodromos in Petra, and the mosque of Kasim Aga in which there were four arcosolia from the Byzantine epoch were suggested as having once been part of the monastery belfry, while the Odalar mosque was identified as the monastery's katholikon.

The Constantinopitan double monastery of Christ the Philanthropic Savior was founded by Irene Choumnaina with her parents, Nikephoros Choumnos and his wife, in 1307, and, after the death of her husband, Despot John Palaiologos, the son of the emperor Andronikos II and Irene of Montferrat, she withdrew to it as the nun Eulogia. The monastery was situated in the old part of the city, in the vicinity of St. Sophia. The sources testify that in the 15th century the monastery was the family tomb of the Asanes and the Philanthropenos. We are informed of this in one more epitaph composed by John Eugenikos for the tomb of Isaakios Asanes, which was commissioned by his grandchildren, in order to exalt their ancestor and family. Next to the grave there was also a ktetorial portrait of Isaakios Asanes, apparently depicted as a monk. Beside him was his granddaughter, the daughter of Georgios Doukas Philanthropenos, Isaakios' son-in-law, who died very young. Some earlier documents testify to the connection of the Asanes and Philanthropenos to this monastery. The decision by the Synod from December 1399, testifies that the members of the Asanes and Philanthropenos families had joint ownership of the monastery, as did John Holobolos, the Bishop of Gothia, who was buried in it. The monastery was renewed by the later Patriarch of Constantinople, Joseph II, otherwise, the illegitimate son of the Bulgarian emperor Šišman and one Philanthropene. Evidence of his links with the Philanthropenos lies in the fact that Georgios Doucas Philanthropenos gave a donation of 50 ducats on August 16, 1439, to the Dominican monastery of St. Maria Novella in Florence, for an annual mass to be served on the anniversary of the death of the Patriarch of Constantinople Joseph II, who, as we know, died during the Council in Ferrara-Florence.

Recueil des travaux de l'Institut d'Études Byzantines
(ZRVI)

Obligatory guidelines for submitting an article

1. Articles should be submitted both on paper and in electronic form as a MICROSOFT WORD document (MSOffice 95, 97, 2000, XP, 2007). Font: Times New Roman, 12 points (for tables as well). Line spacing: 1,5. Illustrations: photos or drawings 12.8 × 19 cm — drawing min. 600 dpi or ppi (= pixels/inch), photo min. 300 dpi.

2. Every article should contain at the beginning an abstract in English, an abstract **more** in the language of the main text, if it would not be written in English (common languages in Byzantine Studies are accepted) and approximately 5 key-words for each abstract in corresponding languages, and a summary at the end of the text. The summary will be translated into Serbian by the editorial board. At the end of an article should be added two lists of references (sources, secondary works) in alphabetical order, containing **full** titles, journal titles and pages. Example:

   Ostrogorsky G., Observations on the Aristocracy in Byzantium, Dumbarton Oaks Papers 25 (1971) 3–32

   Sources should be referred to as follows hereafter (3d).

All the Greek and Cyrilic bibliograhy in the List of References must have also a Latin transliteration. For the details, contact the Secretary of the Editorial Board.

3. Quotations in footnotes:

   a) Books and monographs: author (italics), title, place and year of publication, quoted pages. Example:

      L. Mavromatis, La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin, Thessalonique 1978, 33–38

      Example of a publication in Greek (only the monotonic system should be used for titles, except in source quotations, in which cases the font in use should be included as an attachment):

      J. Karayannopoulos, Πηγαί της βυζαντινής ιστορίας, Thessaloniki 1970, 156 sq.

      Note: Titles in Slavic languages should be transliterated using one of current modes.

b) Articles in journals: author (italics), title, journal (abbreviation if well known, otherwise full title), volume, year of publication, quoted pages. Examples:

R. Radić, Vizantijski vojskovođa Aleksije Filantropin, ZRVI 37 (1998) 102 sq.

T. Loungis, Η εξέλιξη της Βυζαντινής πόλης…, Βυζαντιακά 16 (1996) 45

c) Collective and periodical publications: author (italics), title, editor (italics), publication title, place and year of publication, quoted pages. Example:

Sp. N. Troianos, Zauberei und Giftmischerei in mittelbyzantinischer Zeit, edd. *G. Prinzing — D. Simon,* Fest und Alltag in Byzanz, München 1990, 42 sq.

d) Editions of sources: author and title of the work, editor (italics), place and year of publication, quoted page(s) and line(s). Example:

Critobuli Imbriotae Historiae, ed. *D. R. Reinsch,* Berlin New York 1983, 154 sq. (or e. g. 118. 10–12).

e) Conventional abbreviations in footnotes: author's name and shortened title, *idem/eadem*, ibid., loc. cit., cf., n. (for note) sq., f., ff.

f) **No use of the abridged forms p. or pp.**

Зборник радова Византолошког института САНУ
(ЗРВИ)

Обавезујуће упутство за припремање рукописа

1. Рукописи у компјутерском слогу предају се на папиру и у електронској форми (Windows/ MSOffice 95, 97, 2000, XP, 2007); фонт Times New Roman 12 (у табелама такође), размак 1,5. Основно писмо је ћирилица (латиница за хрватски). Илустрације: фото или цртеж величине 12.8 × 19 cm — цртеж минимум 600 dpi или ppi (= pixels/inch), фото минимум 300 dpi.

2. Рад на почетку садржи апстракте на основном и на енглеском језику и око 5 кључних речи по апстракту, као и резиме на страном језику (на српском, ако је рад на страном језику). Радови на енглеском имају само енглески апстракт. На крају рада наводе се две листе референци (извори, литература) по абецедном и алфабетском реду аутора, са **пуним** насловима, називима часописа и бројем страна. Пример:

   Ostrogorsky G., Observations on the Aristocracy in Byzantium, Dumbarton Oaks Papers 25 (1971) 3–32

   Извори се наводе по примерима који следе ниже (3г).

   Све грчке и ћирилске библиографске јединице у Листи референци морају имати и латинску транслитерацију. За појединости се обратити секретару Редакције.

3. Цитирање у напоменама:

   а) <u>посебне књиге:</u> аутор (курзив), наслов, место и година издања, цитиране странице. Пример:

   С. Пириваӣрић, Самуилова држава — обим и карактер, Београд 1998, 26–37

   Грчки пример (искључиво се употребљава монотонска ортографија, изузев приликом навођења изворних текстова, уз које се прилаже и коришћени фонт у електронском облику):

   J. Karayannopoulos, Πηγαί της βυζαντινής ιστορίας, Thessaloniki 1970, 156 sq.

   Напомена: стари руски и бугарски наслови транскрибују се према данашњем правопису. У радовима на страним језицима сви словенски наслови транскрибују се у латиницу неким од стандардних начина.

б) <u>чланци у часописима:</u> аутор (курзив), наслов рада, назив часописа (пун или са познатом скраћеницом), број свеске, година (изузетно и место) издања, цитиране странице. Пример:

G. Ostrogorsky, Observations on the Aristocracy in Byzantium, DOP 25 (1971) 5 sq.

T. Loungis, Η εξέλιξη της Βυζαντινής πόλης…, Βυζαντιακά 16 (1996) 45

в) <u>колективне и периодичне публикације:</u> аутор (курзив), наслов рада, уредник (курзив), наслов публикације, место и година издања, цитиране стране. Пример:

Б. Ферјанчић, Хиландар и Византија, изд. *Г. Суботић,* Манастир Хиландар, Београд 1998, 53 сл.

Напомена: Предлози <u>у:</u> односно <u>in:</u> се не наводе.

г) <u>издања извора:</u> писац и наслов изворног дела, име издавача (курзив), место и година издања, цитирана страница/странице и ред(ови). Пример:

Есфигменска повеља деспота Ђурђа, изд. *П. Ивић — В. Ј. Ђурић — С. Ћирковић,* Београд — Смедерево 1989, 22 (сл.)

Critobuli Imbriotae Historiae, ed. *D. R. Reinsch,* Berlin New York 1983, 154 (sq.) или нпр. 118. 10–12.

Напомена: Број реда или стиха одваја се од броја странице тачком.

д) Код вишеструког навођења понавља се презиме аутора и скраћени наслов.

ђ) Коришћене скраћенице (опција према језику и писму цитираног рада): *исти/иста, isti/ista, idem/eadem*; исто, isto, ibid; нав. место, nav. mesto, loc. cit; сл., sl., sq. (иза броја стране); уп., up., cf.; нап., n.

е) **Не употребљавају се скраћенице стр., односно p. и pp.**

Зборник радова Византолошког института САНУ
49 (2012)

Издаје
Византолошки институт САНУ
Београд, Кнез Михаилова 35
inst.byz@vi.sanu.ac.rs
www.vi.sanu.ac.rs
факс: +381 11 32 88 441
тел.: +381 11 26 37 095

Лектура
мр Александра Антић

Коректура
Ратка Павловић, Мира Зебић

Компјутерска обрада илустрација за штампу
Драгослав Боро, Бојан Миљковић

Превод на енглески језик и лектура
Тамара Родвел Јовановић
и аутори

Корице
Драгомир Тодоровић

Класификатор
Славица Мереник

Компјутерска припрема за штампу
Давор Палчић (palcic@eunet.rs)

Штампа
„PUBLISH"
Београд, Господар Јованова 63

Тираж
500 примерака

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93

ЗБОРНИК радова Византолошког института САНУ = Recueil des travaux de l'Institute d'Études Byzantines. — Књ. 1 (1952)–. — Београд : Византолошки институт САНУ, 1952–. — 24 cm

Годишње

ISSN 0584–9888 = Зборник радова Византолошког института

COBISS.SR–ID 28356615